

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ПРАВО

Випуск 89

— *Частина 3* —

Ужгород, 2025

Журнал включено до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Белов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Белова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;

Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);

Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гомоний Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Жежсихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);

Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);

Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мендєшул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 07 від 30.06.2025 р.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/>

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 7. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Ларченко М.О. РОЛЬ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА У ПРОТИДІЇ ВОРОЖИМ БПЛА В ТИЛУ: ВИКЛИКИ ТА ІНСТИТУЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ.....	13
Митровка Я.В. АЛЬТЕРНАТИВНА (НЕВІЙСЬКОВА) СЛУЖБА В УКРАЇНІ ТА ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	22
Михайловська Є.В., Шлапко Т.В., Зінченко Г.С. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИМОГ ДО КАНДИДАТІВ НА ДЕРЖАВНУ СЛУЖБУ: НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ ТА ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ.....	28
Німа А.О., Шевчук О.М., Соловйова О.М. ПРОЦЕДУРИ МИТНОГО КОНТРОЛЮ ПРИ ПЕРЕМІЩЕННІ ТОВАРІВ ФІЗИЧНИМИ ОСОБАМИ ЧЕРЕЗ МИТНИЙ КОРДОН.....	37
Онисковець М.Ю. ФОРМИ ТА ВИДИ ДОЗВІЛЬНИХ ПРОЦЕДУР У СФЕРІ МІСТОБУДУВАННЯ.....	44
Потьомкін С.О. ПРАВОЗАСТОСОВЧІ АКТИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.	49
Проць І.М. СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ ФІНАНСОВОГО ПРАВА ЯК ГАЛУЗІ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА.....	58
Проць І.М., Скриньковський Р.М., Петков С.В. ДОКТРИНАЛЬНИЙ ТА ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ ПІДХІД ДО РЕАЛІЗАЦІЇ ВОЄННОГО СТАНУ.....	64
Пчелін В.Б., Пчеліна О.В. НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ОСІБ, ЩОДО ЯКИХ ЗДІЙСНЮЄТЬСЯ КОНВОЮВАННЯ ПІДРОЗДІЛАМИ ПОЛІЦІЇ.....	70
Росул О.М. АЛЬТЕРНАТИВНЕ ВИРІШЕННЯ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ.....	76
Рябченко О.П. ДЕЯКІ ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ.....	82
Ряполов А.П. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ.....	87
Саввопуло К.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	92
Свічкарьова Я.В. ПРОФЕСІЙНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ: ПРАВОВІ ТА ЕТИЧНІ АСПЕКТИ.....	100
Сердюк Н.А. ВІДБУДОВА УКРАЇНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ІНКЛЮЗИВНОСТІ: ПРАВОВІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ БЕЗБАР'ЄРНОГО ПРОСТОРУ.....	105
Стебловський В.В. СУБ'ЄКТИ ПОБУДОВИ БЕЗПЕКОВОГО СЕРЕДОВИЩА В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ.....	112

Сухацький А.П. ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНУ «МІСТОБУДІВНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ» ЯК ЕЛЕМЕНТУ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО АПАРАТУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІСТОБУДІВНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ НА ТЕРИТОРІЯХ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ.....	118
Теремецький В.І., Марченко М.Ю. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СФЕРІ ПРОТИМІННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	125
Тугарова О.К. ПОШИРЕННЯ СУСПІЛЬНО НЕОБХІДНОЇ ІНФОРМАЦІЇ: ПРАВОВІ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ І ПОТЕНЦІЙНІ РИЗИКИ ДЛЯ МЕДІА.....	132
Турлакова Н.В. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ У СПРАВАХ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ, СВОБОД ТА ІНТЕРЕСІВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВІЙСЬКОВОЗОБОВ'ЯЗАНИХ В КОНТЕКСТІ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА.....	138
Швайка Д.М. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ.....	146
Шевченко Е.А. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ МИТНИХ ОРГАНІВ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	152
Шевченко О.В., Севастьяненко О.В. РЕГУЛЯТОРНА ФУНКЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ ЯК ОРГАНУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ.....	159
Шило С.М. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ОРГАНАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ПРАВА ГРОМАДЯН НА СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ.....	164
РОЗДІЛ 8. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО	
Айдинян А.В. ДІЇ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ, СПРЯМОВАНІ НА ВПРОВАДЖЕННЯ СТАНДАРТІВ ОСВІТИ ДЕРЖАВИ-АГРЕСОРА У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ З ТОЧКИ ЗОРУ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ.....	170
Аніщук В.В., Пундор Ю.О. ПРОБЛЕМИ ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	177
Бахуринська О.О. ЗНАЧЕННЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ДЛЯ УСУНЕННЯ ПРАВОВОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ (ДОСЛІДЖЕННЯ ДОСВІДУ ІТАЛІЇ).....	182
Боярський М.Ю., Ковальчук Ю.І. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ОЗНАКИ СУЧАСНОГО ТЕРОРИЗМУ.....	189
Вознюк А.А., Нікітін А.О. ТЕРМІНИ «КРИМІНАЛЬНО ПРОТИПРАВНА ДІЯЛЬНІСТЬ» ТА «ЗЛОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ»: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЛУМАЧЕННЯ І ПРАКТИКИ ЗАСТОСОВУВАННЯ.....	195

Горбачов Д.М., Ткаченко В.В. ПОРУШЕННЯ ПОРЯДКУ ЗДІЙСНЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ПЕРЕДАЧ ТОВАРІВ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ДЕРЖАВНОМУ ЕКСПОРТНОМУ КОНТРОЛЮ (СТ. 333 КК УКРАЇНИ) ТА ДЕРЖАВНА ЗРАДА (СТ. 111 КК УКРАЇНИ): ПРОБЛЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ.....	209
Гумін О.М. ПРАВА ЗАСУДЖЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІХ: ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	215
Журавльова Ю.І. ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ, ОСОБАМИ ЯКІ КЕРУЮТЬ В СТАНІ АЛКОГОЛЬНОГО, НАРКОТИЧНОГО АБО ІНШОГО СП'ЯНІННЯ АБО ПІД ВПЛИВОМ ЛІКАРСЬКИХ ПРЕПАРАТІВ, ЩО ЗНИЖУЮТЬ УВАГУ ТА ШВИДКІСТЬ РЕАКЦІЇ (СТ. 286 ¹ КК УКРАЇНИ): ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	220
Задоя К.П. ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ КОМАНДИРІВ, ІНШИХ ОСІБ, ЯКІ ФАКТИЧНО ДІЮТЬ ЯК ВІЙСЬКОВІ КОМАНДИРИ, ТА ІНШИХ НАЧАЛЬНИКІВ.....	226
Кобінський О.О. ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ КАТУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ЗМІН ДО СТАТТІ 127 КК УКРАЇНИ.....	231
Коломієць С.С. КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ ГРУПОВИХ ПРАВИЛ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ У ЗВ'ЯЗКУ З ВАГІТНІСТЮ ЗАСУДЖЕНОЇ АБО НАЯВНІСТЮ У НЕЇ ДИТИНИ.....	238
Кричун А.Ю. ЕВОЛЮЦІЯ ВИДОВИЩНИХ ЗАХОДІВ СЕКСУАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	247
Кришевич О.В., Кривonos Д.В. АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ АСПЕКТІВ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) МАЙНА, ОДЕРЖАНОГО ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ, ТА ВІДМЕЖУВАННЯ ВІД ШАХРАЙСТВА В РАКУРСІ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОТИ ВЛАСНОСТІ.....	252
Медвідь В.Я. УЗАГАЛЬНЕННЯ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ ПЕНАЛІЗАЦІЇ ТА ДЕПЕНАЛІЗАЦІЇ.....	258
Мороз Ю.А. ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У ПОДАТКОВІЙ СФЕРІ В УКРАЇНІ.....	264
Панталієнко Т.П. ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО СТОСОВНО ЧОЛОВІКІВ: ЮРИДИЧНА НЕВИДИМИСТЬ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?.....	270
Пушкар О.А. ПРО ОБ'ЄКТИВНУ НЕОБХІДНІСТЬ ПОСИЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	275
Тичина Д.М. ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СЛУЖБОВИХ ОСІБ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ПРИВАТНОГО ПРАВА ЗА КОРУПЦІЙНІ ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	281
Федорович Н.А. ПРАВОВА ПРИРОДА КОМАНДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	288

Хавронюк М.І. ЗЛОЧИННІСТЬ В УКРАЇНІ У 2019-2024 РОКАХ: РІВЕНЬ, СТРУКТУРА, ДИНАМІКА, ПРОГНОЗИ.....	295
Шарандак А.В. ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ОЗНАК СУБ'ЄКТА КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	304
РОЗДІЛ ІХ. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ	
Бараннік Р.В., Кучинська О.П. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЗВ'ЯЗКУ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ І МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	311
Беспалько І.І. ПРОКУРОР ЯК СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	317
Войцехівський С.В., Гачкевич А.О. ПЕРЕДУМОВИ ТА ВИКЛИКИ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФА ДЛЯ ЦІЛЕЙ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА: ІНФОРМАЦІЯ ЯК ДОКАЗ.....	325
Герасименко О.М., Невмержицький С.М. ПРИПИНЕННЯ СЛУЖБОЮ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ НА ОБ'ЄКТАХ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЯК СКЛАДНИК СИСТЕМИ ПРОТИДІЇ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ.....	335
Голубокій Т.С. ПОТРЕБА Й МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У ВИЯВЛЕННІ Й РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ.....	348
Ємельянов Р.О. ВЗАЄМОДІЯ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ІЗ ОРГАНАМИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ.....	356
Кавєріна Т.П., Кривонос М.В. НОВІ ВИКЛИКИ ОПЕРАТИВНОГО ВСТАНОВЛЕННЯ (ІДЕНТИФІКАЦІЇ) ОСОБИ НЕВІПЗНАНОГО ТРУПА ЗА ДНК.....	363
Коваленко А.В. ПОПЕРЕДНЄ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	370
Копитько В.Ю., Атаманчук В. МЕТОДИКА ЗАЛУЧЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА ДО РЕВІЗІЙ ТА АУДИТОРСЬКИХ ПЕРЕВІРОК У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	377
Копча В.В. ПРОЦЕСУАЛЬНЕ РІШЕННЯ ЩОДО УЧАСТІ СПЕЦІАЛІСТА ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ В РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	385
Кунтій А.І. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕПОКОРИ ТА НЕВИКОНАННЯ НАКАЗУ.....	392
Лисюк С.О. ВСТАНОВЛЕННЯ ОЧЕВИДНОЇ НЕДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ ВНАСЛІДОК НЕНАЛЕЖНОГО ЇХ ДЖЕРЕЛА ПОХОДЖЕННЯ.....	399
Нижник Г.П. ПЕРЕВІРКА ПРОКУРОРОМ ЗАКОННОСТІ РІШЕНЬ ПРО ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД ЧИ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ КЕРІВНИЦТВО?.....	404

Олійник Д.С. НАЛЕЖНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО ДОКАЗІВ ЯК КРИТЕРІЙ ДОПУСТИМОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АНАЛІЗ.....	410
Ошедша А.Д. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПОЧАТКУ ПЕРЕБІГУ СТРОКУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАТРИМАННЯ.....	416
Патрелюк Д.А. ЗАКОНОДАВЧІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ТЕОРЕТИЧНІ УЯВЛЕННЯ ЩОДО СУТНОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ.....	423
Пясковський В.В., Куліуш В.М., Курилін І.Р. ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КІБЕРЗЛОЧИНІВ.....	432
Рябченко В.В. КОНФІДЕНЦІЙНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО АДВОКАТА З ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ: ПРАВОВІ ОБМЕЖЕННЯ ТА ГАРАНТІЇ.....	437
Фігурський В.М. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРОВЕДЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ ПІЗНАВАЛЬНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ У СУДОВОМУ РОЗГЛЯДІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	444
Чепурна Т.В. ОГЛЯД МІСЦЯ ПОДІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ СЛУЖБОВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, УЧИНЕНИХ ПРАЦІВНИКАМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....	456
Шнайдер К.Б., Теплицький Б.Б. РОЛЬ МЕТАКОНГІТИВНИХ СТРАТЕГІЙ У ПЛАНУВАННІ ТА ПРОВЕДЕННІ СЛІДЧИХ ДІЙ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ.....	462
Щербанюк О.В. СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ ПІДСАНКЦІЙНИХ АКТИВІВ ТА ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА.....	468

CONTENTS

SECTION 7 ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Larchenko M.O. THE ROLE OF ADMINISTRATIVE LAW IN COUNTERING ENEMY UAVS IN THE REAR: CHALLENGES AND INSTITUTIONAL CAPACITY.....	13
Mitrovka Y.V. ALTERNATIVE (NON-MILITARY) SERVICE IN UKRAINE AND THE CZECH REPUBLIC: A COMPARATIVE STUDY.....	22
Mykhailovska Ye.V., Shlapko T.V., Zinchenko H.S. COMPARATIVE ANALYSIS OF LEGAL REGULATION OF REQUIREMENTS FOR CANDIDATES FOR CIVIL SERVICE: DIRECTIONS FOR IMPROVING UKRAINIAN LEGISLATION IN THE CONTEXT OF ENSURING INTEGRITY AND PREVENTING CORRUPTION.....	28
Onyskovets M.Y. FORMS AND TYPES OF PERMIT PROCEDURES IN THE SPHERE OF URBAN PLANNING.....	37
Nima A.O., Shevchuk O.M., Soloviova O.M. CUSTOMS CONTROL PROCEDURES WHEN MOVING GOODS BY INDIVIDUALS ACROSS THE CUSTOMS BORDER.....	44
Potomkin S.O. LAW-ENFORCEMENT ELEMENTS AS A COMPONENT OF THE LEGAL MECHANISM OF JUDICIAL CONTROL: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECT.....	49
Prots I.M. SYSTEM OF SOURCES OF FINANCIAL LAW AS A BRANCH OF PUBLIC LAW.....	58
Prots I.M., Skrynkovskyy R.M., Petkov S.V. DOCTRINAL AND COMPARATIVE LEGAL APPROACH TO THE IMPLEMENTATION OF MARTIAL LAW.....	64
Pchelin V.B., Pchelina O.V. DIRECTIONS OF ACTIVITIES OF THE MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE IN ENSURING THE RIGHTS OF INDIVIDUALS UNDER POLICE CONVOY.....	70
Rosul O.M. ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION IN PUBLIC LAW: DEFINITION AND FEATURES.....	76
Riabchenko O.P. SOME LEGAL PRINCIPLES OF UNDERSTANDING ENERGY SECURITY.....	82
Riapolov A.P. LEGAL AND REGULATORY FOUNDATIONS OF INFORMATION SECURITY IN UKRAINE UNDER CONDITIONS OF HYBRID AGGRESSION.....	87
Savvopulo K.V. PECULIARITIES OF LEGAL SUPPORT FOR THE FINANCIAL SECURITY OF UKRAINE UNDER MARTIAL LAW.....	92
Svichkareva Ya.V. PROFESSIONAL RESPONSIBILITY OF SERVICEMEN OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE: LEGAL AND ETHICAL ASPECTS.....	100
Serdiuk N.A. REBUILDING UKRAINE THROUGH THE LENS OF INCLUSIVITY: LEGAL AND SOCIO-ECONOMIC DETERMINANTS OF A BARRIER-FREE ENVIRONMENT.....	105
Steblovskiy V.V. SUBJECTS OF BUILDING A SECURITY ENVIRONMENT IN THE INFORMATION SPHERE: CONCEPTS AND TYPES.....	112

Sukhatskyi A.P. PROBLEMS OF DEFINING THE TERM “URBAN PLANNING TRANSFORMATIONS” AS AN ELEMENT OF THE TERMINOLOGICAL APPARATUS OF LEGAL REGULATION OF URBAN PLANNING TRANSFORMATIONS IN THE TERRITORIES OF CULTURAL HERITAGE SITES.....	118
Teremetskyi V.I., Marchenko M.Yu. LEGAL REGULATION OF LEGAL LIABILITY IN THE FIELD OF MINE ACTION.....	125
Tugharova O.K. DISSEMINATION OF SOCIALLY NECESSARY INFORMATION: LEGAL UNCERTAINTIES AND POTENTIAL RISKS FOR THE MEDIA.....	132
Turliakova N.V. GENERAL CHARACTERISTICS OF INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS FOR ENSURING ACCESS TO JUSTICE IN CASES CONCERNING THE PROTECTION OF THE RIGHTS, FREEDOMS, AND INTERESTS OF MILITARY PERSONNEL AND CONSCRIPTS WITHIN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS.....	138
Shvaika D.M. ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS AND ORGANIZATIONAL PRINCIPLES OF THE SECURITY AND DEFENSE SECTOR OF UKRAINE.....	146
Shevchenko E.A. INTERNATIONAL EXPERIENCE OF GOVERNING PUBLIC CONTROL OVER ACTIVITIES OF CUSTOMS AUTHORITIES: ADMINISTRATIVE LEGAL ASPECT.....	152
Shevchenko O.V., Sevastianenko O.V. REGULATORY FUNCTION OF THE NATIONAL BANK OF UKRAINE AS A STATE ADMINISTRATION.....	159
Shylo S.M. ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR THE IMPLEMENTATION OF CITIZENS’ RIGHT TO FREEDOM OF THE RELIGION BY THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE.....	164
SECTION 8. CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW	
Aidynian A.V. ACTIONS OF UKRAINIAN CITIZENS AIMED AT IMPLEMENTING THE EDUCATIONAL STANDARDS OF THE AGGRESSOR STATE IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS: CRIMINAL-LEGAL CHARACTERISTICS OF THE COMPOSITION OF A CRIMINAL OFFENSE FROM THE POINT OF VIEW OF THEORY AND PRACTICE.....	170
Anishchuk V.V., Pundor Yu.O. PROBLEMS OF CRIMINAL LIABILITY FOR COLLABORATION ACTIVITIES IN WARTIME.....	177
Bakhurynska O.O. THE IMPORTANCE OF CASE LAW FOR ELIMINATING LEGAL UNCERTAINTY IN CRIMINAL LAW NORMS (STUDY OF THE ITALIAN EXPERIENCE).....	182
Boiarskyi M.Yu., Kovalchuk Yu.I. CRIMINAL LAW CHARACTERISTICS OF MODERN TERRORISM.....	189
Vozniuk A.A., Nikitin A.O. TERMS «CRIMINALLY UNLAWFUL ACTIVITY» AND «CRIMINAL ACTIVITY»: RELEVANT QUESTIONS OF INTERPRETATION AND APPLICATION PRACTICE.....	195
Gorbachev D.M., Tkachenko V.V. VIOLATION OF THE PROCEDURE FOR INTERNATIONAL TRANSFERS OF GOODS SUBJECT TO STATE EXPORT CONTROL (ARTICLE 333 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE) AND HIGH TREASON (ARTICLE 111 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE): PROBLEMS OF DISTINCTION.....	209

Humin O.M. RIGHTS OF CONVICTED MINORS: FEATURES OF ENSURING AND IMPLEMENTING THEM DURING MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	215
Zhuravlova Y.I. VIOLATION OF THE RULES OF ROAD SAFETY AND OPERATION OF TRANSPORT BY PERSONS DRIVING UNDER THE INFLUENCE OF ALCOHOL, DRUGS OR OTHER INTOXICANTS OR UNDER THE INFLUENCE OF DRUGS THAT REDUCE ATTENTION AND REACTION TIME (ARTICLE 286-1 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE): COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS.....	220
Zadoia K.P. FEATURES OF CRIMINAL LIABILITY OF MILITARY COMMANDERS, OTHER PERSONS EFFECTIVELY ACTING AS MILITARY COMMANDERS, AND OTHER SUPERIORS.....	226
Kobinskyi O.O. THE EVOLUTION OF THE CONCEPT OF TORTURE I N THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE: ANALYSIS OF AMENDMENTS TO ARTICLE 127 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	231
Kolomiets S.S. CONCEPTUAL MODEL OF GROUP RULES OF RELEASE FROM PUNISHMENT DUE TO THE CONVICT'S PREGNANCY OR THE PRESENCE OF A CHILD.....	238
Krichun A.Yu. EVOLUTION OF ENTERTAINMENT EVENTS OF A SEXUAL NATURE: CRIMINAL AND LEGAL ASPECT.....	247
Kryshevych O.V., Kryvonos D.V. ANALYSIS OF CRIMINAL-LEGAL ASPECTS OF MONEY LAUNDERING OBTAINED BY CRIME AND ITS DISTINCTION FROM FRAUD IN THE PERSPECTIVE OF THE STUDY OF CRIMINAL OFFENSES IN THE FIELD OF ECONOMIC ACTIVITY AND AGAINST PROPERTY.....	252
Medvid V.Y. OVERVIEW OF APPROACHES TO DEFINING THE CONCEPTS OF PENALIZATION AND DEPENALIZATION.....	258
Moroz Y.A. INFORMATION AND ANALYTICAL SUPPORT FOR THE PREVENTION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE TAX SPHERE IN UKRAINE.....	264
Pantaliienko T.P. DOMESTIC VIOLENCE AGAINST MEN: LEGAL INVISIBILITY OR REALITY?.....	270
Pushkar O.A. ON THE OBJECTIVE NECESSITY OF STRENGTHENING CRIMINAL LIABILITY FOR OBTAINING UNLAWFUL BENEFIT UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	275
Tychyna D.M. FEATURES OF CRIMINAL LIABILITY OF OFFICIALS OF PRIVATE LAW LEGAL ENTITIES FOR CORRUPTION CRIMES IN THE SPHERE OF OFFICIAL ACTIVITIES.....	281
Fedorovych N.A. THE LEGAL NATURE OF COMMAND RESPONSIBILITY.....	288
Khavroniuk M.I. CRIME IN UKRAINE IN 2019-2024: LEVEL, STRUCTURE, DYNAMICS, FORECASTS.....	295
Sharandak A.V. PROBLEMS IN DEFINING THE CHARACTERISTICS OF A SUBJECT OF COLLABORATIVE ACTIVITY.	304

SECTION 9. CRIMINAL PROCESS AND CRIMINAL SCIENCE; JUDICIAL EXPERTISE; OPERATIONAL EXPLORATION ACTIVITY

Barannik R.V., Kuchynska O.P. THEORETICAL ASPECTS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN EVALUATIVE CONCEPTS AND THE MECHANISM FOR ENSURING THE RIGHTS OF PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	311
Bespalko I.L. THE PROSECUTOR AS A SUBJECT OF CRIMINAL PROCEDURAL EVIDENCE DURING THE PRE-TRIAL INVESTIGATION.....	317
Voitsekhivskiy S.V., Hachkevych A.O. PREREQUISITES AND CHALLENGES OF THE USE OF INFORMATION OBTAINED THROUGH A POLYGRAPH AS EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	325
Herasymenko O. M., Nevmerzhytskyi S.M. STOPPING CRIMINAL OFFENSES AT CRITICAL INFRASTRUCTURE FACILITIES BY THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE AS A COMPONENT OF THE COUNTERACTION SYSTEM: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS.....	335
Holubokiy T.S. THE NEED AND POSSIBILITIES FOR USING SPECIALIZED KNOWLEDGE IN DETECTING AND INVESTIGATING CRIMES IN THE FIELD OF DEFENSE PROCUREMENT.....	348
Yemelianov R.O. INTERACTION BETWEEN OPERATIONAL UNITS AND PRE-TRIAL INVESTIGATION AUTHORITIES DURING THE EXECUTION OF A SEARCH.....	356
Kavierina T.P., Kryvonos M.V. NEW CHALLENGES OF OPERATIONAL ESTABLISHMENT (IDENTIFICATION) OF THE IDENTITY OF AN UNIDENTIFIED CORPSE BY DNA.....	363
Kovalenko A.V. PRELIMINARY EXAMINATION OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	370
Kopytko V.Yu., Atamanchuk V. METHODOLOGY OR INVOLVING A SPECIALIST IN AUDITS AND CHECKS IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	377
Kopcha V.V. PROCEDURAL DECISION REGARDING THE PARTICIPATION OF A SPECIALIST DURING A SEARCH IN THE INVESTIGATION OF A CRIMINAL OFFENSE.....	385
Kuntii A.I. FORENSIC CHARACTERISTICS OF DISOBEDIENCE AND FAILURE TO COMPLY WITH AN ORDER.....	392
Lysyuk S.O. ESTABLISHING THE OBVIOUS INADMISSIBILITY OF EVIDENCE DUE TO ITS IMPROPER SOURCE OF ORIGIN.....	399
Nyzhnyk G.P. VERIFICATION OF THE LEGALITY OF PROSECUTORIAL DECISIONS ON THE CLOSURE OF CRIMINAL PROCEEDINGS: PROSECUTORIAL SUPERVISION OR PROCEDURAL GUIDANCE?.....	404
Oliinyk D.S. PROPER PROCEDURAL SOURCE OF EVIDENCE AS A CRITERION OF ADMISSIBILITY IN CRIMINAL PROCEEDINGS: THEORETICAL AND PRACTICAL ANALYSIS.....	410

Oshedsha A.D. SOME ASPECTS OF THE COMMENCEMENT OF THE TERM OF CRIMINAL PROCEDURAL DETENTION.....	416
Patrelyuk D.A. LEGISLATIVE PROVISIONS AND THEORETICAL CONCEPTS REGARDING THE ESSENCE OF CRIMINAL PROSECUTION: A HISTORICAL ASPECT.....	423
Pyaskovskiy V.V., Kuliush V.M., Kurylin I.R. THE OFFENDER'S PERSONALITY AS AN ELEMENT OF THE FORENSIC CHARACTERISTIC OF CYBERCRIME.....	432
Ryabchenko V.V. CONFIDENTIAL COOPERATION OF A LAWYER WITH LAW ENFORCEMENT AGENCIES: LEGAL RESTRICTIONS AND GUARANTEES.....	437
Fihurskyi V.M. GENERAL PROVISIONS CONDUCTING PROCEDURAL ACTIONS OF A COGNITIVE ORIENTATION IN THE CRIMINAL TRIAL.....	444
Chepurna T.V. EXAMINATION OF THE CRIME SCENE DURING THE INVESTIGATION OF OFFICIAL CRIMINAL OFFENSES COMMITTED BY LAW ENFORCEMENT OFFICERS.....	456
Shnaider K.B., Teplytskyi B.B. THE ROLE OF METACOGNITIVE STRATEGIES IN PLANNING AND CONDUCTING INVESTIGATIVE ACTIONS WHEN INVESTIGATING CRIMINAL OFFENSES IN THE FIELD OF PUBLIC PROCUREMENT.....	462
Shcherbanyuk O.V. RECOVERY OF SANCTIONED ASSETS AND THE RULE OF LAW.....	468

РОЗДІЛ 7. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 351.74

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.1>

РОЛЬ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА У ПРОТИДІЇ ВОРОЖИМ БПЛА В ТИЛУ: ВИКЛИКИ ТА ІНСТИТУЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ

Ларченко М.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри політології, права та філософії,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя;
доцент кафедри кібербезпеки та математичного моделювання,
Національний університет «Чернігівська політехніка»*

Ларченко М.О. Роль адміністративного права у протидії ворожим БПЛА в тилу: виклики та інституційна спроможність.

Стаття присвячена дослідженню адміністративно-правових механізмів протидії загрозам з боку ворожих безпілотних літальних апаратів (БПЛА) у тилі в регіонах України в умовах воєнного стану. Автор звертає увагу на трансформацію пріоритетів безпеки у зв'язку з активним використанням противником дронів для атак на цивільне населення та критичну цивільну інфраструктуру, що вимагає переосмислення ролі адміністративного права у реагуванні на нові технологічні виклики. Окреслено коло адміністративно-правових проблем, пов'язаних з неготовністю окремих органів виконавчої влади до ефективного реагування на загрози з повітря, а також фрагментацією чинної нормативно-правової бази у цій сфері. Визначено, що основні функції реагування на такі загрози переважно покладаються на військові формування, тоді як адміністративно-правовий потенціал органів державної влади в тилу залишається недостатньо задіяним.

Особливу увагу приділено питанню інституційної спроможності місцевих органів влади та Державної служби з надзвичайних ситуацій, Національної поліції тощо щодо створення та впровадження адміністративно-правових інструментів реагування на виклики, пов'язані з ворожими БПЛА в тилу. Автор робить висновок про необхідність формування стабільної нормативно-правової бази реагування на загрози від дронів у тилу, а також активізації адміністративно-правової діяльності на місцях. У результаті запропоновано напрямки вдосконалення адміністративного законодавства з урахуванням досвіду повномасштабної війни та атак дронів на мирні населені пункти в Україні, зокрема щодо впровадження спільної цивільно-військової системи управління повітряним рухом, підвищення готовності органів державної влади та створення умов для швидкого реагування на загрози з боку БПЛА. Автор пропонує власну схему взаємодії військової та цивільної влади України щодо протидії загрозам з боку ворожих БПЛА у тилі населених пунктах. Схема побудована з урахуванням чинних нормативно-правових актів. Також запропоновано низку технічних та організаційних рішень у питаннях протидії загрозам з боку БПЛА.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, безпілотні літальні апарати, національна безпека, тил, воєнний стан, публічна безпека, органи публічної влади.

Larchenko M.O. The role of administrative law in countering enemy UAVs in the rear: challenges and institutional capacity.

The article is devoted to the study of administrative and legal mechanisms for countering threats from enemy unmanned aerial vehicles (UAVs) in the rear regions of Ukraine under martial law. The author draws attention to the transformation of security priorities in connection with the active use of drones by the enemy for attacks on the civilian population and critical civilian infrastructure, which

requires a rethinking of the role of administrative law in responding to new technological challenges. The article outlines a range of administrative and legal problems associated with the unpreparedness of individual executive bodies to effectively respond to threats from the air, as well as the fragmentation of the current regulatory and legal framework in this area. It is determined that the main functions of responding to such threats are mainly entrusted to military formations, while the administrative and legal potential of state authorities in the rear remains insufficiently involved.

Particular attention is paid to the issue of the institutional capacity of local authorities and the State Emergency Service, the National Police, etc. to create and implement administrative and legal instruments to respond to challenges related to hostile UAVs in the rear. The author concludes that it is necessary to form a stable regulatory and legal framework for responding to threats from drones in the rear, as well as to intensify administrative and legal activities on the ground. As a result, directions for improving administrative legislation are proposed, taking into account the experience of a full-scale war and drone attacks on peaceful settlements in Ukraine, in particular regarding the implementation of a joint civil-military air traffic control system, increasing the readiness of state authorities and creating conditions for a rapid response to threats from UAVs. The author proposes his own scheme of interaction between the military and civil authorities of Ukraine to counter threats from hostile UAVs in rear settlements. The scheme is built taking into account current regulatory and legal acts. A number of technical and organizational solutions to counter threats from UAVs have also been proposed.

Key words: administrative and legal regulation, unmanned aerial vehicles, national security, rear, martial law, public security, public authorities.

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 року ознаменувало новий етап ведення війни, який можна назвати війною технологій. Одним з найбільш загрозливих інструментів агресора стали безпілотні літальні апарати (БПЛА), які активно використовуються не лише на лінії фронту, але й для комбінованих атак на всій території України. Ворожі дрони-камікадзе, розвідувальні та ударні БПЛА щоденно ставлять під загрозу життя мирного населення, спричиняють руйнування критичної інфраструктури, ускладнюють функціонування органів публічної влади, комунальних служб та служб екстреного реагування.

З огляду на масовість та регулярність таких атак, особливого значення набуває ефективна організація протидії цим загрозам саме в тилкових регіонах. Це передбачає не лише застосування засобів протиповітряної оборони, але й системну діяльність органів публічної адміністрації, спрямовану на забезпечення громадської безпеки, організацію евакуації, запровадження обмежень, координацію дій між підрозділами та оперативне інформування населення.

Отже, в умовах сучасної війни адміністративне право виступає ключовим інструментом регулювання поведінки публічної влади, громадян і організацій у ситуаціях загрози з боку БПЛА. Через механізми адміністративного впливу реалізується координація між суб'єктами виконавчої влади, вводяться правові режими обмеження прав, впроваджуються адміністративно-примусові заходи, забезпечується публічний порядок та мінімізація людських жертв.

Метою статті є аналіз ролі адміністративно-правових механізмів у протидії ворожим БПЛА в тилу, оцінка інституційної спроможності відповідних органів державної влади та місцевого самоврядування, виявлення існуючих проблем та внесення пропозицій щодо шляхів удосконалення правового регулювання та організаційної структури такої протидії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика адміністративно-правового регулювання у сфері національної безпеки, зокрема у контексті протидії сучасним воєнним загрозам, активно досліджується в українській правовій науці. Так, О.П. Махмурова-Дишлюк (2024) у своїй роботі розглянула питання функціонування органів публічної влади, зокрема Кабінету Міністрів України в умовах війни, акцентуючи увагу на специфічних правах, які забезпечує Уряд в умовах воєнного стану: всеохоплююча оборона, воєнна безпека, суверенітет і територіальна цілісність України; норми міжнародного гуманітарного права на всій території України; правовий режим воєнного стану [1]. В.В. Борщевський зі співавторами (2022) досліджували проблеми розвитку публічного управління в Україні в умовах воєнного стану, однак у роботі не приділено достатньої уваги протидії ворожим БПЛА в тилу [2]. Р.О. Федоренко (2023) аналізував вплив правового режиму воєнного стану на діяльність органів публічного адміністрування в Україні, однак без окремої деталізації питань цифрової та повітряної безпеки [3]. В. Галунько зі співавторами (2023) акцентує увагу на потребі оновлення адміністративного інструментарію

в умовах війни, однак у її роботах тема протидії ворожим БПЛА не була предметом спеціального аналізу [4].

Серед зарубіжних досліджень варто виокремити праці Tran Thuy-Hang & Dinh Dung Nguyen (В'єтнам, 2022), які дослідили нормативні аспекти використання БПЛА в урбанізованих умовах та моделі реагування органів публічної влади [5], а також Michael J. Boyle (США, 2015), який аналізує правові колізії між цивільною та військовою відповідальністю при застосуванні дронів у зоні бойових дій [6]. Крім того, United Nations Office of Counter-Terrorism (2018) розглядає інституційну спроможність держав до забезпечення захисту критичної інфраструктури від атак з повітря, включно з технологічною координацією між службами [7].

Незважаючи на значний внесок зазначених авторів у розвиток тематики, на сьогодні бракує цілісного підходу до аналізу адміністративно-правових механізмів протидії ворожим БПЛА саме в тилу України, з урахуванням сучасних викликів та інституційних реалій воєнного часу, що і обумовило мету даної статті.

Виклад основного матеріалу. Адміністративне право в умовах воєнного стану виконує стратегічно важливу функцію – забезпечення організованої, публічно контрольованої та законодавчо обґрунтованої діяльності органів виконавчої влади та інших суб'єктів публічної адміністрації у сфері безпеки та правопорядку. Воно є галуззю права, яка регламентує відносини між державою та громадянами, між органами влади, встановлює порядок здійснення публічної влади та межі втручання у права осіб в ім'я суспільного інтересу.

У воєнних умовах значення адміністративного права суттєво зростає. Саме через адміністративно-правові механізми органи державної влади реалізують управлінські функції щодо: 1) запровадження особливих режимів (воєнного стану, комендантської години, обмеження польотів); 2) координації дій між різними структурами (місцева влада, поліція, ДСНС, ЗСУ, СБУ); 3) організації реагування на надзвичайні ситуації; 4) обмеження прав громадян в інтересах національної безпеки; 5) забезпечення охорони об'єктів критичної інфраструктури.

Зокрема, одним із нових викликів, що постали перед адміністративно-правовою системою України, є необхідність розробки та впровадження механізмів протидії ворожим БПЛА в тилу (рис. 1). Традиційна система забезпечення публічної безпеки була розрахована на реагування на кримінальні, техногенні чи природні загрози. Проте атаки з повітря дронами, які можуть з'явитися несподівано в будь-якому регіоні, вимагають принципово нової моделі адміністративного управління – гнучкої, координованої, технологічно підкріпленої та здатної до швидкого реагування.

Рисунок 1. Президент України Володимир Зеленський біля одного зі збитих дронів Shahed-136, якими Росія атакує Україну, 27 жовтня 2022 року.

Джерело: <https://www.president.gov.ua/photos/>

Таким чином, протидія ворожим БПЛА у тилу має бути чітко інтегрована в систему забезпечення публічної безпеки, де адміністративне право виконує роль правового каркасу для ухвалення управлінських рішень, реагування на загрози та взаємодії між суб'єктами безпекового сектору.

I. Нормативно-правове регулювання та повноваження органів публічної влади щодо реагування на загрози від ворожих БПЛА

Загроза, яку становлять ворожі БПЛА для тилкових регіонів України, вимагає чітко визначених повноважень і злагодженої взаємодії між усіма суб'єктами публічної влади. Адміністративне право надає нормативне підґрунтя для такої діяльності, закріплюючи обсяг повноважень, порядок реагування, а також відповідальність за їхнє неналежне виконання.

Ключовим нормативно-правовим актом, який регулює діяльність органів публічної влади в умовах загрози з боку БПЛА, є Закон України (2015) «Про правовий режим воєнного стану» [8]. Закон встановлює правові засади введення обмежень, залучення військових і цивільних структур до забезпечення безпеки, передбачає особливий режим управління в регіонах. Ще одним важливим актом є Закон України (2015) «Про Національну поліцію» [9], який визначає повноваження поліції у сфері охорони громадського порядку, забезпечення безпеки об'єктів критичної інфраструктури, евакуації населення та припинення правопорушень.

Серед підзаконних актів слід виділити Постанову Кабінету Міністрів України (2017) «Про затвердження Положення про використання повітряного простору України» [10], яка містить заборону на використання цивільних БПЛА без відповідного погодження, визначає процедури контролю за використанням дронів у небі України. Інструкції Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації (Держспецзв'язку), МВС, СБУ та ЗСУ: містять внутрішні механізми реагування, організації комунікації, технічні протоколи сигналізації загроз, порядок блокування дронів за допомогою радіоелектронної боротьби.

Серед державних органів у цьому процесі задіяні наступні. Державна служба з надзвичайних ситуацій (ДСНС) здійснює ліквідацію наслідків ударів БПЛА, евакуацію населення, гасіння пожеж, надає першу допомогу постраждалим, виконує роботи з розбору завалів. Національна поліція України відповідає за забезпечення громадського порядку в зонах ураження, охорону об'єктів критичної інфраструктури, регулювання дорожнього руху під час надзвичайних ситуацій, а також має право затримувати осіб, які порушують обмеження воєнного стану. Обласні військові адміністрації (ОВА) та військові адміністрації населених пунктів (ВЦА) організовують системи оповіщення населення, запроваджують комендантську годину, забезпечують виконання наказів Головнокомандувача та координацію між усіма цивільними службами. Держспецзв'язку координує безпеку цифрової інфраструктури, забезпечує стійкість комунікацій, займається виявленням та нейтралізацією спроб дестабілізації за допомогою БПЛА (наприклад, через втручання у системи зв'язку). Підрозділи протиповітряної оборони (ППО) та Збройні сили України виконують військову частину завдання – виявлення, перехоплення та знищення ворожих БПЛА. Важливо, що ефективність цієї функції значною мірою залежить від взаємодії з цивільними структурами, які забезпечують первинну інформацію, спостереження, логістику та координацію.

Незважаючи на наявність базових нормативів, на практиці існують проблеми, які знижують ефективність протидії. Серед них можна назвати дублювання повноважень між різними органами (наприклад, між ОВА і МВС щодо оголошення тривоги чи евакуації); розмитість компетенцій, а саме відсутність чітко визначеного органу, відповідального за міжвідомчу координацію; недостатнє нормативне регулювання використання сучасних технічних засобів (наприклад, антиворожих дронів систем у цивільному секторі).

II. Адміністративно-правові заходи та інструменти протидії в тилу

Адміністративне право забезпечує арсенал інструментів, які дозволяють органам влади оперативно реагувати на загрози, впроваджувати необхідні обмеження та координувати дії на територіях, які не є зоною активних бойових дій, але зазнають ударів БПЛА.

Одним із важливих напрямів є обмеження використання цивільних БПЛА. Згідно з рішеннями військових адміністрацій та постановами Уряду, введено заборону на використання дронів без спеціального дозволу в межах більшості областей. Порушення тягне за собою адміністративну відповідальність у вигляді штрафу або конфіскації обладнання. Такі заходи знижують ризик використання цивільних дронів для коригування вогню ворога, розвідки або інформаційного терору.

Органи влади реалізують адміністративний порядок запуску систем тривоги (сирен, смс-сповіщень, мобільних застосунків тощо). Введення та скасування повітряної тривоги регулюється нормативно-правовими актами ОВА, які мають координуватися з ППО та СБУ. Збої або затримки в цій системі мають як адміністративні, так і дисциплінарні наслідки для відповідальних осіб.

З метою мінімізації наслідків атак, адміністративне право надає наступні інструменти контролю: 1) введення режимів посиленої охорони об'єктів (ГЕС, ТЕС, вузли зв'язку, водозабори); 2) винесення приписів щодо забезпечення безпеки; 3) зобов'язання власників або операторів приватних об'єктів долучатися до загальної системи захисту (чергування, відеоспостереження, обмеження доступу).

Крім цього, в тилу може вводитися комендантська година, що регулюється рішенням ВЦА/ОВА відповідно до законодавства. Це – адміністративно-правовий механізм, який дозволяє обмежити пересування у визначені години доби для зниження ризиків ураження та контролю над ситуацією після атаки.

Органи публічної влади можуть застосовувати адміністративно-примусові заходи, серед яких штрафи за порушення комендантської години чи незаконне використання дронів; затримання осіб, які порушують безпекові приписи; адміністративні приписи або заборони, наприклад, щодо зйомки наслідків ударів або розміщення координат уражень у соцмережах. Такі інструменти мають важливе значення у забезпеченні дисципліни та підтримці публічного порядку під час загрозливих ситуацій.

III. Інституційна спроможність системи протидії в тилу: виклики сьогодення

Ефективна протидія загрозам від ворожих БПЛА у тилкових регіонах України залежить не лише від нормативної бази та повноважень, а й від реальної інституційної спроможності державних органів, зокрема: кадрової, технічної, ресурсної, організаційної.

Так, органи публічної влади, залучені до реагування на дроніві загрози, часто працюють у режимі перевантаження, особливо у великих містах, які регулярно піддаються атакам. В окремих випадках кадрова нестача не дозволяє повною мірою забезпечити безпеку об'єктів інфраструктури або своєчасну евакуацію населення. Бракує також висококваліфікованих фахівців із протидії дронівим системам – операторів систем радіоелектронної боротьби (РЕБ), аналітиків повітряної обстановки, спеціалістів зі швидкого технічного реагування.

Технічна спроможність – ще один критичний чинник. На місцевому рівні часто відсутні системи моніторингу повітряного простору. Переважна частина технологій або централізована, або застаріла. Реагування відбувається постфактум, що обмежує ефективність адміністративних заходів. Багато рішень (наприклад, щодо обмеження польотів чи заборони зйомки) залишаються лише формальною нормою без практичного забезпечення їхнього виконання.

Одна з найбільших проблем – це відсутність чіткого нормативного порядку взаємодії між органами влади під час виявлення чи ураження БПЛА. Рішення приймаються на місцях, у ручному режимі, без стандартизованого алгоритму дій. Це створює плутанину, затримки у реагуванні та знижує ефективність управлінських рішень.

Не менш серйозним недоліком є відсутність правового статусу у волонтерських груп, які займаються спостереженням за повітряним простором або навіть використовують засоби радіоелектронної боротьби. З одного боку, їх діяльність фактично підтримує державу, з іншого – вона юридично не врегульована, що може створювати ризики як правового, так і безпекового характеру.

Наразі в Україні існують певні інструкції щодо дій при виявленні ворожих безпілотників для військових підрозділів та рекомендації для населення. Наприклад, методичні рекомендації для військовослужбовців містять алгоритми дій при візуальному виявленні БПЛА, включаючи запам'ятовування часу польоту, орієнтовної висоти, типу апарату та напрямку польоту, а також негайне повідомлення командирів (рис. 2).

Рисунок 2. Захисники українського неба.

Джерело: 115 окрема механізована бригада ЗСУ (2024) [11].

Однак, коли мова йде про цивільних службовців та органи місцевого самоврядування, ситуація дещо інша. Наразі відсутні уніфіковані інструкції або стандартизовані алгоритми дій для публічних службовців у разі виявлення ворожих БПЛА. Це створює певну прогалину в системі реагування на такі загрози, оскільки чітке розуміння ролей та обов'язків кожного органу влади є критично важливим для ефективної протидії. Існує необхідність розробки та впровадження відповідних нормативно-правових актів, що включали б уніфікований алгоритм оповіщення, взаємодію з поліцією, залучення ресурсів ДСНС, координацію з ППО.

Реальні кейси в Україні ілюструють слабкі місця системи. Під час масованих атак на Київ у 2024 році спостерігалися збої в системах оповіщення населення, а місцеві адміністрації отримували запізнiлу інформацію про траєкторії дронів [12]. За інформацією Інституту масової інформації, використання безпілотних літальних апаратів в умовах воєнного стану обмежене і потребує отримання дозволу. Однак порядок отримання таких дозволів не стандартизований, що може ускладнювати контроль за використанням цивільних дронів. [13].

Цікавим з точки зору інституційної спроможності системи протидії БПЛА є досвід США, де вже кілька років обговорюється ця тема у колах правоохоронних органів з точки зору громадської безпеки та захисту критичної інфраструктури. Зокрема, йдеться про законність деяких радіочастотних (РЧ) систем виявлення безпілотників. Ця тема була заплутаною як з юридичної, так і з логічної точки зору. На думку практиків із Федерального бюро розслідувань (2023), «безпілотники не з'являються і не повідомляють вам, що вони становлять загрозу, тому оператор протидії БПЛА повинен оцінити загрозу, спираючись на свою підготовку, політику і процедури або за допомогою наявного програмного забезпечення. Єдиний метод, за допомогою якого оператор протидії БПЛА може оцінити загрозу від безпілотника, – це інформація, яку надають наявні датчики, такі як камери, радары, акустичні датчики і датчики пасивного радіочастотного виявлення» [14].

Ці приклади свідчать про необхідність перегляду адміністративно-правового підходу до побудови тилової безпеки в умовах гібридної війни.

IV. Напрями вдосконалення адміністративно-правового механізму протидії ворожим БПЛА

З огляду на виклики, виявлені вище, виникає об'єктивна потреба у вдосконаленні адміністративно-правових підходів до протидії ворожим БПЛА в тилу. Пропонована автором схема взаємодії органів влади України у разі загрози від ворожих БПЛА в тилкових населених пунктах розміщена на рисунку 3. Схема побудована з урахуванням Постанови Кабінету Міністрів України № 733 (2017) [15].

Рисунок 3. Схема взаємодії органів влади України у разі загрози від ворожих БПЛА в тилкових населених пунктах.

Джерело: власна розробка

Пропоновані автором напрями реформ мають як нормативну, так і організаційну складову.

А. Законодавчі ініціативи

1. Прийняття єдиного Положення про реагування органів влади на загрозу від БПЛА – нормативного акту, що чітко визначатиме обов'язки, часові рамки, алгоритми та межі відповідальності кожного залученого суб'єкта. Це дозволить мінімізувати дублювання повноважень та підвищити ефективність координації.

2. Встановлення державних стандартів дій для всіх категорій публічних службовців, які мають реагувати на загрозу – у формі уніфікованих протоколів реагування, форм опитування свідків, шаблонів для первинних звітів.

3. Надання розширених повноважень місцевим адміністраціям у період воєнного стану – зокрема, щодо введення миттєвих обмежень, блокування потенційно небезпечних зон без погодження з центральними органами.

4. Врегулювання правового статусу волонтерських ППО-груп – шляхом ухвалення тимчасового закону або підзаконного акту, що передбачатиме їх реєстрацію, допуск до визначених зон, правила використання техніки, гарантії безпеки та відповідальність.

Б. Технічні та організаційні рішення

1. Централізація моніторингу повітряного простору через створення єдиної електронної платформи, до якої матимуть доступ усі залучені суб'єкти (ОВА, ДСНС, СБУ, ЗСУ). Така система повинна акумулювати сигнали з ППО, радарів, громадські повідомлення, камери спостереження.

2. Створення чат-ботів, мобільних застосунків та гарячих ліній для повідомлення про дрони з боку населення, з можливістю оперативного оброблення цієї інформації відповідальними структурами.

3. Запровадження програм підготовки та навчання публічних службовців, включаючи курси підвищення кваліфікації для ОВА, Нацполіції, ДСНС та інших, спрямовані на вивчення особливостей загроз від БПЛА, технічних характеристик, алгоритмів дій у кризових ситуаціях.

Висновки. Таким чином, в умовах повномасштабної війни, коли ворог дедалі активніше використовує безпілотні літальні апарати для ударів по тилівій території України, адміністративне право постає як один із ключових інструментів цивільного захисту. Його значення проявляється через забезпечення публічного порядку, організацію взаємодії між органами влади, регулювання доступу до повітряного простору, захист критичної інфраструктури та застосування адміністративного примусу до порушників режиму безпеки.

Водночас проведений аналіз виявив, що чинна модель адміністративно-правового реагування на загрози від ворожих БПЛА є недостатньо ефективною. Її проблеми – у фрагментарності нормативної бази, дублюванні повноважень між органами, обмежених технічних і кадрових ресурсах, відсутності єдиних стандартів та процедур реагування.

Успішна протидія наявним викликам потребує комплексного підходу, що поєднуватиме: 1) вдосконалення адміністративно-правового регулювання шляхом прийняття спеціальних положень, нормативних стандартів, унормування статусу добровольчих формувань; 2) інституційну модернізацію – посилення координаційних механізмів, делегування повноважень на місцевий рівень, підвищення спроможності органів публічної влади; 3) технологічну підтримку – впровадження сучасних систем моніторингу, централізованих електронних платформ і засобів комунікації з населенням.

Лише за умови синергії правових, організаційних і технологічних чинників адміністративне право зможе ефективно виконувати свою найважливішу в умовах війни функцію: захист цивільного населення та збереження стійкості тилу в умовах війни.

Зважаючи на динамічний розвиток форм і засобів ведення війни, а також постійне вдосконалення технологій БПЛА, подальші наукові дослідження доцільно зосередити на: розробці концепції адміністративно-правового режиму повітряної безпеки у тилу; аналізі взаємодії адміністративного та кримінального права у питаннях відповідальності за сприяння дронним атакам; розробці уніфікованих стандартів реагування для органів публічної влади; дослідженні міжнародного досвіду регулювання та протидії використанню БПЛА у воєнних і надзвичайних ситуаціях; вивченні правового статусу та можливостей інституціоналізації волонтерських ініціатив у сфері протиповітряної оборони. Такі дослідження сприятимуть формуванню ефективної адміністративно-правової моделі забезпечення публічної безпеки в умовах новітніх загроз.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Махмурова-Дишлюк О.П. Адміністративно-правовий статус Кабінету Міністрів України в аспекті забезпечення прав свободи людини і громадянина в умовах збройних конфліктів в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2024, № 67. С. 16–20. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-1745.2024.67.3>.
2. Борщевський В.В., Василиця О.Б., Матвеев Є.Е. Публічне управління в умовах воєнного стану: інституційні трансформації, стратегічне планування та механізми розвитку. *Держава та регіони. Серія: Публічне управління і адміністрування*. 2022, № 2(76). С. 30–35. DOI: <https://doi.org/10.32840/1813-3401.2022.2.5>.
3. Федоренко Р.О. Вплив правового режиму воєнного стану на діяльність органів публічного адміністрування в Україні. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття*. Харків, 2023. С. 27-28. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20231124/article/download/fedorenko/pdf/1698.
4. Галуцько В., Стеценко С., Берлач А., Буханевич О., Ситников О. та ін. Адміністративне право та адміністративний процес України в умовах воєнного стану: колективна монографія / за заг. ред. В. Фелика, В. Курила. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 704 с. URL: <https://surl.li/nreclu>.
5. Tran, Thuy-Hang & Dinh Dung, Nguyen. Management and Regulation of Drone Operation in Urban Environment: A Case Study. *Social Sciences*. 2022, 11. 474. DOI: <https://doi.org/10.3390/socsci11100474>.
6. Boyle, Michael. The legal and ethical implications of drone warfare. *The International Journal of Human Rights*. 2015, 19. DOI: <https://doi.org/10.1080/13642987.2014.991210>.
7. United Nations Office of Counter-Terrorism un Counter-Terrorism Centre & United Nations Security Council. Counter-Terrorism Committee Executive Directorate (CTED). The protection of critical infrastructures against terrorist attacks: Compendium of good practices. Compiled by CTED and UNOCT in 2018. 170 p. URL: https://www.un.org/securitycouncil/ctc/sites/www.un.org/securitycouncil.ctc/files/files/documents/2021/Jan/compendium_of_good_practices_eng.pdf.
8. Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 року «Про правовий режим воєнного стану». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
9. Закон України № 580-VIII від 2 липня 2015 року «Про Національну поліцію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
10. Постанова Кабінету Міністрів України № 954 від 6 грудня 2017 року «Про затвердження Положення про використання повітряного простору України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/954-2017-%D0%BF#Text>.
11. Софія Закревська. Пильно стежать за небом: у ЗСУ показали роботу мобільних груп ППО. Фото. *OBOZ.UA*. 09.01.2024. URL: <https://war.obozrevatel.com/ukr/pilno-stezhat-za-nebom-v-zsu-pokazali-robotu-mobilnih-grup-ppo-foto.htm>.
12. Олександр Марущак. “Чому ми не обстрілюємо Москву?»: військовий експерт пояснив, як російські дрони долітають до Києва. Як можна протидіяти спробам противника пройти нашу ППО та чому важливе миттєве інформування. *TCH*. 29.08.2024. URL: https://tsn.ua/exclusive/chomu-mi-ne-obstrilyuyemo-moskvu-viyskoviy-ekspert-poyasniv-yak-rosiyski-droni-dolitayut-do-kiyeva-2649894.html?utm_source=chatgpt.com.
13. Володимир Зеленчук. Знімання з використанням дронів: воєнний стан та зміни до законодавства. *Інститут масової інформації*. 28.07.2023. URL: https://imi.org.ua/monitorings/zjomky-z-vykorystannyam-droniv-voyennyj-stand-ta-zminy-do-zakonodavstva-i54375?utm_source=chatgpt.com.
14. “Tom”. Remote identification data vs. drone communication data - what’s the point? *C-UASHAB*. 16.11.2023. URL: <https://surl.li/yqgbxf>.
15. Постанова Кабінету Міністрів України № 733 від 27 вересня 2017 р. Про затвердження Положення про організацію оповіщення про загрозу виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій та організації зв’язку у сфері цивільного захисту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/733-2017-%D0%BF#Text>.

УДК 342.7:342.9:355.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.2>

АЛЬТЕРНАТИВНА (НЕВІЙСЬКОВА) СЛУЖБА В УКРАЇНІ ТА ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Митровка Я.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Митровка Я.В. Альтернативна (невійськова) служба в Україні та Чеській Республіці: порівняльне дослідження.

У статті досліджується правове регулювання інституту альтернативної (невійськової) служби в Україні та Чеській Республіці з урахуванням висновків Венеційської комісії щодо стандартів міжнародного права у цій сфері. Здійснюється аналіз положень чинного законодавства України з урахуванням прогалини щодо реалізації права на альтернативну службу під час мобілізації або воєнного стану. Зокрема, звертається увага на обмежений обсяг чинного національного регулювання, яке зводить альтернативну (невійськову) службу до заміни строкової військової служби і не створює умов для її здійснення в особливий період, що суттєво звужує обсяг гарантій свободи совісті. Здійснено порівняльно-правовий аналіз із законодавством Чеської Республіки, яке забезпечує можливість сумлінної відмови від військової служби у тому числі під час правового режиму воєнного стану та передбачає обов'язок виконання трудової діяльності в інтересах держави як альтернативу військовій службі. Такий підхід розглядається як приклад законодавчого балансу між свободою совісті та публічним інтересом оборони держави. У роботі підкреслюється, що можливість реалізації права на альтернативну (невійськову) службу не повинна виключатися в особливий період, а її фактична відсутність в українському регулюванні суперечить загальновищезначим міжнародним стандартам. Обґрунтовано доцільність реформування національного законодавства із запозиченням кращих практик європейських держав, зокрема Чеської Республіки, в якій забезпечується реальне функціонування альтернативної (невійськової) служби як правової форми сумлінної відмови від військової служби. Запропонована модель базується на невторчання держави у внутрішнє переконання особи, натомість спрямована на створення ефективного механізму її залучення до виконання обов'язку перед суспільством не у формі військової служби, що відповідає принципам демократичної правової держави. Зроблені висновки мають міждисциплінарне значення, оскільки стосуються як конституційних гарантій прав людини, так і організації системи національної безпеки з урахуванням необхідності підтримки публічного порядку в кризовий час.

Ключові слова: альтернативна служба, невійськова служба, сумлінна відмова, військовий обов'язок.

Mitrovka Y.V. Alternative (non-military) service in Ukraine and the Czech Republic: a comparative study.

The article examines the legal regulation of the institution of alternative (non-military) service in Ukraine and the Czech Republic, taking into account the conclusions of the Venice Commission on the standards of international law in this area. An analysis of the provisions of the current legislation of Ukraine is being carried out, taking into account the gap regarding the implementation of the right to alternative service during mobilization or martial law. In particular, attention is drawn to the limited scope of current national regulations, which reduces alternative (non-military) service to a replacement for compulsory military service and does not create conditions for its implementation during a special period, which significantly narrows the scope of guarantees of freedom of conscience. A comparative

legal analysis was carried out with the legislation of the Czech Republic, which provides for the possibility of conscientious objection to military service, including during the legal regime of martial law, and provides for the obligation to perform work in the interests of the state as an alternative to military service. This approach is seen as an example of the legislative balance between freedom of conscience and the public interest of defending the state. The paper emphasizes that the possibility of exercising the right to alternative (non-military) service should not be excluded during a special period, and its actual absence in Ukrainian regulation contradicts generally recognized international standards. The feasibility of reforming national legislation by borrowing the best practices of European countries, in particular the Czech Republic, which ensures the real functioning of alternative (non-military) service as a legal form of conscientious objection to military service, is substantiated. The proposed model is based on the state's non-interference in a person's internal beliefs, but is instead aimed at creating an effective mechanism for involving them in fulfilling their duty to society, not in the form of military service, which corresponds to the principles of a democratic state governed by the rule of law. The conclusions drawn are of interdisciplinary significance, as they relate to both constitutional guarantees of human rights and the organization of the national security system, taking into account the need to maintain public order in times of crisis.

Key words: alternative service, non-military service, conscientious objection, military duty.

Постановка проблеми. Правове регулювання альтернативної (невійськової) служби є надзвичайно актуальною в умовах сучасних викликів, пов'язаних із питаннями забезпечення свободи совісті, прав людини та державної безпеки. В Україні питання реалізації права на альтернативну службу набуло особливого значення в контексті повномасштабного військового вторгнення російської федерації та пов'язаної з цим мобілізації, посилення уваги до забезпечення конституційних прав громадян, зокрема тих, хто відмовляється від проходження військової служби з релігійних чи інших переконань. Водночас в чинному законодавстві України існує проблема нормативної неврегульованості вказаного інституту військового права в умовах правового режиму воєнного стану. При цьому з'явилась усталена практика притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які відмовляються від призову на військову службу у зв'язку із «сумлінною відмовою» від військової служби.

Особливої актуальності зазначена проблема набуває також у зв'язку з розглядом на даний час Другим сенатом Конституційного Суду України справи за конституційною скаргою Зелінського Дмитра Броніславовича щодо відповідності частині четвертій статті 35 Конституції України частини першої статті 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» [1]. Суть порушеного питання полягає у визначенні меж реалізації права на звільнення від обов'язку проходження військової служби з мотивів релігійних переконань та можливості застосування альтернативної служби не лише у мирний, а й у воєнний час. Конституційне провадження в цій справі може мати системоутворюючий вплив на подальше правове регулювання та практику реалізації цього права в Україні.

У цьому контексті порівняльне дослідження українського та чеського підходів до інституту альтернативної служби є не лише теоретично виправданим, а й суспільно значущим. Аналіз досвіду Чеської Республіки дозволяє виявити, наскільки ефективно держава-член ЄС забезпечує баланс між захистом суспільних інтересів і дотриманням релігійних свобод громадян, а також які правові механізми можуть бути адаптовані в українських реаліях.

Метою дослідження є здійснення комплексного аналізу правового регулювання інституту альтернативної (невійськової) служби в Україні, оцінки відповідності українського законодавства міжнародним стандартам у цій сфері, а також законодавства Чеської Республіки з метою виявлення концептуальних та практичних відмінностей між національними підходами та формулювання пропозицій щодо його вдосконалення на основі порівняльно-правового методу.

Стан опрацювання проблематики. Питання альтернативної (невійськової) служби в українській юридичній науці залишається майже недослідженим, особливо у порівняльному аспекті та у контексті права на сумлінну відмову під час дії воєнного стану. У науковому обігу відсутній аналіз національного досвіду держав ЄС, таких як Чеська Республіка, де законодавство забезпечує реалізацію права на альтернативну службу і в умовах загальної мобілізації.

Виклад основного матеріалу. У березні 2025 року Венеційська комісія надала Висновок *amicus curiae* № CDL-AD(2025)006 [2], у якому детально проаналізовано стан правового регу-

лювання вказаного інституту крізь призму європейських і міжнародних стандартів. У п. 71 цього документу, підготовленому на запит Конституційного Суду України, підсумовано міжнародні стандарти щодо відмови від військової служби за переконаннями наступним чином [2, с. 18]:

– Стаття 9 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ) та стаття 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (МПГПП), що стосуються свободи думки, совісті та релігії, гарантують право на відмову від військової служби за переконаннями;

– Відмова від військової служби за переконаннями ґрунтується на релігійних або інших переконаннях, що включають, зокрема, тверде, постійне та щире заперечення проти будь-якої участі у війні або носіння зброї; держави можуть вимагати певного рівня обґрунтування ширих переконань;

– Згідно з ЄКПЛ, обмеження права на відмову від військової служби за переконаннями повинні бути чітко передбачені законом, переслідувати законну мету та бути суворо обмеженими тим, що є очевидно необхідним для досягнення поставленої законної мети, та пропорційним цій меті;

– Згідно з ЄКПЛ, але не згідно з МПГПП, відступи від права на відмову від військової служби за переконаннями можливі, але лише в тій мірі, в якій це суворо вимагається гостротою ситуації;

– Згідно з ЄКПЛ, а також МПГПП, держави мають позитивне зобов'язання створити систему альтернативної служби, яка має бути відокремлена від військової системи, не має карального характеру та має проходити в межах розумних часових рамок. Доступ до альтернативної служби має бути недискримінаційним та підлягати справедливим та прозорим механізмам.

У п. 72 вказаного висновку *amicus curiae* № CDL-AD(2025)006 Венеційська комісія зауважила, що сама природа відмови від військової служби з міркувань переконань передбачає, що її не можна повністю виключити під час війни, хоча держави мають обмежену свободу розсуду, особливо у випадку загальної мобілізації [2, с. 18]. На думку Венеційської комісії за жодних обставин особа, яка відмовляється від військової служби з міркувань переконань, не може бути зобов'язана носити або використовувати зброю, навіть для самооборони країни [2, с. 18].

Тобто Венеційською комісією фактично констатовано, що обмеження доступу до альтернативної служби під час мобілізації суперечить статті 9 ЄКПЛ і статті 18 МПГПП, а також комісія наголосила на позитивному обов'язку держави забезпечити цивільний характер альтернативної служби і недопустимість примусу сумлінного відмовника до виконання військових функцій.

Згідно ст. 65 Конституції України захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону [3].

Відповідно до ч. 1, 2 та 4 ст. 35 Конституції України кожен має право на свободу світогляду і віросповідання [3]. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність [3]. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей [3]. Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань [3]. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою [3].

Правове регулювання заміни виконання військового обов'язку невійськовою службою у чинному національному законодавстві України здійснено у Законі України «Про альтернативну (невійськову) службу» у редакції Закону № 437-XIV від 18.02.99 з наступними змінами [4], а також постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1999 р. № 2066 «Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» [5], якою затверджено Положення про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби, у тому числі Перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю.

Відповідно до ст. 1 та 2 вказаного Закону альтернативна служба є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством [4]. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження права громадян на проходження альтернативної служби із зазначенням строку дії цих обмежень [4]. Право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих

згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю [4].

Незважаючи на конституційне закріплення права на альтернативну (невійськову) службу, поточне законодавство України не містить належного правового регулювання реалізації цього права в умовах особливого періоду, зокрема під час мобілізації або воєнного стану. Формулювання частини першої статті 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» обмежує її застосування лише випадками заміни строкової військової служби, а не служби за призовом під час мобілізації. Частина друга цієї ж статті взагалі передбачає можливість припинення альтернативної служби у воєнний час, не створюючи механізму реалізації права на таку службу в цей період. Аналогічно, підзаконне регулювання (постанова КМУ № 2066) не містить жодних норм, що дозволяли б здійснити призначення на альтернативну службу під час мобілізації.

Необхідно зазначити, що первинна редакція Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 року № 1975-ХІІ, ухвалена ще до прийняття Конституції України 1996 року, містила концептуально ширше розуміння альтернативної служби, ніж те, що випливає з подальших змін у тексті закону, здійсненого у новій редакції у 1999 році [6].

У первинній редакції статті 1 Закону було зазначено, що альтернативна служба є державною службою поза збройними силами чи іншими військовими формуваннями, що запроваджується замість проходження військової служби [6].

На відміну від подальшої редакції, яка обмежує альтернативну службу лише заміною строкової служби, первісна редакція передбачала її застосування до будь-якого виду військової служби. Така конструкція не обмежувала сферу дії альтернативної служби лише мирним часом чи певними категоріями призову.

Відповідно до § 6 частини 1 Закону Чеської Республіки «Закон про військову службу та її забезпечення (Закон про оборону)» від 04 листопада 2004 року № 585/2004 Sb. [7] військовослужбовець запасу може відмовитися від проходження позачергової служби з мотивів совісті або релігії:

а) протягом 15 днів з дня набрання чинності рішення про здатність громадянина проходити дійсну військову службу, виданого під час процедури призову,

б) протягом 15 днів з дня оголошення стану загрози державі або воєнного стану.

Військовослужбовець, який відмовляється від проходження позачергової служби, звільняється від військової служби [7].

Мотивована заява про відмову від проходження позачергової служби подається у письмовій формі до відповідного регіонального військового штабу. У заяві зазначаються ім'я або ім'я військовослужбовця, прізвище, дата народження та адреса проживання; підпис на заяві має бути офіційно засвідчений [7].

Регіональний військовий штаб протягом 10 днів з моменту її отримання надсилає заяву військовослужбовця запасу про відмову від проходження позачергової служби до муніципального управління муніципалітету з розширеною юрисдикцією, компетентного за місцем проживання військовослужбовця запасу. Регіональний військовий штаб вносить інформацію про відмову від проходження позачергової служби до військового обліку у дані, що зберігаються про військовослужбовця запасу, який подав заяву про відмову [7].

Громадянин, який як військовослужбовець запасу відмовився від проходження позачергової служби, підлягає трудовим обов'язкам у стані загрози державі або воєнного стану відповідно до Закону про забезпечення оборони Чеської Республіки [7].

За змістом п. «д» § 7 частини 1 вказаного Закону військова служба припиняється військовослужбовцю в запасі в день подання до відповідного регіонального військового штабу заяви про відмову від виконання надзвичайної служби з міркувань совісті або релігії [7].

Згідно § 21 глави II частини четвертої Закону Чеської Республіки «Про забезпечення оборони Чеської Республіки» від 14 вересня 1999 року № 222/1999 Sb. трудовий обов'язок виконується переважно у тих сферах праці, які є необхідними для забезпечення життєдіяльності держави або для забезпечення збройних сил [8]. Фізичні особи, на яких покладено трудове зобов'язання, зобов'язані пройти медичний огляд, розпочати роботу у визначеного роботодавця у визначений час і у визначеному місці та, відповідно до потреб забезпечення оборони держави, виконувати там визначену роботу навіть понад строк, встановлений спеціальними правовими нормами, включаючи роботу вночі, у вихідні та святкові дні [8].

Тобто зазначене правове регулювання інституту сумлінної відмови від військової служби в Чеській Республіці передбачає чіткий механізм реалізації цього права. Зокрема, передбачено імперативний строк у 15 днів для подання письмової заяви про відмову – як у зв'язку із загальним рішенням про придатність до військової служби, так і в разі оголошення стану загрози державі чи воєнного стану. Законодавець свідомо утримувався від запровадження особливої процедури підтвердження ширості переконань, що є ознакою довіри до автономії совісті особи та відповідає міжнародному стандарту недопущення надмірного втручання у внутрішній вимір переконань (*forum internum*).

Право на відмову від військової служби надане всім військовозобов'язаним незалежно від виду служби (звичайна чи мобілізаційна). Водночас закон не звільняє особу від виконання обов'язку перед державою, а трансформує його з військової форми у форму трудового обов'язку відповідно до Закону про забезпечення оборони Чеської Республіки. Таким чином, сумлінна відмова не розглядається як спосіб уникнення обов'язку, а як рівноцінна за правовою природою форма участі в обороні держави, що забезпечує баланс між повагою до свободи совісті та легітимною метою захисту національної безпеки. При цьому фізичні особи, які звільнені від військової служби через сумлінну відмову, зобов'язані не лише виконувати призначену роботу, але й підкорятися розширеним трудовим режимам: працювати у нічний час, у вихідні та святкові дні, а також понад строки, встановлені галузевим законодавством. Така модель відповідає концепції пропорційного обмеження прав: держава визнає і гарантує свободу совісті, водночас покладаючи альтернативний обов'язок, який не є каральним, але є обов'язковим, дисциплінарно та організаційно врегульованим. Вона забезпечує системну інтеграцію сумлінних відмовників у правопорядок воєнного стану без порушення міжнародних стандартів.

Висновки. У зв'язку з конституційним характером права на свободу совісті, а також з урахуванням висновків Венеційської комісії щодо обов'язку держав забезпечити реалізацію цього права незалежно від стану миру чи війни, необхідним є приведення законодавства України до міжнародних стандартів. Зміни до законодавства України мають передбачати, що альтернативна служба може бути формою заміни загального військового обов'язку в будь-який період, як під час мирного стану так і в особливий період, і відповідно діяти як повноцінна альтернатива будь-якому виду військової служби.

У цьому контексті доцільно врахувати позитивний досвід Чеської Республіки, де закон прямо передбачає можливість сумлінної відмови від служби навіть в умовах воєнного стану з наступним виконанням трудового обов'язку у сферах, критично важливих для забезпечення обороноздатності та життєдіяльності держави. Такий підхід дозволяє одночасно забезпечити реалізацію прав і свобод людини та належне функціонування механізмів загального обов'язку захисту Вітчизни.

Така законодавча зміна є необхідною умовою приведення національного регулювання у відповідність до стандартів статті 9 ЄКПЛ та статті 18 МПГПП.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Релігійні переконання та військовий обов'язок: Суд розглядає справу за конституційною скаргою Зелінського Д.Б. URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/religiyni-perekonannya-ta-viyskovyy-obovyazok-sud-rozglyadaye-spravu-za-konstytuciynoyu> (дата звернення: 12.06.2025).
2. CDL-AD(2025)006 Ukraine – Amicus curiae brief on alternative (non-military) service, adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session (Venice, 14-15 March 2025). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e) (дата звернення: 12.06.2025).
3. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 12.06.2025).
4. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12 грудня 1991 р. № 1975-VII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text> (дата звернення: 12.06.2025).
5. Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу»: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 ли-

стопада 1999 р. № 2066 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF#Text> (дата звернення: 13.06.2025).

6. Zákon o branné povinnosti a jejím zajišťování (branný zákon): Закон Чеської Республіки від 04 листопада 2004 р. № 585/2004 Sb. / Парламент Чеської Республіки. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2004-585/zneni-20230723> (дата звернення: 12.06.2025).
7. Zákon o zajišťování obrany České republiky: Закон Чеської Республіки від 14 вересня 1999 р. № 222/1999 Sb. / Парламент Чеської Республіки. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1999-222#p21> (дата звернення: 12.06.2025).

УДК 35.075

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.3>

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ВИМОГ ДО КАНДИДАТІВ НА ДЕРЖАВНУ СЛУЖБУ:
НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА
В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ
ТА ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ**

Михайловська Є.В.,
*доктор філософії права,
заступник завідувача кафедри адміністративного,
господарського права та фінансово-економічної безпеки
Навчально-наукового інституту права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0001-6814-8843
e-mail: ye.mykhailovska@yur.sumdu.edu.ua*

Шлапко Т.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного, господарського права
та фінансово-економічної безпеки
Навчально-наукового інституту права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0003-1619-3831
e-mail: t.shlapko@uabs.sumdu.edu.ua*

Зінченко Г.С.,
*студентка магістратури
Навчально-наукового інституту права,
Сумський державний університет
ORCID: 0009-0007-7896-4423
e-mail: h.zinchenko@yur.sumdu.edu.ua*

Михайловська Є.В., Шлапко Т.В., Зінченко Г.С. Порівняльний аналіз правового регулювання вимог до кандидатів на державну службу: напрями вдосконалення українського законодавства в контексті забезпечення доброчесності та запобігання корупції.

У статті здійснено комплексний порівняльний аналіз правового регулювання вимог до кандидатів на державну службу в Україні, державах Європейського Союзу (Латвії, Литві, Естонії, Німеччині), а також у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північній Ірландії з акцентом на механізми забезпечення доброчесності, професійної компетентності та запобігання корупції. Дослідження ґрунтується на аналізі національного законодавства, підзаконних нормативно-правових актів, а також відповідних міжнародних практик, що дозволяє окреслити сучасні тенденції правового регулювання доступу до державної служби.

З'ясовано, що більшості розглянутих держав притаманна наявність універсальних кваліфікаційних критеріїв, зокрема: громадянство, володіння державною мовою, відповідна освіта, відсутність судимостей, дотримання морально-етичних норм. Водночас, специфіка реалізації цих вимог суттєво відрізняється в частині процедур добору, змісту етичних стандартів та підходів до оцінювання доброчесності. У Сполученому Королівстві, наприклад, широко застосовуються інструменти альтернативного доступу до державної служби, зокрема програми «Fast Stream» і «Apprenticeship», що орієнтовані на молодь без значного професійного досвіду. Естонська, лат-

війська та німецька моделі відзначаються високим рівнем нормативної деталізації процесу добору, суворістю вимог щодо репутації та обмежень на зайняття посад, а також системною підтримкою етичної поведінки на всіх етапах публічної служби.

Обґрунтовано необхідність реформування українського законодавства в частині нормативного закріплення процедур залучення молоді до державної служби на ранньому етапі професійного становлення шляхом запровадження програми спеціалізованої підготовки (стаття 19¹), а також системної щорічної сертифікації з етики (стаття 8¹), що передбачає перевірку знань антикорупційного законодавства, етичних кодексів та здатності діяти в умовах етичних дилем. Такий підхід відповідає міжнародним стандартам відкритості, прозорості та доброчесності публічного управління. Впровадження рекомендованих змін сприятиме підвищенню ефективності національної системи добору кадрів, зниженню корупційних ризиків, посиленню інституційної спроможності органів державної влади, а також наближенню українського законодавства до стандартів публічної служби, усталених у європейському правовому просторі.

Ключові слова: державна служба; правове регулювання; доброчесність; етичні стандарти; кадрова політика; антикорупційні механізми; міжнародний досвід; публічне управління; професійна компетентність.

Mykhailovska Ye.V., Shlapko T.V., Zinchenko H.S. Comparative analysis of legal regulation of requirements for candidates for civil service: directions for improving ukrainian legislation in the context of ensuring integrity and preventing corruption.

The article presents a comprehensive comparative analysis of the legal regulation of requirements for candidates for civil service positions in Ukraine, European Union member states (Latvia, Lithuania, Estonia, Germany), as well as in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, with a focus on mechanisms for ensuring integrity, professional competence, and the prevention of corruption. The study is based on the analysis of national legislation, subordinate legal acts, and relevant international practices, which allows outlining current trends in the legal regulation of access to public service.

It is established that the majority of the examined countries share common qualification criteria, including citizenship, proficiency in the official language, appropriate education, absence of criminal records, and adherence to ethical norms. However, the implementation of these requirements varies significantly in terms of selection procedures, the content of ethical standards, and approaches to assessing integrity. For example, in the United Kingdom, alternative access tools to civil service are widely used, particularly the “Fast Stream” and “Apprenticeship” programs, aimed at youth with limited professional experience. The Estonian, Latvian, and German models are characterized by a high degree of regulatory detail in the selection process, strict requirements regarding reputation and eligibility restrictions, and consistent support for ethical conduct at all stages of public service.

The necessity of reforming Ukrainian legislation is substantiated, specifically regarding the legal formalization of procedures for involving youth in civil service at the early stages of professional development through the introduction of a specialized training program (Article 19¹), as well as the establishment of a system of annual ethics certification (Article 8¹), which includes the assessment of knowledge in anti-corruption legislation, ethical codes, and the ability to act in ethically challenging situations. This approach aligns with international standards of openness, transparency, and integrity in public administration. The implementation of the proposed changes will enhance the efficiency of the national personnel selection system, reduce corruption risks, strengthen the institutional capacity of public authorities, and bring Ukrainian legislation closer to the standards of public service established in the European legal space.

Key words: civil service; legal regulation; integrity; ethical standards; personnel policy; anti-corruption mechanisms; international experience; public administration; professional competence.

Постановка проблеми. Державна служба є ключовим елементом функціонування сучасної правової та демократичної держави, оскільки покликана забезпечувати реалізацію публічних інтересів, стабільність інституцій та дотримання прав і свобод громадян. Ефективність державного управління безпосередньо залежить від професіоналізму, етичної відповідальності та доброчесності осіб, які займають посади в державному апараті. Одним із найсерйозніших викликів, що підриває авторитет і легітимність державної служби, є корупція. Вона виявляється у зловживанні

посадовими повноваженнями з метою задоволення особистих або сторонніх інтересів, що несумісне з принципами доброчесності, законності та справедливості.

Корупція є прямим наслідком існування та реалізації корупційних ризиків, які, у свою чергу, спричиняють системне зниження довіри до органів публічної влади [1]. Ефективна протидія корупції вимагає не лише застосування жорстких санкцій, а й запровадження превентивних механізмів, серед яких: впровадження прозорих і справедливих процедур добору кандидатів на державну службу, підвищення персональної відповідальності посадових осіб, удосконалення законодавства, а також забезпечення дієвого суспільного контролю. У цьому контексті формування висококваліфікованого, неупередженого та морально стійкого кадрового складу державної служби постає як стратегічний пріоритет.

Правове регулювання вимог до кандидатів на державну службу, повинно не лише визначати формальні кваліфікаційні критерії, а й забезпечувати ефективні інструменти перевірки доброчесності, запобігання конфлікту інтересів, дотримання етичних норм та протидії корупції, оскільки саме на цьому етапі закладаються основи довіри до державної влади та створюються передумови її легітимності й прозорості.

Міжнародна практика демонструє різноманіття підходів до правового регулювання доступу до державної служби, зокрема щодо системи відбору, механізмів перевірки моральної відповідності, етичної поведінки та антикорупційної доброчесності. Водночас в Україні, попри загальне наближення до європейських стандартів, чинне законодавство все ще потребує подальшого вдосконалення в частині забезпечення інституційної доброчесності та етичного добору кандидатів. У зв'язку з цим виникає об'єктивна потреба у порівняльному дослідженні міжнародного досвіду, виявленні найбільш ефективних правових моделей і механізмів, які можуть бути адаптовані та імplementовані в українське законодавство з метою посилення етичної та антикорупційної складової при доборі державних службовців.

Метою дослідження є здійснення порівняльно-правового аналізу законодавчих вимог до кандидатів на посади державної служби в Україні та провідних зарубіжних країнах з метою виявлення ефективних механізмів забезпечення доброчесності та запобігання корупції, а також обґрунтування пріоритетних напрямів вдосконалення національного законодавства для запровадження прозорих і неупереджених процедур добору на державну службу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правового регулювання державної служби, модернізації її інституційного забезпечення, формування ефективної кадрової політики, а також упровадження етичних і антикорупційних стандартів у сфері публічного управління посідає важливе місце у вітчизняній науковій доктрині. Суттєвий внесок у розвиток теоретико-правових засад функціонування державної служби, професіоналізації публічного управління, дотримання етичних норм державними службовцями та управління людськими ресурсами в органах публічної влади здійснили такі українські дослідники, як С.І. Серьогіна, В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, Н.С. Сидоренко, О.А. Кузьменко, С.М. Серьогін, Н.А. Липовська, С.О. Шевченко, Є.І. Бородін, К.В. Комарова, Т.М. Тарасенко та інші. Водночас, попри наявність суттєвої наукової бази, питання порівняльно-правового аналізу міжнародного досвіду регулювання вимог до кандидатів на державну службу з акцентом на інституційні механізми добору, перевірки доброчесності, оцінки етичної компетентності та забезпечення відкритості й неупередженості конкурсних процедур, залишаються недостатньо розробленими в українській юридичній науці. Системне зіставлення із правовими моделями, що застосовуються у державах Європейського Союзу, Великій Британії та Федеративній Республіці Німеччині, представлено фрагментарно і потребує подальшого ґрунтового дослідження.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах трансформації системи публічного управління в Україні особливої актуальності набуває питання правового регулювання вимог до осіб, які претендують на зайняття посад державної служби. Встановлення чітких, обґрунтованих і недискримінаційних критеріїв щодо рівня освіти, професійного досвіду, доброчесності, етичної поведінки та політичної нейтральності є не лише основою формування компетентного та ефективного кадрового потенціалу, а й важливим інструментом забезпечення прозорості, підзвітності та запобігання корупційним ризикам у державному управлінні.

Порівняльний аналіз національного законодавства із відповідними нормативно-правовими актами держав – членів Європейського Союзу дає змогу виявити як сильні сторони чинної нормативної бази, так і її потенційні прогалини, такий підхід сприяє формуванню обґрунтованих

пропозицій щодо удосконалення національного законодавства в напрямі забезпечення високих стандартів доброчесності, ефективності та суспільної довіри до інституту державної служби.

Першочергово слід відзначити, що відповідно до статті 19 Закону України «Про державну службу» [2] визначено вичерпний перелік вимог до осіб, які претендують на зайняття посад державної служби, а також встановлено обмеження щодо реалізації цього права, дані положення гармонізовані з міжнародними стандартами, зокрема з підходами Ради Європи щодо доброчесності публічної служби.

Право на державну службу в Україні мають громадяни України, які досягли повноліття, вільно володіють державною мовою та здобули вищу освіту відповідного рівня, залежно від категорії посади, закон визначає мінімально необхідний освітній рівень: для посад категорій «А» і «Б» вимагається наявність ступеня магістра, тоді як для посад категорії «В» – не нижче ступеня бакалавра або молодшого бакалавра [2].

Окрім кваліфікаційних критеріїв, закон встановлює низку обмежень щодо можливості обіймати посади державної служби. Зокрема, не можуть бути призначені на посаду державної служби особи, які мають громадянство іноземної держави (крім випадків, передбачених законом), визнані недієздатними або обмежено дієздатними в установленому порядку, позбавлені права обіймати відповідні посади за рішенням суду, мають непогашену або не зняту судимість за вчинення умисного кримінального правопорушення, піддавалися адміністративному стягненню за корупційне правопорушення протягом останніх трьох років або не надали згоди на проходження спеціальної перевірки чи не пройшли її у встановленому порядку. Також обмеження передбачені щодо осіб, які підпадають під заборони, встановлені Законом України «Про очищення влади» [3]. Такі законодавчо закріплені вимоги до кандидатів спрямовані на забезпечення високих стандартів доброчесності, недопущення конфлікту інтересів, а також запобігання призначенню на державну службу осіб, які не відповідають критеріям професійної та етичної придатності.

З урахуванням того, що в Україні встановлено поділ посад державної служби на категорії «А», «Б» та «В», законодавець диференціює вимоги до кандидатів залежно від категорії посади, яку передбачається займати. Вимоги охоплюють не лише рівень освіти, але й професійний досвід, наявність відповідних навичок, етичні якості та інші кваліфікаційні характеристики, необхідні для ефективного виконання службових обов'язків.

Так, до кандидатів на посади державної служби категорії «А» (вищий корпус державної служби) встановлено найбільш суворі вимоги. Зокрема, відповідно до статті 20 Закону України «Про державну службу» та постанови Кабінету Міністрів України від 22 липня 2016 р. № 448, необхідно мати загальний стаж роботи не менше семи років, із них щонайменше три роки – на керівних посадах у державному управлінні, місцевому самоврядуванні або у відповідній сфері [2; 4]. Обов'язковою є наявність вищої освіти не нижче ступеня магістра.

Окрему увагу приділено вимозі володіння однією з офіційних мов Ради Європи - англійською або французькою, відповідно до статті 12 Статуту Ради Європи від 5 травня 1949 року [5]. Крім формальних ознак, встановлюються також типові вимоги до компетентностей, серед яких: стратегічне бачення, лідерство, вміння управляти змінами, аналітичне мислення, доброчесність, розуміння принципів державної політики, дотримання етичних норм поведінки, ефективна комунікація та взаємодія [4, 6].

Важливим елементом добору кандидатів на посади державної служби є відповідність антикорупційним обмеженням, встановленим Законом України «Про запобігання корупції». Відповідно до частини першої статті 1, а також статей 25–27 цього Закону, особа не може бути призначена на посаду державної служби у разі наявності незнятої або непогашеної в установленому законом порядку судимості за вчинення корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення. Таке обмеження також стосується осіб, які були піддані адміністративному стягненню за вчинення корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, якщо з дня набрання відповідною постановою законної сили минуло менше одного року. Крім того, призначення на посаду є неможливим у випадку, якщо кандидат не пройшов або відмовився пройти спеціальну перевірку, передбачену законодавством, а також у разі неподання декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у встановленому порядку [7].

На посади державної служби категорії «Б» кваліфікаційні вимоги варіюються залежно від рівня юрисдикції державного органу. У випадку, якщо орган державної влади здійснює повноваження на всій території України, обов'язковою умовою є наявність не менше двох років досвіду

роботи на посадах державної служби категорій «Б» або «В», в органах місцевого самоврядування, на керівних посадах в інших органах чи установах незалежно від форми власності. Якщо ж юрисдикція органу обмежується окремими регіонами або адміністративно-територіальними одиницями, ця вимога може бути пом'якшена до одного року стажу відповідної роботи. В обох випадках мінімальним освітнім рівнем для зайняття посад категорії «Б» є ступінь магістра. Для посад категорії «В» законодавством встановлено базові кваліфікаційні вимоги: наявність вищої освіти не нижче ступеня бакалавра або молодшого бакалавра, а також вільне володіння державною мовою відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [2, 8, 9].

Окрім дотримання формальних кваліфікаційних критеріїв, усі кандидати на державну службу підлягають оцінці щодо дотримання норм професійної етики. Відповідний нормативно-правовий акт, затверджений Національним агентством України з питань державної служби, передбачає обов'язковість дотримання принципів доброзичливості, неупередженості, поваги до прав і свобод людини, уникнення конфлікту інтересів, а також забезпечення політичної нейтральності у службовій діяльності [10].

Таким чином, правове регулювання вимог до кандидатів на державну службу в Україні формується на основі поєднання професійних стандартів, антикорупційних обмежень і етичних норм, що в комплексі сприяє забезпеченню доброчесності, прозорості та відповідності процесу добору персоналу принципам належного врядування й європейським стандартам публічної служби.

Проаналізувавши нормативно-правове регулювання вимог до кандидатів на посади державної служби в Україні, доцільним є звернення до зарубіжного досвіду, зокрема до систем правового регулювання у державах - членах Європейського Союзу. Такий підхід дозволяє здійснити порівняльний аналіз, виявити ефективні інституційні та нормативні моделі добору персоналу на державну службу, а також визначити кращі практики, які можуть бути адаптовані до українського правового поля з метою вдосконалення національного законодавства у сфері забезпечення доброчесності, професійності та антикорупційної стійкості державної служби.

У Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії (далі Сполучене Королівство) нормативно-правове регулювання вимог до кандидатів на державну службу здійснюється, зокрема, на підставі Закону про конституційну реформу та управління 2010 року (*Constitutional Reform and Governance Act 2010*) [11]. Згідно з цим актом, право на зайняття посад у державній службі мають лише громадяни Сполученого Королівства, Республіки Ірландія, країн Співдружності націй, а також окремих держав-членів Європейської економічної зони, включно зі Швейцарською Конфедерацією та Турецькою Республікою. Окремі категорії посад, пов'язані з виконанням функцій, що мають стратегічне значення для національної безпеки та інтересів держави, зарезервовані виключно для громадян Сполученого Королівства.

Освітні вимоги до кандидатів на державну службу у Сполученому Королівстві є гнучкими. Відсутність законодавчо встановленої обов'язкової вимоги щодо наявності диплома про вищу освіту компенсується широким спектром альтернативних форм залучення до державної служби. Зокрема, реалізуються програми працевлаштування як на повну, так і на неповну зайнятість, дворічна програма професійної підготовки «Fast Track Apprenticeship», орієнтована на молодь без досвіду роботи, програма для випускників «Fast Stream» з прискореним просуванням по службі, а також стажувальні ініціативи «Summer Diversity Internship» та «Early Diversity Internship», спрямовані на залучення представників вразливих соціальних груп, зокрема осіб з інвалідністю, етнічних меншин та малозабезпечених сімей. Крім того, програма «Movement to Work» надає можливість здобуття практичного досвіду безробітній молоді [12].

Призначення на посади в державній службі здійснюється на основі відкритого та справедливого конкурсу відповідно до принципів прозорості та рівного доступу. Водночас від кандидатів очікується дотримання основоположних цінностей державної служби, які визначено у *Civil Service Code*: доброчесність (integrity) - діяти чесно та відповідально, уникаючи зловживань та конфлікту інтересів; чесність (honesty) - правдивість у службових діях та комунікації; об'єктивність (objectivity) - ухвалення рішень на основі доказів і професійного аналізу; неупередженість (impartiality) - рівне ставлення до всіх без дискримінації. Крім того, державні службовці зобов'язані дотримуватись політичної нейтральності, служачи виключно інтересам держави, а не окремих політичним силам [13].

Водночас у Латвійській Республіці правове регулювання умов доступу до державної служби

здійснюється на підставі Закону про державну службу (*Valsts civildienesta likums*), який визначає вичерпний перелік вимог до кандидатів на зайняття посад у державній службі [14]. Згідно з положеннями цього закону, особа може бути прийнята на державну службу за умови, що вона: є громадянином Латвійської Республіки; вільно володіє латвійською мовою; має вищу освіту; не досягла віку, який згідно з законом є пенсійним; не була засуджена за умисний кримінальний злочин, або у разі засудження, така судимість скасована або особа реабілітована; не була звільнена з державної служби за вироком суду у кримінальній справі; не визнана недієздатною в порядку, встановленому законом; не перебувала на постійній службі в органах безпеки, розвідки або контррозвідки колишнього СРСР, Латвійської РСР чи іноземної держави; не є учасником чи колишнім учасником організацій, діяльність яких заборонена законом або рішенням суду; не перебуває у родинних зв'язках першого ступеня споріднення, шлюбі або є братом чи сестрою керівника державного органу або безпосереднього керівника; а також якщо щодо неї не застосовано чинне дисциплінарне стягнення, яке тимчасово забороняє зайняття посад у державній службі.

Крім формальних вимог, латвійське законодавство приділяє значну увагу етичним якостям кандидатів. Очікується, що особа, яка претендує на державну службу, дотримуватиметься високих стандартів доброчесності, демонструватиме чесність, надійність, відповідальність, підзвітність, а також відданість принципам демократичного врядування, неупередженості, справедливості та служіння суспільним інтересам [14].

У Естонській Республіці правове регулювання питань, пов'язаних з добором кандидатів на посади державної служби, здійснюється відповідно до положень Закону про державну службу (*Civil Service Act*) [15]. Згідно з цим нормативно-правовим актом, на посаду державної служби може бути призначений громадянин Естонської Республіки, який є дієздатним, володіє державною мовою на рівні, визначеному законодавством, та має щонайменше середню освіту. Також можливість зайняття посади передбачена для громадян держав - членів Європейського Союзу, які відповідають встановленим вимогам. Водночас на посади, пов'язані з керівництвом органів державної влади, здійсненням нагляду, національною обороною, судовою владою, обробкою державної таємниці чи секретної інформації іноземних держав, а також на посади у прокуратурі, дипломатичних представництвах та в установах, що забезпечують громадський порядок і безпеку, можуть бути призначені виключно громадяни Естонської Республіки.

Вимоги до освіти, досвіду, знань і навичок кандидатів на окремі посади в органах, таких як Офіс Президента Республіки, Державна аудиторська служба, Офіс Канцлера юстиції та Верховний Суд, визначаються керівником відповідного державного органу. Призначення особи на посаду державної служби є неможливим, якщо вона: притягнута до кримінальної відповідальності за умисний злочин; була засуджена за умисне державне правопорушення (незалежно від строку давності або видалення відомостей про покарання); за вироком суду позбавлена права обіймати відповідну посаду; перебуває у близьких родинних або подружніх стосунках із безпосереднім керівником відповідної посади; або якщо на неї поширюються інші законодавчі обмеження щодо зайняття посад державної служби.

Вимоги до кандидатів на посади вищого корпусу державної служби в Естонії суттєво відрізняються від кваліфікаційних характеристик посад нижчої категорії. Зокрема, ключовими є управлінські та лідерські компетентності: здатність формулювати стратегічні цілі й реалізовувати інноваційні підходи, ефективно розподіляти ресурси, підтримувати розвиток персоналу, організовувати командну взаємодію, а також забезпечувати міжінституційну співпрацю. Кандидати на ці посади повинні демонструвати здатність підтримувати цінності публічної служби в умовах суспільних трансформацій і глобальних викликів [16].

Схожі вимоги у Литовській Республіці, правове регулювання допуску осіб до державної служби здійснюється відповідно до положень Закону про державну службу (*Law on the Civil Service*), який визначає загальні та спеціальні вимоги до кандидатів на відповідні посади [17]. Зокрема, кандидат на державну службу повинен бути громадянином Литовської Республіки, володіти державною (литовською) мовою, досягти 18-річного віку та не перевищувати 65 років (ця вимога не поширюється на осіб, які виконують обов'язки державного службовця або є політичними радниками), а також мати вищу освіту, підтверджену дипломом університету або коледжу.

Законом також передбачено перелік обмежень, за наявності яких особа не може бути призначена на посаду державної служби. Зокрема, це стосується осіб, які: не відповідають вимогам щодо належної репутації, що встановлюються на підставі даних з Реєстру, результатів декларації

приватних інтересів або інформації, отриманої відповідно до Закону про запобігання корупції; за рішенням суду позбавлені права обіймати державні посади; перебувають у близьких родинних або партнерських стосунках з безпосереднім керівником у державному чи муніципальному органі; визнані недієздатними щодо виконання функцій державного службовця; або у випадках, прямо передбачених іншими законами.

Кандидати повинні також відповідати спеціальним вимогам, визначеним у посадових інструкціях або інших правових актах, однак такі вимоги повинні бути обґрунтованими необхідністю виконання конкретних функцій, передбачених посадою. Вимога щодо наявності попереднього стажу державної служби не застосовується до кандидатів на кар'єрні посади, за винятком випадків, визначених законом. У разі, якщо для виконання посадових обов'язків необхідно мати доступ до конфіденційної інформації або інформації з грифом «Обмежений доступ», кандидат підлягає спеціальній перевірці до моменту призначення.

Крім професійних і правових критеріїв, від кандидатів на державну службу вимагається відповідність особистісним якостям, що мають етичне та поведінкове значення. Серед них: відповідальність за власні дії та інформацію; відкритість до нових ідей та діалогу; ефективність як орієнтація на результат; креативність; гнучкість до змін; лояльність до держави та дотримання конституційного ладу; справедливість, неупередженість і об'єктивність; доброчесність, що передбачає дотримання етичних норм і відмову від дарунків; повага до особистості та прав людини; політична нейтральність; професіоналізм у виконанні обов'язків; громадськість і прозорість, що включають уникнення конфлікту інтересів. Зазначені характеристики формують основу етичного та професійного підходу до виконання державних функцій у Литовській Республіці [17]

У Федеративній Республіці Німеччина статус державних службовців федеральних земель, а також вимоги до кандидатів на відповідні посади, регламентуються Законом про статус державних службовців федеральних земель (*Gesetz zur Regelung des Statusrechts der Beamtinnen und Beamten in den Ländern*) [18]. Відповідно до положень цього нормативно-правового акта, на посаду державного службовця може бути призначена особа, яка має німецьке громадянство або громадянство держави - члена Європейського Союзу, Європейського економічного простору чи іншої держави, з якою укладено відповідні міжнародні угоди щодо взаємного визнання професійних кваліфікацій. До осіб, які можуть претендувати на вступ до державної служби, також належать особи німецького походження, біженці або вигнанці, що були допущені на територію Німеччини станом на 31 грудня 1937 року, а також їхні подружжя або нащадки.

Обов'язковою умовою є підтвердження лояльності кандидата до Основного закону Федеративної Республіки Німеччина (*Grundgesetz*) та гарантування ним захисту демократичного правопорядку. Кандидат також повинен мати професійну кваліфікацію, визначену законодавством конкретної федеральної землі. Водночас законодавством передбачено, що на посади, які пов'язані із захистом особливо чутливих державних інтересів, можуть призначатися виключно громадяни Німеччини.

Закон також містить положення щодо зовнішнього вигляду кандидата як елементу професійної відповідності. Зокрема, обмеження можуть стосуватися носіння релігійних або світоглядних символів, прикрас, видимих татувань, стилю зачіски або бороди - якщо ці елементи можуть об'єктивно порушити нейтральність виконання службових обов'язків, підірвати довіру до державного службовця або зашкодити авторитету публічної адміністрації. Водночас будь-яке таке обмеження має бути пропорційним і обґрунтованим суспільною необхідністю.

На рівні загальних вимог до морально-етичних якостей кандидатів передбачено, що державний службовець повинен виявляти повну відданість професії, безкорисливо виконувати покладені на нього функції відповідно до рівня власної компетентності, дотримуватись високих стандартів поведінки як під час виконання службових обов'язків, так і поза межами професійної діяльності. Така поведінка має бути зразковою з погляду поваги до громадян і довіри до інституту публічної служби [18].

Висновки. На підставі проведеного порівняльного аналізу правового регулювання вимог до кандидатів на державну службу в Україні, державах Європейського Союзу (зокрема Латвії, Литви, Естонії, Німеччині), а також у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північній Ірландії, доцільним є запровадження низки законодавчих змін [19, 20], спрямованих на підвищення ефективності системи добору, професіоналізації державної служби, а також посилення інституційної спроможності у сфері забезпечення доброчесності та запобігання корупції.

По-перше, заслуговує на увагу запровадження спеціальних програм професійної підготовки та стажування для осіб, які ще не здобули повної вищої освіти, за зразком британських моделей «Fast Track Apprenticeship» та «Fast Stream». У межах таких програм можливо залучати до державної служби мотивовану молодь, що перебуває на етапі здобуття освіти, за умови проходження ними цільової підготовки відповідно до стандартизованих модулів, які мають як теоретичну, так і практичну складові. З цією метою пропонується внести зміни до Закону України «Про державну службу», доповнивши його новою статтею 19⁻¹ «Спеціальний вступ до державної служби». Така модель дозволить формувати кадровий резерв на основі об'єктивних і прозорих процедур та створювати умови для ранньої адаптації молоді до публічного сектору.

По-друге, з метою підвищення етичної відповідальності та доброчесності в державній службі доцільно запровадити обов'язкову щорічну сертифікацію з питань етики для всіх категорій державних службовців. Відповідну норму пропонується закріпити в Законі України «Про державну службу» шляхом доповнення його статтею 8⁻¹ «Етична сертифікація державних службовців». Така сертифікація має включати перевірку знань антикорупційного законодавства, етичних кодексів державного службовця, а також навичок прийняття рішень в умовах етичних дилем. Проведення сертифікації доцільно здійснювати у формі тестування та/або співбесіди, а її організація має належати до повноважень Національного агентства України з питань державної служби.

З урахуванням наведеного, запропоновані ініціативи відповідають сучасним міжнародним підходам до управління людськими ресурсами в системі публічної служби, зокрема вимогам щодо відкритості, прозорості, доброчесності та професіоналізму. Їхнє впровадження сприятиме оновленню кадрового складу, зміцненню довіри до державної служби, а також адаптації українського законодавства до стандартів належного врядування, сформульованих у практиках Європейського Союзу та країн із розвинутою демократичною адміністрацією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Михайловська Є.В. Механізми протидії та запобігання корупційним ризикам у системах органів публічного управління: порівняльно-правовий аналіз України та країн Європейського Союзу. *Юридичний бюлетень Law Bulletin*. 2024. 35. С. 77–85.
2. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
3. Про очищення влади: Закон України від 16 вересня 2014 р. № 1682-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text>.
4. Про затвердження Типових вимог до осіб, які претендують на зайняття посад державної служби категорії «А»: Постанова Кабінету Міністрів України № 448 від 22.07.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448-2016-%D0%BF#Text>.
5. Statute of the Council of Europe, 1949. Статут Ради Європи від 5 травня 1949 року. № 994_001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text.
6. Сидоренко Н.С., Шевченко С.О., Липовська Н.А. Публічна служба: навч. посіб. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 264 с.
7. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
8. Про затвердження Порядку проведення конкурсу на зайняття посад державної служби: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 2016 р. № 246. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2016-%D0%BF#Text>.
9. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25 квітня 2019 р. № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>.
10. Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 5 серпня 2016 р. № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#Text>.
11. Constitutional Reform and Governance Act 2010. UK Public General Acts. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2010/25/contents>.
12. Civil Service careers: Career starter programmes. UK Government. URL: <https://www.civil-service-careers.gov.uk/where-could-you-work/career-starter-programmes>.

13. Civil Service Code. Cabinet Office, United Kingdom. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/civil-service-code/the-civil-service-code>.
14. State Civil Service Law. The Republic of Latvia. URL: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/109440-state-civil-service-law>.
15. Civil Service Act. Republic of Estonia. RT I, 06.01.2013, 1. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/514112013001/consolide>.
16. Competency Model for Top Civil Service Positions. State Shared Service Centre, Estonia. URL: <https://www.rtk.ee/en/top-executives/competency-model>.
17. Law on the Civil Service. Republic of Lithuania. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.57892/asr>.
18. Gesetz zur Regelung des Statusrechts der Beamtinnen und Beamten in den Ländern (BeamtStG) vom 17. Juni 2008 (BGBl. I S. 1010), zuletzt geändert durch Artikel 1 des Gesetzes vom 29. Juni 2021 (BGBl. I S. 2250). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/beamtstg>.
19. Серьогін С.М., Бородін Є.І., Комарова К.В., Липовська Н.А., Тарасенко Т.М. Управління персоналом в органах публічної влади: навч. посіб. Дніпро: ДРІДУ НАДУ, 2019. 200 с.
20. Публічне управління в Україні: історичний досвід та перспективи розвитку: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 18 лют. 2025 р.) за заг. ред. Л.Г. Комахи, Н.М. Корчак, Л.В. Гонюкової. Київ: ННПУДС КНУ імені Тараса Шевченка, 2025. 545 с.

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.4>

ПРОЦЕДУРИ МИТНОГО КОНТРОЛЮ ПРИ ПЕРЕМІЩЕННІ ТОВАРІВ ФІЗИЧНИМИ ОСОБАМИ ЧЕРЕЗ МИТНИЙ КОРДОН

Німа А.О.,
доктор філософії (Право),
адвокат
ORCID: 0000-0002-1613-8368

Шевчук О.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-4864-7316

Соловйова О.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-3801-9113

Німа А.О., Шевчук О.М., Соловйова О.М. Процедури митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон.

В статті досліджені окремі проблемні питання організації процедур митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України в межах їх адміністративно-правового забезпечення. Наголошується, що однією із актуальних проблем під час здійснення процедур митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон є наявність корупційних ризиків, які сприяють, породжують чи заохочують службових осіб митних органів до скоєння корупційних правопорушень. З'ясовано, що процедури митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон складаються із низки митних формальностей. Розкрито цілі й мету, функції та принципи організації процедур митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон, їх класифікацію та запропоновано авторську дефініцію досліджуваного контролю. Зокрема, такий контроль є комплексом вибіркового, перевіркового адміністративного процесуального заходу, що здійснюється з метою забезпечення додержання норм та правил митного законодавства у процесі забезпечення порядку переміщення товарів фізичними особами через митний кордон України. Підтримано науковий підхід, що процедури митного контролю відрізняються від процедур митного оформлення, кожна зі стадій є самостійною та взаємопов'язаною. З'ясовано, що основна мета організації процедур митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон – це перевірка дій та заходів фізичних осіб щодо дотримання умов та підстав переміщення ними товарів через митний кордон України. Встановлено, що до основних функцій організації процедур митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон слід віднести: (1) забезпечення законності при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон; (2) боротьба із контрабандою, попередження та припинення порушень митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон. Вказано, що митний контроль при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон базується на основних принципах його організації та здійснення. Запропоновано принципи організації процедур митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон поділити на дві групи: загальні (законності, системності, систематичності, дієвості, гласності) та спеціальні (обов'язковості, ви-

бірківість, винятковість, мінімізація процедур митного контролю; застосування інформаційних технологій та ін.).

Ключові слова: митні органи, митні процедури, запобігання корупційним ризикам, принципи, функції, митні формальності, митний контроль, митне оформлення, фізичні особи, адміністративно-правове забезпечення.

Nima A.O., Shevchuk O.M., Soloviova O.M. Customs control procedures when moving goods by individuals across the customs border.

The article examines some problematic issues of organizing customs control procedures when individuals move goods across the customs border of Ukraine within the framework of their administrative and legal support. It is emphasized that one of the current problems during the implementation of customs control procedures when moving goods by individuals across the customs border is the presence of corruption risks that contribute to, generate or encourage officials of customs authorities to commit corruption offenses. It is found that customs control procedures when moving goods by individuals across the customs border consist of several customs formalities. The goals and purpose, functions, and principles of organizing customs control procedures when moving goods by individuals across the customs border are disclosed, their classification is disclosed, and the author's definition of the control under study is proposed. In particular, such control is a set of selective, verification administrative procedural measures carried out to ensure compliance with the norms and rules of customs legislation in the process of ensuring the procedure for moving goods by individuals across the customs border of Ukraine. The scientific approach is supported that customs control procedures differ from customs clearance procedures, each of the stages is independent and interconnected. It is found that the main purpose of organizing customs control procedures when moving goods by individuals across the customs border is to verify the actions and measures of individuals regarding compliance with the conditions and grounds for their movement of goods across the customs border of Ukraine. It is established that the main functions of organizing customs control procedures when moving goods by individuals across the customs border include: (1) ensuring legality when moving goods by individuals across the customs border; (2) combating smuggling, preventing and stopping violations of customs rules when moving goods by individuals across the customs border. It is indicated that customs control when moving goods by individuals across the customs border is based on the basic principles of its organization and implementation. It is proposed to divide the principles of organizing customs control procedures when moving goods by individuals across the customs border into two groups: general (legality, systematicity, efficiency, transparency) and special (obligatoriness, selectivity, exclusivity, minimization of customs control procedures; use of information technologies, etc.).

Key words: customs authorities, customs procedures, prevention of corruption risks, principles of customs control, customs control, customs clearance, individuals, administrative and legal support.

Постановка проблеми. В Україні продовжуються курс європейської та євроатлантичної інтеграції з питань наближення національного законодавства України до митного законодавства ЄС та поступове приведення своїх чинних законів та майбутнього законодавства у відповідність до *acquis* ЄС (ст. 124) [1], зокрема, й під час здійснення митних процедур митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України [2, с. 19]. Вищенаведене є актуальним питанням й в умовах воєнного стану, однак за умови застосування митними адміністраціями ЄС та України подальших спрощених митних процедур та приведення їх до єдиних міжнародних стандартів.

Однією із актуальних проблем під час здійснення процедур митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України є наявність корупційних ризиків, які сприяють, породжують чи заохочують службових осіб митних органів до скоєння корупційних правопорушень. Існує також низка процесуальних недоліків та проблем дослідженого митного контролю, що потребують нагального вирішення. Підкреслює актуальність вибору теми дослідження, що основними адміністративними методами захисту національних інтересів є здійснення митного контролю та митного оформлення [3, с. 24], зокрема під час здійснення процедур митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України.

Метою дослідження є вивчення окремих проблемних питань змісту теоретико-правових категорій при організації процедур митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами

через митний кордон України в межах їх адміністративно-правового забезпечення. Серед завдань дослідження слід визначити розмежування категорій «митні процедури» та «митні формальності», наукові підходи до визначення «митного контролю», визначити функції, мету та принципи митного контролю, навести їх класифікацію, а також сформулювати авторські пропозиції щодо теоретично-організаційних засад вдосконалення змісту дефініцій організації процедур митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон.

Стан опрацювання проблематики. Проблемним питанням дослідження запобігання корупції у діяльності митних органів займалися такі вчені як Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, Д.В. Приймаченко, О.П. Рябенко, А.В. Мазур, О.М. Шевчук, М.Г. Шульга та ін. Зазначимо, що у юридичній літературі окремі науковці з проблем митного права приділяли увагу особливостям митних формальностей, пов'язаних із митним контролем у разі переміщення багажу, пасажирів у міжнародних залізничних сполученнях [4], специфіці формування правових основ механізму аналізу ризиків з питань митного контролю пасажирських переміщень через авіаційні пункти пропуску [5], переміщенню товарів в МПВ та МЕРВ через митний кордон [6], формам митного декларування та порядку їх застосування [7] та ін. В доктрині митного права більшість науковців наголошують на потребі також ототожнення «митних процедур» із категорією «митні режими», приміром, наукова позиція Б.А. Кормича [8], І.Г. Бережнюк та ін. [9]. Однак специфіка організації процедур митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон на сьогодні є мало досліджуваною у митному праві, що й спонукало до вибору даної теми роботи.

Виклад основного матеріалу. Не існує єдиного підходу у науці митного права до визначення категорії «митні процедури». Вперше на законодавчому рівні зміст «митні процедури» було передбачено у Митному кодексі України 2002 р. Так, в цьому законі (який втратив чинність) згідно з п. 19 ст. 1 було визначено «...митні процедури – це операції, пов'язані із здійсненням митного контролю за переміщенням товарів і транспортних засобів через митний кордон України, митного оформлення цих товарів і транспортних засобів, а також зі справлянням передбачених законом податків і зборів» [10]. Згідно з положеннями чинного Митного кодексу України (далі – МК України) «митна процедура» – це зумовлені метою переміщення товарів через митний кордон України сукупність митних формальностей і порядок їх виконання» [11]. Процедури митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон складаються із низки митних формальностей. Так, відповідно до положень ст. 246 МК України передбачено, що порядок виконання митних формальностей при здійсненні митного оформлення визначається центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері фінансів. Так, Міжнародною конвенцією про спрощення та гармонізацію митних процедур термін «митні формальності» визначається як сукупність дій, що підлягають виконанню відповідними особами й митною службою з метою дотримання вимог митного законодавства».

В наукових працях також не існує єдиних підходів до розмежування категорій «митна процедура», «митний режим», «митні формальності», «заходи митного контролю» немає. В юридичній літературі окремі дослідники вказують що, кожна митна процедура являє собою сукупність вимог, зумовлених порядком митного контролю товарів, їх митного оформлення та специфікою справляння (сплатою) митних платежів. Умови здійснення митних процедур залежать від мети, форми та умов їх переміщення. Умови у такому випадку визначаються залежно від певного виду митного режиму [12, с. 207]. На думку інших фахівців митного права, дефініція «митна процедура» складається з різних видів митних формальностей. Їх складові залежать від обставин переміщення товару (їх митного режиму, різновиду товару переміщуваного через митний кордон, засобу і способу переміщення товару тощо). Однак елементи ж структури митної процедури при переміщенні товарів через митний кордон можуть змінюватись досить кардинально [13, с. 12]. Так, приміром, І.М. Резнік вважає, що митна процедура за своєю сутністю є одним із адміністративних проваджень неюрисдикційного характеру та якій притаманні всі риси останнього [13, с. 9].

На думку О.П. Федотова, немає особливої різниці між юридичними конструкціями «митні процедури» та «митні формальності» у митному праві. Зокрема, дослідник вказує, що митне оформлення за своєю сутністю і є митною процедурою, складається із множини митних формальностей. Так, дослідник зазначає, що «процедура митного оформлення має початок з моменту подання декларантом митної декларації» та такий єдиний механізм здійснення митних процедур при митному оформленні товарів має чітко визначені стадії» [14, с. 205] й фактично автор ототожнює категорії «митні процедури» і «митні формальності». Однак у сучасному підході більшість

науковців ці категорії митного права розмежовують. Так, на думку М.Г. Шульги, митні процедури регламентуються технічними нормативами залежно від різновидів та категорії товарів, типів транспорту, вибору митних режимів, заходів та методів нетарифного регулювання, а також від категорії осіб, які переміщують товари через митний кордон [15, с. 475]. Із вищенаведеним підходом доцільно погодитись.

Зокрема, стосовно митного контролю, приписами ч. 3 ст. 318 МК України законодавець безпосередньо визначає, що митний контроль передбачає виконання митними органами мінімуму митних формальностей, необхідних для забезпечення додержання законодавства України з питань державної митної справи. Таким чином, співвідношення змісту юридичних категорій «митні процедури» та «митні формальності» при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон слід розглядати як взаємопов'язані елементи, де митні процедури складають (залежно від мети переміщення товару фізичними особами через митний кордон) низку митних формальностей, що є взаємопов'язаними між собою, проте можуть бути й окремими і незалежними один від одного.

Стосовно розмежування правових конструкцій «митного контролю» та «митного оформлення» при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон як процедурних стадій. Так, Верховний Суд у 2018 р. у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду вважає, що «митний контроль» та «митне оформлення» відрізняються за своїм змістом та являють собою два різні процеси, які мають свої власні системні характеристики [16].

Більшість науковців з митного права вважають, що процедури митного контролю відрізняються від процедур митного оформлення, кожна зі стадій є самостійною та взаємопов'язаною [17]. Зазначений науковий підхід можна використати у цьому дослідженні. Отже, процедури митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон відрізняються від процедур митного оформлення при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон й кожна з яких становить окрему самостійну стадію, однак вони є взаємозалежними та взаємопов'язаними між собою.

Митний контроль при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон є складовою митних процедур. Як уже відомо, відповідно до п. 24 ч. 1 ст. 4 МК України термін «митний контроль» – це сукупність заходів, що здійснюються з метою забезпечення додержання норм цього Кодексу, законів та інших нормативно-правових актів з питань державної митної справи, міжнародних договорів України, укладених у встановленому законом порядку [11]. Згідно з термінологічним визначенням, передбаченим у положеннях Кіотської конвенції термін «митний контроль» трактується як сукупність заходів, що здійснюються митною службою з метою забезпечення дотримання митного законодавства [18].

В наукових працях із митного права не існує однакового підходу щодо змісту юридичної конструкції «митний контроль». Умовно можна виокремити чотири основні наукові підходи до трактування дефініції «митний контроль», а саме: функціональний (митний контроль розглядається як функція митної політики); процесний (митний контроль розглядається як дії (заходи) митних органів); методологічний (митний контроль трактується як методи (напрями) митного регулювання); фінансовий (митний контроль розглядається як різновид фінансового) та ін. [19, с. 38]. У митному праві існують також інші наукові підходи до з'ясування змісту категорії «митний контроль», розуміють її в різних аспектах, а саме: (1) як різновид державного контролю (А.В. Мазур [20, с. 9], О.М. Шевчук [21]); (2) як засіб проведення в життя митної політики (Б. А. Кормич); (3) як засіб адміністративно-примусового характеру [22, с. 15]; (4) як попереджувальний та запобіжний захід (С.І. Пахомов [23, с. 11]); (5) як один із видів митної діяльності; (6) як один із компонентів загального митного режиму та ін.

Наприклад, І.Г. Бережнюк зауважує, що митний контроль – це встановлені дії митних органів щодо товарів та ТЗ, які переміщуються через митний кордон, а також осіб, причетних до такого переміщення, для гарантування реалізації митних правил [24, с. 15]. Така наукова позиція вченого визначає термін митний контроль за формою. На нашу думку, митний контроль при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон є видом державного контролю. Він є комплексом вибіркових, перевірочних адміністративних процесуальних заходів, що здійснюються з метою забезпечення додержання норм та правил митного законодавства у процесі забезпечення порядку переміщення товарів фізичними особами через митний кордон України.

У МК України передбачено, що митний контроль здійснюється з метою додержання норм, що складають законодавство України з питань державної митної справи [11]. Основні цілі організації

процедур митного контролю полягають у наступному: дотриманні усіма громадянами митного законодавства, а також порядку сплати митних платежів; недопущенні на територію України заборонених до ввезення товарів, предметів і небезпечних речовин; запобіганні контрабанді й порушенні митних правил [25]. Отже, основна мета процедур митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон – це перевірка дій та заходів фізичних осіб щодо дотримання умов та підстав переміщення ними товарів через митний кордон України.

Мета організації процедур митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон реалізується в її завданнях (функціях) [26, с. 24]; [27, с. 90]. До основних функцій організації процедур митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон слід віднести: (1) забезпечення законності при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон; (2) боротьба із контрабандою, попередження та припинення порушень митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон.

Процедури митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон базується на основних принципах його організації та здійснення. Єдиної наукової позиції щодо принципів митного контролю в юридичній літературі непередбачено. Не достатньо з'ясованими залишаються й «принципи митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон», які мають певні особливості. Зокрема, Т.В. Корнева, досліджуючи принципи митного контролю не здійснює їх поділ на групи та не виділяє специфіку митного контролю залежно від видів суб'єктів митних правовідносин, однак наводить детальний їх перелік [28, с. 72].

Приміром, О.П. Федотов зазначає (у загальному підході), що митний контроль має здійснюватися на принципах: законності, системності, дієвості, гласності, а також автор розрізняє специфічні принципи митного контролю серед яких виокремлено: вибіркової, мінімізації митних процедур, безперервності [25, с. 47]. З точки зору інших дослідників, митний контроль має здійснюватися як за загальними, так і за спеціальними принципами. Однак основним, на погляд авторки, все-таки є принцип законності митного контролю, оскільки дотримання законодавства – це обов'язкова умова діяльності митних органів. Вимога дотримання законності при здійсненні митного контролю товарів, які переміщуються через митний кордон, стосується всіх учасників, тобто і митних органів, та фізичних і юридичних осіб, які є учасниками таких митних правовідносин [29, с. 803].

Аналізуючи положення МК України необхідно навести основні спеціальні принципи здійснення процедур митного контролю: (1) обов'язковість проведення митного контролю – митному контролю підлягають усі товари, ТЗ комерційного призначення, які переміщуються через митний кордон України (ч. 1 ст. 318 МК України) [11], за винятком випадків звільнення від окремих форм митного контролю за приписами ст. 358 МК України та звільнення від митного огляду відповідно до ст. 359 МК України; (2) виключність суб'єктів здійснення митного контролю (митний контроль здійснюється виключно митними органами відповідно до МК України та інших законів України) (ч. 2 ст. 318 МК України) та митний контроль товарів, ТЗ у пунктах пропуску через державний кордон України здійснюється відповідно до типових технологічних схем митного контролю (ч. 4 ст. 318 МК України) [11]; (3) вибірковість митного контролю – форми та обсяги контролю, обираються митницями (митними постами) із застосуванням системи управління ризиками. Не допускається визначення форм та обсягів митного контролю іншими органами державної влади, а також участь їх посадових осіб у здійсненні митного контролю (ч. 1 ст. 320 МК України); (4) застосування системи управління ризиками – митні органи застосовують цю систему для визначення товарів, ТЗ, документів і осіб, які підлягають митному контролю, форм митного контролю, що застосовуються до таких товарів, ТЗ, документів і осіб, а також обсягу митного контролю (ч. 2 ст. 361 МК України) [11]; (5) мінімізація процедур митного контролю – митний контроль передбачає виконання митними органами мінімуму митних формальностей (ч. 3 ст. 318 МК України) [11]; (6) взаємодія з іншими учасниками правовідносин, що виникають при здійсненні митного контролю (ч. 6 ст. 318 МК України); (7) застосування інформаційних технологій – для забезпечення здійснення митного контролю митними органами використовується єдина автоматизована інформаційна система митних органів України (далі – ЄАІС Держмитслужби України) (ч. 7 ст. 318 МК України) [11]; (8) принцип міжнародного співробітництва при здійсненні митного контролю – від ефективності міжнародної співпраці і взаємодії митних служб інших країн з митними органами залежить ефективність здійснення митного контролю тощо. Підсумовуючи зазначене,

доцільно принципи митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України поділити на дві групи загальні (законності, системності, систематичності, дієвості, гласності) та спеціальні. До основних спеціальних принципів здійснення митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України доцільно віднести: обов'язковість проведення митного контролю (за винятком звільнення від окремих форм митного контролю за ст. 358 МК України та звільнення від митного огляду згідно зі ст. 359 МК України); виключність суб'єктів здійснення митного контролю; неупередженість, вибірковість митного контролю із застосування системи управління ризиками (в окремих випадках); безперервність; мінімізація процедур митного контролю; застосування інформаційних технологій тощо.

Висновки. Процедури митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон відрізняються від процедур митного оформлення при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон й кожна з яких становить окрему самостійну стадію, однак вони є взаємозалежними та взаємопов'язаними між собою. Однією із актуальних проблем під час здійснення процедур митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України є наявність корупційних ризиків, які сприяють, породжують чи заохочують службових осіб митних органів до скоєння корупційних правопорушень. Одним із способом нівелювання цієї проблеми є здійснення ефективного митного контролю за переміщенням товарів фізичними особами через митний кордон.

Процедури митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон базуються на основних принципах його організації та здійснення, мають специфічні цілі, мету та функції. Зокрема, принципи митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон можна поділити на дві групи: загальні (законності, системності, систематичності, дієвості, гласності) та спеціальні. До основних спеціальних принципів організації процедур митного контролю при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України доцільно віднести: обов'язковість проведення митного контролю (за винятком звільнення від окремих форм митного контролю за ст. 358 МК України та звільнення від митного огляду згідно зі ст. 359 МК України); виключність суб'єктів здійснення митного контролю; неупередженість, вибірковість митного контролю із застосування системи управління ризиками (в окремих випадках); безперервність; мінімізація процедур митного контролю; застосування інформаційних технологій тощо.

Вищенаведені пропозиції можуть використовуватись для подальших розвідок у контексті даної проблематики в межах євроінтеграційних процесів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: міжнародний документ від 27.06.2014 р. № 984_011. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Ст. 2125.
2. Shevchuk O.M., Babaieva O.V., Nima A.O. Digitalization of customs procedures in post-war Ukraine as a priority direction for preventing corruption in the conditions of European integration. Legal standards for ensuring the reconstruction of post-war Ukraine amidst integration into the European Union: scientific monograph. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2024. С. 17–44. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-492-4-25>.
3. Гребельник О.П. Формування митно-тарифної політики України за умов ринкової трансформації: автореф. дис. ... д-р екон. наук: спеціальність: 08.05.01. Київ, 2003. 41 с.
4. Прокопенко В.В. Митні формальності, пов'язані із митним контролем у разі переміщення багажу, вантажобагажу, пасажирів у міжнародних залізничних сполученнях. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2017. Вип. 4. С. 116–127.
5. Брендак А.І. Митний контроль пасажирських переміщень через авіаційні пункти пропуску: формування організаційно-розпорядчих основ механізму аналізу ризиків. *Митна безпека*. 2018. Вип. 2. С. 46–56.
6. Федотов О. Щодо питань переміщення товарів через митний кордон України в міжнародних поштових та експрес-відправленнях. *Юридична Україна*. 2017. № 2-3. С. 4–18.

7. Коваль Н.О. Форми митного декларування та порядок їх застосування. *Lex portus*. 2018. № 3. С. 106–118.
8. Кормич Б.А. Митні режими як інститут митного права. *Митна справа*. 2013. № 6. С. 86–92.
9. Бережнюк І.Г., Несторишен І.В., Неліпович О.В. Генеза категорії «митна процедура» в законодавчому та науковому контекстах. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економ. науки*. 2014. Вип. 25. С. 163–170.
10. Митний кодекс України: Закон України від 11.07.2002 р. № 92-IV. (втратив чинність). *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 38-39. Ст. 288.
11. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 44-45. № 46-47. № 48. Ст. 552.
12. Гаращук В.М. Дмитрик О.О., Федчишин С.А. Переміщення товарів через митний кордон України: оновлення змісту основних категорій. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. № 13 (27). С. 198–210.
13. Резнік І. Правове регулювання переміщення товарів через митний кордон України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спеціальність: 12.00.07. Харків, 2014. 19 с.
14. Федотов О.П. Концепція державної митної справи: виклики модернізації в Україні : монографія. Одеса: Юрид. літ-тура, 2016. 389 с.
15. Шульга М.Г. Переміщення і пропуск товарів через митний кордон України. *Право та управління*. 2012. № 3. С. 475–486
16. Верховний Суд розмежував поняття «митний контроль» та «митне оформлення». 2018. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/512058> (дата звернення: 30.05.2025).
17. Соколенко О.Л. Митний контроль товарів, які переміщуються через митний кордон України: оновлений погляд на митно-правову категорію. *Наукові перспективи*. 2024. № 3(45). С. 979–990.
18. Міжнародна конвенція про спрощення і гармонізацію митних процедур (Київська конвенція): міжнародний документ від 18.05.1973 р. № 995_643. *Офіційний вісник України*. 2011. № 71 / № 18. 2011. Ст. 727. Ст. 2711.
19. Костишин Ю.С. Розвиток митного контролю в системі фінансової безпеки держави: дис. д-ра філос.: спеціальність: 072. Житомир, 2021. 244 с.
20. Мазур А.В. Організаційно-правові основи митного контролю в Україні: автореф..... дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність: 12.00.07. Харків, 2004. 19 с.
21. Шевчук О.М. Контроль та нагляд за переміщенням лікарських засобів через митний кордон України: монографія. Харків: Право, 2014. 272 с.
22. Дьомін Ю.М. Правові засади організації та здійснення митного контролю в Україні: теоретичні та практичні проблеми: дис. .. докт. ...юрид. наук: спеціальність: 12.00.07. Київ. 2006. 439 с.
23. Пахомов С.І. Митний контроль як засіб забезпечення митної справи України (адміністративно-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність: 12.00.07. Одеса., 1997. 17 с.
24. Бережнюк І.Г. Митне регулювання України: національні та міжнародні аспекти: монографія. Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2009. 543 с.
25. Федотов. О.П. Організація митного контролю: навч.-метод. посібник. Одеса: НУ «ОЮА», 2020. 144 с.
26. Кормич Б.А., Біленець Д.А. Режим зони митного контролю: адміністративно-правові основи: моногр. Чернівці: Технодрук, 2017. 180 с.
27. Гаращук В.М. Митний контроль в Україні: шляхи становлення й розвитку. *Проблеми законності*. 2004. Вип. 66. С. 97–103
28. Корнева Т.В. Принципи митного контролю. *Митна справа*. 2001. № 4. С. 72–81.
29. Соколенко О.Л. Принципи митного контролю товарів, які переміщуються через митний кордон України. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 3(21). С. 803–816.

УДК 711.4:342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.5>

ФОРМИ ТА ВИДИ ДОЗВІЛЬНИХ ПРОЦЕДУР У СФЕРІ МІСТОБУДУВАННЯ

Онисковець М.Ю.,

аспірант,

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

ORCID: 0000-0002-9505-3644

e-mail: onyskovets.kolya@gmail.com

Онисковець М.Ю. Форми та види дозвільних процедур у сфері містобудування.

Стаття присвячена дослідженню питання форм та видів дозвільних процедур у сфері містобудування в Україні, визначення законодавчого регулювання їх застосування. Визначено містобудування як теорію і практику планування та забудови міст, що зосереджує увагу на зв'язку цього процесу з розвитком продуктивних сил і виробничих відносин; та як комплекс економічних, організаційних, інженерно-технічних, екологічних, правових та інших заходів, спрямованих на створення і підтримання життєздатного середовища для людини, яке задовольняє її матеріальні, соціальні, культурні та духовні потреби, тож зазначене визначення підкреслює інтегративний характер містобудування, яке поєднує не лише технічні та економічні аспекти, але й соціальні та екологічні складові. Формою діяльності визначено зовнішньо виражені дії органів публічної адміністрації або їх посадових осіб, здійснені в межах компетенції для досягнення поставлених цілей і завдань. Зазначено, що важливими ознаками форми дозвільної діяльності у сфері містобудування є необхідність прийматися виключно в письмовій формі (у паперовому або електронному вигляді з належними реквізитами); та необхідність бути визначеною законодавством і прийматися уповноваженими суб'єктами. Наведено класифікацію форм діяльності органів публічної адміністрації на правові (наприклад, видання адміністративних актів, укладання договорів, здійснення інших юридично значущих дій) та організаційні (проведення суспільно-організаційних і організаційно-технічних заходів). Підсумовано, що процес прийняття управлінського рішення про видачу дозволів не виключає можливості прийняття рішень без спеціального оформлення в тих випадках, коли для таких рішень не передбачена конкретна форма фіксації. У статті запропонована теза, що суб'єкти господарської діяльності, що займаються будівництвом, повинні дотримуватись чітких правил і процедур при вирішенні документальних питань, тож, залежно від цього запропоновано два варіанти оформлення дозволу: за спрощеною та загальною процедурою. У науковій статті охарактеризовано види і характеристики дозвільних процедур у сфері містобудування. Стаття наводить пропозиції щодо нормативного регулювання реалізації дозвільних процедур у сфері містобудування.

Ключові слова: форми дозвільних процедур, види дозвільних процедур, дозвільні процедури, класифікація дозвільних процедур, дозвільні процедури у сфері містобудування.

Onyskovets M.Y. Forms and Types of Permit Procedures in the Sphere of Urban Planning

The article is devoted to the study of the issue of forms and types of permitting procedures in the field of urban planning in Ukraine, the definition of legislative regulation of their application. Urban planning is defined as the theory and practice of planning and building cities, which focuses on the connection of this process with the development of productive forces and production relations; and as a complex of economic, organizational, engineering and technical, environmental, legal and other measures aimed at creating and maintaining a viable environment for a person that satisfies his material, social, cultural and spiritual needs, so the above definition emphasizes the integrative nature of urban planning, which combines not only technical and economic aspects, but also social and environmental components. The form of activity is defined as the externally expressed actions of public administration bodies or their officials, carried out within the limits of competence to achieve the set goals and objectives. It is

noted that important features of the form of permitting activity in the field of urban development are the need to be accepted exclusively in writing (in paper or electronic form with appropriate details); and the need to be determined by legislation and accepted by authorized entities. The classification of forms of activity of public administration bodies into legal (for example, issuing administrative acts, concluding contracts, carrying out other legally significant actions) and organizational (carrying out social-organizational and organizational-technical measures) is given. It is concluded that the process of making a management decision on issuing permits does not exclude the possibility of making decisions without special registration in cases where a specific form of recording is not provided for such decisions. The article proposes a thesis that economic entities engaged in construction must adhere to clear rules and procedures when resolving documentary issues, therefore, depending on this, two options for issuing permits are proposed: according to a simplified and general procedure. The scientific article describes the types and characteristics of permitting procedures in the field of urban planning. The article provides proposals for regulatory regulation of the implementation of permitting procedures in the field of urban planning.

Key words: Forms of permitting procedures, types of permitting procedures, permitting procedures, classification of permitting procedures, permitting procedures in the field of urban planning.

Постановка питання. Основні форми управлінської діяльності визначаються нормами права, які регулюють функціонування органів публічної адміністрації. Зазначені форми закріплені в законах та інших нормативно-правових актах, які визначають не лише правовий статус органів публічної адміністрації, а й їх повноваження в конкретних сферах, таких як містобудування, а також встановлюють правообмеження для забезпечення суспільного інтересу. Таким чином, дослідження питання форм та видів дозвільних процедур у сфері містобудування є актуальним з огляду на стрімкий розвиток сфери містобудування в Україні.

Аналіз наукових джерел та літератури з адміністративного права засвідчує, що вчені не мають єдиного підходу до класифікації дозвільних процедур у сфері містобудування.

Питанню форм та видів дозвільних процедур у контексті регулювання здійснення дозвільної діяльності у сфері містобудування в Україні присвятили свої наукові праці такі учені як: Француз А.Й., Джафарова О.В., Авраменко О.О., Яковенко Л.В., Шийка В.Я., Галіцина Н.В. та інші.

Метою статті є дослідження законодавчого закріплення та реалізації форм і видів дозвільних процедур у сфері містобудування, класифікації видів дозвільних процедур, а також надання пропозицій щодо вдосконалення класифікації дозвільних процедур у сфері містобудування в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «містобудування» на сьогоднішній день використовується у багатьох контекстах, що відображає його багатозначність і важливість у різних сферах діяльності. У юридичній енциклопедії під редакцією Ю.С. Шемшученка містобудування визначається як комплекс економічних, організаційних, інженерно-технічних, екологічних, правових та інших заходів, спрямованих на створення і підтримання життєздатного середовища для людини, яке задовольняє її матеріальні, соціальні, культурні та духовні потреби. Зазначене визначення підкреслює інтегративний характер містобудування, яке поєднує не лише технічні та економічні аспекти, але й соціальні та екологічні складові [1].

З іншого боку, у Будівельній енциклопедії (серія «Енциклопедія сучасної техніки. Будівництво») містобудування подається як теорія і практика планування та забудови міст, що зосереджує увагу на зв'язку цього процесу з розвитком продуктивних сил і виробничих відносин. Тут містобудування вважається важливою частиною соціально-економічного розвитку країни, що визначається рівнем її науково-технічного прогресу, культурним розвитком та національними особливостями, а також природно-кліматичними умовами [2].

Крім того, важливим є визначення містобудування в рамках наукової спеціальності, за яким ця галузь охоплює дослідження інженерно-технічних, соціально-економічних і екологічних проблем, пов'язаних із формуванням життєвого середовища, плануванням та забудовою населених пунктів. У Паспорті спеціальності 05.23.20, затверджені Вищою атестаційною комісією України, містобудування визначається як галузь науки і техніки, що охоплює широкий спектр досліджень і практичних завдань, пов'язаних із створенням комфортного та безпечного середовища для проживання людей, включаючи інженерні, соціальні та екологічні аспекти [3].

У теорії права зазвичай проводиться класифікація форм діяльності органів публічної адміністрації на правові (наприклад, видання адміністративних актів, укладання договорів, здійснення

інших юридично значущих дій) та організаційні (проведення суспільно-організаційних і організаційно-технічних заходів) [4].

Вітчизняні вчені зазначають, що форма діяльності визначається як формалізований вид результатів дій органу управління, його структурних підрозділів і посадових осіб, спрямованих на досягнення визначених цілей. Водночас, виділяються різні типи форм діяльності, зокрема нормативно-правові (створення норм права), застосування норм права, організаційне регулювання роботи апарату органів влади, позапаратна організаційна діяльність і матеріально-технічне забезпечення. А.М. Школик зазначає, що при аналізі форм діяльності публічної адміністрації важливо враховувати найпоширеніші на практиці способи її функціонування [5].

Т.О. Коломосьць, узагальнюючи існуючі визначення форм діяльності публічної адміністрації, зазначає, що вони являють собою зовнішньо виражені дії органів публічної адміністрації або їх посадових осіб, здійснені в межах компетенції для досягнення поставлених цілей і завдань [6].

Деякі вчені визначають форму діяльності органу публічної адміністрації як зовнішнє вираження юридичних дій і видання актів, через які забезпечуються виконання завдань і функцій цього органу. Застосування конкретної форми діяльності органом публічної адміністрації значною мірою залежить від його компетенції. Тому важливим є вміння орієнтуватися в різноманітті форм, обґрунтовано вибирати найбільш ефективні й, за необхідності, комбінувати їх, а також знаходити нові форми діяльності. Взаємозв'язки та залежності між різними формами діяльності органів публічної адміністрації зазвичай передбачаються і регулюються адміністративно-правовими нормами, що містяться в положеннях про відповідні органи, посадових інструкціях, правилах тощо.

В свою чергу, згідно з положеннями Закону України «Про перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності» [7], до дозвільних документів у сфері містобудування віднесено лише два документи: дозвіл на виконання будівельних робіт (пункт 32 Переліку документів дозвільного характеру у сфері господарювання) та сертифікат про прийняття в експлуатацію об'єктів, завершених будівництвом, що належать до IV та V категорій складності (пункт 121 Переліку документів дозвільного характеру у сфері господарювання). Питання видачі дозволу на виконання будівельних робіт розглядається в статті 37 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», однак це положення не надає чіткого визначення цього документа.

Також, можна визначити таку характеристику форми дозвільної діяльності у сфері містобудування в широкому розумінні: вона має прийматися виключно в письмовій формі (у паперовому або електронному вигляді з належними реквізитами); бути визначеною законодавством; і прийматися уповноваженими суб'єктами. Дане поняття охоплює не лише сам процес прийняття рішення уповноваженим органом у сфері містобудування, а й процедури, пов'язані з його ухваленням. Вищезгадані положення відображають принципи подальшого розвитку законодавства щодо адміністративних процедур у сфері містобудування.

Визначальною ознакою письмової форми документа є вираження його змісту через графічні знаки [8]. Зростає актуальність проблеми видання актів публічного адміністрування у сфері містобудування в електронній формі, що включає електронні процедури видачі дозвільних документів. Зазначене розглядається як важливий фактор у зменшенні корупційних ризиків, оскільки рішення ухвалюється автоматичною системою на основі поданих даних, а не особою.

Розвиток електронних процедур є важливим напрямом удосконалення законодавства у сфері публічного адміністрування містобудівної діяльності. Прикладом таких нормативних актів є Порядок функціонування електронного кабінету у сфері містобудування (втратив чинність); Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення функціонування Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва» від 23.06.2021 № 681, якою затверджено Порядок ведення Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва [9]. Таким чином, у межах письмової форми прийняття управлінських рішень у сфері містобудування перспективним є розвиток їх електронної форми.

З огляду на важливість вимог щодо офіційності форми дозвільної діяльності в містобудуванні, процес прийняття управлінського рішення про видачу дозволів не виключає можливості прийняття рішень без спеціального оформлення в тих випадках, коли для таких рішень не передбачена конкретна форма фіксації. Так, з аналізу положень, зазначених у п. 11, абз. 2 п. 29, п. 30 Порядку виконання підготовчих та будівельних робіт, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання виконання підготовчих і будівельних робіт», про відповідальність замовника за достовірність та повноту наданих даних органу державного архітектурно-будівельного

контролю впливає, що орган не перевіряє достовірність поданої інформації через особистий виїзд на об'єкт. Також зазначеною постановою від 13.04.2011 № 466 не передбачено порядок фіксації і оформлення рішень про відсутність підстав для відмови у видачі дозволу (п. 30), наприклад, рішення щодо дотримання забудовником цільового призначення земельної ділянки або відсутності порушень містобудівних умов та обмежень. Позитивне вирішення таких питань є необхідною умовою для видачі дозволу на виконання будівельних робіт.

Дозвільні процедури у сфері містобудування відіграють важливу роль у забезпеченні законності та організації будівельних робіт. Перед тим, як подавати заяву на дозвіл на проведення будівельних робіт, замовник повинен пройти обов'язковий етап – це землепорядна організація. На цьому етапі фахівці із землеустрою здійснюють топографічні та геологічні роботи, після чого складають висновок щодо придатності земельної ділянки для будівництва. Після цього, замовник може вирішити всі питання, пов'язані із землею, і розробити проект майбутнього об'єкта. На цьому етапі також починається оформлення та узгодження дозвільної документації, що надає право на будівництво.

Суб'єкти господарської діяльності, що займаються будівництвом, повинні дотримуватись чітких правил і процедур при вирішенні документальних питань. Процес отримання погоджень залежить від категорії складності архітектурного об'єкта, яка визначається з огляду на клас наслідків та категорію складності будівлі чи споруди. Залежно від цього, існують два варіанти оформлення дозволу: спрощена та загальна процедура. Дозвільний документ, чи то дозвіл, чи декларація, визначається на підставі категорії складності об'єкта, що, у свою чергу, визначається певними умовами.

Визначають кілька видів споруд та відповідних дозвільних документів для початку будівельних робіт: 1) мала забудова (індивідуальні житлові будинки, садові та дачні будинки, не більше 2-х поверхів і площею до 300 кв. м., господарські будівлі, споруди, гаражі на земельних ділянках): для цих об'єктів необхідний будівельний паспорт; 2) будівлі 1-3 категорії складності (житлові та адміністративні будівлі, площею понад 300 кв. м.): для них потрібна декларація; 3) Споруди 4-5 категорії складності (багатоквартирні житлові будинки, бізнес-центри, торгові центри, заправки, магазини та інші об'єкти): для цих будівель необхідний дозвіл на будівництво.

Для легалізації будівництва індивідуального приватного будинку не потрібно оформляти дозвіл на будівництво, однак необхідно пройти такі етапи: оформити будівельний паспорт в департаменті містобудування та архітектури; розробити проектну документацію; оформити повідомлення про початок будівництва [10, с. 4–12].

Для будівель 1, 2 та 3 категорії складності процедура оформлення дозволу є спрощеною. У цю категорію входять індивідуальні житлові будинки з площею до 300 кв. м.

Основними етапами спрощеної процедури є:

1. Проведення топографічних зйомок (М1:500) ліцензованою організацією.
2. Розробка проекту проектною організацією.
3. Оформлення будівельного паспорта для будівель площею до 300 кв. м. та не вище двох поверхів.
4. Отримання містобудівних умов та обмежень для об'єктів понад 300 кв. м.
5. Отримання технічних умов (електрика, водопостачання, каналізація та інші).
6. Оформлення дозволу на підготовчі роботи (повідомлення про початок будівництва для об'єктів до 300 кв. м., ДАБІ).
7. Реєстрація декларації про початок виконання будівельних робіт.

Відтак, враховуючи різноманіття архітектурних об'єктів та варіативність вимог до них, доцільно поділити дозвільні процедури на дві основні категорії: спрощену та загальну. Спрощена дозвільна процедура застосовується до будівель та споруд, що не перевищують певні розміри та мають низьку категорію складності. Зазвичай це стосується об'єктів до 300 кв. м, таких як індивідуальні житлові будинки, садові та дачні будівлі, господарські споруди, гаражі та інші будівлі, що мають не більше двох поверхів. До таких об'єктів відносяться також ті, що не мають значного впливу на навколишнє середовище та інфраструктуру.

Основними перевагами спрощеної процедури є швидкість отримання дозволу, зниження адміністративного навантаження, мінімальні вимоги до документації та менші витрати для замовника. Зазвичай для таких будівель достатньо оформити будівельний паспорт, розробити проектну документацію та отримати повідомлення про початок будівництва. Для таких об'єктів, як при-

ватні житлові будинки, проектні вимоги часто обмежуються основними аспектами, такими як архітектурні та інженерні рішення, без складних погоджень.

Загальна дозвільна процедура, на відміну від спрощеної, стосується складніших архітектурних об'єктів, таких як багатоквартирні житлові будинки, бізнес-центри, торгові комплекси, великі промислові будівлі, заправки, магазини і інші об'єкти, що мають значний вплив на навколишнє середовище та інфраструктуру. Такі об'єкти зазвичай мають більшу площу та кількість поверхів, що потребує більш ретельного вивчення та численних погоджень. Основними особливостями загальної процедури є більш складна документація, поглиблені перевірки та погодження з різними державними органами, значні витрати часу та коштів, а також велика кількість етапів, що включає отримання містобудівних умов, узгодження технічних умов, а також проходження комплексної експертизи проекту.

Висновки. Відтак, питання форми дозвільної діяльності у сфері містобудування потребує подальшого розвитку, зокрема через впровадження електронних процедур, що сприяють зменшенню корупційних ризиків. У статті запропоновано класифікацію дозвільних процедур. Така класифікація дозвільних процедур дозволяє оптимізувати процес будівництва та значно знизити адміністративне навантаження для замовників при будівництві менш складних об'єктів. Зазначене дає можливість власникам таких об'єктів швидше приступати до реалізації своїх проектів, уникаючи бюрократичних перепон, що властиві складнішим будівництвам. Для держави та органів місцевого самоврядування поділ на спрощену та загальну процедуру дозволяє більш ефективно управляти обігом дозвільної документації. Зазначене дозволяє зосередити ресурси на більш складних та масштабних проектах, знижуючи навантаження на органи, які займаються менш складними дозвільними процесами. Загалом, така класифікація дозволяє створити більш зручну та ефективну систему для всіх учасників будівельного процесу, від забудовників до органів публічної влади, що забезпечує своєчасне і безпечне зведення як малих, так і великих архітектурних об'єктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Юридична енциклопедія: [у 6 т.] К. 2001. Т. 3: К. 792 с.
2. Кузнецов С.Г. Територіальне планування і розвиток міст Донецьк. 2008. 334 с.
3. Дозвільні документи в будівництві. URL: <https://tuexpert.com.ua/ua/razreshitelnye-dokumenty>.
4. Система органів виконавчої влади України: правові проблеми вдосконалення організації та діяльності: моногр. / за заг. ред. О.Ф. Андрійко. Х.: Планета-Принт, 2013. 384 с.
5. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/3166-17>.
6. Джафарова О.В. Дозвільна діяльність органів публічної адміністрації в Україні: адміністративно-правові засади: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.07. Х., 2015. 587 с.
7. Закон України «Про перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2011, № 47, ст. 532.
8. Авраменко О.О., Яковенко Л.В., Шийка В.Я. Ділове спілкування: навч. посіб. Івано-Франківськ: ЛілеяНВ, 2015. 160 с.
9. Деякі питання забезпечення функціонування Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва: постанова Кабінету Міністрів України від 23.06.2021 р. № 681. *Урядовий кур'єр*. 2021. № 126.
10. Балик Т.В. Шляхи підвищення ефективності використання організаційно-економічного механізму містобудування в розрізі регіональної політики. *Економічні науки*. Серія: Регіональна економіка. 2007. Вип. 4, ч. 1(13). С. 4–12.

УДК 340.13:342.5:347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.6>

ПРАВОЗАСТОСОВЧІ АКТИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Потьомкін С.О.,
*аспірант кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України*

Потьомкін С.О. Правозастосовчі акти як елемент правового механізму судового контролю: теоретико-методологічний аспект.

У статті здійснено теоретико-методологічне дослідження правозастосовчих актів судового контролю як правового механізму в адміністративному судочинстві України. Актуальність теми дослідження обумовлюється, серед іншого, тим, що судовий контроль за виконанням судових рішень в адміністративному процесі може розглядатись не лише як інструмент перевірки законності дій суб'єктів владних повноважень у виконавчому провадженні (процес, правовий інститут, функція правосуддя чи форма її реалізації), але і як правовий механізм забезпечення виконання судових рішень, що становить ключовий елемент реалізації принципу верховенства права. Методи дослідження було обрано з урахуванням мети та завдань дослідження. Використовувались, серед іншого, діалектичний, формально-логічний, герменевтичний, порівняльний методи. Особливий акцент зроблено на правозастосовчі акти судового контролю – судових рішеннях і процесуальних діях, які дозволяють суду контролювати реальне виконання прийнятих рішень після їх ухвалення. В статті запропоновано авторське бачення щодо визначення поняття правозастосовчих актів правового механізму судового контролю, виокремлено їх основні ознаки, зміст і функціональне призначення. Надано класифікацію правозастосовчих актів судового контролю за критеріями юридичного значення та за формою зовнішнього виразу. Проаналізовано види правозастосовчих актів, що приймаються судами різних інстанційних юрисдикцій в межах законодавчо визначених форм судового контролю. Наведено низку правових висновків Верховного суду, що безпосередньо впливають на правозастосовчу практику судів під час здійснення ними судового контролю за виконанням судових рішень. Запропоновано відносити до правозастосовчих актів правового механізму судового контролю, серед іншого, рішення Конституційного суду України та рішення Європейського суду з прав людини. Матеріали дослідження можуть стати у нагоді при подальшому дослідженні теми судового контролю як правового механізму, а також при формуванні пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання правовідносин у сфері виконання судових рішень.

Ключові слова: судовий контроль, адміністративне судочинство, виконання судового рішення, правозастосування, правовий механізм, правозастосовчі акти, верховенство права.

Potomkin S.O. Law-enforcement elements as a component of the legal mechanism of judicial control: theoretical and methodological aspect.

The article carries out a theoretical and methodological study of law enforcement acts of judicial control as a legal mechanism in the administrative proceedings of Ukraine. The relevance of the research topic is stipulated, inter alia, by the fact that judicial control over the enforcement of court decisions in administrative proceedings may be considered not only as a tool for verifying the legality of actions of public authorities in enforcement proceedings (process, legal institution, justice function or form of its implementation), but also as a legal mechanism for ensuring the enforcement of court decisions, which is a key element of the rule of law principle. The research methods were chosen taking into account the purpose and objectives of the study. Among other things, the author used dialectical, formal and logical,

hermeneutical, and comparative methods. Particular emphasis is placed on the law enforcement acts of judicial control - court decisions and procedural actions which allow the court to control the actual implementation of decisions made after they are adopted. The article offers the author's own vision of the concept of law enforcement acts of the legal mechanism of judicial control, and highlights their main features, content and functional purpose. The author classifies law enforcement acts of judicial control by the criteria of legal significance and by the form of external expression. The author analyzes the types of law enforcement acts adopted by courts of different instance jurisdictions within the framework of the legally defined forms of judicial control. The author provides a number of legal opinions of the Supreme Court which have a direct impact on the law enforcement practice of courts in the course of their judicial control over the execution of court decisions. The author suggests that the law enforcement acts of the legal mechanism of judicial control should include, inter alia, decisions of the Constitutional Court of Ukraine and decisions of the European Court of Human Rights. The materials of the study may be useful for further research on the topic of judicial control as a legal mechanism, as well as for formulating proposals for improving the legal regulation of legal relations in the field of enforcement of court decisions.

Key words: judicial control, administrative proceedings, enforcement of a court decision, law enforcement, legal mechanism, law enforcement elements, rule of law.

Постановка проблеми. Сьогодні проблема ефективного виконання судових рішень залишається однією з найгостріших у вітчизняному правозастосуванні. Наявність судового рішення не гарантує його фактичного виконання, що підриває довіру громадян до судової системи та держави в цілому. Як зазначено у постанові Верховного Суду від 07.05.2024 у справі № 160/5259/20, головна мета судового контролю полягає в реалізації завдань адміністративного судочинства, що включає не лише ухвалення, а й виконання судового рішення.

Також у науковій літературі недостатньо досліджено судовий контроль за виконанням судових рішень як правовий механізм, а також його структурні елементи. Вбачається, що одним з таких елементів є правозастосовчі акти, у яких судовий контроль реалізовується. Це створює потребу в глибокому теоретико-методологічному аналізі, який би дозволив чітко визначити місце та роль цих елементів у правовому механізмі судового контролю.

Практика застосування судового контролю вказує на низку проблем, таких як залежність виконання рішень від фінансового забезпечення, тривалість процедур контролю та невизначеність відповідальності посадових осіб. Це потребує розробки ефективних форм судового контролю, що забезпечать своєчасне та повне виконання судових рішень.

Судовий контроль є важливим інструментом забезпечення прав і свобод громадян. Його ефективне функціонування сприяє реалізації принципу верховенства права та зміцненню правової держави. Недостатній рівень виконання судових рішень може призвести до порушення прав громадян, що підкреслює актуальність дослідження даної теми.

Таким чином, дослідження правозастосовчих актів як складової правового механізму судового контролю є актуальним і необхідним для вдосконалення теоретичних підходів та практичної реалізації судового контролю в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській юридичній науці питання правозастосовчих елементів судового контролю досліджуються низкою вчених, які аналізують різні аспекти цього явища в контексті адміністративного, кримінального та конституційного судочинства. Їхні праці сприяють глибшому розумінню сутності судового контролю, його функцій та механізмів реалізації. Так, Л.Р. Наливайко, Є.М. Войтович, Н.В. Нестор, К.О. Кропивна, В.В. Ладиченко, Н.Ю. Задирака, Ю.О. Легеза, О.В. Стукаленко активно досліджують проблематику судового контролю та його правозастосовчих елементів.

Зокрема Л.Р. Наливайко та В.Ю. Ключкович у своїй монографії досліджують правозастосовну діяльність органів судової влади, розкриваючи поняття, сутність та принципи цієї діяльності [1]. Вони акцентують увагу на внутрішньому переконанні суддів та деформації професійної правосвідомості, що є важливими чинниками ефективного судового контролю.

В.В. Ладиченко аналізує поняття і суть судового контролю за виконанням судових рішень, пропонуючи авторське бачення цього правового явища [2]. Є.М. Войтович аналізує проблемні питання судового контролю в кримінальному процесі України, зокрема законодавче врегулювання цього інституту та його вплив на ефективність кримінального переслідування.

І.С. Шаповалова та В.В. Рогальська досліджують застосування практики Європейського суду з прав людини слідчими суддями місцевих загальних судів під час здійснення судового контролю, що підкреслює важливість міжнародних стандартів у національному правозастосуванні [3]. Н.В. Нестор у своїй дисертації розглядає адміністративно-правові засади здійснення контролю за діяльністю судів (суддів) в Україні, уточнюючи правовий статус судів у системі державних органів та особливості їх діяльності як об'єкта контролю [4].

Мета дослідження – провести комплексне теоретико-методологічне осмислення правозастосовчих актів як елемента правового механізму судового контролю, їх ознак, змісту, видів та функціонального значення в системі адміністративного судочинства України.

Виклад основного матеріалу. Судовий контроль за виконанням судових рішень є конституційною гарантією обов'язковості судового рішення та невід'ємною складовою механізму захисту прав в адміністративному судочинстві [5]. З 2016 року пунктом 9 частини другої статті 129 Конституції України і статтею 129¹ передбачено, що судові рішення є обов'язковим до виконання, держава забезпечує його виконання у встановленому законом порядку, а контроль за виконанням покладено на суд, який ухвалив рішення [6]. Реалізація цього принципу здійснюється, серед іншого, через судовий контроль – спеціальне провадження в адміністративному судочинстві, спрямоване на забезпечення належного виконання рішення суду. Однак судовий контроль розглядають не лише як процес (процедуру), правовий інститут, функцію правосуддя чи форму її реалізації, а й як правовий механізм, що забезпечує реалізацію обов'язковості рішення через комплекс нормативно визначених засобів і процедур [2, с. 191]. Цей механізм передбачає наявність повноважень у суду застосовувати певні процесуальні заходи для досягнення фактичного виконання рішення.

У науковій юридичній літературі немає єдиного підходу до визначення структури правового механізму. Науковці, що здійснювали систематизацію поглядів щодо структури правового механізму, виділили два основні підходи до визначення його елементів: широкий та вузький [7, с. 105; 8, с. 338]. Широкий підхід охоплює значну сукупність елементів, що беруть участь у процесі регулювання: 1) норми права; 2) нормативно-правові акти; 3) юридичні факти; 4) правовідносини; 5) тлумачення; 6) реалізацію права; 7) законність; 8) правосвідомість; 9) правову культуру; 10) правомірну поведінку; 11) юридичну відповідальність; 12) протиправну поведінку тощо. За вузького підходу прийнято виокремлювати виключно ті структурні одиниці, що становлять основу регулятивної функції права, зокрема: 1) норми права; нормативно-правові акти; 3) правовідносини; 4) правозастосування (або реалізацію права); 5) законність тощо.

Не заглиблюючись у дискусію щодо підходів, відмітимо, що обидва «табори» правників неодмінно виділяють правозастосування (або акти правозастосування) як обов'язкову складову структури правового механізму.

У свою чергу, більшість авторів сходяться на думці, що правозастосування являє собою владно-організаційну діяльність компетентних суб'єктів (державних органів, посадових осіб, організацій тощо), що здійснюється в певному законодавчо визначеному процесуальному порядку (згідно встановленої процедури), та полягає у реалізації норм права шляхом видачі конкретних приписів (правозастосовчих актів) [9, с. 105; 10, с. 61].

У юридичній науці поняття правозастосовчий акт прийнято визначати як належно оформлений акт компетентного суб'єкта, яким фіксується прийняття рішення у конкретно визначеній формі і забезпечується реалізація правових норм [11].

За юридичним значенням правозастосовчі акти поділяються на основні (ті, що містять остаточне рішення у юридичній справі) і допоміжні (ті, що забезпечують процедуру правозастосування та прийняття основних актів). За формою зовнішнього виразу акти правозастосування прийнято поділяти на акти-документи та акти-дії [12]. Окремими науковцями виділяються також усні акти [11].

З аналізу положень ст.ст. 287, 382 – 382³, 383 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [13] вбачається, що для правового механізму судового контролю правозастосовчими актами (актами-документами), що приймаються за наслідком правозастосування є, в першу чергу, судові рішення. При цьому судові рішення, що приймаються судами під час реалізації правового механізму судового контролю, відрізняються між собою за формою, змістом, напрямком і характером впливу в залежності як від форми судового контролю так і інстанційної юрисдикції суду, що таке судові рішення прийняв.

В цьому контексті нагадаємо, що з прийняттям Закону України № 4094-IX від 21.11.2024 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень» [14] законодавцем шляхом доповнення КАС України статтею 381-1 нарешті було поставлено крапку в дискусії щодо того, в яких формах здійснюється судовий контроль за виконанням судових рішень, і чи варто виділяти як окремі форми судового контролю визнання протиправними рішень, дій чи бездіяльності, вчинених суб'єктом владних повноважень – відповідачем на виконання рішення суду (ст. 383 КАС України) та оскарження учасниками виконавчого провадження рішень, дій чи бездіяльності державного виконавця (чи іншої посадової особи органу ДВС або приватного виконавця) (ст. 287 КАС України). Наразі ж частиною 2 статті 381¹ КАС України чітко визначено, що суд може здійснювати судовий контроль у порядку, встановленому статтями 287, 382-382³ і 383 цього Кодексу [13].

Передбачена ст.ст. 382-382³ КАС України [13] форма судового контролю має декілька послідовних етапів, в процесі та за результатами яких суд першої інстанції здійснює судовий контроль через наступні правозастосовчі акти:

- рішення суду (чч. 5, 6 ст. 382 КАС України). Суд може зобов'язати суб'єкта владних повноважень подати звіт ще на стадії ухвалення рішення суду за результатами розгляду справи за умови, що відповідна заява буде подана стороною спору до закінчення судових дебатів (загальне позовне провадження) або не пізніше тридцяти днів з дня відкриття провадження у справі (спрощене позовне провадження), або ж за наявності підстав, визначених у абз. 2 ч. 1 ст. 382 КАС України [13];

- ухвала про задоволення чи відмову в задоволенні заяви про зобов'язання подати звіт про виконання судового рішення (ч. 2 ст. 382¹ КАС України) [13] – даним правозастосовчим актом суд здійснює судовий контроль у випадках, коли судовий контроль не встановлено у рішенні суду за результатами розгляду справи;

- ухвала за результатами розгляду звіту - про прийняття або відмову у прийнятті звіту та накладення штрафу на керівника суб'єкта владних повноважень чи членів колегіального органу (ч.ч. 1–3, 8 ст. 382³ КАС України) [13] – судові рішення, через яке суд першої інстанції здійснює правозастосування на наступному етапі судового контролю;

- ухвала про встановлення нового строку для подання звіту (ч. 3, абз 2 ч. 8, ч.ч. 10, 11 ст. 382³ КАС України) [13] – ініціює третій (не обов'язковий) етап даної форми судового контролю;

- ухвала про відмову у прийнятті звіту та зміну способу і порядку виконання судового рішення (ч. 3 ст. 382³ КАС України) [13] – зміна способу та/або порядку виконання судового рішення не віднесена законодавством до форм судового контролю, хоч і спрямована на досягнення аналогічної мети – забезпечити фактичне виконання судового рішення та, відповідно, забезпечення дотримання принципу обов'язковості судового рішення.

- ухвала про повернення заявнику без розгляду заяви про зобов'язання подати звіт - як свідчить судова практика, окрім судових рішень, прямо визначених у ст. 382-382³ КАС України [13], суд першої інстанції при здійсненні судового контролю у даній формі може також прийняти й такий правозастосовчий акт. Зазвичай, суд повертає заяву заявнику у випадку її невідповідності вимогам ст.ст. 167, 382-382³ КАС України [15, 16] або ж за заявою заявника про залишення без розгляду заяви про встановлення судового контролю [17]. При цьому в деяких ухвалах суди прямо вказують про застосування ст. 169 КАС України на підставі аналогії закону (ч. 6 ст. 7 КАС України) - у зв'язку з відсутністю прямо передбачених у КАС підстав для повернення заявнику заяви про зобов'язання подати звіт [18].

В межах форми судового контролю, передбаченої ст. 383 КАС України [13], суд першої інстанції здійснює правозастосування шляхом прийняття наступних правозастосовчих актів:

- ухвала про повернення заяви заявнику без розгляду (ч. 5 ст. 383) – відзначимо, що на відміну від форми судового контролю за ст.ст. 382-382³ КАС України в даному випадку законодавець прямо передбачив можливість повернення заяви без розгляду – у разі її невідповідності вимогам ст.ст. 18, 383 КАС України [13];

- ухвала про залишення без задоволення заяви про визнання рішень, дій, бездіяльності суб'єкта владних повноважень – боржника (ч. 6 ст. 383 КАС України) – постановляється за відсутності обставин їх протиправності [13];

- окрема ухвала (ч. 6 ст. 383 КАС України) – за наявності обставин, що свідчать про протиправність рішень, дій, бездіяльності боржника суд постановляє окрему ухвалу за процедурою, передбаченою у ст. 249 КАС України [13].

Особливе місце серед форм судового контролю займає форма, передбачена ст. 287 КАС України [13], що зумовлено низкою особливостей, а саме: ініціатором процедури може бути не лише позивач, на користь якого ухвалено рішення, а й інші учасники виконавчого провадження; оскаржуються рішення, дії, бездіяльність органів та осіб, що здійснюють примусове виконання рішення, а не боржників; здійснюється у порядку позовного провадження, що, в свою чергу, свідчить про наявність нового публічно-правового спору, хоч безпосередньо і пов'язаного зі спором, раніше вирішеним судом; відноситься до категорії термінових адміністративних справ (відзначається скороченими строками звернення до суду, розгляду та вирішення справи, розглядається з особливостями, передбаченими ст. 268-272 КАС України).

Оскільки дана форма судового контролю здійснюється порядку позовного провадження то її правозастосування в її межах здійснюється судом першої інстанції шляхом прийняття судових рішень, властивих для даної форми адміністративного судочинства, зокрема:

- рішення суду (ч. 3 ст. 241) – при вирішенні по суті спору у провадженні за ст. 287 КАС України [13];

- ухвала про закриття провадження – за наявності підстав, передбачених ст. 238 КАС України [13];

- ухвала про залишення позову без розгляду – за наявності підстав, передбачених ст. 240 КАС України [13];

- інші ухвали, пов'язані з вирішенням процедурних питань, вирішенням клопотань учасників справи, тощо (ч. 2 ст. 241 КАС України) [13].

Судом апеляційної інстанції правозастосування в межах правового механізму судового контролю може здійснюватися шляхом прийняття наступних судових рішень у наступних формах:

- постанова (ч. 4 ст. 240, ч. 1 ст. 321 КАС України) – за результатами розгляду апеляційних скарг по суті [13];

- ухвали, пов'язані з початком апеляційного розгляду (ст.ст. 169, 298, 299, 300 КАС України) - про залишення апеляційної скарги без руху, про повернення апеляційної скарги, про відмову у відкритті провадження, про відкриття провадження [13];

- ухвала про закриття апеляційного провадження – з підстав, передбачених ст.ст. 189, 190, 305, 314 КАС України [13];

- ухвали з інших процесуальних питань, пов'язаних з рухом справи (ч. 2 ст. 321 КАС України) [13].

При цьому слід відзначити, що оскаржені в апеляційному порядку можуть бути не будь-які судові рішення суду першої інстанції, прийняті в межах здійснення судового контролю, а лише ті, що прямо зазначені у ст.ст. 293-294 КАС України [13].

Судом касаційної інстанції правозастосування здійснюється через наступні правозастосовчі акти:

- постанови (ч. 4 ст. 241, ч. 1 ст. 355 КАС України) – за результатами розгляду касаційних скарг [13];

- ухвали, пов'язані з початком касаційного розгляду (ст.ст. 169, 332, 333, 334 КАС України) [13];

- ухвала про закриття апеляційного провадження (ст. 339 КАС України);

- ухвали з інших процесуальних питань, пов'язаних з рухом справи (ч. 2 ст. 355 КАС України) [13].

При цьому постанови Верховного Суду як суду касаційної інстанції мають винятково важливе значення для правозастосування як елементу правового механізму судового контролю, оскільки згідно ч. 5 ст. 242 КАС України [13], ч. 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» викладені в них висновки щодо застосування норм права мають обов'язково враховуватись іншими судами при застосуванні цих норм права [19]. Як відзначають науковці, завдяки передбачуваності, прогнозованості та сталості (єдності) судової практики забезпечується ефективність і стабільність правового регулювання правових відносин [20, с. 28].

Тобто, Верховний суд не лише перевіряє законність та обґрунтованість рішень судів нижчих інстанцій щодо застосування чи незастосування заходів судового контролю у межах конкретної справи, а й надає здійснює тлумачення норм права, надаючи таким чином судам орієнтири щодо застосування судового контролю в аналогічних справах, і забезпечуючи таким чином єдність та однорідність судової практики.

Детальний аналіз практики Верховного Суду при застосуванні механізму судового контролю не охоплюється предметом даної статті з огляду на обмеженість її обсягу. Виключно з метою ілюстрації впливу Верховного Суду на правозастосування наведено деякі з Постанов:

- Постанови від 12.05.2020 року у справі № 815/2252/16 [21], від 16.12.2021 року у справі № 170/167/17 [22], від 31.02.2022 року у справі № 400/822/20 [23] та низка інших - Верховний

суд зробив висновок, що норми КАС України, якими закріплено форми судового контролю, серед іншого, мають на меті виключити можливість подання стягувачем окремого позову предметом якого є спонукання відповідача до виконання судового рішення;

– Постанови від 23.04.2020 у справі № 560/523/19 [24], від 01.02.2022 у справі № 420/177/20 [25] та від 18.05.2022 у справі № 140/279/21 [26] – містять висновок щодо необхідності дотримання судами засад пропорційності та збалансованості при застосування до боржників негативних наслідків недобровільного виконання судового рішення (зокрема, покладення штрафу на керівника боржника). Такі заходи не повинні бути надмірними; мають враховуватися усі обставини, які стали причиною невиконання судового рішення, надаватися оцінка діям боржника, спрямованих на таке виконання, міру його вини тощо

– Постанови від 04.03.2020 у справі № 539/3406/17 [27], від 07.05.2024 року у справі № 160/5259/20 [28] – щодо мети судового контролю та правових підстав для його застосування;

– Постанова Великої Палати Верховного Суду від 07.07.2021 року у справі № 9901/226/19 [29] – щодо обліку строку на звернення із заявою в порядку ст. 383 КАС України.

Також до правозастосовчих актів правового механізму судового контролю слід віднести рішення Конституційного Суду України та рішення Європейського суду з прав людини. Для прикладу наведемо деякі з них:

– рішення у справі «Горнсбі проти Греції» (Hornsby v. Greece) від 19 березня 1997 року [30] – Європейський суд зазначив, що право на звернення до суду було б ілюзорним, якби національна правова система Договірної Сторони дозволяла, щоб остаточне, обов'язкове для виконання судового рішення залишалося невиконаним на шкоду одній зі сторін;

– рішення у справі «Шмалько проти України» від 20.07.2004 року [31] – право на виконання судового рішення є складовою права на судовий захист, передбаченого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, для цілей якої виконання рішення, ухваленного будь-яким судом, має розцінюватися як складова частина судового розгляду (п. 43).

– «Сорінг проти Об'єднаного Королівства» від 07.07.1989 року [32] – на державі лежить прямий обов'язок дотримуватися громадянських прав осіб і забезпечувати належне та своєчасне виконання рішення суду, що набрало законної сили. Виконання будь-якого судового рішення є невід'ємною стадією процесу правосуддя, а отже, має відповідати вимогам ст. 6 Конвенції.

– «Ліпісвіцька проти України» від 12.05.2011 року [33] – судове та виконавче провадження є першою та другою стадіями у загальному провадженні;

– Рішення Конституційного Суду України від 30 черв. 2009 № 16-рп/2009 [34] – судові рішення є обов'язковими до виконання; обов'язковість рішень суду є однією з основних засад судочинства, яка гарантує ефективне здійснення правосуддя; виконання всіма суб'єктами правовідносин приписів, викладених у рішеннях суду, які набрали законної сили, утверджує авторитет держави як правової. З огляду на це посилення судового контролю за виконанням судових рішень та наділення суду з цією метою правом накладати штрафні санкції є заходом для забезпечення конституційного права громадян на судовий захист

– Рішення Конституційного Суду України від 01.03.2023 № 2-р(П)/2023 у справі № 3-27/2022(54/22) [35] – щодо можливості апеляційного оскарження ухвали про залишення без задоволення заяви, поданої в порядку ст. 383 КАС України.

Вбачається, що окрім актів правозастосування у формі актів-документів, до правозастосовчих елементів структури правового механізму судового контролю слід також віднести акти-дії – тобто, процесуальні дії, що здійснюються судом в процесі реалізації судового контролю. Такі процесуальні дії відповідають визначенню правозастосування, оскільки 1) здійснюються компетентним органом (судом); 2) згідно встановленої процедури; 3) полягають у реалізації норм права 4) мають результатом індивідуальні приписи (вказівки). До таких процесуальних дій суду можна віднести, зокрема: оцінку поданих учасниками заяв, клопотань, інших процесуальних документів на предмет їх відповідності формальним вимогам КАС України, ознайомлення з доводами та поясненнями учасників провадження, дослідження і оцінку поданих доказів, ініціювання встановлення судового контролю (ч. 1 ст. 382), призначення судових засідань (ч. 1 ст. 382¹), розгляд звітів про виконання судового рішення (ч. 1 ст. 382²), застосування заходів процесуального примусу згідно ст.ст. 145-149 КАС України тощо [13].

Зазначені процесуальні дії є правозастосовчою діяльністю суду і опосередковано сприяють у реалізації механізму судового контролю, а тому вбачається за доцільне визначити їх як факультативний правозастосовчий елемент структури механізму судового контролю.

Таким чином, правозастосовчі акти правового механізму судового контролю можна визначити як акти-документи (судові рішення) та акти-дії (процесуальні дії), що здійснюються судом у межах законодавчо визначених процесуальних форм судового контролю і приймаються (здійснюються) з метою забезпечення фактичного виконання ухвалених судових рішень. Правозастосовчі акти є невід'ємним елементом структури правового механізму судового контролю через який реалізуються мета та завдання судового контролю.

Можна виокремити наступні ознаки правозастосовчих актів судового контролю є:

- спрямованість на реалізацію правових норм;
- індивідуальний (персоніфікований) характер, - акти містять вказівку конкретним особам в межах процедури забезпечення виконання судового рішення;
- акти вичерпуються виконанням та не можуть мати зворотньої сили в часі (на відміну від нормативно-правових актів);
- приймаються згідно законодавчо визначеної процедури, у чітко визначеній формі;
- приймаються з урахуванням засад адміністративного судочинства, мають відповідати критеріям законності, вмотивованості та обґрунтованості;
- спрямовані на досягнення конкретного результату – забезпечення фактичного виконання прийнятого судового рішення.

Висновки. Судовий контроль за виконанням судових рішень в адміністративному процесі варто розглядати як правовий механізм, що має на меті гарантування обов'язковості виконання судових рішень і відновлення порушених прав. За результатами проведеного дослідження встановлено, що правозастосовчі акти є одним з основних елементів структури правового механізму судового контролю.

Визначено, що правозастосовчі акти правового механізму судового контролю - це як акти-документи (судові рішення) та акти-дії (процесуальні дії), що здійснюються судом у межах законодавчо визначених процесуальних форм судового контролю і приймаються (здійснюються) з метою забезпечення фактичного виконання ухвалених судових рішень.

Запропоновано до правозастосовчих актів судового контролю за критерієм юридичного значення відносити основні (ті, що містять остаточне рішення у юридичній справі) і допоміжні (ті, що забезпечують процедуру правозастосування та прийняття основних актів). За формою зовнішнього виразу запропоновано правозастосовчі акти поділяти на акти-документи (судові рішення, прийняті в межах процедур судового контролю) та акти-дії (процесуальні дії).

Виокремлено основні ознаки правозастосовчих актів судового контролю. Ними є: спрямованість на реалізацію правових норм; індивідуальний (персоніфікований) характер; вичерпання акту його виконанням; їх прийняття у межах законодавчо встановлених процедур, у чітко визначеній формі; їх прийняття з урахуванням засад і принципів адміністративного судочинства; спрямованість на забезпечення фактичного виконання прийнятого судового рішення. Виокремлено та проаналізовано види правозастосовчих актів механізму судового контролю за формою, змістом, напрямком і характеру впливу, формою судового контролю та інстанційною юрисдикцією судів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Наливайко Л.Р. Правозастосовна діяльність органів судової влади: теорія, методологія, практика: *монографія*. Дніпро: Хай-Тек Пресс, 2023. 180 с.
2. Ладиченко В.В., Потьомкін С.О. Поняття і суть судового контролю за виконанням судових рішень. *Часопис Київського університету права*, (3), 2023. С. 190–198.
3. Шаповалова І.С. Застосування практики Європейського суду з прав людини слідчим суддею місцевого загального суду під час здійснення судового контролю: *монографія*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 274 с.
4. Нестор Н.В. Адміністративно-правові засади здійснення контролю за діяльністю судів (суддів) в Україні: дисертація... д-ра юрид. наук, спец.: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / Н.В. Нестор; Відкритий міжн. ун-т розвитку людини «Україна», СумДУ; наук. консультант О.М. Музичук. Суми, 2019. 539 с.
5. Верховний Суд забезпечив виконання судового рішення в пенсійній справі за допомогою судового контролю. *Судово-юридична газета*. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/313265-verkhovnyy-sud-obespechil-ispolnenie-sudebnogo-resheniya-po-pensionnomu-delu-s-pomoschyu-sudebnogo-kontrolya#google_vignette (дата звернення: 11.05.2025).

6. Конституція України : від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 11.05.2025).
7. Тарахонич Т.І. Механізм правового регулювання: теоретико-правові аспекти. *Правова держава*. Вип. 13. К.: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2002. С. 105-106.
8. Осадчий В.І. Механізм правового регулювання. *Митна справа*. 2013. № 5 (2.2.). С. 336–340.
9. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: *підручник*. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. С. 414.
10. Перепелюк А. Природа правозастосування як елемента правової системи. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2011. № 53. С. 61.
11. Гусаров С.М. Правозастосування в Україні: *монографія*. Харків: Золота миля, 2015. С. 416.
12. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 416.
13. Кодекс адміністративного судочинства України: Кодекс від 06.07.2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 11.05.2025).
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень: Закон України № 4094-IX від 21.11.2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4094-20#n233> (дата звернення: 13.05.2025).
15. Ухвала Одеського окружного адміністративного суду від 30.10.2024 року у справі № 420/4526/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122711228> (дата звернення: 13.05.2025).
16. Ухвала Харківського окружного адміністративного суду від 01.04.2024 року у справі № 520/16054/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126303840> (дата звернення: 13.05.2025).
17. Ухвала Харківського окружного адміністративного суду від 27.05.2025 року у справі № 520/18673/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127662942> (дата звернення: 13.05.2025).
18. Ухвала Хмельницького окружного адміністративного суду від 05.05.2025 року у справі № 560/15411/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127092677> (дата звернення: 13.05.2025).
19. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 13.05.2025).
20. Пархоменко Н.М. Єдність судової практики як складова правового регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2020/3. С. 26–30.
21. Постанова Верховного Суду від 12.05.2020 року у справі № 815/2252/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89191082> (дата звернення: 14.05.2025).
22. Постанова Верховного Суду від 16.12.2021 року у справі № 170/167/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101990191> (дата звернення: 14.05.2025).
23. Постанова Верховного Суду від 31.02.2022 року у справі № 400/822/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103035098> (дата звернення: 14.05.2025).
24. Постанова Верховного Суду від 23.04.2020 року у справі № 560/523/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88886054> (дата звернення: 14.05.2025).
25. Постанова Верховного Суду від 01.02.2022 року у справі № 420/177/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103035792> (дата звернення: 14.05.2025).
26. Постанова Верховного Суду від 18.05.2022 року у справа № 140/279/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104361338> (дата звернення: 14.05.2025).
27. Постанова Верховного Суду від 04.03.2020 року у справі № 539/3406/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88027752> (дата звернення: 14.05.2025).
28. Ухвала Верховного Суду від 07.05.2024 року у справі № 160/5259/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118905192> (дата звернення: 14.05.2025).
29. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 07.07.2021 року у справі № 9901/226/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98483128> (дата звернення: 14.05.2025).
30. Рішення Європейського суду з прав людини від 19.03.1997 року у справі «Горнсбі проти Греції». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079#Text (дата звернення: 14.05.2025).

31. Рішення Європейського суду з прав людини від 20.07.2004 року у справі «Шмалько проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_226#Text (дата звернення: 14.05.2025).
32. Рішення Європейського суду з прав людини від 07.07.1989 року у справі «Сорінг проти Об'єднаного Королівства». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO2491> (дата звернення: 14.05.2025).
33. Рішення Європейського суду з прав людини від 12.05.2011 року у справі «Ліпісвіська проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_648#Text (дата звернення: 14.05.2025).
34. Рішення Конституційного Суду України від 30 червня 2009 року № 16-рп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-09#Text> (дата звернення: 14.05.2025).
35. Рішення Конституційного Суду України від 01.03.2023 року 2-р(II)/2023 у справі № 3-27/2022(54/22). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-23#Text> (дата звернення: 14.05.2025).

УДК 347.73 (477).

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.7>

СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ ФІНАНСОВОГО ПРАВА ЯК ГАЛУЗІ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Проць І.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-6483-0121*

Проць І.М. Система джерел фінансового права як галузі публічного права.

У статті на підставі чинного національного законодавства та нормативних актів Європейського Союзу розглянуто систему джерел фінансового права як галузі публічного права. Об'єктом дослідження є підходи, що склалися в науці і практиці, до систематизації джерел фінансового права. Предмет – складають нормативно-правові акти, що містять норми фінансового права; інші джерела міжнародного та національного права, що регулюють публічні фінансові відносини. Система джерел фінансового права на відміну від інших галузей права має складну структуру, внаслідок впливу на неї джерел «м'якого права» різномірних за своїм змістом та правовою природою, включених у національну правову систему із доктрин Європейського Союзу, ускладненою відсутністю в Україні єдиного кодифікованого нормативно-правового акта. Публічно-правова ознака фінансового права робить Конституцію України базовим, значущим джерелом фінансово-правових відносин з обов'язковою участю в них органів державної влади і переважним делегуванням повноважень владного характеру їх посадовим особам, їх учасників. Основним міжнародним договором у частині джерел фінансового права є Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікована Верховною Радою України. У даний час в Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні відсутня повноцінна практика укладання нормативних договорів та угод, націлених на розмежування предметів відання і повноважень у галузі бюджетної діяльності між державою та регіональними органами влади. Зазначено, що сучасні фінансові правовідносини схильні до впливу різних зовнішніх і внутрішніх факторів (політичних, соціально-економічних, управлінських, інформаційно-комунікаційних), які впливають на систему джерел фінансового права. Судова практика виробляє правові підходи, які використовуються при розгляді справ у галузі фінансового права. Судові акти мають нерівнозначний вплив на різні підгалузі та інститути фінансового права.

Ключові слова: нормативні акти, закони, підзаконні акти, постанови, нормативні договори, європейська інтеграція.

Prots I.M. System of sources of financial law as a branch of public law.

The article, based on the current national legislation and regulatory acts of the European Union, examines the system of sources of financial law as a branch of public law. The object of the study is the approaches developed in science and practice to the systematization of sources of financial law. The subject is regulatory legal acts containing the norms of financial law; other sources of international and national law regulating public financial relations. The system of sources of financial law, unlike other branches of law, has a complex structure, due to the influence on it of sources of «soft law» heterogeneous in their content and legal nature, included in the national legal system from the doctrines of the European Union, complicated by the absence of a single codified regulatory legal act in Ukraine. The public-legal feature of financial law makes the Constitution of Ukraine a basic, significant source of financial-legal relations with the obligatory participation of state authorities in them and the preferential delegation of powers of a power nature to their officials, their participants. The main international treaty in terms of sources of financial affairs is the Association Agreement between Ukraine, on the one hand,

and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand, ratified by the Supreme Council of Ukraine. Currently, the Concept of reforming local self-government and territorial organization of power in Ukraine lacks a full-fledged practice of concluding regulatory treaties and agreements aimed at delimiting the subjects of responsibility and powers in the field of budgetary activities between the state and regional authorities. It is noted that modern financial legal relations are subject to the influence of various external and internal factors (political, socio-economic, managerial, information and communication), which affect the system of sources of financial law. Judicial practice develops legal approaches that are used when considering cases in the field of financial law. Judicial acts have an unequal impact on different sub-branches and institutions of financial law.

Key words: regulatory acts, laws, subordinate legislation, resolutions, regulatory agreements, European integration.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження полягає у збереженні в Україні та у державах-членах Європейського Союзу тенденції постійної трансформації норм фінансового права. Існують чималі ризики виникнення невизначеності в подальшому розвитку основних правових інститутів фінансового права, таких як грошовий обіг, бюджет, податки тощо. Вивчення базових основ правового регулювання публічних фінансових відносин, як-от джерела фінансового права, набуває актуальності, дозволяючи виробити підходи, що сприяють стабілізації фінансово-правових відносин.

За період тривалістю 30-ти років була вибудована багаторівнева система правових норм, створено значний масив джерел фінансового права, з опорою на які сформувалася масштабна система органів публічної влади, структурований механізм правового регулювання публічних фінансових відносин.

Мета статті – дослідження системи джерел фінансового права як галузі публічного права.

Стан опрацювання проблематики. Питання джерел фінансового права та їх системи досліджували вчені: Л.К. Воронова, М.П. Кучерявенко, М.М. Бліхар, Д.О. Гетманцев, О.П. Гетманцева, О.О. Дмитрик, Т.А. Латковська, Ю.П. Лісовська, С.А. Подоляка та рядом інших. Упровадження інформаційно-комунікаційних технологій у фінансову сферу та адаптація національного права до вимог Європейського Союзу ставить питання щодо дослідження джерел фінансового права.

Виклад основного матеріалу. Публічне управління через призму нормотворчої та правозастосовної діяльності держави та органів місцевого самоврядування розглядається як прямий вплив уповноважених інститутів на підлеглі об'єкти, а правове регулювання, як спосіб встановлення нормативного порядку діяльності даних об'єктів. Правове забезпечення публічних фінансових відносин виражається у застосуванні спеціальних способів впливу правотворчого, міжнародно-правового, владно-організаційного, доктринального, локального, прецедентного, судового), і обмежується компетенцією відповідних органів публічної влади. Будучи невід'ємною складовою правової системи, фінансове право це діюча система, яка розвивається. Система фінансового права є об'єднанням схожих по юридичній природі елементів в структурно впорядковане цілісне єдність, що володіє відносною самостійністю, стійкістю, автономністю, і взаємодіє з.

Під системою фінансового права доцільно розуміти мережеву структуру, в якій може бути виділено ряд різних ієрархічних підсистем. Буде доречно стверджувати, що система джерел фінансового права містить підсистеми та формується відповідно до державного устрою з дотриманням правової ієрархії у регулюванні суспільних відносин, що виникають у процесі фінансової діяльності держави. Характеристика джерел фінансового права передбачає розкриття тих визначальних рис, що відрізняють їх від джерел інших галузей права [1, с. 28].

Джерела фінансового права традиційно розглядаються з позиції їх юридичної сили, предмета регулювання і інших підстав. В Україні склалася система джерел права з трьох рівнів: державного, регіонального та місцевого.

У Конституції України містяться норми, що регулюють відносини у фінансовій сфері держави та є базисними принципами фінансового права [2]. Наприклад, гарантується єдність економічного простору, вільне переміщення товарів, послуг та фінансових засобів, підтримка конкуренції та свобода економічної діяльності.

У Конституції визначено основні повноваження Кабінету Міністрів України у фінансовій сфері. У його віданні перебуває розробка та надання Верховній Раді України державного бюджету,

забезпечення його виконання, надання звіту про виконання бюджету та забезпечення проведення у країні єдиної фінансової, кредитної та грошової політики.

До джерел фінансового права належать міжнародні конвенції, договори (угоди), які є складовою правової системи України. Серед них особливе місце займає Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [3].

Особливим джерелом фінансового права виступають загальновизнані норми міжнародного права та міжнародних договорів, включені у внутрішнє право. В умовах дотримання принципів Конституції, інтеграція укладених Україною міжнародних договорів у правову систему держави та надання їм особливого статусу означає, що органи держави зобов'язані керуватися нормами внутрішнього права та нормами міжнародного договору, які включені у внутрішнє фінансове законодавство України. Міжнародні договори слід розглядати як особливе джерело фінансового права.

Закони становлять найбільшу груп джерел фінансового права України. Серед них можна виділити закон «Про Кабінет Міністрів України», в якому, крім повноважень Кабінету Міністрів у сфері бюджетної, фінансової, кредитної та грошової політики, називаються такі: розробка та надання бюджету та забезпечення його виконання; надання звіту про його виконання; розробка та регулювання податкової політики; забезпечення оптимізації бюджетної системи; вжиття заходів щодо регулювання ринку цінних паперів; здійснення управління державним зовнішнім та внутрішнім боргом України [4].

Уряд повинен забезпечувати єдність економічного простору, свободу економічної діяльності, вільне переміщення товарів, послуг і фінансових засобів, розробляти та реалізовувати державну політику у сфері міжнародного економічного, фінансового та інвестиційного співробітництва.

На наступному ієрархічному ступені знаходяться Податковий та Бюджетний кодекси, які регулюють фінансові відносини в податковій та бюджетній підгалузях фінансового права [5, 6].

Однак, у системі фінансового законодавства немає єдиного галузевого кодифікованого нормативного акта. Основний базис законів, що регулюють фінансові відносини в державі, складають некодифіковані акти, такі як закони про бюджет на відповідний рік. Серед джерел фінансового права, що відносяться до законів, існує й такі, що містять норми суміжних галузей права – конституційного (державного), цивільного, адміністративного та ін. [7, с. 20].

Норми фінансового права містяться в підзаконних актах, які мають власну ієрархічну структуру відповідно до юридичної сили та є джерелами фінансового права України. На вищому рівні знаходяться нормативно-правові акти Кабінету Міністрів. Не менш значущою групою джерел фінансового права є нормативно-правові акти міністерств, відомств та фінансово-кредитних органів; серед найбільш показових прикладів накази Міністерства фінансів України (Наказ Мінфіну України «Про бюджетну класифікацію» [8]), Державного казначейства України тощо.

Постанови Національного банку України є джерелом фінансового права. Вони відіграють суттєву роль у регулюванні фінансово-правових відносин. (Постанова «Про затвердження Положення про використання засобів криптографічного захисту інформації Національного банку України» [9].

У зв'язку з європейською асоціацією активно розвиваються принципово нові джерела фінансового права, як нормативний договір і судовий прецедент. Існує певне коло дослідників, які вважають, що поява цих форм свідчить про нетотожність системи джерел фінансового права системі фінансового законодавства, хоча ця позиція дуже дискусійна.

Нормативний договір представляє угоду між правотворчими суб'єктами, внаслідок якої виникає нова норма права, а судовий прецедент – це судові чи адміністративні рішення щодо певної юридичної справи, якій надається сила норми права, і ним керуються під час вирішення подібних справ.

Судовий прецедент досить поширений у державах загальної правової сім'ї – США, Нової Зеландії, Австрії, Великобританії, Канаді та ін. У країнах ЄС публікуються судові звіти, з яких можна отримати необхідну інформацію щодо судових прецедентів. Визнання останнім джерелом права означає ухвалення правотворчої функції Конституційного Суду України.

Суд неодноразово визнавали неконституційними деякі положення нормативно-правових актів, внаслідок чого останні втрачали чинність або підлягали відповідним змінам.

Слід звернути увагу на той факт, що сила судового прецеденту вища, ніж закон. Оскільки закон «Про Конституційний Суд України» зазначається, що визнання такими, що не відповідають

Конституції України закони, нормативний акта Президента України, нормативні акти Кабінету Міністрів України, договори або окремих їх положень, що є підставою для скасування в установленому порядку положень інших нормативних актів або договорів, заснованих на визнаних неконституційними або містять такі самі положення, які були визнані неконституційними [10].

Наведені положення дозволяють спростувати тезу про те, що прийняття судового прецеденту як джерело фінансового права означає нерівноцінність систем джерел фінансового права та фінансового законодавства. Не можна вважати кожне рішення Конституційного Суду джерелом фінансового права. До них відносяться лише ті постанови та визначення, які винесені за результатами перевірки конституційності правових актів або окремих норм фінансового права, що містяться в законах або дають тлумачення тих положень Конституції, які мають значення для з'ясування сенсу окремих норм та інститутів галузі права.

Рішення господарських судів та загальної місцевих судів не мають такої юридичної сили, як рішення Конституційного Суду України. Роз'яснення, що містяться в постановах Верховного Суду, з питань застосування в судовій практиці окремих норм права, представляють результат узагальнення подібної практики та самостійне правове поняття [11].

Судові прецеденти фактично створюються Конституційним Судом, судова практика виробляється Верховним Судом. Судова практика важлива, оскільки її наявність та вдосконалення дозволяє забезпечити різноманітність правозастосовної діяльності судів, зокрема у галузі, що розглядається.

Регіональні нормативні акти посідають у системі джерел фінансового права. На нижньому щаблі фінансово-правової «ієрархії» знаходяться нормативні акти представницьких та виконавчих органів місцевого самоврядування. За юридичною силою їх можна поділити на документи, прийняті представницькими органами місцевого самоврядування та виконавчо-розпорядчими органами місцевого самоврядування. Конституція України та закон «Про місцеве самоврядування в Україні» заклали якісно нові засади для реформування місцевого самоврядування в Україні та поповнили правову систему країни новим джерелом – статутом територіальної громади [12]. Статут слід віднести до нормативних актів, що регулюють фінансові відносини та приймаються представницькими органами місцевого самоврядування.

До категорії фінансово-правових документів, що розглядається, слід зарахувати рішення, що приймаються на місцевому референдумі (сході громадян). У системі місцевих джерел фінансового права, по-перше, слід зазначити акти представницьких органів місцевого самоврядування. По-друге, доцільно звернути увагу на нормативні акти виконавчо-розпорядчих органів місцевого самоврядування. Фінансова компетенція місцевої влади – це широкий перелік питань, віднесених до відання як суб'єкта фінансового права (фінансових правовідносин), у яких даний суб'єкт реалізує встановлені законом права та обов'язки. У зв'язку з цим юридична сила інших нормативно-правових актів органів місцевої влади та місцевого самоврядування як джерел фінансового права залежить від становища органу чи посадової особи, яка їх видала. До таких нормативно-правових актів належать: інструкції, правила, розпорядження, що регулюють питання у фінансовій сфері.

Пріоритетне місце серед міжнародно-правових актів, що регулюють фінансові правовідносини в інституті місцевого самоврядування, посідає Європейська хартія місцевого самоврядування [13]. Вона виходить із того, що принцип конституційної автономії місцевого самоврядування фактично тримається на трьох «опорах»: сукупності правових норм, що гарантують соціально-політичну самостійність, а також адміністративну та фінансову незалежність.

Сенс категорії «фінансова незалежність» розкривається у ст. 9 Хартії «Фінансові ресурси органів місцевого самоврядування», де наголошується на тому, що органи місцевого самоврядування в рамках національної економічної політики мають право на володіння достатніми фінансовими ресурсами, якими вони можуть вільно розпоряджатися при здійсненні повноважень.

Фінансові ресурси органів місцевого самоврядування мають бути пропорційними повноваженням, наданим Конституцією держави або законом країни. Хартія визначає, що щонайменше частина фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування має поповнюватися за рахунок місцевих зборів та податків, ставки яких вони мають право фіксувати в межах, встановлених відповідним законом. Фінансові системи, на яких ґрунтуються ресурси місцевих органів самоврядування, повинні бути досить різноманітними та гнучкими. Інколи це практично можливо, щодо реальних витрат, що виникають при реалізації органами місцевого самоврядування своїх повноважень.

У Хартії зазначено, що захист слабших у фінансовому відношенні органів місцевого самоврядування потребує фінансового вирівнювання або еквівалентних заходів, спрямованих на коригування нерівномірного розподілу можливих джерел фінансування.

Якщо говорити про роль нормативних договорів як джерел правового регулювання у фінансовій сфері місцевого самоврядування, то відповідно до положень закону «Про місцеве самоврядування в Україні», органи місцевого самоврядування можуть укладати договори та угоди з метою об'єднання фінансових коштів, матеріальних та інших ресурсів для вирішення питань місцевого значення. Цей нормативний акт передбачає можливість повного або часткового здійснення на договірній основі повноважень місцевої адміністрації з формування та виконання бюджету та контролю за ним.

Фінансова децентралізація стала значним кроком уперед, дозволивши місцевій владі більш ефективно виконувати свої повноваження. З внесенням змін до Податкового та Бюджетного кодексів у 2015 році місцеві влади отримали більше фінансових ресурсів, що посилює їхню автономію та спроможність реагувати на потреби громад [14, с. 6].

Систему джерел фінансового права утворюють: Конституція України, міжнародні договори, загальновизнані принципи та норми міжнародного права, правові позиції Конституційного Суду України та Верховного Суду, закони, нормативні договори, нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти міністерств та відомств, місцеві нормативно-правові акти, локальні нормативно-правові акти.

Висновки. Система джерел фінансового права – це складна, багаторівнева, ієрархічна та динамічна освіта, що характеризується різноманітністю видів розмаїття елементів, яке не є довільними чи випадковими. Існує перспектива подальшого розвитку даної системи, тому науковому та правозастосовному співтовариству доцільно повернутися до питання про створення єдиного кодифікованого акта, що регулює фінансові питання на різних рівнях правової ієрархії. У контексті правового регулювання фінансове право вимагає відокремленого галузевого підходу, мета якого полягає в тому, щоб дати повніше уявлення про правове регулювання публічних фінансових відносин. Ця концепція у найближчій перспективі може бути покладена в основу формування фінансового правопорядку України, де наразі розвивається цифрова економіка та масштабна адаптація законодавства до вимог Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Проць І.М., Скриньковський Р.М., Лозинський Ю.Р. Фінансове право України: навчальний посібник. Львів: СПОЛОМ, 2022. 394 с.
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%B2%D1%80#Text>.
3. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#n2>.
4. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 28.02.2014 р. № 794-VII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>.
5. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2755-17>.
6. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2456-17>.
7. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Назар Т.Я. та ін. Банківське право України: навчальний посібник. Львів: СПОЛОМ, 2023. 256 с.
8. Про бюджетну класифікацію: Наказ Міністерства фінансів України від 14.01.2011 р. № 11. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/card/v0011201-11>.
9. Про затвердження Положення про використання засобів криптографічного захисту інформації Національного банку України: Постанова правління Національного банку України: від 14.04.2023 р. № 49. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0049500-23#n7>.
10. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>.

11. Blikhar M., Sirant M., Hurkovskyy M., Mykhalitska N., Yatsyk N., Yesimov S. Economic and legal characteristics of financialization: benefit or harm to the real economy? *Financial and credit activity-problems of and practice*. 2023. V. 1. Is. 48. P. 418–426.
12. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.07.1997 р. № 280/97-ВР.
13. Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування: Закон України від 15.07.1997 р. № 452/97-ВР. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/452/97-%D0%B2%D1%80>.
14. Висновок щодо «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні». ОБСЄ. Страсбург, 3 грудня 2024 року CEMG/PAD(2024)6. URL. <https://rm.coe.int/cemg-pad-2024-6-ua-reform-concept-ukr-final/1680b2b51a>.

УДК 342.3(477.83/.87)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.8>

ДОКТРИНАЛЬНИЙ ТА ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ ПІДХІД ДО РЕАЛІЗАЦІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

Проць І.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-6483-0121*

Скриньковський Р.М.,
*кандидат економічних наук, професор,
професор кафедри економіки підприємств
та інформаційних технологій
Львівського університету бізнесу та права
ORCID: 0000-0002-2180-8055*

Петков С.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри соціальної роботи у військах (силах)
Військового інституту Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-4160-767X*

Проць І.М., Скриньковський Р.М., Петков С.В. Доктринальний та порівняльно-правовий підхід до реалізації воєнного стану.

У статті розглянуто доктринальний та порівняльно-правовий підхід до реалізації воєнного стану. Об'єкт дослідження утворюють врегульовані правом суспільні відносини, що виникають у зв'язку з розробкою та реалізацією правового режиму воєнного стану. Предметом дослідження виступають теоретичні, правові та організаційні проблеми забезпечення правового режиму воєнного стану. Методологічною основою дослідження є діалектична методологія. Системний підхід дозволив розробити механізм функціонування та розвитку воєнного стану як правового та наукового інституту. У процесі дослідження використовувалися методи аналізу, синтезу, моделювання, прогнозування, порівняльно-правовий, формально-логічний, конкретно-історичний, статистичний, соціологічний та інші загальнонаукові та спеціальні методи. Вказано, що внутрішньогалузева диференціація адміністративно-правових норм та інститутів і виділення у їхньому складі автономного утворення – адміністративно-правового режиму воєнного стану – свідчать про визнання того факту, що воєнний стан як інститут адміністративного законодавства та об'єкт дослідження науки адміністративного права має суттєву специфіку. У структурі адміністративно-правового режиму виділено елементи: організаційний; нормативний; причинний; процедурний; забезпечувальний; змістовний; компетенції; статусний. Статика воєнного стану розглядається як початкова стадія адміністративно-правового регулювання цього інституту адміністративного права. Шляхом теоретичного аналізу адміністративно-правового режиму воєнного стану та правозастосовної практики використання визначено та обґрунтовано мету застосування – дотримання законних прав і свобод об'єктів режимного впливу, правовий статус яких у даних умовах підлягає зміні. У певних випадках застосування воєнного стану є єдиним можливим законним заходом, який при дотриманні балансу між неминучістю мінімального обмеження правового статусу об'єктів режимного впливу та дозволить надати впорядкованість тим групам суспільних відносин, які найбільше потребує режимного регулювання.

Ключові слова: адміністративне право; збройна агресія, права та свободи, військова безпека, загрози безпеці, правове регулювання.

Prots I.M., Skrynkovskyy R.M., Petkov S.V. Doctrinal and comparative legal approach to the implementation of martial law.

The article examines the doctrinal and comparative legal approach to the implementation of martial law. The object of the study is the legally regulated social relations that arise in connection with the development and implementation of the legal regime of martial law. The subject of the study is the theoretical, legal and organizational problems of ensuring the legal regime of martial law. The methodological basis of the study is dialectical methodology. The systematic approach allowed to develop a mechanism for the functioning and development of martial law as a legal and scientific institution. In the process of the study, methods of analysis, synthesis, modeling, forecasting, comparative legal, formal-logical, concrete-historical, statistical, sociological and other general scientific and special methods were used. It is indicated that the intra-branch differentiation of administrative legal norms and institutions and the allocation of an autonomous formation within them - the administrative legal regime of martial law – indicate the recognition of the fact that martial law as an institution of administrative legislation and the object of research of the science of administrative law has significant specifics. In the structure of the administrative legal regime, the following elements are distinguished: organizational; normative; causal; procedural; provisioning; substantive; competence; status. The statics of martial law are considered as the initial stage of administrative legal regulation of this institute of administrative law. Through theoretical analysis of the administrative legal regime of martial law and the law enforcement practice of use, the purpose of its application is determined and substantiated - compliance with the legitimate rights and freedoms of objects of regime influence, the legal status of which in these conditions is subject to change. In certain cases, the application of martial law is the only possible legal measure that, while maintaining a balance between the inevitability of minimal restriction of the legal status of objects of regime influence, will allow to provide order to those groups of social relations that most need regime regulation.

Key words: administrative law; armed aggression, rights and freedoms, military security, security threats, legal regulation.

Постановка проблеми. Документи стратегічного планування України щодо питань оборони та безпеки дають чітку характеристику особливостей міждержавної взаємодії на сучасному етапі, з визначенням миротворчої позиції України та претензійної, агресивної політики низки геополітичних противників на чолі з російською федерацією. Україна ніколи нікому не загрожувала і всі спірні питання пропонувала вирішувати за столом переговорів із використанням всього арсеналу правових засобів. Однак дедалі частіше стають чутні геополітичні претензії російської федерації, аж до відкритого втручання у внутрішні справи незалежних держав. Враховуючи, що активно нарощуються та вдосконалюються військові арсенали росії, ми маємо бути у стані постійної готовності використовувати правові засоби воєнного стану для забезпечення надійного, гарантованого захисту суверенітету, територіальної цілісності та національних інтересів України.

Мета дослідження – наукові розвідки доктринального та порівняльно-правового підходу до реалізації воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Проблематиці правовому режиму воєнного стану присвятили дослідження: В.М. Завгородня, М.В. Ковалів, В.В. Конопльов, С.О. Магда, Т.П. Мінка, В.Я. Настюк, О.В. Петришин, Р.В. Миронюк, А.О. Собакар, О.І. Остапенко, В.О. Шамрай та інші. Воєнна агресія російської федерації вимагає дослідження правового режиму воєнного стану з метою удосконалення правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Україна дотримується мирного шляху розвитку, це підтверджує той факт, що всі стратегічні документи щодо забезпечення національної безпеки є публічними, знаходяться у відкритому доступі з ними можна ознайомитися. Йдеться про закон «Про правовий режим воєнного стану», Стратегію національної безпеки України, Стратегію воєнної безпеки України [1; 2; 3].

Розглядаючи зміст документів стратегічного планування в галузі національної безпеки стосовно побудови правового режиму воєнного стану, доцільно зазначити, що ці документи носять методологічний характер.

Правове регулювання – це здійснюваний за допомогою правових засобів (юридичних норм, правовідносин, індивідуальних приписів) результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини з метою упорядкування, охорони, розвитку суспільних потреб [4, с. 42].

Це пояснюється низкою обставин. По-перше, всі стратегічні документи у галузі воєнної безпеки мають чітку методологічну структуру.

По-друге, вони спрямовані на консолідацію державного механізму та інститутів громадянського суспільства на створення сприятливих умов для досягнення тих цілей та завдань у галузі національної безпеки, які з урахуванням наявних викликів ті загроз визнаються найбільш актуальними.

По-третє, дані документи доповнюють адміністративну науку рядом термінів, що мають принципове значення: «національна безпека», «загроза національній безпеці», «стратегічне планування», «воєнна безпека», «воєнна небезпека», «мобілізаційна готовність України» тощо.

По-четверте, незважаючи на те, що сьогодні визнається та офіційно закріплюється цілий комплекс зовнішніх та внутрішніх воєнних загроз безпеці України, значне місце у доктринальних документах приділяється визначенню кола завдань з стримування та недопущення воєнних конфліктів, у тому числі з використанням комплексу політичних, дипломатичних та інших невоєнних засобів.

Створення воєнної напруги в росії в останні роки наочно демонструють поступовий відхід від ведення воєнних дій у буквальному значенні цього слова. Все частіше використовується комплекс заходів, пов'язаних з використанням на початковому етапі конфлікту засобів невоєнного характеру, зокрема сукупності політичних, економічних, інформаційних і інших заходів.

Не випадково як одне з пріоритетних завдань недопущення воєнних конфліктів Стратегія воєнної безпеки України визначає необхідність об'єднання зусиль держави, суспільства та особи щодо захисту України, розроблення та реалізації заходів, спрямованих на підвищення ефективності військово-патріотичного виховання громадян України та їх підготовки до військової служби.

Велике значення для розуміння сутності воєнного стану має аналіз існуючої громадської думки щодо даного правового режиму та адміністративно-правових заходів, що його супроводжують. Незважаючи на імперативний характер подібних доктринальних документів, їх загальнонаціональний характер і значення наочно демонструють, що тільки зусиллями одних державних органів не буде досягнуто мети забезпечення національної безпеки, необхідна підтримка та схвалення всього комплексу заходів, що вживаються державою, громадськістю, кожним громадянином України.

Противники використання надзвичайних правових режимів виявляються прямо чи опосередковано зацікавлені у настанні негативних наслідків невикористання надзвичайного чи воєнного стану. Подібне негативне ставлення до існуючих в арсеналі держави надзвичайних засобів забезпечення безпеки держави та відповідно громадян цієї держави зустрічається в сучасних умовах.

Виникнення юридичних фактів, що дозволяють на певний час відступити від повсякденних законів, що охороняють права та свободи людини, очевидно, що у будь-якому випадку вони повинні відповідати двом основним вимогам: винятковість повноважень, що надаються, ці повноваження можуть застосовуватися тільки за наявності обставин, які дійсно є надзвичайними; обсяг надаваних органам влади надзвичайних повноважень повинен обмежуватися безумовною необхідністю цих повноважень, наділення лише таким обсягом, який справді необхідний для порятунку держави від небезпеки.

На думку А. Г. Сірка, нормативно-правове забезпечення, що регулює введення та забезпечення дії правового режиму воєнного стану, в той же час запровадження воєнного стану відноситься до такого виду правового режиму, що пов'язаний із ймовірним запровадженням ряду спеціальних заходів, які так чи інакше визначають функціонування державних та громадських інститутів, внаслідок чого обмежуються права громадян, а тому введення правового режиму воєнного стану має відповідати принципам державної, суспільної необхідності, об'єктивності, доцільності [5, с. 303].

Право глави держави оголосити воєнний стан слід розглядати як дію посадової особи у стані крайньої необхідності [6, с. 582]. Між процедурою адміністративної правотворчості у вигляді видання акта про запровадження воєнного стану та таким заходом, як крайня необхідність, є певна схожість.

У процесі реалізації воєнного стану відбувається обмеження передбачених законом прав і свобод учасників правовідносин, однак, враховуючи обставини, що склалися, подібне обмеження не визнається неправомірним, оскільки здійснюється для захисту держави та фізичних осіб від агресії проти України. Ця особливість воєнного стану кореспондується з інститутом крайньої не-

обхідності, закріпленням законодавством, що передбачає можливість звільнення від відповідальності особи, яка завдала шкоди інтересам, що охороняються законом, для усунення небезпеки, що загрожує охоронюваним законом інтересам суспільства або держави, якщо ця небезпека не могла бути усунена іншим способом.

У даному випадку, як при введенні воєнного стану, слід говорити про правомірність обмежень прав шляхом використання заходів впливу тільки відповідно до принципу співвідношення мінімізації шкоди, що завдається, одним суспільним відносинам для охорони важливіших суспільних відносин.

Проте розмежування надзвичайних правових режимів на підставах запровадження сприятиме не лише правовій упорядкованості реалізації, а й дотриманню чіткої субординації системи органів державної влади, уповноважених вживати відповідних надзвичайних заходів.

На думку О.П. Махмурова-Дишлюк, адміністративно-правовий режим воєнного стану, як комплексний інструмент публічного адміністрування забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян та прав і законних інтересів фізичних осіб в умовах російсько-української війни – це посилена особлива форма, імперативно-владного характеру правового регулювання суспільних відносин, що встановлюються для створення належних умов Збройним силам України, іншим силам безпеки і оборони для відбиття вторгнення та звільнення тимчасово окупованих територій [7, с. 190].

Проте, неприпустима первісна «презумпція шкоди» стосовно воєнного стану в сучасних умовах, коли не тільки немає навіть відносно нещодавнього правозастосовного досвіду даного режиму, а й кардинально змінилися виклики та загрози безпеці.

Водночас весь перелік можливих приготувань до розгортання збройних сил російської федерації для початку військових дій проти України сьогодні не може вважатися винятковим. Зміна концепції викликів та загроз безпеці України зі зміщенням акцентів з безпосередньо воєнних дій у бік інформаційного та економічного впливу на державу потребує перегляду значення воєнного стану як засобу забезпечення воєнної безпеки України.

У зв'язку з цим, цікавим є аналіз використання можливостей надзвичайних правових режимів при конструюванні норм забезпечення воєнної безпеки в країнах НАТО. Правовий режим воєнного стану як правова конструкція входить до законодавчих систем багатьох країн світу, оскільки всі вони мають прямі чи непрямі загрози безпеці.

Для правового регулювання надзвичайного законодавства та законодавства про воєнний стан, зокрема, реалізується цілеспрямована діяльність внутрішньодержавних і міжнародних органів, створених на постійній та тимчасовій основі. Ці органи формують та реалізують систему заходів, законодавчих актів та міжнародних угод щодо регулювання відносин воєнного стану на користь вирішення військово-політичних проблем, забезпечення безпеки конкретної держави.

В основу формування та реалізації законодавства про воєнний стан мають бути покладені результати аналізу статистики та динаміки відносин воєнного стану в окремо взятій країні, яка є членом НАТО. Проте реалізація такого, методологічного підходу утруднена внаслідок нерівномірного підходу законодавців країн до досліджуваної проблематики щодо розуміння правового та соціального сенсу воєнного стану в обставинах, що є підставою для запровадження.

З метою надання методологічної впорядкованості дослідженню міжнародного досвіду правового регулювання воєнного стану з метою виявлення його прийнятності для вдосконалення законодавства, застосуємо такий алгоритм: визначити місце та роль воєнного стану в законодавстві зарубіжних країн в умовах міжнародної політики; встановити особливості вирішення завдань національної безпеки з використанням правового режиму воєнного стану.

У законодавстві значної частини країн НАТО основним інститутом забезпечення безпеки держави на період збройних конфліктів є правовий режим воєнного стану. Відповідно до цілей і завдань даного правового інституту визначаються поняття «воєнний стан», підстави запровадження, повноваження окремих державних органів щодо використання, трансформації компетенції державних органів, обмеження прав громадян.

Питання підстав запровадження воєнного стану у країнах НАТО вирішується не однаково. В окремих країнах підставами запровадження воєнного стану виступають обставини лише зовнішнього характеру. В інших – допустимо вводити воєнний стан з внутрішньодержавних причин, що стирає кордони між воєнним та надзвичайним положеннями. Не збігаються термінологічні конструкції, що використовуються при формулюванні підстав.

Відповідно до законодавства Македонії (член НАТО з 2019 року) воєнний стан настає або за безпосередньої воєнної загрози нападу, або коли держава зазнала нападу, або йому оголошено війну [8]. Воєнний стан оголошується у на всій чи частині території держави під час заворушень, збройних зіткнень чи реальної загрози таких, збройного вторгнення іноземних держав чи реальної загрози такого вторгнення.

Перша половина підстав – це підстави внутрішньодержавного, соціального характеру, що є підставою використовувати не воєнний, а надзвичайний стан. Друга група підстав – безпосередньо відносяться до воєнного.

У Конституції Польщі (член НАТО з 1999 р.) цілий розділ присвячено регламентуванню діяльності держави у надзвичайних умовах [9]. Причому термін «надзвичайний стан» використовується як збірне поняття, що включає воєнний стан, надзвичайний стан та стан стихійного лиха. Підставами запровадження воєнного стану є зовнішня загроза, напад на територію Польської Республіки, зобов'язання щодо спільної оборони від агресії, що випливають із міжнародного договору НАТО. Надзвичайний стан може бути оголошено у разі загрози конституційному ладу держави, безпеки громадян та порядку.

Правова конструкція формулювання підстав запровадження воєнного стану закріплена в Конституції Туреччини (член НАТО з 1952 р.) [10]. Право оголошення воєнного стану надано Раді міністрів під головуванням Президента Республіки Туреччина, після консультації з Радою національної безпеки, у випадках, коли широко поширені акти насильства, що є більш небезпечними, ніж випадки, що вимагають оголошення надзвичайного стану, або націлені на знищення вільного демократичного порядку або основних прав або свобод громадян, або поширення насильницьких і небезпечних дій проти Туреччини чи республіканської форми правління або широко поширених дій насильства внутрішнього чи зовнішнього походження, що загрожують державній та національній цілісності країни.

Така вказівка підстав для запровадження воєнного стану створює умови для використання відповідних надзвичайних заходів в обставинах, коли можна було б захистити суспільні відносини від надмірного обмеження заходами надзвичайного стану, допускає використання суб'єктивного підходу. Для ведення безпосередньо воєнних дій, глава держави, будучи Верховним головнокомандувачем, використовує Збройні Сили для протидії вторгненню іноземної держави. Застосування Збройних Сил можливе задля унеможливлення незаконного застосування сили, вторгнень або повстань, якщо цього вимагає державна безпека.

Відповідно до ст. 100 Конституції Республіки Хорватія (член НАТО з 2009 р.) Президент Республіки, будучи Верховним головнокомандувачем Збройних Сил Республіки Хорватія, у разі безпосередньої загрози незалежності, єдності та існування держави може за наявності контра-сигнатури голови уряду віддати наказ про застосування Збройних Сил без оголошення воєнного стану [11].

Слід зазначити, що в умовах мирного часу завданнями Збройних Сил України, інших формувань та органів є підготовка до проведення заходів територіальної оборони та цивільного захисту, участь у охороні громадського порядку, забезпечення публічної безпеки, участь у ліквідації надзвичайних ситуацій та відновлення об'єктів спеціального призначення, участь у забезпеченні режиму надзвичайних ситуацій.

В умовах, які є підставами для запровадження правового режиму воєнного стану, проявляється основне призначення зазначених сил та з'єднань, починаючи зі стратегічного розгортання Збройних Сил та їх участі у забезпеченні режиму воєнного стану при безпосередній загрозі агресії проти України, закінчуючи комплексом завдань відбиття агресії та припинення воєнних дій.

Україна робить певні кроки щодо оптимізації системи органів державної влади та розподілу повноважень у існуючій системі. Серед заходів слід назвати створення відповідно до закону військ Національної гвардії України [12].

Серед пріоритетних завдань Національна гвардія України бере участь у забезпеченні режимів надзвичайного стану, воєнного стану, правового режиму спеціальної операції. Однак при формулюванні повноважень Національної гвардії законодавець передбачив вичерпний перелік подібних функцій в умовах надзвичайного стану, а стосовно реалізації воєнного стану обмежився узагальненим формулюванням про необхідність реалізації заходів воєнного стану, передбачених законодавством. Подібна конструкція правової норми не сприяє конкретизації повноважень Національної гвардії України в умовах воєнного стану.

На думку С.І. Церковника, основним завданням права під час воєнного стану є забезпечення національної безпеки та захист прав і свобод громадян. Проте, це повинно здійснюватися з дотриманням основних принципів правової держави, включаючи прозорість, законність, пропорційність заходів та гарантії судового захисту прав громадян [13, с. 103-104].

Висновки. Україна проводить самостійну зовнішню та внутрішню політику, прагне вступити до Європейського Союзу та НАТО, що викликає протидію російської федерації, яка прагне застосуванням збройної агресії зберегти домінування у Європі та світі.

Різні аспекти правового режиму воєнного стану включені до кола дослідницьких інтересів науки адміністративного права. Воєнний стан розглядається як комплексний державний правовий режим, покликаний перебудувати та перенаправити роботу держави на безпеку, з перенесенням акцентів – від очікування воєнної агресії іноземної держави як ключової підстави запровадження воєнного стану до недопущення агресії. Права громадян в умовах воєнного часу є найбільш вразливими, тому детальне опрацювання законодавства про воєнний стан сприятиме охороні та захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII (редакція 2025 р.). URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/392/2020>.
3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ Президента України від 25.03.2021 р. № 121/2021. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/121/2021>.
4. Yesimov S. Preventive regulation: theoretical aspects. Social & Legal Studios. 2020. Issue 3 (9). P. 3–10, 40–47.
5. Сірко А.Г. Воєнний стан як надзвичайний правовий режим: сутність поняття та проблематика. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 2. С. 301–303.
6. Остапенко О.І. Ковалів М.В., Єсімов С.С. та ін. Адміністративне право України (загальна частина): навчальний посібник. Вид. 2-е, доповнене. Львів: СПОЛОМ, 2021. 616 с.
7. Махмурова-Дишлюк О.П. Адміністративно-правовий режим воєнного стану як комплексний інструмент публічного адміністрування забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян та прав і законних інтересів фізичних осіб в умовах російсько-української війни. Київський часопис права. 2024. № 1, с. 185–190.
8. Конституція Республіки Македонії. URL. <https://legalns.com/download/books/cons/macedonia.pdf>.
9. Конституція Республіки Польща. URL. <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>.
10. Конституція Туреччини (Турецької Республіки). URL. <https://legalns.com/download/books/cons/turkey.pdf>.
11. Конституція Хорватії (Республіки Хорватія). URL. <https://legalns.com/download/books/cons/croatia.pdf>.
12. Про Національну гвардію України: Закон України від 13.03.2014 р. № 876-VII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/876-18>.
13. Церковник С.І. Теоретико-правовий аналіз дії права під час воєнного стану в Україні. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 2. С. 100–104.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.9>

НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ОСІБ, ЩОДО ЯКИХ ЗДІЙСНЮЄТЬСЯ КОНВОЮВАННЯ ПІДРОЗДІЛАМИ ПОЛІЦІЇ

Пчелін В.Б.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративної діяльності
Харківського національного університету внутрішніх справ,
ORCID: 0000-0001-9540-9084,
e-mail: pchelin@me.com*

Пчеліна О.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу
та організації досудового слідства
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-0224-1767,
e-mail: pchelinaov@icloud.com*

Пчелін В.Б., Пчеліна О.В. Напрями діяльності Міністерства юстиції України у сфері забезпечення прав осіб, щодо яких здійснюється конвоювання підрозділами поліції.

У статті досліджено напрями діяльності Міністерства юстиції України у сфері забезпечення прав осіб, яких конвоюють підрозділи поліції, з урахуванням міжнародних стандартів та національного законодавства. Акцентовано на важливості захисту прав людини, особливо в умовах воєнного стану та постконфліктного відновлення. Вказано на системні проблеми, такі як застарілість нормативно-правового регулювання, розбіжності між законодавчими нормами та їхнім правозастосуванням, а також обмежена ефективність контролю за дотриманням прав конвоюваних осіб. Аналізується недостатність та застарілість чинних нормативних актів, які не відповідають міжнародним стандартам, зокрема закріпленням Європейською конвенцією з прав людини. Наголошено на наявності правових прогалин у регулюванні транспортування осіб з інвалідністю, іноземців та інших уразливих категорій. Зазначено, що випадки порушень, зокрема надмірного застосування сили, неналежних умов транспортування та інших зловживань, часто залишаються безкарними, що підкреслює необхідність удосконалення прозорості процедур. Доведено, що діяльність Мін'юста у сфері забезпечення прав осіб, щодо яких здійснюється конвоювання підрозділами поліції, є багатовимірною та комплексною. З'ясовано, що вона охоплює нормативно-правове регулювання, організацію взаємодії й координації з іншими уповноваженими суб'єктами, медичне забезпечення, матеріально-технічну підтримку та інформаційно-аналітичне забезпечення. Встановлено, що Мін'юст також здійснює контроль за виконанням правових норм, розглядає звернення громадян та забезпечує механізми захисту прав узятих під варту осіб. Підкреслено, що важливість належної реалізації цих напрямів стає особливо актуальною в умовах сучасних викликів, включаючи збройну агресію. Запропоновано оптимізувати діяльність Міністерства юстиції України, зосереджуючи увагу на нормотворчості, моніторингу правозахисних стандартів, удосконаленні процедур транспортування, а також підвищенні відповідальності за порушення. Робота акцентує увагу на необхідності інтеграції міжнародного досвіду для забезпечення правових гарантій на рівні, який відповідає сучасним викликам, та пропонує комплексний підхід до вирішення наявних проблем.

Ключові слова: конвоювання, підрозділи поліції, Міністерство юстиції України, забезпечення прав особи, напрями діяльності.

Pchelin V.B., Pchelina O.V. Directions of activities of the Ministry of Justice of Ukraine in ensuring the rights of individuals under police convoy.

In the article it has been examined the directions of activities of the Ministry of Justice of Ukraine in ensuring the rights of individuals transported under police convoy, taking into account international standards and national legislation. Emphasis has been placed on the importance of protecting human rights, especially under martial law and post-conflict recovery conditions. Systemic issues have been highlighted, including outdated legal regulations, discrepancies between legislative norms and their application, and limited effectiveness of control over the rights of individuals under convoy. The text analyzes the insufficiency and obsolescence of existing regulations that fail to meet international standards, particularly those enshrined in the European Convention on Human Rights. Legal gaps in regulating the transport of persons with disabilities, foreigners, and other vulnerable groups have been pointed out. It has been noted that cases of violations, including excessive use of force, improper transportation conditions, and other abuses, often remain unpunished, underscoring the need to improve procedural transparency. It has been argued that the Ministry of Justice's activities in ensuring the rights of individuals under police convoy are multidimensional and comprehensive. It has been established that these activities include legal regulation, organizing interaction and coordination with other authorized entities, medical support, logistical and material assistance, and information and analytical provision. The Ministry of Justice also oversees compliance with legal norms, reviews citizen appeals, and ensures mechanisms for protecting the rights of individuals in custody. The importance of proper implementation of these activities becomes particularly relevant in the context of current challenges, including armed aggression. It has been proposed to optimize the Ministry of Justice of Ukraine's activities by focusing on legislative development, monitoring human rights standards, improving transportation procedures, and increasing accountability for violations. The work emphasizes the necessity of integrating international experience to ensure legal guarantees at a level that meets contemporary challenges and offers a comprehensive approach to solving existing issues.

Key words: convoying, police units, Ministry of Justice of Ukraine, ensuring individuals' rights, directions of activities.

Постановка проблеми. Забезпечення прав і свобод людини є фундаментальним завданням правової держави, і його важливість зростає багаторазово, коли йдеться про осіб, які перебувають під вартою або щодо яких здійснюється конвоювання підрозділами поліції. В Україні, де ці питання стоять особливо гостро в умовах повномасштабної збройної агресії та постконфліктного відновлення, діяльність Міністерства юстиції у сфері забезпечення прав конвоюваних осіб набуває критичного значення. Однак, незважаючи на кроки, зроблені державою, існують системні проблеми, які вимагають негайного вирішення.

Зокрема, ключовою проблемою є недостатність та застарілість нормативно-правового регулювання. Чинні нормативні акти, що регламентують процедури конвоювання, часто є фрагментарними, нечіткими або застарілими, не відповідаючи повною мірою вимогам міжнародних стандартів, таких як Європейська конвенція з прав людини та Європейські пенітенціарні правила. Це призводить до неоднозначності у трактуванні норм щодо застосування сили, використання спецзасобів, надання медичної допомоги, забезпечення гігієни та харчування. Крім того, відсутнє належне регулювання конвоювання осіб з особливими потребами (інвалідність, тяжкі хвороби, психічні розлади), іноземців, а також в умовах надзвичайних ситуацій чи воєнного стану, що створює правові прогалини та колізії між відомчими інструкціями поліції та Державної кримінально-виконавчої служби. Другою, не менш серйозною, проблемою є розбіжність між законодавчими нормами та їхнім практичним дотриманням. Нерідкісні випадки надмірного застосування сили та спецзасобів, невідповідних умов транспортування (тісні, невентильовані, антисанітарні транспортні засоби), затримок або відмов у наданні медичної допомоги, обмеження конфіденційного спілкування з адвокатом чи родичами, а також випадки психологічного тиску та залякування. Ці порушення часто залишаються без належної фіксації та розслідування, що створює атмосферу безкарності. Третій аспект окресленої проблеми полягає в обмеженій ефективності системи моніторингу та контролю. Недостатня прозорість процедур ускладнює документування порушень та притягнення винних до відповідальності, сприяючи поширенню корупційних ризиків та зловживань.

У контексті вищенаведених обставин саме Міністерство юстиції України, як центральний орган формування державної правової політики, володіє значним потенціалом для вирішення цих

проблем. Проте його діяльність має бути посилена та розширена, а не обмежуватися виключно нормотворчістю. З огляду на що вбачається актуальним дослідження напрямів діяльності Міністерства юстиції України у сфері забезпечення прав осіб, щодо яких здійснюється конвоювання підрозділами поліції.

Метою дослідження є комплексний аналіз та визначення оптимальних напрямів діяльності Міністерства юстиції України щодо вдосконалення системи забезпечення прав осіб, яких конвоюють підрозділи поліції, з урахуванням міжнародних стандартів, національного законодавства та викликів, пов'язаних з воєнним станом.

Стан опрацювання проблематики. Питання конвоювання підрозділами поліції, а особливо забезпечення прав осіб, щодо яких воно здійснюється, є предметом дослідження значної кількості українських вчених. Ця проблематика розглядається в контексті різних галузей знань, приміром, кримінального процесу, адміністративного права, адміністративної діяльності тощо. Багато науковців зосереджувалися на загальних питаннях діяльності Національної поліції України та дотриманні прав людини. До них належать такі відомі вчені-адміністративісти та фахівці з прав людини, як: В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, О.І. Безпалова, Ю.П. Битяк, Д.М. Белов, О.А. Банчук, К.Л. Бугайчук, І.А.С. Головін, В.Л. Конопляник, В.В. Коваленко, Р.А. Калюжний, В.Я. Тацій, М.І. Хавронюк, О.Ю. Шолудько й інші. Їхні праці переважно стосуються адміністративно-правового статусу поліції, її функцій, завдань, застосування заходів примусу та загальних механізмів забезпечення прав і свобод громадян у діяльності правоохоронних органів. Хоча вони не завжди деталізують саме конвоювання, їхні дослідження створюють методологічну та теоретичну основу для вивчення цієї вузької проблематики. Водночас поза увагою вчених залишається питання про адміністративно-правові засади діяльності Міністерства юстиції України у сфері забезпечення прав осіб, щодо яких здійснюється конвоювання підрозділами поліції, зокрема напрями такої діяльності.

Виклад основного матеріалу. Діяльність Міністерства юстиції України (далі – Мін'юст) безпосередньо не пов'язана зі здійсненням конвоювання обвинувачених (підсудних), засуджених з установ попереднього ув'язнення до судів, а також конвоювання їх у зворотному напрямку, оскільки відповідно до приписів Інструкції з організації конвоювання та тримання в судах обвинувачених (підсудних), засуджених на вимогу судів, затвердженої спільним наказом Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Верховного Суду України, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Державної судової адміністрації України, Генеральної прокуратури України від 26 травня 2015 № 613/785/5/30/29/67/68, таке завдання покладається на військові частини та підрозділи Національної гвардії України та органи внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України за місцем їх дислокації [1]. Водночас діяльність Мін'юста безпосередньо пов'язана із забезпеченням прав осіб, стосовно яких здійснюється конвоювання зазначеними суб'єктами. При цьому така діяльність реалізується за декількома напрямками, які в окремих випадках будуть мати доволі тісні взаємозв'язки.

Зокрема, мову слід вести про те, що Мін'юст відповідно до приписів Положення «Про Міністерство юстиції України», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 року № 228 є головним органом у системі органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, а також з питань утримання військовополонених [2]. Як цілком слушно в цьому контексті зауважують науковці, державна політика порівняно з політичною діяльністю інших інститутів політичної участі (партій, рухів, профспілок) виражає загальні інтереси населення, а також є концентрованим їх відображенням. Для виконання цього призначення держава утворює відповідну систему органів влади, які здійснюють вироблення і реалізацію державної політики. Державна політика – це практична діяльність політичних суб'єктів і органів державної влади з реалізації виробленого політичного курсу та досягнення конкретних політичних цілей [3, с. 11-12]. Як один з таких курсів і слід розглядати забезпечення прав осіб, щодо яких здійснюється конвоювання уповноваженими державою суб'єктами. Тобто в межах формування й відповідно реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань мають бути враховані основоположні засади стосовно того, що права та свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [4], що має свій безпосередній вплив й на сферу забезпечення прав осіб, щодо яких здійснюється конвоювання підрозділами поліції.

Як ще один напрям діяльності Мін'юста у сфері забезпечення прав осіб, щодо яких здійснюється конвоювання підрозділами поліції, слід розглянути *нормативне забезпечення* даної сфери

суспільних відносин, що здійснюється Мін'юстом шляхом видання відповідних нормативно-правових актів, серед іншого спільно з іншими уповноваженими державою суб'єктами, в результаті чого визначаються як гарантії забезпечення прав осіб, так і встановлюються механізми їх належної реалізації. У цьому разі варто вести мову як про вищенаведений нормативно-правовий акт, так і про ряд ключових наказів Мін'юста, дія яких спрямована на забезпечення функціонування даної сфери суспільних відносин, дотримання, охорону й захист прав обвинувачених і засуджених осіб, а також сприяння їх належної реалізації.

Прикладом такого роду нормативно-правових актів можуть служити наступні: наказ Мін'юста від 14 червня 2019 року № 1769/5, яким затверджено Правила внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України, що визначають порядок приймання ув'язнених та засуджених до СІЗО; наказ Мін'юста від 11 квітня 2024 року № 1040/5, яким затверджено Інструкцію з організації кінологічного забезпечення в установах виконання покарань, слідчих ізоляторах, воєнізованих формуваннях, закладах освіти Державної кримінально-виконавчої служби України та таборах для тримання військовополонених; наказ Мін'юста від 7 вересня 2023 року № 3204/5, яким затверджено Порядок використання технічних засобів нагляду і контролю у слідчих ізоляторах, виправних та виховних колоніях Державної кримінально-виконавчої служби України, а також Перелік технічних засобів нагляду і контролю, що використовуються у слідчих ізоляторах, виправних та виховних колоніях Державної кримінально-виконавчої служби України; наказ Мін'юста від 27 березня 2023 року № 1126/5, яким затверджено Порядок організації роботи з профілактики та попередження самогубств серед засуджених, осіб, взятих під варту, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах; наказ Мін'юста від 25 квітня 2017 року № 1408/5, яким затверджено Порядок здійснення заходів щодо забезпечення безпеки осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах; наказ Мін'юста від 25 лютого 2014 року № 386/5, яким затверджено стандарти якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі; наказ Мін'юста від 23 серпня 2013 року № 1782/5, яким затверджено Порядок обліку особистих грошей, цінностей і речей осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, а також виданого їм речового майна тощо.

Фактично, нормативно-правове забезпечення функціонування досліджуваної сфери суспільних відносин є правовою основою реалізації всіх інших напрямів діяльності Міністерства юстиції України у сфері забезпечення прав осіб, щодо яких здійснюється конвоювання підрозділами поліції, що, своєю чергою, є свідченням їх взаємозв'язку. Зокрема, мову слід вести про здійснення такого напрямку як організація взаємодії та координація діяльності суб'єктів під час конвоювання осіб підрозділами поліції. Наприклад, спільним наказом Мін'юста та Міністерства охорони здоров'я України від 10 лютого 2012 року № 239/5/104 затверджено Порядок взаємодії закладів охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України із закладами охорони здоров'я з питань надання медичної допомоги особам, узятим під варту. Як зазначено в приписах даного нормативно-правового акта, всі особи, які прибули до слідчих ізоляторів, у тому числі особи, які переміщуються під вартою (конвоюються), проходять первинний медичний огляд з метою виявлення осіб, яким заподіяно тілесні ушкодження та які становлять епідемічну загрозу для оточення або потребують невідкладної медичної допомоги [5].

При цьому в наведеному випадку мова йде про ще один напрям діяльності Мін'юста у сфері забезпечення прав осіб, щодо яких здійснюється конвоювання підрозділами поліції, – *медичне забезпечення* даної сфери суспільних відносин, належне здійснення якого дещо ускладнюється внаслідок збройної агресії проти нашої держави. Так, у структурі державної установи «Центр охорони здоров'я ДКВС України» (ЦОЗ ДКВС) перебуває 99 закладів охорони здоров'я, зокрема: спеціалізованих туберкульозних лікарень – 5, багатопрофільних лікарень – 7, медичних частин – 83, фельдшерсько-акушерських пунктів – 4. Упродовж 2023 року ліквідовано 4 установи ЦОЗ ДКВС, об'єднані 4 установи у дві та створено одну медичну частину. При цьому внаслідок постійних ракетних обстрілів зазнали руйнувань 22 установи виконання покарань, 15 зазнали незначних руйнувань і пошкоджень майна, часткового руйнування будівель, серед яких 2 установи непридатні для подальшого використання (державні установи «Оріхівська виправна колонія (№ 88)» і «Дружелюбівський виправний центр (№ 1)» [6]. Зазначене обумовлює необхідність належної реалізації такого напрямку діяльності Мін'юста у сфері забезпечення прав осіб, щодо яких здійснюється конвоювання підрозділами поліції, як *матеріально-технічне та фінансове забезпечення* функціонування даної сфери суспільних відносин.

При цьому вищенаведені напрями діяльності Мін'юста можуть й не мати безпосередній зв'язок зі сферою забезпечення прав осіб, щодо яких здійснюється конвоювання підрозділами поліції, однак мати суттєвий вплив на належне функціонування даної сфери суспільних відносин. Так, наприклад, відповідно до приписів Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України, затверджених наказом Мін'юста від 14 червня 2019 року № 1769/5 осіб, які прямують транзитом, залишають у СІЗО на строк, що визначений між черговими етапами до місця призначення. У разі відсутності планового конвою, його затримки та інших об'єктивних причин перебування таких осіб у СІЗО не має перевищувати встановлених КПК строків тримання під вартою. Прийнятих до СІЗО осіб, які прямують транзитом, після перебування у приміщеннях збірного відділення розміщують у камерах на окремому посту з урахуванням вимог роздільного тримання [7].

Говорячи про діяльність Мін'юста щодо забезпечення прав осіб, щодо яких здійснюється конвоювання підрозділами поліції, слід вказати й на такий напрям як *інформаційно-аналітичне забезпечення* даної сфери суспільних відносин. Так, розпорядженням Кабінету Міністрів України «Деякі питання обліку засуджених та осіб, узятих під варту» від 6 вересня 2017 року № 608-р з метою забезпечення оперативного отримання інформації про засуджених та осіб, узятих під варту, було підтримано пропозицію Мін'юста щодо запровадження ведення обліку засуджених та осіб, узятих під варту, шляхом створення Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту [8]. При цьому згідно з приписами Порядку формування та ведення Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту, затвердженого наказом Мін'юста від 26 червня 2018 року № 2023/5 Єдиний реєстр засуджених та осіб, узятих під варту, – це інформаційно-комунікаційна система, що забезпечує збирання, накопичення, захист, облік та оброблення відомостей про засуджених, осіб, узятих під варту. Користувачами Реєстру, у межах визначеної законодавством компетенції, є дізнавачі, слідчі, та інші уповноважені особи Національної поліції України [9].

Важливим напрямом діяльності Мін'юста у сфері забезпечення прав осіб, щодо яких здійснюється конвоювання підрозділами поліції, який пронизує всі з наведених вище, є здійснення даним центральним органом виконавчої влади *контрольної діяльності*. Відповідно до Положення «Про Міністерство юстиції України» основними завданнями Мін'юста є, зокрема, забезпечення формування системи наглядових, соціальних, виховних та профілактичних заходів, які застосовуються до засуджених та осіб, узятих під варту; а також контроль за дотриманням прав людини і громадянина, вимог законодавства щодо виконання і відбування кримінальних покарань, реалізацією законних прав та інтересів засуджених та осіб, узятих під варту [2]. При цьому складовою контрольної діяльності Мін'юста й одночасно напрямом його діяльності у сфері забезпечення прав осіб, щодо яких здійснюється конвоювання підрозділами поліції, є розгляд даним центральним органом виконавчої влади та його структурними підрозділами звернень громадян та здійснення їх особистого прийому.

Так, розгляд звернень громадян, запитів на отримання публічної інформації та проведення особистого прийому громадян у Мін'юсті, органах і установах юстиції є складовою механізму реалізації прав громадян на внесення до органів державної влади пропозицій щодо поліпшення їх діяльності, викриття недоліків у роботі та оскарження дій посадових осіб Мін'юста, органів і установ юстиції. При цьому наказом Мін'юста від 15 лютого 2017 року № 388/5 затверджено Порядок розгляду звернень та організації особистого прийому громадян у Міністерстві юстиції України, його територіальних органах, підприємствах, установах та організаціях, що належать до сфери його управління. Зокрема, даним порядком визначено: процедуру розгляду звернень громадян, запитів на отримання публічної інформації у разі, якщо суб'єкт відносин у сфері доступу – запитувач інформації є фізичною особою або громадським об'єднанням без статусу юридичної особи; порядок здійснення контролю за дотриманням строків їх розгляду; основні вимоги до організації і проведення особистого прийому громадян; загальні засади ведення діловодства за зверненнями громадян та запитами на отримання публічної інформації у Мін'юсті, його територіальних органах, підприємствах, установах та організаціях, що належать до сфери його управління [10].

Висновки. Отже, діяльність Мін'юста у сфері забезпечення прав осіб, щодо яких здійснюється конвоювання підрозділами поліції, є багатовимірною та комплексною. Вона охоплює нормативно-правове регулювання, організацію взаємодії й координації з іншими уповноваженими суб'єктами, медичне забезпечення, матеріально-технічну підтримку та інформаційно-аналітичне

забезпечення. Мін'юст також здійснює контроль за виконанням правових норм, розглядає звернення громадян та забезпечує механізми захисту прав узятих під варту осіб. Важливість належної реалізації цих напрямів стає особливо актуальною в умовах сучасних викликів, включаючи збройну агресію. Це підкреслює необхідність системного та відповідального підходу до формування й реалізації державної політики у цій сфері суспільних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про затвердження Інструкції з організації конвоювання та тримання в судах обвинувачених (підсудних), засуджених за вимогою судів: наказ Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Верховного Суду України, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Державної судової адміністрації України, Генеральної прокуратури України від 10.05.2015 № 613/785/5/30/29/67/68. *Офіційний вісник України*. 2015 № 49 Ст. 1589.
2. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 № 228. *Офіційний вісник України*. 2014. № 54. Ст. 1455.
3. Державна політика: підручник / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; ред. кол.: Ю.В. Ковбасюк (голова), К.О. Ващенко (заст. голови), Ю.П. Сурмін (заст. голови) та ін. Київ: НАДУ, 2014. 448 с.
4. Конституція України: закон України від 28.06.1996 № 254к/96 ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Про затвердження Порядку взаємодії закладів охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України із закладами охорони здоров'я з питань надання медичної допомоги особам, узятим під варту: наказ Міністерства юстиції України, Міністерства охорони здоров'я України від 10.02.2012 № 239/5/104. *Офіційний вісник України*. 2012. № 13. Ст. 506.
6. РОЗДІЛ 7. Реалізація НПМ і права людини в місцях несвободи. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. *Омбудсман України*. *Ombudsman of Ukraine*. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/rozdil-7-realizatsiia-npm-i-prava-liudyny-v-mistiakh-nesvobody>.
7. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України: наказ Міністерства юстиції України від 14.06.2019 № 1769/5. *Офіційний вісник України*. 2019. № 58. Ст. 2011.
8. Деякі питання обліку засуджених та осіб, узятих під варту: розпорядження Кабінету Міністрів України від 06.09.2017 № 608-р. *Офіційний вісник України*. 2017. № 75. Ст. 2303.
9. Про затвердження Порядку формування та ведення Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту: наказ Міністерства юстиції України від 26.06.2018 № 2023/5. *Офіційний вісник України*. 2018. № 55. Ст. 1962.
10. Про затвердження Порядку розгляду звернень та організації особистого прийому громадян у Міністерстві юстиції України, його територіальних органах, підприємствах, установах та організаціях, що належать до сфери його управління: наказ Міністерства юстиції України від 15.02.2017 № 388/5. *Офіційний вісник України*. 2017. № 22. Ст. 644.

УДК 347.996-048.58:342.951

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.10>

АЛЬТЕРНАТИВНЕ ВИРІШЕННЯ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

Росул О.М.,

аспірант юридичного факультету

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ORCID: 0009-0007-1120-1341

e-mail: oleh.rosul@uzhnu.edu.ua

Росул О.М. Альтернативне вирішення публічно-правових спорів: поняття та ознаки.

У статті здійснюється теоретичне дослідження інституту альтернативного вирішення спорів як важливого та перспективного механізму захисту прав і законних інтересів приватних осіб у відносинах із суб'єктами владних повноважень, а також необхідний елемент реформування правової системи в контексті євроінтеграційного курсу України. Автор наголошує на проблемі перевантаженості судової системи, тривалості судових проваджень та відсутності можливості досягнення компромісу в рамках традиційних юрисдикційних процедур, що стимулює зростання інтересу до впровадження ефективних, доступних та гнучких позасудових механізмів розв'язання конфліктів між державою та приватними особами.

У роботі здійснено аналіз різних наукових підходів до визначення поняття альтернативного вирішення спорів, розкрито його правову природу та ознаки в контексті публічно-правових відносин. До ключових ознак альтернативного вирішення публічно-правового спору віднесено позасудовий характер, добровільність участі сторін, конфіденційність, гнучкість і неформальність процедури, спрямованість на досягнення компромісного та взаємовигідного рішення, а також можливість залучення нейтральної третьої особи. Аргументується, що альтернативне (позасудове) врегулювання публічно-правових спорів є не лише альтернативою судовому розгляду, але й самостійним, дієвим інструментом захисту прав, свобод і законних інтересів учасників публічно-правових відносин.

У підсумку, на основі проведеного дослідження, автор пропонує власне комплексне визначення альтернативного вирішення публічно-правового спору як добровільного, конфіденційного і гнучкого способу врегулювання спорів між суб'єктами владних повноважень та приватними особами, який здійснюється у позасудовому порядку й слугує не лише альтернативою судовому розгляду, а й самостійним, ефективним механізмом захисту їхніх прав, свобод і законних інтересів через досягнення взаємоприйнятного результату. Стаття є цінним внеском у розвиток адміністративно-правової науки, надаючи ґрунтовний теоретичний базис для подальшого впровадження та вдосконалення механізмів позасудового врегулювання публічно-правових спорів в Україні.

Ключові слова: альтернативне вирішення спорів, публічно-правовий спір, позасудове врегулювання спорів, захист прав, суб'єкти владних повноважень.

Rosul O.M. Alternative dispute resolution in public law: definition and features.

The article provides a theoretical study of the institution of alternative dispute resolution as an important and promising mechanism for protecting the rights and legitimate interests of individuals in their relations with public authorities, and also as a necessary element of reforming the legal system in the context of Ukraine's European integration course. The author emphasizes the problem of overloading the judicial system, the length of court proceedings and the inability to reach a compromise within the framework of traditional jurisdictional procedures, which stimulates the growing interest in the introduction of effective, accessible and flexible out-of-court mechanisms for resolving conflicts between the State and individuals.

The article provides an analysis of various scientific approaches to the definition of the concept of alternative dispute resolution, and reveals its legal nature and features in the context of public law

relations. The key features of alternative dispute resolution under public law include its out-of-court nature, voluntary participation of the parties, confidentiality, flexibility and informality of the procedure, focus on reaching a compromise and mutually beneficial solution, and the possibility of involving a neutral third party. The author argues that alternative (out-of-court) settlement of public law disputes is not only an alternative to litigation, but also an independent, effective tool for protecting the rights, freedoms and legitimate interests of participants to public law relations.

As a result, based on the research conducted, the author offers comprehensive definition of alternative public law dispute resolution as a voluntary, confidential and flexible method of dispute resolution between public authorities and private individuals, which is carried out in an out-of-court procedure and serves not only as an alternative to litigation, but also as an independent, effective mechanism for protecting the rights, freedoms and legitimate interests of individuals through achieving a mutually acceptable result. The article is a valuable contribution to the development of administrative law science, providing a solid theoretical basis for further implementation and improvement of the mechanisms for out-of-court settlement of public law disputes in Ukraine.

Key words: alternative dispute resolution, public law dispute, out-of-court dispute resolution, protection of rights, public authorities.

Постановка проблеми. Держава, здійснюючи свої владні функції, регулярно вступає у правовідносини з приватними особами. Такі взаємодії можуть супроводжуватись порушенням прав і законних інтересів цих осіб, що зумовлює виникнення конфліктів, які набувають форми публічно-правових спорів. Подібні спори можуть вирішуватись через спеціальні правові процедури, які поділяються на юрисдикційні (наприклад, судові) та неюрисдикційні (позасудові) форми. Традиційно вирішення публічно-правових спорів асоціюється із зверненням до суду. Безсумнівно, судова влада виконує провідну роль у забезпеченні законності, правопорядку та захисту прав і свобод людини. Однак перевантаженість судової системи, тривалий строк судового провадження, а також неможливість досягнення компромісу в межах традиційних процедур стимулюють інтерес до альтернативних механізмів розв'язання спорів [1, с. 1103]. У зв'язку з цим, одним із ключових напрямів розвитку адміністративно-правової доктрини є впровадження інституту альтернативно-го вирішення публічно-правових спорів.

Особливої актуальності зазначений інститут набуває у контексті євроінтеграційного курсу України. Так, положення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом передбачають необхідність впровадження ефективних і доступних механізмів правового захисту, включаючи позасудові форми вирішення спорів. Це вимагає адаптації національного правового середовища до сучасних європейських стандартів захисту прав людини, зокрема у сфері публічно-правових відносин.

Незважаючи на зростання наукового та практичного інтересу до тематики альтернативного вирішення публічно-правових спорів, в українській науковій доктрині, нормативно-правовій базі та судовій практиці наразі відсутнє усталене розуміння цього явища. Це зумовлює теоретичну невизначеність понятійного апарату та створює практичні труднощі у його застосуванні. Водночас альтернативні способи вирішення спорів мають самостійну правову природу, відзначаються специфічними ознаками, що суттєво відрізняють їх від традиційного судового розгляду спору. У зв'язку з цим виникає потреба в доктринальному осмисленні змісту відповідного поняття, його нормативному закріпленні та методологічному обґрунтуванні.

Стан опрацювання проблематики. Науковий інтерес до цієї тематики сприяв формуванню значної кількості теоретичних і прикладних досліджень, у яких висвітлюються загальні підходи до розуміння альтернативних способів вирішення спорів, їх класифікація, правова природа, межі та механізми реалізації у публічно-правових спорах. Вагомий внесок у розвиток відповідної наукової бази здійснили такі українські вчені, як Н.Л. Бондаренко-Зелінська, Н.В. Боженко, Т.О. Коломоець, С.О. Кравцов, С.О. Корінний, Я.П. Любченко, Д.В. Лученко, Р.В. Миронюк, Т.О. Подковенко, О.М. Спектор, Л.О. Махова, Т.І. Шинкар, А.Р. Гаподченко (Закопай), С.С. Білуга, І.О. Верб, Д.М. Явдокименко, О.Г. Ярема, І.В. Проскуракова, І.О. Верб.

Незважаючи на вже наявні теоретичні напрацювання, низка важливих аспектів, зокрема уточнення поняття та правової природи альтернативного вирішення публічно-правових спорів, їх ознак, досі залишаються недостатньо з'ясованими. Це й зумовлює актуальність подальшого ґрунтового дослідження цієї проблематики.

Метою статті є з'ясування сутності альтернативного вирішення публічно-правових спорів шляхом визначення його поняття та основних ознак, що дозволяє окреслити межі цього правового явища в системі захисту прав осіб у публічно-правовій сфері.

Виклад основного матеріалу. Термін «альтернативне вирішення спорів» уперше набув свого поширення в юридичній практиці США як позначення механізмів урегулювання конфліктів, які здійснюються поза межами офіційної судової системи [2, с. 205]. Його активне використання розпочалося у 1960–1970-х роках у відповідь на кризу ефективності судової влади, зростання витрат на судовий розгляд, надмірну складність і формалізованість процедур правосуддя. Усе це зумовило потребу в пошуку більш гнучких, неформальних і доступних способів вирішення спорів. Саме зазначені чинники сприяли формуванню альтернативних підходів до розв'язання правових конфліктів, які почали розглядатися як альтернатива традиційному судочинству [3, с. 37].

З огляду на викладене, варто звернути увагу на те, що й в українській науковій літературі спостерігається поступове утвердження позитивного ставлення до альтернативних підходів у вирішенні спорів, зокрема й таких, що виникають у публічно-правовій сфері. З цього приводу слушно зазначає Л.О. Махова, що застосування альтернативних способів вирішення спорів не повинно обмежуватися рамками окремих галузей права та вказує на можливість і доцільність їх використання також в адміністративних справах – у спорах між органами публічної влади та приватними особами. На її думку, така практика сприяє мирному розв'язанню конфліктів у публічно-правовій площині та є дієвим засобом налагодження конструктивного діалогу між громадянами і державою [4, с. 125].

Підтримуючи цю позицію, варто відзначити, що механізми альтернативного вирішення публічно-правових спорів становлять інноваційний інструмент захисту прав, здатний забезпечити оперативне, менш формалізоване та добровільне врегулювання конфліктів між приватними особами й суб'єктами владних повноважень. Застосування таких підходів відкриває можливості для більш гнучкого реагування на порушення прав і законних інтересів, сприяє розвантаженню судової системи та формуванню партнерських відносин між громадянином і державою. Враховуючи публічний характер правовідносин, що виникають між особою та суб'єктом владних повноважень, держава повинна не лише гарантувати ефективний правовий захист, а й сприяти формуванню культури правового діалогу між сторонами.

Альтернативні способи вирішення спорів можуть застосовуватися в найрізноманітніших сферах публічно-правових відносин, зокрема у земельних, податкових, митних, екологічних, соціальних, адміністративно-деліктних та інших категоріях спорів. Наприклад, у податкових спорах альтернативне врегулювання сприяє досягненню компромісу між податковими органами та платниками податків, що водночас забезпечує надходження коштів до бюджету й збереження довіри до фіскальної системи. У земельних правовідносинах альтернативні механізми можуть сприяти уникненню тривалих судових процедур щодо меж, права користування чи власності на земельні ділянки, особливо якщо в конфлікті задіяні органи місцевого самоврядування або державні установи.

Таким чином, розширення практики застосування альтернативного вирішення спорів у публічно-правовій сфері відповідає загальноєвропейським тенденціям розвитку правової системи, що орієнтована на ефективний, доступний і людиноцентричний механізм захисту прав і законних інтересів.

З огляду на це, для розуміння специфіки альтернативного вирішення публічно-правових спорів доцільно насамперед проаналізувати наукові підходи до загального поняття альтернативного вирішення спорів. Так, Т.І. Шинкар розглядає його як спосіб припинення юридичного конфлікту поза межами судового чи адміністративного провадження, що ґрунтується на добровільності сторін та передбачає досягнення взаємоприйняттого рішення або передання спору на розгляд до третейського суду. При цьому сторони самостійно обирають порядок вирішення спору або погоджуються на вже встановлені правила [5, с. 222-223].

На думку І.М. Проскуракової, альтернативне вирішення публічно-правових спорів в адміністративному судочинстві в широкому розумінні постає як особлива форма юридичного захисту особи, що передбачає конфіденційне вирішення визначеного кола публічно-правових спорів, який нею вільно та послідовно обирається між кількома еквівалентами, які виключають одночасне застосування одне одного. У вузькому розумінні, як зазначає дослідниця, йдеться про особливу процедуру врегулювання за участі судді, яка здійснюється відповідно до законодавства про адміністративне судочинство [6, с. 160].

Разом із тим, варто підкреслити, що альтернативне вирішення спорів не обмежується виключно третейським розглядом або врегулюванням спору за участі судді. Цей підхід охоплює ширший спектр позасудових процедур, зокрема медіацію, арбітраж, фасилітацію тощо.

З цього приводу, Я.П. Любченко визначає альтернативне врегулювання спорів як форму недержавного реагування на конфлікти, що базується на добровільній згоді учасників та передбачає використання гнучких, конфіденційних і результативних процедур позасудового характеру [7, с. 47-48]. Схожої позиції дотримується і Ю.Д. Притика, який розглядає альтернативне вирішення спору як комплекс дій, що здійснюються переважно без звернення до суду, із залученням незалежних посередників чи інституцій та за умови дотримання принципів добровільності, нейтральності, конфіденційності, диспозитивності, рівноправності [8, с. 10]. Подібний підхід демонструє і А.Р. Гаподченко(Закопай), яка визначає альтернативні (позасудові) способи захисту прав особи як сукупність механізмів, що не передбачають звернення до судової інстанції, але здатні забезпечити досягнення компромісного врегулювання спору. Дослідниця обґрунтовує доцільність їх активного впровадження також із огляду на розвантаження судової системи, що є суттєвим фактором для забезпечення ефективного доступу до правосуддя [9, с. 44].

Аналіз наукових підходів до розуміння сутності альтернативного вирішення правових спорів дозволяє виокремити низку спільних ознак, що характеризують цей інститут як позасудову форму врегулювання юридичних конфліктів, яка функціонує паралельно з традиційним судовим розглядом або як його альтернатива. Як бачимо, його засадничими принципами є добровільність, диспозитивність, конфіденційність, нейтральність сторони-посередника та гнучкість процедур.

Водночас особливості публічно-правових відносин, де однією зі сторін є носій владних повноважень, зумовлюють певну специфіку застосування альтернативних способів вирішення спорів у цій сфері. Тому доцільно окремо проаналізувати наукові підходи до поняття та ознак альтернативного вирішення публічно-правових спорів для чіткого окреслення його меж і функцій. Так, С.С. Білуга слушно відзначає, що альтернативні способи врегулювання адміністративно-правових спорів включають комплекс процедур, спрямованих на досягнення взаєморозуміння між сторонами та розв'язання конфлікту поза межами формального судового процесу [10, с. 15]. У цьому контексті аналогічної позиції дотримується І.О. Верба, яка стверджує, що такі способи врегулювання адміністративно-правових спорів характеризуються участю незалежної та нейтральної сторони, а також відсутністю участі суду чи органів державної влади як безпосередніх учасників врегулювання конфлікту. За її визначенням, альтернативне врегулювання адміністративно-правових спорів у публічно-правових відносинах є законодавчо врегульованим комплексом процедур, які відрізняються від традиційного адміністративного судочинства [11, с. 79-80]. Позицію колег доповнює і Т.О. Коломосьць, яка підкреслює, що застосування позасудових засобів захисту значно зменшує навантаження на судову систему, сприяє зближенню суб'єктів публічного адміністрування з приватними особами, а також забезпечує швидше, менш формалізоване і більш економне врегулювання спорів. Вона також відзначає, що такий підхід дозволяє залучати до процесу експертів, що підвищує якість прийнятих рішень [12, с. 30].

В контексті нашого дослідження слушною також видається позиція Явдокименко Д.М., який під позасудовим вирішенням адміністративно-правового спору розуміє діяльність суб'єктів владних повноважень та інших уповноважених осіб, що базується на нормах адміністративно-процесуального права і спрямована на подолання розбіжностей, які виникають із адміністративних правовідносин, поза межами судового провадження [13, с. 192-193]. Цю позицію підтримує і Ярема О.Г., яка визначає альтернативний спосіб вирішення адміністративно-правового спору як впорядкований нормами адміністративного та адміністративно-процесуального права механізм, що не пов'язаний із безпосереднім здійсненням публічно-владних повноважень суб'єктом вирішення спору [14, с. 471].

Отже, узагальнення вказаних наукових позицій дозволяє розглядати альтернативні способи вирішення публічно-правових спорів не лише як альтернативу традиційному судовому розгляду спорів, а як самостійний та повноцінний інструмент захисту прав, свобод і законних інтересів учасників публічно-правових відносин. Це означає, що такий механізм має власну юридичну природу, сутність і значення, які не зводяться лише до функції заміни судового процесу. Він дає змогу сторонам конфлікту вирішувати суперечності добровільно, швидко і гнучко, без тривалих формальних процедур, притаманних судовому розгляду.

У науковій літературі домінує позиція, що поняття «альтернативне» та «позасудове» вирішення спорів здебільшого ототожнюються і вважаються синонімами. Це зумовлено тим, що обидва поняття охоплюють правові механізми, які функціонують поза межами судової системи. Ми поділяємо цей підхід, адже йдеться про врегулювання конфліктів за допомогою гнучких, добровільних і здебільшого недержавних процедур, які виступають альтернативою як судовому, так і адміністративному порядку захисту прав осіб.

Для подальшого поглибленого розуміння інституту альтернативних (позасудових) способів врегулювання публічно-правових спорів важливо звернути увагу на їх основні ознаки. Зокрема, Любченко А.П. виділяє такі характерні риси інституту альтернативного вирішення спорів: недержавний характер; їх застосування ґрунтується на добровільній домовленості сторін щодо порядку проведення процедури та реалізації досягнутих домовленостей; є універсальними, оскільки придатні для врегулювання конфліктів між різними суб'єктами – від фізичних і юридичних осіб до держав та міжнародних; мають правову природу, адже з допомогою них можна вирішити як вже існуючі, так і потенційно можливі спори, які базуються на правах або обов'язках визначених правом; вирізняються високою адаптивністю та можливістю самостійного визначення сторонами умов процесу; забезпечують конфіденційність, адже участь у процедурі беруть лише безпосередні учасники та залучені за їх згодою особи [7, с. 41-42].

Основними ознаками альтернативних (позасудових) способів врегулювання правових спорів, за А.Р. Гаподченко (Закопай), є: нормативний характер; добровільність застосування; конфіденційність реалізації; здатність осіб до ведення перемовин та пошуку шляхів подолання розбіжностей у справі; добровільність виконання рішення у справі; можливість застосування звичаїв ділового обороту та правових звичаїв [9, с. 54].

У свою чергу, Т.О. Подковенко наголошує на тому, що загальними рисами різних альтернативних способів вирішення спорів є залучення нейтральної третьої сторони, яка не має повноважень приймати рішення щодо конфлікту; відсутність жорстких формальних процедур; пріоритет реальних інтересів учасників конфлікту над формальним застосуванням правових норм; а також активна участь і плідна взаємодія між сторонами, які перебувають у спорі [15, с. 18].

Вважаємо, що врахування зазначених ознак є ключовим для розуміння сутності та специфіки альтернативних способів врегулювання публічно-правових спорів. По-перше, основною ознакою таких способів, на нашу думку, є відсутність залучення суду як державного органу правосуддя. Позасудове врегулювання є альтернативою як судовому, так і адміністративному розгляду, воно не є частиною формальної адміністративної процедури (як досудове вирішення спору), а існує поза межами публічно-владного механізму.

По-друге, добровільність і конфіденційність процедури альтернативного вирішення публічно-правового спору сприяють створенню сприятливого середовища для відкритого діалогу між сторонами, що особливо важливо у випадках, де одна зі сторін наділена владними повноваженнями. На відміну від адміністративного оскарження, де орган вищого рівня ухвалює владне рішення, позасудове врегулювання передбачає добровільну домовленість між сторонами, а жодна зі сторін спору не може бути примушена до участі чи до згоди на відповідний результат.

По-третє, мінімізація формалізму, залучення нейтрального посередника та компромісна взаємодія учасників правовідносин забезпечують гнучкість і оперативність процесу, що значно відрізняє такі механізми від традиційного адміністративного судочинства.

Висновки. З урахуванням результатів дослідження, вважаємо, що альтернативне вирішення публічно-правового спору доцільно розглядати як добровільний, конфіденційний і гнучкий спосіб врегулювання спорів між суб'єктами владних повноважень та приватними особами, який здійснюється у позасудовому порядку й слугує не лише альтернативою судовому розгляду, а й самостійним, ефективним механізмом захисту їхніх прав, свобод і законних інтересів через досягнення взаємоприйняттого результату.

До ключових ознак альтернативного вирішення публічно-правового спору належать: позасудовий характер, добровільна участь сторін спору, конфіденційність, гнучкість та неформальність процедури, спрямованість на досягнення компромісного та взаємовигідного рішення, а також можливість залучення нейтральної третьої особи, що сприяє ефективному врегулюванню спору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коренев, А.О. Перезавантаженість судів України: причини, наслідки та шляхи вирішення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 2. С. 1099–1104.
2. Правнича клінічна освіта в Україні: Навчальний посібник / за заг. ред. В.М. Сущенка. Київ: Ваіте, 2020. 274 с.
3. Подковенко Т. Альтернативні способи вирішення спорів: розвиток концепції. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 1 (13). С. 36–41.
4. Махова Л.О. Переваги впровадження в Україні інституту медіації як позасудового способу врегулювання господарських спорів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. Вип. 6. С. 124–128.
5. Шинкар Т.І. Сутність процедур примирення в системі альтернативного вирішення юридичних конфліктів (спорів). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія. Юридичні науки. 2017. Вип. 876. С. 219–226.
6. Проскурякова І.В. Процесуальні особливості альтернативного вирішення публічно-правового спору в адміністративному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2021. 300 с.
7. Любченко Я.П. Альтернативні способи вирішення правових спорів: теоретико-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2018. 249 с.
8. Притика Ю.Д. Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03 / Ю.Д. Притика. Київ, 2006. 33 с.
9. Гаподченко (Закопай) А.Р. Альтернативні (позасудові) способи вирішення правових спорів: дис.... д-ра філософії в галузі права: 081. Дніпро, 2024. 205 с.
10. Білуга С.С. Досудове врегулювання адміністративно-правових спорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2015. 22 с.
11. Верба І.О. Поняття та особливості альтернативних способів врегулювання адміністративно-правових спорів у сфері публічно-правових відносин. *Правова позиція*. Вип. 2 (35), 2022. С. 77–80.
12. Коломоєць Т.О. Альтернативні (позасудові) засоби захисту прав, свобод і законних інтересів приватних осіб у відносинах із суб'єктами публічного адміністрування в Україні. Сучасна адміністративно-правова доктрина захисту прав людини: тези доп. та наук. повідомл. учасн. наук.-практ. конф., м. Харків, 17–18 квітня 2015 р. Харків: Право, 2015. 352 с.
13. Явдокименко Д.М. Особливості вирішення адміністративно-правових спорів за чинним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2019. 228 с.
14. Ярема О.Г. Альтернативні форми вирішення адміністративно-правових спорів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. Вип. 1. С. 467–471.
15. Подковенко Т.О. Медіація як спосіб альтернативного розв'язання конфліктів: генеза та інституційні засади. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 1. С. 17–22.

УДК 351.74 : 342.922

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.11>

ДЕЯКІ ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Рябченко О.П.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри фінансового та податкового права
Державного податкового університету,
ORCID: 0000-0001-6631-2830

Рябченко О.П. Деякі правові засади розуміння енергетичної безпеки.

Стаття зосереджена на аналізі правової категорії енергетичної безпеки в українському законодавстві. З огляду на постійні коливання на світовому енергетичному ринку та загрози ззовні, Україна змушена шукати способи гарантування надійних та стабільних поставок енергоресурсів, розвивати власні джерела енергії та впроваджувати ефективні стратегії енергозбереження. Доведено, що концепція енергетичної безпеки в українському законодавстві є, з одного боку, надзвичайно широкою та багатоаспектною, а з іншого – не має чіткого відображення в нормативно-правових актах.

Питання енергетичної безпеки набуває критичного значення у сучасному геополітичному та економічному контексті, особливо в умовах повномасштабної війни. Енергетична безпека визнається фундаментальним елементом національної безпеки, оскільки безпосередньо впливає на стабільність країни, її економічний розвиток та добробут громадян. У деяких випадках термін «енергетична безпека» використовується в законодавстві в описовому контексті, як ключова ціль реформ. Проте, Конституція України, закони України та інші нормативні акти не містять вичерпного визначення поняття «енергетична безпека». Автором запропоновано алгоритм юридичної аргументації для чіткого та точного визначення терміну «енергетична безпека» в українському законодавстві.

Доведено, що чітке визначення «енергетичної безпеки» у спеціалізованих законах сприятиме формуванню більш конкретної та зрозумілої правової бази для її забезпечення. Як наслідок, це покращить розуміння обов'язків держави, приватних підприємств та громадян у сфері захисту енергетичних ресурсів та інфраструктури, зокрема, це допоможе розрізняти злочини у сфері енергетичної безпеки у кримінальному праві, та точно визначати які статті можна застосовувати при кваліфікації. Також, оскільки енергетична безпека є частиною національної безпеки, її чітке юридичне визначення в законодавстві України забезпечить додаткові гарантії стабільного функціонування держави, що допоможе скоординувати дії уряду з метою захисту енергетичних ресурсів та підвищить стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз.

Ключові слова: енергетична стратегія, енергетична безпека, законодавство України, критична інфраструктура, національна безпека, енергетична ефективність.

Riabchenko O.P. Some legal principles of understanding energy security.

The article focuses on the analysis of the legal category of energy security in Ukrainian legislation. Given the constant fluctuations in the world energy market and external threats, Ukraine is forced to look for ways to guarantee reliable and stable supplies of energy resources, develop its own energy sources and implement effective energy saving strategies. It is proven that the concept of energy security in Ukrainian legislation is, on the one hand, extremely broad and multifaceted, and on the other hand, it is not clearly reflected in regulatory legal acts.

The issue of energy security is gaining critical importance in the modern geopolitical and economic context, especially in conditions of full-scale war. Energy security is recognized as a fundamental element of national security, as it directly affects the stability of the country, its economic development and the well-being of citizens. In some cases, the term «energy security» is used in legislation in a descriptive context, as a key goal of reforms. However, the Constitution of Ukraine, the laws of Ukraine

and other regulatory acts do not contain an exhaustive definition of the concept of «energy security». The author proposes an algorithm of legal argumentation for a clear and precise definition of the term «energy security» in Ukrainian legislation.

It is proved that a clear definition of «energy security» in specialized laws will contribute to the formation of a more specific and understandable legal framework for its provision. As a result, this will improve the understanding of the obligations of the state, private enterprises and citizens in the field of energy resources and infrastructure protection, in particular, it will help to distinguish crimes in the field of energy security in criminal law, and to accurately determine which articles can be applied in qualification. Also, since energy security is part of national security, its clear legal definition in the legislation of Ukraine will provide additional guarantees of the stable functioning of the state, which will help to coordinate the actions of the government to protect energy resources and increase resilience to internal and external threats.

Key words: energy strategy, energy security, Ukrainian legislation, critical infrastructure, national security, energy efficiency.

Постановка проблеми. Нинішнє геополітичне становище, дедалі більша непередбачуваність та кризи в енергетиці загострюють значення енергетичної безпеки, як на світовому рівні, так і конкретно в Україні. Енергетика є фундаментом існування сучасної цивілізації, визначаючи траєкторії та впливаючи на швидкість соціально-економічного зростання світової економічної системи, її безпеку та структуру міжнародних відносин. Саме енергія виступає як рушійна сила будь-якої економічної системи. Майже всі аспекти життя людства, певним чином, пов'язані з перетворенням та подальшим використанням енергії. У ХХІ столітті відбувається якісно-кількісне перетворення світового енергетичного ринку. Технічний прогрес створює абсолютно нові можливості у виробництві, доставці та споживанні енергії, посилюється міжпаливна конкуренція, відчутно змінюються підходи до регулювання світового енергетичного ринку, розширюється перелік та різноманітність енергоресурсів, які використовуються, головні гравці ринку переглядають свої стратегії через наростання геоекономічної напруги в глобальному масштабі, одним із ключових чинників якої стала нічим не виправдана війна росії проти України [10]. Сильний вплив енергетичного фактору на систему міжнародних відносин, геополітику та світову економічну систему в контексті сучасних процесів глобалізації актуалізує потребу у коректній оцінці поточного стану та перспектив гарантування глобальної енергетичної безпеки, що має вирішальне значення для передбачення та розробки актуальних планів розвитку як національних економік різних країн світу, так і світової економічної системи в цілому. Адже, як підкреслюють експерти, завершення епохи великих обсягів та доступності енергії зробило глобальну енергетичну безпеку предметом занепокоєння для людей та урядів по всьому світу..

Метою роботи є визначення правової категорії енергетичної безпеки в українському законодавстві.

Реалізації мети сприятимуть вирішення поставлених задач, а саме: розкрити законодавчі акти енергетичної безпеки; проаналізувати підзаконні нормативно-правові акти, що регламентують енергетичної безпеки.

Стан дослідження проблематики статті. Дослідження окремих граней юридичного трактування терміна «енергетична безпека» зустрічаються у роботах Іващенко С.В., Германа В.А., Коваленка О.В., Князева В.І., Петренка О.М. Переважна кількість попередніх наукових розвідок сфокусовані на вивченні однієї зі складових глобальної енергетичної безпеки, зокрема або ресурсної, або геополітичної [11; 12]. Враховуючи непередбачуваність та непрогнозованість розвитку сучасної геополітичної обстановки у світі, загострення кризових явищ та подальше підвищення важливості теми запобігання кліматичним змінам, актуальним є більш детальний аналіз, який сприятиме виявленню нових загроз у світовій енергетиці та формуванню можливих планів для їх нейтралізації.

Виклад основного матеріалу. Українська вільна енциклопедія «Вікіпедія», з посиланням на українського вченого Боброва Є.А., описує енергетичну безпеку як стан електроенергетики, що гарантує економічно та технічно безперебійне забезпечення енергетичних потреб споживачів тепер і в майбутньому, а також охорону довкілля. Енергогенеруючі компанії – це юридичні особи, що володіють або використовують генеруючі потужності, виробляють та реалізують електроенергію. Під енергетичною безпекою маємо на увазі здатність держави через владні інституції

забезпечити споживачів енергією необхідного обсягу та якості як у звичайних умовах, так і під час дестабілізуючих чинників (надзвичайних ситуацій) внутрішнього чи зовнішнього впливу, в рамках гарантованого задоволення мінімально необхідного обсягу найважливіших потреб країни, її окремих регіонів, міст, селищ та об'єктів у паливно-енергетичних ресурсах [1].

Енергетична безпека відіграє ключову роль у національній безпеці, і її порушення може спричинити серйозні наслідки, що можуть бути класифіковані як злочини відповідно до кримінального кодексу. Значення має визначення конкретних злочинів, що відносяться до сфери енергетичної безпеки. Розуміння концепції «енергетична безпека» у контексті кримінального права є вкрай важливим для захисту національних інтересів, запобігання злочинам, пов'язаним з енергетикою, та забезпечення стабільного функціонування держави та суспільства. Енергетична безпека є наріжним каменем економічної безпеки будь-якої держави, без виключення, та зачіпає процеси й явища не тільки в енергетичній системі, а й в економіці загалом. Вона визначається як гарантований захист громадян та держави від ризиків дефіциту всіх видів енергії та енергетичних ресурсів, що виникають внаслідок впливу негативних природних, техногенних, управлінських, соціально-економічних, а також внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників.

Якщо говорити про стратегічні документи, то на сьогодні чинною є Енергетична стратегія України на період до 2050 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2023 року № 373-р. Цей документ є стратегічним та визначає ключові напрями й заходи у сфері енергетичної політики, включаючи забезпечення енергетичної безпеки, підвищення енергоефективності та розвиток енергетичної інфраструктури. Під час Конференції з відновлення України, яка відбулася в Лондоні у другій половині 2024 року, Міністр енергетики України Герман Галущенко презентував Енергетичну стратегію України до 2050 року, але текст цього документа на офіційних джерелах на момент написання цієї статті був відсутній [2].

Попередником Енергетичної стратегії України на період до 2050 року була «Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність». Цей документ розглядає енергетичну безпеку з різних аспектів. По-перше, стратегія наголошує на необхідності вирішення проблем енергетичної безпеки для забезпечення суверенітету України. По-друге, підкреслюється, що енергетична інфраструктура повинна стати гнучким інструментом системи енергетичної безпеки України, базою надійного енергозабезпечення споживачів та ланкою системи безпеки постачань до ЄС зі східного напрямку. По-третє, розглядається розвиток проєктів розбудови нової нафтової інфраструктури, стале розширення та будівництво всіх видів генерації з відновлюваних джерел енергії, а також розробка планів реагування на надзвичайні ситуації усіма суб'єктами господарювання як заходи підвищення енергетичної безпеки України. У цій Стратегії поняття енергетичної безпеки згадується часто, проте опосередковано. Обговорюються ризики, розвиток, майбутнє та завдання енергетичної безпеки, але чітке визначення, що ж таке «енергетична» безпека, відсутнє [3].

З огляду на кримінальне право, у Кримінальному кодексі України немає спеціального розділу, присвяченого енергетичній безпеці. Однак, низка статей стосуються питань енергетичної безпеки, зокрема: стаття 194-1, яка стосується умисного пошкодження об'єктів електроенергетики; стаття 222-2, що визначає маніпулювання на енергетичному ринку; стаття 232-3, яка стосується незаконного використання інсайдерської інформації щодо оптових енергетичних продуктів; та стаття 292, що стосується пошкодження об'єктів магістральних або промислових нафто-, газо-, конденсатопроводів і нафтопродуктопроводів [4]. Водночас, практика демонструє, що значна кількість злочинів проти енергетичної безпеки може бути пов'язана з іншими складами злочинів. Ця проблема стала основою для дисертаційного дослідження автора цієї статті.

Варто також звернути увагу на інші нормативно-правові акти. Так, Указом Президента України від 27 грудня 2005 р. № 1863/2005, було схвалено основні напрями державної політики у сфері забезпечення енергетичної безпеки України, де зазначалося: «Енергетична безпека передбачає досягнення стану технічно надійного, стабільного, економічно ефективного та екологічно безпечно-го забезпечення енергетичними ресурсами економіки і соціальної сфери держави». Відповідно до цього документа, енергетична безпека розкривалася через напрями державної політики, а саме:

- підвищення ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів;
- зменшення енергетичної залежності України;
- модернізація на основі впровадження новітніх технологій енергетичної системи України та підвищення стійкості її функціонування;

- підвищення ефективності реалізації транзитного та експортного потенціалу України;
- зниження негативного впливу проблем функціонування паливно-енергетичного комплексу на умови життєдіяльності людини;
- підвищення ефективності системи управління паливно-енергетичним комплексом;
- відвернення і нейтралізація реальних і потенційних зовнішніх загроз національним інтересам України.

Хоча цей Указ і втратив чинність, він наглядно демонструє вектор дотримання цілей щодо енергетичної безпеки [5].

Чітке визначення терміна «енергетична безпека» в українському законодавстві відсутнє. Зокрема, в Основному Законі України, Конституції, таке визначення не міститься. Безумовно, Конституція України встановлює загальні засади державного устрою, прав та свобод людини та громадянина, але не вдається в деталі специфічних галузевих питань. Проте в різних статтях Основного Закону згадуються такі поняття, як «екологічна безпека», «інформаційна безпека», «національна безпека», «громадська безпека» [6]. Включення терміна «енергетична безпека» до Конституції є предметом дискусій. Конституція України – це основний закон держави, і внесення до нього надто деталізованих чи спеціалізованих положень може призвести до її перевантаження. Водночас чітке визначення енергетичної безпеки може обмежити гнучкість державних органів у реагуванні на нові виклики та загрози, адже сучасний світ стрімко змінюється, і визначення, актуальне сьогодні, може втратити свою актуальність у майбутньому [13].

Завдання щодо деталізації відповідних положень покладається на спеціалізоване законодавство. Закон «Про основи національної безпеки України», який вже втратив чинність, описував енергетичну безпеку через «...стале функціонування і розвиток паливно-енергетичного комплексу, в тому числі послідовного і активного проведення політики енергозбереження та диверсифікації джерел енергозабезпечення» [7], проте без надання конкретного визначення. Натомість Закон «Про національну безпеку України», що прийшов на заміну, взагалі не містить положень, що стосуються енергетики чи самого поняття «енергетична безпека» [8]. Профільне законодавство, передусім Закон України «Про ринок електричної енергії», розглядає економічну безпеку як складову національної безпеки України через призму енергетичної незалежності, енергетичної ефективності та важливості критичної інфраструктури.

Закон України «Про альтернативні джерела енергії» в статті 11 визначає: «Експлуатація альтернативних джерел енергії на об'єктах альтернативної енергетики провадиться за умов енергетичної безпеки, що гарантує технічне та економічне задоволення періодичних, поточних і перспективних потреб споживачів енергії» [9]. Водночас, визначення самого поняття «енергетична безпека», а також будь-які посилання на нього в цьому нормативно-правовому акті відсутні [10].

Висновки. В сучасних реаліях розвитку людства першочергову вагу отримали питання сталого розвитку, безпеки та доступності енергії. Гарантування відповідного рівня стабільності та злагодженої роботи енергетичного сектору відіграє ключову роль у досягненні суспільно-економічного прогресу та національної безпеки. Людство повинно усвідомити, що глобальна енергетична безпека – це не просто питання наявності енергії, а й те, яким чином воно вирішує питання енергоефективності та споживання, що набуває критичної ваги. Існують суттєві загрози для перспектив глобальної енергетичної безпеки в сучасному світі. Геополітичні виклики та невизначеність цілком можуть зменшити можливості країн у боротьбі зі зміною клімату, забезпеченні як глобальної, так і національної енергетичної безпеки, та реагуванні на безліч інших проблем, пов'язаних з енергетикою.

Конкуренція за належне забезпечення критичними корисними копалинами також здатна послабити прагнення країн покращити стандарти та призвести до більш прихованого прийняття експлуатаційної політики видобутку ресурсів, що в минулому вже спричиняло зубожіння країн, що розвиваються.

Разом з тим, вітчизняне законодавство не містить чіткого та зрозумілого визначення поняття «енергетична безпека». У Конституції України та спеціалізованих законодавчих актах відсутнє конкретне визначення цього терміну. У Стратегіях розвитку України та наукових дослідженнях існує надто широке трактування енергетичної безпеки, тоді як конкретна дефініція відсутня. Для дослідження кримінальних правопорушень у сфері енергетичної безпеки необхідно насамперед розуміти, які злочини слід відносити до цієї сфери. Вважаємо за доцільне впровадження в спеціалізоване законодавство України чіткого, зрозумілого та повного визначення терміну «енергетична безпека».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Енергетична безпека. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Енергетична_безпека.
2. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2050 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2023 р. № 373-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2023-%D1%80#Text> (дата звернення 12.05.2025 р.).
3. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність» від 18 серпня 2017р. № 605-р С. 17, 18, 22, 24, 27. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/605-2017-%D1%80#Text> (дата звернення 12.05.2025 р.).
4. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 12.05.2025 р.).
5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 9 грудня 2005 року Про стан енергетичної безпеки України та основні засади державної політики у сфері її забезпечення: Указ Президента України 27 грудня 2005 р. № 1863/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1863/2005#Text> (дата звернення 14.05.2025 р.).
6. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
7. Про основи національної безпеки: Закон України від 19 червня 2003р. № 964-М ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 8.
8. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018р. № 2469-VIII ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення 01.06.2025 р.).
9. Про альтернативні джерела енергії: Закон України від 20 лютого 2003 р. № 555-IV ВР / *Верховна Рада України*. Ст. 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text> (дата звернення 03.05.2025 р.).
10. Гирич О.С. Поняття енергетичної безпеки за законодавством України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 8/2024. С.323–325. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/75>.
11. Легеза Є.О. Адміністративні процедури у сфері нерухомого майна: державна реєстрація речових прав та особливості реалізації через електронні торги: монографія / Є.О. Легеза. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 246 с.
12. Легеза Є.О. Теорія публічних послуг : адміністративно-правова складова. Монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. 452 с.
13. Leheza, Yevhen. Pisotska, Karina. Dubenko, Oleksandr. Dakhno, Oleksandr. Sotskyi, Artur. 2022. the essence of the principles of ukrainian law in modern jurisprudence. *Revista jurídica portugalense*, december, 342–363. DOI: [https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705\(32\)2022.ic-15](https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705(32)2022.ic-15).

УДК 342.35

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.12>

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ

Ряполов А.П.,

*аспірант кафедри теорії держави і права
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0007-1693-507X*

Ряполов А.П. Нормативно-правові основи інформаційної безпеки України в умовах гібридної агресії.

У статті досліджено нормативно-правові основи інформаційної безпеки України в умовах гібридної агресії російської федерації. Визначено, що інформаційна безпека, як складова національної безпеки, набула особливого значення в умовах сучасного збройного конфлікту, у межах якого активно застосовуються інструменти інформаційного впливу, дезінформації, пропаганди та кібератак. Автором проаналізовано чинну законодавчу та нормативну базу, зокрема, Конституцію України, закони «Про національну безпеку України», «Про інформацію», «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», стратегії, укази Президента України, рішення Ради національної безпеки і оборони України, а також інші спеціальні акти, що формують систему нормативного регулювання у сфері захисту національного інформаційного простору. Особливу увагу приділено впливу гібридної агресії на зміст, структуру та динаміку правового регулювання. Показано, що російська агресія стала каталізатором змін у законодавстві, спричинила посилення державного контролю, створення нових інституцій (зокрема Центру протидії дезінформації), розширення повноважень органів публічної влади та запровадження особливих правових режимів. Виокремлено ключові виклики, пов'язані з необхідністю збереження балансу між забезпеченням інформаційної безпеки та дотриманням конституційних прав і свобод, зокрема свободи слова, права на інформацію та приватність. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства у цій сфері, зокрема шляхом систематизації норм, чіткого розмежування повноважень суб'єктів інформаційної безпеки, удосконалення процедур судового захисту, підвищення рівня правової та медіаграмотності населення, а також імплементації міжнародних стандартів. Враховуючи динаміку інформаційних загроз, автор підкреслює необхідність гнучкого, прозорого та стратегічно скоординованого підходу до нормативно-правового забезпечення інформаційної безпеки України, що має враховувати швидко змінювані технології та глобальні тенденції у сфері кібербезпеки. Наголошується, що ефективна реалізація державної інформаційної політики потребує не лише вдосконалення законодавства, а й належного ресурсного забезпечення, міжвідомчої координації та активної взаємодії з громадянським суспільством.

Ключові слова: інформаційна безпека, гібридна агресія, правове регулювання, дезінформація, національна безпека, медіаграмотність, законодавство, кібербезпека, свобода слова, нормативно-правова база.

Riapolov A.P. Legal and regulatory foundations of information security in Ukraine under conditions of hybrid aggression.

The article examines the regulatory and legal foundations of information security in Ukraine in the context of the Russian Federation's hybrid aggression. It is determined that information security, as a component of national security, has acquired special importance in the context of a modern armed conflict, within which tools of information influence, disinformation, propaganda, and cyberattacks are actively used. The author analyzed the current legislative and regulatory framework, in particular, the Constitution of Ukraine, the laws «On National Security of Ukraine», «On Information», «On the Basic Principles of Ensuring Cybersecurity of Ukraine», strategies, decrees of the President of Ukraine, decisions of the National Security and Defense Council of Ukraine, as well as other special acts, that

form the system of regulatory regulation in the field of protection of the national information space. Special attention is paid to the impact of hybrid aggression on the content, structure, and dynamics of legal regulation. It is demonstrated that Russian aggression has become a catalyst for legislative changes, resulting in increased state control, the establishment of new institutions (notably, the Center for Countering Disinformation), the expansion of public authorities' powers, and the introduction of special legal regimes. Key challenges related to the need to maintain a balance between ensuring information security and respecting constitutional rights and freedoms, in particular freedom of speech, the right to information, and privacy, are highlighted. Proposals have been formulated to improve legislation in this area, in particular by systematizing norms, clearly delimiting the powers of information security entities, improving judicial protection procedures, increasing the level of legal and media literacy of the population, as well as implementing international standards. Given the dynamics of information threats, the author emphasizes the need for a flexible, transparent, and strategically coordinated approach to the regulatory and legal support of information security in Ukraine, which should take into account rapidly changing technologies and global trends in the field of cybersecurity. It is emphasized that the effective implementation of state information policy requires not only improving legislation, but also proper resource provision, interdepartmental coordination, and active interaction with civil society.

Key words: information security, hybrid aggression, legal regulation, disinformation, national security, media literacy, legislation, cybersecurity, freedom of speech, legal framework.

Постановка проблеми. В умовах сучасних глобальних викликів інформаційна безпека стала ключовим елементом національної безпеки держави. Особливо це стосується України, яка з 2014 року стикається з безпрецедентною гібридною агресією з боку російської федерації. Ця агресія включає не лише військові дії, але й потужні інформаційні атаки, спрямовані на дестабілізацію суспільства, підрив довіри до державних інституцій та маніпулювання громадською думкою. Використання дезінформації, кібератак, пропаганди та інших засобів інформаційного впливу стало невід'ємною складовою сучасних конфліктів, що підкреслює необхідність формування ефективної системи нормативно-правового забезпечення інформаційної безпеки.

Метою дослідження є аналіз чинної нормативно-правової бази України у сфері інформаційної безпеки в контексті гібридної агресії, виявлення її недоліків та розробка рекомендацій щодо її вдосконалення для ефективної протидії сучасним інформаційним загрозам.

Стан опрацювання проблематики показує, що дослідження зумовлена тим, що в умовах гібридної війни інформаційний простір перетворюється на поле бою, де відбувається боротьба за свідомість та лояльність громадян. Недостатня правова регламентація та відсутність чітких механізмів протидії інформаційним загрозам можуть призвести до серйозних наслідків, таких як посилення соціальної напруги, розкол у суспільстві та підрив державного суверенітету. Тому дослідження та вдосконалення нормативно-правових основ інформаційної безпеки України є надзвичайно важливим завданням для забезпечення стійкості та стабільності держави.

Проблематика інформаційної безпеки в умовах гібридної війни стала предметом уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Серед дослідників, які зробили значний внесок у вивчення цієї тематики, можна відзначити: Арістову І., Кормича Б., Ментух Н., Олійника О., Сулацького Д. та ін. Їхні праці присвячені різним аспектам інформаційної безпеки, включаючи організаційно-правові основи, політику інформаційної безпеки, захист інформаційних ресурсів та інші ключові питання. Незважаючи на значний внесок цих дослідників, питання нормативно-правового забезпечення інформаційної безпеки України в умовах гібридної агресії потребує подальшого комплексного аналізу з урахуванням сучасних викликів та загроз. Це обумовлює необхідність детального вивчення та вдосконалення правових механізмів, спрямованих на захист національного інформаційного простору.

Виклад основного матеріалу. Нормативно-правове регулювання інформаційної безпеки в Україні базується на системному підході, який охоплює як стратегічне бачення національної безпеки в цілому, так і конкретні правові інструменти, спрямовані на запобігання інформаційним загрозам, що загострилися в умовах гібридної агресії російської федерації. Загальні засади такого регулювання формуються в межах Конституції України, законів, підзаконних нормативно-правових актів, указів Президента України, рішень РНБО, а також міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України.

Важливою базою правового забезпечення інформаційної безпеки є Конституція України, яка проголошує свободу думки і слова, вільний доступ до інформації (ст. 34), а також закріплює обов'язок держави захищати національні інтереси, включно з безпековими аспектами (ст. 17) [1]. Законодавчим підґрунтям нормативного регулювання виступає Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII, який визначає інформаційну безпеку як складову національної безпеки та передбачає необхідність її забезпечення у сферах інформаційних ресурсів, кібербезпеки, інформаційного простору, протидії пропаганді та маніпулятивному впливу [2].

Одним із ключових документів, який визначає стратегічні орієнтири у цій сфері, є Стратегія інформаційної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14 травня 2021 року № 187/2021. У Стратегії наголошено на необхідності посилення протидії дезінформації, розвитку медіаграмотності, забезпеченні кіберзахисту, охороні критичної інформаційної інфраструктури, захисті журналістів та свободи слова, а також створенні ефективної системи реагування на загрози в інформаційній сфері [3]. Крім того, правове регулювання інформаційної безпеки здійснюється за допомогою спеціальних законів, серед яких важливе місце займає Закон України «Про інформацію», який визначає правові основи доступу до інформації, її захисту та класифікації, а також регулює обіг інформації у суспільстві [4].

Значну роль у забезпеченні кібербезпеки, як складової інформаційної безпеки, відіграє Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», який закріплює принципи кіберзахисту, визначає суб'єктів у сфері кібербезпеки та встановлює їхні повноваження [5]. У сфері діяльності медіа та захисту інформаційного простору працюють положення Закону України «Про телебачення і радіомовлення», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про доступ до публічної інформації». Вони формують правові основи для функціонування незалежних ЗМІ, визначають правила розповсюдження інформації та встановлюють межі дозволеного, зокрема в умовах воєнного або надзвичайного стану [6-7]. Розгалужена структура нормативно-правових актів у сфері інформаційної безпеки доповнюється численними актами Президента України, рішеннями РНБО, постановами Кабінету Міністрів України, які регламентують порядок реалізації окремих повноважень, особливо у період воєнного стану. У цьому контексті особливе значення має практика застосування рішень РНБО, введених у дію указами Президента щодо санкцій, блокування інформаційних ресурсів, протидії деструктивному інформаційному впливу тощо [8].

Засади нормативно-правового регулювання інформаційної безпеки в Україні становлять комплексну систему правових норм, що функціонують у межах загальнонаціональної стратегії безпеки. Вони забезпечують юридичне підґрунтя для реалізації державної політики у сфері захисту інформаційного простору, особливо в умовах гібридної агресії з боку російської федерації, яка потребує оперативного та ефективного реагування [9]. Водночас ця система потребує подальшого вдосконалення, зокрема в аспектах кодифікації, чіткого розподілу компетенції між суб'єктами, а також імплементації міжнародних стандартів інформаційної безпеки.

Вплив гібридної агресії на правове регулювання інформаційної безпеки в Україні є визначальним чинником трансформації нормативно-правової системи, що охоплює як зміст, так і динаміку правотворчих процесів. Починаючи з 2014 року, після незаконної анексії Автономної Республіки Крим та частини територій Донецької і Луганської областей, російська федерація послідовно застосовує широкий арсенал засобів інформаційного впливу проти України. З початком повномасштабного вторгнення у 2022 році ці процеси набули ще більшого масштабування, а інформаційний простір перетворився на одне з головних полів бою. Це, у свою чергу, зумовило необхідність термінового перегляду підходів до правового регулювання сфери інформаційної безпеки.

Одним із найбільш показових проявів впливу гібридної агресії стало значне посилення правових механізмів державного реагування на загрози в інформаційному середовищі. Зокрема, в умовах воєнного стану було активовано практику прийняття рішень Ради національної безпеки і оборони України, які набувають юридичної сили після введення їх у дію Указами Президента. У цих рішеннях часто містяться заходи з блокування інформаційних ресурсів, пов'язаних з державою-агресором, або таких, що поширюють проросійську дезінформацію, розпалюють ворожнечу чи підривають обороноздатність держави [8]. Також було посилено кримінально-правові механізми, зокрема, введено додаткову відповідальність за колабораціонізм, поширення недостовірної інформації в умовах війни, публічне виправдовування збройної агресії проти України, передачу

ворогові інформації про розташування Збройних Сил України тощо. Ці положення були закріплені у змінах до Кримінального кодексу України, ухвалених після 24 лютого 2022 року [10]. У відповідь на масштабну дезінформаційну кампанію було створено Центр протидії дезінформації, що діє при РНБО України, основним завданням якого є виявлення фейків, інформаційних маніпуляцій і координація заходів протидії інформаційним загрозам. Діяльність цього органу не лише потребувала нормативного оформлення, а й стала стимулом для розробки додаткових підзаконних актів, методичних рекомендацій і протоколів взаємодії між суб'єктами безпеки.

В умовах гібридної війни держава була змушена балансувати між забезпеченням свободи слова та реалізацією функції самозахисту. З цією метою Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення отримала розширені повноваження щодо тимчасового або постійного припинення мовлення телеканалів, діяльність яких створює загрозу національній безпеці, а також вживає заходів щодо недопущення в ефір проросійських наративів або прихованої пропаганди [6]. Водночас важливою зміною, викликану гібридною агресією, стало посилення ролі громадянського суспільства у забезпеченні інформаційної безпеки. Були запущені освітні й просвітницькі кампанії, спрямовані на підвищення рівня медіаграмотності, зокрема з ініціативи Міністерства культури та інформаційної політики, а також завдяки участі громадських організацій. Така активність отримала підтримку і на нормативному рівні – положення про формування критичного мислення і протидію фейкам дедалі частіше включаються до національних стратегій і державних програм.

Гібридна агресія російської федерації мала суттєвий вплив на зміст і структуру нормативно-правового регулювання інформаційної безпеки в Україні. Відбулося оперативне оновлення законодавства, розширення повноважень відповідних органів, активізація співпраці між державою та суспільством. Водночас залишається актуальним завданням удосконалення правових механізмів в аспекті дотримання стандартів прав людини, демократичного врядування та забезпечення належного контролю за реалізацією повноважень у сфері інформаційної безпеки.

У сучасних умовах, коли інформаційна сфера перетворилася на простір жорсткої боротьби за вплив на свідомість громадян, нормативно-правове забезпечення інформаційної безпеки постає одним із головних інструментів захисту суверенітету та демократичного розвитку України. Проведений аналіз дає підстави зробити висновок, що вітчизняна правова система продемонструвала здатність до адаптації до нових викликів, які зумовлені гібридною агресією російської федерації. Законодавча база зазнала значного розширення, було створено нові інститути, запроваджено спеціальні процедури реагування на інформаційні загрози [13]. Водночас, на тлі надзвичайного режиму воєнного стану, виникають і нові виклики, пов'язані із дотриманням балансу між безпековими цілями та захистом прав людини, свободою слова, прозорістю діяльності органів публічної влади.

Висновки. У контексті перспектив подальшого вдосконалення законодавства вбачається доцільним звернути увагу на кілька ключових напрямів. По-перше, необхідна систематизація правових норм у сфері інформаційної безпеки, з урахуванням того, що вони сьогодні розпорошені у великій кількості актів різної юридичної сили. Це ускладнює їх застосування та ефективне правозастосування. Виходом може бути розробка та прийняття єдиного кодифікованого акту – наприклад, Інформаційного кодексу України.

По-друге, варто переглянути підходи до визначення повноважень суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки, зокрема у частині чіткої регламентації механізмів взаємодії між державними органами та суб'єктами громадянського суспільства. Необхідно також удосконалити законодавчі положення, що стосуються оперативного інформування населення в умовах надзвичайних ситуацій, алгоритмів спростування дезінформації та правової відповідальності за її поширення. У цьому контексті доцільно враховувати міжнародний досвід, зокрема директиви Європейського Союзу, як-от Директива (ЄС) 2018/1808 щодо аудіовізуальних медіапослуг, яка посилює вимоги до прозорості медіа та відповідальності онлайн-платформ [11].

По-третє, потрібно підвищити якість правового регулювання у сфері медіаграмотності, оскільки критичне мислення громадян є не менш важливим елементом інформаційної безпеки, ніж технічні засоби захисту. Варто передбачити в освітньому законодавстві України обов'язкове включення тематики медіаграмотності до навчальних програм різного рівня – від загальної середньої освіти до вищої.

По-четверте, необхідно удосконалити інструменти судового захисту в разі порушення прав осіб у сфері інформаційних відносин. Показовими є приклади судової практики Європейського

суду з прав людини, зокрема рішення у справах «Шмідт проти Австрії» (Schmid v. Austria) або «Сатакуннан Маркетінтімі і Сатамедіа Ой проти Фінляндії» (Satakunnan Markkinapörssi Oy and Satamedia Oy v. Finland), які підкреслюють важливість дотримання балансу між свободою вираження поглядів і захистом прав інших осіб на приватність [12].

У підсумку можна констатувати, що правове забезпечення інформаційної безпеки України значною мірою відповідає сучасним викликам, однак потребує подальшої глибокої модернізації – не тільки у відповідь на зовнішні загрози, але й для зміцнення засад демократичної правової держави. Зміцнення нормативної бази, підвищення правової обізнаності громадян, координація між державними та громадськими суб'єктами інформаційної безпеки – це ключові орієнтири для подальшого руху України у цьому напрямі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.
3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14.05.2021 р. «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 14.05.2021 р. № 187/2021. *Президент України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187/2021>.
4. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
5. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 р. № 2163-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19>.
6. Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21.12.1993 р. № 3759-XII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12>.
7. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>.
8. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19.03.2021 р. «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 23.03.2021 р. № 109/2021. *Президент України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/109/2021>.
9. Nalyvaiko, L. R. (2014). Transparency as a democratic standard of the government functioning. *Evropský politický a právní diskurz*, 4, 51–61. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/evrpol_2014_1_4_5.pdf.
10. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
11. Directive (EU) 2018/1808 of the European Parliament and of the Council of 14 November 2018. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2018/1808/oj>.
12. Satakunnan Markkinapörssi Oy and Satamedia Oy v. Finland, Grand Chamber Judgment of 27 June 2017. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-175121>.
13. Наливайко О.І. Порівняльно-правовий аналіз реалізації процедури імпідменту. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 3. С. 61–70.

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.13>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Саввопуло К.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
аспірант кафедри фінансового та податкового права
Державного податкового університету,
ORCID: 0009-0006-1972-7252
e-mail: Savvopulo.k@gmail.com*

Саввопуло К.В. Особливості правового забезпечення фінансової безпеки України в умовах воєнного стану.

У статті досліджено зміст основних елементів фінансової безпеки України в умовах воєнного стану як умови забезпечення національної безпеки. Проаналізовано основні підходи науковців до визначення змісту поняття «фінансова безпека». Встановлено наявні загрози та ризики для фінансової безпеки України. Проаналізовано компетенцію органів державної влади щодо забезпечення фінансової безпеки України в умовах воєнного стану. Розглянуто основні пропозиції вчених щодо забезпечення належної фінансової безпеки України. Обґрунтовано, що фінансова безпека держави, як складова економічної безпеки залежить від її елементів, що мають вплив на забезпечення національної безпеки в цілому. Розглянуто основні правові положення закріплені Стратегією економічної безпеки України на період до 2025 року, затвердженої Указом Президента України від 11.08.2021 року. Проаналізовано основні положення щодо фінансової безпеки держави викладені у Стратегії розвитку фінансового сектору України від 19.07.2023 року, розробленої Національним банком України, Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку, Міністерством фінансів України та Фондом гарантування вкладів фізичних осіб. Підсумовано, що правове забезпечення фінансової безпеки України в умовах воєнного стану набуває особливої актуальності, оскільки саме ефективна нормативно - правова база є основою для стабільного функціонування фінансової системи в періоди надзвичайних викликів. Обґрунтовано, що аналіз сучасної ситуації свідчить, що правове регулювання здійснюється в умовах високої динаміки змін, що спричинено необхідністю оперативного реагування на загрози як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Зокрема, у сфері бюджетної політики, банківської системи, оподаткування та функціонування підприємств держава змушена застосовувати тимчасові, часто спрощені правові механізми, які забезпечують мобілізацію ресурсів для потреб оборони та соціальної стабільності. Водночас така правова гнучкість потребує подальшого упорядкування та систематизації, аби запобігти виникненню правових колізій у повоєнний період. Запропоновано визначати наступні особливості правового забезпечення фінансової безпеки в умовах воєнного стану: 1) оперативність і ситуативність правового регулювання - законодавчі акти ухвалюються у прискореному порядку з метою реагування на нагальні загрози; 2) фокус на оборонне та критичне фінансування – бюджетні кошти централізовано спрямовуються на фінансування Збройних сил України, сектору безпеки, медицини, енергетики та гуманітарних потреб, що змінює звичні пріоритети фінансової політики; 3) спрощення податкового та митного режимів; 4) Національний банк України отримав законодавче право відступати від класичних інструментів грошово - кредитного регулювання; 5) активне залучення зовнішньої фінансової підтримки, а саме позик, грантів і міжнародної технічної допомоги, що компенсують втрати державного бюджету; 6) призупинення окремих положень бюджетного та податкового законодавства; 7) відсутність єдиного координаційного органу у сфері фінансової безпеки відповідального за моніторинг, оцінку та реагування на загрози фінансовій системі, що ускладнює стратегічне планування.

Ключові слова: фінансова безпека, фінансове законодавство, державний бюджет, доходи бюджету, видатки бюджету, воєнний стан, бюджетний процес, податки, бюджетна безпека, економічна безпека.

Savvopulo K.V. Peculiarities of legal support for the financial security of Ukraine under martial law.

The article examines the content of the main elements of the financial security of Ukraine under martial law as a condition for ensuring national security. The main approaches of scientists to defining the content of the concept of “financial security” are analyzed. Existing threats and risks to the financial security of Ukraine are identified. The competence of state authorities to ensure the financial security of Ukraine under martial law is analyzed. The main proposals of scientists to ensure proper financial security of Ukraine are considered. It is substantiated that the financial security of the state, as a component of economic security, depends on its elements that have an impact on ensuring national security as a whole. The main legal provisions enshrined in the Strategy of Economic Security of Ukraine for the period until 2025, approved by the Decree of the President of Ukraine dated 08/11/2021, are considered. The main provisions on the financial security of the state are analyzed, set out in the Strategy for the Development of the Financial Sector of Ukraine dated July 19, 2023, developed by the National Bank of Ukraine, the National Securities and Stock Market Commission, the Ministry of Finance of Ukraine and the Deposit Guarantee Fund of Individuals. It is concluded that the legal support of the financial security of Ukraine in conditions of martial law becomes particularly relevant, since it is an effective regulatory and legal framework that is the basis for the stable functioning of the financial system in periods of extraordinary challenges. It is substantiated that the analysis of the current situation shows that legal regulation is carried out in conditions of high dynamics of changes, which is caused by the need for a prompt response to threats of both internal and external nature. In particular, in the field of budgetary policy, the banking system, taxation and the functioning of enterprises, the state is forced to apply temporary, often simplified legal mechanisms that ensure the mobilization of resources for the needs of defense and social stability. At the same time, such legal flexibility requires further streamlining and systematization in order to prevent the emergence of legal conflicts in the post-war period. It is proposed to determine the following features of the legal provision of financial security under martial law: 1) promptness and situational nature of legal regulation - legislative acts are adopted in an expedited manner in order to respond to urgent threats; 2) focus on defense and critical financing - budget funds are centrally directed to finance the Armed Forces, the security sector, medicine, energy and humanitarian needs, which changes the usual priorities of financial policy; 3) simplification of tax and customs regimes; 4) the NBU received the legislative right to deviate from classical monetary regulation instruments; 5) active involvement of external financial support, namely loans, grants and international technical assistance, which compensate for the losses of the state budget; 6) suspension of certain provisions of budget and tax legislation; 7) the absence of a single coordinating body in the field of financial security responsible for monitoring, assessing and responding to threats to the financial system, which complicates strategic planning.

Key words: financial security, financial legislation, State Budget of Ukraine, budget revenues, budget expenditures, martial law, budget process, taxes, budget security, economic security.

Постановка проблеми. Фінансова безпека держави є ключовою складовою національної безпеки, що визначає можливості стійкого економічного розвитку, гарантує суверенітет, територіальну цілісність країни та забезпечення належного рівня життя громадян. У мирний період ефективність реалізації стратегій громадської безпеки, розвитку оборонно - промислового комплексу, кібер- та інформаційної безпеки значною мірою залежить від фінансово-економічного потенціалу держави. В умовах воєнного стану питання фінансової безпеки набувають особливої актуальності, оскільки стійкість оборони держави, забезпечення діяльності Збройних Сил України напряму пов'язані з наявністю достатнього і стабільного фінансування – як внутрішнього, так і за рахунок міжнародної допомоги. З огляду на зазначене, постає необхідність комплексного правового аналізу правового забезпечення фінансової безпеки в умовах воєнного стану, а також розробки пропозицій щодо вдосконалення забезпечення фінансової безпеки.

Мета дослідження: аналіз правового регулювання фінансової безпеки держави в умовах воєнного стану та виокремлення її основних особливостей.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичною основою дослідження стали праці вчених, які присвятили свої роботи вивченню правового регулювання фінансової безпеки, а саме: Т. Аксьонова, К. Войтенко, О. Гетманець, З. Гбур, В. Дроботенко, К. Горячева, О. Лиса, В. Лисиця, М. Єрмошенко, А. Конопля, Д. Коробочова, Р. Палагусинець та інші. Проте недоцільно вважати, що всі проблеми, пов'язані з правовим регулюванням фінансової безпеки, є вирішеними, тому в цій статті спробуємо визначити основні особливості правового забезпечення фінансової безпеки в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. У Розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері» від 15.09.2002 року встановлено, що стан національної безпеки у сфері фінансів залежний від явищ і чинників як внутрішньої, так і зовнішньої державної фінансово-кредитної політики, політичної ситуації, що склалася у країні, досконалості законодавчого забезпечення функціонування фінансової системи, а також міжнародних зобов'язань держави. Національна безпека у сфері фінансів охоплює питання безпеки в бюджетній сфері, у сфері управління державним боргом, гарантованим державою боргом та боргом корпоративного сектору, податковій сфері, сфері фінансів реального сектору економіки, банківській сфері, сфері валютного ринку та у сферах функціонування фондового ринку та небанківського фінансового сектору. Характерними особливостями національної безпеки у сфері фінансів є збалансованість, стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, здатність забезпечити ефективне функціонування національної економіки та економічне зростання держави [1].

У свою чергу, наявні різні наукові підходи до визначення поняття «фінансова безпека». Так, відповідно до першого підходу, визначення поняття «фінансова безпека» надається шляхом аналізу її змісту на різних рівнях – державному, регіональному, рівні суб'єктів господарювання та зосереджене на характеристиці загроз фінансовим інтересам. До прикладу, О. Лиса фінансову безпеку трактує як такий стан фінансів, що забезпечує здатність ефективно реагувати на виявлені та потенційні загрози через належне управління процесами формування, використання капіталу й управління ризиками у своїй діяльності [2, с. 60].

Відповідно до другого підходу, зміст поняття «фінансова безпека» тлумачиться виходячи з необхідності збереження, розвитку та захисту фінансової системи країни, проте об'єкти захисту, а саме елементи фінансової системи, як і її сутність, розкриваються по-різному. Так, встановлюючи відмінності між фінансовою безпекою держави та фінансовою безпекою підприємства, вчені зазначають взаємопов'язаність цих понять і пропонують визначати поняття «фінансова безпека» як стан фінансово-кредитної галузі держави, який характеризується збалансованістю і якістю системної сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних чинників (загроз), здатністю цієї сфери забезпечувати захист національних фінансових інтересів, достатні обсяги фінансових ресурсів для всіх суб'єктів господарювання і населення і в цілому – ефективне функціонування національної економічної системи і соціальний розвиток» [3, с. 114].

Підтримуємо позицію О. Гетманець, що фінансова безпека країни залежить від визначення сфер правового регулювання складників фінансової системи як елементів, які формують загальне правове середовище регулювання фінансів, встановлюють окремі сфери роботи відповідних суб'єктів, які мають право забезпечувати розвиток і захист фінансових інтересів громадян, регіонів і держави. Під фінансовою безпекою держави необхідно визначати узгодженість та збалансованість фінансової системи, здатність її протистояти зовнішнім та внутрішнім загрозам і гарантувати під час функціонування захист національних фінансових інтересів на всіх рівнях господарювання [4, с. 222].

На думку В. Лисиці та А. Коноплі, економічна нестабільність і воєнний стан є взаємозалежними явищами, які мають суттєвий вплив на фінансову безпеку держави. Економічні виклики, зокрема інфляція, зростання безробіття та державного боргу, формують загрозу фінансовій стійкості країни, що веде до послаблення її фінансової безпеки. У свою чергу, запровадження воєнного стану супроводжується зростанням оборонних витрат та витрат на реагування на зовнішні загрози. У таких умовах правове забезпечення фінансової безпеки має на меті зміцнення фінансової системи, збереження фінансових ресурсів та створення передумов для стабільного функціонування національної економіки [5, с.41].

Станом на сьогодні, правове регулювання фінансової безпеки України, як одного з ключових елементів національної безпеки, а також відповідні загрози та завдання держави у вказаній

сфері визначені Стратегією економічної безпеки України на період до 2025 року, затвердженою Указом Президента України від 11.08.2021 року (далі – Стратегія). У вказаному документі зазначається, що протягом останнього десятиліття фінансова безпека держави перебувала на незадовільному рівні. Основними причинами такого стану стали хронічний дефіцит бюджету держави, пов'язане з ним боргове навантаження, слабкий розвиток довгострокового інвестиційного кредитування та фондового ринку. Через наявність структурних дисбалансів фінансова система України виявилася неготовою до ефективного реагування на виклики збройної агресії з боку РФ та тимчасову окупацію частини території, що призвело до її кризового стану на кілька років. Водночас згідно зі звітом Національного банку України про фінансову стабільність, фінансова система продемонструвала достатній рівень стійкості для виконання своїх функцій і успішного подолання кризи, викликані пандемією COVID-19. Серед основних викликів і загроз фінансовій безпеці в умовах сьогодення визначено: низький рівень бюджетної дисципліни; обмежена інституційна спроможність розпорядників бюджетних коштів планувати діяльність на середньострокову перспективу; слабка взаємодія між бюджетним плануванням і стратегічними пріоритетами держави; недостатній рівень фінансової інклюзії; неврегульованість питань активів і зобов'язань на тимчасово окупованих територіях; високий рівень тінізації економіки; нестабільність правового регулювання у сфері оподаткування; слабкий розвиток довгострокового кредитування; велика частка проблемних кредитів у банківській системі, зокрема у публічному секторі; функціонування пенсійної системи в умовах значного демографічного навантаження; низький рівень ліквідності фондового ринку, слабкий захист прав інвесторів і недостатня ефективність регулятора у боротьбі з ринковими зловживаннями; поширення схем легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом. У Стратегії фінансова безпека розглядається як стан фінансової системи, що досягається шляхом виявлення потенційних загроз та визначення інструментів і заходів для їх подолання [6].

К. Войтенко, В. Дроботенко зауважують, що економічну перспективу України формують три ключові чинники: позиція монетарної політики щодо стримування високої інфляції, наслідки повномасштабної війни та вплив, що триває, від пандемічних обмежень і порушення глобальних ланцюгів постачання. Важливим напрямом збереження економічної стабільності в умовах війни є розвиток малого бізнесу та підтримка державних підприємств у промисловості та сільському господарстві, особливо тих, які розташовані на неокупованих і безпечних територіях. Саме ці підприємства створюють основу для запобігання руйнуванню економіки та формують відповідь на загрози для фінансової системи. З урахуванням впливу різних елементів фінансової системи – бюджетної, банківської, податкової сфер, а також фінансової стабільності підприємств, які працюють в умовах воєнного стану, вчена пропонує виділити такі основні заходи для гарантування фінансової безпеки: 1) стабільне бюджетне фінансування критичних секторів оборони за допомогою простих і надійних податкових механізмів для державних і приватних підприємств; 2) проведення передбачуваної та стабільної грошово-кредитної політики; 3) створення правової бази для системного стягнення податків із доходів громадян; 4) забезпечення прозорості фінансової звітності банківських і небанківських установ [7, с. 24].

Значним кроком у напрямку вдосконалення правового регулювання фінансової безпеки стало розроблення Національним банком України, Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку, Міністерством фінансів України та Фондом гарантування вкладів фізичних осіб Стратегії розвитку фінансового сектору України від 19.07.2023 року. У вказаному документі визначені ключові пріоритети та завдання розвитку фінансового сектору з акцентом на протидію воєнним загрозам і відновлення держави. Стратегія визначає п'ять стратегічних цілей: макроекономічна стабільність, фінансова стабільність, фінансова система працює на відновлення країни, сучасні фінансові послуги, інституційна спроможність регуляторів. Заходи, передбачені вказаною Стратегією, поділяються на: короткострокові – що регулярно оновлюються для підтримки стабільності й запобігання кризовим явищам у фінансовому секторі та економіці загалом; середньострокові – які формують базу для подальшого економічного відновлення та зростання. Основні складові цілі Стратегії включають: 1) узгоджені дії щодо ліквідації наслідків війни; 2) проведення оцінки вартості активів банків та визначення пріоритетів у вирішенні проблемних кредитів; 3) розробку та впровадження механізмів усунення потенційних вразливостей фінансової системи; 4) створення плану дій для моніторингу та вирішення проблем із непрацюючими кредитами; 5) підготовку антикризових планів реагування на можливі нові потрясіння; 6) адаптацію банківського регулю-

вання до стандартів Європейського Союзу; 7) координацію дій між основними зацікавленими сторонами для досягнення ефективного функціонування фінансового сектору [8].

Вчені З. Гбур, Р. Палагусинець з метою правового забезпечення фінансової безпеки України в умовах воєнного стану органам державної влади вважають за доцільне зосередитися на таких ключових заходах: 1) сумлінне виконання міжнародних зобов'язань – необхідно дотримуватись усіх умов, визначених у рамках програм співпраці з Міжнародним валютним фондом та іншими міжнародними партнерами, адже вчасне виконання зобов'язань України є критично важливим для отримання додаткових ресурсів під час війни та в період післявоєнного відновлення; 2) розвиток внутрішнього кредитного ринку - високий рівень рефінансування наразі забезпечується завдяки ініціативам Національного банку України, зокрема, дозволу банкам використовувати облігації внутрішньої державної позики для покриття частини обов'язкових резервів; 3) підтримка реалізації Стратегії розвитку фінансового сектору – необхідно сприяти впровадженню положень оновленої Стратегії, яка передбачає поступове згортання надзвичайних заходів, повернення до довоєнного регуляторного середовища та адаптацію фінансового сектору до європейських стандартів нагляду; 4) підтримка доступу до державних програм фінансування бізнесу – забезпечити стабільну роботу програм підтримки малого та середнього бізнесу, таких як «Доступні кредити 5-7-9%» і програма портфельних гарантій, які відіграють ключову роль у збереженні доступу до кредитування для широкого кола підприємців [9, с. 38].

У межах аналізу правового забезпечення фінансової безпеки в умовах воєнного стану важливо розглянути правове регулювання ключових її складових. Так, із початком війни в Україні бюджетний процес зазнав суттєвих змін, зумовлених необхідністю переорієнтації доходів і витрат бюджету держави. Правове регулювання бюджетних питань здійснюється на основі рішень уряду. Прийняті за поточні місяці війни Закони України, Укази Президента України та Постанови Кабінету Міністрів України свідчать про наступні особливості у бюджетному процесі: 1) Державна казначейська служба України, в координації з Міністерством фінансів України, здійснює перерозподіл бюджетних ресурсів та забезпечує фінансування витрат, пов'язаних із національною безпекою та обороною, а також інших заходів, пов'язаних із війною; 2) міжнародна фінансова допомога надходила не лише у вигляді коштів до бюджету, а й як підтримка для забезпечення потреб біженців і внутрішньо переміщених осіб – їх транспортування, проживання, працевлаштування тощо; 3) бюджетні кошти на всіх рівнях спрямовувалися на фінансування оборони, виплату зарплат працівникам бюджетної сфери, пенсій, оплату комунальних послуг, придбання енергоносіїв та медикаментів, а також обслуговування державного боргу; 4) перерозподіл бюджетних коштів на потреби оборони та пов'язаних із нею галузей супроводжувався спрощенням процедури реалізації бюджетних зобов'язань; 5) Уряду надано повноваження змінювати місцеві бюджети, перерозподіляти кошти та надавати кредити за бюджетними програмами без погодження з місцевими радами, а такі рішення ухвалювались виконавчими комітетами місцевих рад, військово-цивільними адміністраціями, місцевими державними адміністраціями та іншими розпорядниками коштів за рекомендаціями фінансових органів, без необхідності рішень представницьких органів; 6) передача бюджетних ресурсів між рівнями бюджету здійснювалася без укладення окремих угод; 7) у період дії воєнного стану положення статті 55 Бюджетного кодексу України щодо захищених видатків не застосовувалося; 8) тимчасово призупинено надання реверсних дотацій із бюджетів тимчасово окупованих територій до державного бюджету; 9) фінансово-контрольні заходи за виконанням місцевих бюджетів були тимчасово припинені, з поступовим відновленням у обмеженому режимі [10, с. 58].

Правове регулювання грошового обігу в банківській сфері в умовах воєнного стану здійснюється відповідно до «Основних засад грошово-кредитної політики на період воєнного стану», схваленого Радою Національного банку України від 15.04.2022 року. Вказані засади визначають необхідність збереження Національним банком України інституційної, фінансової та операційної незалежності для ефективного виконання функцій. З цією метою Національному банку України надано низку повноважень, зокрема: 1) тимчасове припинення використання ринкових монетарних інструментів, зокрема ключової (облікової) ставки як основного засобу реалізації монетарної політики; 2) підтримка державного бюджету шляхом придбання державних цінних паперів на первинному ринку; 3) співпраця з урядом задля залучення зовнішнього фінансування від міжнародних фінансових організацій і країн-партнерів. Запроваджені механізми реалі-

зації монетарної політики спрямовані на стримування інфляційних процесів та спрямування фінансових ресурсів на забезпечення потреб оборонного сектору. У цьому контексті експерти вважають доцільним створення двоконтурної грошової системи. Зокрема, пропонується зберегти активний обіг грошей у цифровому форматі, як це відбувалося під час пандемії COVID-19. Для цього передбачається впровадження так званої «цифрової оборонно-промислової гривні», яка акумулюватиметься на спеціальних рахунках і використовуватиметься виключно для фінансування виробництва продукції військово-промислового комплексу [11].

Фінансова безпека держави як складова економічної безпеки напряду залежить від стабільного функціонування ключових елементів, що забезпечують національну безпеку. У контексті збройної агресії РФ важливо враховувати нові реалії виробництва, зокрема: трансформацію структури матеріального виробництва та втрату промислового потенціалу; зниження попиту на промислову продукцію та розрив традиційних економічних зв'язків; втрату ринків збуту, праці, сировини та ресурсної бази; дестабілізацію правових механізмів оподаткування. Для протидії вказаним викликам і запобігання подальшій деструкції економіки доцільно активізувати правове регулювання фінансової системи, яке має бути спрямоване на системне наповнення бюджету. Це можливо за рахунок розвитку національного виробництва, особливо малого підприємництва, а також збереження діяльності державних підприємств у промисловості та аграрному секторі на неокупованих територіях. Враховуючи ключові елементи фінансової системи, що впливають на рівень фінансової безпеки – бюджетну, банківську та податкову системи, а також фінанси підприємств Д. Коробцова пропонує забезпечити такі заходи: стабільне бюджетне фінансування галузей оборонного значення на основі прозорого, але ефективного механізму оподаткування; впровадження збалансованої грошово-кредитної політики; дерегуляція бізнесу та створення умов для швидкого відкриття малих підприємств за умови стабільного податкового наповнення бюджетів усіх рівнів. Звільнення від податків має бути виваженим, аби не створювати загрозу фінансовому забезпеченню базових функцій держави. В умовах війни саме відповідальне управління публічними фінансами стає критичним чинником виживання економіки та збереження державності [12, с. 145].

Погоджуємось з думкою Т. Аксьонової, яка наголошує на необхідності запобігання деструктивним процесам у сфері фінансової безпеки шляхом посилення державного впливу через ефективні організаційно-правові механізми. Зокрема, вчена вважає за доцільне посилити публічне регулювання процесів моніторингу ключових ризиків та загроз фінансовій безпеці. На основі результатів такого аналізу необхідно реалізовувати превентивну політику, що дозволить своєчасно запобігати негативному впливу імовірних загроз на фінансову систему. У випадку фіксації реальних загроз мають бути оперативно вжиті дієві заходи, спрямовані на мінімізацію їх наслідків і подолання кризових явищ. Доцільним є також законодавче закріплення повноважного органу державної влади, відповідального за контроль діяльності суб'єктів державної та публічної політики у сфері забезпечення фінансової безпеки. Ключовим завданням має бути систематизація наявних, але фрагментарних за суб'єктом і об'єктом складом, інструментів виявлення, запобігання та подолання загроз для національної економіки загалом і фінансової безпеки зокрема. Багатьох проблем і правових колізій можна було б уникнути за умови більш чіткого та комплексного нормативно-правового врегулювання питань забезпечення фінансової безпеки на державному рівні [13, с. 137].

Поміж іншого, А. Ключко стан фінансової безпеки України в умовах воєнного стану характеризує рядом специфічних ознак, серед яких варто виокремити наступні: 1) її забезпечення відбувається в умовах дії численних загроз – як фізичного характеру, так і зовнішньоекономічних та політичних викликів; 2) нормативно-правове регулювання здійснюється у значній мірі фрагментарно та реактивно, з огляду на необхідність оперативного реагування на обставини воєнного часу, що вимагає подальшої кодифікації та систематизації законодавчої бази після завершення бойових дій; 3) функціонування фінансової системи супроводжується економічною нестабільністю, зумовленою як об'єктивними факторами зовнішнього середовища, так і суб'єктивними управлінськими рішеннями [14, с. 38].

Висновки. Правове забезпечення фінансової безпеки України в умовах воєнного стану набуває особливої актуальності, оскільки саме ефективна нормативно-правова база є основою для стабільного функціонування фінансової системи в періоди надзвичайних викликів. Аналіз сучасної ситуації свідчить, що правове регулювання здійснюється в умовах високої динамі-

ки змін, що спричинено необхідністю оперативного реагування на загрози як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Зокрема, у сфері бюджетної політики, банківської системи, оподаткування та функціонування підприємств держава змушена застосовувати тимчасові, часто спрощені правові механізми, які забезпечують мобілізацію ресурсів для потреб оборони та соціальної стабільності. Водночас така правова гнучкість потребує подальшого упорядкування та систематизації, аби запобігти виникненню правових колізій у повоєнний період. Також пропонуємо визначати наступні особливості правового забезпечення фінансової безпеки в умовах воєнного стану: 1) оперативність і ситуативність правового регулювання - законодавчі акти ухвалюються у прискореному порядку з метою реагування на нагальні загрози; 2) фокус на оборонне та критичне фінансування – бюджетні кошти централізовано спрямовуються на фінансування Збройних сил України, сектору безпеки, медицини, енергетики та гуманітарних потреб, що змінює звичні пріоритети фінансової політики; 3) спрощення податкового та митного режимів; 4) Національний банк України отримав законодавче право відступати від класичних інструментів грошово-кредитного регулювання; 5) активне залучення зовнішньої фінансової підтримки, а саме позик, грантів і міжнародної технічної допомоги, що компенсують втрати державного бюджету; 6) призупинення окремих положень бюджетного та податкового законодавства; 7) відсутність єдиного координаційного органу у сфері фінансової безпеки відповідального за моніторинг, оцінку та реагування на загрози фінансовій системі, що ускладнює стратегічне планування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про схвалення Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.09.2019 р. № 569-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/569-2012-%D1%80> (дата звернення: 23.05.2025).
2. Лиса О.В. Фінансова безпека суб'єктів господарювання в сучасних умовах. *Економічний аналіз*. 2016. Том 26. № 1. С. 58–64.
3. Єрмошенко М. М., Горячева К. С. Фінансова складова економічної безпеки: держава і підприємство: монографія. Київ: Національна академія управління/ 2010. 232 с.
4. Гетманець О. Фінансова безпека як об'єкт правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 218–223.
5. Лисиця В.В., Конопля А.І. Правове забезпечення фінансової безпеки держави в умовах економічної нестабільності та викликів воєнного стану. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Вип. 159. 2024. С. 40–41.
6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 серпня 2021 року «Про Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року»: Указ Президента України від 11.08.2021 р. № 347/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2021#Text> (дата звернення: 23.05.2025).
7. Войтенко К., Дроботенко В. Фінансова безпека в умовах воєнного стану. *Публічне управління: концепції, парадигма, розвиток, удосконалення*. 2023. Вип. 5. С.18–26.
8. Стратегія розвитку фінансового сектору Укоаїни від 19.07.2023 р. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Strategy_finsector_NBU.pdf?v=13 (дата звернення: 23.05.2025).
9. Гбур З., Палагусинець Р. Особливості фінансової безпеки України в умовах воєнного стану. *Публічне управління: концепції, парадигма, розвиток, удосконалення*. 2023. Вип.4. С. 31–40.
10. Гулієва З., Бойко - Слобожан О. Фінансова безпека держави в умовах воєнного стану. Фінансова безпека України: сучасний стан правового регулювання та перспективи розвитку: матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої науковій школі заслуженого юриста України, професора, д.ю.н. Віктора Тарасовича Білоуса. м.Ірпінь, 26 жовтня 2023 року. 2023. С. 57–61.
11. Про основні засади грошово - кредитної політики на період воєнного стану. Рішення Ради Національного банку України від 15.04.2022. № 4рд. URL: [Htps://bank.gov.ua/ua/files/hJTwdIrBPNWeMzk](https://bank.gov.ua/ua/files/hJTwdIrBPNWeMzk) (дата звернення: 23.05.2025).
12. Коробцова Д.В. Правове забезпечення фінансової безпеки держави в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 2. С. 141–146.

13. Аксьонова Т. С. Актуальні загрози та ризики фінансовій безпеці України та роль держави у її забезпеченні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 17. С. 130–138.
14. Ключко А.М. Особливості державного регулювання фінансової безпеки держави в умовах воєнного стану. Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Вінниця, 27 березня 2023 р.). URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6451e190-bfad-4028-98e3-03a9393a023f/content> (дата звернення 23.05.2025).

УДК 355.02:35.076.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.14>

ПРОФЕСІЙНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ: ПРАВОВІ ТА ЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Свічкарьова Я.В.,
*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-6245-2526
e-mail: yara1972@ukr.net*

Свічкарьова Я.В. Професійна відповідальність військовослужбовців Національної гвардії України: правові та етичні аспекти.

У статті представлено глибоке й багатогранне дослідження професійної відповідальності військовослужбовців Національної гвардії України в контексті сучасних соціально-політичних викликів, зокрема повномасштабної збройної агресії проти України, реформ у секторі безпеки та євроінтеграційних прагнень держави. Професійна відповідальність розглядається як складна інтегральна категорія, що охоплює не лише юридичні вимоги, а й морально-етичні, соціальні, психологічні та управлінські аспекти, формуючи основу професійної культури військовослужбовця.

Виділено ключові форми юридичної відповідальності (дисциплінарна, адміністративна, кримінальна, матеріальна), що функціонують у суворій системі командної підпорядкованості. Наголошено на важливості дотримання прав людини та міжнародного гуманітарного права, що передбачає гуманне ставлення навіть до супротивника – як маркер моральної зрілості армії.

Етичний аспект розглядається як внутрішній імператив особистості, що виявляється у вірності Присязі, повазі до людської гідності, солідарності, патріотизмі, чесності, справедливості. Розвивається ідея про те, що в умовах сучасної війни моральна відповідальність іноді є єдиним орієнтиром у ситуаціях, не врегульованих законом.

Окремо акцентовано увагу на соціальній відповідальності військовослужбовця, як здатності нести відповідальність не лише за свої безпосередні службові дії, а й за наслідки для суспільства, середовища, громадян, з якими він взаємодіє. Таку відповідальність автор пропонує формувати в процесі гуманітарної підготовки військових кадрів – через запровадження курсів з військової етики, міжнародного права, психології відповідальності, а також інститутів наставництва й капеланства.

У висновках підсумовано, що професійна відповідальність військовослужбовців Національної гвардії України має стати основою для формування нової культури військової служби, орієнтованої на повагу до прав людини, верховенство права, моральну зрілість та соціальну справедливість. В умовах гібридних загроз та реформи безпекового сектору, така відповідальність постає не лише як індивідуальна чеснота, а як фундаментальна складова національної безпеки, довіри громадян до держави і міжнародного авторитету України.

Ключові слова: Національна гвардія України, професійна відповідальність, військова етика, правова відповідальність, соціальна відповідальність, правосвідомість, етичні стандарти, військовослужбовець.

Svichkareva Ya.V. Professional responsibility of servicemen of the National Guard of Ukraine: legal and ethical aspects.

The article presents a deep and multifaceted study of the professional responsibility of servicemen of the National Guard of Ukraine in the context of modern socio-political challenges, in particular, full-scale armed aggression against Ukraine, reforms in the security sector and the state's European integration

aspirations. Professional responsibility is considered as a complex integral category that encompasses not only legal requirements, but also moral and ethical, social, psychological and managerial aspects, forming the basis of the professional culture of a serviceman.

The key forms of legal liability (disciplinary, administrative, criminal, material) that operate in a strict system of command subordination are highlighted. The importance of respecting human rights and international humanitarian law, which provides for a humane attitude even towards the enemy, is emphasized as a marker of the moral maturity of the army.

The ethical aspect is considered as an internal imperative of the individual, manifested in loyalty to the Oath, respect for human dignity, solidarity, patriotism, honesty, justice. The idea is developing that in the conditions of modern war, moral responsibility is sometimes the only guideline in situations not regulated by law.

Special attention is paid to the social responsibility of a military serviceman, as the ability to bear responsibility not only for his direct official actions, but also for the consequences for society, the environment, and the citizens with whom he interacts. The author proposes to form such responsibility in the process of humanitarian training of military personnel - through the introduction of courses in military ethics, international law, the psychology of responsibility, as well as mentoring and chaplaincy institutes.

The conclusions summarize that the professional responsibility of the servicemen of the National Guard of Ukraine should become the basis for the formation of a new culture of military service, focused on respect for human rights, the rule of law, moral maturity and social justice. In the context of hybrid threats and security sector reform, such responsibility appears not only as an individual virtue, but as a fundamental component of national security, citizens' trust in the state and the international authority of Ukraine.

Key words: National Guard of Ukraine, professional responsibility, military ethics, legal responsibility, social responsibility, legal awareness, ethical standards, military serviceman.

Постановка проблеми. У сучасних умовах соціально-політичної нестабільності, зовнішньої збройної агресії та трансформації системи національної безпеки України актуалізується необхідність осмислення ролі та відповідальності військовослужбовців, зокрема Національної гвардії України, як ключового елементу захисту держави й суспільства. Нацгвардійці виконують широкий спектр завдань – від забезпечення громадського порядку до участі в бойових діях, що вимагає не лише професійної підготовки, а й високого рівня усвідомлення правової та етичної відповідальності.

Незважаючи на наявність нормативно-правової бази, яка регулює діяльність військовослужбовців, на практиці виникають численні ситуації, що вимагають не просто формального дотримання закону, а й морального аналізу, прийняття етично вмотивованих рішень. Проблема полягає в тому, що юридична регламентація не завжди охоплює всі аспекти військової служби, особливо в умовах воєнного стану, що зумовлює потребу в глибшому дослідженні етичного компонента професійної відповідальності.

Таким чином, постає проблема гармонізації правових норм і морально-етичних стандартів у діяльності військовослужбовців НГУ, формування цілісної системи професійної відповідальності, що відповідає б сучасним викликам та забезпечувала ефективність служби й довіру суспільства.

Метою статті є всебічне дослідження інституційного та нормативного механізму професійної відповідальності військовослужбовців Національної гвардії України.

Стан опрацювання проблематики. Правові особливості професійної відповідальності військовослужбовців Національної гвардії України були досліджені в наукових працях Г. Буга, О. Агапова, І. Волкова, В. Ворожбіт-Горбатюк, Д. Горбач, С. Золотухіної, О. Кривенка, О. Олещенко, В. Перепада та інших провідних науковців.

Виклад основного матеріалу. Професійна відповідальність військовослужбовців Національної гвардії України є складним, багаторівневим соціально-правовим феноменом, що відображає якість функціонування як окремого військового підрозділу, так і державної інституції загалом. У сучасних умовах повномасштабної збройної агресії проти України, трансформації сектору національної безпеки та прагнення до євроінтеграції, роль Національної гвардії значно посилюється. Водночас підвищуються і вимоги до морального обличчя кожного військовослужбовця, рівня

правосвідомості, професіоналізму, гуманізму й особистої відповідальності. У цьому контексті особливої актуальності набуває потреба у науковому осмисленні професійної відповідальності як категорії, що поєднує юридичні, етичні, психологічні, культурні та управлінські аспекти.

Національна гвардія України є військовим формуванням з правоохоронними функціями, підпорядкованим Міністерству внутрішніх справ, і виконує завдання з охорони громадського порядку, захисту прав і свобод громадян, забезпечення національної безпеки, участі у відбитті збройної агресії, а також захисту стратегічних об'єктів.

Зокрема, схвалений Верховною Радою України 13 березня 2014 року Закон України «Про Національну гвардію України» [1] значно розширив повноваження Національної гвардії України, насамперед у сфері забезпечення воєнної безпеки, став серйозним підґрунтям для початку розбудови НГУ як сучасного військового формування з правоохоронними функціями, спроможного у взаємодії з іншими складовими сектору безпеки і оборони виконувати завдання за призначенням [2].

Національна гвардія України у взаємодії зі Збройними Силами України бере участь у відсічі збройній агресії проти України та ліквідації збройного конфлікту шляхом ведення воєнних (бойових) дій, а також у виконанні завдань територіальної оборони [3].

Така багатофункціональність вимагає від її особового складу високого ступеня усвідомленої дисципліни, професійної етики та готовності нести відповідальність за свої дії у надзвичайно складних і часто неоднозначних ситуаціях.

Юридичний аспект професійної відповідальності військовослужбовців передбачає дотримання норм чинного законодавства та внутрішніх регламентів, що регулюють усі аспекти службової діяльності. Основу нормативно-правового поля становлять Конституція України, Закон України «Про Національну гвардію України», Дисциплінарний статут Збройних Сил України, Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», Кримінальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення та інші акти. У межах цієї системи юридичної відповідальності виокремлюють дисциплінарну, адміністративну, кримінальну та матеріальну відповідальність. Кожна з них має свої процедури, санкції та порядок реалізації. Дисциплінарна відповідальність полягає у застосуванні покарань за недотримання внутрішнього порядку, від невиконання наказу до появи в нетверезому стані. Адміністративна відповідальність охоплює порушення, що не мають ознак злочину, але порушують публічний порядок. Кримінальна відповідальність включає найтяжчі злочини, такі як дезертирство, державна зрада, порушення правил несення служби, жорстоке поводження тощо. Матеріальна відповідальність настає за спричинення шкоди державному чи особистому майну, що є наслідком недбалості або умисних дій.

Особливістю юридичної відповідальності військовослужбовців є існування суворого ієрархічного механізму контролю, командної підпорядкованості та внутрішніх регламентів, що регулюють дисциплінарну практику. Водночас важливо наголосити на обов'язковості дотримання прав людини, навіть у межах військової служби. Згідно зі стандартами міжнародного гуманітарного права та Женевськими конвенціями, військовослужбовці зобов'язані поводитися гуманно навіть із супротивником, що вимагає високого рівня моральної зрілості.

Етичний вимір професійної відповідальності виходить за межі формального виконання наказів і регламентів. Він спирається на внутрішні переконання, цінності, моральну свідомість особи. Військова етика в Україні розглядається як складова загальнодержавної політики морально-психологічного забезпечення особового складу. Вона включає принципи: патріотизму, вірності Присязі, поваги до життя і гідності людини, готовності до самопожертви, солідарності з бойовими побратимами, чесності, гідності та справедливості. Саме етична компонента дозволяє військовослужбовцю приймати рішення у критичних умовах, коли юридичні механізми є неефективними або двозначними. Недостатній рівень моральної підготовки є потенційним джерелом неетичної поведінки, зловживань, жорстокості та порушень прав людини.

Соціальна відповідальність зазвичай розуміється як здатність особи усвідомлювати свої обов'язки перед іншими – людьми, суспільством, державою. Вона не обмежується колом посадових обов'язків, розкривається в різноманітних соціальних взаємодіях та постає як здатність під впливом цього усвідомлення добросовісно виконувати ці обов'язки, відповідати за наслідки своїх рішень та дій. Вона демонструє ступінь соціальної зрілості та тісно пов'язана зі свободою вибору. Соціальна відповідальність розгортається радше в морально-етичній площині, ніж адміністративній, або кримінальній чи матеріальній [7, с. 64].

Компетентність соціальної відповідальності, по суті, є синтезом характеристик особистості, які дають змогу військовослужбовцю Національної гвардії України, (з урахуванням висновків О. Капінус [4]), спираючись на моральні переконання і ціннісні орієнтації (особистісні і такі, що задекларовані в статутних документах Національної гвардії України), здійснювати усвідомлений вибір і приймати зважені рішення з чітким усвідомленням відповідальності за наслідки своєї професійної діяльності, здатністю усвідомлювати роль професійної поведінки для збереження суспільної безпеки. Така компетентність передбачає в основі наявну усвідомлену високу вмотивованість і готовність дотримуватися законних приписів національного законодавства у царині прав людини, транслювати високу правосвідомість у професійній діяльності військовослужбовця. Військовослужбовець Національної гвардії України під час фахової підготовки має набути досвіду нести відповідальність за вплив і рішення на суспільство й довкілля, збереження суспільного добробуту. Тому увесь процес професійної підготовки насичують відповідні соціальні практики [5, с. 114]. Зокрема, професійну підготовку наскрізно має пронизувати конструктивна практика розвитку критичного мислення майбутніх військовослужбовців. Таке мислення дає змогу розвинути здатність обмірковувати і приймати виважені рішення, спрямовані на захист, охорону життя, прав, свобод, законних інтересів громадян, суспільства і держави. Критичне мислення військовослужбовця обов'язково корелюється із ціннісними орієнтирами Національної гвардії України, наприклад принциповими приписами зі статті 3 Закону України «Про Національну гвардію України» [1]. Визначені на законодавчому рівні, ці приписи спрямовують процес професійної підготовки на забезпечення соціальної відповідальності відповідно до змісту стандарту ISO 26000: прозорість і підзвітність, повага прав людини, етична поведінка, повага міжнародних норм поведінки, визнання верховенства права, повага інтересів працедавця. Це передбачає дотримання низки умов. На наш погляд, структурування умов відповідної професійної підготовки логічно здійснювати з огляду на компоненти системи професійної підготовки як процесу і результату формування визначених компетентностей у змісті освітніх компонент і методами, які конкретизовані у відповідних освітніх програмах [6, с. 140].

Функціональне призначення військової сфери в цілому, військової професії полягає в забезпеченні безпеки суспільства та держави, отже, має виняткову соціальну значущість, оскільки безпека постає як головна умова самої можливості існування і держави, і суспільства. І офіцер як військовий професіонал відповідає в першу чергу за безпеку суспільства та держави. Це місія державного значення, отже, і відповідальність офіцера набуває державного значення. Виконання цієї головної функції пов'язане з легальним використанням зброї та примусу/насилля. Офіцер як фахівець в управлінні насиллям відповідає за те, щоб «управління насиллям використовувалось тільки у схвалюваних суспільством цілях». Крім того, виконання цієї функції як військової діяльності регламентоване чисельними нормативними документами, в першу чергу Конституцією України, нормами міжнародного та національного права. Отже, офіцер несе відповідальність за додержання та забезпечення Закону та Порядку у країні. Крім того, професійна діяльність офіцера розгортається у складній системі соціальних взаємодій як всередині військової організації, так і за її межами. Отже, офіцер несе відповідальність за життя та здоров'я як особового складу, так і громадян, різноманітних соціальних груп, з якими відбувається взаємодія під час виконання службових та службово-бойових завдань [7, с. 64].

Підвищення рівня професійної відповідальності передбачає розвиток військової освіти в гуманітарному напрямку. Доцільним є включення до програм навчання курсів з військової етики, психології відповідальності, прав людини та міжнародного гуманітарного права. Крім того, впровадження інститутів наставництва, військових капеланів, психологічної підтримки може суттєво вплинути на внутрішню культуру підрозділів. Створення єдиного «Кодексу честі військовослужбовця Національної гвардії України» стало б важливим кроком до інституціалізації етичних стандартів.

Міжнародний досвід демонструє, що у більшості армій демократичних країн існують чітко регламентовані моральні стандарти, які підтримуються як нормативно, так і культурно. Наприклад, у Збройних силах США діє «Uniform Code of Military Justice» із чітко прописаними стандартами поведінки. У країнах ЄС активно розвивається напрям військової педагогіки, що поєднує юридичну підготовку з морально-етичним вихованням. Для України запозичення таких практик є не лише бажаним, а й стратегічно необхідним в умовах поглиблення військового співробітництва з НАТО.

Висновок. Таким чином, професійна відповідальність військовослужбовців Національної гвардії України є складним багатокомпонентним явищем, яке охоплює правові зобов'язання, моральні норми, внутрішню мотивацію та соціальну відповідальність. Її ефективність залежить від гармонійної взаємодії нормативно-правового механізму і системи етичних орієнтирів. В умовах сучасних викликів перед українською державою стоїть завдання поглиблення інституційного та освітнього підходу до формування відповідального, правосвідомого і морально стійкого військовослужбовця. Такий підхід не лише посилює боєздатність військ, а й утверджує нову культуру безпеки та прав людини в українському суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про Національну гвардію України» від 14.03.2014. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014, № 17. Ст. 594. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text> (дата звернення: 20.03.2025).
2. Ктіторов М.О. Розвиток спроможностей національної гвардії України в умовах правового режиму воєнного стану. *Науковий вісник Київського інституту Національної гвардії України*. 2022. № 1. С. 24–31.
3. Флурі Ф., Бадрак В. Національна гвардія України: шляхи розвитку. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/The-National-Guard-of-Ukraine-Development-Options_ukr.pdf.
4. Капінус О.С. Методологія, теорія і методика формування професійної суб'єктності майбутніх офіцерів Збройних сил України : монографія. Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2020. 600 с.
5. Севрук І., Соколовська Ю., Чупрінова Н. Формування соціальної відповідальності у майбутніх офіцерів Національної гвардії України. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2021. Вип. 38. С. 113–120.
6. Горбатюк А. Компетентність соціальної відповідальності у змісті професійної підготовки майбутніх військовослужбовців Національної гвардії України. *Молодь і ринок*. 2024. № 11 (231). С. 138–142.
7. Севрук І., Соколовська Ю. Відповідальність військових: пошук шляхів практичної реалізації у смисловому полі українських реалій. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2020. Випуск 33. С. 62–69.

УДК 342.9:711.4(477):362.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.15>

ВІДБУДОВА УКРАЇНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ІНКЛЮЗИВНОСТІ: ПРАВОВІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ БЕЗБАР'ЄРНОГО ПРОСТОРУ

Сердюк Н.А.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права та публічного управління
Київського національного університету
будівництва і архітектури*

Сердюк Н.А. Відбудова України крізь призму інклюзивності: правові та соціально-економічні детермінанти безбар'єрного простору.

Актуальність дослідження зумовлена нагальною потребою створення безбар'єрного простору в контексті відбудови України. Війна значно збільшила кількість людей з інвалідністю, що вимагає розробки доступного середовища для їхньої повноцінної соціальної інтеграції. Інклюзивне містобудування розглядається не лише як гуманітарний імператив, а й як економічна перевага, здатна стимулювати туризм та залучати інвестиції через впровадження універсального дизайну. Дотримання міжнародних правових стандартів, зокрема Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, та забезпечення демократичного залучення громадськості є фундаментальними для справедливого та рівноправного відновлення.

Метою дослідження є комплексний аналіз правових засад державної політики у сфері інклюзивного містобудування в Україні, визначення його ключової ролі у посткризовому відновленні, а також обґрунтування необхідності всебічного підходу до формування безбар'єрного простору з урахуванням гуманітарних, соціальних, економічних, правових та демократичних аспектів.

Розкриваються гуманітарний та соціальний виміри інклюзивного містобудування, підкреслюється, що створення доступного середовища є питанням гідності та рівних прав людини, що сприяє психологічному відновленню та інтеграції в суспільство людей з інвалідністю, літніх людей, батьків з візками та тимчасово травмованих осіб. Наголошується на економічних вигодах, таких як зростання туристичного потоку та підвищення інвестиційної привабливості міст завдяки універсальному дизайну.

Особлива увага приділяється правовим засадам, що вимагають удосконалення національного законодавства відповідно до міжнародних стандартів, та демократичному аспекту, який передбачає широке залучення громадськості до процесів прийняття рішень щодо містобудування. Визнається ключова роль партнерства між органами влади, громадськістю та бізнесом. Органи влади формують законодавчу базу та забезпечують фінансування, громадські організації надають цінний досвід та здійснюють моніторинг, а бізнес пропонує інноваційні рішення та інвестиції. Синергія цих трьох секторів є вирішальною для побудови справді інклюзивного та стійкого суспільства.

Загалом, дослідження обґрунтовує, що інклюзивне містобудування є невід'ємною складовою відновлення України, спрямованою на побудову справедливого, рівноправного та гуманного суспільства, де кожен громадянин має рівні можливості для повноцінної участі у всіх сферах життя.

Ключові слова: інклюзивне містобудування, права осіб з інвалідністю, державна політика, посткризовий період, соціальний захист, державно-приватне партнерство, міжнародні стандарти.

Serdiuk N.A. Rebuilding Ukraine through the lens of inclusivity: legal and socio-economic determinants of a barrier-free environment.

The relevance of this research stems from the urgent need to create a barrier-free environment in the context of Ukraine's reconstruction. The war has significantly increased the number of people with disabilities, necessitating the development of an accessible environment for their full social integration.

Inclusive urban planning is viewed not only as a humanitarian imperative but also as an economic advantage, capable of stimulating tourism and attracting investments through the implementation of universal design. Adherence to international legal standards, particularly the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, and ensuring democratic public engagement are fundamental for a just and equitable recovery.

The aim of this research is to conduct a comprehensive analysis of the legal foundations of state policy in the field of inclusive urban planning in Ukraine, to determine its pivotal role in post-crisis recovery, and to substantiate the necessity of a comprehensive approach to forming a barrier-free environment, considering humanitarian, social, economic, legal, and democratic aspects.

The paper explores the humanitarian and social dimensions of inclusive urban planning, emphasizing that creating an accessible environment is a matter of human dignity and equal rights. It contributes to the psychological recovery and social integration of people with disabilities, the elderly, parents with strollers, and temporarily injured individuals. The economic benefits are highlighted, including increased tourist flow and enhanced investment attractiveness of cities due to universal design.

Particular attention is paid to the legal framework, which demands the improvement of national legislation in line with international standards, and the democratic aspect, which involves broad public participation in urban planning decision-making processes. The key role of partnership between government bodies, civil society, and business is recognized. Government bodies formulate the legislative framework and secure funding, civil society organizations provide valuable expertise and conduct monitoring, while businesses offer innovative solutions and investments. The synergy of these three sectors is crucial for building a truly inclusive and sustainable society.

Overall, this research argues that inclusive urban planning is an integral component of Ukraine's recovery, aimed at building a just, equitable, and humane society where every citizen has equal opportunities for full participation in all spheres of life.

Key words: inclusive urban planning, rights of persons with disabilities, state policy, post-crisis period, social protection, public-private partnership, international standards.

Актуальність теми в контексті відбудови України є надзвичайно високою, адже створення безбар'єрного простору є необхідною умовою для забезпечення рівних прав та можливостей для всіх громадян. Безумовно, необхідність розкриття напрямів інклюзивного містобудування в процесі відбудови України зумовлена гуманітарними міркуваннями, оскільки війна збільшила кількість людей з інвалідністю, що вимагає створення доступного середовища для їхньої соціальної інтеграції та активної участі в житті суспільства, а також економічними перевагами, такими як стимулювання розвитку туризму та залучення інвестицій через універсальний дизайн, водночас дотримання міжнародних правових стандартів, закріплених у Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю [1], та забезпечення демократичного процесу залучення громадськості до прийняття рішень є невід'ємними складовими справедливого та рівноправного відновлення країни.

Метою цього дослідження є всебічний аналіз правових засад державної політики щодо інклюзивного містобудування в Україні, визначення його ролі як ключового елемента відновлення країни в посткризовий період, а також обґрунтування необхідності комплексного підходу до створення безбар'єрного простору з урахуванням гуманітарних, соціальних, економічних, правових та демократичних аспектів.

Стан опрацювання проблематики. На сьогоднішній день проблематика інклюзивного містобудування та створення безбар'єрного простору перебуває в центрі уваги наукової спільноти та практиків, що знаходить своє відображення у численних документах наукових заходів, міжнародних форумах та аналітичних звітах. Ці комплексні питання активно досліджуються та обговорюються на світовому рівні, формуючи значний обсяг знань та рекомендацій. Паралельно, вітчизняні науковці також роблять вагомий внесок у цю сферу, зокрема такі дослідники, як Л. Бондаренко, О. Бондаренко, А. Колупаєва, І. Манцуров, М. Мельник та інші, чиї праці слугують важливою джерельною базою для подальшого вивчення та впровадження інклюзивних підходів в Україні.

Виклад матеріалу дослідження.

Гуманітарний аспект інклюзивного містобудування в процесі відбудови України виходить далеко за рамки простого відновлення зруйнованої інфраструктури, адже війна не лише завдала фізичних руйнувань, але й спричинила значне збільшення кількості людей з інвалідністю, як серед цивільного населення, так і серед військових, для яких повернення до повноцінного життя без

створення відповідних умов стає практично неможливим. Відновлення без урахування принципів безбар'єрності неминує призведе до подальшої ізоляції та маргіналізації цих людей, обмежуючи їхні можливості для участі в житті суспільства, отримання освіти, працевлаштування та доступу до базових послуг.

Створення доступного середовища, де кожен, незалежно від своїх фізичних можливостей, може вільно пересуватися, користуватися громадським транспортом, відвідувати культурні та спортивні заходи, є не лише питанням комфорту, але й питанням гідності та рівних прав людини [2; 3]. Це відображає гуманістичні цінності суспільства, яке прагне забезпечити кожному своєму члену можливість для повноцінного життя, незалежно від обставин, що склалися. Інклюзивне містобудування стає символом турботи та поваги до кожної людини, демонструючи готовність суспільства прийняти та підтримати тих, хто потребує особливої уваги.

Соціальна інтеграція в контексті відбудови України набуває особливого значення, адже безбар'єрний простір стає ключовим інструментом для забезпечення повноцінної участі в житті суспільства не лише людей з інвалідністю, але й інших маломобільних груп, таких як люди похилого віку, батьки з дитячими візками та тимчасово травмовані особи [4].

Створення доступних будівель, транспортної інфраструктури та громадських просторів руйнує бар'єри, що обмежують їхні можливості, сприяючи активній участі в освіті, працевлаштуванні, культурних та спортивних заходах. Інклюзивне містобудування виходить за межі простого фізичного доступу, воно створює умови для формування згуртованого та справедливого суспільства, де кожен відчуває себе частиною спільноти, де цінують різноманітність та поважають права кожної людини. В умовах війни, коли суспільство переживає глибокі травми та потребує відновлення соціальних зв'язків, інклюзивне містобудування стає символом надії та віри в майбутнє, де кожен має можливість реалізувати свій потенціал та зробити свій внесок у розвиток країни.

Економічний аспект інклюзивного містобудування в контексті відбудови України є невід'ємною складовою сталого розвитку країни, адже створення безбар'єрного простору не лише забезпечує рівні права та можливості для всіх громадян, але й стимулює економічне зростання [5]. Доступність інфраструктури, будівель та послуг відкриває нові можливості для розвитку туризму, залучаючи відвідувачів з різними потребами, що сприяє збільшенню туристичного потоку та надходженню коштів до місцевих бюджетів.

Крім того, універсальний дизайн, який враховує потреби всіх користувачів, робить міста більш привабливими для проживання та ведення бізнесу, створюючи комфортні умови для працівників, клієнтів та інвесторів [6]. Інвестиції в інклюзивне містобудування є стратегічним кроком, що сприяє створенню стабільних та довгострокових економічних переваг, адже доступність інфраструктури підвищує продуктивність праці, зменшує витрати на соціальну підтримку та сприяє розвитку інновацій. Крім того, створення безбар'єрного простору сприяє розвитку малого та середнього бізнесу, адже люди з інвалідністю та інші маломобільні групи населення стають активними споживачами товарів та послуг, створюючи нові ринкові ніші та можливості для підприємців. Отже, інклюзивне містобудування є не лише соціально відповідальним, але й економічно вигідним підходом, що сприяє створенню процвітаючого та конкурентоспроможного суспільства.

Правовий аспект інклюзивного містобудування в процесі відновлення України вимагає комплексного та далекоглядного підходу. Це не просто про дотримання існуючих норм, це про активне вдосконалення законодавства для забезпечення реальної безбар'єрності на всіх рівнях. Унікальність поточного моменту, спричиненого масштабними руйнуваннями внаслідок війни, полягає у можливості створити таку правову базу, яка б гарантувала доступність кожного нового та відновленого об'єкта для всіх громадян, включно з людьми з інвалідністю та іншими маломобільними групами.

Правове забезпечення вимагає чіткі механізми контролю. Законодавство має містити не просто загальні положення, а конкретні та однозначні вимоги до проектування, будівництва, реконструкції та експлуатації будівель, споруд, транспортної та соціальної інфраструктури. Ці вимоги повинні охоплювати всі аспекти доступності: від фізичних параметрів (пандуси, ліфти, тактильна плитка) до доступності інформації та послуг.

Важливо розробити та впровадити ефективні механізми контролю за виконанням цих вимог на всіх етапах – від експертизи проектної документації до приймання об'єктів в експлуатацію. Це передбачає посилення ролі державних інспекцій, громадського контролю та створення спеціалізованих органів або підрозділів.

Відповідальність за порушення має бути чітко визначена та невідворотна. Штрафи, призупинення будівництва, відмова у введенні в експлуатацію або навіть кримінальна відповідальність за систематичні та значні порушення повинні стати дієвими інструментами примусу до дотримання норм доступності.

Україна, ратифікувавши Конвенцію ООН про права осіб з інвалідністю, взяла на себе значні міжнародні зобов'язання. Це означає, що принципи універсального дизайну та положення Конвенції мають бути повною мірою інтегровані у національне законодавство та практичну діяльність. Відновлення країни – це унікальна можливість не просто «відбудувати», а «відбудувати краще», заклавши принципи безбар'єрності на рівні міжнародних стандартів, а не лише мінімальних національних вимог. Це передбачає систематичний перегляд існуючих будівельних норм (ДБН), державних стандартів та інших нормативних актів на предмет їх відповідності міжнародним зобов'язанням.

Правовий аспект інклюзивного містобудування не обмежується лише нормами; він включає право на інформацію та вплив на прийняття рішень. Законодавчо мають бути закріплені механізми для широкого залучення громадськості, особливо представників людей з інвалідністю та їхніх організацій, до всіх етапів містобудівного процесу. Це створює умови для відкритого діалогу між органами влади, громадськими організаціями та людьми з інвалідністю, забезпечуючи розробку рішень, які є дійсно ефективними, відповідають реальним потребам та враховують різноманітний досвід. Громадські слухання, консультації, можливість подання пропозицій та участь у робочих групах – це елементи, які мають бути не формальними, а дієвими.

Необхідно вдосконалити механізми правового захисту, оскільки наявність безбар'єрного середовища – це не благо, а право людини. Отже, важливо створити та забезпечити функціонування дієвих механізмів правового захисту прав людей з інвалідністю. Це включає можливість оскарження рішень та дій/бездіяльності, що порушують їхні права на доступність, у судовому та адміністративному порядку. Також важливим є механізм отримання компенсації за завдані збитки через недоступність або дискримінацію. Це стимулюватиме суб'єктів, відповідальних за створення інфраструктури, дотримуватися вимог та мінімізувати порушення.

Правовий аспект інклюзивного містобудування є фундаментальним для успішного відновлення України. Він вимагає не просто механічного впровадження норм, а цілісної трансформації правової системи, яка гарантуватиме безбар'єрність, дотримання прав людини та активну участь усіх зацікавлених сторін у процесі створення доступного, справедливого та гуманного суспільства.

Демократичний аспект інклюзивного містобудування в процесі відбудови України є фундаментальним для побудови справедливого та рівноправного суспільства, де голос кожного громадянина має значення [7, 8, 9]. В умовах війни, коли суспільство переживає глибокі трансформації, важливо забезпечити широку участь громадськості в процесі прийняття рішень, що стосуються відновлення міст та селищ. Це не лише питання дотримання формальних процедур, але й створення реальних механізмів для залучення людей з інвалідністю, людей похилого віку, батьків з дітьми та інших маломобільних груп до обговорення та формування планів містобудівного розвитку.

Демократичний підхід передбачає забезпечення прозорості та відкритості інформації, проведення громадських слухань та консультацій, а також створення платформ для діалогу між владою, громадськими організаціями та громадянами. Важливо також забезпечити представництво інтересів людей з інвалідністю в органах місцевого самоврядування та на етапі розробки містобудівної документації. Демократичний аспект інклюзивного містобудування сприяє розвитку громадянського суспільства, зміцненню довіри між владою та громадянами, а також формуванню відповідального та активного суспільства, де кожен відчуває свою приналежність та можливість впливати на майбутнє своєї країни.

Ефективна співпраця між органами влади, громадськістю та бізнесом є наріжним каменем успішної реалізації проєктів інклюзивного містобудування, спрямованих на створення безбар'єрного простору [10]. Це не просто бажана опція, а життєво важливий фактор, що забезпечує комплексність, релевантність і сталість рішень, а також ключовий фактор успішної реалізації проєктів, що спрямовані на створення безбар'єрного простору. Кожен із цих секторів має унікальні ресурси та компетенції, які, об'єднавшись, створюють потужний синергетичний ефект.

Органи влади є основним архітектором інклюзивної політики, функція яких полягає у розробці та прийнятті законів, постанов, державних будівельних норм (ДБН), які встановлюють чіткі

вимоги до доступності всіх елементів міського середовища. Оскільки, без належного законодавчого підґрунтя інклюзивне містобудування залишатиметься лише декларацією. Також, полягає у розробці стратегій та програм, з визначенням довгострокових цілей, пріоритетів та планів дій для досягнення безбар'єрності на національному, регіональному та місцевому рівнях. Це включає інтеграцію принципів універсального дизайну в усі етапи планування та відбудови. Крім того, ключовим є забезпечення фінансування на реалізацію проектів зі створення доступної інфраструктури, адаптації існуючих об'єктів та навчання фахівців. Це може бути як пряме фінансування, так і створення сприятливих умов для залучення інвестицій.

Однак, незважаючи на їхню ключову роль, зусилля органів влади будуть неефективними без активної участі інших стейкхолдерів. Формальні рішення залишаться на папері, якщо вони не відповідатимуть реальним потребам та не знайдуть підтримки у суспільстві.

Громадські організації та активісти, що представляють інтереси людей з інвалідністю та інших маломобільних груп, є незамінним джерелом знань та досвіду. Ці організації безпосередньо стикаються з викликами недоступності та накопичують унікальний досвід щодо потреб різних груп населення. Їхні знання є критично важливими для розробки рішень, які дійсно працюватимуть. Крім того, громадськість відіграє роль «голосу» вразливих груп, доносячи їхні потреби до влади та бізнесу. Вони також здійснюють моніторинг за дотриманням вимог доступності, виявляючи недоліки та порушення. Громадськість активно включається у процеси громадських обговорень, консультацій та просвітницьких кампаній, підвищуючи обізнаність суспільства щодо важливості безбар'єрності. Тому, без залучення громадськості існує високий ризик розробки рішень, які не відповідають реальним потребам користувачів або є лише формальними.

Бізнес-сектор є потужним рушієм інновацій та фінансових можливостей. Будівельні компанії, архітектурні бюро, виробники матеріалів та обладнання можуть розробляти та впроваджувати передові технології та інноваційні рішення для забезпечення доступності – від «розумних» пандусів до інклюзивних транспортних систем. Крім прямого виконання робіт, бізнес може брати участь у проектах через соціальну корпоративну відповідальність, партнерські програми або інвестувати в доступність як у конкурентну перевагу, розуміючи економічні вигоди від розширення клієнтської бази. Бізнес може демонструвати приклади інклюзивності всередині своїх компаній, створюючи доступні офіси та виробничі приміщення, що є частиною ширшого інклюзивного середовища.

Таким чином, синергія цих трьох сторін – держави, що формує правила та забезпечує рамки; громадськості, що надає експертизу та контролює виконання; та бізнесу, що впроваджує інновації та забезпечує ресурси – є визначальною для створення повноцінного безбар'єрного простору. Це партнерство дозволяє не лише ефективно відбудовувати Україну, а й будувати її на засадах справжньої інклюзивності, де кожен учасник вносить свій унікальний внесок, що сприяє досягненню спільних цілей, а кожен громадянин відчуває себе повноцінним учасником суспільного життя. Важливо створити ефективні механізми для діалогу та співпраці, такі як громадські ради, консультативні групи та партнерські проекти, де кожен учасник має можливість висловити свою думку та вплинути на прийняття рішень.

Психологічний аспект інклюзивного містобудування в процесі відбудови України має надзвичайно важливе значення, адже війна завдала глибоких психологічних травм мільйонам людей. Створення безбар'єрного простору не лише забезпечує фізичну доступність, але й сприяє психологічному відновленню та реабілітації.

Для людей з інвалідністю, які пережили травматичні події, можливість вільно пересуватися, користуватися громадським транспортом та відвідувати громадські місця є важливим фактором повернення до нормального життя. Інклюзивне містобудування створює відчуття безпеки та комфорту, що сприяє зменшенню стресу та тривожності.

Крім того, доступність громадських просторів сприяє соціальній інтеграції, що є важливим фактором психологічного благополуччя. Можливість брати участь у громадському житті, спілкуватися з іншими людьми та відчувати себе частиною спільноти допомагає подолати почуття ізоляції та самотності. Інклюзивне містобудування також сприяє розвитку почуття гідності та самоповаги, адже воно демонструє, що суспільство цінує та поважає кожну людину, незалежно від її фізичних можливостей.

Пріоритет і необхідність саме комплексного підходу до створення безбар'єрного простору замість однобічного дослідження є критично важливим для успішної відбудови України, що зумовлено взаємопов'язаністю всіх аспектів життя суспільства. Розгляд інклюзивного містобудування

лише з однієї, наприклад, правової чи технічної, сторони, призведе до фрагментарних рішень, які не зможуть забезпечити повноцінне та стале відновлення.

Гуманітарний аспект підкреслює, що безбар'єрне середовище – це не просто архітектурна зручність, а життєва необхідність для мільйонів українців, постраждалих від війни, які потребують гідних умов життя, доступу до послуг та можливості повернутися до повноцінного функціонування в суспільстві. Без його врахування, будь-які відбудовані об'єкти ризикують стати непридатними для значної частини населення, посилюючи їхні страждання та відштовхуючи від повноцінного життя.

Соціальний аспект наголошує на тому, що інклюзивне містобудування є рушієм соціальної інтеграції, сприяючи згуртуванню суспільства, подоланню упереджень та формуванню солідарності. Однобічний підхід може призвести до створення «гетто» для певних груп населення, посилюючи соціальне відчуження та розрив. Лише цілісний підхід дозволяє будувати спільноти, де кожен відчуває себе цінним, незалежно від своїх можливостей.

Економічний аспект демонструє, що інвестиції у безбар'єрне середовище – це не витрати, а стратегічні інвестиції у майбутнє. Створення доступної інфраструктури стимулює розвиток туризму, приваблює інвестиції, розширює споживчий ринок та підвищує продуктивність праці. Зосередження лише на «швидкому» відновленні без врахування інклюзивності може призвести до майбутніх додаткових витрат на переобладнання та втрати економічних можливостей.

Правовий аспект забезпечує дотримання міжнародних зобов'язань України та захист прав усіх громадян. Ігнорування правових норм у процесі відбудови неминує призвести до судових позовів, репутаційних втрат та недовіри міжнародних партнерів. Комплексний підхід гарантує, що всі рішення ґрунтуються на засадах рівності та справедливості, забезпечуючи правовий захист найбільш вразливих верств населення.

Нарешті, демократичний аспект підкреслює важливість залучення всіх зацікавлених сторін, включаючи представників різних груп населення, до процесу прийняття рішень. Однобічне дослідження виключає з діалогу тих, хто найбільше постраждав і хто найкраще знає свої потреби. Лише через інклюзивний діалог можна досягти легітимних та ефективних рішень, які відображають справжні потреби суспільства та сприяють зміцненню демократичних інститутів.

Таким чином, однобічне дослідження на відміну від комплексного підходу унеможливить досягнення цілей сталого, справедливого та гуманного відновлення України, призводячи до неефективних витрат, посилення соціальної напруги та порушення прав людини.

Висновки. Отже, інклюзивне містобудування є невід'ємною частиною процесу відбудови України. Це не лише питання створення фізично доступного середовища, але й питання побудови *справедливого, рівноправного та гуманного суспільства*. У такому суспільстві кожен громадянин, незалежно від своїх фізичних, сенсорних чи когнітивних особливостей, має рівні можливості для повноцінної участі в усіх сферах життя.

Інклюзивне містобудування сприяє усуненню бар'єрів, які обмежують можливості людей з інвалідністю та інших маломобільних груп. Це означає не лише створення пандусів та ліфтів, але й забезпечення доступності інформації, транспорту, культурних та освітніх закладів. Коли міста стають доступними для всіх, вони стають більш відкритими та дружніми до різноманітності, що сприяє розвитку соціальної інтеграції та згуртованості.

Крім того, інклюзивне містобудування є відображенням гуманістичних цінностей суспільства. Воно демонструє повагу до гідності кожної людини та визнання її права на рівні можливості. Створення безбар'єрного простору є не лише питанням комфорту, але й питанням справедливості та рівності. Це означає, що суспільство прагне створити умови, в яких кожен громадянин може реалізувати свій потенціал та зробити свій внесок у розвиток країни.

У контексті відбудови України інклюзивне містобудування набуває особливого значення. Війна завдала значних руйнувань, і відновлення міст та селищ має відбуватися з урахуванням потреб усіх громадян, включаючи людей з інвалідністю. Це не лише питання відновлення фізичної інфраструктури, але й питання відновлення соціальної структури суспільства, де кожен відчуває себе цінним та потрібним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про права осіб з інвалідністю: Конвенція від 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.

2. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 № 875-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>.
3. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 695. (У редакції постанови Кабінету Міністрів України від 13.08.2024 № 940). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>.
4. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 № 366-р. (У редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.03.2025 № 294-р). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#n10>.
5. Манцуров І.Г. Інклюзивний розвиток як основа протидії глобальним викликам сьогодення. *Економіка України*. 2018. № 10. С. 71–87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2018_10_6.
6. Як зробити місто комфортним для усіх: філософія універсального дизайну. GURT. *Матеріал створено на основі зустрічі «Універсальний дизайн: як зробити міста доступними та зручними для всіх» у рамках спільної програми ПРООН, ЮНІСЕФ, ВООЗ та МОП «Сприяння інтеграційній політиці та послугам для людей з інвалідністю в Україні»*. URL: <http://gurt.org.ua/news/recent/22340/> (дата звернення: 09.05.2025).
7. Сердюк Н.А. Обов'язок держави щодо соціального Захисту громадян в умовах війни: сучасна українська практика. *Реалізація конституційного права на охорону здоров'я в умовах війни: український досвід та міжнародні стандарти: матеріали міжнародної правової школи, м. Ужгород, 10 лютого 2023 р.* Ужгород: Ужгородський національний університет, 2023. – С. 87–95.
8. Бондаренко Л.Г. Інклюзивна політика держави щодо «включення» різних соціальних груп у суспільне життя. *Державне будівництво*. 2024. № 2 (36). С. 635–645. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2024-2-43>.
9. Мельник М.А. Інклюзивна політика держави під час війни. *Вісник східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2022. № 6 (276). URL: <https://doi.org/10.33216/1998-7927-2022-276-6-44-49>.
10. Федюк В. Партнерство і співпраця влади і бізнесу на місцевому рівні – запорука успішного розвитку громад. *Портал «Децентралізація»*. URL: <https://decentralization.ua/news/19082> (дата звернення: 09.05.2025).

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.16>

СУБ'ЄКТИ ПОБУДОВИ БЕЗПЕКОВОГО СЕРЕДОВИЩА В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ

Стебловський В.В.,
*аспірант кафедри права та правоохоронної діяльності
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
ORCID: 0009-0000-2946-5459
e-mail: vsteblovskyi@cuspu.edu.ua*

Стебловський В.В. Суб'єкти побудови безпекового середовища в інформаційній сфері: поняття, види.

У статті розглянуто, що суб'єктами побудови безпекового середовища в інформаційній сфері України є система державних органів та організацій, посадових осіб, громадських організацій, громадян, завдання яких здійснювати заходи з забезпечення безпеки у інформаційній сфері. Продемонстровано, що суб'єкти побудови безпекового середовища в інформаційній сфері можна класифікувати в залежності від публічної влади можна вирізнити: державні органи і органи місцевого самоврядування; суб'єкти громадянського суспільства.

Зазначається, що в залежності від охоплення інформаційної сфери вирізняють: об'єднання громадян, громадські організації та інші інститути громадянського суспільства; державні органи: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, інші центральні органи виконавчої влади та органи сектору безпеки і оборони України; засоби масової інформації та комунікації різних форм власності, підприємства, заклади, установи та організації різних форм власності, що здійснюють інформаційну діяльність; наукові установи, освітні і навчальні заклади України.

Висвітлено діяльність основних державних органів, що виконують завдання побудови безпекового середовища в інформаційній сфері. Розглянуто, що провідне місце у системі органів державної влади у сфері інформаційної безпеки займає Верховна Рада України, завдання якої визначити пріоритети в захисті важливих інтересів суб'єктів безпеки, розробка нормативно-правових актів у побудові безпекового середовища в інформаційній сфері.

Схарактеризовано, що Президент здійснює керівництво у сфері інформаційної безпеки держави. Розкрито, що Кабінет Міністрів України, також наділений повноваженнями у інформаційній сфері. Висвітлено повноваження Ради Національної безпеки і оборони України у сфері захисту інформаційної безпеки держави. Продемонстровано завдання Міністерство культури та стратегічних комунікацій України як суб'єкта побудови безпекового середовища в інформаційній сфері.

Ключові слова: суб'єкти побудови безпекового середовища в інформаційній сфері України; Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Рада Національної безпеки і оборони України; Міністерство культури та стратегічних комунікацій України.

Steblovskyi V.V. Subjects of building a security environment in the information sphere: concepts and types

The article considers that the subjects of building a security environment in the information sphere of Ukraine are a system of state bodies and organizations, officials, public organizations, citizens, whose task is to implement measures to ensure security in the information sphere. It is demonstrated that the subjects of building a security environment in the information sphere can be classified depending on the public authority: state bodies and local self-government bodies; civil society subjects.

It is noted that depending on the coverage of the information sphere, the following are distinguished: associations of citizens, public organizations and other civil society institutions; state bodies: the President

of Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, other central executive bodies and bodies of the security and defense sector of Ukraine; mass media and communications of various forms of ownership, enterprises, institutions, establishments and organizations of various forms of ownership that carry out information activities; scientific institutions, educational and training institutions of Ukraine.

The activities of the main state bodies that perform the tasks of building a secure environment in the information sphere are highlighted. It is considered that the leading place in the system of state authorities in the field of information security is occupied by the Verkhovna Rada of Ukraine, whose task is to determine priorities in protecting important interests of security entities, and to develop regulatory legal acts in building a secure environment in the information sphere.

It is characterized that the President exercises leadership in the sphere of information security of the state. It is revealed that the Cabinet of Ministers of Ukraine is also vested with powers in the information sphere. The powers of the National Security and Defense Council of Ukraine in the sphere of protecting the information security of the state are highlighted. The tasks of the Ministry of Culture and Strategic Communications of Ukraine as a subject of building a security environment in the information sphere are demonstrated.

Key words: subjects of building a security environment in the information sphere of Ukraine; the Verkhovna Rada of Ukraine, the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the National Security and Defense Council of Ukraine; the Ministry of Culture and Strategic Communications of Ukraine.

Постановка проблеми. Створення безпекового середовища є одним із ключових напрямків діяльності держави. Безпекове середовище включає такі елементи: економічну безпеку, соціальну безпеку, екологічну безпеку, політичну безпеку, інформаційну безпеку [1, с. 118]. Інформаційна безпека стає дедалі важливішим елементом безпекового середовища у сучасних реаліях російсько-української війни. На національному рівні у статті 17 Конституції України від 28.06.1996 закріплено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу [2]. Як відомо, недостатня захищеність інформаційних ресурсів створює загрози національній та міжнародній безпеці загалом, веде до часткової чи повної втрати державного інформаційного суверенітету. Держава має бути в змозі ефективно протистояти їм, керуючись продуманою комплексною стратегією ефективних скоординованих дій за різними напрямками, цілеспрямовано залучаючи весь арсенал сил і засобів, що є в її розпорядженні [3, с. 113]. Тому поняття та особливості суб'єктів, які беруть участь у створенні безпекового середовища в інформаційній сфері є актуальною темою сьогодення.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню інформаційної сфери та інформаційної безпеки присвячено наукові праці таких авторів: І.В. Арістової, О.І. Безпалової, О.Г. Данильяна, О.П. Дзьобаня, О.Д. Довгань, О.В. Логінова, І.І. Ломаки, О.І. Липчука, Ю.В. Кобець, Ю.М. Нечипорука, М.М. Присяжнюка, Т.Ю. Ткачука, М.О. Шевчука та інших.

Метою статті є дослідження поняття та видів суб'єктів побудови безпекового середовища в інформаційній сфері.

Виклад основного матеріалу. Структура адміністративно-правового механізму регулювання безпекового середовища в Україні включає сім основних складових компонентів: нормативно-правовий, інституційний, функціональний, інформаційно-аналітичний, ресурсний, контрольно-наглядовий та міжнародно-партнерський. Можна говорити про те, що для створення безпекового середовища в інформаційній сфері потрібно, щоб інформаційна безпека здійснювалась як налагоджений механізм, який складається з взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів.

О.В. Олійник розглядає такі рівні організаційно-функціональної системи забезпечення інформаційної безпеки: перший рівень – стратегічний, загальнодержавний, який включає Верховну Раду України, Президента України, Кабінет Міністрів України, та полягає у прийнятті політичних рішень, законодавчого і нормативно-правового забезпечення, встановлення порядку міжнародного співробітництва та ін. Другий рівень – організаційно-виконавчий, відомчо-територіальний, який включає центральні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, правоохоронні органи та органи судової влади. На вказаному рівні здійснюється організаційне і методичне забезпечення інформаційної безпеки у відповідних галузях та адміністративно-правових утвореннях,

координація і контроль діяльності у сферах відповідальності державно-владних структур. Третій рівень – критично важливі інфраструктури країни, до яких доцільне включення підприємств, установ, організацій, комунікацій національного інформаційного простору та інших об'єктів, управління якими здійснюється з використанням електронно-комунікаційних засобів та інформаційних технологій. Четвертий рівень – рівень суб'єктів невідного характеру, до яких відносяться громадяни України, їх об'єднання, державні і приватні засоби масової інформації [4, с. 219-220].

У системі суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки основна відповідальність за запобігання та усунення загроз, що знижують рівень інформаційної безпеки, покладається на державні органи, які зайняті державним управлінням у сфері національної безпеки. Однак, виходячи з цілей і завдань, закріплених у Законі України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р. № 2469-VIII [5] та Стратегії інформаційної безпеки, затвердженої Указом Президента України від 28.12.2021 р. № 685/2021 [6], не останню роль у забезпеченні інформаційної безпеки мають відігравати й недержавні структури. Це передбачає наявність комплексної інтеграції зусиль усіх учасників процесу, включно з представниками, як державного, так і приватного секторів, для створення багаторівневої та мультидисциплінарної системи захисту інформації [7, с. 278].

Отже, суб'єктами побудови безпекового середовища в інформаційній сфері України є система державних органів та організацій, посадових осіб, громадських організацій, громадян, завдання яких здійснювати заходи з забезпечення безпеки у інформаційній сфері.

Зазначимо, що суб'єктами побудови безпекового середовища в інформаційній сфері є не тільки державні органи й посадові особи, але й органи місцевого самоврядування, тобто суб'єкти, що наділені публічною владою.

Суб'єкти публічно-правової діяльності є необхідним елементом системи забезпечення національної безпеки взагалі, й інформаційної безпеки зокрема. Наголошуємо, що забезпечення безпеки суб'єктами публічної адміністрації розглядається як фундаментальна провідна функція держави. Тобто органи законодавчої, виконавчої та судової влади, правоохоронні органи, органи місцевого самоврядування – це безпосередній склад системи суб'єктів, що забезпечують національну безпеку нашої держави, інформаційної в тому числі [8, с. 43].

На нашу думку, суб'єкти побудови безпекового середовища в інформаційній сфері можна класифікувати за такими підставами.

Так, в залежності від публічної влади можна вирізнити

- державні органи і органи місцевого самоврядування;
- суб'єкти громадянського суспільства.

В залежності від охоплення інформаційної сфери виділяють

- об'єднання громадян, громадські організації та інші інститути громадянського суспільства;
- державні органи: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, інші центральні органи виконавчої влади та органи сектору безпеки і оборони України;
- засоби масової інформації та комунікації різних форм власності,
- підприємства, заклади, установи та організації різних форм власності, що здійснюють інформаційну діяльність;
- наукові установи, освітні і навчальні заклади України.

До системи суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки в Україні належать такі державні органи: Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; Рада національної безпеки і оборони України; Міністерство культури та інформаційної політики України; Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України; Національна поліція України; Служба безпеки України; Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України; Державна спеціальна служба транспорту; Державна служба України з надзвичайних ситуацій; Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України; Збройні Сили України та інші органи виконавчої влади та військові формування, які входять до сектору інформаційної безпеки; судові органи.

Діяльність, що здійснюється суб'єктами адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки, є як найважливішою формою реалізації правового забезпечення інформаційної безпеки, так і функцією даних суб'єктів, яка полягає в реалізації повноважень, наданих цим суб'єктам, з метою вирішення завдань державного управління в сфері забезпечення інформаційної безпеки особи, суспільства та держави.

Розглянемо діяльність основних державних органів, що виконують завдання побудови безпекового середовища в інформаційній сфері.

Провідне місце у системі органів державної влади у сфері інформаційної безпеки займає Верховна Рада України. Її основне завдання – визначити пріоритети в захисті важливих інтересів суб'єктів безпеки, розробка нормативно-правових актів у побудові безпекового середовища в інформаційній сфері. Верховна Рада України здійснює свої функції через законодавче регулювання й контроль за діяльністю органів державної виконавчої та судової влади, їх посадових осіб щодо виконання ними функцій і завдань у сфері національної інформаційної безпеки. Відповідно до п.5 ст.85 Конституції України від 28.06.1996 року № 254/96-ВР до повноважень Верховної Ради України належить визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору [2]. Отже, Верховна Рада України формує державну політику в інформаційній сфері, в тому числі.

Главою держави є Президент України. Відповідно до п. 17 ст. 106 Конституції України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР Президент «...здійснює керівництво у сферах національної безпеки і оборони України» [2] Таким чином, в межах своїх повноважень він створює, реорганізовує, ліквідує органи виконавчої влади, визначає їх функції та завдання, видає укази і розпорядження, які визначають побудову інформаційної сфери. На підставі цього Президент здійснює керівництво у сфері інформаційної безпеки держави, у тому числі в сфері забезпечення інформаційного суверенітету та національної безпеки як важливих складових національної безпеки. Він створює, реорганізовує та ліквідує окремі органи виконавчої влади, визначає їх функції та основні завдання. Правовою формою реалізації волі Президента України є укази і розпорядження, у тому числі й ті, що стосуються функціонування та розвитку інформаційної сфери [9, с. 150].

Вищим органом виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Відповідно до статті 116 Конституції України від 28.06.1996 року він наділений такими повноваженнями у інформаційній сфері: забезпечення проведення державної інформаційної політики (пп. 1 та 3), вжиття заходів щодо захисту інформаційних прав і свобод громадян (п. 2), розробка і здійснення загальнодержавних програм щодо розвитку інформаційної сфери (п. 4), передбачення при формуванні державного бюджету коштів на різного роду заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки (п. 6), загальна координація діяльності органів виконавчої влади щодо захисту інформаційної безпеки (п. 9) тощо [2].

Державним органом, що має важливі повноваження у сфері захисту інформаційної безпеки є Рада Національної безпеки і оборони України. Відповідно до статті 107 Конституції України Рада національної безпеки і оборони України координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони [2]. Стаття 3 ст. 3 Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 05.03.1998 р. № 183/98- ВР визначає такі функції Ради Національної безпеки і оборони України: внесення пропозицій Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони; координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час; координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України [10]. Зазначаємо, що Рада національної безпеки і оборони України також відіграє провідну роль у захисті безпекового середовища в інформаційній сфері. Крім того, в структурі Ради національної безпеки і оборони України є Центр протидії дезінформації, утворений її Рішенням «Про створення Центру протидії дезінформації» від 11.03.2021 р. № 106 [11].

Можна стверджувати, що спеціальним органом державної влади, що безпосередньо здійснює функції з побудови безпекового середовища в інформаційній сфері є Міністерство культури та інформаційної політики України. Відповідно до Положення про Міністерство культури та стратегічних комунікацій України від 16.10.2019 № 885 є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері інформаційного суверенітету України (у частині повноважень з управління цілісними майновими комплексами державного підприємства «Мультимедійна платформа іномовлення України» та Українського національного інформаційного агентства «Укрінформ») та інформаційної безпеки [12].

В сфері інформаційної безпеки Міністерство культури та стратегічних комунікацій України реалізує наступні заходи: розробляє заходи щодо запобігання внутрішньому і зовнішньому інформаційному впливу, який загрожує інформаційній безпеці держави, суспільства, особи; розробляє плани заходів щодо сприяння незалежності засобів масової інформації, захисту прав журналістів та споживачів інформаційної продукції; організовує проведення досліджень впливу результатів діяльності засобів масової інформації на суспільну свідомість; сприяє дотриманню в Україні свободи слова; розробляє та вносить на розгляд Кабінету Міністрів України програмні документи у сфері захисту інформаційного простору України від зовнішнього інформаційного впливу; забезпечує моніторинг інформації у вітчизняних та іноземних засобах масової інформації; забезпечує організацію та проведення мистецьких конкурсів з метою реалізації культурно-мистецьких проєктів, спрямованих на здійснення заходів у сфері захисту національного інформаційного простору; вживає заходів до захисту прав громадян на вільний збір, зберігання, використання і поширення інформації, зокрема на тимчасово окупованих територіях, відповідно до покладених на МКСК завдань; вживає разом з іншими органами державної влади заходів до захисту неповнолітніх від негативного впливу інформаційної продукції, зокрема аудіо- і відеопродукції, яка становить загрозу суспільній моралі або може зашкодити фізичному, психічному чи моральному розвитку неповнолітніх; надає методичну та практичну допомогу засобам масової інформації у сфері інформаційного суверенітету України (у частині повноважень з управління цілісним майновим комплексом Українського національного інформаційного агентства «Укрінформ») та інформаційної безпеки [13]. Міністерство культури та інформаційної політики України відіграє критичну роль у захисті та розвитку інформаційного суверенітету країни. Через свої різноманітні ініціативи та програми, МКІП зміцнює інформаційну безпеку, підтримує незалежність ЗМІ, захищає права журналістів і споживачів інформаційної продукції, та сприяє дотриманню свободи слова. Заходи, що вживаються Міністерством, спрямовані на формування в межах країни стійкого національного інформаційного простору [7, с. 281].

Висновки. Отже, суб'єктами побудови безпекового середовища в інформаційній сфері України є система державних органів та організацій, посадових осіб, громадських організацій, громадян, завдання яких здійснювати заходи з забезпечення безпеки у інформаційній сфері. Суб'єкти побудови безпекового середовища в інформаційній сфері можна класифікувати в залежності від публічної влади на: державні органи і органи місцевого самоврядування; суб'єкти громадянського суспільства. В залежності від охоплення інформаційної сфери виділяють: об'єднання громадян, громадські організації та інші інститути громадянського суспільства; державні органи: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, інші центральні органи виконавчої влади та органи сектору безпеки і оборони України; засоби масової інформації та комунікації різних форм власності, підприємства, заклади, установи та організації різних форм власності, що здійснюють інформаційну діяльність; наукові установи, освітні і навчальні заклади України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стебловський В.В. Поняття, принципи та складові безпекового середовища як об'єкта адміністративно-правового регулювання. *Наукові записки. Серія: Право*. 2023. № 15. С. 116–121.
2. Конституція України: Верховна Рада України; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Ломака І.І., Липчук О.І., Кобець Ю.В. Інформаційна безпека держави: теоретико-методологічні засади та особливості в умовах збройного конфлікту. *Регіональні студії*. 2022. № 31. С. 113–118.
4. Олійник О.В. Теоретико-методологічні засади адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки України: монографія. К.: Укр. Пріоритет, 2012. 400 с.
5. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018. № 31. Ст. 241.
6. Стратегія інформаційної безпеки, затверджена Указом Президента України від 28.12.2021 р. № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#n5>.

7. Крупнова А.О. Система суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2024. Випуск 83. Ч. 2. С. 277–287.
8. Адміністративне право. Загальна частина: Мультимедійний навчальний посібник. Національна академія внутрішніх справ. Київ. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/ adm_pravo_zch/nm/lec1.html.
9. Березовська І.Р. Суб'єкти у сфері забезпечення інформаційної безпеки в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. Вип. 10. С. 148–153.
10. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 05.03.1998 № 183/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98%D0%B2%D1%80#Text>.
11. Про створення Центру протидії дезінформації РНБО; Рішення від 11.03.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0015525-21#Text>.
12. Положення про Міністерство культури та інформаційної політики України, затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 16.10.2019 р. № 885. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-%D0%BF#Text>.
13. Стратегічні комунікації. *Міністерство культури та стратегічних комунікацій України*. URL: <https://mcsc.gov.ua/informatsiyna-polityka-ta-bezpeka>.

УДК 342.9:349

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.17>

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНУ «МІСТОБУДІВНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ» ЯК ЕЛЕМЕНТУ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО АПАРАТУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІСТОБУДІВНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ НА ТЕРИТОРІЯХ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Сухацький А.П.,
*аспірант кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Національного університету біоресурсів
і природокористування України
ORCID: 0009-0005-0543-4478
e-mail: a.sukhatskyi@gmail.com*

Сухацький А.П. Проблеми визначення терміну «містобудівні перетворення» як елементу термінологічного апарату правового регулювання містобудівних перетворень на територіях об'єктів культурної спадщини.

Стаття присвячена дослідженню актуальної проблеми відсутності законодавчого визначення терміну «містобудівні перетворення» в контексті правового регулювання містобудівних перетворень на територіях об'єктів культурної спадщини. Автор зауважує, що термінологічний апарат правового регулювання містобудівних перетворень на територіях об'єктів культурної спадщини фактично є недослідженим. У ході дослідження автор здійснив комплексний аналіз чинної нормативно-правової бази. У статті проаналізовано положення Закону України «Про основи містобудування», Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», Закону України «Про архітектурну діяльність», Закону України «Про охорону культурної спадщини» та Закону України «Про охорону археологічної спадщини». Автором з'ясовано, що названі закони не містять визначення терміну «містобудівні перетворення» ні узагальненого характеру, ні в контексті правового регулювання містобудівних перетворень на територіях об'єктів культурної спадщини. У статті зазначається, що законодавчі акти у сфері містобудування містять визначення базових термінів «містобудування (містобудівна діяльність)» та «будівництво», але термін «містобудівні перетворення» в їх тексті взагалі не вживається. Водночас автором встановлено, що законодавчі акти у сфері охорони культурної спадщини передбачають конкретні повноваження органів охорони культурної спадщини у сфері містобудівних перетворень на територіях об'єктів культурної спадщини. У статті вказується, що має місце законодавча прогалина відповідного правового регулювання. Автор зауважує, що здійснення визначення терміну «містобудівні перетворення» на рівні підзаконних-нормативно-правових актів є вимушеним кроком відповідних органів державної влади спрямованим на заповнення законодавчої прогалини у правовому регулюванні. У статті наголошується на існуванні нагальної необхідності закріплення терміну «містобудівні перетворення» на законодавчому рівні з метою усунення прогалини правового регулювання містобудівних перетворень на територіях об'єктів культурної спадщини.

Ключові слова: правове регулювання, містобудівні перетворення, території об'єктів культурної спадщини, містобудування, будівництво, органи охорони культурної спадщини.

Sukhatskyi A.P. Problems of defining the term “urban planning transformations” as an element of the terminological apparatus of legal regulation of urban planning transformations in the territories of cultural heritage sites

The article is devoted to the study of the current problem of the lack of a legislative definition of the term “urban planning transformations” in the context of legal regulation of urban planning transformations in the territories of cultural heritage sites. The author notes that the terminological

apparatus of legal regulation of urban planning transformations in the territories of cultural heritage sites is actually unexplored. In the course of the study, the author carried out a comprehensive analysis of the current regulatory framework. The article analyzes the provisions of the laws of Ukraine “On the Fundamentals of Urban Planning”, “On Regulation of Urban Planning Activities”, “On Architectural Activities”, “On Protection of Cultural Heritage” and “On Protection of Archaeological Heritage”. The author found out that the mentioned laws do not contain a definition of the term “urban planning transformations” either of a generalized nature or in the context of legal regulation of urban planning transformations in the territories of cultural heritage sites. The article notes that legislative acts in the field of urban planning contain definitions of the basic terms “urban planning (urban planning activity)” and “construction”, but the term “urban planning transformations” is not used at all in their text. At the same time, the author establishes that legislative acts in the field of cultural heritage protection provide for specific powers of cultural heritage protection bodies in the field of urban planning transformations on the territories of cultural heritage sites. The article indicates that there is a legislative gap in the relevant legal regulation. The author notes that the implementation of the definition of the term “urban planning transformations” at the level of subordinate legislative and regulatory legal acts is a forced step of the relevant state authorities aimed at filling the legislative gap in legal regulation. The article emphasizes the urgent need to consolidate the term «urban planning transformations» at the legislative level in order to eliminate the gap in the legal regulation of urban planning transformations in the territories of cultural heritage sites.

Key words: legal regulation, urban transformations, territories of cultural heritage sites, urban planning, construction, cultural heritage protection bodies.

Постановка проблеми. Необхідність дослідження сутності та змісту правового регулювання містобудівних перетворень на територіях об’єктів культурної спадщини постають досить гостро.

Невирішеність питань із хаотичним будівництвом споруд на територіях об’єктів культурної спадщини всупереч законодавству щодо охорони культурної спадщини та містобудівної документації, часта руйнація пам’яток, порушення прав і законних інтересів громадян щодо захисту культурної спадщини тощо, потребує відповідного державного управління.

Ефективне державне управління у сфері містобудівних перетворень на територіях об’єктів культурної спадщини в першу чергу залежить від належного правового регулювання.

Водночас, термін «містобудівні перетворення» не є усталеним у законодавстві України. Відтак, дослідження питання термінологічного апарату правового регулювання містобудівних перетворень на територіях об’єктів культурної спадщини є особливо актуальним.

Мета дослідження полягає у комплексному науково-теоретичному аналізі терміну «містобудівні перетворення» як елементу термінологічного апарату правового регулювання містобудівних перетворень на територіях об’єктів культурної спадщини та з’ясування необхідності законодавчих змін щодо термінологічної визначеності та усунення прогалини у вказаній сфері правового регулювання.

Стан опрацювання проблематики. Термінологічний апарат у правовому регулюванні містобудівних перетворень на територіях об’єктів культурної спадщини фактично є недослідженим. Однак, певних аспектів у своїх наукових працях торкнулися ряд українських науковців: Усенко О.В., Кондратенко Ю.В., Ріпенко А.І., Маліков С.К., Околович М.С., Хряпинський А.П., Нейборський Є.А., Курчин О.Г., Рибак К.О. та інші.

Виклад основного матеріалу. Основний Закон України встановлює, що культурна спадщина охороняється законом (ч. 4 ст. 54) і держава забезпечує збереження історичних пам’яток та інших об’єктів, що становлять культурну цінність (ч. 5 ст. 54) [1]. На цьому також наголошував Конституційний Суд України (абз. 2 п. 6 рішення від 16.10.2008 № 24-рп/2008) [2].

Відтак, правове регулювання відносин у сфері охорони культурної спадщини, зокрема містобудівних перетворень на територіях об’єктів культурної спадщини, перш за все має здійснюватися на законодавчому рівні.

Разом з тим значення терміну «містобудівні перетворення» як елементу термінологічного апарату правового регулювання містобудівних перетворень на територіях об’єктів культурної спадщини також повинно бути сформульоване на законодавчому рівні.

Окрім Конституції України основними законодавчими актами у сферах містобудування та охорони культурної спадщини є закони України «Про основи містобудування», «Про регулювання

містобудівної діяльності», «Про архітектурну діяльність», «Про охорону культурної спадщини» та «Про охорону археологічної спадщини».

Положення названих законів є предметом нашого аналізу в контексті дослідження проблеми визначення терміну «містобудівні перетворення» як елементу термінологічного апарату правового регулювання містобудівних перетворень на територіях об'єктів культурної спадщини.

Закон України «Про основи містобудування» визначає правові, економічні, соціальні та організаційні засади містобудівної діяльності в Україні і спрямований, зокрема, на забезпечення збереження культурної спадщини [3].

Слід зауважити, що цей Закон не містить визначення терміну «містобудівні перетворення» і такий термін не вживається в його тексті. Водночас, він містить визначення терміну «містобудування (містобудівна діяльність)», який є базовим у правовому регулюванні містобудування.

Так, містобудування (містобудівна діяльність) – це цілеспрямована діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, громадян, об'єднань громадян по створенню та підтриманню повноцінного життєвого середовища, яка включає прогнозування розвитку населених пунктів і територій, планування, забудову та інше використання територій, проектування, будівництво об'єктів містобудування, спорудження інших об'єктів, реконструкцію історичних населених пунктів при збереженні традиційного характеру середовища, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини, створення інженерної та транспортної інфраструктури (ст. 1 Закону України «Про основи містобудування») [3].

Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» встановлює правові та організаційні основи містобудівної діяльності і спрямований, зокрема, на забезпечення збереження культурної спадщини [4], а Закон України «Про архітектурну діяльність» визначає правові та організаційні засади здійснення архітектурної діяльності [5].

Слід зауважити, що ці закони також не містять визначення терміну «містобудівні перетворення» і такий термін не вживається в їх тексті. Разом з тим, їх положення містять визначення термінів «будівництво» та «будівництво об'єкта архітектури».

Так, будівництво – це нове будівництво, реконструкція, реставрація, капітальний ремонт об'єкта будівництва (п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності») [4], а будівництво об'єкта архітектури – це нове будівництво, реконструкція, реставрація, капітальний ремонт об'єкта архітектури (ч. 1 ст. 9 Закону України «Про архітектурну діяльність») [5].

Таким чином, з аналізу законодавчих актів у сфері містобудування вбачається, що вони не містять визначення терміну «містобудівні перетворення» ні узагальненого характеру, ні в контексті правового регулювання містобудівних перетворень на територіях об'єктів культурної спадщини. Більш того, такий термін взагалі не вживається в їх тексті. Водночас, їх положення містять визначення базових термінів «містобудування (містобудівна діяльність)» та «будівництво».

У свою чергу, Закон України «Про охорону культурної спадщини» регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті [6], а Закон України «Про охорону археологічної спадщини» – відносини, пов'язані з охороною археологічної спадщини України, як невід'ємної частини культурної спадщини [7].

Перш за все слід зауважити, що ці закони також не містять визначення терміну «містобудівні перетворення». Проте, їх положеннями закріплено конкретні повноваження органів охорони культурної спадщини у сфері містобудівних перетворень на територіях об'єктів культурної спадщини.

Так, Законом України «Про охорону культурної спадщини» передбачені наступні повноваження органів охорони культурної спадщини:

центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини погоджує програми та проекти містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт на пам'ятках національного значення, їх територіях, в історико-культурних заповідниках, на історико-культурних заповідних територіях, у зонах охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць, а також програми і проекти, реалізація яких може позначитися на об'єктах культурної спадщини (п. 14 ч. 2 ст. 5) [6];

центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, на підставі висновку органу, що забезпечує дотримання режиму історико-культурної заповідної території, погоджує здійснення у межах історико-культурної заповідної території

містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, будівельних, меліоративних, шляхових, земляних робіт (ч. 4 ст. 33) [6];

орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим, органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій відповідно до їхньої компетенції погоджують відповідні програми та проекти містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт, реалізація яких може позначитися на стані пам'яток місцевого значення, їх територій і зон охорони (п. 9 ч. 1 ст. 6) [6];

районні державні адміністрації, виконавчі органи сільських, селищних, міських рад відповідно до їх компетенції надають висновки щодо відповідних програм та проектів містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт на пам'ятках місцевого значення, історико-культурних заповідних територіях та в зонах їх охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць, а також програм та проектів, реалізація яких може позначитися на стані об'єктів культурної спадщини (п. 7 ч. 2 ст. 6) [6];

орган, до сфери управління якого належить історико-культурний заповідник погоджує здійснення у межах історико-культурного заповідника містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, будівельних, меліоративних, шляхових, земляних робіт (ч. 4 ст. 33) [6].

Крім того, положеннями Закону України «Про охорону культурної спадщини» передбачено, що на охоронюваних археологічних територіях, у межах зон охорони пам'яток, історичних ареалів населених місць, занесених до Списку історичних населених місць України, забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини (ч. 7 ст. 32) [6].

У свою чергу, Законом України «Про охорону археологічної спадщини» передбачені такі повноваження органів охорони культурної спадщини:

центральный орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини погоджує програми та проекти містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт на пам'ятках національного значення та в зонах їх охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць з урахуванням експертного висновку за результатами наукової археологічної експертизи зазначених проектів (абз. 7 ч. 2 ст. 6) [7];

орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим, обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, виконавчі органи сільських, селищних, міських рад погоджують програми та проекти містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт, виконання яких може позначитися на стані пам'яток місцевого значення, їх територій і зон охорони, з урахуванням експертного висновку за результатами наукової археологічної експертизи зазначених проектів (абз. 7 ст. 7) [7].

Відтак, проведений аналіз законодавчих актів у сфері охорони культурної спадщини свідчить, що вони не містять визначення терміну «містобудівні перетворення» ні узагальненого характеру, ні в контексті правового регулювання містобудівних перетворень на територіях об'єктів культурної спадщини.

Попри це їх положення передбачають конкретні повноваження органів охорони культурної спадщини щодо погоджень програм та проектів містобудівних перетворень на територіях об'єктів культурної спадщини та погоджень, надання дозволів здійснення містобудівних перетворень на територіях об'єктів культурної спадщини.

Окрім того, слід зазначити, що Україна є державою-стороною Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (далі – Конвенція).

Кожна держава-сторона Конвенції визнає зобов'язання забезпечувати охорону та збереження культурної спадщини, яка перебуває на її території. З цією метою вона прагне діяти як власними зусиллями так і використовувати міжнародну допомогу і співробітництво [8]. Таке співробітництво здійснюється, зокрема, через Комітет всесвітньої спадщини.

У пункті 172 операційних настанов з виконання Конвенції Комітет всесвітньої спадщини запрошує держави-сторони Конвенції інформувати Комітет про їхні наміри здійснити або дозволити на території, що перебуває під захистом Конвенції, значні відновлювальні або будівельні роботи, які можуть вплинути на видатну універсальну цінність об'єкта [9].

Зважаючи на те, що об'єкт всесвітньої спадщини має правовий статус пам'ятки національного значення (ч. 1 ст. 37-2 Закону України «Про охорону культурної спадщини»), проекти містобудів-

них, архітектурних та ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт на об'єкті всесвітньої спадщини погоджує центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини (п. 14 ч. 2 ст. 5 Закону України «Про охорону культурної спадщини») [6].

Водночас, проведенню містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт на об'єкті всесвітньої спадщини, його території, в буферній зоні передусє інформування Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Рекомендації Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО щодо проектів містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт на об'єкті всесвітньої спадщини, його території, в буферній зоні є обов'язковими для виконання при проведенні таких робіт (ч. 3 ст. 37-2 Закону України «Про охорону культурної спадщини») [6].

Отже, попри відсутність визначення терміну «містобудівні перетворення», положеннями Закону України «Про охорону культурної спадщини» передбачено повноваження центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини щодо погодження проектів містобудівних перетворень на об'єкті всесвітньої спадщини, його території, а також обов'язковість рекомендацій Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО щодо таких проектів.

У зв'язку з вище викладеним слід звернути увагу, що згідно з нормами Основного Закону в Україні визнається і діє принцип верховенства права (ч. 1 ст. 8); органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19) [1]. У цих нормах Конституції України втілено загальновідому формулу обмеження дискреційних повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування «дозволено лише те, що прямо передбачено законом».

Разом з тим, складником принципу верховенства права є юридична визначеність, яка полягає, з-поміж іншого, в чіткості та зрозумілості норм права, передбаченості їх змісту та можливих наслідків застосування або іншої форми реалізації цих норм права (абз. 4 п. 4.1. мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 01.03.2023 № 1-р(П)/2023) [10].

Таким чином, у законодавчих актах у сферах містобудування та охорони культурної спадщини має місце прогалина правового регулювання, оскільки за наявності відповідних повноважень органів охорони культурної спадщини, відсутнє визначення терміну «містобудівні перетворення» як узагальненого характеру так і в контексті правового регулювання містобудівних перетворень на територіях об'єктів культурної спадщини.

Водночас слід зауважити, що складається ситуація, коли визначення терміну «містобудівні перетворення» здійснюється на рівні підзаконних-нормативно-правових актів.

У затвердженому Кабінетом Міністрів України Порядку розроблення, оновлення, внесення змін та затвердження містобудівної документації термін «містобудівні перетворення» має таке значення: містобудівні перетворення – нове будівництво, реконструкція, демонтаж будівель і споруд, відновлення втрачених об'єктів культурної спадщини, реставрація з пристосуванням із зміною просторових параметрів будівель і споруд, роботи з інженерного захисту, інженерної підготовки території, ландшафтні перетворення, розвиток транспортної інфраструктури та інженерних мереж [11].

У затвердженому Міністерством культури України Порядку інформування Міжурядового комітету з охорони всесвітньої культурної і природної спадщини про наміри здійснити містобудівні перетворення на території об'єкта культурної спадщини, включеного до Списку всесвітньої спадщини, та/або в межах його буферної зони термін «містобудівні перетворення» вживається у такому значенні: містобудівні перетворення – нове будівництво, реконструкція, реставрація, земляні роботи, ландшафтні перетворення на території об'єкта всесвітньої спадщини та/або в межах його буферної зони [12].

Проте, це вимушені кроки спрямовані на заповнення законодавчої прогалини у правовому регулюванні, які якщо не погіршують, то ускладнюють дотримання юридичної визначеності у сфері правового регулювання містобудівних перетворень на території об'єктів культурної спадщини. До того ж, заповнення законодавчої прогалини є прерогативою Верховної Ради України.

Крім того, слід зазначити про хоч і не дуже вдалу, оскільки законопроект зняли з розгляду через велику кількість зауважень, але чи не єдину спробу дати визначення терміну «містобудівні випробування» на законодавчому рівні.

Так, проєктом Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання руйнуванню та знищенню нерухомої культурної спадщини» було запропоновано доповнити статтю 1 Закону України «Про охорону культурної спадщини», зокрема, абзацом такого змісту: «містобудівне перетворення – містобудівна діяльність, під час якої відбуваються зміни планувальної структури населеного пункту, зміни містобудівної або функціональної ролі вулиць, площ, парків, скверів та інших містобудівних утворень. Будівництво або реконструкція, яка призводить до зміни сталої системи об'ємно-просторових домінант та об'ємно-просторової структури населеного пункту;» [13].

Головне науко-експертне управління у зауваженнях до законопроєкту зазначило, що запропоноване визначення терміну «містобудівне перетворення» не належить до предмету правового регулювання Закону України «Про охорону культурної спадщини», оскільки виходить за межі відносин у сфері охорони культурної спадщини і стосується містобудівної діяльності у цілому. При цьому, законодавство у сфері містобудівної діяльності, зокрема, закони України «Про основи містобудування», «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про архітектурну діяльність» не передбачають регулювання відносин щодо містобудівних перетворень [14].

Міністерство розвитку громад та територій України зауважило, що запропоноване у законопроєкті визначення терміну «містобудівне перетворення» містить вкрай суперечливі сполучення та уривки термінології законодавства сфери містобудівної діяльності, які у незрозумілому поєднанні суперечать законодавчо сформованим принципам та поняттям [15].

Міністерство юстиції України повідомило, що запропоноване у законопроєкті визначення терміну «містобудівне перетворення» потребує узгодження з положеннями законів України «Про основи містобудування», «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про архітектурну діяльність», зокрема, в частині визначення термінів «містобудування (містобудівна діяльність)» та «будівництво», а також доопрацювання в частині вживання слів та термінів «містобудівна або функціональна роль», «містобудівні утворення», «будівництво або реконструкція», «нового будівництва», «реконструкція та нове будівництво» [16].

Проте, жоден із згаданих суб'єктів не вказав, що попри недосконалість запропонованого у законопроєкті визначення терміну «містобудівні перетворення», існує нагальна необхідність його закріплення на законодавчому рівні з метою усунення прогалини відповідного правового регулювання.

Висновки. Аналіз законодавчих актів у сферах містобудування та охорони культурної спадщини свідчить про відсутність визначення терміну «містобудівні перетворення» як узагальненого характеру так і в контексті правового регулювання містобудівних перетворень на територіях об'єктів культурної спадщини. Термін «містобудівні перетворення» взагалі не вживається у законах України «Про основи містобудування», «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про архітектурну діяльність». Тоді як законами України «Про охорону культурної спадщини» та «Про охорону археологічної спадщини» передбачені конкретні повноваження органів охорони культурної спадщини щодо погоджень програм та проєктів, надання дозволів здійснення містобудівних перетворень на територіях об'єктів культурної спадщини. Має місце законодавча прогалина у правовому регулюванні, а спроби вирішити її шляхом здійснення визначення терміну «містобудівні перетворення» на рівні підзаконних-нормативно-правових актів є недостатніми у розумінні принципу юридичної визначеності та дозвільного принципу для органів державної влади і органів місцевого самоврядування «дозволено лише те, що прямо передбачено законом». Існує нагальна необхідність закріплення на законодавчому рівні терміну «містобудівні перетворення» з метою усунення прогалини у відповідному правовому регулюванні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996; зі змінами від 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Рішення Конституційного Суду України від 16.10.2008 № 24-пп/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v024p710-08#Text>.
3. Про основи містобудування: Закон України від 16.11.1992 № 2780-XII; зі змінами від 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2780-12#top>.
4. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 № 3038-VI; зі змінами від 21.09.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text>.

5. Про архітектурну діяльність: Закон України від 20.05.1999 № 687-XIV; зі змінами від 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14#top>.
6. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 № 1805-III; зі змінами від 02.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.
7. Про охорону археологічної спадщини: Закон України від 18.03.2004 № 1626-IV; зі змінами від 12.12.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#top>.
8. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16.11.1972. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text.
9. Керівні настанови до імплементації Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини: Збірник документів. URL: <https://mcsc.gov.ua/files/pdf/856987.pdf>.
10. Рішення Конституційного Суду України від 01.03.2023 № 1-п(II)/2023. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1-rii2023.pdf>.
11. Порядок розроблення, оновлення, внесення змін та затвердження містобудівної документації: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.09.2021 № 926 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 31.12.2024 № 1557); зі змінами від 11.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/926-2021-%D0%BF#Text>.
12. Порядок інформування Міжурядового комітету з охорони всесвітньої культурної і природної спадщини про наміри здійснити містобудівні перетворення на території об'єкта культурної спадщини, включеного до Списку всесвітньої спадщини, та/або в межах його буферної зони: Наказ Міністерства культури України 20.04.2018 № 345, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 06.07.2018 за № 786/32238. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0786-18#Text>.
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання руйнуванню та знищенню нерухомої культурної спадщини: Проект Закону України від 30.12.2020 № 4561. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4561&skl=10.
14. Висновок Головного науко-експертного управління до проекту Закону України реєстр. № 4561 від 30.12.2020. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=70779&pf35401=542616>.
15. Пропозиції Міністерства розвитку громад та територій України до проекту Закону України реєстр. № 4561 від 30.12.2020. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/bills_documents/document-2156225.pdf.
16. Лист Міністерства юстиції України щодо доручення Прем'єр-міністра України Дениса Шмигала від 25.01.2021 № 1921/1/1-21. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/bills_documents/document-2957538.pdf.

УДК 342.95: 623.36

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.18>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СФЕРІ ПРОТИМІННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Теремецький В.І.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач сектору проблем реалізації господарського законодавства
відділу проблем модернізації господарського права та законодавства
Державної установи «Інститут економіко-правових
досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-2667-5167
e-mail: vladvokat333@ukr.net*

Марченко М.Ю.,

*кандидат юридичних наук,
директор акціонерного товариства
«Закритий недиверсифікований венчурний
корпоративний інвестиційний фонд «Джерело»
ORCID: 0009-0006-0078-8346
e-mail: marchenko_m_@ukr.net*

Теремецький В.І., Марченко М.Ю. Правове регулювання юридичної відповідальності у сфері протимінної діяльності.

Наукове дослідження присвячено проблемам правового регулювання юридичної відповідальності у сфері протимінної діяльності. Досліджено нормативно-правові акти, що регламентують протимінну діяльність та встановлюють правові підстави кримінальної, адміністративної й цивільної відповідальності. Проаналізовано наукові праці, присвячені загальнотеоретичним засадам юридичної відповідальності, а також особливостям кримінальної відповідальності за злочини проти безпеки виробничої діяльності.

Визначено юридичну відповідальність за правопорушення у сфері протимінної діяльності як застосування до порушників правил безпеки та охорони праці під час розмінування заходів адміністративної, кримінальної або цивільної відповідальності. Встановлено, що порушники правил здійснення протимінної діяльності можуть бути притягнуті до кримінальної, адміністративної або цивільної відповідальності за певні правопорушення.

Вказано, що адміністративна відповідальність встановлена за порушення правил охорони праці під час розмінування та здійснення протимінної діяльності без одержання сертифікату відповідності процесів з протимінної діяльності. Зроблено висновок, що такі правопорушення можуть бути кваліфіковані за ч. 5 ст. 41 КУпАП та ч. 1 ст. 164 КУпАП. З'ясовано, що порушення правил охорони праці та безпеки виробництва, яке спричинило шкоду здоров'я потерпілим, можуть бути кваліфіковані як злочини, передбачені ст. 271 і 272 КК України. З'ясовано, що завдання шкоди майну фізичних або юридичних осіб під час розмінування внаслідок порушення правил техніки безпеки може стати підставою для цивільної відповідальності.

Запропоновано внесення змін до законодавства України з метою вдосконалення правового регулювання у сфері протимінної діяльності. Обґрунтовано доцільність включення розмінування до Переліку робіт з підвищеною небезпекою. Запропоновано в примітці до розділу Х «Кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва» КК України закріпити положення, відповідно до якого діяльність із розмінування території визнається різновидом виробничої діяльності (виробництва). Такий підхід ґрунтується на правовій позиції, викладеній у п. 5 Постанови Пленуму Вер-

ховного Суду України від 12.06.2009 № 7, згідно з якою поняття «виробництво» охоплює не лише діяльність, безпосередньо пов'язану зі створенням продукції, але й будь-яку іншу діяльність підприємства, в основі якої лежить праця людини, спрямована на досягнення певного результату. Визначено перспективні напрями подальших наукових досліджень у цій сфері.

Ключові слова: протимінна діяльність, юридична відповідальність, адміністративна відповідальність, правопорушення, розмінування, охорона праці, безпека виробництва, порушення правил техніки безпеки.

Teremetskyi V.I., Marchenko M.Yu. Legal regulation of legal liability in the field of mine action.

Scientific study is devoted to the problems of legal regulation of legal liability in the field of mine action. The legislative and by-laws that regulate mine action and establish the legal principles of criminal, administrative, and civil liability are studied. The works of researchers who studied the general theoretical principles of legal liability and the features of criminal liability for crimes against production safety are analyzed.

Legal liability for offenses in the field of mine action is determined by applying administrative, criminal, or civil liability measures to violators of safety and labor protection rules during demining. It is established that violators of the rules for conducting mine action may be held criminally, administratively, or civilly liable for certain offenses.

It is argued that administrative liability is established for violations of labor protection rules during demining and conducting mine action without obtaining a certificate of compliance with mine action processes. It is concluded that such offenses can be qualified under Part 5 of Article 41 of the Code of Administrative Offenses and Part 1 of Article 164 of the Code of Administrative Offenses. It is established that violations of the rules of labor protection and production safety, which caused harm to the health of the victims, can be qualified as crimes provided for in Articles 271 and 272 of the Criminal Code of Ukraine. It is found that causing damage to the property of individuals or legal entities during demining or violating safety rules may be grounds for civil liability.

The author proposes amendments to the legislation of Ukraine in order to improve legal regulation in the field of mine action. The author substantiates the expediency of including demining in the List of high-risk works. The author concludes that it is necessary to legislate the concept of “production” in the Criminal Code of Ukraine not only as an activity related directly to the creation of products, but also as any other activity of an enterprise based on human labor and aimed at achieving results. The author identifies promising areas for further scientific research in this area.

Key words: mine action, legal liability, administrative liability, offenses, demining, occupational safety, industrial safety, violation of safety rules.

Постановка проблеми. Провадження протимінної діяльності поєднано із величезними ризиками для життя і здоров'я людини, завдання шкоди майну окремих осіб. Дотримання правил розмінування, встановлених у нормативно-правових актах, є запорукою безпечності та ефективності такої діяльності. Встановлення заходів юридичної відповідальності за порушення правил техніки безпеки під час розмінування є серйозним важелем для забезпечення безпеки протимінної діяльності. Наведені аргументи обґрунтовують актуальність обраної теми дослідження.

Метою дослідження є з'ясування особливостей правового регулювання юридичної відповідальності за порушення законодавства у сфері протимінної діяльності в Україні, визначення проблем правозастосування та обґрунтування напрямів удосконалення правового механізму притягнення до відповідальності за такі порушення.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми правового регулювання протимінної діяльності, а також правові засади юридичної відповідальності висвітлювалися у наукових працях багатьох дослідників. Загальнотеоретичні підходи до розуміння юридичної відповідальності відображені у працях М.М. Бліхар [1], І.В. Зеленої [2], А.М. Рубаненко [3], Є.І. Григоренка [4]. Особливості кримінальної відповідальності за злочини у сфері виробничої безпеки розглядаються у працях В.І. Борисова [5], С.О. Загороднюк, Г.С. Круш [6], О.О. Дудорова та Р.О. Мовчан [7]. Водночас слід зазначити, що питання юридичної відповідальності за правопорушення, пов'язані з протимінною діяльністю, залишаються практично не дослідженими у вітчизняній правовій науці.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні засади юридичної відповідальності були ґрунтовно розроблені у наукових працях багатьох дослідників у галузі права. Так, М.М. Бліхар визначає пра-

вовий інститут відповідальності як невід’ємний елемент механізму регулювання правовідносин, що спрямовує дії всіх суб’єктів до правомірної поведінки [1, с. 166]. На думку І.В. Зеленої, юридична відповідальність є багатоаспектним правовим феноменом, що ґрунтується на нормативних приписах, виконує регулятивну та охоронну функції, і реалізується як шляхом дотримання встановлених правил, так і шляхом застосування до правопорушника заходів державного примусу [2, с. 179]. А.М. Рубаненко під юридичною відповідальністю розуміє застосування передбачених законом обмежувальних заходів впливу до осіб, які вчинили порушення норм певної галузі права [3, с. 218]. Отже, аналіз існуючих наукових точок зору свідчить про наявність різних підходів до визначення сутності юридичної відповідальності, що відображає багатовимірність цього правового явища. Крім того, зміст юридичної відповідальності може варіюватися залежно від галузі правового регулювання, у межах якої здійснено правопорушення.

Правовідносини у сфері розмінування в Україні регулюються Законом України «Про протимінну діяльність в Україні» (далі – Закон № 2642-VIII). Водночас норми цього законодавчого акта лише фрагментарно врегульовують питання юридичної відповідальності. Зокрема, ст. 38 Закону № 2642-VIII має назву «Відповідальність за порушення законодавства у сфері протимінної діяльності», однак не встановлює жодних конкретних санкцій чи переліку правопорушень. У ч. 1 цієї статті лише зазначено, що правопорушеннями у сфері протимінної діяльності визнаються протиправні діяння суб’єктів протимінної діяльності або фахівців з розмінування, які спричинили невиконання або неналежне виконання вимог, встановлених законодавством та національними стандартами у цій сфері [8]. Таким чином, наведене положення має загальний характер і не містить конкретного переліку порушень чи санкцій за їх вчинення.

Для визначення правопорушень, які можуть бути вчинені у сфері протимінної діяльності, слід звернутися до аналізу норм галузевого законодавства. Як зазначає Є.І. Григоренко, у правовій системі виокремлюються різні види юридичної відповідальності: адміністративна, кримінальна, цивільна, дисциплінарна та матеріальна [4, с. 32]. Дійсно, галузеве законодавство містить норми, які встановлюють перелік та види злочинів і адміністративних правопорушень, підстави для застосування цивільної відповідальності.

Окремі види адміністративних правопорушень встановлені у Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП). Деякі з них можуть бути вчинені під час гуманітарного розмінування. Зокрема, у ч. 5 ст. 41 КУпАП встановлено адміністративну відповідальність за порушення вимог нормативно-правових актів про охорону праці [9]. Згідно з п. 3 і п. 10 ч. 1 ст. 1 Закону № 2642-VIII до проведення розмінування залучаються фахівці з розмінування операторів протимінної діяльності. При чому до операторів протимінної діяльності належать не лише підрозділи уповноважених органів влади, а й підприємства, установи та організації незалежно від форми власності, які отримали відповідний дозвіл (ліцензію) на здійснення такої діяльності. Згідно з ч. 1 ст. 28 Закону № 2642-VIII оператори протимінної діяльності є виконавцями заходів у сфері протимінної діяльності [8]. Отже, заходи з розмінування можуть здійснювати фахівці, які перебувають у трудових відносинах із відповідним підприємством, яке має статус оператора протимінної діяльності. При чому під час організації робіт з розмінування можуть бути порушені вимоги охорони праці, тобто вчинене правопорушення, передбачене ч. 5 ст. 41 КУпАП.

Загальні вимоги до охорони праці встановлено спеціальним законом. Відповідно до ст. 2 і 27 Закону України «Про охорону праці» вимоги з охорони праці можуть встановлюватися у правилах, нормах, регламентах, положеннях, інструкціях та інших документах з охорони праці. Дія цього закону поширюється на всіх юридичних і фізичних осіб, які використовують найману працю, а також на всіх працівників [10]. Вимоги щодо безпеки та гігієни праці у сфері протимінної діяльності встановлено у розділі 12 Національного стандарту «Протимінна діяльність. Процеси управління. Основні положення» ДСТУ 8820:2023 затверджено наказом ДП «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» від 13.03.2023 № 27 (далі – Національний стандарт протимінної діяльності) [11]. Таким чином, невиконання вимог розділу 12 Національного стандарту протимінної діяльності може бути кваліфіковано як порушення вимог про охорону праці, тобто адміністративний проступок, передбачений ч. 5 ст. 41 КУпАП.

Згідно зі ст. 231 та ч. 2 ст. 255 КУпАП право складати протоколи про адміністративні правопорушення, передбачені ч. 5 ст. 41 КУпАП, мають посадові особи центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці [9]. Таким органом влади є

Державна служба України з питань праці. Правовий статус цієї служби визначено відповідним положенням, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 11.02.2015 № 96 (далі – Положення про Держпраці). Згідно з пп. 1 п. 3 Положення про Держпраці до основних завдань цієї служби належить реалізація державної політики у сфері охорони праці. Відповідно до пп. 51 п. 4 Положення про Держпраці до повноважень служби належить складення протоколів про адміністративну відповідальність та розгляд справ про адміністративні правопорушення [12]. Отже, саме під час проведення перевірок дотримання законодавства про охорону праці Держпраці може виявити порушення вимог Національного стандарту протимінної діяльності.

Наступне адміністративне правопорушення, яке може бути вчинено під час протимінної діяльності, пов'язано з дозвільними процедурами у сфері господарювання. Згідно з ч. 2 ст. 28 Закону № 2642-VIII підприємства та організації для набуття статусу оператора протимінної діяльності повинні отримати сертифікат відповідності процесів з протимінної діяльності [8]. Порядок реалізації експериментального проекту щодо сертифікації операторів протимінної діяльності та процесів протимінної діяльності затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 02.02.2024 № 123 (далі – Порядок сертифікації). Відповідно до п. 6 Порядку сертифікації під час цієї процедури проводиться оцінка здійснення підприємством таких процесів, як нетехнічне і технічне обстеження території, розмінування вручну, розмінування із використанням машин і механізмів, застосування кінологічних розрахунків мінно-розшукової служби, очищення районів ведення бойових дій, розмінування акваторій та знешкодження мін. Згідно з п. 56 Порядку сертифікації за результатами цієї процедури видається сертифікат відповідності для кожного процесу протимінної діяльності [13]. Таким чином, підприємство може здійснювати діяльність з розмінування лише після отримання відповідного сертифікату.

Водночас здійснення протимінної діяльності без одержання сертифікату може бути кваліфіковане як адміністративне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 164 КУпАП, тобто провадження господарської діяльності без одержання дозвільного документа, передбаченого законодавством. Згідно з ч. 1 ст. 255 КУпАП складати протоколи про вчинення адміністративних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 164 КУпАП, мають право органи Національної поліції України, а також інші органи влади, які видають ліцензії для здійснення певного виду господарської діяльності [9]. Оскільки протимінна діяльність не потребує одержання ліцензії, то складати протокол про здійснення розмінування без одержання необхідного сертифікату мають право тільки органи поліції України. Відповідно до ч. 1 ст. 221 КУпАП розгляд протоколів про адміністративні правопорушення, передбачені ч. 1 ст. 164 КУпАП, здійснюють районні суди [9]. Отже, законодавство про адміністративні правопорушення встановлює підстави та порядок притягнення до адміністративної відповідальності тих підприємств, які здійснюють розмінування без одержання сертифікату відповідності процесів з протимінної діяльності.

Під час здійснення протимінної діяльності можливе вчинення не лише адміністративних правопорушень, а й кримінальних злочинів. Зокрема, перелік порушень правил безпеки під час виконання робіт, які можуть бути кваліфіковані як злочини, наведено у ст. 271–275 розділу X Кримінального кодексу України (далі – КК України) [14]. Роз'яснення щодо застосування терміну «виробництво» у судовій практиці містяться у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва» від 12.06.2009 № 7 (далі – ППВС України від 12.06.2009 № 7). Згідно з п. 5 ППВС України від 12.06.2009 № 7 під виробництвом у вказаних статтях КК України слід розуміти не лише діяльність, пов'язану безпосередньо зі створенням продукції, а й будь-яку діяльність підприємства, в основі функціонування якої лежить праця людини, спрямована на одержання результату [15]. Тож цілком обґрунтованим є висновок, що ділянка місцевості, на якій проводиться розмінування, за певних умов може стати місцем вчинення злочинів, передбачених ст.ст. 271–275 КК України.

Однак не всі правопорушення, передбачені розділом X КК України, можуть бути інкриміновані у разі порушень під час протимінної діяльності. Зокрема, у ст. 273 КК України встановлено кримінальну відповідальність за порушення правил безпеки на вибухонебезпечних підприємствах [14]. Водночас, відповідно до п. 14 ППВС України від 12.06.2009 № 7 місцем вчинення злочину, передбаченого ст. 273 КК України, не можуть визнаватися об'єкти невикористаного призначення [15]. Отже, ділянка місцевості, на якій відбувається розмінування, не може бути місцем вчинення злочину, передбаченого ст. 273 КК України.

У ст. 274 КК України передбачено кримінальну відповідальність за порушення правил ядерної або радіаційної безпеки на виробництві [14]. Натомість порушення, пов'язані з розробленням, конструюванням, виготовленням чи зберіганням промислової продукції, а також проектуванням чи будівництвом, що стосуються безпечної експлуатації будівель і споруд, підпадають під дію ст. 275 КК України [14]. Оскільки діяльність із розмінування не охоплює зазначених процесів, такі склади злочинів не можуть бути інкриміновані під час її здійснення. Таким чином, у межах протимінної діяльності можуть мати місце лише ті порушення, які підпадають під ознаки злочинів, передбачених ст. 271 та 272 КК України.

Зокрема, ст. 271 КК України встановлює кримінальну відповідальність за порушення вимог законодавства про охорону праці [14]. Водночас правопорушення у цій сфері кваліфікується як злочин лише за наявності наслідків у вигляді шкоди здоров'ю потерпілого. За відсутності шкоди порушення вимог охорони праці кваліфікуються як адміністративний проступок, передбачений ч. 5 ст. 41 КУпАП. Вимоги до охорони праці під час розмінування закріплені в Національному стандарті протимінної діяльності. Відтак порушення цих вимог, яке завдало шкоди здоров'ю працівника оператора протимінної діяльності, може бути кваліфіковане як злочин за ст. 271 КК України.

Варто наголосити, що у ст. 272 КК України встановлено кримінальну відповідальність за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою на будь-якому підприємстві, що призвело до тяжких наслідків або завдання шкоди здоров'ю потерпілого [14]. Кримінальна відповідальність за цією нормою КК України настає у тому випадку, якщо місцем вчинення злочину було не будь-яке підприємство, а саме те, яке здійснює роботи з підвищеною небезпекою. З цього приводу В.І. Борисов наголошує, що на відміну від звичайних виробництв, роботи з підвищеною небезпекою відрізняються високим ступенем імовірності спричинення шкоди особам, які їх здійснюють. Їм також притаманна висока ціна порушення або помилки під час їх провадження: шкода як результат такого порушення може бути значною – загибель працівників, каліцтво, тяжкі травми, групові нещасні випадки тощо [5, с. 6]. Перелік робіт з підвищеною небезпекою затверджено наказом Державного комітету України з нагляду за охороною праці від 26.01.2005 № 15. Згідно з п. 10 та п. 11 цього Переліку роботи з вибухонебезпечними речовинами та роботи, пов'язані з обслуговуванням вибухонебезпечних ділянок належать саме до робіт з підвищеною небезпекою [16]. Вважаємо, що діяльність з розмінування можна розглядати як роботу з вибухонебезпечними речовинами або обслуговування вибухонебезпечних ділянок. Водночас бажано додати до Переліку робіт з підвищеною небезпекою окремий пункт про розмінування або протимінну діяльність.

Наголосимо, що вимоги до безпеки під час розмінування встановлені у розділі 12 Національного стандарту протимінної діяльності [11]. Порушення вказаних вимог безпеки, яке призвело до завдання шкоди здоров'ю людині, може бути кваліфіковане як злочин за ст. 272 КК України.

Науковці приділяли увагу дослідженню особливостей складів злочинів проти безпеки виробництва. Зокрема, С.О. Загороднюк та Г.С. Круш стверджують, що порушення вимог безпеки або правил охорони праці можуть полягати як у неналежному виконанні, так і в невиконанні встановлених правил і вимог з охорони праці та безпеки виробництва посадовими особами підприємства. При чому такі порушення можуть мати характер як дії, так і бездіяльності [6, с. 33]. Тобто, невиконання вимог Національного стандарту протимінної діяльності щодо забезпечення безпеки під час розмінування, внаслідок чого було завдано шкоду здоров'ю працівника або інших осіб, може бути кваліфіковане за ст. 271 або 272 КК України.

О.О. Дудоров і Р.О. Мовчан наголошують, що потерпілим від злочинів проти безпеки виробництва може бути як особа, яка перебуває у трудових відносинах із підприємством, яке здійснює розмінування, так і будь-яка інша особа, яка постраждала внаслідок вибуху [7, с. 118]. Ця думка цілком відповідає нормі п. 10 ППВС України від 12.06.2009 № 7, яка встановлює, що потерпілими в результаті злочинних діянь, передбачених ст. 272 КК України, можуть бути як учасники виробничого процесу, так і інші особи, які не мають до нього відношення [15]. Наведена норма має важливе значення для кваліфікації вчинених протиправних діянь саме за ст. 272 КК України.

Крім того, О.О. Дудоров і Р.О. Мовчан звертають увагу на те, що суб'єкт злочинів проти виробництва є спеціальним, оскільки подібні кримінальні правопорушення можуть бути вчинені службовими особами підприємства, яке здійснює розмінування. Тобто вчинити ці злочини може керівник, який відповідає за безпеку розмінування, а не звичайний працівник. Із суб'єктивної сторони злочини проти безпеки виробництва характеризуються необережністю у формі злочинної

недбалості або самовпевненості [7, с. 119]. Перелічені твердження дозволяють надати вичерпну характеристику тим злочинам проти безпеки виробництва, які можуть бути вчинені під час розмінування.

Можна зробити висновок, що порушення правил охорони праці або правил виконання робіт з підвищеною небезпекою під час розмінування можуть потягнути кримінальну відповідальність за ст. 271, 272 КК України. Подібні порушення можуть бути кваліфіковані як злочини лише в тому разі, коли вони спричинили шкоду здоров'ю людини. Вказані злочини можуть бути вчинені з неосторожності посадовими особами підприємства, яке здійснює гуманітарне розмінування.

Закон № 2642-VIII встановлює умови цивільної відповідальності за шкоду фізичним або юридичним особам, завдану внаслідок порушень правил безпеки під час розмінування. Згідно з ч. 3 ст. 38 Закону № 2642-VIII керівники та фахівці з розмінування суб'єктів протимінної діяльності повинні відшкодувати шкоду потерпілим, яка завдана внаслідок їхніх неправомірних дій [8]. Отже, основною умовою для настання цивільної відповідальності є протиправність дій працівників підприємства під час розмінування, тобто вчинення ними порушень правил безпеки, визначених Національним стандартом протимінної діяльності.

Відповідно до ч. 1 ст. 22 ЦК України особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування. При чому збитками можуть бути як втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, так і витрати, необхідні для відновлення свого порушеного права [17]. Якщо під час розмінування було порушено певні вимоги безпеки, внаслідок чого стався вибух міни, який пошкодив вікна або інше майно в оточуючих будинках, то власники квартир мають право звертатися із цивільним позовом до суду. Відповідачем буде оператор протимінної діяльності, який здійснював розмінування.

Висновок. Юридична відповідальність за правопорушення у сфері протимінної діяльності – це застосування до порушників правил безпеки й охорони праці під час розмінування заходів адміністративної, кримінальної та цивільної відповідальності. Порушники правил здійснення протимінної діяльності можуть бути притягнуті до юридичної відповідальності за такі правопорушення:

1. Адміністративна відповідальність встановлена за порушення правил охорони праці під час розмінування, тобто адміністративний проступок, передбачений у ч. 5 ст. 41 КУпАП, та здійснення протимінної діяльності без одержання сертифікату відповідності процесів з протимінної діяльності, тобто адміністративний проступок, передбачений ч. 1 ст. 164 КУпАП.

2. Порушення правил охорони праці та безпеки виробництва, яке спричинило шкоду здоров'я потерпілим, можуть бути кваліфіковані як злочини, передбачені ст. 271, 272 КК України.

3. Завдання шкоди майну фізичних або юридичних осіб під час розмінування внаслідок порушення правил техніки безпеки може стати підставою для цивільної відповідальності.

Для вдосконалення правових засад юридичної відповідальності за порушення правил протимінної діяльності пропонується внести такі зміни до законодавства:

1. Передбачити такий вид робіт, як розмінування у Переліку робіт з підвищеною небезпекою, затверджене наказом Державного комітету України з нагляду за охороною праці від 26.01.2005 № 15.

2. Закріпити у примітці до розділу Х «Кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва» КК України положення, відповідно до якого діяльність із розмінування території визнається різновидом виробничої діяльності (виробництва). Такий підхід ґрунтується на правовій позиції, викладеній у п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 № 7, згідно з якою поняття «виробництво» охоплює не лише діяльність, безпосередньо пов'язану зі створенням продукції, але й будь-яку іншу діяльність підприємства, в основі якої лежить праця людини, спрямована на досягнення певного результату. Закріплення такого уточнення у примітці до розділу Х сприятиме більш точній кваліфікації правопорушень, передбачених ст. 271–275 КК України.

Перспективи подальших наукових досліджень можуть бути пов'язані з удосконаленням правового регулювання юридичної відповідальності за порушення правил протимінної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бліхар М.М. Суть юридичної відповідальності в правовій доктрині України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2020. № 4 (28). С. 161–168.

2. Зелена І.В. Поняття інституту юридичної відповідальності у приватному праві. *Підприємство, господарство і право*. 2021. № 1. С. 176–181.
3. Рубаненко А.М. Юридична відповідальність у структурі правового статусу іноземців та осіб без громадянства. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2 (97). С. 214–220.
4. Григоренко Є.І. Особливості обґрунтування концепції проспективної юридичної відповідальності у сучасній правовій доктрині. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 30–32.
5. Борисов В.І. Поняття та види злочинів проти безпеки виробництва. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2015. № 30. С. 3–16.
6. Загороднюк С.О., Круш Г.С. Кримінальна відповідальність за злочини проти безпеки виробництва. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 1. С. 31–33.
7. Дудоров О.О., Мовчан Р.О. Судова практика у справах про кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва: питання кваліфікації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 2. С. 116–122.
8. Про протимінну діяльність в Україні: Закон України від 06.12.2008 № 2642-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2642-19#Text>.
9. Кодекс про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#top>.
10. Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 № 2694-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text>.
11. Національний стандарт «Протимінна діяльність. Процеси управління. Основні положення» ДСТУ 8820:2023: наказ ДП «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» від 13.03.2023 № 27. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0027774-23#Text>.
12. Про затвердження Положення про Державну службу України з питань праці: постанова Кабінету Міністрів України від 11.02.2015 № 96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-2015-п>.
13. Порядок реалізації експериментального проекту щодо сертифікації операторів протимінної діяльності та процесів протимінної діяльності: постанова Кабінету Міністрів України від 02.02.2024 № 123. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123-2024-п>.
14. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
15. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва : постанова Пленуму Верховного суду України від 12.06.2009 № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va007700-09#top>.
16. Перелік робіт з підвищеною небезпекою: наказ Державного комітету України з нагляду за охороною праці від 26.01.2005 № 15. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0232-05?find>.
17. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

УДК: 342.734, 343.231

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.19>

ПОШИРЕННЯ СУСПІЛЬНО НЕОБХІДНОЇ ІНФОРМАЦІЇ: ПРАВОВІ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ І ПОТЕНЦІЙНІ РИЗИКИ ДЛЯ МЕДІА

Тугарова О.К.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри організації захисту інформації
з обмеженим доступом,
Національна академія Служби безпеки України
ORCID: 0000-0003-1346-8342
e-mail: tugarovaoksana05@gmail.com*

Тугарова О.К. Поширення суспільно необхідної інформації: правові невизначеності і потенційні ризики для медіа.

У статті досліджуються правові аспекти звільнення медіа та їх працівників від юридичної відповідальності за поширення інформації з обмеженим доступом, яка визнається суспільно необхідною (суспільно значимою). Розкривається нормативне підґрунтя такого звільнення, зокрема положення частини третьої статті 117 Закону України «Про медіа», а також пов'язані з цим правові виклики, що постають перед суб'єктами медіа та їх працівників у процесі виконання професійного обов'язку інформувати суспільство про події, явища, факти та обставини, що мають значення для формування громадської думки, забезпечення прозорості діяльності органів влади, реалізації права громадян на доступ до інформації.

У статті проаналізовано правову природу суспільного інтересу як підґрунтя для визнання інформації суспільно необхідною. Показано, що суспільний інтерес має ознаки легітимності та необхідності, формуючись під впливом системи цінностей, переконань, традицій, морально-психологічних чинників та суспільної думки. Водночас наголошено, що в умовах правової невизначеності журналісти змушені самостійно оцінювати суспільну значущість публікації, не маючи гарантій, що така інформація згодом буде визнана судом як суспільно необхідна.

Звертається увага на те, що інститут звільнення від юридичної відповідальності та інститут виключення відповідальності є різними за своєю природою. При поширенні суспільно необхідної інформації журналісти здійснюють суспільно корисну діяльність, яка за своїм характером є правомірною. Тому у таких випадках не може йтися про звільнення від відповідальності – має йтися саме про її виключення. Наголошується на існуванні «сірої зони» відповідальності, де межа між законним здійсненням права на інформування суспільства та можливим правопорушенням є нечіткою. Зауважується на презумпції правомірності дій журналіста, що діє в межах інтересів суспільства. Обґрунтовується потреба у переході від моделі «звільнення» до моделі «виключення» відповідальності, яка відображає суть правомірної, суспільно корисної діяльності, що не містить ознак правопорушення.

Ключові слова: суспільно необхідна інформація; суспільний інтерес; обмежений доступ; журналіст; медіа; юридична відповідальність; звільнення від відповідальності; виключення відповідальності.

Tugarova O.K. Dissemination of socially necessary information: legal uncertainties and potential risks for the media

The article is devoted to the legal aspects of exempting media and their employees from legal liability for disseminating restricted-access information that is recognized as socially necessary (socially significant). It reveals the regulatory basis for such exemption, particularly the provisions of Part 3 of Article 117 of the Law of Ukraine «On Media», as well as the related legal challenges faced by media entities and their employees in the course of fulfilling their professional duty to inform society about events, phenomena, facts, and circumstances that are significant for shaping public opinion, ensuring transparency of government activities, and exercising citizens' right to information access.

The article analyzes the legal nature of public interest as the basis for information recognition as socially necessary. It demonstrates that public interest possesses features of legitimacy and necessity, being formed under the influence of a system of values, beliefs, traditions, moral and psychological factors, as well as public opinion. At the same time, it is emphasized in the article that under conditions of legal uncertainty, journalists are compelled to assess the social significance of a publication independently without any guarantees that such information will later be recognized by a court as socially necessary.

Attention to the fact that the legal liability exemption institution as well as the liability exclusion institution are different in nature is drawn. In disseminating socially necessary information, journalists engage in socially beneficial activity that is, by its nature, lawful. Therefore, in such cases, it is not a matter of exemption from liability but rather its exclusion. The article highlights the existence of a «gray zone» of liability, where the boundary between lawful exercise of the right to inform the public and a potential legal violation remains unclear. The presumption of lawfulness of a journalist's conduct undertaken within the interests of society is emphasized. The necessity of transitioning from the model of «exemption» to the model of «exclusion» of liability is substantiated, reflecting the nature of lawful and socially beneficial activity that does not constitute an unlawful act.

Key words: socially necessary information; public interest; restricted access; journalist; media; legal liability; liability exemption; liability exclusion.

Постановка проблеми. Забезпечення права громадськості на інформацію є однією з фундаментальних засад функціонування правової держави. Це право виступає не лише елементом свободи вираження поглядів, а й необхідною умовою прозорості влади, підзвітності державних інституцій та участі громадян у демократичних процесах. У цьому контексті медіа виступають особливим суб'єктом, який формує інформаційний простір та поширює суспільно важливу інформацію. Однак реалізація цього права нерідко стикається з правовими обмеженнями, особливо коли йдеться про інформацію з обмеженим доступом.

У низці випадків поширення інформації з обмеженим доступом може формально кваліфікуватися як правопорушення, зокрема у випадках розголошення відомостей, що охороняються законом. Проте за певних виняткових обставин поширення такої інформації може бути виправданим. Чинне законодавство передбачає можливість звільнення медіа та їх працівників від юридичної відповідальності у разі, якщо така інформація визнається суспільно необхідною, що покликано забезпечити баланс між захистом національної безпеки, приватного життя і реалізацією свободи вираження поглядів.

Метою статті є аналіз правового регулювання звільнення суб'єктів у сфері медіа та їх працівників від юридичної відповідальності за поширення інформації з обмеженим доступом, яка визнається суспільно необхідною (суспільно значимою), з акцентом на з'ясуванні змісту цієї правової підстави та умов її застосування.

Стан опрацювання проблематики. Проблема поширення суспільно необхідної інформації та пов'язані з цим правові аспекти були предметом дослідження низки українських науковців. Зокрема, окремі теоретико-правові засади суспільного інтересу та його значення в конституційній юрисдикції аналізуються у працях О. Водянікова [5]; у сфері інформаційних правовідносин поняття «суспільний інтерес» розглядається у дослідженнях Д. Маріц [7]; питання співвідношення суспільно необхідної інформації та особистих немайнових прав фізичних осіб досліджує О. Посикалюк [8]; значну увагу практиці Європейського суду з прав людини щодо тлумачення суспільного інтересу в контексті діяльності медіа приділяє Ю. Тюрє [10]. Використані в межах цієї статті напрацювання зазначених авторів, а також інших науковців і медіаюристів, заклали теоретичну основу для подальшого аналізу правових підстав звільнення від юридичної відповідальності медіа за поширення суспільно необхідної інформації.

Виклад основного матеріалу. Правова підстава звільнення медіа від відповідальності за поширення суспільно необхідної інформації з обмеженим доступом дістала своє закріплення в частині третій статті 117 Закону України «Про медіа» [3] – «*Суб'єкти у сфері медіа та їх працівники не несуть відповідальності за поширення інформації з обмеженим доступом, якщо суд встановив, що ця інформація є суспільно необхідною (суспільно значимою)*». Вона є визначальною для встановлення меж допустимої поведінки суб'єктів у сфері медіа в ситуаціях, коли інтерес суспільства в отриманні інформації може переважати встановлені законом обмеження доступу до неї.

Центральним елементом цього положення є категорія «*суспільно необхідна інформація*», зміст і правове значення якої потребують окремого розгляду. У чинному вітчизняному законодавстві поняття суспільно необхідної інформації закріплено у частині першій статті 29 Закону України «Про інформацію», нормами якої визначено, що: «Інформація з обмеженим доступом може бути поширена, якщо вона є предметом суспільного інтересу, і право громадськості знати цю інформацію переважає потенційну шкоду від її поширення» [2]. Отже, поняття суспільно необхідної інформації, насамперед, визначається через поняття суспільного інтересу.

Етимологічно слово «інтерес» походить від латинського «*interesse*» («*inter*» – між, «*esse*» – бути), що дослівно означає «бути між» або «перебувати всередині». У латині це слово використовувалося в значенні «стосуватися чогось», «мати значення». Згодом це слово почало вживатися в значенні «мати важливість» чи «бути суттєвим» і через німецьке «*Interesse*» увійшло в українську мову із сенсом, що стосується зацікавленості та значущості [6].

В сучасній українській мові слово інтерес використовується в різних сферах людського буття: у соціології – як об'єктивна причина діяльності суб'єкта (людини, класу, суспільства), спрямованої на задоволення певних потреб; у психології – як об'єктивний вияв пізнавальної потреби особистості; у праві – як прагнення особи задовольнити свої потреби й бажання, які не завжди формалізовані як суб'єктивне право, але не суперечать чинному законодавству. Отже, поняття інтересу має універсальний характер і застосовується в різних сферах суспільного життя – від повсякденних взаємодій до складних суспільних процесів.

Сфера суспільного інтересу охоплює питання, що мають загальне значення та можуть суттєво вплинути на життя, добробут і безпеку людей. Вона відображає загальні потреби суспільства, очікування і цінності, які потребують належного захисту і підтримки з метою забезпечення суспільного блага. До цієї сфери можуть належати питання, що формують громадську думку, стають предметом активного обговорення в публічному просторі та, в окремих випадках, набувають характеру суспільного резонансу.

У сучасній науковій літературі зазначається, що термін «суспільний інтерес» має численні термінологічні конотації і відноситься до категорії оцінних та невизначених понять. Саме тому не рекомендується надавати цьому поняттю жорстке законодавче визначення. Натомість конкретні питання, які можна віднести до публічного інтересу, варто окреслювати в законодавстві, що надає судам необхідні орієнтири для правової оцінки конкретних справ та забезпечує гнучкість у застосуванні норми залежно від обставин [5]. Власне, саме такий підхід реалізується у частині другій статті 29 Закону України «Про інформацію», де визначено категорії інформації, що становлять суспільний інтерес. Зокрема, до неї належать: інформація, яка свідчить про загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності України; забезпечує реалізацію конституційних прав, свобод і обов'язків; свідчить про можливість прав людини, введення громадськості в оману, шкідливі екологічні та інші негативні наслідки діяльності (бездіяльності) фізичних або юридичних осіб тощо [2].

Термін «тощо» у тексті закону свідчить про незакритість переліку інтересів, що передбачає можливість включення інших категорій інформації, важливої для суспільства. Як слушно зазначає О. Водянніков, термін «інтерес» лише у тексті Конституції України зустрічається дев'ятнадцять разів, що свідчить про його ключове значення у правовому регулюванні. Якщо не враховувати формулювання «інтереси усіх співвітчизників», яке використовується в присягах народного депутата (ч. 1 ст. 79) і Президента України (ч. 3 ст. 104), Конституція оперує цілою низкою конкретизованих категорій інтересів, серед яких: національні інтереси (ст. 18); інтереси національної безпеки, економічного добробуту, прав людини (ч. 2 ст. 32); інтереси національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку (ч. 3 ст. 34); інтереси охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення, захисту прав і свобод інших людей (ч. 2 ст. 35); політичні, економічні, соціальні, культурні та інші інтереси, інтереси національної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я, захисту прав і свобод інших людей (ч. 1 ст. 36); трудові і соціально-економічні інтереси, спільні інтереси за родом професійної діяльності (ч. 3 ст. 36); інтереси національної безпеки та громадського порядку (ч. 2 ст. 39); інтереси суспільства (ч. 7 ст. 41); економічні і соціальні інтереси (ч. 1 ст. 44); моральні і матеріальні інтереси, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності (ч. 1 ст. 54); суспільний інтерес (ч. 3 ст. 89); інтереси особи у сфері публічно-правових відносин (ч. 5 ст. 125); професійні інтереси суддів (ч. 1 ст. 130¹); інтереси держави (п. 3 ч. 1 ст. 131¹); спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст

(ч. 4 ст. 140); інтереси всіх співвітчизників (ч. 1 ст. 79, присяга народного депутата); інтереси всіх співвітчизників (ч. 3 ст. 104, присяга Президента України) [1; 5].

Вищий адміністративний суд України (Касаційний адміністративний суд), розглядаючи питання визначення переліку видів інформації, що може належати до сфери суспільного інтересу, свого часу також зауважив, що такий перелік не є вичерпним. Гнучкість законодавства у цьому питанні обґрунтовано надає судам можливість оцінювати, чи є конкретна інформація суспільно необхідною, з урахуванням особливостей конкретної справи. При цьому суд розширив перелік, вказавши, що інформація вважається суспільно необхідною, якщо її поширення сприяє: суспільній дискусії або роз'ясненню важливих питань; розумінню мотивів і причин рішень органів влади; посиленню підзвітності та прозорості державної і місцевої влади; контролю за використанням публічних коштів, майна, соціальних благ; запобіганню розтратам, привласненню, незаконному збагаченню публічних службовців; захисту довкілля та інформуванню про екологічну ситуацію; виявленню та запобіганню ризикам для здоров'я, безпеки і громадського порядку; виявленню шкідливих наслідків діяльності фізичних або юридичних осіб; інформуванню про роботу органів публічної влади та їхню організацію; інформуванню про діяльність і поведінку публічних осіб та осіб, залучених до громадського життя; викриттю недоліків у роботі органів влади та їхніх працівників; виявленню порушень прав людини, зловживань владою, корупції, дискримінації, неетичної або недбалої поведінки службовців; підтримці інновацій і науки; економічному розвитку, підприємництву, інвестиціям; виявленню фактів введення громадськості в оману [4].

Аналіз чинного нормативно-правового поля, включаючи законодавчі акти та судову практику, свідчить про те, що інтерес набуває суспільної цінності тоді, коли його зміст і спрямованість визнаються такими, що мають істотне значення для суспільного блага, забезпечення гармонійного існування і розвитку суспільних відносин, зміцнення правопорядку, розвитку інститутів громадянського суспільства, утвердження демократичних цінностей, а також гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина. Отже, інтерес, що становить предмет суспільно необхідної (суспільно значимої) інформації, має характеризуватися такою ознакою, як *легітимність*, що виявляється у його зв'язку з внутрішньою оцінкою людей, зумовленою їхнім світосприйняттям, системою цінностей, переконаннями, суспільною думкою, морально-психологічними чинниками, традиціями та повсякденними звичками тощо [6]. Водночас юридичного значення інтерес набуває лише за умови його офіційного визнання у правовій системі, що може здійснюватися як через нормативне закріплення, так і шляхом усталеної судової практики. Саме судові органи, застосовуючи норми права в конкретних справах, відіграють ключову роль у формуванні правового розуміння інтересу, уточненні його змісту та меж, фактично надаючи йому статус юридично захищеного. Цю функцію суду закріплено і в Законі України «Про медіа», де передбачено, що саме суд уповноважений визначати, чи є інформація з обмеженим доступом, яку поширив суб'єкт медіа або його працівник, такою, що становить суспільну необхідність (суспільний інтерес) (ч. 3 ст. 117 Закону).

У цьому контексті особливої уваги потребує практична сторона реалізації медіа свого професійного обов'язку – донесення суспільно необхідної (суспільно значимої) інформації, що іноді може суперечити встановленим обмеженням на її поширення. Суб'єкти медіа та їх працівники, зокрема журналісти, відіграють ключову роль у донесенні такої інформації, однак прийняття рішення про оприлюднення відомостей з обмеженим доступом часто супроводжується низкою професійних і правових викликів. Зокрема, проблема полягає в тому, що оцінка суспільної значущості інформації переноситься у часі – до моменту встановлення судом. У результаті журналіст може опинитися в ситуації, коли повинен самостійно визначити, чи може інформація, яка на момент публікації є обмеженою у доступі, у майбутньому бути визнаною такою, що становить суспільний інтерес. Це ставить медіа перед необхідністю балансування «на межі» – між професійним обов'язком інформувати громадськість і ризиком порушення закону.

До того ж існує реальна загроза неправильної оцінки саме суспільної значущості поширення інформації: прагнення до оперативного інформування суспільства – як одного з ключових стандартів журналістики – та орієнтація на інформацію, яка викликає підвищений інтерес громадськості, можуть призвести до неправильного ототожнення звичайної цікавості аудиторії з суспільною необхідністю. У таких випадках журналіст несвідомо наражається на відповідальність за розголошення охоронюваної законом інформації.

Усе це формує для журналістів своєрідну «сіру зону» відповідальності, в якій межа між суспільною необхідністю та розголошенням інформації з обмеженим доступом є доволі розмитою. Відсутність чітких нормативно визначених критеріїв суспільної значущості поширюваної інформації змушує журналістів діяти на власний ризик, балансує між професійним обов'язком і правовими обмеженнями. Така ситуація потребує не стільки жорсткішого регулювання, скільки більшої правової передбачуваності та формування сталих підходів до оцінки суспільного інтересу в межах судової практики.

При визначенні ступеня суспільної необхідності інформації важливо враховувати не лише те, що вона містить предмет суспільного інтересу, але й те, що право громадськості її знати має переважати над потенційною шкодою, яка може виникнути внаслідок її поширення. Ключовим аспектом тут є саме запобігання шкоді, яка «необхідно» виникне через приховування такої інформації і призведе до серйозних негативних наслідків – як для окремих осіб, так і для суспільства в цілому. Таким чином, журналіст фактично діє в умовах крайньої необхідності, приймаючи рішення, яке часто пов'язане з вибором між захистом суспільного інтересу і ризиком порушення встановлених обмежень.

Слід звернути увагу і на те, що частина третя статті 117 Закону України «Про медіа» передбачає, що суб'єкти у сфері медіа та їх працівники не несуть відповідальності за поширення інформації з обмеженим доступом, яка потенційно є суспільно необхідною. Водночас сама стаття, яка містить цю норму, має назву «Звільнення від відповідальності», що має важливе концептуальне значення. Адже мова йде саме про *звільнення* від відповідальності, а не її *виключення* взагалі.

Це принципова різниця: звільнення від відповідальності передбачає, що правопорушення все ж таки мало місце, але з огляду на певні обставини (наприклад, дійове каяття, примирення винного з потерпілим, зміна обстановки тощо) особа не притягується до відповідальності. Натомість виключення відповідальності означає визнання того, що діяння за своєю природою не є протиправним, тобто є правомірним та суспільно корисним.

Таким чином, виникає не лише проблема юридичної кваліфікації поширення суспільно необхідної (суспільно значущої) інформації, а й глибше ідеологічне питання: чи повинна діяльність журналіста, спрямована на захист суспільного інтересу, розглядатися як така, що потребує «звільнення» від відповідальності, чи як така, що взагалі не містить ознак правопорушення? Наявний підхід створює правову невизначеність і підкреслює потребу удосконалення законодавчого регулювання, яке б чітко розмежовувало суспільно виправдану, правомірну поведінку медіа і випадки, коли така поведінка є протизаконною, але в силу тих чи інших обставин стає підставою для звільнення від відповідальності.

Висновки. Аналіз положень частини третьої статті 117 Закону України «Про медіа» виявив низку суттєвих правових невизначеностей, з якими стикаються суб'єкти у сфері медіа під час поширення суспільно необхідної інформації з обмеженим доступом. Попри закріплену можливість звільнення від юридичної відповідальності, відсутність чітких орієнтирів щодо суспільної значущості інформації змушує журналістів приймати рішення в умовах правової непередбачуваності та професійного ризику. У таких випадках особливо складним є завдання оцінити наперед, чи визнає суд цю інформацію суспільно необхідною, що ускладнює реалізацію журналістами свого обов'язку інформувати громадськість. У будь-якому разі суб'єктам медіа слід усвідомлювати, що суспільний інтерес як підстава для поширення інформації з обмеженим доступом має відповідати ознакам *легітимності* та *необхідності*. Легітимність означає відповідність такого інтересу суспільно визнаним цінностям і правовому порядку, а необхідність – зумовлена тим, що без доступу до відповідної інформації неможливе повноцінне функціонування демократичного суспільства.

Особливої уваги потребує і сама конструкція норми, яка передбачає саме *звільнення* від відповідальності, а не її *виключення*. Це принципово змінює підхід до оцінки дій журналіста: замість визнання їх правомірними та суспільно корисними, закон фактично виходить з презумпції порушення, яке лише за певних умов не тягне юридичних наслідків. Такий підхід створює своєрідну «сіру зону» відповідальності, в якій межа між суспільним інтересом і правопорушенням залишається розмитою, що, своєю чергою, підкреслює потребу у вдосконаленні правозастосовної практики та перегляді загального підходу до юридичної оцінки журналістської діяльності в подібних ситуаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992. № 2657-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення 03.06.2025).
3. Про медіа: Закон України від 13.12.2022. № 2849-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20> (дата звернення 03.06.2025).
4. Про практику застосування адміністративними судами законодавства про доступ до публічної інформації: Постанова Вищого адміністративного суду від 29.09.2016. № 10 / Верховний Суд. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010760-16> (дата звернення 03.06.2025).
5. Водяніков О. Концепція інтересу в конституційному праві: до питання розуміння понять «суспільний інтерес» та «особливе суспільне значення» в провадженнях за конституційними скаргами. *Український часопис конституційного права*. 2020. № 4. С. 9–46. URL: <https://www.constjournal.com> (дата звернення 03.06.2025).
6. Етимологічний словник української мови. Українські словники. URL: <https://goroh.pp.ua> (дата звернення 03.06.2025).
7. Маріц Д. Поняття «суспільний інтерес» в інформаційних правовідносинах. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 165–170.
8. Посикалюк О.О. Суспільно необхідна інформація як межа здійснення та захисту особистих немайнових прав фізичних осіб. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4 (44). С. 145–152. URL: <http://www.univer.km.ua/statti> (дата звернення 03.06.2025).
9. Різник С.В. Легітимність: енциклопедична стаття. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-54034> (дата звернення 03.06.2025).
10. Тюрю Ю.І. Судова практика ЄСПЛ: суспільний інтерес і медіа. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. Серія Право. Випуск 88: частина 4. С. 147–152. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/05/24-3.pdf> (дата звернення 03.06.2025).

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.20>

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ У СПРАВАХ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ, СВОБОД ТА ІНТЕРЕСІВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВІЙСЬКОВОЗОВОВ'ЯЗАНИХ В КОНТЕКСТІ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

Турлакова Н.В.,

аспірант,

Університет митної справи та фінансів

Турлакова Н.В. Загальна характеристика міжнародно-правових стандартів забезпечення доступу до правосуддя у справах щодо захисту прав, свобод та інтересів військовослужбовців та військовозовов'язаних в контексті адміністративного судочинства.

Стаття присвячена всебічному дослідженню міжнародно-правових стандартів забезпечення права на доступ до правосуддя у справах, пов'язаних із захистом прав, свобод та законних інтересів військовослужбовців і військовозовов'язаних, з особливим наголосом на їх застосуванні в адміністративному судочинстві. Аналіз ґрунтується на вивченні основних міжнародних документів, зокрема Загальної декларації прав людини 1948 року, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року, Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Орхуської конвенції 1998 року, Конвенції про права осіб з інвалідністю 2006 року, а також норм міжнародного гуманітарного права, таких як Женевські конвенції 1949 року та Додатковий протокол I 1977 року. У статті розкрито сутність права на доступ до правосуддя як невід'ємної складової верховенства права. Особлива увага приділена тлумаченню цього права в практиці міжнародних інституцій, зокрема Комітету ООН з прав людини (Загальний коментар № 32), Європейського суду з прав людини, Комітету з дотримання Орхуської конвенції та Комітету з прав осіб з інвалідністю. Досліджено особливості застосування міжнародних стандартів до військовослужбовців і військовозовов'язаних з урахуванням їх специфічного правового статусу, пов'язаного з виконанням обов'язків із захисту державного суверенітету, а також викликів, що виникають під час збройного конфлікту в Україні. Окремо розглянуто необхідність адаптації судових процедур для осіб з інвалідністю, зокрема ветеранів війни, які зазнали поранень, що спричинили фізичні чи психоемоційні обмеження. Обґрунтовано потребу впровадження принципу «ефективного доступу» до правосуддя, передбаченого Конвенцією про права осіб з інвалідністю, через запровадження процесуальних пристосувань, таких як дистанційний розгляд справ, спрощення процедур оскарження та надання правової підтримки. На основі проведеного аналізу сформульовано висновки щодо універсального характеру міжнародно-правових стандартів доступу до правосуддя, їх адаптації до потреб військовослужбовців і військовозовов'язаних, а також необхідності вдосконалення адміністративного судочинства в Україні.

Ключові слова: доступ до правосуддя, міжнародно-правові стандарти, військовослужбовці, військовозовов'язані, адміністративне судочинство, права людини, міжнародне гуманітарне право.

Turliakova N.V. General characteristics of international legal standards for ensuring access to justice in cases concerning the protection of the rights, freedoms, and interests of military personnel and conscripts within administrative proceedings.

This article presents a comprehensive study of international legal standards ensuring the right of access to justice in cases involving the protection of the rights, freedoms, and legitimate interests of military personnel and conscripts, with particular emphasis on their application in administrative proceedings. The analysis is based on the examination of key international instruments, including the 1948 Universal Declaration of Human Rights, the 1966 International Covenant on Civil and Political Rights, the 1950

European Convention on Human Rights, the 1998 Aarhus Convention, the 2006 Convention on the Rights of Persons with Disabilities, as well as the provisions of international humanitarian law, such as the 1949 Geneva Conventions and the 1977 Additional Protocol I.

The article reveals the essence of the right of access to justice as an integral element of the rule of law. Special attention is paid to the interpretation of this right by international bodies, including the UN Human Rights Committee (General Comment No. 32), the European Court of Human Rights, the Aarhus Convention Compliance Committee, and the Committee on the Rights of Persons with Disabilities. The study examines the specific application of international standards to military personnel and conscripts, taking into account their unique legal status related to the performance of duties to defend state sovereignty, as well as the challenges arising during the ongoing armed conflict in Ukraine.

The article also focuses on the need to adapt judicial procedures for persons with disabilities, particularly war veterans who have suffered physical or psychological injuries. It substantiates the importance of implementing the principle of «effective access» to justice, as provided for by the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, through the introduction of procedural accommodations such as remote hearings, simplified appeal procedures, and legal assistance mechanisms. Based on the analysis, the article formulates conclusions regarding the universal nature of international legal standards on access to justice, their adaptation to the needs of military personnel and conscripts, and the necessity of improving administrative proceedings in Ukraine.

Key words: access to justice, international legal standards, military personnel, conscripts, administrative proceedings, human rights, international humanitarian law.

Постановка проблеми. Дослідження міжнародно-правових стандартів забезпечення доступу до правосуддя у справах щодо захисту прав, свобод та інтересів військовослужбовців та військовозобов'язаних є актуальним з огляду на сучасні виклики, що постали перед Україною у зв'язку зі збройною агресією, а також необхідністю гармонізації національного законодавства із міжнародними зобов'язаннями держави. Участь військовослужбовців та військовозобов'язаних у здійсненні оборони країни, виконання бойових завдань та пов'язані з цим ризики обумовлюють особливий режим правового захисту їхніх прав і свобод, що вимагає відповідного правового забезпечення, зокрема у сфері доступу до правосуддя.

Наукове дослідження міжнародно-правових стандартів забезпечення доступу до правосуддя у справах щодо захисту прав, свобод та інтересів військовослужбовців та військовозобов'язаних має як теоретичне, так і практичне значення. Його результати сприятимуть удосконаленню національного законодавства та правозастосовної практики у сфері забезпечення судового захисту військовослужбовців та військовозобов'язаних, адаптації адміністративного судочинства України до міжнародних стандартів, а також зміцненню правових гарантій їхніх прав відповідно до міжнародно-правових зобов'язань України.

Метою дослідження є здійснення загальної характеристики міжнародних стандартів забезпечення доступу до правосуддя у справах щодо захисту прав, свобод та інтересів військовослужбовців та військовозобов'язаних.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми доступу до правосуддя привертати увагу багатьох вчених, серед яких варто виділити таких, як Ю.П. Битяк, П.А. Бойко, О.Р. Куйбіда, О.В. Кузьменко, І.Є. Марочкін, Л.М. Москвич, О.М. Овчаренко, В.Г. Перепелюк, Д.М. Притика, П.М. Рабинович, А.О. Селіванов, Н.Ю. Скара, та інших. Поряд з цим питання наукового осмислення застосування міжнародних стандартів забезпечення доступу до правосуддя у справах щодо захисту прав, свобод та інтересів військовослужбовців та військовозобов'язаних у працях вищенаведених та інших вчених досліджено недостатньо. Крім того, сучасні потреби судової практики також обумовлюють необхідність більш глибокого вивчення питання застосування міжнародних стандартів при розгляді справ за позовами військовослужбовців та військовозобов'язаних.

Виклад основного матеріалу. Загальна декларація прав людини (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 217(III) від 10 грудня 1948 року) [1], хоча і не містить прямого визначення поняття доступу до правосуддя, заклала фундаментальні принципи, що визначають стандарти судового захисту прав людини в міжнародному праві. Зокрема, у статті 10 Декларації проголошено, що кожна людина має право на справедливий і відкритий розгляд її справи незалежним і безстороннім судом для визначення її прав та обов'язків, а також для встановлення обґрунтованості висуного проти неї кримінального обвинувачення.

Зазначена норма стала концептуальною основою для розвитку міжнародно-правових стандартів у сфері забезпечення доступу до правосуддя. Вона отримала подальший розвиток у ключових міжнародних договорах, зокрема у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року (статті 14, 16), Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (стаття 6) та інших міжнародних документах, що визначають процесуальні гарантії судового захисту.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (МПГПП), прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року [2], є одним із основоположних документів у системі міжнародного права у сфері захисту прав людини. Стаття 14(1) цього Пакту визначає, що «всі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його права та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону».

Ця норма Міжнародного пакту про громадянські та політичні права підкреслює кілька важливих моментів, пов'язаних з доступом до правосуддя, а саме це рівність перед судом, незалежність судової влади та право на справедливий розгляд. Комітет ООН з прав людини, здійснюючи офіційне тлумачення зазначеної норми, у Загальному коментарі № 32 (2007) (CCPR/C/GC/32) наголошує, що доступ до правосуддя є невід'ємною частиною права на справедливий судовий розгляд і включає «можливість звернення до суду у справах, які стосуються прав і обов'язків у цивільному, кримінальному чи адміністративному процесі» [3]. У коментарі Комітету з прав людини ООН зазначається про те, що здійснення нагляду за виконанням державами Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, у статті 14 слід тлумачити як дії, що охоплюють не лише формальний доступ до судових інстанцій, а й дії щодо створення реальних можливостей скористатися цим правом. Наприклад, у Загальному коментарі № 32 (2007) (CCPR/C/GC/32) Комітет підкреслює, що Стаття 14 гарантує рівність усіх осіб перед судами та трибуналами (п. 1) та право на справедливий і відкритий розгляд справи компетентним, незалежним і неупередженим судом, створеним відповідно до закону (п. 1). Далі у цьому коментарі Комітет зазначає, що доступ до суду має бути ефективно гарантований у всіх випадках, щоб жодна особа не була позбавлена можливості вимагати правосуддя (п. 9); це право поширюється на всіх осіб, незалежно від громадянства чи статусу (біженці, трудові мігранти, особи без громадянства) (п. 9); будь-яке законодавче чи фактичне перешкоджання особам у доступі до суду є порушенням статті 14 (п. 9) [4].

Крім того, стаття 14 містить конкретні гарантії, такі як право на захист (пункт 3(d)), право на оскарження вироку (пункт 5) та право на компенсацію у разі судової помилки (пункт 6). Хоча термін «доступ до правосуддя» в тексті Пакту не вживається, Комітет з прав людини ООН (далі – КПЛ) у своїх Загальних коментарях і рішеннях тлумачить це положення як таке, що охоплює це поняття[2].

Тлумачення доступу до правосуддя у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права встановлює базовий стандарт, який є обов'язковим для всіх держав-учасниць. Поєднання статті 14 із частиною третьою статті 2 підкреслює, що доступ до правосуддя є інструментом реалізації всіх прав, гарантованих Пактом. Без цього права інші гарантії, передбачені Пактом, втрачають практичну силу, що також підтверджує практика Комітету з прав людини ООН.

У своїх рішеннях Комітет з прав людини ООН розглядаючи справи не тільки надає тлумачення доступу до правосуддя, але й розкриває його елементи. Відповідні рішення Комітету є джерелом розуміння та тлумачення права на доступ до правосуддя у міжнародному праві з захисту прав людини. Допомога Комітету з прав людини ООН щодо усунення бар'єрів для доступу до правосуддя стимулює державу до вдосконалення судових процедур, зокрема у напрямку забезпечення безоплатної правової допомоги, скорочення строків розгляду справ та підвищення доступності судів. Для України це має особливе значення в умовах збройного конфлікту, коли доступ до правосуддя ускладнений, наприклад, для військовослужбовців, які перебувають у зоні бойових дій, або громадян, що знаходяться на окупованій території.

Наприклад, у рішенні з ліквідації дискримінації щодо жінок у справі «Дунг Тхі Тхуй Нгуєн проти Нідерландів» (CEDAW/C/36/D/3/2004) право на доступ до правосуддя прямо не формулюється як окремий предмет розгляду, однак його тлумачення впливає з процесуальних матеріалів справи. Це рішення у справі «Дунг Тхі Тхуй Нгуєн проти Нідерландів» підкреслює, що доступ до правосуддя в Пакті є не лише процедурною гарантією, але й інструментом реалізації матеріаль-

них прав, таких як захист від дискримінації. Комітет наголошує, що доступ до правосуддя не є абстрактним правом, а вимагає наявності реальних і дієвих засобів правового захисту на національному рівні. Можливість звернення до Комітету після задіяння всіх національних засобів (пункти 9.3, 10.2) підкреслює субсидіарну природу доступу до правосуддя у міжнародному праві [5].

Таким чином, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права закладає універсальний стандарт, який виходить за межі декларативності, вимагаючи від держави-учасника практичних заходів для його реалізації.

Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (ЄКПЛ), прийнята Радою Європи 4 листопада 1950 року [6], є одним із найавторитетніших міжнародних договорів, яким передбачено стандарти доступу до правосуддя. Право на доступ до правосуддя в цій Конвенції не сформульоване як окремий самостійний принцип, а випливає із сукупності положень, насамперед статті 6, а також частково статей 13 і 34, що разом створюють комплексний механізм його забезпечення. ЄКПЛ вирізняється не лише чіткістю своєї позиції, а й значною судовою практикою Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), яка інтерпретує ці норми, надаючи їм практичний зміст.

Стаття 6(1) ЄКПЛ є важливою нормою, що гарантує право на справедливий судовий розгляд, хоча в ній не так явно закріплено право на доступ до правосуддя. У тексті статті зазначається: «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, створеним законом, який вирішить спір щодо його цивільних прав та обов'язків або встановити обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [7].

Не можна оминати увагою Конвенцію про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція), яка була прийнята в рамках Європейської економічної комісії ООН 25 червня 1998 року, і яка містить важливі положення щодо доступу до правосуддя в екологічній сфері [8].

Орхуська конвенція вирізняється своєю спрямованістю на практичну реалізацію доступу до правосуддя, зокрема через вимогу доступності процедур та обмеження фінансових бар'єрів. У тексті Конвенції прямо вказано, що процедури перегляду мають бути «справедливими, неупередженими, оплаченими та недорогими» (пункт 4 статті 9). Це показує підхід, подібний до того, що використовує Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) при тлумаченні статті 6 Європейської конвенції з прав людини, однак із акцентом на екологічний контекст. Наприклад, у Рекомендаціях Комітету з дотримання Орхуської конвенції (Комітет з дотримання Орхуської конвенції, АССС) зазначено, що доступ до правосуддя включає не лише можливість звернення до суду, але й реальну здатність громадськості, зокрема неурядових організацій, захищати екологічні інтереси (див., наприклад, рішення АССС/С/2005/11 щодо форми Бельгії) [8].

У своїй практиці Комітет розглянув близько 40 справ, які стосуються порушення Сторонами ст. 9 Орхуської конвенції щодо доступу до правосуддя. Позиція Комітету свідчить, що національні суди повинні надавати зацікавленій громадськості найширший доступ до суду, а ефективні судові механізми повинні бути доступними для громадськості, неурядових організацій, щоб їхні законні інтереси були захищені, а закон дотриманий [9, с. 24-25].

Конвенція про права осіб з інвалідністю (Convention on the Rights of Persons with Disability, CRPD), прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 13 грудня 2006 року, у низці статей приділяє велику увагу питанням доступу до правосуддя для вразливих груп населення. Право на доступ до правосуддя в Конвенції прямо закріплено у статті 13, однак його додаткове пояснення цього права також тісно пов'язане з її іншими положеннями, зокрема статтями 5 (рівність і недискримінація), 9 (доступність) та 12 (рівність перед законом) [10].

Стаття 13(1) Конвенції проголошує: «Держави-учасниці забезпечують особам з інвалідністю нарівні з іншими ефективний доступ до правосуддя, зокрема передбачаючи процесуальні та відповідні вікові корективи, які полегшують виконання ними своєї ефективної ролі прямих і опосередкованих учасників, у тому числі свідків, на всіх стадіях юридичного процесу, зокрема на стадії розслідування та інших стадіях попереднього провадження». Далі у статті 13(2) Конвенції зазначається: «Щоб сприяти забезпеченню особам з інвалідністю ефективного доступу до правосуддя, держави-учасниці сприяють належному навчанню осіб, які працюють у сфері здійснення правосуддя, зокрема в поліції та пенітенціарній системі» [10].

Тлумачення доступу до правосуддя у Конвенції виходить за межі традиційного розуміння цього права як простої можливості звернення до суду. Воно обґрунтовується концепцією «ефективного

доступу», що враховує усунення конкретних бар'єрів, з якими стикаються особи з інвалідністю, таких як фізична недоступність суду та судової процедури, що зобов'язує державу адаптувати судові процедури та комунікаційні засоби, таки чином, щоб забезпечити особам з інвалідністю право на доступ до правосуддя (наприклад, шрифт Брайля чи сурдопереклад), тощо. Комітет з прав осіб з інвалідністю у своїх Загальних коментарях, зокрема Загальному коментарі № 1 (2014) до статті 12, наголошує, що доступ до правосуддя охоплює не тільки формальну рівність перед законом, але й реальну можливість брати участь у судових процесах, що вимагають адаптації процедур до потреб осіб з інвалідністю (пункт 36) [11].

Положення Конвенції про права осіб з інвалідністю мають важливе значення у визначенні стандартів доступу до правосуддя, зокрема для військовослужбовців і військовозобов'язаних, які внаслідок виконання військового обов'язку зазнали поранень, що призвели до інвалідності. Відповідно до статті 13 Конвенції, доступ до правосуддя має бути ефективним і адаптованим до конкретних потреб осіб з інвалідністю, що дозволяє екстраполювати цей підхід на категорію військовослужбовців, які отримали фізичні, психічні чи сенсорні порушення внаслідок участі в бойових діях. Значущість цього підходу в умовах збройного конфлікту в Україні зумовлена зростанням кількості ветеранів війни та військовослужбовців, які стикаються з правовими бар'єрами при реалізації права на доступ до правосуддя та інших процесуальних прав. Тому, актуальною для нашої держави є імплементація принципу надання «процесуальних і відповідних вікових особливостей пристосувань» (CRPD/C/GC/1, пункт 36), який включає в себе можливість участі в судових засіданнях військовослужбовців з інвалідністю шляхом дистанційного розгляду справ, спрощення процедур оскарження дисциплінарних стягнень, а також запровадження механізмів правової підтримки шляхом призначення представників. Вжиття таких заходів створює умови усуненню перепон, зумовлених фізичними та психоемоційними наслідками військової служби, зокрема посттравматичним стресовим розладом (ПТСР), який є поширеним серед військовослужбовців.

Таким чином, положення Конвенції про права осіб з інвалідністю мають важливе значення для забезпечення доступу до правосуддя військовослужбовців і військовозобов'язаних, особливо в умовах збройного конфлікту. Їхня імплементація сприяє формуванню адаптивного та інклюзивного судочинства, що відповідає міжнародним стандартам та забезпечує належний рівень правового захисту зазначених осіб.

Отже, міжнародно-правові стандарти мають важливе значення у правовому регулюванні захисту прав, свобод та законних інтересів військовослужбовців і військовозобов'язаних. Особливий правовий статус зазначених категорій осіб обумовлений специфікою проходження військової служби, яка передбачає виконання конституційного обов'язку щодо захисту державного суверенітету, територіальної цілісності та безпеки держави.

З урахуванням особливостей військової служби, міжнародно-правові стандарти спрямовані на забезпечення належного рівня гарантій правового захисту військовослужбовців та військовозобов'язаних. Такі стандарти мають як загальний характер, що поширюється на всіх осіб незалежно від їхнього статусу, так і спеціальний, що включає норми, спрямовані на врегулювання правового становища військовослужбовців у мирний час та під час збройних конфліктів. Особливої уваги заслуговують міжнародні договори, норми міжнародного гуманітарного права та прав людини, які закріплюють правові механізми захисту зазначених осіб. Перейдемо до їх аналізу.

Міжнародно-правові акти загального характеру, такі як Загальна декларація прав людини та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, створюють універсальну основу для захисту прав усіх осіб, включаючи військовослужбовців і військовозобов'язаних. Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року (Резолюція 217 А (III)), як вже зазначалося вище, проголошує основні права, такі як право на життя (стаття 3), свободу від тортур і нелюдського привиду (стаття 5), а також право на справедливий судовий розгляд (стаття 10) [1].

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року деталізує ці права та встановлює юридично обов'язкові зобов'язання для державних учасниць. Стаття 6 гарантує право на життя, стаття 7 забороняє тортури, а стаття 9 забезпечує право на свободу та особисту недоторканність. Для військовослужбовців це положення є актуальним у контексті захисту від свавільного позбавлення життя під час служби чи незаконного утримання під вартою. Водночас стаття 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права допускає обмеження певних

прав у надзвичайних ситуаціях, таких як війна, за умови дотримання принципів пропорційності та необхідності, що є місце для військовозобов'язаних, призваних під час мобілізації [2].

Основними актами міжнародного гуманітарного права (МГП), які встановлюють стандарти захисту осіб, залучених до збройних конфліктів, зокрема військовослужбовців і, опосередковано, військовозобов'язаних є Женевські конвенції 1949 року та Протоколи до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, (Протоколи I-II від 8 червня 1977 року та Протокол III від 12 серпня 1949 р.). [12; 13; 14; 15]. Одним із ключових складників цього захисту є забезпечення доступу до правосуддя, яке включає право на справедливий судовий розгляд, захист від свавільних покарань та забезпечення процесуальних прав у ситуаціях полону, поранення чи інших речей, пов'язаних із збройним конфліктом. Основні положення міжнародного гуманітарного права визначають те, що кожен має право на судові гарантії. Ніхто не повинен бути притягнений до відповідальності за дії, яких не вчиняв. Ніхто не повинен зазнавати фізичних чи моральних тортур, тілесних покарань, а також жорстокого чи принизливого поводження [16, с. 12].

Женевська конвенція про поводження з військовополоненими (Конвенція III), прийнята 12 серпня 1949 року, є основним документом, що регулює права військовослужбовців, які потрапили в полон. Окремі її положення прямо стосуються доступу до правосуддя, встановлюючи чіткі процесуальні гарантії. Зокрема, стаття 82 цієї конвенції передбачає, що військовополонені підпорядковуються законам, статутам та наказам держави, яка їх утримує в полоні. У разі вчинення правопорушення, вони можуть бути притягнуті до суду відповідно до законодавства цієї держави [12].

Наприклад у статті 84 Конвенції III зазначено про те, що «військовополонених може бути підданий судовому переслідуванню лише військовим судом, якщо закони держави, де перебуває у полоні військовополонений, не передбачають інше, і за умови, що такий суд забезпечує основні гарантії справедливого судового розгляду, визнані цивілізованими народами. Судові гарантії є частиною основоположних гарантії, що означає, що вони повинні бути надані полоненим, навіть якщо не визнано їхній статус військовополонених. Під час судового розгляду слід дотримуватися принципів звичайного судочинства. Право на захист визнають та гарантують [12].

Стаття 85 Конвенції III доповнює ці гарантії, вказуючи, що військовослужбовці, які переслідуються за дії, вчинені до полони, зберігають права, передбачені Конвенцією, навіть у разі засудження [12].

Ще більш деталізованою є стаття 99 Конвенції III, яка проголошує, що жоден військового полонений не може бути засуджений або покараний без попереднього судового розгляду компетентним судом із забезпеченням права на захист, зокрема права бути представленим адвокатом. Ця стаття закріплює базові принципи правосуддя, такі як право на захист і доступ до кваліфікованої юридичної допомоги, що є невід'ємною частиною доступу до правосуддя. Наприклад, у ситуації закону, коли військовополонений звинувачується у військових злочинах, стаття 99 гарантує, що його справа розглядається не на основі політичних чи військових міркувань, а в рамках цієї процедури.

Стаття 105 Конвенції III конкретизує ці гарантії, зазначаючи, що військовополонений має право на: а) повідомлення про звинувачення зрозумілою йому мовою; б) присутність захисника за його вибором; в) виклик свідків на свою допомогу. Ці положення відображають адаптацію принципів, викладених у статті 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, до умов збройного конфлікту.

Женевська конвенція про покращення долі поранених і хворих у діючих арміях (Конвенція I), прийнята 12 серпня 1949 року, зосереджена на гуманітарному захисті, але її положення опосередковано сприяють доступу до правосуддя. Стаття 8 Конвенції I зобов'язує сторони конфлікту співпрацювати з «державами-покровителями» для забезпечення утримання прав поранених і хворих військовослужбовців, включаючи захист від незаконного переслідування. Стаття 49 додатково вимагає від держави вживати заходів для запобігання та покарання порушення Конвенції, таких як свавільне насильство чи утримання без судового рішення. Хоча ці норми не деталізують судові процедури, вони створюють передумови для забезпечення права на доступ до правосуддя, забороняючи позасудові дії проти поранених військовослужбовців.

Додатковий протокол I до Женевських конвенцій, прийнятий 8 червня 1977 року, суттєво розширює гарантії доступу до правосуддя для військовослужбовців у міжнародних збройних конфліктах. Стаття 75 Протоколу I, що має назву «Основні гарантії», є однією з найбільш прогресив-

них норм міжнародного гуманітарного права. Вона зазначає про те, що особи, які перебувають у владі конфлікту, мають право на справедливий і регулярний судовий розгляд із дотриманням таких гарантій: а) повідомлення про позов; б) розгляд справи незалежним і неупередженим судом; в) право на захист і виклик свідків; г) заборона покарання без судового рішення[13].

Крім того, стаття 45 Додаткового протоколу I передбачає, що особа, яка брала участь у воєнних діях і потрапила під владу супротивника, вважається військовополоненою, якщо вона претендує на цей статус або якщо її статус залишається сумнівним[13]. У разі судового переслідування така особа має право на продовження захисту як військовополоненої, доки її статус не буде визначено компетентним судом. Це положення забезпечує додаткові гарантії доступу до правосуддя для осіб, які можуть бути кваліфіковані як військовополонені.

Таким чином, Женевські конвенції (зокрема статті 84, 99, 105 Конвенції III та статті 8, 49 Конвенції I) та Додатковий протокол I (стаття 75) встановлюють чіткі норми щодо доступу до правосуддя для військовослужбовців та військовозобов'язаних. Ці міжнародно-правові акти гарантують, що під час збройних конфліктів особи, які беруть участь у воєнних діях, мають право на справедливий судовий розгляд та відповідні процесуальні гарантії, що відповідає міжнародним стандартам захисту прав людини та є невід'ємною частиною міжнародного гуманітарного права.

Висновки. Проведене дослідження міжнародно-правових стандартів забезпечення доступу до правосуддя у справах щодо захисту прав, свобод та інтересів військовослужбовців і військовозобов'язаних дозволяє сформулювати наступні висновки і узагальнення.

Доступ до правосуддя є одним із основоположних принципів міжнародного права, що закріплений у ключових міжнародно-правових актах, таких як Загальна декларація прав людини 1948 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та інших. Доступ до правосуддя є невід'ємним складовим елементом верховенства права та права на справедливий суд, і передбачає наявність ефективних, доступних і справедливих механізмів судового захисту прав, свобод та інтересів осіб. У сучасній доктрині міжнародного права під доступом до правосуддя розуміється гарантована можливість особи звернутися до незалежного та безстороннього суду для захисту своїх прав і законних інтересів.

Міжнародно-правові стандарти доступу до правосуддя мають універсальний характер, що проявляється в їх застосуванні до всіх прав суб'єктів незалежно від їх статусу, походження, віросповідання тощо, у тому числі до військовослужбовців і військовозобов'язаних. Стаття 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права гарантує рівність перед судом і правом на справедливий розгляд, тоді як стаття 6 Європейської конвенції з захисту прав людини закріплює загальні принципи незалежності судової влади та процесуальної справедливості. Водночас особливості правового становища військовослужбовців та військовозобов'язаних обумовлює можливість обмеження цього права, однак таке обмеження, повинно відповідати критеріям законності, необхідності та пропорційності, як це підтверджує практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) підтверджує, що держави не можуть повністю позбавляти військовослужбовців судового захисту навіть з огляду на особливий правовий режим військової служби.

Аналіз міжнародних нормативних актів дозволяє виокремити структурні складові права на доступ до правосуддя: а) рівність перед судом як базовий принцип, що виключає дискримінацію за будь-якими ознаками (стаття 14 МПГПП); б) незалежність і безсторонність судової влади як необхідна умова об'єктивного розгляду справи (стаття 6 ЄСПЛ); в) процесуальні гарантії, включаючи право на захист, презумпцію невинуватості, змагальність і доступ до юридичної допомоги (стаття 14(3) МПГПП, стаття 99 Конвенції III); г) ефективність засобів правового захисту, що забезпечує реальну можливість виконання судових рішень (пункт 3 статті 2 МПГПП).

Міжнародне гуманітарне право (МГП) відіграє важливу роль у забезпеченні доступу до правосуддя в умовах збройного конфлікту, встановлюючи спеціальні гарантії для військовослужбовців і військовозобов'язаних, які перебувають у полоні чи під владою супротивника. Женевська конвенція III (статті 84, 99, 105) та Додатковий протокол I (стаття 75) слугують гарантіями реалізації права на доступ до правосуддя і зобов'язують держав-учасниць забезпечувати військовополоненим право на справедливий судовий розгляд, включаючи доступ до суду, доступ до захисника, ознайомлення з матеріалами справи та право на перегляд вироку. Аналогічні гарантії поширюються на цивільних осіб, які перебувають під владою іноземної держави або окупаційного режиму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини (Резолюція (III), 10 грудня 1948 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
2. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
3. General Comment No. 32 Article 14: Right to equality before courts and tribunals and to a fair trial. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g07/437/71/pdf/g0743771.pdf>.
4. Зауваження загального порядку № 32, CCPR/C/GC/32, 23 серпня 2007 г. URL: <https://www.refworld.org/ru/legal/general/hrc/2007/ru/52583>.
5. Committee on the Elimination of Discrimination against Women Thirty-sixth session 7-25 August 2006. Views Communication No. 3/2004. URL: <https://juris.ohchr.org/casedetails/1717/en-US>.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Рада Європи, Європейська конвенція з прав людини, 1950 р. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_eng.
8. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) від 13 грудня 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text.
9. Права людини та охорона довкілля: навчальна програма дистанційного курсу для тренерів (суддів-викладачів) / С.В. Шутяк, Є.А. Алексєєва, І.А. Войтюк; за заг. ред. О.В. Кравченко. Львів: Вид-во «Компанія «Манускрипт»», 2018. 112 с.
10. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13 грудня 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.
11. Committee on the Rights of Persons with Disabilities Eleventh session. General comment No. 1 (2014) Article 12: Equal recognition before the law. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g14/031/20/pdf/g1403120.pdf>.
12. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 року від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.
13. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
14. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол II), від 8 червня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text.
15. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g74#Text.
16. Основні положення Женевських конвенцій та протоколів до них. URL: https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2023/11/0365_154-ebook.pdf.

УДК 342.9(477):351.74

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.21>

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Швайка Д.М.,
*аспірантка кафедри права
та правоохоронної діяльності
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
ORCID: 0009-0006-7648-3370
e-mail: dashashvajka@gmail.com*

Швайка Д.М. Адміністративно-правовий статус та організаційні засади сектору безпеки і оборони України.

У статті здійснено комплексний аналіз адміністративно-правового статусу та організаційних засад сектору безпеки і оборони України. Визначено, що ефективність державної системи захисту залежить від рівня інституційної організації, розподілу повноважень і своєчасного реагування на виклики. Наголошується на трансформації ключових інституцій під впливом збройної агресії РФ, кібератак, інформаційних загроз, що обумовило необхідність перегляду підходів до управління, впровадження нових механізмів координації та розширення демократичного контролю.

Показано, що сектор безпеки та оборони інтегрує цілий комплекс органів – від Національної поліції, Національної гвардії, Державної прикордонної служби, Державної міграційної служби до спеціалізованих установ (НАБУ, ДБР, БЕБ) і державних спеціальних служб (СЗР, ГУР МО, УДО, СБУ). Діяльність цих органів ґрунтується на положеннях спеціальних законах, міжнародних зобов'язаннях, що визначає легітимність їхніх рішень.

Розкрито зміст адміністративно-правового статусу як системи прав, обов'язків, гарантій і меж відповідальності. Виокремлено три головні елементи статусу – цільовий компонент (мета, завдання), організаційно-структурний (місце у системі, взаємодія), компетенційний (обсяг повноважень і обов'язків).

Окремо висвітлено місце новостворених інституцій – Національного антикорупційного бюро, Державного бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки – у протидії корупції, захисті державних фінансів, упровадженні сучасних підходів до організації правоохоронної діяльності. Розглянуто систему спеціальних служб, функцій у сфері розвідки, захисту критичних об'єктів, контррозвідувальної роботи, забезпечення державного суверенітету.

Наголошується на принциповому значенні узгодженості дій, взаємодії органів, наявності чітких нормативних орієнтирів, що формують єдиний безпековий простір. Виокремлено роль СБУ у протидії тероризму, диверсіям, інформаційним загрозам, забезпеченні стабільності державної системи. Зазначено про значну інтеграцію ЗСУ в єдину вітчизняну систему оборони, впровадження стандартів НАТО, розвиток багаторівневої моделі командування і міжвідомчої взаємодії.

У висновках підкреслено, що підвищення стійкості сектора безпеки й оборони пов'язане з удосконаленням адміністративно-правових засад, розвитком професійної культури публічної служби, підвищенням прозорості, відповідальності, забезпеченням демократичного контролю й адаптації до динамічних загроз. Правовий статус суб'єктів сектору визначає можливість ефективного виконання завдань, забезпечення публічного порядку, захисту суверенітету та інтересів громадян України.

Ключові слова: адміністративно-правовий статус, демократичний контроль, інституційна структура, національна безпека, нормативно-правове регулювання, організаційні засади, публічне управління, правоохоронні органи, розподіл повноважень, сектор безпеки і оборони.

Shvaika D.M. Administrative and legal status and organizational principles of the security and defense sector of Ukraine.

The article provides a comprehensive analysis of the administrative and legal status and organizational principles of Ukraine's security and defense sector. It is established that the effectiveness of the national protection system depends on the level of institutional organization, distribution of powers, and timely response to threats.

It is demonstrated that the security and defense sector integrate a wide range of bodies from the National Police, National Guard, State Border Guard Service, and State Migration Service to specialized institutions and national special services. The activities of these bodies are based on the Constitution of Ukraine, special laws, and international obligations, which determine the legitimacy of their decisions.

The article reveals the content of the administrative and legal status as a system of rights, duties, guarantees, and limits of responsibility. Three main elements of status are identified: the target component (purpose, objectives), organizational and structural (position in the system, interaction), and competency-based (scope of powers and duties).

The paper pays special attention to the role of newly established institutions the National Anti-Corruption Bureau, State Bureau of Investigation, and Economic Security Bureau in combating corruption, protecting public finances, and implementing modern approaches to law enforcement. The system of special services, their interaction, and their functions in intelligence, protection of critical facilities, counterintelligence, and ensuring state sovereignty are examined in detail.

The significance of coordinated actions, interagency cooperation, and the existence of clear regulatory guidelines that shape a unified security space is emphasized. The role of the Security Service of Ukraine (SSU) in countering terrorism, sabotage, information threats, and maintaining the stability of the state system is highlighted. Considerable attention is also given to the integration of the Armed Forces of Ukraine (AFU) into the national defense system, implementation of NATO standards, development of a multi-level command model, and interagency cooperation. In conclusion, it is emphasized that increasing the resilience of the security and defense sector is associated with improving administrative and legal foundations, developing a professional culture of public service, enhancing transparency and accountability, ensuring democratic oversight, and adapting to dynamic threats.

Key words: administrative and legal status, democratic control, distribution of powers, institutional structure, law enforcement agencies, legal regulation, national security, organizational principles, public administration, security and defense sector.

Постановка проблеми. Дослідження структури системи національного захисту України набуває особливої ваги у сучасних реаліях. Зростання зовнішніх і внутрішніх ризиків вимагає ґрунтовного наукового переосмислення й адаптації механізмів організації безпеки до нових викликів. Ефективність створення й функціонування відповідних інституцій визначає здатність держави реагувати на загрози та гарантувати охорону населення.

Останнім часом відбулися суттєві трансформації у діяльності ключових публічних інституцій. Збройна агресія з боку РФ, кібератаки, інформаційна агресія, а також елементи гібридної війни висувають вимогу до перегляду усталених підходів до управління та координації у сфері безпеки. Україна змушена адаптувати свою оборонну систему як до традиційних, так і до новітніх форм загроз.

Захисні та оборонні структури стають відкритішими до взаємодії з громадським сектором, розширюються практики цивільного контролю, підвищується якість та сталість інформаційної взаємодії. Аналіз організаційної моделі дає змогу визначити базові складові системи, встановити розподіл повноважень і оцінити узгодженість дій суб'єктів. Це, у свою чергу, є основою для вдосконалення законодавчих підходів, підвищення послідовності прийняття управлінських рішень та зміцнення довіри до політики держави у сфері безпеки й оборони.

Ступінь наукової розробки проблеми дослідження. Питання структури та адміністративно-правового статусу сектору безпеки і оборони України є предметом системного аналізу у сучасній юридичній науці. Значну увагу організаційним аспектам функціонування безпекових інституцій та визначенню їх правового статусу приділено у працях О. Боднарчука, С. Гордієнка, М. Глуха, В. Омелчука, Г. Ситника, М. Стрельбицького, С. Дерев'янківа, К. Ізбаша, Д. Рудницького, А. Савкова, В. Смолянюка, М. Стрюка, О. Власюка, К. Возняковської, О. Дзьобань, С. Домбровської, А. Рубана, В. Шведун, а також у дисертаціях В. Безеги, І. Дороніна, В. Копанчука, Ю. Мех, В. Пашинського, С. Пономарьова.

Комплексний аналіз адміністративно-правового статусу й організаційних засад сектору безпеки і оборони в сучасних умовах, із урахуванням впливів воєнної агресії та міжнародних зобов'язань, потребує подальшого наукового опрацювання. Далеко не всі аспекти співвідношення загального і спеціального статусу суб'єктів цього сектору, ефективність реалізації їхніх повноважень у системі оновленого публічного управління отримали належне теоретичне й прикладне висвітлення.

Метою статті є здійснення комплексного аналізу адміністративно-правового статусу та організаційних засад сектору безпеки і оборони України в умовах сучасних викликів. У роботі поставлено **завдання** визначити ключові елементи правового статусу відповідних органів, окреслити особливості їхньої структури, розкрити зміст повноважень і порядок взаємодії в межах єдиної системи національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Правовий статус є фундаментальною категорією в теорії держави і права, яка визначає положення особи чи організації в системі правовідносин. Його сутність полягає у закріплених законом правах, обов'язках, гарантіях і межах відповідальності суб'єкта. Така сукупність структурних елементів задає юридичні можливості, межі поведінки, сприяє інтеграції в соціально-правовий простір. Він утверджує нормативні приписи й охоплює механізми їхньої реалізації та охорони [1, с. 226–229].

Адміністративно-правовий статус органів публічного управління визначається відповідними нормами Конституції України, положеннями міжнародного та національного законодавства. Зміст і межі їхньої діяльності базується на загальних засадах і процесуальних нормах, включно з приписами Кодексу адміністративного судочинства України. Робота таких інституцій допускається виключно у легальній площині, в межах установлених повноважень. Вихід за ці рамки або відхилення від визначених цілей та завдань становить порушення правових приписів.

У структурі цієї юридичної характеристики науковці виділяють три взаємопов'язані елементи: цільовий компонент, організаційно-структурну складову та компетенцію. Перший визначає мету й завдання, тобто суспільно значущий результат, заради якого створено структура управління. Організаційно-структурна частина охоплює внутрішню побудову, зовнішній вияв і визначає місце в державній системі. Компетенція деталізує обсяг повноважень і обов'язків, необхідних для виконання покладених завдань [2, с. 171–174]. Усі перелічені складові формують індивідуалізацію кожного представника влади. Перевірка правомірності дій чи бездіяльності ведеться через зіставлення з конкретними параметрами. Взаємозв'язок між метою, структурою та компетенцією формують цілісну модель, необхідну для легітимної участі суб'єкта у публічно-правових відносинах.

Сектор безпеки і оборони України є невід'ємною складовою системи національної безпеки, діяльність якої зумовлена складним комплексом внутрішніх і зовнішніх чинників. У контексті сучасних геополітичних трансформацій, виняткового значення набуває глибоке осмислення правового статусу суб'єктів цього утворення, їхніх повноважень, відповідальності та механізмів взаємодії. Ключовим актом, що визначає парадигму розвитку та діяльності цієї сфери, є Закон України «Про національну безпеку України» [3]. Цей документ чітко задає їхню структуру та встановлює засади демократичного контролю, що має принципове значення для правової держави.

Насамперед доцільно вказати сукупність правоохоронних органів, відповідальних за гарантування суспільної захищеності та підтримання публічного правопорядку. Провідну роль у цій сфері відіграє система МВС України, до складу якої входять Національна поліція України, Національна гвардія України, Державна прикордонна служба України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій і Державна міграційна служба України. Діяльність цих органів спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ.

Національна поліція України займає центральне місце у системі демократичного врядування і гарантуванні внутрішньої безпеки. Її правовий статус визначається Законом України «Про Національну поліцію» [4], а також специфікою виконання посадових завдань у динамічному та нестабільному соціальному середовищі. Ефективність поліції прямо визначає ступінь захищеності, забезпечує охорону основних прав і свобод громадян, а також здатність держави реагувати на загрози від побутових правопорушень до надзвичайних ситуацій.

Не менш важливою є роль інших підрозділів системи МВС України, які суттєво доповнюють загальну архітектуру внутрішньої безпеки. Національна гвардія України виступає ключовим гарантом громадського порядку та стратегічної стабільності, особливо у кризові періоди [5]. Її підрозділи здатні швидко реагувати на масові інциденти, підтримувати громадський спокій під

час надзвичайних подій, здійснювати охорону критично важливих інфраструктурних об'єктів, а також ефективно сприяти ЗСУ в разі прямої зовнішньої загрози. Охорона непорушності державного кордону, що в умовах збройних конфліктів набуває стратегічного значення, покладається на Державну прикордонну службу України [6]. Її працівники здійснюють паспортний і митний контроль у пунктах пропуску, активно протидіють незаконному переміщенню зброї, наркотичних засобів, контрабанді.

Злагоджена взаємодія всіх цих інституцій формує єдиний безпековий простір України, у межах якого досягається не лише дотримання правопорядку та боротьба зі злочинністю. Такий підхід сприяє розвитку культури довіри між державою та суспільством, підвищенню правової обізнаності громадян та зміцненню їхньої громадянської відповідальності. Ця координація зусиль є основою для поступового оновлення національної політики у системі внутрішньої стабільності й наближення до новітніх європейських норм правозахисної діяльності та функціонування правоохоронної системи.

За останнє десятиліття спостерігається створення та динамічний розвиток спеціалізованих державних установ в означеній сфері, зокрема Національне антикорупційне бюро України, Державне бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки України. Їхня поява та результативність роботи є відповіддю на нові виклики, пов'язані із запобіганням і протидією корупції, економічними злочинами й зловживаннями з боку посадових осіб вищого рівня.

Створення НАБУ у вигляді незалежного профільного державного суб'єкта, що виконує провідну антикорупційну складову, зумовлене потребою у підвищенні транспарентності та підконтрольності публічної влади. Унікальність інституції полягає у суттєвій автономії, підтриманій особливим порядком добору керівного персоналу, відокремленим бюджетом і законодавчими механізмами підтримки працівників [7]. Така організаційна модель мінімізує вплив на діяльність, створює передумови для об'єктивного та неупередженого функціонування.

До стратегічно важливого представника правоохоронних органів необхідно віднести ДБР. Його призначення полягає в розслідуванні правопорушень, вчинених певними категоріями посадових осіб [8], суддями, військовими, правоохоронцями. Незалежність установи забезпечується низкою організаційно-правових засобів. Йдеться про особливий порядок формування керівництва, автономне фінансування, чітко визначені процедури призначення та звільнення директора, а також соціальні гарантії співробітників.

Організаційна структура бюро включає центральний апарат і сім територіальних управлінь, кожне з яких має статус юридичної особи публічного права [9]. Цей підхід забезпечує гнучкість і самостійність на регіональному рівні, дозволяє охоплювати всі адміністративно-територіальні одиниці України. До кола повноважень входять оперативно-розшукова діяльність, досудове розслідування, розшук осіб, які ухиляються від правосуддя, взаємодія з іншими структурами, доступ до інформаційних систем, заходи з повернення незаконно виведених активів. Важливою є також процедура захисту працівників і учасників кримінального процесу.

Ключовим державним органом виконавчої влади, що стоїть на варті фінансової стабільності України, виступає БЕБ. Ця установа ефективно протидіє економічним злочинам, поєднує глибокий аналіз ризиків із повноваженнями досудового розслідування [10]. Така синергія дозволяє завчасно реагувати на вже скоєні правопорушення та працювати на випередження, захищати національні інтереси.

Узагалі правоохоронний блок сектору безпеки і оборони України функціонує як цілісна система протидії злочинності, гарантування прав і свобод громадян, забезпечення публічного порядку й національної безпеки. Його правовий статус визначається суворим дотриманням принципу верховенства права, орієнтацією на права людини, а також підконтрольністю демократичним інституціям. Всі заходи, включно із застосуванням спеціальних засобів, здійснюються на підставі закону та підлягають контролю і фіксації.

Сукупність державних спеціальних служб, зокрема Служба зовнішньої розвідки України, Головне управління розвідки Міністерства оборони України, Управління державної охорони України та Служба безпеки України, вирізняється високим рівнем організованості, професіоналізму та здатності протидіяти загрозам національного масштабу. Ці інституції виконують ключові завдання зі збирання й аналізу розвідувальної інформації, протидії загрозам державного суверенітету, захисту важливих об'єктів інфраструктури, гарантування стабільної діяльності органів державної влади.

Розмежування повноважень між цими спецслужбами створює цілісну, узгоджену систему. Кожен державний орган діє в межах власної юрисдикції, забезпечує важливу складову національної безпеки: від моніторингу зовнішніх ризиків і воєнної обстановки до фізичного захисту головних посадовців країни. Така скоординована взаємодія зміцнює здатність держави протистояти гібридним загрозам, терористичним актам, кризовим викликам, зберігати надійність державного управління та захищати стратегічні інтереси України.

У системі внутрішньої безпеки держави провідне місце займає СБУ, яка забезпечує протидію терористичним загрозам, реагує на посягання проти суверенітету й конституційного ладу. Відповідно до положень Законів України «Про національну безпеку України», «Про контррозвідувальну діяльність» [11], «Про Службу безпеки України», діяльність цього державного органу спеціального призначення з правоохоронними функціями охоплює широкий спектр завдань від аналітичних і слідчих до оперативних та превентивних, що дає змогу органічно адаптуватися до змін безпекової ситуації.

На відміну від органів зовнішньої розвідки, контррозвідувальний сектор зосереджений на виявленні та нейтралізації викликів усередині країни. До його компетенції належить боротьба з диверсіями, шпигунством, інформаційними атаками, організованими спробами дестабілізації, антидержавною діяльністю [12]. Особливий акцент робиться на захисті критичних об'єктів, захисті обігу таємної інформації та контролі цифрового простору. Практика останніх років підтверджує здатність підтримувати координацію між центральним апаратом і регіональними підрозділами за складних обставин.

Оборонний інструментарій держави охоплює всі види військових формувань, зокрема сухопутні війська, повітряні й морські сили, сили територіальної оборони, сили спеціальних операцій, військова служба правопорядку, логістичні, медичні та інформаційні підрозділи [13]. Кожен із них виконує власну частину завдань, інтегровану в єдиний оперативний простір. Така система базується на вертикалі командування, що охоплює політичне керівництво держави, стратегічне управління Генеральним штабом та оперативну діяльність командувань. Це дозволяє забезпечувати високу керованість навіть у кризових умовах, підтримувати оперативну мобільність і злагоджену роботу між різними структурами безпеки.

Варто підкреслити, що ЗСУ ефективно інтегровані в загальну архітектуру національної безпеки, активно взаємодіють з усією системою безпекових суб'єктів. Військове командування підтримує зв'язок із розвідувальними підрозділами, СБУ, правоохоронними органами, центральними та місцевими органами виконавчої влади. Такий міжвідомчий формат співпраці підвищує пристосування оборонної системи до багатовимірних загроз і сприяє реалізації єдиної державної політики через об'єднання інформаційних потоків, стандартизованого аналізу й узгодженого використання ресурсів.

Висновки. Характеристика сектору безпеки й оборони України свідчить про те, що сучасна система національного захисту функціонує в умовах постійно змінного середовища загроз. Її ефективність залежить від структурної злагодженості, чіткого розподілу повноважень і оперативного оновлення нормативного забезпечення. Адміністративна модель поєднує інституційну стабільність із здатністю до адаптації, що забезпечує готовність відповідати на зовнішні й внутрішні виклики.

Ключовим чинником стійкості є відкритість процесів, наявність демократичних механізмів нагляду та активна взаємодія з громадянським суспільством. Значну роль відіграє впровадження провідних стандартів НАТО та ЄС, а також розширення міжнародного безпекового партнерства.

Правовий статус учасників цієї сфери визначається обсягом законодавчих повноважень та ступенем включеності до загальної системи публічного управління. Важливу роль відіграє узгодженість між загальними та спеціальними функціями, що формує підґрунтя правової визначеності, прозорості та відповідальності. Отже, національна система безпеки демонструє орієнтацію на професійний розвиток, технологічне оновлення, що дозволяє державі ефективно реагувати на кризові явища, зберігати базові засади суверенітету та суспільного порядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Теорія держави і права: підруч. / кол. авт.; кер. авт. Ю.А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016; Ліра ЛТД. 480 с.

2. Мельник Р.С., Бевзенко В.М. Загальне адміністративне право: навчальний посібник / За заг. ред. Р.С. Мельника. Київ : Ваїте, 2014. 376 с.
3. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
4. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
5. Про Національну гвардію України: Закон України від 13.03.2014 № 876-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text>.
6. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 № 661-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text>.
7. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text>.
8. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
9. Про Державне бюро розслідувань: Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text>.
10. Про Бюро економічної безпеки України: Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>.
11. Про контррозвідальну діяльність: Закон України від 26.12.2002 № 374-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-15#Text>.
12. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>.
13. Про Збройні Сили України: Закон України від 06.12.1991 № 1934-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>.

УДК 342.9:340.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.22>

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ МИТНИХ ОРГАНІВ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Шевченко Е.А.,
аспірант кафедри публічного права
Університету митної справи та фінансів
ORCID: 0000-0003-1920-9499

Шевченко Е.А. Зарубіжний досвід організації та забезпечення здійснення громадського контролю за діяльністю митних органів: адміністративно-правовий аспект.

За результатами дослідження зарубіжного досвіду організації та забезпечення здійснення громадського контролю за діяльністю митних органів встановлено, що за законодавством деяких розвинених зарубіжних держав (зокрема, Канади, Нідерландів, Сполученого Королівства) консультативно-дорадчі органи при митній службі мають: 1) очолюватись посадовою особою з числа керівного складу митної служби; 2) бути репрезентативними; 3) мають включати у своєму складі лише тих представників категорій учасників митних відносин та інших заінтересованих осіб, які відповідають вимогам щодо належного рівня кваліфікації та професійного досвіду; 4) бути постійним майданчиком обміну інформацією, зауваженнями та пропозиціями із підприємствами та фізичними особами щодо діяльності митних органів за її основними напрямками як на стадії розробки, так й на стадії реалізації нормативно-правових актів та адміністративних актів для відшукування шляхів гармонійного поєднання цілей та принципів державної митної політики із комерційними інтересами суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності.

Заходи забезпечення реального впливу результатів публічних консультацій на діяльність митних органів у зарубіжних державах включають можливість: а) адміністративного та судового оскарження відповідних актів (Португалія, Румунія, США); б) відмови у державній реєстрації нормативно-правового акта за цих обставин (Боснія та Герцеговина); в) застосування до керівників та інших посадових осіб митних органів, на яких покладається організація консультацій з громадськістю, дисциплінарних стягнень за порушення порядку їх проведення (Сполучене Королівство). Крім того, важливе значення мають й заходи забезпечення прозорості консультацій з громадськістю, серед яких включення їх матеріалів до структури відповідного акта як додатку до нього (Польща, США, Хорватія).

Ключові слова: громадський контроль, діяльність митних органів, органи громадського контролю, подання пропозицій (зауважень) до правових актів та документів публічної політики, права громадськості під час здійснення громадського контролю, публічні консультації.

Shevchenko E.A. International experience of governing public control over activities of customs authorities: administrative legal aspect.

As an outcome of the study of international experience of governing public control over activities of customs authorities it is established that, according to the legislation of some developed countries (in particular, Canada, the Netherlands, the United Kingdom), advisory bodies at the customs service are to: (1) be headed by an official from among the management of the customs service; (2) be representative; (3) include only those representatives of the categories of participants in customs relations and other interested persons who meet the requirements for the appropriate level of qualification and professional experience; (4) be a permanent platform for exchanging information, comments and proposals with individuals and entities regarding the activities of customs authorities in its main areas both at the stage of development and at the stage of implementation of regulatory acts and administrative acts in order to find ways to harmoniously combine the goals and principles of state customs policy with the commercial interests of persons engaged in foreign economic activity.

Measures to ensure the real impact of the results of public consultations on the activities of customs authorities in different countries include the possibility of: (a) administrative and judicial appeal of the relevant acts (Portugal, Romania, USA); (b) refusal to state registration of a regulatory acts in these circumstances (Bosnia and Herzegovina); (c) application of disciplinary sanctions to heads and other officials of customs authorities responsible for organizing public consultations for violating the procedure for their conduct (United Kingdom). In addition, measures to ensure the transparency of public consultations are also important, including the inclusion of their materials in the structure of the relevant act as an annex to it (Poland, USA, Croatia).

Key words: activities of customs authorities, public consultations, public control, public control councils, public rights within the public control measures, submission of proposals (comments) to legal acts and public policy documents.

Постановка проблеми. Основним вектором подальшого утвердження демократичних засад організації та здійснення управління публічними справами у зарубіжних державах є розширення меж громадського контролю. Відбувається це, насамперед, шляхом включення до нього тієї частини спектру напрямів діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, яка характеризується високим рівнем складності з точки зору необхідності спеціальних знань для розуміння сутності управлінських й економічних (соціальних) процесів та використання у них інформації, яка є чутливою та обмеженою у доступі. Ці особливості диктують необхідність для пристосування до них традиційного інструментарію громадського контролю та адміністративно-правових засад його використання. Деякі зарубіжні держави досягли значного зрушення у розгортанні регуляторних та інституційних основ громадського контролю, зокрема, за системою митного адміністрування, які дозволяють приватному сектору економіки та інститутам громадянського суспільства відчутно впливати на формування та реалізацію державної митної політики. У світлі цього, зарубіжний досвід організації та забезпечення здійснення громадського контролю за діяльністю митних органів являє собою значний інтерес.

Стан опрацювання проблематики. На важливості належного правового регулювання та поступового посилення можливостей громадянського суспільства впливати на хід та результати публічного адміністрування у митній сфері послідовно наголошує наукова спільнота. В.М. Панасюк з цього приводу вказала на те, що в Україні відсутнє належне правове забезпечення функціонування механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами публічної влади, а саме: законодавчо визначеної чіткої та послідовної характеристики суб'єктного складу та інститутів громадянського суспільства; конституційно-правового регулювання відносин інститутів громадянського суспільства і державного апарата; стабільних і чітких юридичних інструментів і процедур взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави, які забезпечують баланс їх інтересів [1, с. 298-299]. Наприклад, проект закону України «Про публічні консультації» від 23 жовтня 2020 р. № 4254 критикувався Головним науково-експертним управлінням Апарату Верховної Ради України, у тому числі через те, що у його положеннях не визначене співвідношення діяльності громадських рад, інших допоміжних органів, які утворюються при центральних та місцевих органах виконавчої влади, та публічного обговорення [2]. Таким чином, у науковій літературі та публікаціях експертів з питань громадського контролю за діяльністю суб'єктів владних повноважень влучно та визначається фундаментальна проблематика організації та практичного здійснення цієї діяльності. Відповідний комплекс питань є цілком актуальним для сфери митного адміністрування та зарубіжний досвід упорядкування діяльності громадськості щодо оцінки законності й ефективності діяльності митних органів являє собою у цьому зв'язку значну цінність, однак, залишається недостатньо дослідженим.

Метою дослідження є окреслення зарубіжного досвіду організації та забезпечення здійснення громадського контролю за діяльністю митних органів.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи дослідження, насамперед, звернемо увагу на те, що у зарубіжній експертній думці все більш вираженою стає тенденція до підвищення ступеня прозорості відомостей щодо експортно-імпорتنних операцій шляхом зменшення частки цих відомостей, які належать до інформації з обмеженим доступом та становлять комерційну таємницю. Цей крок є рушійною силою, у тому числі підвищення ефективності громадського контролю за діяльністю митних органів.

Зокрема, група спеціалізованих інститутів громадянського суспільства за підтримки Європейського парламенту звернулась до Європейської комісії щодо реформування європейського митно-

го законодавства шляхом надання неpubлічним особам доступу до інформації з питань зовнішньої торгівлі, яка збирається, використовується та формується митними органами. Серед іншого, вказувалось на те, що ширший доступ громадськості до торгової інформації від митних органів покращить спосіб взаємодії заінтересованих осіб зі суб'єктами господарювання та органами влади для вирішення проблем прав людини та екологічних ризиків у ланцюжках створення вартості товарів. Щоб усунути прогалини в якості митної інформації, пропонується, насамперед, обов'язкове розкриття назви та адреси виробника в митних деклараціях, а також інформації про рух товарів всередині Європейського Союзу. Усі загальнодоступні відомості щодо експортно-імпортних операцій пропонується надавати щомісяця на безоплатній основі та у формі відкритих даних, щоб митні органи не були обтяжені необхідністю відповідати на індивідуальні запити заінтересованих осіб [3].

Продовжуючи дослідження, зазначимо, що однією з форм громадського контролю за діяльністю митних органів, якій приділяється значна увага міжнародною спільнотою та яка реалізована у значній кількості держав, є утворення консультативно-дорадчих органів за участю підприємств й фізичних осіб та уповноважених посадових осіб митних органів.

Наприклад, у виданому Митною адміністрацією Нідерландів (Tax and Customs Administration) протоколі про консультації з бізнесом з питань реалізації митної політики йдеться про те, що для співпраці з приватним сектором митна служба створила митний консультативний форум. Він є гнучкою консультативною платформою для підвищення якості діяльності митних органів, на основі взаємної прозорості, рівності та об'єднання зусиль обговорюються такі питання, як нове законодавство, що надає приватному сектору можливість залучити його спеціалістів розробки нового законодавства та разом з митною службою опрацювати його деталі та підготуватися до його упровадження. Якщо консультації між митною службою та приватним сектором стосуються питань стратегічного рівня, резонансних та/або політично делікатних питань та скарг на загальну роботу митних органів більш ніж випадкового характеру, вони, в першу чергу, проводитимуться у рамках митного консультативного форуму з призначеною для цього посадовою особою митних органів, якій доручено координувати всі консультативні процеси із основними організаціями приватного сектору. Усі консультативні процеси, партнерства та пілотні проекти з організаціями приватного сектору будуть передані під управлінську відповідальність або самого митного консультативного форуму, або однієї з його експертних рад. Наприклад, ради з питань інформаційних технологій відповідає за консультативні відносини між постачальниками програмного забезпечення та електронною митницею, а вся діяльність авторизованих економічних операторів з приватним сектором підпадає під контроль ради з питань митного контролю та митного оформлення [4].

Основний склад митного консультативного форуму включає голову митної служби або уповноважену нею вищу посадову особу митних органів (як його керівника) та по одному представнику від кожної групи заінтересованих сторін у ланцюжку, що має відношення до митної справи (де це можливо, включаючи галузеві ринкові організації приватного сектору, діяльність яких стосується митних платежів та митного оформлення відповідних товарів, а також організації з нефіскальними завданнями щодо безпеки, здоров'я, економіки чи навколишнього середовища). Представники для їх призначення до складу митного консультативного форуму повинні мати широкий досвід, пов'язаний з митною справою, що дозволяє їм брати участь в експертних обговореннях та виступати заінтересованими сторонами [4].

Таким чином, у Нідерландах консультації з бізнесом з питань реалізації митної політики відбуваються на базі спеціального митного консультативного форуму, який очолює керівництво митних органів та який є репрезентативним з точки зору підприємств й фізичних осіб як учасників митних відносин та інших заінтересованих осіб, які делегували представників до митного консультативного форуму, які відповідають вимогам щодо належного рівня кваліфікації та професійного досвіду. Митний консультативний форум є постійним майданчиком для обговорення проектів нормативно-правових актів у сфері митного адміністрування та проблематики застосування митного законодавства й інших аспектів діяльності митних органів. Належна організація кожного з консультативних процесів покладається на того чи іншого спеціально уповноваженого на це працівника митних органів.

Широко поширеною практикою у зарубіжних державах є також проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної митної політики.

За стандартом, який утверджується Організацією економічного співробітництва та розвитку та Організацією азіатсько-тихоокеанського економічного співробітництва відображений у виданому ними інтегрованому контрольному списку регуляторних реформ, нормативно-правові акти мають бути розроблені відкритим і прозорим способом, за належними та широко оприлюдненими процедурами для ефективного та своєчасного внеску від заінтересованих національних та іноземних осіб, таких як підприємства та фізичні особи з числа адресатів відповідних регуляторних актів та їх об'єднання, профспілки та інші заінтересовані особи, серед яких споживчі, екологічні організації або інші рівні та галузі влади [5].

Зокрема, повертаючись до контексту митного адміністрування, зазначимо, що Європейська комісія з приводу консультацій з громадськістю та бізнесом з питань митного адміністрування зазначила, що відкритий діалог за участю Європейської комісії та заінтересованих сторін допомагає гарантувати, що правила та пропозиції регуляторних актів йдуть в ногу з реальністю швидких змін. Цей діалог допомагає досягти регуляторної ефективності, необхідної для розвитку найкращої адміністративної та законодавчої практики, адаптованої до потреб бізнесу в Європейському Союзі. Нещодавнім предметом громадського обговорення було оновлення Митного кодексу Європейського Союзу (тривало з 20 липня по 19 вересня 2022 р.) [6]. Інструменти, які інститути громадянського суспільства та інші учасники митних відносин можуть використовувати у ході та за підсумками громадського контролю, включають, зокрема:

- оцінка регуляторних ініціатив Європейської комісії шляхом висловлення зауважень та пропозицій;
- внесення пропозицій щодо вдосконалення законодавства Європейського Союзу, у тому числі для зменшення регуляторного тягаря та підвищення ефективності законів, які діють;
- започаткування або підтримка законодавчої ініціативи європейських громадян [7].

Консультації з громадськістю з питань формування та реалізації державної митної політики широко практикуються й у Сполученому Королівстві. Його податково-митна служба зауважила, що мета консультацій з громадськістю, у тому числі збирання доказів щодо ефективності тих чи інших рішень у сфері митного адміністрування, полягає в тому, щоб митні органи краще розуміли, як митна система працює для суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та інших суб'єктів господарювання, діяльність яких пов'язана з переміщенням товарів через митний кордон, а також те, як митні процедури потенційно можна зробити простішими, легшими та більш сприятливими для торгівлі. Досвід митних органів Сполученого Королівства включає проведення консультацій з питань:

- митного режиму щодо пошти та посилок – для з'ясування оптимального митного режиму пошти та посилок малої вартості;
- запровадження добровільного стандарту для митних посередників – збирались думки щодо пропозиції запровадити добровільний стандарт для митних посередників з метою покращення якості послуг у секторі послуг митних посередників;
- тимчасового ввезення товарів до Сполученого Королівства – заінтересовані особи закликали до висловлення думки щодо використання режиму тимчасового ввезення зі звільненням від імпорتنих мит;
- майбутнього митних декларацій – митні органи вивчали погляди щодо можливих шляхів спрощення митних декларацій, а також технології, які декларанти використовували для полегшення заповнення митних декларацій та виконання інших митних формальностей [8].

Поруч із предметом консультацій, визначальне значення для того, щоб консультації з громадськістю були ефективним інструментом впливу на управління публічними справами, має наявність та характер обов'язку щодо врахування висловлених громадськістю зауважень та пропозицій.

Порівняльно-правовий огляд показує, що підходи до визначення правового значення результатів консультацій з громадськістю є різноманітними. З одного боку, у Канаді вони мають суто політичне значення, тоді як у Португалії процедура консультацій передбачена законом та її дотримання перевіряється в судовому порядку [9, с. 4]. Більше того, за Законом США про адміністративну процедуру процедура консультацій з громадськістю передбачає необхідність:

- 1) опублікувати повідомлення про запропоноване законодавче нововведення у федеральному реєстрі з викладом тексту або концепції норми права, вказівку на підставу розробки регуляторним органом відповідного нормативно-правового акта, а також на час і місце для участі громадськості (із інформацією про контакти у регуляторних органах);

2) надати всім заінтересованим особам можливість подати відомості, погляди або аргументи щодо правила поведінки, які поліпшать рівень обізнаності регуляторного органу про предмет нормотворення (у тому числі, оспоривши фактичні припущення, на основі яких діє регуляторний орган);

3) опублікувати повідомлення про остаточне прийняття правила поведінки принаймні за 30 днів до дати набрання чинності правилом із викладом відповідей на всі отримані коментарі по суті, відсутність яких може бути приводом для судового оскарження відповідного нормативно-правового акта (ст. 4 Закону США про адміністративну процедуру) [10].

Також, привертає увагу те, що у Кодексі кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень Ради Європи одним із ключових обов'язків органів державної влади у цій сфері визначено реагування, що включає слухання, врахування та практичне втілення внеску громадянського суспільства [11]. Про це йдеться й у висновку Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ щодо проекту закону України «Про публічні консультації». Фахівці міжурядової організації підкреслили, що суб'єкти владних повноважень мають не лише враховувати громадську думку, а й реагувати на неї в прозорий і своєчасний спосіб. Разом з обов'язком забезпечувати зворотний зв'язок щодо всіх поданих зауважень, суб'єкти владних повноважень мають запровадити механізм моніторингу для оцінки відповідності процесу консультацій обов'язковим стандартам щодо забезпечення ефективної участі громадськості та звітування про результати перед громадськістю. На доповнення до того, у висновку Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ окремо вказується на те, що гарною практикою вважається визначення державного органу, відповідального за загальну координацію, стандартизацію та модернізацію процедур публічних консультацій, а також забезпечення їх послідовного проведення всіма суб'єктами владних повноважень і сприяння обміну досвідом та знаннями між посадовими особами, відповідальними за проведення консультацій у межах кожного такого суб'єкта. Це можна зробити, на переконання фахівців міжурядової організації, або ж шляхом призначення координатора для кожного підрозділу, або координатора для певного державного органу, а також шляхом забезпечення взаємозв'язків між координаторами різних підрозділів та/або державних органів з метою забезпечення послідовності. Одним із прикладів належної практики є Сполучене Королівство, де кожен урядовий підрозділ, відповідальний за проведення публічних консультацій, призначає Координатора з питань консультацій. На початкових стадіях планування Координатор з питань консультацій надає рекомендації посадовим особам, відповідальним за процес консультацій. Одразу після завершення процесу консультації інформація про будь-які вивчені уроки повідомляється Координатору з питань консультацій, який забезпечує її розповсюдження в межах підрозділу і серед підрозділів та органів [12].

Особлива увага при упорядкуванні громадського контролю приділяється й забезпеченню реального впливу його результатів на діяльність адміністративних органів. Це досягається, головним чином, шляхом закріплення правового значення зауважень та пропозицій громадськості з тих чи інших питань публічного адміністрування та гарантування належного виконання адміністративним органом його обов'язку враховувати зауваження та пропозиції громадськості у його діяльності за допомогою заходів відповідальності його посадових осіб, іншими способами й засобами.

Фахівці Європейського центру некомерційного права, висвітлюючи засоби правового захисту на випадок недотримання принципів участі, вказують на те, що зворотний зв'язок з боку державних органів та засоби правового захисту в разі недотримання гарантій співучасті чи їх порушення є одним з ключових елементів забезпечення довіри у системах співучасті. Підтримати правове середовище та сприяти практиці співучасті можуть документи, у яких викладено чіткі вказівки та основи надання зворотного зв'язку та звернення до засобів правового захисту у разі виявлення невідповідностей. Наприклад, правилами проведення консультацій при підготовці правових норм Боснії та Герцеговини передбачено, що рада міністрів може повернути законопроект установі, яка повинна була дотримуватись правил проведення консультацій, але не дотрималася їх до моменту представлення закону. Подібним чином процедура Регламенту роботи державних органів Хорватії вимагає доповіді щодо процесу проведення консультацій за кожним законопроектом, представленим на сесії державного органу. У Румунії будь-яка особа може подати скаргу в адміністративному порядку у разі порушення передбачених законодавством прав на участь у прийнятті владних управлінських рішень; скарга чи звернення розглядаються у терміновому порядку та звільняються від судового збору. Державного службовця може бути оштрафовано, якщо він/вона

«не дозволяє окремим громадянам отримати доступ до роботи відкритих засідань або перешкоджає участі зацікавлених сторін у процесі розробки нормативних документів, що зачіпають інтереси громадськості, відповідно до положень цього закону» [13, с. 45]. Політичні та дисциплінарні стягнення для керівників та службовців адміністративних органів передбачені й законодавством Сполученого Королівства [14].

Дотримання адміністративними органами та їх посадовими особами їх обов'язків щодо забезпечення можливостей для здійснення заходів громадського контролю має супроводжуватись також належним врахуванням результатів цих заходів.

Д. Голубович у цьому зв'язку звернув увагу на позицію конституційного суду Угорщини щодо того, що положення про консультації, викладені в Конституції Угорщини та профільному законі, є «методологічними вказівками», а не правом, яке забезпечується примусовою силою держави. На думку конституційного суду, здійснення законодавчої та виконавчої влади не може залежати від консультацій з представниками різних приватних інтересів, якщо тільки їм не надано особливих владних повноважень щодо участі у процесі прийняття рішень. В іншій справі конституційний суд кваліфікував закон про громадські консультації як *lex imperfecta*: порушення передбаченої ним процедури консультацій не є порушенням конституції саме по собі, а може призвести до політичної чи дисциплінарної відповідальності державних службовців, відповідальних за виконання закону. У рідкісних випадках, коли, незважаючи на порушення закону, право на консультацію все ж було забезпечено, суд фактично визнав порушення деяких прав, які прямо захищені та гарантовані конституцією, таких як право на вільний доступ до інформації, право на здорове довкілля, свободу асоціацій або право на звернення до адміністративних органів [14].

Висновки. Однією з основних форм громадського контролю за діяльністю митних органів у зарубіжних державах (Канада, Нідерланди, Сполучене Королівство тощо) є утворення консультативно-дорадчих органів за участю підприємств й фізичних осіб та уповноважених посадових осіб митних органів й інших заінтересованих державних органів та органів місцевого самоврядування. Ці консультативно-дорадчі органи мають: 1) очолюватись посадовою особою з числа керівного складу митної служби; 2) бути репрезентативними; 3) мають включати у своєму складі лише тих представників категорій учасників митних відносин та інших заінтересованих осіб, які відповідають вимогам щодо належного рівня кваліфікації та професійного досвіду; 4) бути постійним майданчиком обміну інформацією, зауваженнями та пропозиціями із підприємствами та фізичними особами щодо діяльності митних органів за її основними напрямками як на стадії розробки, так й на стадії реалізації нормативно-правових актів та адміністративних актів для відшукування шляхів гармонійного поєднання цілей та принципів державної митної політики із комерційними інтересами суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності.

Не менш важливу роль у організації громадського контролю за діяльністю митних органів у зарубіжних державах та на міжнародному рівні (Європейський Союз, Сполучене Королівство, США тощо) відіграють консультації з громадськістю з питань реалізації державної митної політики. Реальний вплив їх результатів на діяльність митних органів досягається, головним чином, шляхом закріплення правового значення зауважень та пропозицій громадськості з тих чи інших питань публічного адміністрування та гарантування належного виконання адміністративним органом його обов'язку враховувати зауваження та пропозиції громадськості у його діяльності за допомогою заходів відповідальності його посадових осіб, іншими способами й засобами. Насамперед, у цьому контексті йдеться про заходи реагування у разі прийняття нормативно-правових та адміністративних актів без проведення консультацій з громадськістю або з порушення їх порядку, якщо їх обов'язковість установлена законом, так само як й у разі необґрунтованого неврахування пропозицій та зауважень від громадськості або ненадання відповіді на них. Ці заходи включають можливість: а) адміністративного та судового оскарження відповідних актів (Португалія, Румунія, США); б) відмови у державній реєстрації нормативно-правового акта за цих обставин (Боснія та Герцеговина); в) застосування до керівників митних органів, на яких покладається організація консультацій з громадськістю, дисциплінарних стягнень за порушення порядку їх проведення (Сполучене Королівство). Крім того, важливе значення мають й заходи забезпечення прозорості публічних консультацій, серед яких включення їх матеріалів до структури відповідного акта як додатку до нього (Польща, США, Хорватія).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Панасюк В.М. Громадський контроль та громадський моніторинг як форми взаємодії органів публічної влади та громадянського суспільства: проблеми нормативно-правового забезпечення: Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 18 травня 2018 р.) у 2-х т. Т. 1 / відп. ред. Г.О. Ульянова. 2018. С. 297–299.
2. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проект закону України «Про публічні консультації» від 23 жовтня 2020 р. № 4254. URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=70235&pf35401=540052>.
3. World Uyghur Congress. Open Call from Civil Society for Access to EU Customs Trade Information. 2022. URL: <https://www.uyghurcongress.org/en/open-call-from-civil-society-for-access-to-eu-customs-trade-information>.
4. Customs Administration of the Netherlands (Tax and Customs Administration). Protocol on Customs Business Consultation. URL: https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/facilitation/instruments-and-tools/tools/customs-business-partnership-guidance/customs-of-the-netherlands-_protocol-on-customs-business-consultation.pdf?la=en.
5. OECD-APEC. Integrated Checklist on Regulatory Reform. A policy instrument for regulatory quality, competition policy and market openness. 2008. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2008/07/apec-oecd-integrated-checklist-on-regulatory-reform_g1gh98d3/9789264051652-en.pdf.
6. European Commission. Customs consultations. URL: https://taxation-customs.ec.europa.eu/customs-consultations_en.
7. European Commission. Contribute to law-making. URL: https://commission.europa.eu/law/contribute-law-making_en.
8. HM Revenue & Customs. Customs and UK border consultations and calls for evidence. 2023. URL: <https://www.gov.uk/government/collections/customs-and-uk-border-consultations-and-calls-for-evidence>.
9. Rodrigo D., Amo P. A. Background Document on Public Consultation. Organisation for Economic Co-operation and Development. 2008. URL: <https://www.oecd.org/mena/governance/36785341.pdf>.
10. U.S. Administrative Procedure Act of 1946 no. 404 (5 U.S.C. §§ 551–559). URL: https://www.law.cornell.edu/wex/administrative_procedure_act.
11. Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень Ради Європи. 2009. URL: <http://www.coe.int/en/web/ingo/civil-participation>.
12. Висновок БДІПЛ ОБСЄ щодо проекту закону України «Про публічні консультації» (Варшава, 1 вересня 2016 року). 33 с. С. 20. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6340/file/295_GEN-UKR_1Sept2016_ukr.pdf.
13. Європейський центр некомерційного права. Участь громадськості в процесі прийняття рішень. 2016. 58 с. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_rekomehdation/civik_Europe_2016.pdf.
14. Golubovic D. An Enabling Framework for Citizen Participation in Public Policy: An Outline of Some of the Major Issues Involved. *The International Journal of Not-for-Profit Law*. 2010. Volume 12, Issue 4. URL: <https://www.icnl.org/resources/research/ijnl/an-enabling-framework-for-citizen-participation-in-public-policy-an-outline-of-some-of-the-major-issues-involved-2>.

УДК 342.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.23>

РЕГУЛЯТОРНА ФУНКЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ ЯК ОРГАНУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Шевченко О. В.

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права,
Державний торговельно-економічний університет
ORCID: 0000-0001-7833-5271
e-mail: o.shevchenko@knute.edu.ua*

Севастьяненко О.В.

*старший викладач кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права,
Державний торговельно-економічний університет
ORCID: 0000-0001-7260-7045
e-mail: o.sevastianenko@knute.edu.ua*

Шевченко О.В., Севастьяненко О.В. Регуляторна функція Національного банку України як органу державного управління

Національний банк України як центральний орган державного управління має особливий статус та з моменту створення і до сьогодні збільшує свої впливи на систему суб'єктів, що надають фінансові послуги. У цьому процесі значну роль відіграє використання регуляторної функції як загальної функції державного управління.

Забезпечення стабільності фінансової системи у період широкомасштабного нападу російської федерації на нашу державу та збереження довіри населення до банківських та інших фінансових установ стало пріоритетним завданням органів публічної влади та Національного банку України як частини цієї влади.

В повсякденному здійсненні управління органами влади виконується низка дій, певних функцій, закріплених нормами права, адже реалізація будь-якої функції органу публічної влади можлива лише у випадку її нормативного закріплення. Характер завдань, пов'язаних із управлінням, впливає на зміст управлінських функцій, і в окремій галузі вони здійснюються з урахуванням особливостей цієї галузі. Регуляторна функція широко використовується у фінансовій сфері, вона закріплена у Законі України «Про Національний банк України» та реалізується Національним банком через встановлення для суб'єктів, що надають фінансові послуги, загальних вимог та правил діяльності на ринку фінансових послуг, вимог щодо створення, ведення, наповнення банками, небанківськими фінансовими установами, операторами поштового зв'язку інформаційних систем (реєстрів, баз даних); здійснення банківського, валютного регулювання; визначення порядків видачі юридичним особам ліцензій в межах своєї компетенції тощо. На законодавчому рівні визначено забезпечення фінансової стабільності держави (в тому числі й стабільності банківської системи), що, в свою чергу, вимагає застосування регуляторної функції.

Вже кілька років триває процес посилення статусу НБУ як регулятора банківської та фінансової системи. З року в рік вносяться зміни та доповнення до існуючих законодавчих актів, приймаються нові закони (Закон України «Про фінансові послуги та фінансові компанії», Закон України «Про хмарні послуги» тощо). Повноваження Національного банку України значно розширюються, що потребує дослідження змін у цій сфері.

Ключові слова: органи публічної влади, банківська система, ринки небанківських фінансових послуг, фінансові компанії, адміністративні послуги, фінансові послуги.

Shevchenko O.V., Sevastianenko O.V. Regulatory function of the National Bank of Ukraine as a state administration

The National Bank of Ukraine, as a central body of state administration, which has a special status, has been increasing its influence on the system of entities providing financial services since its establishment. In this process, the player uses a significant role in the regulatory function, as a general function of state administration.

Ensuring the stability of the system during the period of the large-scale attack of the Russian Federation on our state and maintaining public confidence in banking and other financial institutions has become a priority task of public authorities and the National Bank of Ukraine, as part of this authority.

In the universal implementation of government, a number of actions are performed, certain functions enshrined in the norms of law, because the implementation of any function of a public authority is possible only in the case of its regulatory consolidation. The nature of the tasks related to management affect the content of management functions, and in a separate industry they are mentioned with the features of this industry. The regulatory function of the sphere of wide use in the financial sector is enshrined in the Law of Ukraine "On the National Bank of Ukraine" and is implemented by the National Bank through the installation for entities providing financial services, general requirements and rules for activities in the financial services market, requirements for the creation, maintenance, filling of information systems (registers, databases) by banks, non-bank financial institutions, postal operators; implementation of banking, currency regulation; determination of the procedure for issuing licenses to legal entities within their competence, etc. At the legislative level, ensuring the financial stability of the state (including the stability of the banking system), which, in turn, requires the application of the regulatory function, has been determined.

The process of strengthening the status of the NBU as a regulator of the banking and financial system has been ongoing for several years. From year to year, amendments and additions are made to existing legislative acts, new laws are adopted (the Law of Ukraine "On Financial Services and Financial Companies", the Law of Ukraine "On Cloud Services", etc.). The powers of the National Bank of Ukraine are expanding significantly, which requires research into changes in this area.

Key words: public authorities, banking system, non-bank financial services markets, financial companies, administrative services, financial services.

Постановка проблеми. Національний банк України (далі – НБУ) є центральним органом державного управління з особливим статусом. З моменту створення (з 1991 року [1]) і до сьогодні його управлінські функції значно розширювалися. На даний час цей орган як юридична особа має статутний капітал у розмірі 10 млн. грн. [2, ст. 3], (що є державною власністю); має відокремлене майно, (що є державною власністю і яким НБУ користується на праві відання); він економічно самостійний та здійснює витрати за рахунок власних доходів (проте доходи не є основною діяльністю), хоч в окремих випадках може використовувати кошти Державного бюджету України. НБУ виконує функції управління банківською та фінансовою системою. Саме вплив НБУ, як органу управління на систему суб'єктів, що надають фінансові послуги, з використанням регуляторної функції зазнав змін в останні роки, і особливо, у період широкомасштабного нападу російської федерації на нашу державу. Важливим було забезпечити стабільність системи у цей час та зберегти довіру населення до банківських установ. З огляду на це, постає необхідність дослідити регуляторну функцію НБУ як органу державного управління.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження функції регулювання на рівні державних органів управління вже здійснювалось науковцями. Зокрема, І.В. Бернацьким [3] проаналізовано типи систем центральних банків у світі та на основі досвіду зарубіжних країн розглянуто питання регулювання банків і небанківських фінансових установ. Діяльність НБУ в умовах війни вивчали О.В. Котик [4], Б.Б. Стасюк [4], О.О. Щур [4], особливості правового регулювання регуляторної діяльності НБУ досліджувала Г.С. Гудкова [5] тощо. Однак, сьогодні зміни в управлінні є стрімкими і роль Національного банку України як регулятора зростає, що потребує проведення додаткового дослідження.

Метою статті є окреслення змін повноважень НБУ в межах функції регулювання за останні роки.

Виклад основного матеріалу. В повсякденному здійсненні управління органами влади виконується низка дій, певних функцій закріплених нормами права. Характер завдань, пов'язаних

із управлінням, впливає на суть управлінських функцій. Функція регулювання, чи регуляторна функція в теоретичних доробках з адміністративного права та управління віднесена до групи загальних функцій, серед яких, окрім регулювання, називають функції планування, організації, координації та контролю. Проте, варто зазначити, що функції управління в певній галузі здійснюються з урахуванням особливостей цієї галузі.

Основною функцією НБУ, яка закріплена в Конституції України [6, ст. 99], є забезпечення стабільності грошової одиниці України. На законодавчому рівні визначено також забезпечення фінансової стабільності держави (в тому числі й стабільності банківської системи та інших суб'єктів, що надають фінансові послуги), а це, зважаючи на статус цього органу, вимагає застосування функцій державного управління, серед яких і регуляторна функція. Ця функція, як одна із функцій управління, широко використовується у фінансовій сфері. Вже кілька років триває процес посилення статусу НБУ як регулятора банківської та фінансової системи. Останні зміни у законодавстві відбулись у 2024 р. [7], закон набрав чинність 8 листопада (через місяць після прийняття) та плануються нові зміни у 2025 році.

Реалізація будь-якої функції органу публічної влади можлива лише у випадку її нормативного закріплення. Регуляторна функція НБУ закріплена у Законі України «Про Національний банк України» (стаття 7) та реалізується через: 1) встановлення для банків правил проведення банківських операцій, обліку та звітності, захисту інформації (пункт 4), (розкрито також у статті 33 та 41 цього закону); 2) здійснення банківського регулювання (пункт 8); 3) здійснення валютного регулювання (визначає порядок виконання операцій в іноземній валюті) (пункт 14), (розкрито також у статті 44 цього закону); 4) визначення порядку видачі юридичним особам ліцензії на здійснення операцій з готівкою (пункт 17); 5) визначення порядку здійснення в Україні маршрутизації, клірингу та взаєморозрахунків між учасниками платіжної системи за операціями із застосуванням платіжних карток (в межах України) (пункт 25); 6) встановлення вимог до банків, що здійснюватимуть емісію депозитних сертифікатів банків (пункт 36). До регулювання органом управління належать також питання забезпечення ризиків фінансової системи: «Національний банк ... визначає розміри, порядок формування та використання резервів банків, інших фінансових установ, ... для покриття можливих втрат за кредитами, резервів для покриття валютних, відсоткових та інших ризиків банків, цих фінансових установ» [2, ст. 59].

У 2021 році були значно доповнені можливості НБУ щодо регулювання небанківських фінансових установ, шляхом внесення змін та доповнень до статті 7 Закону України «Про Національний банк України» (на основі прикінцевих положень прийнятого нового Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії»), а саме:

1) здійснення державного регулювання: на платіжному ринку (пункт 6); на ринках небанківських фінансових послуг за діяльністю небанківських фінансових установ, інших осіб, які не є фінансовими установами, але мають право надавати окремі фінансові послуги, та осіб, які надають супровідні послуги (пункт 8-1); у сферах електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг у банківській системі України та на ринках небанківських фінансових послуг (пункт 26); у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення за банками та філіями іноземних банків, страховиками (перестраховиками), страховими (перестраховими) брокерами, кредитними спілками, ломбардами, іншими фінансовими установами (пункт 30);

2) встановлення вимог: щодо створення, ведення, наповнення банками, небанківськими фінансовими установами, операторами поштового зв'язку інформаційних систем (реєстрів, баз даних) для забезпечення обміну інформацією між ними при здійсненні валютного нагляду (пункт 14-1); з питань оброблення, зберігання, захисту, використання, передавання, розкриття та знищення інформації, що становить таємницю фінансової послуги, банківську таємницю (пункт 22);

3) визначення: порядку використання електронного підпису у банківській системі України та на ринках небанківських фінансових послуг (пункт 26-2); порядку та вимог із забезпечення кіберзахисту та інформаційної безпеки банками, іншими особами, що здійснюють діяльність на ринках фінансових послуг (пункт 32); напрямів розвитку технологій та інновацій на ринку фінансових послуг (пункт 37); особливостей функціонування банківської системи України, діяльності небанківських фінансових установ та інших осіб, які не є фінансовими установами, але мають право надавати окремі фінансові послуги, у разі введення воєнного стану чи особливого періоду (пункт 20).

У цьому ж (2021) році регулювання Національним банком України стало можливе і щодо органів публічної влади, які надають фінансові, супровідні послуги в рамках державних програм або програм органів місцевого самоврядування (статтю 7 Закону України «Про Національний банк України» доповнено пунктом 8-2).

У 2022 році, у зв'язку із прийняттям Закону України «Про хмарні послуги» [8], НБУ отримав можливість визначати «порядок застосування технології хмарних обчислень та надання хмарних послуг банками, іншими особами, що здійснюють діяльність на ринках небанківських фінансових послуг ... операторами платіжних систем та/або учасниками платіжних систем, технологічними операторами платіжних послуг» [2, п. 38, ст. 7].

Прийняття у 2024 році Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функцій Національного банку України з державного регулювання ринків фінансових послуг» [7] для НБУ знову розширено регулятивні повноваження, а саме дозволено встановлювати вимоги «щодо забезпечення доступності послуг, що надаються у банківській системі України, на ринках небанківських фінансових послуг ... на платіжному ринку, для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення» [2, п. 41, ст. 7]. Така норма відповідає Європейському законодавству та сучасним реаліям в Україні, що пов'язані із воєнними діями на території нашої держави.

У 2025 році знову плануються доповнення до нормативно-правових актів, що стосуються питань регулювання НБУ ринків фінансових послуг. Так, на офіційному порталі НБУ розміщено Проект Постанови Правління Національного банку України [9] та розпочато обговорення змін до положень про авторизацію на ринку небанківських фінансових послуг. Як зазначено: «...Зміни спрямовані на посилення протидії впливу держави-агресора на фінансовий ринок України, виконання вимог Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функцій Національного банку України з державного регулювання ринків фінансових послуг», а також врахування пропозицій ринку. Зазначені зміни стосуються, зокрема: уточнення розподілу повноважень Комітету з питань нагляду та регулювання діяльності банків, оверсайта платіжної інфраструктури, та Комітету з питань нагляду та регулювання діяльності ринків небанківських фінансових послуг...» [10].

Проект пропонує внесення змін до Положення про порядок здійснення авторизації діяльності надавачів фінансових платіжних послуг та обмежених платіжних послуг [11] та до Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг та умови здійснення ними діяльності з надання фінансових послуг [12]. Проте зміни стосуються в основному назви комітету: «Комітет з нагляду за небанківськими установами» замінити словами «Комітет з питань оверсайта платіжної інфраструктури» [9, с. 2-3], а всі строки надання адміністративної послуги НБУ щодо винесення рішення про розширення обсягу акредитації або про відмову в розширенні обсягу акредитації залишаються незмінними.

До Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг та умови здійснення ними діяльності з надання фінансових послуг у 2025 році пропонують додати нову главу 1-1 «Повноваження Національного банку щодо прийняття рішень», а саме окремі Комітети можуть приймати рішення про відкликання окремих видів ліцензій за порушення окремих статей законів України: Комітет з питань нагляду та регулювання діяльності банків, оверсайта платіжної інфраструктури - ліцензії на діяльність фінансової компанії, ліцензії на діяльність ломбарду, ліцензії на здійснення діяльності кредитної спілки; Комітет з питань нагляду та регулювання діяльності ринків небанківських фінансових послуг - ліцензії на діяльність фінансової компанії, ліцензії на діяльність ломбарду, ліцензії на здійснення діяльності із страхування, ліцензії на здійснення діяльності кредитної спілки.

Правління Національного банку пропонується наділити повноваженнями приймати рішення про: видачу ліцензії на здійснення діяльності із страхування або про відмову в її видачі; відкликання ліцензії на здійснення діяльності із страхування; відкликання ліцензії на здійснення діяльності кредитної спілки [9, с. 1-3]. Також у проекті пропонують перерозподілити повноваження, а саме передати окремі повноваження від Комітету з питань нагляду до Національного банку України (до цих повноважень віднесли: видачу ліцензії на діяльність фінансової компанії, ломбарду або про відмову в її видачі; прийняття рішення про надання погодження або про відмову у наданні погодження на розширення обсягу ліцензії на здійснення діяльності із страхування; прийняття рішення про надання погодження або про відмову у наданні погодження на звуження обсягу ліцензії на здійснення діяльності із страхування, та інші) [9, с. 6].

Висновки. Отже, роль НБУ як регулятора фінансової системи у сфері надання фінансових послуг за останні кілька років значно зросла. Під відання центрального органу управління в цій сфері передано ті суб'єкти у сфері фінансів, які надають фінансові послуги, але не є банківськими установами. До таких належать фінансові компанії, ломбарди, страхові компанії тощо. Регулюванню з боку НБУ підпадають також публічні органи (державні органи влади, органи місцевого самоврядування), які надають фінансові, супровідні послуги в рамках державних програм або програм органів місцевого самоврядування. При НБУ створено Комітети, як колегіальні органи управління, проте, до їх складу входять працівники Національного банку, що свідчить про концентрацію управлінських функцій в руках одного органу. З одного боку, управління суб'єктами, що надають фінансові послуги в межах одного органу, дозволить систематизувати фінансову сферу та застосовувати єдині стандарти управління, з іншого – є небезпека через збільшення сфери управління втратити її контрольованість. Вже звучать окремі застереження науковців, в тому, що це може призвести до неспроможності керувати такою кількістю суб'єктів. Однак, ми вважаємо, що на сьогодні, в умовах воєнного стану, забезпечення стабільності у сфері надання фінансових послуг є важливим завданням органів державної влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 20.03.1991 № 872-XII (втрата чинності від 17.01.2001). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/872-12#Text>.
2. Про Національний банк України: Закон України від 20.05.1999 № 679-XIV (станом на 15.02.2025 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text>.
3. Бернацький І.В. Проблематика передачі регуляторних функцій Національної комісії, що регулює ринок фінансових послуг, до Національного банку України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 6(1). С. 100–107. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvppr_2020_6\(1\)_20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvppr_2020_6(1)_20).
4. Котик О.В., Стасюк Б.Б., Щур О.О. Діяльність національного банку України в умовах війни. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Економічні науки*. 2024. Вип. 2. С. 69–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnugp_ekon_2024_2_9.
5. Гудкова Г.С. Регуляторна діяльність національного банку України: особливості правового регулювання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 6. С. 60–63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjv_2021_6_15.
6. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функцій Національного банку України з державного регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 08.10.2024 № 3994-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3994-20#Text>.
8. Про хмарні послуги: Закон України від 17.02.2022 № 2075-IX (станом на 15.02.2025 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2075-20#Text>.
9. Проект Постанови Правління Національного банку України «Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України»: «Зміни до Положення про порядок здійснення авторизації діяльності надавачів фінансових платіжних послуг та обмежених платіжних послуг». URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/proekt_2025-02-03.pdf.
10. Розпочинається обговорення змін до низки положень про авторизацію на ринку небанківських фінансових послуг. *Офіційний сайт Національного банку України* (дата звернення: 12.02.2025). URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/rozpochinayetsya-obgovorennya-zmin-do-nizki-polojen-pro-avtorizatsiyu-na-rinku-nebankivskih-finansovih-poslug>.
11. Про затвердження Положення про порядок здійснення авторизації діяльності надавачів фінансових платіжних послуг та обмежених платіжних послуг: Постанова Національного банку України від 07.10.2022 № 217. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0217500-22#Text>.
12. Про затвердження Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг та умови здійснення ними діяльності з надання фінансових послуг: Постанова Національного банку України від 29.12.2023 № 199. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0199500-23#Text>.

УДК 342.95; 159.99

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.24>

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ОРГАНАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ПРАВА ГРОМАДЯН НА СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ

Шило С.М.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0000-6521-7807
e-mail: sh.sergii@gmail.com*

Шило С.М. Адміністративно-правове забезпечення реалізації органами Національної поліції України права громадян на свободу віросповідання.

Автором наголошується, що одним із основоположних прав людини, гарантованих як національним, так і міжнародним правом, є право на свободу світогляду та віросповідання. Водночас, свобода віросповідання є однією з базових демократичних цінностей та гарантованих прав людини, що визнається і захищається як національним законодавством України, так і міжнародно-правовими актами, зокрема Загальною декларацією прав людини та Міжнародним пактом про громадянські і політичні права. У контексті забезпечення цього права важливу роль відіграють органи Національної поліції України, на які покладено завдання із захисту прав і свобод громадян, охорони публічного порядку та запобігання правопорушенням, зокрема у сфері релігійних відносин.

У статті комплексно досліджено діяльність органів Національної поліції України у сфері забезпечення реалізації одного з фундаментальних прав людини – права на свободу світогляду і віросповідання. На основі аналізу положень міжнародних правових актів, Конституції України та чинного законодавства розкрито нормативно-правові засади реалізації цього права, особливості адміністративно-правового механізму його захисту, а також функціональну роль поліції у сфері державно-конфесійних відносин. Особливу увагу приділено актуальним викликам, які виникають у процесі здійснення поліцейської діяльності, зокрема в умовах воєнного стану, гібридної агресії та загроз національній безпеці, що впливають на дотримання релігійних свобод громадян. Виявлено основні проблеми практичного характеру, серед яких – недостатня правова підготовка поліцейських, ризики політизації релігійного середовища та наявність конфліктогенних ситуацій під час зміни конфесійної належності громад. Запропоновано конкретні напрями удосконалення діяльності Національної поліції у сфері гарантування прав і свобод у релігійному вимірі, що мають на меті забезпечення міжконфесійної злагоди, підвищення довіри до органів правопорядку та зміцнення демократичних засад у державі.

Ключові слова: релігія, світогляд, свобода віросповідання, Національна поліція України, права людини, адміністративно-правове забезпечення, публічний порядок.

Shylo S.M. Administrative and legal support for the implementation of citizens' right to freedom of the religion by the National Police of Ukraine.

The author emphasizes that one of the fundamental human rights, guaranteed by both national and international law, is the right to freedom of thought, conscience, and religion. At the same time, religious freedom is one of the core democratic values and guaranteed human rights, recognized and protected by both the national legislation of Ukraine and international legal instruments, including the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights. In the context of safeguarding this right, the National Police of Ukraine plays an important role, being tasked with protecting the rights and freedoms of citizens, maintaining public order, and preventing offenses, including ones in the sphere of religious relations.

The article provides a comprehensive study of the activities of the National Police of Ukraine in ensuring the realization of one of the fundamental human rights – the right to freedom of thought, outlook, and religion. Based on an analysis of international legal instruments, the Constitution of Ukraine, and current legislation, the article reveals the normative and legal foundations for the implementation of this right, the specific features of the administrative and legal mechanism for its protection, as well as the functional role of the police in the sphere of state-confessional relations. Special attention is given to the current challenges arising in the course of police activities, particularly under conditions of martial law, hybrid aggression, and threats to national security, which impact the observance of citizens' religious freedoms. The article identifies key practical problems, including insufficient legal training of police officers, risks of politicization of the religious environment, and the presence of conflict-prone situations during changes in communities' religious affiliation. Specific directions are proposed for improving the activities of the National Police in the field of guaranteeing rights and freedoms in the religious context, aimed at ensuring interfaith harmony, increasing public trust in law enforcement agencies, and strengthening democratic principles in the state.

Key words: religion, outlook, freedom of religion, National Police of Ukraine, human rights, administrative and legal support, public order.

Постановка проблеми. Одним із основоположних прав людини, гарантованих як національним, так і міжнародним правом, є право на свободу світогляду та віросповідання. В умовах трансформаційних процесів, які відбуваються в українському суспільстві, а також в умовах збройної агресії проти України, питання реалізації та захисту релігійних прав громадян набуває особливої актуальності. Сучасна ситуація характеризується зростанням кількості конфліктних ситуацій, пов'язаних із зміною конфесійної приналежності громад, випадками вандалізму на релігійному ґрунті, а також спробами використання релігійного чинника з метою дестабілізації суспільно-політичної ситуації. У цьому контексті особливе значення має діяльність органів Національної поліції України (далі – НПУ), які покликані забезпечувати публічну безпеку та правопорядок, у тому числі в сфері міжконфесійних відносин.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Попри очевидну значущість цієї теми, вітчизняна наука адміністративного права лише частково зверталася до комплексного аналізу механізмів, які використовуються НПУ для забезпечення релігійних прав. У наукових працях дослідників таких як С.С. Вітвіцький, Д.В. Дорохін, О.М. Калюк, С.Ф. Константінов, В.А. Куліков, С.В. Лосич, К.В. Мамай, О.М. Мердова, Є.С. Назимко, М.В. Палій, М.І. Пелех, Т.І. Пономарьова, О.О. Резнікова, М.О. Семенишин, В.С. Тулінов та ін. розглядаються окремі аспекти діяльності поліції у сфері охорони правопорядку, захисту прав людини, в тому числі і в контексті свободи віросповідання.

Водночас більшість таких досліджень мають або загальнотеоретичний характер, або зосереджуються на релігійно-правовому аспекті без належної уваги до прикладної діяльності саме поліцейських органів. Недостатньо висвітленими залишаються питання: адміністративно-правового інструментарію реалізації свободи віросповідання у діяльності НПУ; ефективності наявних практик реагування на релігійні конфлікти; підготовки поліцейських до взаємодії з релігійними громадами; правового регулювання захисту релігійних заходів у воєнний час. Таким чином, існує об'єктивна потреба у системному дослідженні ролі НПУ у забезпеченні реалізації права громадян на свободу віросповідання з позиції сучасного адміністративного права.

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі адміністративно-правових механізмів, за допомогою яких органи Національної поліції України сприяють реалізації конституційного права громадян на свободу віросповідання, з метою визначення ефективних правових інструментів, виявлення проблем правозастосування та формулювання пропозицій щодо вдосконалення відповідного нормативно-правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Світ сьогодення переживає складний і суперечливий етап свого розвитку. Глобалізація, яка донедавна визначала основні напрями міжнародного розвитку, наразилася на межі, зумовлені її власним розширенням. Приховане протистояння глобалізаційних і локалізаційних процесів набуло виразних і конфліктних форм. У світі відбуваються глибокі зміни геополітичного, гео економічного та геосоціального характеру, що призводить до виникнення нових, раніше невідомих викликів і небезпек. Їх втілення дестабілізує наявні зв'язки й посилює невизначеність майбутнього розвитку. У відповідь на ці виклики суспільства дедалі частіше

звертаються до внутрішніх ресурсів стабільності, що спричиняє посилення протекціоністських тенденцій [1, с. 101-102].

Забезпечення державної політики у сфері національної безпеки й оборони виступає ключовим механізмом захисту прав і свобод людини та громадянина, особливо в умовах запровадження особливих правових режимів, зокрема воєнного стану. Пріоритетним завданням сектору безпеки і оборони є захист національних інтересів України від зовнішніх і внутрішніх загроз. Водночас здійснення функцій із забезпечення національної безпеки покладається на сили безпеки, до складу яких, згідно із Законом України «Про національну безпеку України», належать правоохоронні та розвідувальні органи, державні органи спеціального призначення з правоохоронними повноваженнями, сили цивільного захисту тощо [2, с. 192-193].

Метою діяльності правоохоронних органів є не лише протидія злочинності та притягнення винних до відповідальності, але й забезпечення належного правопорядку та створення умов, за яких громадяни можуть повною мірою реалізовувати свої права і свободи. Із проголошенням незалежності України в державній політиці щодо релігії та церкви відбулися істотні трансформації, що зумовило необхідність переосмислення підходів до гарантування та захисту свободи віросповідання. Свобода віросповідання є невід'ємною складовою системи прав і свобод людини, що визначають демократичний характер державного устрою. Її гарантування є важливою умовою утвердження правової, світської та толерантної держави. НПУ, як суб'єкт забезпечення публічної безпеки, зобов'язана не лише дотримуватися принципу нейтральності щодо релігії, але й активно діяти з метою запобігання правопорушенням, які мають релігійне підґрунтя, та забезпечення прав громадян на свободу совісті [3, с. 205-206].

Положення ст. 35 Конституції України гарантують кожному громадянину право на свободу світогляду і віросповідання, включаючи право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, індивідуально чи колективно [4]. Закріплений також принцип відокремлення церкви від держави, що виключає втручання держави у діяльність релігійних організацій і навпаки. На міжнародному рівні це право передбачено: ст. 18 Загальної декларації прав людини (1948 р.); ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.); Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 9). Національне законодавство конкретизує ці норми у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про Національну поліцію», а також у підзаконних нормативно-правових актах, що регулюють порядок проведення масових заходів, публічного порядку тощо [5, с. 174-175].

Поліцейські здійснюють комплекс заходів, спрямованих на протидію руйнуванню культових споруд релігійних організацій, спричиненому збройною агресією, а також на запобігання діяльності релігійних організацій, пов'язаних із центрами впливу держави-агресора. Особлива увага приділяється забезпеченню громадського порядку і безпеки під час масових релігійних заходів, збору інформації для протидії пропаганді та дезінформації, за допомогою яких РФ намагається маніпулювати етнічними й релігійними питаннями з метою дестабілізації українського суспільства. Також готуються оперативно-аналітичні матеріали, спрямовані на забезпечення реалізації громадянами права на свободу совісті [6, с. 183-184].

Криміногенні ситуації на релігійному ґрунті нерідко спричиняють утиски свободи віросповідання з боку представників різних конфесій, що стають учасниками конфлікту. Такі обставини супроводжуються порушеннями громадського порядку, завданням шкоди здоров'ю, честі та гідності громадян. На відміну від інших проявів злочинності, конфлікти в релігійній сфері часто мають не матеріальне, а духовно-ціннісне підґрунтя, що пов'язане зі ставленням до культових споруд [7, с. 151-152]. При цьому характерною рисою таких правопорушень є відсутність належного усвідомлення невідворотності покарання за кримінальні правопорушення, пов'язані з незаконним заволодінням або користуванням релігійною інфраструктурою.

Органи Національної поліції України відіграють активну роль у підготовці та забезпеченні проведення масових заходів. Завдання з охорони громадського порядку вирішуються на комплексній основі шляхом координації дій усіх залучених підрозділів і служб, чітким розмежуванням їх повноважень і відповідальності за окремі напрями діяльності. Один із ключових аспектів забезпечення публічного порядку під час масових релігійних заходів – це чітке визначення функцій і компетенцій структурних підрозділів НПУ, які беруть участь у таких заходах [8, с. 132-133].

До основних суб'єктів у цій сфері належить:

– Департамент превентивної діяльності, який здійснює формування та реалізацію державної політики у сферах публічної безпеки, дорожнього руху, охорони прав і свобод громадян, протидії

злочинності, а також організовує превентивну і профілактичну діяльність, у тому числі щодо запобігання домашньому насильству.

– Департамент патрульної поліції забезпечує безпеку та правопорядок у публічному просторі, бере участь у реалізації державної політики у сфері захисту прав людини, а також координує діяльність поліцейських під час зборів, мітингів, демонстрацій та інших масових заходів.

– Підрозділи поліції особливого призначення, виконують завдання щодо запобігання, виявлення й припинення адміністративних і кримінальних правопорушень, а також забезпечення публічного порядку під час масових подій.

На рівні областей функціонують управління превентивної діяльності – структурні підрозділи Головних управлінь НПУ, які реалізують державну політику у сфері публічної безпеки, організовують діяльність ювенальної превенції, дільничних офіцерів поліції, дозвільної системи, а також координують зусилля спеціальних підрозділів і підрозділів із забезпечення прав людини [9, с. 265-266].

Ефективне забезпечення порядку під час масових заходів значною мірою залежить від низки чинників, таких як: характер події, скупчення великої кількості людей на обмеженій території, динаміка та непередбачуваність розвитку подій, особливості контингенту учасників, специфіка місця проведення, необхідність зміни транспортної інфраструктури, тощо. У зв'язку з цим, основними завданнями підрозділів превентивної діяльності є: організація роботи патрульної поліції, дільничних офіцерів, ювенальної превенції та дозвільної системи; забезпечення оперативної готовності до дій під час масових релігійних заходів, у тому числі в умовах воєнного стану; профілактика й припинення правопорушень у громадських місцях; контроль за дотриманням правил поведінки учасниками заходів; надання підтримки іншим державним органам у забезпеченні публічного порядку; недопущення ослаблення охорони правопорядку в інших частинах території обслуговування [10, с. 121-122].

Органи НПУ реалізують низку функцій, спрямованих на гарантування свободи віросповідання:

1) підтримання громадського порядку під час релігійних заходів. Поліція зобов'язана забезпечити безпечне проведення масових релігійних зібрань, паломництв, святкових процесій. Наприклад, щорічна присутність поліції під час Хресних ходів Української православної церкви або масового зібрання паломників-хасидів у м. Умань;

2) протидія кримінальним правопорушенням на релігійному ґрунті. Це включає оперативне реагування на вандалізм, розпалювання релігійної ворожнечі, спроби дискредитації чи переслідування представників релігійних громад;

3) моніторинг конфліктогенних ситуацій. Особливо актуальним є реагування на спроби насильницької зміни юрисдикції парафій, коли виникають конфлікти між громадами внаслідок змін у конфесійній належності;

4) захист майна релігійних організацій. Поліція реагує на незаконне захоплення храмів, проникнення до культових споруд, підпали та пошкодження.

Згідно з КУ, навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану свобода віросповідання не підлягає обмеженню. Проте певні заходи безпеки (обмеження масових заходів, комендантська година) можуть опосередковано впливати на реалізацію цього права. Окремі релігійні організації можуть бути використані як інструмент гібридного впливу (особливо це стосується структур, афілійованих з країною-агресором). Поліція повинна розрізняти між свободою релігії та загрозами державній безпеці [11, с. 104-105].

Якщо говорити про шляхи удосконалення діяльності НПУ для забезпечення реалізації права громадян на свободу віросповідання, то слід виокремити наступне:

- запровадження спеціалізованих тренінгів для поліцейських, спрямованих на формування навичок роботи з релігійними громадами, попередження конфліктів, правового регулювання релігійної діяльності;

- поглиблення міжвідомчої співпраці з органами державної влади, Державною службою України з питань етнополітики та свободи совісті, органами місцевого самоврядування, а також з представниками конфесій;

- удосконалення нормативно-правової бази, зокрема щодо розмежування повноважень поліції у сфері охорони релігійних заходів, врегулювання дій у разі конфліктів під час зміни юрисдикції громад;

- створення єдиної системи моніторингу порушень релігійних прав, що дозволить виявляти системні проблеми та ефективно реагувати.

В умовах реальної війни та воєнного стану на НПУ покладено нові завдання та функції, що забезпечують ефективне попередження правопорушень. Окрім реєстрації тисяч кримінальних проваджень, пов'язаних із військовими злочинами, поліцейські здійснюють низку важливих заходів, серед яких: протидія руйнуванню споруд релігійних організацій, що відбуваються через агресію з боку Російської Федерації; унеможливлення діяльності релігійних організацій, що мають зв'язки з центрами впливу в РФ, аби запобігти їхній діяльності на території України; забезпечення громадського порядку та безпеки під час масових релігійних заходів, зокрема під час святкових і релігійних церемоній; збір інформації для подальшої протидії пропаганді та дезінформації, яку використовує держава-агресор для маніпулювання етнічними питаннями та підризу внутрішньої стабільності в Україні; підготовка оперативно-аналітичних матеріалів, спрямованих на забезпечення реалізації права громадян на свободу совісті, а також на контроль за здійсненням цього права в умовах воєнного стану.

НПУ виконує ключову роль у гарантуванні публічної безпеки, міжконфесійного миру та вільного здійснення громадянами їхнього права на віросповідання. Основні напрямки її діяльності охоплюють охорону громадського порядку під час релігійних заходів, попередження та розслідування кримінальних правопорушень на релігійному ґрунті, а також реагування на конфлікти між релігійними громадами.

Разом з тим, на практиці ефективність реалізації цього завдання обмежується рядом проблем: недосконалістю нормативно-правового регулювання участі поліції у релігійній сфері; відсутністю спеціалізованої підготовки поліцейських у сфері релігійних прав людини; ризиком політичного чи ідеологічного впливу на правоохоронні органи; недостатнім рівнем міжвідомчої координації з іншими органами державної влади та релігійними громадами. Констатовано, що, на жаль, чинне нормативно-правове забезпечення не в повній мірі відповідає викликам, які виникають у сучасній поліцейській практиці. Це є однією з ключових детермінант, що сприяє вчиненню протиправних дій та негативно впливає на ефективність превентивної діяльності. Аналіз засвідчив брак належного наукового опрацювання відповідних нормативних актів, недооцінку можливих наслідків ухвалених законів і виданих наказів, що в кінцевому підсумку негативно позначається на рівні забезпечення права громадян на свободу віросповідання та реалізації цього права.

Це створює додаткові труднощі у протидії протиправним посяганням на релігійну сферу, забезпеченні умов для розвитку суспільної моралі, гуманістичних цінностей, громадянської злагоди та мирного співіснування осіб різних світоглядних і релігійних переконань, а також у гарантуванні громадського порядку під час проведення масових публічних релігійних заходів.

Перешкоди на шляху до задоволення релігійних потреб населення мають комплексну природу та обумовлені низкою історичних, соціально-економічних, політичних, культурологічних і морально-психологічних факторів. Це зумовлює як прояви утиску свободи віросповідання, так і її зловживання. У зв'язку з цим, стратегічне завдання законодавства у сфері попередження правопорушень має полягати у випереджаючому реагуванні та формуванні правових механізмів, які б сприяли зміцненню ролі правоохоронних органів, насамперед НПУ.

Висновки. Забезпечення реалізації права на свободу світогляду та віросповідання є важливою складовою формування демократичного, правового та соціально орієнтованого суспільства. Конституційне визнання цього права та його закріплення в міжнародно-правових актах створює міцне нормативне підґрунтя для його захисту. Водночас, в умовах сучасних викликів – воєнної агресії, внутрішньополітичної нестабільності, релігійних протистоянь – реалізація цього права потребує ефективного адміністративно-правового механізму.

З метою удосконалення практики забезпечення свободи віросповідання необхідно: розробити й впровадити стандартизовані протоколи дій поліції під час релігійних конфліктів, масових заходів та в разі порушень на релігійному ґрунті; включити до системи професійної підготовки працівників поліції курси з релігієзнавства, прав людини та особливостей взаємодії з релігійними організаціями; посилити моніторинг ситуацій у сфері державно-конфесійних відносин, впровадивши превентивні заходи на ранніх стадіях конфліктів; створити постійно діючі консультативно-дорадчі органи за участі представників поліції, органів місцевого самоврядування та релігійних громад для координації спільних дій; гармонізувати національне законодавство у сфері свободи віросповідання з міжнародними стандартами та практикою Європейського суду з прав людини.

Отже, підвищення ефективності реалізації релігійних прав громадян потребує комплексного, міжгалузевого підходу, в якому роль НПУ полягає не лише в охороні порядку, а й у підтримці правової, моральної та конфесійної рівноваги в суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Назимко Є.С., Пономарьова Т.І., Лосич С.В. Особливості здійснення правоохоронної діяльності на деокупованих територіях: навч. посіб. ДонДУВС, 2024. 199 с.
2. Правоохоронні та спеціалізовані інституції сектору безпеки і оборони України: навчально-методичний посібник / за заг. ред. О.Ю. Бусол. Київ: Юрінком Інтер, 2024. 492 с.
3. Резнікова О.О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища : монографія. Київ: НІСД, 2022. 456 с.
4. Конституція України: Закон від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
5. Семенишин М.О. Концептуальні засади запобігання корисливо-насильницьким злочинам органами та підрозділами національної поліції України (за матеріалами операції Об'єднаних сил): монографія. Київ: ВД «Дакор», 2020. 550 с.
6. Поліцейська діяльність : підручник / С.С. Вітвіцький, В.С. Тулінов, О.М. Мердова та ін.; за заг. ред. проф. С.С. Вітвіцького. Київ: ВД Дакор, 2021. 372 с.
7. Палій М.В. Попередження злочинів проти свободи віросповідання органами внутрішніх справ. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України*. 2002. № 1. С. 149–157.
8. Пелех М.І. Адміністративно-правові засади здійснення адміністративного примусу органами Національної поліції України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2021. 226 с.
9. Мамай К.В. Організація охорони громадського порядку та безпеки під час проведення масових заходів. *Держава і право*. 2011. Вип. 54. С. 263–268.
10. Адміністративна діяльність Національної поліції: навч. посіб. / Калюк О.М., Константинов С.Ф., Куліков В.А. та ін.; за ред. Кулікова В.А. К.: «Освіта України», 2016. 230 с.
11. Дорохін Д.В. Кримінологічна характеристика та запобігання релігійному екстремізму: дис...канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2019. 276 с.

РОЗДІЛ 8. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.32

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.25>

ДІЇ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ, СПРЯМОВАНІ НА ВПРОВАДЖЕННЯ СТАНДАРТІВ ОСВІТИ ДЕРЖАВИ-АГРЕСОРА У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ З ТОЧКИ ЗОРУ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Айдинян А.В.,
*кандидат юридичних наук, асистент кафедри
кримінально-правової політики та
кримінального права Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-2097-370X,
e-mail: angela.aydinyan@gmail.com*

Айдинян А.В. Дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти: кримінально-правова характеристика складу кримінального правопорушення з точки зору теорії та практики.

У статті надається кримінально-правова характеристика складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК, а саме – «дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти». Така кримінально-правова характеристика здійснюється як з точки зору теорії кримінального права, так і з точки практики застосування даної норми.

Визначається, що об'єктом даного кримінального правопорушення є національна безпека України.

Щодо об'єктивної сторони, то під діями, спрямованими на впровадження стандартів освіти слід розуміти організаційно-розпорядче рішення службової особи (зокрема, службової особи закладу освіти) про перехід на нього. Це може бути рішення про прийняття до виконання освітніх програм рф, контроль за їх дотриманням, участь у перекваліфікації вчителів/викладачів тощо. Робиться висновок, що «дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти» не можна тлумачити як вчинення службовою особою будь-яких дій організаційного характеру.

Наводиться позиція теоретиків, які слушно розмежовують такі поняття як «впровадження» та «реалізація» стандартів освіти. Наголошується, що «рядові вчителі», освітня діяльність яких не була пов'язана з впровадженням освітніх стандартів держави-окупанта у закладах освіти на тимчасово окупованих територіях, а стосувалася виключно реалізації відповідних стандартів, не утворює даного складу кримінального правопорушення.

Посилаючись на конкретні судові справи, автор доводить, що у практиків відсутнє чітке розуміння що означає «дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти». Як наслідок, у процесуальних документах, зокрема вироках, суб'єкту ставиться у вину вчинення дій, які мають дуже опосередковане відношення до впровадження стандартів освіти.

Суб'єктом вчинення дій, спрямованих на впровадження освіти, найчастіше є директори шкіл (або в.о. директора), заступники директора, рідше ректори і проректори закладів вищої освіти.

Суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК, у другій формі може характеризуватися як прямим або непрямым умислом.

Ключові слова: Кримінальний кодекс України, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, колабораційна діяльність, стандарти освіти.

Aidynian A.V. Actions of Ukrainian citizens aimed at implementing the educational standards of the aggressor state in educational institutions: criminal-legal characteristics of the composition of a criminal offense from the point of view of theory and practice.

The article provides a criminal-legal description of the composition of the criminal offense provided for in Part 3 of Article 111-1 of the Criminal Code, namely, “actions of citizens of Ukraine aimed at implementing the educational standards of the aggressor state in educational institutions.” Such a criminal-legal description is carried out both from the point of view of the theory of criminal law and from the point of view of the practice of applying this norm.

It is determined that the object of this criminal offense is the national security of Ukraine.

As for the objective side, actions aimed at implementing educational standards should be understood as an organizational and administrative decision of an official (in particular, an official of an educational institution) to transition to it. This may be a decision to adopt educational programs of the Russian Federation for implementation, control over their compliance, participation in the retraining of teachers/lecturers, etc. It is concluded that “actions aimed at implementing educational standards” cannot be interpreted as the commission of any organizational actions by an official.

The position of theorists who correctly distinguish such concepts as «implementation» and «realization» of educational standards is given. It is emphasized that «ordinary teachers», whose educational activities were not related to the implementation of educational standards of the occupying state in educational institutions in the temporarily occupied territories, but concerned exclusively the implementation of the relevant standards, do not constitute this element of the criminal offense.

Referring to specific court cases, the author proves that practitioners lack a clear understanding of what “actions aimed at implementing educational standards” mean. As a result, in procedural documents, in particular verdicts, the subject is accused of committing actions that have a very indirect relationship to the implementation of educational standards.

The subjects of actions aimed at implementing education are most often school principals (or acting principals), deputy principals, and less often rectors and vice-rectors of higher education institutions.

Subjective parties and the composition of the criminal offense provided for in Part 3 of Article 111-1 of the Criminal Code, in the second form can be characterized as direct or indirect intent.

Key words: Criminal Code of Ukraine, criminal liability, criminal offense, collaborative activity, educational standards.

Постановка проблеми. В умовах окупації значної частини нашої території колабораційна діяльність набуває особливої небезпеки та, на жаль, популярності. Відомо, що співпраця з державою-ворогом можлива у різних сферах і саме за сферою співпраці традиційно розрізняють культурний, освітній, ідеологічний, воєнний, політичний, економічний та інші види колабораціонізму.

Варто погодитись, що мета освітньої політики окупаційних адміністрацій полягає у знищенні національної ідентичності українських дітей, а тому цей напрям колабораціонізму становить загрозу національній безпеці України [1, с. 521].

Освітній колабораціонізм може мати різні «прояви». В межах даної публікації ми детальніше проаналізуємо склад кримінального правопорушення (далі – к. пр.), передбачений ч. 3 ст. 111-1 КК, у другій його формі – дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора в закладах освіти – з точки зору теорії та практики кримінального права.

Стан опрацювання проблематики. У доктрині кримінального права деякі аспекти даної проблематики досліджувалися у працях Н. Антонюк, М. Бондаренко, І. Газдайки-Василишин, З. Загиней-Заболотенко, О. Маріна, Р. Мовчана, Є. Письменського, М. Рубашенка, М. Хавронюка, І. Яковюка. Разом з тим, предмет дослідження не вичерпаний.

Метою статті є кримінально-правова характеристика дій, спрямованих на впровадження стандартів освіти держави-агресора в закладах освіти з точки зору теорії та практики кримінального права.

Виклад основного матеріалу. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» від 03 березня 2022 року № 2108-IX внесено зміни до Кримінального кодексу України (далі – КК,

КК України) і, зокрема, доповнено останній ст. 111-1 «Колабораційна діяльність». Згідно з диспозицією ч. 3 ст. 111-1 КК кримінально караним є «Здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, а також дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти». Звертаємо увагу, що йдеться не про впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти, а про дії, спрямовані на таке впровадження. Останнє, як видається, є дещо ширшим за своїм змістом (детальніше про об'єктивну сторону даного к. пр. – див. далі).

Проаналізуємо склад к. пр., передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК, з точки зору теорії та практики кримінального права.

Об'єктом даного к. пр. традиційно називають національну безпеку України, під якою слід розуміти стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [2, с. 4]. В цій частині склад к. пр., передбачений ч. 3 ст. 111-1 КК, специфікою не характеризується (порівняно з іншими складами ст. 111-1 КК), тому детальніше зупинятися не будемо.

Об'єктивна сторона даного складу к. пр. має дві форми: 1) здійснення пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності (перша форма діяння); 2) дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора в закладах освіти (друга форма діяння). Наше дослідження стосується другої форми, тому спробуємо з'ясувати що означає «дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора в закладах освіти».

Якщо дещо узагальнено, то стандарти освіти передбачають певний набір компетентностей та результатів навчання, яких набувають здобувачі такої освіти. Державні стандарти освіти нашої держави затверджується постановами Кабінету Міністрів України (далі – Кабмін). Так, державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 року № 1392. У розділі I цього стандарту зазначається, що він спрямований на виконання завдань загальноосвітніх навчальних закладів II і III ступеня (далі – загальноосвітні заклади) і визначає вимоги до освіченості учнів основної і старшої школи [3].

Відповідно до п. 7 постанови Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 року № 898 «Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти» до ключових компетентностей належить, зокрема, вільне володіння державною мовою; громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей, що передбачають, в тому числі, спроможність діяти як відповідальний громадянин, брати участь у громадському та суспільному житті, зокрема закладу освіти і класу, спираючись на розуміння загальнолюдських і суспільних цінностей, соціальних, правових, економічних і політичних принципів, ідей сталого розвитку суспільства, співіснування людей та спільнот у глобальному світі, критичне осмислення основних подій національної, європейської та світової історії, усвідомлення їх впливу на світогляд громадянина та його самоідентифікацію [4].

Як слідує з викладеного вище, впровадження стандартів освіти має важливе значення для формування національної свідомості та самоідентифікації молоді. Саме через це така увага законодавця зосереджена саме на освітніх стандартах. Дійсно, як слушно зазначає І.В. Яковюк, стандарти освіти спрямовані на формування компетентностей, необхідних для соціалізації школярів та громадянської активності, свідомого вибору подальшого життєвого шляху та самореалізації, виховання відповідального, шанобливого ставлення до родини, суспільства, національних та культурних цінностей українського народу [1, с. 520].

То все ж як розуміти словосполучення «дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти»? Н.В. Нетеса зазначає, що широке розуміння даного терміносполучення «впровадження стандартів освіти» охоплює увесь багатоетапний процес відмови в закладах освіти на окупованих територіях від українських стандартів освіти та перехід (одночасно чи поступово) на стандарти освіти країни-агресора, що включає всі стадії – від планування й розробки стандарту до його реалізації і складання освітніх програм та навчальних планів відповідно до нього з визначенням вимог до змісту навчання, обсягів навчального навантаження та інших складових навчання. Тобто фактично йдеться про вчинення будь-яких дій, пов'язаних із забезпеченням навчання на всіх

рівнях освіти відповідно до встановлених на кожному рівні стандартів освіти, що розроблені державою-агресором. А оскільки професійна діяльність будь-якого педагогічного працівника має своєю складовою не лише власне викладання навчальної дисципліни, а й навчально-методичну роботу, то фактично кожен викладач, вчитель та вихователь в силу своїх професійних обов'язків автоматично стає учасником процесу впровадження стандарту освіти, а отже, потрапляє під дію норми, передбаченої ч. 3 ст. 111-1 КК. Однак далі Н.В. Нетеса зауважує, що так широко тлумачити цю норму не варто. Автор пропонує під терміном «впровадження» розуміти не процес, що включає всі стадії переходу на стандарти освіти країни-агресора (від планування й розробки стандарту до його реалізації та складання освітніх програм та навчальних планів), а як організаційно-розпорядче рішення відповідної службової особи (зокрема, службової особи закладу освіти) про перехід на нього. Протилежне, за справедливим твердженням Є.О. Письменського, може мати наслідком соціальну стигматизацію з подальшою невиправданою дискримінацією певної категорії осіб за ознакою перебування та проживання на окупованій території та ознакою професійної діяльності (у нашому випадку – викладачів), що призводить до автоматичного визнання їх колаборантами (або ж асоціації з ними), що є неприпустимим. До того ж, не слід забувати й про те, що надання освітніх послуг є однією з необхідних умов забезпечення нормальної життєдіяльності цивільного населення, і насамперед на окупованих територіях, де до звільнення цих територій Україною важливо не допустити суцільної неосвіченості майбутніх поколінь з їх подальшою дискримінацією [5, с. 79].

Про необхідність розмежування таких понять як «впровадження» та «реалізація» стандартів освіти наголошують також Загінєй-Заболотенко З.А., Присяжнюк І.І., Чаплук О.І. Автори наголошують, що «рядові вчителі», освітня діяльність яких не була пов'язана з впровадженням освітніх стандартів держави-окупанта у закладах освіти на тимчасово окупованих територіях, а стосувалася виключно реалізації відповідних стандартів, не утворює складу к. пр., передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК (за винятком випадків, коли останні вчиняють дане к. пр. у формі пропаганди у закладах освіти) [6, с. 173-174].

Аналіз судової практики підтверджує, що у практиків відсутнє чітке розуміння що означає «дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти», тому у процесуальних документах, зокрема вироках, дуже часто визначається широкий спектр дій, які вчинялися суб'єктом на впровадження стандартів освіти, причому значна їх частина має дуже опосередковане відношення до впровадження стандартів освіти.

Показовим у цьому плані є вирок Чечелівського районного суду міста Дніпра від 07 травня 2025 року, в якому зазначається, що «винна особа займаючи посаду в.о. директора так званого «Муниципального бюджетного общеобразовательного учреждения «Николаевская школа» с.Николаевка, Волновахский район Донецкая Народная Республика» згідно з посадовими обов'язками освітньої установи виконує покладені на неї наступні функції: Організовує поточне та перспективне планування діяльності освітнього закладу. Координує роботу викладачів, вихователів, майстрів виробничого навчання, інших педагогічних та інших працівників, а також розробку навчально-методичної та іншої документації, необхідної для діяльності закладу освіти. Забезпечує використання та вдосконалення методів організації освітнього процесу та сучасних освітніх технологій, у тому числі дистанційних. Здійснює контроль за якістю освітнього (навчально-виховного) процесу, об'єктивністю оцінювання результатів освітньої діяльності учнів, роботою гуртків і факультативів, забезпеченням рівня підготовки учнів, що відповідає вимогам федерального державного освітнього стандарту, федеральних державних вимог. Організовує роботу з підготовки та проведення іспитів. Координує взаємодію між представниками педагогічної науки і практики. Організовує просвітницьку роботу для батьків (осіб, які їх замінюють). Надає допомогу педагогічним працівникам в освоєнні та розробці інноваційних програм і технологій. Здійснює контроль за навчальним навантаженням учнів, вихованців. Складає розклад навчальних занять та інших видів навчальної та виховної (у тому числі культурно-дозвілєвої) діяльності. Забезпечує своєчасне складання, затвердження, подання звітної документації. Надає допомогу учням (вихованцям, дітям) у проведенні культурно-просвітницьких та оздоровчих заходів. Здійснює комплектування і вживає заходів щодо збереження контингенту учнів (вихованців, дітей) у гуртках. Бере участь у доборі та розстановці педагогічних кадрів, організовує підвищення їхньої кваліфікації та професійної майстерності. Вносить пропозиції щодо вдосконалення освітнього процесу та управління освітнім закладом. Бере участь у підготовці та про-

веденні атестації педагогічних та інших працівників освітнього закладу. Вживає заходів щодо оснащення майстерень, навчальних лабораторій і кабінетів сучасним устаткуванням, наочними посібниками та технічними засобами навчання, поповнення бібліотек і методичних кабінетів навчально-методичною, художньою та періодичною літературою. Здійснює контроль за станом медичного обслуговування учнів (вихованців, дітей), житлово-побутових умов у гуртожитках. Здійснює керівництво господарською діяльністю закладу освіти. Здійснює контроль за господарським обслуговуванням та належним станом освітньої установи. Організовує контроль за раціональним витрачанням матеріалів і фінансових коштів освітнього закладу. Вживає заходів щодо розширення господарської самостійності освітнього закладу, своєчасного укладення необхідних договорів, залучення для здійснення діяльності, передбаченої статутом освітнього закладу, додаткових джерел фінансових і матеріальних коштів. Організовує роботу з проведення аналізу та оцінки фінансових результатів діяльності освітньої установи, розроблення та реалізації заходів щодо підвищення ефективності використання бюджетних коштів. Забезпечує контроль за своєчасним і повним виконанням договірних зобов'язань, порядку оформлення фінансово-господарських операцій. Вживає заходів щодо забезпечення необхідних соціально-побутових умов для учнів, вихованців та працівників освітньої установи. Готує звіт засновнику про надходження та витрачання фінансових і матеріальних коштів. Керує роботами з благоустрою, озеленення та прибирання території освітньої установи. Координує роботу підпорядкованих йому служб і структурних підрозділів. Виконує правила з охорони праці та пожежної безпеки. Тим самим, ОСОБА_5, будучи громадянкою України, здійснює дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти» [7].

Навіть поверхневий аналіз вироку свідчить про те, що більшість з наведених функцій не мають безпосереднього відношення до впровадження стандартів освіти, однак вони усі перераховані (ніби про всяк випадок) у вироку, а далі формулюється висновок, що суб'єкт тим самим здійснює дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти.

Наведемо другий приклад. Так, у вироку Нововоронцовського районного суду Херсонської області від 05 травня 2025 року, визнаючи особу винною у вчиненні к. пр., передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК, суд зазначив, що ОСОБА_8 з метою реалізації свого кримінально-протиправного наміру, спрямованого на здійснення дій щодо впровадження стандартів освіти держави-агресора організував підготовку відкриття так званої «Великопетихской школи Великопетихского муниципального округа», а саме: проведення агітування місцевих мешканців з метою вступу їх дітей до новоствореного окупаційною владою навчального закладу, розвішування оголошень на магазинах щодо проведення батьківських зборів із цього приводу, забезпечив розміщення у приміщенні навчального закладу стендів та юридичної літератури держави-агресора, прибирання та підготовки території «Великопетихського опорного ліцею» для початку його роботи. У подальшому, ОСОБА_8 з метою здійснення дій щодо впровадження стандартів освіти держави-агресора у навчальному закладі освіти, визначених «федеральним законом «Об образовании в российской федерации» від 29.12.2012 № 273-ФЗ, в період часу не пізніше листопада 2022 року вжив заходів по зарахуванню вихованців до очолюваного ним закладу освіти на навчальний 2022-2023 рік, забезпечив початок навчання в очолюваному ним закладі за стандартами освіти держави-агресора з загальним застосуванням російської мови, як офіційної, що суперечить вимогам ст. 10 Конституції України, ст.ст. 6, 9, 21 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», ст. ст. 7, 12 Закону України «Про освіту», ст.ст. 5, 44 Закону України «Про дошкільну освіту» та таким чином вчиняв дії спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора російської федерації у закладі освіти - на території «Великопетихського опорного ліцею» Великопетихської селищної ради Каховського району Херсонської області» [8].

Як бачимо, до дій, спрямованих на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти, відносять також прибирання та підготовку території ліцею для початку його роботи, що є сумнівним.

В іншому вироку винній особі інкримінується те, що вона забезпечила реалізацію рішення окупаційної адміністрації щодо впровадження стандартів освіти держави-агресора в очолюваному нею новоствореному закладі освіти, забезпечивши перехід освітнього процесу за стандартами держави-агресора російську програму освіти. Зокрема, затвердила графік чергування адміністрації, вчителів та учнів, забезпечила розміщення у приміщенні очоленого нею закладу освіти

підручників видавництва «Москва «Просвещение» 2022», завезених з території рф, забезпечила виплату заробітної плати працівникам очолюваної нею школи в грошових одиницях рф (рублях) [9].

Дещо вужче і конкретніше окреслюється об'єктивна сторона складу к. пр., передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК, у вирокі Галицького районного суду м. Львова від 27 березня 2025 року. Тут зазначається, що Особа_4, продовжуючи злочинну діяльність спрямовану впровадження стандартів освіти держави-агресора в «Антрацитівській спеціалізованій школі № 5 ім. «В. Очкура», затвердила «Учебный план государственного общеобразовательного учреждения луганской народной республики «Антрацитовская специализированная школа № 5 имени воина-интернационалиста Владимира Очкура» на 2023-2024 учебный год», чим вчинила дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти [10].

Вважаємо, що об'єктивна сторона складу к. пр., передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК, не може полягати у виконанні будь-яких організаційних функцій на певній посаді. Дійсно, буквальне тлумачення формулювання «дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти» дозволяє дійти висновку, що кримінально протиправним є не лише впровадження стандартів освіти, а й інші дії, спрямовані на таке впровадження, але, як видається, такі дії мають мати щонайменше пов'язані саме із впровадженням стандартів освіти. Це може бути ухвалення про перехід на навчання за освітніми програмами держави-агресора, затвердження нових навчальних планів відповідно до цих освітніх програм, контроль за їх дотриманням, участь у перекваліфікації вчителів/викладачів тощо. За іншого тлумачення диспозицію ч. 3 ст. 111-1 КК треба було б уточнити і друга форма діяння мала б полягати у добровільному зайнятті громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій у закладах освіти.

Суб'єкт к. пр., передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК, є спеціальним. За прямою вказівкою закону таким суб'єктом може бути лише громадянин України. Щодо дій, спрямованих на впровадження стандартів освіти держави-агресора в закладах освіти, то суб'єкт обов'язково має здійснювати діяльність, пов'язану з наданням освітніх послуг. Більше того, погоджуємось з думкою, що суб'єктом к. пр., передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК, за цією формою не повинен визнаватись будь-який працівник освіти. Це має бути службова особа, яка наділена адміністративно-господарськими або організаційно-розпорядчими функціями. [5, с. 79]. На практиці на практиці до кримінальної відповідальності за дане к. пр. притягаються директори шкіл [7; 8; 10; 11], заступники директора [12], інколи ректори [13] та проректори закладів вищої освіти [9].

Суб'єктивна сторона складу к. пр., передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК, у другій формі може характеризуватися як прямим або непрямим умислом (щодо першої форми – тут можливий лише прямий умисел, про що свідчить вказівка на мету).

Висновки. Об'єктом к. пр., передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК, є національна безпека України. Щодо об'єктивної сторони, то під діями, спрямованими на впровадження стандартів освіти слід розуміти організаційно-розпорядче рішення службової особи (зокрема, службової особи закладу освіти) про перехід на нього. Це може бути рішення про перехід на навчання за освітніми програмами держави-агресора, затвердження нових навчальних планів відповідно до цих освітніх програм, контроль за їх дотриманням, участь у перекваліфікації вчителів/викладачів тощо. Вважаємо, що «дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти» не можна тлумачити як вчинення службовою особою будь-яких дій організаційного характеру.

Суб'єктом вчинення дій, спрямованих на впровадження освіти, найчастіше є директори шкіл (або в.о. директора), заступники директора, рідше ректори і проректори закладів вищої освіти.

Суб'єктивна сторона складу к. пр., передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК, у другій формі може характеризуватися як прямим або непрямим умислом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Яковюк І.В. Колабораційна діяльність в закладах освіти: у чому полягає загроза національній безпеці України? *Юридичний науковий електронний журнал*. № 10, 2023. С. 518–522. URL: http://lsei.org.ua/10_2023/126.pdf.
2. Василенко Ю.В. Колабораційна діяльність: кримінально-правова характеристика складу кримінального правопорушення. *Часопис Київського інституту інтелектуальної власності*.

- смі. Вип. 1, 2022. С. 3–8. URL: <https://journals.nuoua.od.ua/index.php/chasopyskiivp/article/view/4/1>.
3. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 № 1392 «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-p#Text>.
 4. Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 року № 898 «Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-p#Text>.
 5. Нетеса Н.В. Впровадження стандартів освіти країни-агресора як форма кримінально протиправного освітянського освітянського колабораціонізму: проблемні аспекти тлумачення та правозастосування. *Питання боротьби зі злочинністю*. Вип. 44, 2022. С. 76–81.
 6. Загинець-Заболотенко З.А., Присяжнюк І.І., Чаплук О.І. Вчинення дій, спрямованих на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти як форма колабораційної діяльності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. Вип. 79, част. 2. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/10/27-1.pdf>.
 7. Вирок Чечелівського районного суду міста Дніпра від 07 травня 2025 року у справі № 204/5343/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127167743>.
 8. Вирок Нововоронцовського районного суду Херсонської області від 05 травня 2025 року у справі № 954/550/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127098939>.
 9. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 30 квітня 2025 року у справі № 766/4609/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127005624>.
 10. Вирок Галицького районного суду м. Львова від 27 березня 2025 року у справі № 461/6802/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126217302>.
 11. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 18 березня 2025 року у справі № 766/866/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125958907>.
 12. Вирок Тернівського міського суду Дніпропетровської області від 25 березня 2025 у справі № 194/1891/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126108072>.
 13. Вирок Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 10 квітня 2025 року у справі № 243/2135/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126507181>.

УДК 343.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.26>

ПРОБЛЕМИ ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УМОВАХ ВІЙНИ

Аніщук В.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри права
факультету бізнесу та права*

Луцького національного технічного університету

ORCID: 0000-0002-9854-4932

e-mail: viktoriya.anishchuk@ukr.net

Пундор Ю.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри права
факультету бізнесу та права*

Луцького національного технічного університету

ORCID: 0000-0002-4322-2899

e-mail: yuliapyndor@gmail.com

Аніщук В.В., Пундор Ю.О. Проблеми притягнення до відповідальності за колабораційну діяльність в умовах війни.

Колабораційна діяльність у період збройного конфлікту є одним із найскладніших явищ з точки зору правового регулювання та притягнення до відповідальності. В умовах сучасної війни питання співпраці громадян з окупаційними силами набуває особливого значення, адже такі дії можуть мати негативний вплив на національну безпеку, суспільну злагоду та правопорядок. Водночас встановлення меж колабораційної діяльності, відмежування її від інших правопорушень та забезпечення справедливого правосуддя становлять значний виклик для національних судових та правоохоронних органів. Актуальність теми дослідження обумовлена не лише зростанням кількості випадків колабораційної діяльності в умовах військової агресії проти України, а й необхідністю вдосконалення законодавства для ефективного та обґрунтованого притягнення до відповідальності осіб, причетних до співпраці з ворогом. На сьогодні правозастосовна практика демонструє суттєві труднощі у кваліфікації колабораційних дій, що зумовлено як прогалинами у законодавстві, так і відсутністю єдиного підходу до оцінки таких діянь. У статті розглянуто актуальні проблеми притягнення до відповідальності за колабораційну діяльність у контексті збройного конфлікту. Здійснено аналіз національного законодавства, що регулює питання кримінальної відповідальності за співпрацю з окупаційними силами, а також досвід зарубіжних країн. Виявлено основні проблеми правозастосування, зокрема складнощі у кваліфікації дій, доказуванні вини та забезпеченні справедливого судового процесу. Особливу увагу приділено викликам, пов'язаним із визначенням колабораційної діяльності в сучасних умовах війни. Запропоновано шляхи вдосконалення правового механізму притягнення до відповідальності з урахуванням сучасних безпекових викликів. У статті здійснено комплексне дослідження проблемних аспектів притягнення до відповідальності за колабораційну діяльність в умовах війни, аналіз національної нормативно-правової бази у цій сфері. Особливу увагу приділено питанням правової кваліфікації дій, що можуть бути розцінені як колабораційні, та аналізу проблем доказової бази в кримінальних провадженнях.

Ключові слова: колабораційна діяльність, кримінальна відповідальність, правозастосування, збройний конфлікт, правове регулювання.

Anishchuk V.V., Pundor Yu.O. Problems of criminal liability for collaboration activities in wartime.

Collaboration activities during armed conflict represent one of the most complex phenomena in terms of legal regulation and holding individuals accountable. In the context of modern warfare, the

issue of citizens cooperating with occupying forces becomes particularly significant, as such actions can negatively affect national security, social cohesion, and public order. At the same time, establishing the boundaries of collaboration activities, distinguishing them from other offenses, and ensuring fair justice pose a significant challenge for national judicial and law enforcement authorities. The relevance of the research topic is driven not only by the increasing number of collaboration cases amid military aggression against Ukraine but also by the need to improve legislation for effective and justified prosecution of individuals involved in cooperation with the enemy. Currently, law enforcement practice demonstrates significant difficulties in qualifying collaboration activities, which is due to both legislative gaps and the lack of a unified approach to evaluating such actions. The article addresses the current problems of holding individuals accountable for collaboration activities in the context of armed conflict. It analyzes national legislation regulating criminal liability for cooperation with occupying forces, as well as the experience of foreign countries. The main issues of law enforcement are identified, particularly the challenges in qualifying actions, proving guilt, and ensuring a fair judicial process. Special attention is paid to the challenges associated with defining collaboration activities in modern wartime conditions. The paper proposes ways to improve the legal mechanism of accountability, taking into account current security challenges. The article provides a comprehensive study of problematic aspects of holding individuals accountable for collaboration activities during wartime and analyzes the national legal framework in this area. Particular attention is paid to the issues of legal qualification of actions that may be considered collaborative, as well as the analysis of evidence-related challenges in criminal proceedings.

Key words: collaboration activities, criminal liability, law enforcement, armed conflict, legal regulation.

Постановка проблеми. Колабораційна діяльність у період війни є складним та багатограним явищем, яке породжує численні правові, моральні та соціальні дилеми. В умовах збройного конфлікту проблема співпраці громадян з окупаційними силами набуває особливого значення, адже така діяльність може завдавати шкоди національним інтересам, порушувати права людини та підірвати суверенітет держави.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вдосконалення правового механізму притягнення до відповідальності за колабораційну діяльність з огляду на нові виклики, що постають перед Україною в умовах збройної агресії. Незважаючи на активний розвиток національного законодавства в цій сфері, на практиці виникають складнощі у визначенні колабораційних дій, доказуванні вини та забезпеченні справедливого судочинства.

Стан опрацювання проблематики. В Україні є науковці правовій сфері, які досліджували проблему колабораціонізму, зокрема з точки зору правових аспектів, відповідальності за колаборацію та її юридичних наслідків. Ось деякі з них: В. Мусіяка, І. Коліушко, С. Головатий, О. Банчук, Т. Сліпачук, О. Кравчук, А. Політова, М. Бондаренко, І. Яковюк, М. Рубашенко, Н. Шульженко тощо.

Метою статті є аналіз сучасних підходів до кримінально-правової відповідальності за колабораційну діяльність, виявлення проблем застосування відповідних норм та пошук шляхів їх удосконалення в контексті сучасних викликів безпеки.

Виклад основного матеріалу. До березня 2022 року кримінальне законодавство не передбачало такого складу кримінального правопорушення, як колабораційна діяльність. До 2014 року у цьому не було об'єктивної потреби, а норми Кримінального кодексу України (далі – КК), як і інших законів, є відображенням об'єктивної реальності: територіальну цілісність України не порушували, її території не захоплювали і вони не підпадали під контроль держави-агресора, громадяни України не перебували в умовах окупації. З березня 2022 р. до КК було включено нову статтю 111-1 «Колабораційна діяльність», що охоплює значну кількість складів кримінальних правопорушень щодо співпраці з державою-агресором.

Щоб краще розкрити актуальність цієї теми можна поглянути на масштаби цього кримінального правопорушення. З початку повномасштабної агресії РФ Служба безпеки розслідує більше 2 тисяч кримінальних проваджень щодо колаборантів. У рамках проваджень уже майже 1 тис. осіб отримали повідомлення про підозру [1]. Станом на 15 червня 2024 року, за даними Служби безпеки України, в Україні зареєстровано 9179 кримінальних проваджень за статтею 111-1 КК України (колабораційна діяльність). В ЄДРСР занесені 1442 вироки по справах про колабораціонізм [2].

Вперше обвинувальний акт за колабораціонізм було направлено до суду 31 березня 2022 року. За даними прокуратури, мешканець Краматорська Донецької області закликав у соціальній мережі «TikTok» до підтримки дій РФ та виступив із запереченням озброєної агресії. [3]

Одним з найбільших випадків колабораційної діяльності стався в Херсонській області, керівником окупаційної адміністрації Херсонської області став Володимир Сальдо, який у 2002-2012 роках був мером Херсона, прихильником репресій проти опозиції у 2014 році. Після окупації у березні 2022 року Сальдо став одним із засновників колабораціоністського «Комітету порятунку за мир та порядок», а через місяць російські військові захопили міську раду Херсона та призначили Сальдо головою окупаційної адміністрації. Під час окупації Тростянечкої громади, Сумської області, маючи проросійську позицію, депутати Охтирської районної ради Олександр Курпіль, Микола Мірошніченко та Валерій Партала із партії «Наш край» співпрацювали з військовослужбовцями збройних сил Російської Федерації. І це лише дуже мала частина усіх кримінальних правопорушень про які відомо суспільству. Діяльність колаборантів, на жаль, продовжує існувати навіть після деокупації територій, оскільки багато людей, які співпрацювали з агресором, можуть приховувати свою роль. Справжні масштаби колабораційної діяльності можуть бути набагато більшими, адже частина даних кримінальних правопорушень може залишатися непоміченою або замовчуваною через різні фактори, такі як страх перед репресіями, недостатність доказів чи відсутність належних умов для розслідувань.

Загалом, проблема колабораційної діяльності в умовах війни потребує не лише кримінального переслідування, а й глибшого розуміння механізмів та причин, що призводять до співпраці з агресором. Це вимагає всебічного підходу до питання, що включає не лише правові заходи, але й психологічні, соціальні та політичні аспекти, з урахуванням потреби в реабілітації суспільства після завершення конфлікту.

Важливим є аналіз міжнародного досвіду притягнення до відповідальності за колабораціонізм. Наприклад, після звільнення Франції від нацистської окупації, країна провела масштабну кампанію проти колаборантів. Між 1944 і 1951 роками офіційні суди винесли 6763 смертних вироків (3910 заочно), з яких 791 були виконані. Більш поширеним покаранням було «національне пониження», що передбачало втрату громадянських прав і було застосовано до 49723 осіб. Відомі фігури, такі як Філіп Петен, були засуджені за зраду, хоча деякі, як Моріс Папон, уникли покарання і навіть обіймали високі посади в післявоєнній Франції [4]. Німеччина продовжує притягати до відповідальності осіб, причетних до нацистських злочинів. Спеціальний суд у Людвігсбурзі з 1958 року допоміг знайти та притягнути до відповідальності близько 7000 нацистських воєнних злочинців. Навіть у 2025 році німецькі суди розглядають справи осіб, які були підлітками під час служби в концетраційних таборах [5]. Після Другої світової війни Угорщина засудила приблизно 26000 осіб за державну зраду, воєнні злочини або злочини проти людяності. У Чехословаччині близько 32000 осіб були притягнуті до суду за співпрацю з нацистами [6].

Термін «колабораціонізм» (від франц. collaboration – співпраця) науковці тлумачать як добровільну співпрацю окремих груп чи прошарків населення окупованих територій з окупантами. Сучасні дослідники розмежовують власне колабораціонізм, який передбачає наявність політичної угоди з окупантом, та «кооперування» (англ. cooperation) з окупаційною владою у цивільних галузях, а також «спільне ведення війни» (англ. co-belligerence) на боці окупаційних сил [7]. О. Ілларіонов визначає колабораціонізм як усвідомлене, добровільне й умисне співробітництво громадянина України з ворогом (окупантом, країною-агресором тощо), в його інтересах і на шкоду своїй державі (в політичній, інформаційній, економічній та інших сферах) [8].

Є. Письменський зазначає те, що суб'єктивна сторона колабораційної діяльності є спільною для всіх її форм та характеризується виною у формі умислу (як прямого, так і непрямого), за якого особа: 1) усвідомлює суспільно небезпечний характер відповідного діяння, тобто здатність через надання допомоги державі-агресору спричинити шкоду взятим під охорону кримінального права цінностям, а саме — інтересам держави у частині забезпечення її національної безпеки; 2) передбачає неминучість або можливість спричинення такої шкоди; 3) бажає або свідомо припускає, що в результаті вчинення такого діяння може бути заподіяна шкода відповідному об'єктові посягання [9].

Основні труднощі у правильній кваліфікації протиправних дій, розмежуванні колабораційної діяльності від інших кримінальних правопорушень і визначенні справедливого покарання виникають через те, що стаття 111-1 КК охоплює ті самі дії, що передбачені іншими статтями КК

як інші кримінальні правопорушення. У результаті неправильна кваліфікація може призвести до призначення несправедливого або необґрунтованого покарання, а також стати підставою для незаконного звільнення від відповідальності чи помилкового засудження.

Однакові дії можуть підпадати під різні статті Кримінального кодексу, зокрема під: 111 КК України «Державна зрада»; 111-1 КК України «Колабораційна діяльність»; 111-2 КК України «Посібництво державі-агресору»; 436-2 КК України «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії РФ проти України, глорифікація її учасників».

Проблеми з кваліфікації стосовно цієї статті можна поділити на такі: невизначеність та нечіткість, визначення «сприяння окупаційному режиму», стаття 111-1 посиляється на сприяння окупаційному режиму, але не визначає конкретних критеріїв або його обсягу. Зокрема, йдеться про участь у виконанні наказів окупаційної влади, надання ресурсів та участь в адміністративних структурах. Тлумачення цього питання дуже різняться, що ускладнює юридичне визнання.

Слід зазначити, що кримінальна відповідальність за перераховані вище діяння настає лише в тому разі, коли акти колабораційної діяльності вчиняються особою добровільно, а не під примусом, але важко визначити і дізнатися чи конкретне діяння було вчинене добровільно, а не через примус. Немає чіткого розмежування між добровільною і примусовою співпрацею з окупаційними силами. У багатьох випадках люди, які співпрацюють з окупаційними силами, роблять це під примусом або під загрозою для свого життя, що ускладнює кваліфікацію вчиненого як кримінального правопорушення.

Труднощі зі збором доказів, якщо підозрюваний перебуває на окупованій території, слідчі починають заочне досудове розслідування і заочний судовий розгляд. Коли розслідування відбувається на деокупованій території, частина доказів також може бути знищена обстрілами. Звідси виникає необхідність пошуку інформації у відкритих джерелах: в інтернеті, соціальних мережах тощо. Проте електронні докази можуть підробити, викривити або штучно створити [10].

Основним джерелом доказів є покази свідків, однак особи, які перебували під окупацією, можуть стати жертвами неправдивих свідчень від недоброзичливців. Свідки можуть або навмисно говорити неправду, або помилково оцінювати ситуацію через неповноту інформації.

Відповідальність за ст. 111-1 КК не настає за добровільне: а) зайняття посади в органі влади, створеному до окупації (це може бути кваліфіковано за ст. 111 КК як державна зрада); б) виконання роботи, що не пов'язана з державною посадою, (лікар, фармацевт, працівник житлово-комунальної сфери, пожежник, працівник ритуальної служби чи кладовища, адвокат тощо), це не включає примус чи участь у воєнних операціях (відповідно до ст. 40 Женевської конвенції).

Висновки. Суспільна небезпека колабораційної діяльності як кримінального правопорушення полягає у тому, що це явище є серйозною загрозою національній безпеці та державному суверенітету. У вітчизняному кримінальному законодавстві ця стаття існує лише три роки, в результаті, практично не напрацьована судова та слідча практика. Тому при кваліфікації такого кримінального правопорушення виникає багато питань і дискусій.

Через складність визначення меж і форм колабораціонізму, а також різноманіття обставин, за яких особа може бути змушена до співпраці з агресором, правова кваліфікація таких дій є надзвичайно складною. Важливим є правильне визначення, що саме є колабораціонізм, чи є він добровільним або примусовим, і які конкретно дії можуть бути кваліфіковані як кримінальні правопорушення. Тому законодавець повинен чітко окреслити критерії і межі цього правопорушення, що забезпечить ефективне й справедливе правосуддя, а також зменшить ризик помилкових вироків чи незаслужених покарань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. З початку війни СБУ оголосила про підозру за колабораціонізм майже 1 тис. осіб. *Офіційний сайт служби безпеки України*. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/z-pochatku-viiny-sbu-oholosyla-pro-pidozru-za-kolaboratsionizm-maizhe-1-tys-osib>.
2. Законодавство про колабораціонізм не відповідає міжнародному гуманітарному праву і переслідує українців, які намагаються вижити в окупації. URL: <https://zmina.ua/event/zakonodavstvo-pro-kolaboraczionizm-ne-vidpovidaye-mizhnarodnomu-gumanitarnomu-pravu-i-peresliduye-ukrayincziv-yaki-namagayutsya-vyzyty-v-okupacziyi-zvit>.

3. Гришанова Н. В Україні скеровано до суду перший обвинувальний акт за колабораціонізм URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/210314_v-ukran-skerovano-do-sudu-pershiy-obvinuvalniy-akt-za-kolaboratsonzm.
4. Pursuit of Nazi collaborators. Wikipedia. (n.d.). URL: en.wikipedia.org.
5. German court still building cases against former Nazis. *New York Post*. (2025, May 7). URL: nypost.com.
6. Postwar trials and denazification. *The Holocaust Explained*. (n.d.). URL: theholocaustexplained.org.
7. Василенко Ю.В. Колабораційна діяльність: кримінально-правова характеристика складу кримінального правопорушення. *Часопис Київського інституту інтелектуальної власності та права*. 2022. Вип 1. С. 3–8.
8. Ілларіонов О. Суспільний запит на заборону колабораціонізму. *Юридичний вісник України*. 2013. № 13 (1133). С. 4.
9. Лігун А.І. Суб'єктивні ознаки колабораційної діяльності. *Науковий вісник київського інституту національної гвардії України* 2024. № 1. С. 99–104.
10. Маньковська В. Колабораційна діяльність: проблеми кваліфікації та притягнення винних до відповідальності URL: <https://svidomi.in.ua/page/kolaboratsiina-diialnist-problemy-kvalifikatsii-ta-prytiahnennia-vynnykh-do-vidpovidalnosti>.

УДК 343.01:343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.27>

ЗНАЧЕННЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ДЛЯ УСУНЕННЯ ПРАВОВОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ (ДОСЛІДЖЕННЯ ДОСВІДУ ІТАЛІЇ)

Бахуринська О.О.,
*кандидат юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри кримінально-правової політики
та кримінального права,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-1470-5250
e-mail: bakhurinska@gmail.com*

Бахуринська О.О. Значення судової практики для усунення правової невизначеності кримінально-правових норм (дослідження досвіду Італії).

Регламентация у 2020 р. відповідальності за злочини, пов'язані зі встановленням та поширенням злочинного впливу, у статтях 255–255³ КК України викликало серйозну критику через недосконалість визначення окремих ключових юридичних ознак. Вносяться пропозиції щодо скасування кримінальної відповідальності за ці злочини. Науковці наголошують на порушенні принципу правової визначеності й на проблемах тлумачення положень КК України, пов'язаних із запровадженням категорії злочинного впливу і деяких похідних від нього понять. Вагомим засобом для вирішення проблем тлумачення положень закону шляхом роз'яснення правової норми у конкретних випадках є судова практика.

У статті на прикладі Італії досліджується питання значимості впливу судової практики на формування змісту понять та термінів, які вживаються у КК Італії 1930 р., а саме внеску прецедентного права Італії у визначення поняття «злочинне об'єднання мафіозного типу» та роз'яснення елементів «мафіозного методу» злочинного впливу. Законодавче визначення поняття незаконного об'єднання мафіозного типу в італійській правовій системі наразі міститься у ст. 416-bis Кримінального кодексу Італії 1930 р. в редакції Законів 1982 та 2008 рр. Поточний текст є результатом законодавчих реформ, які відбулися на основі інтерпретаційної діяльності судів щодо надання роз'яснення правового значення виразу «об'єднання мафіозного типу». Дослідження продемонструвало: вплив практики Касаційного Суду Італії виявився важливим для формулювання законодавчих положень ст. 416-bis Кримінального кодексу, а також для розуміння базових складових елементів поняття «об'єднання мафіозного типу», зокрема таких, як використання залякування, що впливає з членства в об'єднанні, і, як наслідок, виникаючого стану підкорення та мовчання. Ці ознаки становлять сутність так званого «мафіозного методу» злочинного впливу, який відрізняє незаконне об'єднання мафіозного типу від злочинної організації загального типу (ст. 416 Кримінального кодексу Італії).

Наголошено, що й проблему змісту ознак злочинів, перебачених статтями 255–255³ КК України, необхідно розв'язувати не скасуванням відповідальності за них, а шляхом раціонального врахування правових позицій Верховного Суду, оскільки вони визначають межі застосування кримінального законодавства та усувають правову невизначеність.

Ключові слова: правова визначеність, кримінальне законодавство, судова практика, кримінальне правопорушення, організована злочинність, злочинна організація, злочинний вплив, злочинна організація мафіозного типу, Кримінальний кодекс Італії.

Bakhurynska O.O. The importance of case law for eliminating legal uncertainty in criminal law norms (study of the Italian experience).

The establishment in 2020 of liability for crimes related to the establishment and spread of criminal influence in Articles 255–255³ of the Criminal Code of Ukraine has caused serious criticism due to

the imperfect definition of certain key legal features. Proposals to abolish criminal liability for these crimes are being made. Scientists emphasize the violation of the requirements of legal certainty and the problems of interpreting the norms of the Criminal Code of Ukraine related to the introduction of the «criminal influence» category and some concepts derived from it. The judicial practice is a powerful means of resolving problems of interpretation of legal provisions by clarifying legal norms in specific cases.

The article uses the example of Italy to examine the importance of the influence of Case law on the formation of the content of concepts and terms used in the Criminal Code of Italy, 1930, namely the contribution of Italian case law to the definition of the concept of «mafia-type criminal association» and the clarification of the elements of the «mafia method» of criminal influence. The definition of the concept of mafia-type unlawful association in the Italian legal system is currently given in Article 416-bis of the Criminal Code of Italy, 1930, as amended by the Laws of 1982 and 2008. The current text is the result of legislative reforms that took place on the basis of the interpretive work of the courts to clarify the legal meaning of the term «mafia-type association». The study demonstrated: the influence of the jurisprudence within the Court of Cassation of Italy has proven to be significant for the formulation of the legislative provisions of Article 416-bis of the Criminal Code, as well as for understanding the constituent elements of the concept of «mafia-type association», in particular, such as the power of intimidation stemming from the bonds of the association, and the resulting conditions of submission and silence. These features constitute the essence of the so-called «mafia method» of criminal influence, which distinguishes an illegal mafia-type association from a general-type criminal organization (Article 416 of the Criminal Code of Italy). It is emphasized that the problem of the content of the elements of crimes provided for in Articles 255–255-3 of the Criminal Code of Ukraine should be resolved not by abolishing liability for them, but by rationally taking into account the legal positions of the Supreme Court, since they define the boundaries of criminal legislation application and eliminate legal uncertainty.

Key words: legal certainty, criminal law, case law, criminal offence, organized crime, criminal influence, criminal organisation, mafia-type criminal association, Criminal Code of Italy.

Постановка проблеми. На ознайомленні народних депутатів у комітеті ВРУ з питань правоохоронної діяльності перебуває проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та деяких інших законів щодо усунення правової невизначеності окремих складів кримінальних правопорушень (р.н.11277 від 20.05.2024 р.) (далі – законопроект 11277) [1]. В частині змін до кримінального закону автори цього законопроекту пропонують повернутися, по суті, до попередньої редакції ст. 255 КК України, скасувавши кримінальну відповідальність за створення злочинної спільноти (ч. 4 ст. 255 чинного КК України), а також виключити ч. 5 цієї статті, яка наразі передбачає відповідальність такого спеціального суб'єкта створення (керівництва або участі) злочинної організації чи створення (керівництва) злочинної спільноти, як особа, яка здійснює злочинний вплив або особа, яка перебуває у статусі суб'єкта підвищеного злочинного впливу, у тому числі у статусі «злочодія в законі». Крім цього, у законопроекті запропоновано декриміналізувати злочини, передбачені статтями 255¹, 255², 255³ КК. На думку розробників, оскільки КК України не містить чітких визначень понять, які закріплені у статтях 255–255³, це призводить до правової невизначеності, спричиняє різнобічне тлумачення вжитих термінів, що, у свою чергу, ускладнює ефективне застосування відповідних кримінально-правових та кримінально-процесуальних норм на практиці, а також створює передумови для оскарження судових рішень у Європейському Суді з прав людини [2].

Безперечно, законопроект 11277 ще далекий від остаточного ухвалення, водночас він підкреслює, що гострота наукової дискусії з приводу доцільності змін до розділу IX Особливої частини КК України, внесених ЗУ № 671-IX від 04.06.2020 р., не спадає. Через відносно невеликий проміжок часу від прийняття цього закону, знову порушується питання про внесення змін до КК України щодо відповідальності за кримінальні правопорушення, пов'язані зі створенням та функціонуванням злочинної організації та злочинної спільноти, та діяння, пов'язані зі злочинним впливом. Ймовірність перегляду чинної позиції законодавця уявляється невисокою, однак факт постановки питання про скасування новел, запроваджених у 2020 р., спонукає замислитися про наявність зауважених науковцями та практиками проблем нормативного та правозастосовного характеру.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню таких проблем присвячено чимало праць, серед яких варто назвати сучасні доробки А. Вознюка, О. Дудорова, Р. Мовчана, С. Чернявського, О. Кваші, А. Нікітіна, О. Околіта, К. Юртаєвої, Р. Якимовича, Т. Шевченко та багатьох інших правників. А. Вознюк, виражаючи загальну тенденцію в оцінці зазначених законодавчих ініціатив 2020 р., зазначає, що нові положення, спрямовані на протидію суб'єктам, які займають вище становище у злочинній ієрархії, є складними для застосування, частково неоднозначними і дискусійними [3, с. 51]. У цьому контексті обґрунтованими є зауваження щодо серйозних недоліків сформульованих законодавцем численних понять, більшість з яких є оцінними, а окремі з них – жаргонізмами. Насамперед, це стосується понять «злочинна спільнота», «злочинний вплив», «суб'єкт підвищеного злочинного впливу», «злодій в законі», «авторитет, особисті якості чи можливості», «інший вплив на злочинну діяльність». Аналізуючи критику фахівцями концепції злочинного впливу, А. Нікітін, зокрема, наголошує на суттєвій невизначеності формулювань нових кримінально-правових норм, які, з однієї сторони, є значною мірою неконкретизованими, з іншої – подібними до визначення інших кримінально-правових категорій (у першу чергу співучасті), що порушує таким чином принцип правової визначеності [4, с. 230].

Загальновідомо, що юридичні тексти нормативно-правових актів не завжди відповідають вимогам таких елементів принципу правової визначеності, як чіткість, точність, зрозумілість і передбачуваність. Тому у забезпеченні правової визначеності значима роль належить діяльності судів, які належною практикою можуть сприяти досягненню більшого ступеня визначеності, ніж навіть досконале з юридико-технічної точки зору законодавство [5, с. 190–192]. ЄСПЛ неодноразово звертав увагу на недосконалість чинного законодавства, в т.ч. й України, і необхідність дотримуватися принципу правової визначеності. У своїй практиці Суд визнав, що, як би чітко не було нормативне положення сформульоване, у будь-якій галузі права, включно з кримінальним, існуватиме неминучий елемент судового тлумачення. Завжди існуватиме потреба у роз'ясненні нечітких норм або тих, що потребують пристосування до обставин, що змінюються. З іншого боку, хоча визначеність є вкрай необхідною, вона може спричиняти надмірну жорсткість, а закон повинен бути здатним встигати за мінливими обставинами. Відповідно, багато законів сформульовані у термінах, що тією чи іншою мірою є нечіткими, і тлумачення й застосування яких є питанням практики (*«Веренцов проти України»*, рішення від 11 квітня 2013, п. 64-65) *«Rekvényi v. Hungary»* judgment of 20 May 1999, para. 34; *«Kokkinakis v. Greece»* judgment of 25 May 1999, para. 40).

У дисертаційному дослідженні проблем кримінальної відповідальності за злочини, пов'язані зі злочинним впливом, А. Нікітін, на основі аналізу положень ст.ст. 255¹, 255², 255³ КК України, а також стану слідчої та судової практики їх застосування, стверджує, що вони можуть бути визнані такими, що не відповідають вимогам ст. 7 ЄКПЛ до якості кримінального закону. Головними перешкодами у цьому називаються численні вади відповідних законодавчих понять та конструкцій складів кримінальних правопорушень, а також відсутність узгодженої судової практики [4, с. 234–236].

Мета статті полягає в тому, щоб на прикладі Італії дослідити питання значимості впливу судової практики на формування змісту понять та термінів, які вживаються у КК Італії 1930 р., а саме внеску прецедентного права Італії у визначення поняття «злочинне об'єднання мафіозного типу» та роз'яснення елементів «мафіозного методу» злочинного впливу.

Виклад основного матеріалу. Одним з проблемних аспектів кримінального законодавства Італії, в розвитку якого суттєво посприяла судова практика, є криміналізація участі в організації мафіозного типу, її створення, керівництва нею та сприяння їй (ст. 416-bis КК). У § 3 цієї статті міститься визначення поняття «об'єднання мафіозного типу», під яким розуміється злочинне об'єднання, учасники якого використовують залякування та стан підкорення й мовчання, що впливають з їх членства в організації, для вчинення злочинів, отримання прямим чи непрямым шляхом управління чи іншого контролю за економічною діяльністю, концесіями, ліцензіями, контрактами та державними послугами, з метою отримання незаконних прибутків або переваг для себе або інших осіб, а також для впливу на вільне волевиявлення та отримання голосів на свою користь або користь інших осіб під час виборів. Положення цієї статті також поширюються на Каморру, Ндрангету та інші організації, незалежно від їхньої місцевої назви, включаючи закордонні, які, використовуючи спосіб залякування, переслідують цілі, що відповідають цілям організацій мафіозного типу (§ 8 ст. 416-bis) [6].

Чинна редакція ст. 416-bis KK Італії стала результатом змін до законодавства у 1982 р. Втім, як зазначають фахівці, «коріння злочину мафіозного об'єднання почало розвиватися задовго до прийняття Закону № 646/1982», і це виявило недосконалість існуючих нормативних інструментів. Хоча злочинна діяльність мафії впливала на країну протягом тривалого часу, первісна версія KK Італії 1930 р. не містила жодного прямого посилання власне на мафію. Це не означає, що до запровадження ст. 416-bis KK участь у організаціях мафіозного типу залишалася безкарною. Теоретики та практики закликали включити такі організації до сфери застосування положень ст. 416 KK «Об'єднання з метою вчинення злочину», яка застосовується, коли «три або більше осіб об'єднуються для вчинення більше одного злочину». Незважаючи на численну судову практику застосування ст. 416 KK, її положення виявилися недостатніми для ефективної боротьби з поширенням мафіозної злочинної діяльності, особливо в деяких районах країни [7, с. 2]. Причинами такої неефективності, зокрема, називалося те, що незалежно від законного чи незаконного характеру цілей, типова для організацій мафіозного типу здатність до залякування часто робить використання погроз і насильства непотрібним, відповідно, злочинна діяльність здійснюється «в тіні» і тому її неможливо відстежити. Враховуючи складність доказування, особливо у випадках, коли мафіозні об'єднання та їх окремі учасники мають законні цілі діяльності, італійські суди, щоб подолати перешкоди у збиранні доказів, в багатьох випадках автоматично припускали існування особливої «*mens rea*», як тільки була доведена сама приналежність особи до мафіозного злочинного об'єднання [7, с. 3].

Таким чином, багатьма італійськими дослідниками законодавства про кримінальну відповідальність організацій мафіозного типу та практики його застосування (зокрема, Ч. Гранді, Р.М. Спаранья, К. Вісконті, Д. Кардамоне, Дж. Туроне, Т. Гьєріні) підкреслюється, що відсутність законодавчого визначення поняття «об'єднання мафіозного типу» спонукала суди до самостійного встановлення та тлумачення його ознак, особливо у світлі застосування Закону № 575 від 31 травня 1965 р. «Положення проти мафії». Цим законом, серед іншого, встановлювалися запобіжні заходи «особливого нагляду», спрямовані на осіб, підозрюваних у приналежності до мафіозних об'єднань [8, с. 7-8]. І саме на основі сформованої судової практики італійський законодавець згодом сформулював визначення такого злочинного об'єднання у чинній редакції ст. 416-bis KK. Як влучно зазначив Т. Гьєріні, «мовчанням законодавця ми завдячуємо герменевтичній діяльності Касаційного Суду» [8, с.8], яскравим прикладом інтерпретаційної діяльності якого називається рішення № 1709 від 12.11.1974 р., згідно з яким об'єднанням мафіозного типу визнавалося будь-яке угруповання осіб, які мають на меті отримати або утримувати контроль над територіями, групами людей або економічною діяльністю шляхом систематичного залякування та проникнення своїх членів таким чином, щоб створити стан підкорення та мовчання, що робить каральне втручання держави або неможливим, або надзвичайно складним [7, с. 4].

Запроваджена у 1982 р. ст. 416-bis KK Італії передбачила низку нових ознак як складових елементів злочину, які, своєю чергою, стали предметом тлумачення в італійській судовій практиці. Серед таких ознак, які є ключовими у аналізованому злочині і щодо тлумачення якої ведеться дискусія у професійних колах, – використання способу залякування (*forza di intimidazione*), а також умови підкорення (*di assoggettamento*) та мовчання (*di omerta*). У цих ознаках втілюється важлива відмінність між організацією мафіозного типу (згідно зі ст. 416-bis KK) та «загальною» злочинною організацією (згідно зі ст. 416 KK).

Ст. 416-bis KK Італії розглядає мафіозну організацію як особливий вид організованої злочинності з давньою історією насильства, що характеризується дуже своєрідною силою залякування та глибоко вкоріненим кодексом мовчання. Таким чином, італійська правова система враховує, що така «історія» добре відома постраждалим громадянам і несе в собі загрозливий потенціал. Як результат, таке злочинне об'єднання може легко отримати незаконну вигоду, просто використовуючи страх людей, і, як правило, без необхідності вдаватися до подальших погроз. Звернення до цієї своєрідної сили залякування та відповідного кодексу мовчання становить так званий «мафіозний метод» як потужний інструмент злочинного впливу [9, с. 9].

З приводу застосування положення § 3 ст. 416-bis KK Італії у частині встановлення наявності «мафіозного методу» італійська судова практика неоднозначна. За традиційним підходом вважається обов'язковим у будь-якому випадку встановлювати об'єктивізацію «мафіозного методу» як відображення фактичного використання членами об'єднання погроз та насильства і, як наслідок, створення стану підкорення й мовчання. Коментуючи рішення Касаційного Суду № 19141 від

13.02.2006 р. у справі Bruzzaniti, Чиро Гранді зазначає, що оскільки мафіозні об'єднання «старого зразка», діючи у певному регіоні, завдяки залякуванню фактично здатні контролювати та експлуатувати всю територіальну громаду, судова практика виключає негайне застосування ст. 416-bis КК у випадках, коли група учасників мафіозної організації створює новий осередок у іншому регіоні, відмінному з тим, де було створене основне об'єднання, та починає використовувати насильство й погрози для здійснення злочинної діяльності. У такому разі дане положення КК застосовуватиметься лише через певний період часу, коли така група здобуде достатню «кримінальну репутацію», щоб мати змогу застосовувати «мафіозний метод» і на новій території [7, с. 7].

Однак за іншим підходом для застосування даної статті достатнім є доказ того, що об'єднання має визначені у КК ознаки мафіозного безпосередньо на «внутрішньому» організаційному рівні, в т.ч. й коли злочинна група діє в районах з нетрадиційним «мафіозним корінням» [10]. Як констатують дослідники, у деяких рішеннях Касаційний Суд застосовував ст. 416-bis КК Італії до членів новоствореного осередку мафіозного об'єднання навіть без доказів існування реального примусу та залякування на новій території; достатньо було довести тісний зв'язок з «материнським» мафіозним об'єднанням. У контексті цього з'явився вираз «мовчазна (або тиха) мафія», який означає особливий прояв методу залякування, коли мафіозне об'єднання, окрім здійснення явних актів насильства та погроз, можуть також здійснювати вплив на громаду через непрямі, завуальовані погрози. Такі об'єднання, проявляючи себе «тихим» чином, користуються злочинною славою, набутою протягом багатьох років на територіях їхнього походження, що згодом поширюється на інші регіони країни і навіть за межі національних кордонів [11, с. 1]. Щодо злочину мафіозного об'єднання, насильство та погрози є способами реалізації методу залякування, але вони також можуть бути використані як потенційний та прихований інструмент. Цей метод може впливати із самого існування та репутації об'єднання. Умова підкорення та мовчання, нав'язана іншим учасникам, не обумовлена вчиненням фактичних актів примусу; вона головним чином залежить від злочинного престижу об'єднання, яке завдяки своїй негативній репутації та здатності погрожувати, в т.ч. символічно та опосередковано, сприймається як небезпечна, ефективна та авторитетна структура [7, с. 8].

Концепцію «мовчазної мафії» Касаційний Суд Італії неодноразово використав, зокрема, у слуханнях у процесах п'ємонтської та ломбардійської Ндрангети, коли встановлений асоціативний зв'язок локальних структур з головною злочинною організацією дозволив поширити на них її типову характеристику і визначити, що навіть при завуальованій формі прояву «мафіозного методу» або відсутності погроз з боку локальної структури взагалі, попередня злочинна діяльність мафіозної організації фактично передбачає суттєву територіальну та медійну впливовість, яка створює умови для поширення страху, підкорення та мовчання в громаді. В судовому процесі у справі т.зв. операції «Мінотавр», Суд додатково уточнив поняття «мовчазної мафії» та організаційного зв'язку між злочинними структурами Ндрангети [11, с. 8–15].

У рішенні № 31666 від 3 березня 2015 р. у справі «Bandiera та інші» щодо злочинної групи у процесі «Альба К'яра», Касаційний Суд зазначив, що необхідно розрізнити два різні кримінальні явища. Одна справа зіткнулася з новим злочинним об'єднанням, яке планує використовувати методи, характерні для «історичних мафій»; інша справа, якщо йдеться про оцінку простого відокремлення традиційної мафіозної організації, що перебуває у тісних стосунках залежності або, в будь-якому разі, у функціональному зв'язку з «материнською» компанією. У першому випадку, на думку суддів, важливо конкретно перевірити конститутивні ознаки злочину, передбаченого ст. 416-bis КК, і з'ясувати, чи нове злочинне утворення фактично використовувало «мафіозний метод», створюючи у соціальному оточенні стан підкорення та мовчання. Однак у другому випадку, якщо злочинна група являє собою територіальну «філію», сформовану поза традиційними територіальними межами головного мафіозного об'єднання, центр доказування має зміститися до основних ознак такої групи, і, перш за все, до її зв'язку з основною організацією, з урахуванням загрозливого впливу «слави» останньої на громаду. Така неоднозначна, диференційована позиція Суду, у т.ч. й у інших подібних рішеннях, критикується італійським науковцем К.Вісконті [10].

Застосування ст. 416-bis КК Італії навіть за відсутності насильницьких дій з боку злочинних об'єднань була підтверджена Касаційним Судом країни і у рішеннях (№№ 24535 та 24536 від 10.04.2015 р.) щодо незаконної діяльності із впливу на державне управління муніципалітету Риму (у т.зв. процесі «Мафія capitale»). Згідно з результатами попереднього розслідування, злочинна організація, використовуючи систематичний підкуп чиновників, отримала контроль над адміністративними процедурами державних закупівель, грантів та дозволів, пов'язаних з прибутковою

економічною діяльністю (збір сміття, прийом біженців, утримання громадських парків). Хоча захисники стверджували, що злочинна організація не скористалася характерним «мафіозним методом» впливу, на думку суддів, систематична корупція дозволила цьому об'єднанню впливати на рішення кількох державних установ у Римі без потреби вдаватися до насильства чи погроз; як наслідок, потенційні конкуренти та, загалом, усі особи, причетні до державних закупівель, перебували у стані підкорення, настільки поширеному і глибоко вкоріненому, що ніхто не наважувався стати в опозицію ні на політичному полі, ні в кримінальних чи адміністративних судах [7, с. 9].

За дослідженнями італійських правників, за останні роки судова практика Італії розширила тлумачення поняття «території», де мафіозне об'єднання застосовує свій метод залякування: зокрема, поняття «територія» може розглядатися не лише у географічному контексті, а й у соціальному. Відповідно, ст. 416-bis KK застосовується до певних злочинних об'єднань зарубіжного походження, які використовують мафіозні методи для контролю над групами нелегальних мігрантів, навіть якщо такі об'єднання не мають потенціалу залякувати та контролювати всю громаду, що проживає в географічному районі їхньої діяльності. Так, зокрема, у справі № 3519 від 18.10.2012 р. (справа Павлів Андрій та ін.) Касаційний Суд розглядав діяльність злочинної організації, що складалася з українців і займалася вимаганням грошей в українських водіїв мікроавтобусів з перевезення пасажирів та вантажів між містом Ріміні та Україною. У своєму рішенні Суд уточнив наявність характерного для мафії методу – окрім організаційних вимог до об'єднання (стабільність, розподіл завдань, наявність спільного фонду), у розглянутому випадку особливого значення набули тенденція об'єднання до розширення свого територіального впливу, насильницькі конфлікти з іншими закордонними угрупованнями для захисту території, а також зв'язок зі злочинною групою, що діє в Україні. Навіть у цьому випадку залякування поєднується з погрозами смертю не лише потерпілим від вимагання, а й їхнім родичам в Україні, з мовчанням про кошти, сплачені потерпілими, з відмовою від свідчень тощо. Таким чином, судова практика у справах стосовно злочинних організацій зарубіжного походження переконує, що у подібних випадках суди так само особливу увагу приділяють проявам «мафіозного методу», оскільки він не обов'язково є виключною особливістю великих традиційних або історичних мафіозних організацій, а також характерний для невеликих та/або «нових» злочинних об'єднань [11, с. 18-19].

Зрештою, з урахуванням судової практики, яка підтвердила відхід від «регіонального» підходу у боротьбі з мафією, до ст. 416-bis KK Італії Законом № 125 від 12.07.2008 р. і було включено § 8 щодо застосування положень цієї статті до будь-яких інших об'єднань, незалежно від їхніх місцевих назв, в т.ч. зарубіжних, які прагнуть досягти цілей, що відповідають цілям незаконних об'єднань мафіозного типу, використовуючи метод залякування [6].

При тлумаченні ознак злочину, передбаченого ст. 416-bis KK Італії, які характеризують «мафіозний метод» злочинного впливу, Касаційний Суд також приділяє ретельну увагу роз'ясненню понять «підкорення» та «мовчання», визначенню ознак участі у мафіозному об'єднанні та змісту цілей створення та діяльності злочинного об'єднання мафіозного типу, тощо.

Висновки. Як свідчить здійснений італійськими вченими аналіз рішень Касаційного Суду Італії, актуальна судова практика у справах щодо злочинних об'єднань мафіозного типу є надзвичайно багатогранною і не завжди послідовною, враховуючи складність самого феномену мафії та її специфічних ознак, а також потребу відмежування таких об'єднань від злочинних організацій загального типу.

Як зазначає Ч. Гранді, незважаючи на те, що ст. 416-bis KK тільки окреслила елементи «мафіозного методу», в результаті динамічної прецедентної практики було продемонстровано гнучкість її застосування, «що дозволило організованій злочинності мафіозного типу також стати мішенню, навіть з її подальшими трансформаціями: задумана відповідно до моделі класичної сицилійської мафії, ст. 416-bis сьогодні застосовується до будь-якого гангстерського злочинного об'єднання, навіть поза межами Південної Італії» [7, с. 22-23].

Висловлене італійським науковцем зауваження, що гнучкість застосування відповідних норм може викликати певні занепокоєння щодо належного забезпечення правової визначеності та законності у кримінальному провадженні, певною мірою кореспондує порушеній на початку цієї публікації проблеми – невідповідності положень статей 255 255³ KK України вимогам ст. 7 ЄКПЛ, при недостатності та неузгодженості практики судів України у кримінальних справах щодо цих норм, яка «не може усунути недоліки національного законодавства, а навпаки – лише поглиблює їх» [4, с. 209]. Втім, як уявляється, відсутність наразі достатньої напрацьованої судової практики щодо діяльності, пов'язаної зі встановленням та поширенням злочинного впливу, не повинна

ставити під сумнів концептуальну основу положень тих статей КК України, які встановлюють кримінальну відповідальність за злочини, пов'язані зі злочинним впливом. Своєю чергою, інтерпретаційна діяльність Верховного Суду, безсумнівно, має стати відповіддю на ключові проблеми їх застосування задля більш ефективної протидії діяльності стійких злочинних об'єднань та поширенню злочинного впливу з боку кримінальних авторитетів.

Запропонована законопроектом 11277 відмова від криміналізації діянь, передбачених ч. 5 ст. 255, статтями 255¹, 255², 255³ КК України, знову поставить (може поставити) питання про відсутність належних інструментів правового реагування на відповідні прояви суспільно небезпечної поведінки. Тут варто солідаризуватися з А.А. Вознюком у тому, що необхідність криміналізації злочинного впливу певною мірою обумовлена недостатньою ефективністю кримінально-правового впливу на найбільш небезпечних представників організованої злочинності – «злочинців в законі», «наглядців», «положенців», інших кримінальних авторитетів. Новації закону надають можливість притягти до відповідальності за координацію кримінально протиправної діяльності на певній території, сприяння їй, спонукання до неї [12, с. 34].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проект Закону України про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та деяких інших законів щодо усунення правової невизначеності окремих складів кримінальних правопорушень. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44271> (дата звернення: 13.04.2025).
2. Пояснювальна записка до проекту Закону України про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та деяких інших законів щодо усунення правової невизначеності окремих складів кримінальних правопорушень. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44271> (дата звернення: 13.04.2025).
3. Вознюк А.А. Актуальні питання кримінальної відповідальності учасників злочинної організації та злочинної спільноти. *Актуальні проблеми кримінального права*: матеріали XII Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П.П. Михайленка, м. Київ. 18.11.2021 р. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 51–56.
4. Нікітін А.О. «Кримінальна відповідальність за злочини, пов'язані зі злочинним впливом»: дис... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». НАУКМА, 2024. 288 с.
5. Матвєєва Ю.І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права: дис... доктора філософії за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». НАУКМА. Київ, 2019. 220 с.
6. REGIO DECRETO 19 ottobre 1930, n. 1398. Approvazione del testo definitivo del Codice Penale. (030U1398). Ultimo aggiornamento all'atto pubblicato il 23/04/2025. URL: <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:regio.decreto:1930-10-19;1398> (дата звернення 13.04.2025).
7. Grandi Ciro. The contribution of Italian Case Law in defining the notion of «mafia». *La legislazione penale*. 2016. 24 p.
8. Tommaso Guerini. Antimafia e anticorruzione nell'epoca del furore punitivo. *Archivio Penale*. 2019, № 3. P. 1–40.
9. Daniela Cardamone. Criminal prevention in Italy from the “Pica Act” to the “Anti-Mafia Code”: the text of a presentation made at the European Court of Human Rights on 25 April 2016. 36 c. URL: http://www.europeanrights.eu/public/comments/bronzini1-Cardamone_Criminal_prevention_in_Italy_2.0.pdf (дата звернення: 25.04.2025).
10. Constantine Visconti. The Supreme Court judges are still dealing with the «silent mafia» in the North: they say think the same way, but it's not like that. *Diritto penale contemporaneo (DPC)*. October 5, 2015. URL: <https://archiviodpc.dirittopenaleuomo.org/d/4186-i-giudici-di-legittimitaancora-alleprese-con-la-mafia-silente-al-nord-dicono-di-pensarla-allo-stes> (дата звернення: 29.04.2025).
11. Roberto Maria Sparagna. Metodo mafioso e C.D. Mafia silente nei più resenti approdi giurisprudenziali. *Diritto penale contemporaneo (DPC)*. 10 novembre 2015. URL: https://archiviodpc.dirittopenaleuomo.org/upload/1447071200SPARAGNA_2015a.pdf (дата звернення: 29.04.2025).
12. Вознюк А.А. Встановлення або поширення злочинного впливу: актуальні питання кримінальної відповідальності. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2021. № 3(17). С. 21–39.

УДК 343.326

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.28>

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ОЗНАКИ СУЧАСНОГО ТЕРОРИЗМУ

Боярський М.Ю.,

аспірант Київського університету права НАН України

ORCID: 0009-0001-2287-1295

Ковальчук Ю.І.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінального права та процесу КУП НАН України

ORCID: 0000-0003-4271-0572

Боярський М.Ю., Ковальчук Ю.І. Кримінально-правові ознаки сучасного тероризму.

У статті здійснено комплексне кримінально-правове дослідження тероризму як одного з найбільш небезпечних злочинів проти основ національної безпеки України та міжнародного правопорядку. Особлива увага приділяється розкриттю об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочину, передбаченого ст. 258 Кримінального кодексу України. Зокрема, розглядаються категорії суспільної небезпеки терористичних посягань, мотиви та мета їх учинення – такі як залякування населення, вплив на органи державної влади, іноземні уряди чи міжнародні організації – а також способи реалізації терористичних актів, включаючи використання вогнепальної зброї, вибухових речовин, інформаційно-комунікаційних технологій тощо.

Досліджено особливості кваліфікації терористичних дій в умовах війни. Проведено відмежування терористичних груп, організацій та об'єднань від інших форм організованої злочинності, таких як збройні формування, злочинні угруповання та воєнізовані незаконні структури. Розглядаються кримінально-правові аспекти відповідальності не лише за вчинення терористичного акту, а й за проходження навчання з метою вчинення терористичних дій, створення терористичної групи чи організації, її фінансування, сприяння, а також участь у транснаціональних терористичних структурах.

У статті також окреслено проблеми, що виникають у правозастосовній практиці, зокрема – у доказуванні терористичної мети та встановленні зв'язку між діями особи й міжнародними терористичними мережами. Здійснено аналіз законодавства України у сфері запобігання та протидії тероризму з точки зору його відповідності міжнародно-правовим стандартам, викладеним у конвенціях ООН, резолюціях Ради Безпеки та Європейського Союзу, а також порівняно з практикою окремих європейських країн.

Обґрунтовується необхідність подальшого вдосконалення національного законодавства з урахуванням викликів у безпековому секторі та геополітичній нестабільності, а також розширення механізмів міжвідомчої координації та інституційної спроможності сил безпеки, з метою підвищення ефективності запобігання та протидії терористичній діяльності.

Ключові слова: ознаки, норма, склад, диспозиція, санкція, тероризм, акт, відповідальність.

Boiarskyi M.Yu., Kovalchuk Yu.I. Criminal law characteristics of modern terrorism.

The article presents a comprehensive criminal law study of terrorism as one of the most dangerous crimes against the foundations of Ukraine's national security and international legal order. Special attention is given to the analysis of the objective and subjective elements of the crime provided for in Article 258 of the Criminal Code of Ukraine. In particular, the categories of public danger posed by terrorist attacks, the motives and purposes of their commission – such as intimidation of the population, influence on state authorities, foreign governments or international organizations – as well as the methods of carrying out terrorist acts, including the use of firearms, explosives, and information and communication technologies, are examined.

The article explores the specifics of qualifying terrorist acts during wartime. Distinctions are made between terrorist groups, organizations, and associations and other forms of organized crime, such

as armed formations, criminal gangs, and illegal paramilitary structures. The criminal law aspects of liability are considered not only for committing terrorist acts but also for undergoing training for terrorist activities, creating terrorist groups or organizations, financing, aiding, and participating in transnational terrorist networks.

The article also identifies the problems arising in law enforcement practice, particularly in proving terrorist intent and establishing the link between an individual's actions and international terrorist networks. An analysis is conducted of Ukraine's legislation on the prevention and counteraction of terrorism in terms of its compliance with international legal standards set out in UN conventions, UN Security Council resolutions, and European Union acts, as well as compared with the practices of certain European countries.

The need for further improvement of national legislation is substantiated, taking into account challenges in the security sector and geopolitical instability, as well as for expanding mechanisms of interagency coordination and institutional capacity of security forces to enhance the effectiveness of prevention and counteraction to terrorist activities.

Key words: characteristics, provision, composition, disposition, sanction, terrorism, act, liability.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлена безпрецедентними викликами в безпековому секторі, з якими стикається як Україна, так і міжнародне співтовариство в умовах активізації терористичної діяльності. Нині, тероризм є не лише кримінальним явищем, а й багатограним негативним соціально-політичним феноменом, що загрожує стабільності держав, підриває основи демократичного правопорядку, провокує гуманітарні кризи та посилює міжнародну напруженість. Особливої гостроти проблема набуває в умовах збройної агресії російської федерації проти України, коли терористичні методи дедалі частіше використовуються як способи ведення війни (диверсії, залякування населення, різного роду атаки на об'єкти критичної інфраструктури, дестабілізація ситуації в тилу тощо). Водночас, попри наявність розвиненої нормативно-правової бази, кримінально-правове регулювання відповідальності за терористичну діяльність має низку прогалин і суперечностей. Зокрема, залишаються не до кінця невирішеними питання чіткого визначення термінів «тероризм», «терористичний акт», «терористична організація», що створює труднощі у правозастосовній та правоохоронній діяльності, а також спричиняє неоднозначність у кваліфікації діянь. Також частково спостерігається обмежена адаптованість вітчизняного законодавства до новітніх форм тероризму – кібертероризму, дистанційного управління атаками через мережу Інтернет, фінансування тероризму через криптовалюту, використання дронів, безпілотних технологій тощо. Крім того, у сучасній парадигмі боротьби з тероризмом виникає потреба не лише в репресивних, а й у превентивних механізмах, що базуються на міжвідомчій взаємодії, кібермоніторингу, аналізі великих обсягів даних, використанні систем прогнозування злочинної активності тощо. Водночас, на законодавчому рівні такі підходи ще не отримали належного закріплення, а практика їх впровадження перебуває на початковому етапі.

Вищезазначене свідчить про необхідність комплексного наукового аналізу кримінально-правових ознак правопорушення передбаченого ст. 258 КК України, вдосконалення законодавчої бази та формування концептуальних підходів до кваліфікації терористичних актів. Означуване й пояснює наукову та практичну цінність обраної теми.

Стан опрацювання проблематики. Сучасні дослідження в галузі кримінального права України доводять необхідність вдосконалення правового регулювання притягнення до відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень пов'язаних із тероризмом. Зокрема, у статті Д.Г. Давидова розглядається історичний розвиток поняття тероризму та його кримінально-правові аспекти в національному та міжнародному контексті. Ю.Л. Єлаєв та Р.О. Ємельянов аналізують проблеми кваліфікації терористичних груп та організацій, підкреслюючи необхідність чіткого розмежування між ними та іншими формами злочинних об'єднань. О.О. Книженко та А.С. Негода досліджують кримінальну відповідальність за проходження навчання тероризму, вказуючи на важливість своєчасного реагування на нові форми терористичної діяльності. Також, Д.С. Мельник та Б.Д. Леонов акцентують на суспільній небезпеці фінансування тероризму та необхідності розробки ефективних заходів запобігання цьому виду злочинної поведінки.

Разом з тим, незважаючи на значну кількість наукових публікацій, аналіз яких підтверджує зростання уваги до проблем тероризму у кримінально-правовій площині, більшість з них зосереджуються на окремих аспектах явища – історичному розвитку, загальній кваліфікації, або

ж теоретичних положеннях щодо відповідальності за окремі діяння. Комплексне опрацювання складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 258 КК України, з урахуванням сучасних викликів, – і досі залишається фрагментарним. Крім того, значна частина наукових праць не враховує умови воєнного стану та збройної агресії проти України. Це свідчить про потребу в подальших міждисциплінарних, ґрунтовних і прикладно орієнтованих дослідженнях.

Метою статті є комплексне дослідження кримінально-правових ознак тероризму та аналіз проблем їх застосування в правозастосовній практиці.

Виклад основного матеріалу. Тероризм у сучасному світі є однією з найнебезпечніших форм злочинної діяльності, яка спрямована не тільки проти окремих осіб чи груп, а й підриває основи національної безпеки, стабільність державного управління та міжнародного правопорядку. В умовах посилення глобальних конфліктів, політичної нестабільності та збройної агресії проти України, відповідна загроза набула особливої гостроти. Терористичні акти, що супроводжуються використанням зброї, вибухівки, інформаційних технологій, а також спрямовані на залякування населення чи тиск на органи влади, становлять серйозне випробування для правоохоронної системи та законодавства [9].

У цьому контексті важливо звернутися до наукового осмислення тероризму як кримінального явища. Йдеться не лише про правові норми, які визначають відповідальність за терористичну діяльність, а й про необхідність виявити характерні ознаки, що відрізняють це кримінальне правопорушення від інших, споріднених проявів організованої злочинності. Означуване потребує уточнення основних об'єктивних та суб'єктивних ознак терористичного акту, що, у свою чергу, дозволить підвищити ефективність правозастосовної практики.

Одним із основних завдань кримінально-правової науки є точне та цілісне визначення складу кримінального правопорушення. Відповідно до ст. 258 КК України, терористичний акт тобто застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, міжнародними організаціями, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою передбачають кримінальну відповідальність [6]. У структурі складу цього кримінального правопорушення важливе місце займають об'єктивні ознаки, тобто зовнішні прояви діяння. До них належать, зокрема, спосіб вчинення посягання, його наслідки, а також місце, час і засоби реалізації. У сучасних умовах зазначені дії набувають дедалі складніших форм: від використання вибухових пристроїв та вогнепальної зброї до застосування інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема, кібератак, комп'ютерних вірусів, дронів. Такі методи можуть не лише прямо завдати шкоди життю, здоров'ю та майну, а й порушити інформаційну інфраструктуру, мінімізувати комунікацію, транспорт, енергетику та фінансові системи.

Важливою характерною ознакою терористичного акту є його цільова спрямованість: такі діяння можуть не мати на меті особисту вигоду злочинця, а натомість переслідують глобальніші цілі – залякати населення, посіяти паніку, зірвати стабільність управлінських процесів, або спровокувати державу до прийняття певних політичних рішень. Саме цей компонент відрізняє тероризм від інших насильницьких кримінальних правопорушень – умисних вбивств, знищення майна тощо [4].

З огляду на це, важливе значення має також вивчення суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення – психічного ставлення особи до вчинюваного діяння. У переважній більшості випадків терористичні дії є умисними, тобто особа чітко усвідомлює суспільно небезпечний характер своїх дій та передбачає їх наслідки. При цьому основними мотивами виступають ідеологічна, політична, релігійна вмотивованість. У зв'язку з чим, тероризм за своєю негативною природою є складним і багатовимірним явищем, що поєднує в собі ознаки як насильницького посягання, так і форм тиску на політичні, правові чи ідеологічні інститути. Це зумовлює необхідність уважного підходу до правової кваліфікації таких діянь, зокрема при розмежуванні терористичного акту від інших видів кримінальних правопорушень чи організованої злочинності.

Необхідно додати, що у розрізі збройного конфлікту та широкомасштабної агресії проти України питання кваліфікації терористичних дій набуло особливої актуальності. Умови війни змінюють не лише криміногенну ситуацію в державі, а й ускладнюють правозастосовну практику, зокрема в аспекті правильного юридичного розмежування між діями, що становлять прояв терористичної активності, і діями, які в умовах воєнного стану можуть бути ознаками інших видів кримінальних правопорушень.

Однією з найбільших труднощів є кваліфікація терористичних актів, вчинених безпосередньо у зоні бойових дій. Як вже було зазначено, згідно зі ст. 258 КК України, терористичний акт передбачає наявність спеціальної мети – залякування населення або впливу на прийняття рішень органами державної влади чи органами місцевого самоврядування [8]. Однак на практиці визначення цієї мети може бути ускладнене, особливо коли дії учиняються із застосуванням зброї, вибухівки, зокрема, шляхом підризу, що формально може підпадати і під ознаки диверсії (ст. 113 КК України) [6], і під терористичний акт.

У зв'язку з цим виникає необхідність і відмежування терористичних груп, організацій від інших форм та видів організованої злочинності. Терористична група, згідно із законодавчим визначенням, створюється виключно з метою вчинення терористичних актів [11]. Натомість збройні формування, хоч і можуть вчиняти аналогічні злочини, але не завжди мають на меті досягнення певного терористичного впливу. Особливої уваги потребує також відмежування від незаконних збройних формувань, які можуть діяти з метою насильницького протистояння державі, проте не завжди керуються саме ідеологічними мотивами терору. Відмежування має базуватися не лише на кількісних або організаційних ознаках, а передусім на аналізі суб'єктивної сторони діяльності таких об'єднань: наявності терористичної мети, характеру координації дій, зв'язків із іншими терористичними структурами, використання методів психологічного впливу на населення тощо. Варто враховувати і характер обраних цілей – терористичні групи спрямовують атаки насамперед на об'єкти критичної інфраструктури, цивільне населення або органи влади з метою посіяти паніку чи дестабілізувати ситуацію в державі. З огляду на це, слід констатувати, що у сучасних умовах кваліфікація терористичних дій вимагає не лише формального застосування кримінально-правових норм, а й контекстуального аналізу обставин кожного випадку: з урахуванням ситуації збройного конфлікту, особливостей мети, способу дії, організації групи, її ідеології та впливу на суспільство.

При цьому, необхідно звернути увагу на те, що кримінально-правова відповідальність за кримінальні правопорушення терористичної спрямованості охоплює не лише безпосереднє вчинення терористичного акту, але й низку пов'язаних із ним дій, які становлять потенційну або безпосередню загрозу національній безпеці. Такий підхід відображає як внутрішню потребу у вчасному реагуванні на підготовчі етапи терористичної діяльності, так і прагнення гармонізувати правову систему з міжнародно-правовими стандартами боротьби з тероризмом [2].

У контексті цього, зазначимо, що окремим об'єктом кримінально-правової протидії є проходження навчання з метою вчинення терористичних дій. Ідеться не лише про участь у спеціалізованих тренуваннях за кордоном, але й про дистанційне опанування навичок, що можуть бути використані в терористичних цілях – включаючи виготовлення вибухових речовин, кібератаки тощо. В умовах цифровізації суспільства можливості самостійного навчання через закриті онлайн-ресурси чи комунікаційні платформи ускладнюють виявлення таких злочинів і вимагають належної реакції з боку правоохоронних структур.

Не менш важливою складовою є криміналізація створення терористичної групи чи організації (ст. 258-3 КК України). Законодавець визнає небезпечним уже сам факт об'єднання осіб із метою підготовки до терористичних дій, що демонструє випереджальний характер кримінально-правового реагування. Особливу небезпеку становлять такі структури, що діють за принципами конспірації, мають стабільне джерело фінансування, а також встановлену ієрархію та спеціалізований розподіл функцій між учасниками [10].

Сприяння терористичній діяльності, включаючи надання інформації, матеріально-технічного забезпечення, створення умов для пересування або переховування, так само підлягає кримінальній відповідальності (ст. 258-4 КК України). Особливу увагу привертає також участь громадян або іноземців у діяльності транснаціональних терористичних структур. В умовах глобалізації та зростання міжнародної терористичної мобільності участь у таких організаціях (у тому числі й поза межами країни) становить підґрунтя для кримінального переслідування, що відповідає

положенням міжнародних договорів та резолюцій ООН, зобов'язуючи держави ефективно запобігати залученню своїх громадян до подібної діяльності. Цілісне охоплення таких форм поведінки у кримінальному законодавстві України дозволяє сформувати системний правовий механізм боротьби з терористичною діяльністю на всіх її етапах – від підготовки до реалізації – та в різних формах причетності до неї [3].

Окрему складність у протидії тероризму становить правозастосовна практика, зокрема процес доказування основних елементів складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 258 КК України. Йдеться насамперед про встановлення наявності у діяннях особи саме терористичної мети. Означувана мета нерідко є завуальованою або маскується під інші мотиви, що ускладнює її розпізнавання й верифікацію в межах кримінального провадження [1].

Не менш складним аспектом є встановлення зв'язку між конкретними діяннями підозрюваного та міжнародними терористичними мережами. У цьому контексті постає низка процедурних і доказових викликів – від обмеженого доступу до відповідних джерел інформації, до необхідності міжнародної співпраці з правоохоронними органами іноземних держав та інституціями безпеки. Вітчизняні органи досудового розслідування та прокуратура стикаються із труднощами в отриманні належних доказів щодо координації дій із терористичними осередками, що ускладнює ефективне притягнення винних до відповідальності. У цьому контексті важливим є аналіз національного законодавства у сфері запобігання та протидії тероризму з точки зору його відповідності міжнародно-правовим стандартам. Зокрема, нормативно-правові акти України співвідносяться з основними міжнародними документами, такими як Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму [7], Резолюція Ради Безпеки ООН № 1373, низка директив Європейського Союзу, а також зобов'язання в межах співпраці з Інтерполом та Європолом. Незважаючи на імплементацію багатьох норм, практика їх застосування демонструє необхідність глибшої адаптації до реалій сучасної терористичної загрози, зокрема у частині процедурної співпраці, обміну інформацією та уніфікації критеріїв визначення терористичних організацій.

Порівняння з правовими підходами країн Європейського Союзу, зокрема Німеччини, Франції та Італії, свідчить про ефективність застосування комплексного інституційного підходу, де функції попередження, виявлення, розслідування злочинів терористичного характеру тісно інтегровані в єдину систему безпекового реагування [5]. Сучасні умови, в яких перебуває Україна, позначені глибокою геополітичною нестабільністю, активною фазою війни та зростанням різного роду загроз. У таких реаліях питання вдосконалення національного законодавства у сфері боротьби з тероризмом набуває особливої актуальності. Необхідність цього процесу зумовлена не лише розвитком нових форм терористичної діяльності, а й трансформацією середовища, в якому діють терористичні угруповання, – зокрема, їхня здатність до швидкої адаптації, використання цифрових технологій, побудови мережових структур та координації дій за межами однієї держави. Зазначені виклики вимагають суттєвого перегляду як матеріально-правових, так і процесуальних норм, які регулюють притягнення до відповідальності за терористичну діяльність. Йдеться не лише про уточнення термінології, а й про необхідність запровадження більш гнучких процедур для забезпечення оперативності реагування, використання спеціальних слідчих (розшукових) дій у кіберпросторі, а також посилення режимів превенції. Окремо слід наголосити на потребі розширення та вдосконалення міжвідомчої координації між суб'єктами системи боротьби з тероризмом – Службою безпеки України, Головним управлінням розвідки МО України, Національною поліцією, Державною прикордонною службою, органами прокуратури тощо. Успішна протидія тероризму неможлива без налагодженого обміну оперативною інформацією, чіткої розмежованості функцій і повноважень, а також дієвої координації на всіх етапах – від виявлення до нейтралізації загрози.

У цьому зв'язку важливою є інституційна спроможність сил безпеки, тобто наявність кадрового, технічного, фінансового та аналітичного ресурсу, необхідного для реалізації превентивних і реактивних заходів. В умовах постійної зміни характеру терористичних загроз та високого навантаження на правоохоронну систему, держава має не лише гарантувати підтримку базових функцій, а й забезпечувати розвиток інноваційних спроможностей, таких як інтегровані аналітичні центри, кібербезпекові підрозділи, центри з попередження радикалізації та вербування.

Отже, удосконалення законодавчого регулювання в комплексі з розбудовою системи міжвідомчої взаємодії та посиленням інституційного потенціалу органів безпеки є необхідними умовами для підвищення ефективності запобігання та протидії терористичній діяльності в Україні.

Висновки. Встановлено кримінально-правові ознак тероризму та аналіз проблем їх застосування в правозастосовній практиці. У результаті проведеного дослідження встановлено, що тероризм у сучасних умовах являє собою одну з найнебезпечніших форм кримінальної діяльності, яка посягає на основи національної безпеки та міжнародного правопорядку. З огляду на зміну характеру терористичних загроз – від класичних актів насильства до високотехнологічних форм, включаючи кібертероризм та фінансування транснаціональних угруповань – виникає об’єктивна потреба у переосмисленні кримінально-правового інструментарію реагування на такі посягання. Комплексний аналіз об’єктивних та суб’єктивних ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 258 КК України, дозволив встановити низку теоретичних і практичних проблем, що ускладнюють процес кваліфікації терористичних актів, зокрема: складність доказування терористичної мети, відмежування терористичних груп від інших організованих об’єднань, а також юридичну невизначеність щодо форм участі в терористичній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білевський П.С. Мотиви та мотивація терористичної діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 433–436.
2. Демидова Л.М., Попович О.С. Кримінально-правова охорона національної безпеки України: терористичний акт: монографія. Харків: Право, 2021. 400 с.
3. Ємельянов В.П. Терористичний акт: загальне поняття, відмежування від суміжних злочинів та шляхи вдосконалення складу злочину. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2015. № 1(4). С. 233–244. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8df52576-dd3f-4ca4-9e91-4>.
4. Кириченко О.В., Чорний О.М., Шамара О.В. Протидія терористичним актам в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади: монографія. Дніпро: Ліра, 2022. 181 с.
5. Конопельський В.Я. До питання про зарубіжний досвід організації протидії міжнародному тероризму. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 3. С. 70–73.
6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print>.
7. Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму: Закон України від 12 верес. 2002 р. № 149-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_518/print.
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
9. Орлов Ю.В., Прибиткова Н.О. Особливості відмежування терористичних та воєнних злочинів в умовах сучасної війни. *Право і безпека*. 2022. № 3. С. 45–60. URL: <https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/article/view/591>.
10. Попович О.С. Терористичний акт: поняття, склад злочину, кваліфікація: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 20 с.
11. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 берез. 2003 р. № 638-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15/print>.

УДК 343.1+343.21

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.29>

ТЕРМІНИ «КРИМІНАЛЬНО ПРОТИПРАВНА ДІЯЛЬНІСТЬ» ТА «ЗЛОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ»: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЛУМАЧЕННЯ І ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ¹

Вознюк А.А.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач науково-дослідної лабораторії
з проблем протидії злочинності
навчально-наукового інституту поліцейської діяльності
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-3352-5626*

Нікітін А.О.,

*доктор філософії,
науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем протидії злочинності
навчально-наукового інституту поліцейської діяльності
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-9279-8563*

Вознюк А.А., Нікітін А.О. Терміни «кримінально протиправна діяльність» та «злочинна діяльність»: актуальні питання тлумачення і практики застосовування.

У статті здійснено системний аналіз термінів «кримінально протиправна діяльність» та «злочинна діяльність», що використовуються в Кримінальному кодексі України. Зазначено, що обидва поняття, попри їхнє широке нормативне застосування, залишаються законодавчо невизначеними, що створює ризики неоднозначного тлумачення та ускладнює правозастосовну практику. Доведено, що термін «кримінально протиправний» за змістом є ширшим за «злочинний», оскільки охоплює як злочини, так і кримінальні проступки. Водночас аналіз законодавства свідчить про термінологічну неузгодженість у їхньому вживанні.

Установлено, що поняття «кримінально протиправна діяльність» і «злочинна діяльність» функціонують як наскрізні правові категорії, застосування яких варіюється залежно від суб'єкта: окрема особа, організована група або злочинна організація. Аналіз положень Кримінального кодексу України (статті 27, 28, 43, 66, 255-1 тощо) дав змогу виокремити характерні риси зазначених понять, зокрема: умисний характер; охоплення одного або кількох завершених чи незавершених деліктів; можливість їх вчинення як шляхом дії, так і бездіяльності; визначеність або невизначеність об'єкта посягання.

Окрему увагу приділено аналізу судової практики, пов'язаної із застосуванням ст. 255-1 Кримінального кодексу України щодо злочинного впливу, в якій термін «злочинна діяльність» розглядається як об'єкт впливу. Виявлено різні підходи судів до питання преюдиційності та з'ясування умислу суб'єкта щодо спрямованості на злочинну діяльність. Аргументовано, що чинна редакція статті 255-1 допускає певне відхилення від загального принципу суб'єктивного ставлення до вини, однак встановлення конкретних дій, які утворюють зміст злочинного впливу, залишається обов'язковою умовою.

Ключові слова: злочинний вплив, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, множинність, кримінальне провадження, суб'єктивне ставлення до вини, співучасть, організатор, організована група, злочинна організація, терористична діяльність, терористична група,

¹ Стаття підготовлена в межах іменної стипендії Верховної Ради України для молодих учених – докторів наук за 2024 рік (0124U003903).

банда, не передбачене законом воєнізоване або збройне формування, кваліфікація, громадська безпека, координація, керівництво, преюдиційність, термінологія.

Vozniuk A.A., Nikitin A.O. Terms «criminally unlawful activity» and «criminal activity»: relevant questions of interpretation and application practice.

The article provides a systematic analysis of the terms «criminally unlawful activity» and «criminal activity», which are used in the Criminal Code of Ukraine. It is noted that the both concepts, despite their wide regulatory application, remain legislatively undefined, which creates risks of ambiguous their interpretation and complicates practice of their application. It is proved that the term «criminally unlawful» is broader in meaning than «criminal», as it covers both crimes and misdemeanors. At the same time, the analysis of the legislation brings to the conclusion on terminological inconsistency in their use.

It has been established that the terms «criminally unlawful activity» and «criminal activity» function as cross-cutting legal categories. The application of these terms varies depending whether it is a separate individual, an organized group or a criminal organization. Analysis of the provisions of the Criminal Code of Ukraine (Articles 27, 28, 43, 66, 255-1, etc.) made it possible to identify the characteristic features of these terms, in particular: intentional nature; coverage of one or more completed or incomplete torts; the possibility of their commission both by action or inaction; determination or undetermination of the object of the encroachment.

Special attention is given to the analysis of judicial practice related to the application of Art. 255-1 of the Criminal Code of Ukraine on criminal influence. In this Article, the term «criminal activity» is considered as an object of the criminal influence. Different approaches of courts to the issue of prejudicial nature and identification of the subject's intention on criminal activity are revealed. It is argued that the current wording of Article 255-1 allows for a certain deviation from the general principle of subjective attitude to guilt. However, the inquiring of specific actions that form the content of criminal influence remains a mandatory condition.

Key words: criminal influence, criminal liability, criminal offense, plurality, criminal proceedings, subjective attitude to guilt, complicity, organizer, organized group, criminal organization, terrorist activity, terrorist group, gang, paramilitary or armed formation not provided for by law, qualification, public security, coordination, leadership, prejudice, terminology.

Постановка проблеми. Чистота й узгодженість термінології будь-якого закону є ознаками його якості, системності та передбачуваності. Це особливо важливо для закону про кримінальну відповідальність, адже саме він, серед усього масиву національного законодавства, передбачає найістотніші обмеження прав особи, що застосовуються державою у зв'язку з вчиненням суспільно небезпечних діянь.

Термінологічна чіткість є невід'ємною передумовою ефективного застосування норм кримінального законодавства. Зміст нормативного припису неможливо коректно інтерпретувати без попереднього з'ясування значення термінів, вжитих у відповідному законодавчому контексті. Саме тому питання термінології посідає чільне місце в наукових дослідженнях, присвячених аналізу положень Кримінального кодексу України [1] (далі – КК).

У цьому контексті особливого значення набуває точність визначення окремих термінів, що використовуються в КК. Серед них варто виділити терміни «кримінально протиправна діяльність» та «злочинна діяльність», які, хоч і не є найбільш вживаними, проте відіграють важливу роль у процесі кваліфікації окремих кримінальних правопорушень. Під час детального аналізу статей КК, у яких вживаються ці поняття, виникає низка теоретичних і практичних питань щодо їх розуміння та подальшого застосування. Відсутність однозначних відповідей на ці питання не сприяє єдності судової практики та й загалом ускладнює правозастосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На різних етапах розвитку вітчизняної кримінально-правової доктрини ґрунтовні дослідження кримінально-правової термінології здійснювали Ю. Баулін, О. Дудоров, З. Загине́й-Заболотенко, В. Навроцький, М. Панов, Ю. Пономаренко, Є. Письменський, О. Марін, М. Мельник, Р. Мовчан, М. Хавронюк та інші вчені. Водночас терміни «кримінально протиправна діяльність» та «злочинна діяльність» залишилися за межами спеціальних досліджень. Побіжно зазначена проблематика розглядалася в наших попередніх наукових працях [2–6].

Формулювання цілей. Метою цієї статті є системний аналіз змісту термінів «кримінально-протиправна діяльність» і «злочинна діяльність», що вживаються в КК, виявлення проблем, пов'язаних із їхнім тлумаченням та подальшим правозастосуванням, а також формулювання пропозицій щодо їх вирішення. Значна увагу буде приділена з'ясуванню змісту терміну «злочинна діяльність» в статтях Розділу IX «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки» Особливої частини чинного КК, передусім в контексті злочинного впливу.

Виклад основного матеріалу. У чинному КК терміни «кримінально-протиправна діяльність» та «злочинна діяльність» застосовуються в різних контекстах, що свідчить про їх нормативну значущість попри відсутність чіткого законодавчого визначення.

І. Вживання термінів «кримінально-протиправна діяльність» та «злочинна діяльність» у статтях КК

Термін «кримінально-протиправна діяльність» використовується у низці положень Загальної частини КК. Зокрема, у ч. 3 ст. 27 – у контексті визначення організатора кримінального правопорушення, у ч. 4 ст. 28 – під час характеристики мети діяльності злочинної організації як форми співучасті, а також у ч. 1 ст. 43 – в межах регламентації виконання спеціального завдання з попередження або розкриття кримінально-протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

Водночас термін «злочинна діяльність» вживається переважно в Особливій частині КК, зокрема у контексті кваліфікуючих ознак окремих складів злочинів. Так, у пункті 1 примітки до ст. 149 цей термін використовується у визначенні експлуатації людини; у пункті 1 примітки до ст. 255 – як елемент дефініції злочинного впливу; у пункті 2 примітки до ст. 255 – щодо осіб, які мають статус суб'єктів підвищеного злочинного впливу, зокрема «вора в законі»; у ст. 255-2 – для позначення злочинного зібрання (сходки); у ст. 256 – у контексті укриття злочинної діяльності учасників злочинних організацій.

Закон про кримінальну відповідальність також містить норми, у яких йдеться про спеціальні види кримінально-протиправної діяльності. Наприклад: колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК), незаконна лікувальна діяльність (ст. 138 КК), незаконна посередницька діяльність (ст. 169 КК), незаконна діяльність з організації або проведення азартних ігор, лотерей (ст. 203-2 КК). В окремих випадках зміст такого виду діяльності чітко розкривається у диспозиції статті (наприклад, термін «колабораційна діяльність» у ст. 111-1 КК), а в інших – залишається невизначеним (наприклад, термін «незаконна посередницька діяльність» у ст. 169 КК), що ускладнює їх правозастосування [3, с. 50–54].

Неодноразове вживання термінів «кримінально-протиправна діяльність» та «злочинна діяльність» у різних статтях КК дозволяє класифікувати їх як наскрізні правові категорії – у розумінні, запропонованому В. Навроцьким [7, с. 5]. Ці терміни використовуються у положеннях як Загальної, так і Особливої частини КК, що свідчить про їх загальне нормативне охоплення, проте вимагає глибшого тлумачення.

Незважаючи на широке законодавче застосування, жодне з цих понять не має нормативно закріпленого визначення, що створює ризики неоднозначного їх розуміння у правозастосовній практиці. Відсутність їх законодавчої визначеності ускладнює кваліфікацію окремих діянь, в описі яких вони використовуються, може впливати на обґрунтованість доведення суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, а також суперечить загальноновизнаним принципам юридичної визначеності та передбачуваності кримінального законодавства.

У зв'язку з цим, наукове дослідження змісту, обсягу й контексту вживання термінів «злочинна діяльність» та «кримінально-протиправна діяльність» є не лише теоретично актуальним, а й практично необхідним – для забезпечення уніфікованого, стабільного й обґрунтованого правозастосування [6, с. 140-141].

Аналіз кримінально-правової природи згаданих термінів має базуватися на їх змістовному наповненні у конкретних нормах КК.

Перед здійсненням такого аналізу відзначимо, що термін «кримінально-протиправна діяльність» з'явився в КК після набрання чинності 01 липня 2020 року Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» [8]. Цим законом були внесені істотні зміни до КК, основною з яких було запровадження інституту кримінальних проступків. Як слушно зауважив М. Хавронюк перелічуючи недоліки вказаного закону, він обмежився, зокрема, механічним перейме-

нуванням більшості злочинів невеликої тяжкості у кримінальні проступки [9, с. 4]. Як бачимо, така механічність стосується не лише такого перейменування, але і в цілому заміни по тексту КК прикметника «злочинний» на «кримінально протиправний», у тому числі щодо заміни злочинної діяльності на кримінально протиправну.

Це також дає підстави стверджувати, що насправді за логікою законодавця прикметник «кримінально протиправний» відрізняється від прикметника «злочинний» (а отже і відповідні терміни, в яких вони використовуються по всьому тексту КК для позначення протиправних дій, діяння, діяльності, наслідків і т.д.) тим, що він визначає належність позначуваного терміну не лише до злочинів, але і до кримінальних проступків, тобто охоплює усі кримінальні правопорушення.

Розглянемо детальніше контекст вживання цих термінів у конкретних нормах КК.

II. Забезпечення фінансування чи організація приховування кримінально протиправної діяльності організованої групи або злочинної організації

Відповідно до першого речення ч. 3 ст. 27 КК, організатором визнається особа, яка організувала вчинення кримінального правопорушення (кримінальних правопорушень) чи здійснювала керівництво його (їх) підготовкою або вчиненням. Вказівка в цій нормі на множину кримінальних правопорушень виглядає надмірною, оскільки з логіки цієї конструкції випливає, що організація навіть одного кримінального правопорушення вже є підставою для визнання особи організатором кримінального правопорушення. Вчинення кількох таких правопорушень лише посилює, але не змінює роль особи як відповідного співучасника.

У другому реченні ч. 3 ст. 27 КК передбачено, що організатором кримінального правопорушення також визнається, зокрема, *особа, яка забезпечувала фінансування чи організовувала приховування кримінально протиправної діяльності організованої групи або злочинної організації*.

Із системного тлумачення обох речень ч. 3 ст. 27 КК випливає, що термін «кримінально протиправна діяльність організованої групи або злочинної організації», вжитий у другому реченні, означає не лише і не стільки вчинення цими групами конкретного кримінального правопорушення (кримінальних правопорушень), оскільки це вже передбачено у першому реченні, а скоріше їх звичайне функціонування як об'єднання осіб, адже його вжито без безпосереднього зв'язку з термінами «кримінальне правопорушення», «кримінальні правопорушення» першого речення. До такого ж висновку дійшов і Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду, який в ухвалі від 13.06.2018 у справі № 2602/246/12 зауважив, що на відміну від співучасті в злочинній діяльності, співучасть у злочині полягає у взаємодії співучасників, спрямованій лише на забезпечення злочинного результату, співучасть же у злочинній діяльності (*слід зважати на те, що дана ухвала була прийнята до внесення відповідних змін і введення до тексту КК терміну «кримінально протиправна діяльність»* – прим. авт.) передбачає забезпечення не тільки злочинного результату, але й збереження самого об'єднання на майбутнє (як цілісного суб'єкта злочинної діяльності) [10]. Тобто у цьому випадку йдеться скоріше про управління конкретним злочинним об'єднанням або участь у ньому у різних формах, а не про множинність правопорушень як передумову кримінальної відповідальності особи як організатора.

Вочевидь, мета другого речення ч. 3 ст. 27 КК полягає у розширенні змісту поняття «організатор кримінального правопорушення» таким чином, щоб охопити максимально широке коло осіб, причетних до створення або підтримки інфраструктури організованих злочинних об'єднань – незалежно від їх безпосередньої участі у конкретних правопорушеннях, вчинених такими об'єднаннями. Законодавець свідомо розширив поняття організаторства, аби охопити ним й тих осіб, які стоять осторонь конкретних правопорушень, але фактично забезпечують можливість їх вчинення, підтримуючи діяльність кримінально протиправних груп.

У цьому контексті постає питання: чи може особа вважатися організатором кримінального правопорушення (правопорушень), вчинених організованою групою чи злочинною організацією, якщо вона забезпечувала фінансування чи організовувала приховування їх кримінально протиправної діяльності, не знаючи конкретних обставин того чи іншого кримінального правопорушення – виду посягання, способу його вчинення, предмета, потерпілого тощо? Вважаємо, що відповідь на це запитання має бути ствердною, адже знати деталі кожного такого кримінального правопорушення далеко не завжди можливо, законодавець і не вимагає цього від особи. Достатньо, аби суб'єкт (організатор) усвідомлював характер та незаконну спрямованість діяльності об'єднання, яку він фінансує або приховує, а також факт використання наданих ним ресурсів саме для забезпечення такої діяльності в цілому.

III. Керівництво чи координація кримінально протиправної діяльності інших осіб

У ч. 4 ст. 28 КК при визначенні злочинної організації як форми співучасті вказано, що «кримінальне правопорушення визнається вчиненням злочинною організацією, якщо він² скоєне стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (п'ять і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою... керівництва чи координації кримінально протиправної діяльності інших осіб або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших кримінально протиправних груп».

Такі інші особи, очевидно, не є учасниками злочинної організації. У цьому контексті не виключається можливість, що злочинна організація здійснює керівництво або координацію дій кількох осіб, які вчиняють або одне і те саме кримінальне правопорушення, або різні кримінальні правопорушення.

Розмежування понять «керівництво» та «координація» кримінально протиправної діяльності має важливе значення для правильної кваліфікації дій осіб та визначення меж їхньої кримінальної відповідальності. Спробуємо розглянути ці діяння не лише з точки зору керівництва чи координації кримінально протиправної діяльності інших осіб, про що вказано в ч. 4 ст. 28 КК, але й керівництва чи координації кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації загалом. Це також дасть змогу поглянути на явище кримінально протиправної діяльності з іншого боку.

Керівництво і координація є суміжними, але не тотожними поняттями. Керівництво передбачає наявність владного впливу та надання обов'язкових для виконання вказівок особам, які безпосередньо підпорядковуються керівнику. Натомість координація полягає в узгодженні дій, забезпеченні взаємодії суб'єктів, які не перебувають у безпосередньому підпорядкуванні координатора [12, с. 536, 572].

Керівництво кримінально протиправною діяльністю може здійснюватися як щодо окремого кримінального правопорушення (вчиненого окремою особою або кримінально протиправним об'єднанням), так і щодо діяльності кримінально протиправного об'єднання в цілому. Керівник такого об'єднання одночасно виконує функції організатора кримінальних правопорушень, вчинених ним. Окрім того, він несе кримінальну відповідальність за створення, керівництво або участь у такому об'єднанні, якщо відповідні дії прямо криміналізовані, наприклад, за ст. 255 чи ст. 257 КК.

Керування вчиненням злочину (злочинів) передбачає спрямування зусиль інших співучасників на безпосереднє виконання діянь, що становлять об'єктивну сторону складу злочину (діяння виконавця), або на забезпечення такого виконання (діяння пособника або підбурювача). Воно може полягати в інструктуванні учасників злочину щодо виконання тих чи інших діянь, які становлять об'єктивну сторону складу злочину, або щодо забезпечення їх виконання, у координації злочинних дій співучасників (розставлення останніх на місці злочину, визначення послідовності їх дій, налагодження зв'язку між ними), у забезпеченні прикриття цих дій тощо (абз. 4 п. 3 ППВСУ від 23 грудня 2005 р. № 13) [13].

Зазначені дії організаційного характеру можуть здійснюватися у формі віддання наказів, розпоряджень, давання доручень, проведення інструктажів, прийняття звітів про виконання тих чи інших дій, застосування заходів впливу щодо учасників злочинного об'єднання за невиконання наказів і доручень або порушення встановлених у ньому правил поведінки (п. 5 ППВСУ від 23 грудня 2005 р. № 13) [13].

Особа, яка здійснює керівництво вчиненням окремими особами одного або кількох кримінальних правопорушень, несе відповідальність як співучасник кожного з них у ролі організатора.

У свою чергу, координація кримінально протиправної діяльності – це погодження дій кількох осіб або об'єднань, що здійснюється без формального керівництва ними. Координатор не має владних повноважень, однак його дії сприяють забезпеченню узгодженості, організованості та ефективності кримінально протиправної діяльності. Для наявності координації необхідна участь щонайменше двох виконавців, які вчиняють кримінальні правопорушення окремо, або двох злочинних об'єднань, що реалізують однорідні чи різні кримінально карані діяння.

До типових форм координації належать: передача інформації (наприклад, про дії органів правопорядку), налагодження комунікацій між суб'єктами, узгодження обставин вчинення кримінальних правопорушень (об'єкти посягання, час, місце, способи, маршрути тощо), вирішення конфліктів

² Зазначимо, що, очевидно, законодавець допустив тут помилку, використавши стосовно кримінального правопорушення займенник чоловічого роду замість займенника середнього роду, на що у своїй дисертації звернув увагу О. Околіт [11, с. 2].

між злочинними структурами, розподіл сфер впливу, узгодження вартості незаконних послуг, організація збору та розподілу кримінальних прибутків («обшак», фінансування адвокатів).

Здійснення координації не завжди створює підстави для притягнення особи до кримінальної відповідальності як співучасника конкретних деліктів. Наприклад, коли особа координує дії кількох злочинних об'єднань, не беручи безпосередньої участі у вчиненні правопорушень, виникає питання про наявність юридичної підстави для притягнення її до кримінальної відповідальності. Координація кримінально протиправної (злочинної) діяльності не визнається функцією організатора, і в такому випадку умисел особи може не охоплювати делікти, які вона координує. Така особа може не знати, які саме кримінально протиправні діяння, щодо кого, коли і в якій кількості вчиняються.

Водночас усвідомлення своєї ролі координатора і цілеспрямоване сприяння реалізації кримінально протиправної (злочинної) діяльності є достатньою підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності на підставі ст. 255-1 КК – за умисне встановлення або поширення нею злочинного впливу.

IV. Попередження або розкриття кримінально протиправної (злочинної) діяльності

У п. 9 ч. 1 ст. 66 КК передбачено, що обставиною, яка пом'якшує покарання, є виконання спеціального завдання з попередження або розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням кримінального правопорушення у випадках, передбачених КК. Це формулювання відрізняється від положень ст. 43 КК, де йдеться про кримінально протиправну діяльність зазначених об'єднань. На нашу думку, немає жодних підстав вважати, що у цьому випадку наявний якийсь спеціальний прихований задум, а не звичайне технічне упущення. Таким чином, у положеннях Загальної частини КК, що стосуються аналогічних обставин, спостерігається певна термінологічна неузгодженість. Слід зазначити, що поняття «злочинна діяльність» у цьому контексті охоплює як злочини, вчинювані зазначеними структурами, так і сам факт їх створення та участі в них.

Загальний висновок, який випливає із проведеного аналізу, полягає у тому, що кримінально протиправна діяльність на рівні Загальної частини КК розглядається у контексті діяльності:

1. Окремих осіб. У цьому випадку термін «кримінально протиправна діяльність» означає вчинення окремою особою кримінальних правопорушень. На нашу думку, кримінальні правопорушення, які охоплюються такою діяльністю, мають наступні об'єктивні та суб'єктивні особливості:

– умисність – хоча повсякденна діяльність особи цілком може бути і необережною, системне тлумачення проаналізованих вище положень КК, в яких вказується на кримінально протиправну діяльність особи (згадка у статтях, які регламентують інститут співучасті у кримінальному правопорушенні, її форми) дозволяє стверджувати, що цей термін вживається саме у контексті умисних дій особи;

– як правило, множинність кримінальних правопорушень, тобто вчинення декількох умисних кримінальних правопорушень. Це може бути як їх повторність, так і сукупність. Однак не виключаються і випадки вчинення одиничних ускладнених кримінальних правопорушень. У науковій літературі кримінально протиправна (злочинна) діяльність дійсно здебільшого трактується як множинність кримінальних правопорушень [14, с. 31; 15]. З метою з'ясування обґрунтованості такого підходу доцільно звернутися до граматики-семантичного аналізу відповідного терміна. У сучасній українській мові слово «діяльність» означає систематичну, цілеспрямовану активність у певній сфері [12, с. 306], однак не завжди передбачає множинність окремих актів поведінки. У більшості випадків кримінально протиправна або злочинна діяльність дійсно виявляється у вчиненні кількох правопорушень. Проте не можна виключати ситуації, коли вчиняється один делікт, зокрема, якщо він має характер продовжуваного або триваючого кримінального правопорушення. Так, наприклад, учасники злочинного об'єднання можуть домовитися про серію незаконних дій, скажімо, незаконне переміщення через кордон десятків автомобілів, що розглядається не як сукупність злочинів, а як продовжуваний делікт;

– цілком обґрунтовано охопити кримінально протиправною діяльністю як закінчені кримінальні правопорушення, так і незакінчені (за винятком вже згадуваного готування до кримінального проступку або злочину, за який статтею Особливої частини КК передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк до двох років або інше, більш м'яке покарання), а також кримінальні правопорушення вчинені як одноособово, так і у співучасті. Це є спеціальні форми кримінально-

го правопорушення, і вони є такими ж кримінально протиправними, крім того, вони характеризують саме умисну діяльність особи;

– очевидним, на перший погляд, видається висновок про те, що кримінально протиправна діяльність особи має охоплювати лише її активну поведінку, тобто дії, і не може охоплювати її бездіяльність. Однак, на нашу думку, таке бачення базується на загальноприйнятому значенні слова «діяльність» і не враховує його кримінально-правовий контекст. Безперечно, враховуючи положення Загальної частини КК, в яких зустрічається термін «кримінально протиправна/злочинна діяльність» (насамперед у контексті співучасті у кримінальному правопорушенні), абсолютна більшість діянь, які нею охоплюються, вчинятимуться у формі активних дій. Проте це не виключає можливості їх умисного вчинення і у формі бездіяльності, наприклад, умисного невжиття працівником правоохоронного органу заходів, необхідних для припинення та розкриття кримінальних правопорушень.

2. Організованої групи та злочинної організації, а отже і будь-яких інших кримінально протиправних груп, які є їх різновидами, наприклад, банди (ст. 257 КК). У цьому випадку Верховний Суд окрім вчинення такими групами конкретних кримінальних правопорушень, тобто того, що мається на увазі під кримінально протиправною діяльністю окремих осіб (з єдиною особливістю – у випадку з кримінально протиправними групами кримінальні правопорушення вчиняються у співучасті), також говорить і про їх постійне функціонування як таке, тобто їх створення, керівництво ними та участь у них. Це тривала, системна взаємодія в межах організованої групи, злочинної організації чи іншого об'єднання. Йдеться про комплекс діянь – вербування учасників, забезпечення знаряддями і засобами, фінансування, захист від правоохоронних органів, розподіл прибутків тощо. У цьому випадку взаємодія учасників виходить за межі разової змови: підтримка об'єднання надалі стає окремою метою, а кожний учасник усвідомлює, що його дії сприяють довготривалому існуванню та розширенню кримінального осередку.

Водночас варто звернути увагу на важливий момент: така кримінально протиправна (злочинна) діяльність злочинного об'єднання зазвичай кваліфікується за сукупністю статті 255 КК з будь-якою іншою статтею його Особливої частини. Однак не слід виключати випадки, коли дії окремих учасників, наприклад, злочинної організації, можуть кваліфікуватися лише за статтею, що визначає підстави кримінальної відповідальності за створення злочинного об'єднання та участь в ньому (наприклад, за ст. 255, 258-3, 260 КК).

VI. Сприяння, спонукання, координація або інші форми злочинного впливу на злочинну діяльність

У контексті злочинної діяльності першочерговий інтерес становить **злочинний вплив**. Відповідно до п. 1 примітки до ст. 255 КК під злочинним впливом у ст. 255, 255-1, 255-3 цього Кодексу слід розуміти будь-які дії особи, яка завдяки авторитету, іншим особистим якостям чи можливостям сприяє, спонукає, координує або здійснює інший вплив на злочинну діяльність, організовує або безпосередньо здійснює розподіл коштів, майна чи інших активів (доходів від них), спрямованих на забезпечення такої діяльності.

Виходячи з положень ст. 255 КК та визначення злочинного впливу у примітці до неї вважаємо, що у цьому випадку термін «злочинна діяльність» стосується як діяльності кримінально протиправних об'єднань, так і окремих осіб, тобто він використовується в обох значеннях, вказаних вище. Це також впливає із системного тлумачення ст. 255-1, 255-2 (хоча формально визначення злочинного впливу не можна застосувати до статті 255-2 КК через допущеної прогалини у примітці до ст. 255 КК) та 255-3 КК, в яких злочинний вплив є ознакою об'єктивної сторони відповідних злочинів.

Відповідно до п. 1 примітки до ст. 255 КК злочинний вплив може здійснюватися у таких **формах**:

- 1) сприяння злочинній діяльності – це надання допомоги у здійсненні такої діяльності, створенні відповідних умов для неї, потурання їй;
- 2) спонукання до злочинної діяльності – це дії, спрямовані на появу у кого-небудь бажання займатись злочинною діяльністю, схилення, заохочення до неї тощо;
- 3) координація злочинної діяльності – це погодження та/чи узгодження дій окремих злочинців чи злочинних об'єднань, встановлення взаємозв'язку чи контакту між ними;
- 4) здійснення іншого впливу на злочинну діяльність – це будь-які дії, що не охоплюються сприянням злочинній діяльності, спонуканням до неї, її координацією, однак які обумовлюють

виникнення злочинної діяльності на певній території чи в певній сфері або вносять певні зміни в таку діяльність;

5) організація розподілу коштів, майна чи інших активів (доходів від них), спрямованих на забезпечення злочинної діяльності;

6) безпосереднє здійснення розподілу коштів, майна чи інших активів (доходів від них), спрямованих на забезпечення злочинної діяльності.

Організація або безпосереднє здійснення розподілу коштів, майна чи інших активів (доходів від них), спрямованих на забезпечення злочинної діяльності, за своєю природою є окремими формами сприяння злочинній діяльності, які, однак, не охоплюють організацію збирання чи безпосереднє збирання таких активів (ці дії слід розглядати як сприяння злочинній діяльності) [20, с. 27-28].

На підставі аналізу слідчої та судової практики встановлено, що злочинним впливом (його встановленням або поширенням) визнається широкий спектр дій, що мають за мету організацію, контроль та управління кримінальним середовищем. До таких дій можна віднести:

– надання особі статусу «вор у законі», що означає визнання її вищої неформальної влади й авторитету в кримінальному світі;

– призначення «смотрящих», «положенців» та інших довірених осіб, які виконують функції координаторів злочинної діяльності в місцях позбавлення волі та за їх межами;

– вирішення конфліктних ситуацій між засудженими, раніше судимими й іншими особами за допомогою «понять» (неписаних кримінальних норм), де злочинні авторитети виконують роль арбітрів («мирових суддів»);

– організацію та проведення злочинних зібрань в установах виконання покарань («сходок»), під час яких ухвалюють рішення про подальшу злочинну діяльність, розподіл зон впливу й вирішення інших питань;

– розподіл коштів або інших матеріальних благ серед засуджених, що здійснюють за допомогою «общака» – спеціального злочинського фонду, який наповнюють коштами, отриманими злочинним шляхом або зібраними з ув'язнених;

– встановлення «даху» (захисту) для осіб і злочинних об'єднань, які здійснюють кримінальні правопорушення, що передбачає забезпечення безпеки злочинців та їхньої діяльності від інших злочинних об'єднань і правоохоронних органів;

– контроль за постачанням на територію установ відбування покарання заборонених предметів, зокрема наркотичних засобів, мобільних телефонів, тютюнових виробів і грошових коштів, які використовують для підтримання злочинної діяльності;

– організацію незаконних азартних ігор та інших злочинних схем, що дають змогу отримувати додаткові фінансові ресурси;

– маніпулювання новоприбулими ув'язненими, визначення їх місця в злочинній ієрархії, що також супроводжується вимаганням коштів від їхніх родичів чи близьких [6, с. 131-132].

Аналіз зазначених проявів злочинного впливу, а також відповідної слідчої та судової практики, дає підстави умовно розділити їх на дві частини: 1) злочинний вплив, що охоплюється ст. 255-1 КК і не кваліфікується за сукупністю з іншими статтями Особливої частини КК; 2) злочинний вплив, що кваліфікується за сукупністю з іншими статтями Особливої частини КК (наприклад, за ст. 189, 255, 255-2, 307 КК).

Наприклад, після отримання статусу «смотрящего» за камерою № 302 слідчого ізолятора при ДУ «Житомирська УВП (№ 8)», ОСОБА_6 з метою умисного встановлення та поширення злочинного впливу на осіб, які утримувалися в цій камері (як засуджених, так і обвинувачених), здійснював системний вплив на їхню поведінку. Він спонукав вказаних осіб дотримуватись «правильних» правил поведінки, сформованих відповідно до «злочинських» традицій, як у межах камери, за яку ніс неформальну відповідальність, так і загалом на території установи. ОСОБА_6 спонукав інших ув'язнених до вчинення кримінально караних діянь, переслідуючи при цьому власні матеріальні інтереси, вимагав безумовного дотримання встановлених ним правил, а у разі порушення цих правил застосовував заходи впливу, включно з психологічним тиском і фізичним насильством.

Після встановлення та поширення злочинного впливу серед ув'язнених, які утримувалися в зазначеній камері ОСОБА_6 здійснював контроль за внутрішнім порядком та виконував низку функцій, зокрема:

- прийняв неформальну владу в камері;
- розподіляв побутові обов'язки між ув'язненими (прибирання, приготування їжі тощо);
- контролював дотримання встановлених ним правил поведінки;
- забезпечував постачання заборонених предметів (тютюнових виробів, продуктів, мобільних телефонів), які розподіляв на власний розсуд серед ув'язнених, які вели правильний в його розумінні за злочинськими традиціями спосіб життя;
- організував схему системного шахрайства для особистого збагачення, зокрема забезпечував засобами зв'язку, банківськими реквізитами та доступом до інтернет-банкінгу;
- ухвалював рішення про необхідність незаконної видачі ув'язненим засобів зв'язку та вів облік засобів мобільного зв'язку, які знаходились в користуванні засуджених;
- збирав, вимагав і розподіляв грошові кошти, зокрема здобуті злочинним шляхом;
- вирішував конфлікти між засудженими згідно з кримінальними «поняттями», виступаючи у ролі неформального арбітра й визначаючи покарання «винних» [17].

Аналіз зазначених функцій засвідчив, що певна їх частина безпосередньо не стосується вчинення будь-яких інших кримінальних правопорушень як особою, яка здійснює злочинний вплив, так і особами, на яких впливають. Йдеться, наприклад, про прийняття неформальної влади в камері, розподіл побутових обов'язків між ув'язненими (прибирання, приготування їжі тощо), контроль дотримання встановлених ним правил поведінки, забезпечення постачання заборонених предметів (тютюнових виробів, продуктів, мобільних телефонів), розподіл їх на власний розсуд серед ув'язнених, які вели «правильний» в його розумінні за злочинськими традиціями спосіб життя. Зазначені дії, попри відсутність прямого зв'язку з конкретними кримінальними правопорушеннями, можуть бути кваліфіковані як форми сприяння та іншого впливу на злочинну діяльність у розумінні п. 1 примітки до ст. 255 КК. Вони можуть бути кваліфіковані за ч. 2 ст. 255-1 КК як встановлення або поширення злочинного впливу, а не як співучасть у конкретному злочині чи класична форма координації кримінально протиправної діяльності. Правильність такої кримінально-правової оцінки цих дій, на нашу думку, залишається дискусійною та потребує додаткового дослідження.

Водночас, логічним видається висновок, що окремі форми злочинного впливу, які становлять самостійні кримінальні правопорушення (наприклад, вимагання, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень), не можуть охоплюватися ст. 255-1 КК, оскільки у такому випадку порушуватиметься принцип *non bis in idem*. Тому за цією статтею слід кваліфікувати ті форми злочинного впливу, які не охоплюються жодною іншою статтею Особливої частини КК.

VII. Преюдиційність у контексті злочинної діяльності як об'єкта злочинного впливу

Грунтовне дослідження злочинної діяльності як об'єкта злочинного впливу (ст. 255-1 КК) потребує звернення до питання про преюдиційність. Передусім необхідно з'ясувати, чи мають бути встановлені судовим або іншим рішенням у кримінальному провадженні факти злочинної діяльності осіб під час розгляду кримінального провадження щодо злочинного впливу, і якщо такі факти є, то чи мають вони враховуватися судом.

У контексті злочинної діяльності окремих осіб видається, що вимога наявності попереднього обвинувального вироку стосовно особи не може застосовуватись, оскільки в самому КК передбачено випадки, коли стосовно особи, фактично винуватої у вчиненні умисного злочину, може не виноситися обвинувальний вирок суду взагалі (наприклад, статті 47, 48 та 49 КК), а тому застосування преюдиції до злочинної діяльності необґрунтовано залишило б значну частину кримінально протиправних діянь, які фактично є злочинами, поза сферою її визначення і, відповідно, поза сферою злочинного впливу [5, с. 106-107; 11, с. 2].

З аналізу судової практики за ст. 255-1 КК (встановлення або поширення злочинного впливу) вбачається, що для більшості судів доведення факту вчинення конкретних кримінальних правопорушень особами, на яких здійснювався вплив, не є обов'язковим. Достатньо встановити, що суб'єкт злочинного впливу умисно спрямовував свої дії (сприяння, координація або інші форми впливу) на злочинну діяльність інших осіб, навіть якщо жоден злочин у підсумку ними не було вчинено.

Водночас, деякі суди звертають увагу на питання преюдиції під час розгляду кримінальних проваджень за ст. 255-1 КК. Наприклад, виносячи виправдувальний вирок за обвинуваченням особи у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 255-1 КК, суд вказав: *матеріали кримінального провадження не містять відомості про те, що вказані в обвинувальному акті дії обвинувачено-*

го чи інших осіб є саме злочинною діяльністю. Зокрема, у цьому кримінальному провадженні ні обвинуваченому ОСОБА_3, ні іншим особам не пред'явлено обвинувачення у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення проти життя чи здоров'я особи. Окрім того, в матеріалах кримінального провадження відсутня інформація про наявність відносно ОСОБА_3 та/чи інших осіб обвинувального вироку, яким би їх було визнано винними у вчиненні кримінального правопорушення проти життя чи здоров'я особи за вказівкою обвинуваченого ОСОБА_3, а також відсутня інформація про пред'явлення підозри та/чи обвинувачення з приводу вказаних подій [18].

Інші суди, розглядаючи кримінальне провадження за ч. 2 ст. 255-1 КК, навпаки, оминають це питання і виносять обвинувальний вирок, обмежуючись лише загальними формулюваннями без чіткого посилання на встановлені факти попередньої злочинної діяльності (пред'явлення обвинувачення у вчиненні конкретного злочину або засудження, на що вказував суд у попередній справі). Наприклад: після призначення «смотрящим» за постом №13 сектору для тримання чоловіків засуджених до довічного позбавлення волі ДУ «ЖУВП (№ 8)», з метою умисного встановлення та поширення свого злочинного впливу на засуджених, які відбували покарання в даній установі, ОСОБА_6 спонукав вказаних осіб дотримуватись «правильних» зі злочинської точки зору, правил поведінки на території виправної колонії, за яку відповідав, та вимагав безумовного їх дотримання. У разі не дотримання встановлених правил поведінки негайно вживав відповідних заходів, зокрема шляхом застосування психологічного насильства [19].

Зазначимо, що на момент написання цієї статті в Єдиному державному реєстрі судових рішень відсутня інформація про набрання законної сили цим обвинувальним вирок, тому існує вірогідність, що його було оскаржено. Водночас, така різниця у підходах до застосування судами одних і тих самих норм закону про кримінальну відповідальність свідчить, у першу чергу, про недосконалість його положень.

Не слід також виключати і випадки, коли у діях особи фактично наявність реального злочинного впливу на злочинну діяльність може бути і відсутня. Наприклад, якщо суб'єкт злочинного впливу вчинив координаційні, на його думку, дії щодо осіб, які вчиняють чи планують вчиняти злочини у сфері незаконного наркообігу, у вигляді надання інформації про маршрути та графік патрулювання правоохоронців або іншої подібної інформації, то наявність чи відсутність реального використання цієї інформації фактично не впливатиме на кримінально-правову кваліфікацію його дій, адже достатньо буде довести, що суб'єкт діяв з метою полегшити або забезпечити протиправну діяльність зазначених осіб. Щоправда, у такому випадку, на нашу думку, правильним буде кваліфікувати такі дії як закінчений замах на встановлення злочинного впливу.

Таким чином, питання преюдиційності у кваліфікації злочинного впливу потребує подальшого законодавчого та доктринального уточнення

VIII. Ступінь вини та визначеності (конкретизації) умислу суб'єкта злочинного впливу щодо злочинної діяльності та ступінь впливу на таку діяльність

Важливо розкрити питання про ступінь вини та визначеності (конкретизації) умислу суб'єкта злочинного впливу щодо злочинної діяльності та ступінь впливу на таку діяльність. Це питання, у свою чергу, піднімає низку інших пов'язаних запитань:

- чи має особа розуміти, які злочини (кримінальні правопорушення) будуть вчинятися особами або кримінально протиправними групами, на діяльність яких вона впливає?
- якщо відповідь на попереднє питання ствердна, то наскільки конкретизованим має бути таке уявлення суб'єкта злочинного впливу і чим у такому випадку злочинний вплив відрізнятиметься від співучасті у кримінальних правопорушеннях (наприклад, їх організації або пособництва), які охоплюються такою діяльністю, або керівництва злочинною організацією чи іншою кримінально протиправною групою?

- якщо відповідь на перше питання негативна, то чи не означатиме це об'єктивне ставлення у вину?

Одним із принципів вітчизняного кримінального права, який впливає, зокрема, з ч. 1 ст. 11 КК, є принцип суб'єктивного ставлення у вину, який означає можливість її (вини) інкримінування лише за наявності умислу чи необережності особи стосовно вчиненого нею діяння та його наслідків. Кримінальне право України не сприймає об'єктивне ставлення у вину (об'єктивне інкримінування) [20, с. 488].

Д. Михайленко небезпідставно зауважує, що в українському кримінальному праві насправді можна віднайти чимало випадків, які подібні до об'єктивного ставлення у вину, наприклад, закріплена в ч. 2 ст. 68 Конституції України презумпція знання закону, існування значної кількості

бланкетних норм в КК, використання оціночних формулювань при описі ознак складів злочинів та інші випадки [21, с. 234–237]. Водночас, важко уявити текст закону про кримінальну відповідальність, в якому не були б використані перелічені прийоми нормотворення, і який повноцінно міг би виконувати функцію охорони суспільних благ.

Якщо особа встановлює або поширює у суспільстві злочинний вплив (ст. 255-1 КК), наприклад, особа, яка має певний авторитет у злочинному середовищі, надає групі осіб дозвіл на вчинення злочинів проти власності на території певного району міста, її умислом не може повністю охоплюватися уся злочинна діяльність, яка здійснюватиметься такими особами. Виходячи з формулювань примітки до ст. 255, ст. 255-1 КК, цього і не потрібно для притягнення такої особи до кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 255-1. Таким чином, маємо ще один випадок відступу в КК від задекларованого принципу суб'єктивного ставлення у вину.

У той самий час, згадуваний Д. Михайленко абсолютно слушно, на нашу думку, зауважує, що завдання науки кримінального права полягає в тому, щоб не заперечувати об'єктивне ставлення у вину, а дослідити це явище з позицій принципу доцільності і встановити допустимі межі його застосування за сучасного стану кримінально-правової політики.

Як впливає з рішення у справі «Ashlarba проти Грузії», яке значною мірою стало аргументом на користь включення до КК у 2020 році нових статей 255–255-3, грузинському законодавцю вдалося досягти балансу, про який говорить Д. Михайленко, принаймні на думку Суду, у доцільності встановлення у своєму національному законодавстві кримінальної відповідальності за належність особи до злочинського світу на підставі попереднього детального збору та аналізу інформації правоохоронними органами Грузії про «злочинів в законі», їх специфічні ознаки, кримінологічних досліджень, які пояснювали витоки та процес становлення злочинського світу і розвиток культури «злочинів в законі» в Грузії, а також складної криміногенної ситуації, що склалася в країні у 90-х роках ХХ століття [22]. Ймовірно, таким самим шляхом мав би піти і український законодавець, перш ніж приймати остаточне рішення у 2020 році про відповідні зміни до КК.

Апеляційний суд Чернівецької області, скасовуючи вирок суду першої інстанції, яким особу було визнано винуватою у вчиненні злочинів, передбачених ч. 2 ст. 255-1, ч. 1 ст. 255-2 КК, зазначив: *поняття злочинної діяльності у законі не визначене. Згідно ч. 1 ст. 11 КК України кримінальне правопорушення (одним із видів якого є злочин) – це передбачене вказаним Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення. Виходячи із такого визначення, під злочинною діяльністю необхідно розуміти діяльність, що полягає у плануванні визначеної чи невизначеної кількості злочинів, готуванні до них, скоєнні замахів на них або ж безпосереднє вчинення злочинів³.*

Отже, для кваліфікації дій особи за цією нормою закону суд повинен був встановити і викласти у вирокі, які конкретно дії, що можуть бути оцінені як злочинний вплив (на злочинну діяльність), здійснювала особа, та на яку саме злочинну діяльність. Разом із тим, ухвалюючи вирок, суд, в порушення вимог КПК України, не виклав обставин щодо об'єктивної сторони правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 255-1 КК України, виходячи із диспозиції цієї норми закону. У сформульованому вирокі не зазначено, який саме злочинний вплив на території установи відбування покарання здійснював ОСОБА_10 на злочинну діяльність, а саме, якими конкретно діями, що стосуються планування визначеної чи невизначеної кількості злочинів, готування до них, скоєння замахів на них або ж безпосереднього вчинення злочинів [10].

Як бачимо, у цьому випадку апеляційний суд пішов шляхом необхідності встановлення чіткого суб'єктивного ставлення у вину обвинуваченому стосовно злочинної діяльності, на яку він нібито здійснював злочинний вплив.

Наостанок зазначимо, що термін «злочинна діяльність» також неодноразово вживається й у проєкті нового КК, розробленого Робочою групою з питань розвитку кримінального права. Вона є ознакою об'єктивної сторони декількох злочинів проти безпеки від організованої злочинної діяльності (Розділ 7.1. «Злочини проти безпеки від організованої злочинної діяльності» Книги сьомої «Кримінальні правопорушення проти суспільства» Спеціальної частини), які є досить подібними до злочинів, передбачених у ст. 255–255-3 чинного КК [24]. Як і чинний КК, проєкт нового КК визначення терміну «злочинна діяльність» не надає, а тому розроблення такого визначення буде одним із завдань доктрини кримінального права у майбутньому, у випадку, якщо згаданий проєкт буде прийнято.

3 Зазначену дефініцію злочинної діяльності взято із публікації одного з авторів цієї статті [2, с. 183].

Висновки. Проведене дослідження дає змогу сформулювати низку концептуальних положень щодо природи, змісту та особливостей правозастосування термінів «кримінально протиправна діяльність» і «злочинна діяльність» у кримінальному законодавстві України.

По-перше, встановлено, що зазначені терміни, незважаючи на їх широку законодавчу живність, залишаються нормативно невизначеними, що суперечить принципам юридичної визначеності та передбачуваності кримінального законодавства. Їх багаторазове використання в нормах як Загальної, так і Особливої частини КК трансформує ці терміни у наскрізні правові категорії, які потребують доктринального осмислення та тлумачення для забезпечення уніфікованої судової практики.

По-друге, доведено, що поява в тексті КК терміну «кримінально протиправна діяльність» значною мірою зумовлена механічним перенесенням новел, пов'язаних із запровадженням інституту кримінальних проступків. З погляду правової логіки, термін «кримінально протиправна» є ширшим, ніж «злочинна», оскільки охоплює як злочини, так і кримінальні проступки. Водночас у низці норм фіксується редакторська непослідовність, що породжує термінологічну неузгодженість (зокрема у ст. 43 та ст. 66 КК).

По-третє, контекстуальний аналіз засвідчив, що зміст і правове значення термінів «кримінально протиправна діяльність» та «злочинна діяльність» залежить, зокрема, від того, чи йдеться про: діяльність окремих осіб – умисну, яка охоплює як одне, так і кілька закінчених або незакінчених кримінальних правопорушень, що вчиняються як через дію, так і через бездіяльність;

діяльність організованої групи, злочинної організації або іншого кримінально протиправного об'єднання – яка крім зазначеного охоплює дії, спрямовані на забезпечення функціонування таких структур.

По-четверте, особливу увагу привертає тлумачення поняття «злочинна діяльність» у контексті складу злочину, передбаченого ст. 255-1 КК. Судова практика демонструє різні підходи до питання преюдиційності та ступеня конкретизації умислу суб'єкта щодо злочинної діяльності:

- частина судів вимагає встановлення фактів конкретної злочинної діяльності (планування, готування, замах або вчинення певних злочинів);

- інша частина задовольняється доведенням спрямованості умислу на створення передумов для такої діяльності навіть без її фактичної реалізації.

По-п'яте, ступінь вини та визначеність умислу суб'єкта злочинного впливу є ключовими для належного правозастосування. Узагальнений умисел на сприяння, координацію чи інший вплив на злочинну діяльність не потребує повного охоплення конкретного складу злочину, який у майбутньому можуть учинити підвладні або контрольовані особи. Водночас посилання на факт злочинного впливу не може бути формальним – суд має встановити й описати конкретні дії, що становлять злочинний вплив у розумінні п. 1 примітки до ст. 255 КК.

По-шосте, проведене дослідження свідчить про те, що інститут злочинного впливу в чинному КК є прикладом відходу від класичної моделі суб'єктивного ставлення у вини, що відповідає тенденціям розвитку міжнародного кримінального права у сфері протидії організованих злочинності. Водночас межі допустимого застосування об'єктивного інкримінування мають бути чітко окреслені, аби запобігти зловживанням.

По-сьоме, аналіз функціонування термінів «злочинна діяльність» та «кримінально протиправна діяльність» у чинному КК та проєкті нового КК дозволяє сформулювати важливий висновок: чітке законодавче визначення цих понять є не лише теоретично обґрунтованим, а й практично необхідним для ефективного та справедливого правозастосування. До базових ознак злочинної діяльності належать: умисний характер; охоплення як одного, так і кількох завершених або незавершених деліктів, що можуть вчинятися як шляхом дії, так і бездіяльності; визначеність або невизначеність об'єкта посягання; спрямованість на досягнення злочинного результату або підтримання функціонування злочинного осередку; а також усвідомлення суб'єктом характеру та значення своєї участі.

На завершення, розвиток кримінально-правової доктрини має передбачати не лише наукове тлумачення згаданих понять, а й формування законодавчих пропозицій щодо їх унормування. Це сприятиме термінологічній узгодженості КК, підвищить передбачуваність правозастосування та зміцнить гарантії прав людини у кримінальному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
2. Вознюк А. Протидія організованих злочинності в Україні: перспективи удосконалення кримінального законодавства. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 1 (11). С. 176–194. DOI: <https://doi.org/10.34015/2523-4552.2020.1.18>. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bpau_2020_1_21.
3. Вознюк А. А. Термін «злочинна діяльність» в Кримінальному кодексі України: актуальні питання тлумачення. *Актуальні проблеми кримінального права* [Текст]: матеріали XV Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П.П. Михайленка (Київ, 28 листоп. 2024 р.) / [редкол.: В.В. Черней, С.Д. Гусарєв, С.С. Чернявський та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 50–54.
4. Нікітін А.О. Злочинний вплив та доцільність його збереження у новому Кримінальному кодексі України. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2021. Том 7. С. 44–51. URL: <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2021.7.44-51>.
5. Нікітін А.О. Кримінальна відповідальність за злочини, пов'язані зі злочинним впливом: дис. ... д-ра філософії: 081 «Право». Київ, 2024. 288 с.
6. Околіт О.В., Вознюк А.А. Кримінальна відповідальність за створення злочинної організації чи злочинної спільноти та участь у них: проблеми теорії і практики : монографія / за наук. ред. А.А. Вознюка. Київ: Видавництво «Норма права», 2025. 324 с.
7. Навроцький В. Наскрізнi кримінально-правові поняття: навчальний посібник. Київ. Юрінком Інтер. 2023. 376 с.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень: Закон України від 22 листоп. 2018 р. № 2617-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#Text>.
9. Хавронюк М.І. Кримінальні проступки: науково-практичний коментар статей Кримінального кодексу України. Київ: ВД «Дакор», 2020. 266 с.
10. Ухвала Верховного Суду у справі № 2602/246/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74747603>.
11. Околіт О.В. Кримінальна відповідальність за створення, керівництво злочинною спільнотою або злочинною організацією, а також участь у ній: дис. ... д-ра філософії: 081 «Право». Київ, 2023. 272 с.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). Київ. ВТФ «Перун», 2005. 1720 с.
13. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями : постанова Верховного Суду України від 23 груд. 2005 р. № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0013700-05>.
14. Юридична енциклопедія: В 6 т. Т. 2. Київ, «Укр. енциклопедія», 1998. 744 с.
15. Прутяний С.О. Криминологічна характеристика та попередження професійної злочинності в Україні: автореф. дис. ... канд юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2011. 20 с.
16. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені злочинною спільнотою (статті 255, 255¹, 255², 255³, 256 Кримінального кодексу України): науково-практичний коментар / А.А. Вознюк, О.О. Дудоров, С.С. Чернявський. Київ: Норма права, 2021. 130 с.
17. Вирок Богунського районного суду м. Житомира від 1 квіт. 2025 р. у справі № 295/4502/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126247517>.
18. Вирок Снігурівського районного суду Миколаївської області від 3 груд. 2021 р. у справі № 485/821/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101593222>.
19. Вирок Богунського районного суду м. Житомира від 17 квіт. 2025 р. у справі № 295/15974/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126688560>.
20. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії): підручник: у 2 книгах / за ред. О.О. Дудорова, А.А. Стрижевської. Книга 1. Вступ до кримінального права України. Вчення про кримінальне правопорушення. Київ: Видавництво «Норма права», 2025. 824 с.
21. Михайленко Д.Г. Об'єктивне ставлення у вину в сучасному кримінальному праві. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук. конф. професорсько-викладацького складу (Одеса, 20–21 квіт. 2012 р.). Т. 2. Одеса: Фенікс, 2012. С. 234–237.

22. Рішення ЄСПЛ у справі Ashlarba проти Грузії № 45554/08 від 15 лип. 2014 р. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-9592>.
23. Ухвала Апеляційного суду Чернівецької області від 27 листоп. 2024 р. у справі № 722/1455/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123328089>.
24. Проєкт Кримінального кодексу України станом на 2 квіт. 2025 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/04/03/00-kontrolnyj-proyekt-kk-02-04-2025.pdf>.

УДК 343.359.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.30>

ПОРУШЕННЯ ПОРЯДКУ ЗДІЙСНЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ПЕРЕДАЧ ТОВАРІВ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ДЕРЖАВНОМУ ЕКСПОРТНОМУ КОНТРОЛЮ (СТ. 333 КК УКРАЇНИ) ТА ДЕРЖАВНА ЗРАДА (СТ. 111 КК УКРАЇНИ): ПРОБЛЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ

Горбачов Д.М.,
*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0003-3507-5037*

Ткаченко В.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0009-4030-3253*

Горбачов Д.М., Ткаченко В.В. Порухення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю (ст. 333 КК України) та державна зрада (ст. 111 КК України): проблеми розмежування.

Досліджується проблема розмежування суміжних складів державної зради та порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю, оскільки частково спільними ознаками є: суспільно небезпечне діяння (передача відомостей, що становлять державну таємницю (ст. 111) та порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів (ст. 333)), предмет (відомості, що становлять державну таємницю (ст. 111) та товари, які підлягають державному експортному контролю (ст. 333)), форма вини (прямий умисел). Розмежувальними ознаками виступають: а) основний безпосередній об'єкт (внутрішня національна безпека держави – ст. 111; порядок суспільних відносин, пов'язаний з забезпеченням кримінально-правової охорони державного (митного) кордону України – ст. 333); б) предмет кримінальних правопорушень: відомості, що становлять державну таємницю (предмет державної зради у формі шпигунства), товари, що підлягають державному експортному контролю (товари військового призначення та подвійного використання) (предмет складу злочину, передбаченого ст. 333); в) суспільно небезпечне діяння (передача або збирання з метою передачі відомостей, що становлять державну таємницю – ст. 111, порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів – ст. 333); г) наявність альтернативної дії у складі шпигунства як форми державної зради – збирання відомостей, що становлять державну таємницю; у ст. 333 Кримінального кодексу України така дія не названа); д) за адресатом (іноземна держава, іноземні організації або їх представники – ст. 111; адресат отримання товарів, які підлягають державному експортному контролю, у ст. 333 Кримінального кодексу України не передбачений); е) можливе місце вчинення злочину (дії обвинуваченого з товарами, які підлягають державному експортному контролю, спрямовані на те, щоб в майбутньому перемістити їх через державний кордон України; у складі державної зради у формі шпигунства державний (митний) кордон України не названо); є) суб'єкт (громадянин України – ст. 111, будь-яка особа незалежно від громадянства або від будь-яких інших спеціальних ознак – ст. 333); ж) спрямованість дій суб'єкта (спрямування на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України – ст. 111; таке спрямування дій не передбачено – ст. 333).

Ключові слова: порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю, товари, що підлягають державному експортному контролю, державна зрада, кримінальне правопорушення, розмежування, суміжна склади кримінальних правопорушень, кваліфікація, шпигунство, спільні ознаки, розмежувальні ознаки.

Gorbachev D.M., Tkachenko V.V. Violation of the procedure for international transfers of goods subject to state export control (Article 333 of the Criminal Code of Ukraine) and high treason (Article 111 of the Criminal Code of Ukraine): problems of distinction.

The article examines the issue of distinguishing between related elements of high treason and violation of the procedure for international transfers of goods subject to state export control, since the following are partially common features: a socially dangerous act (transfer of information constituting a state secret (Article 111) and violation of the procedure for international transfers of goods (Article 333)), subject matter (information constituting a state secret (Article 111) and goods subject to state export control (Article 333)), and form of guilt (direct intent). The distinguishing features are: a) the main direct object (internal national security of the state – Article 111; the order of public relations related to the provision of criminal law protection of the state (customs) border of Ukraine – Article 333); b) the subject of criminal offenses: information constituting a state secret (the subject of high treason in the form of espionage), goods subject to state export control (military); c) a socially dangerous act (transfer or collection with the purpose of transferring information constituting a state secret – Art. 111, violation of the procedure for international transfers of goods – Art. 333); d) the presence of an alternative action as part of espionage as a form of high treason – collection of information constituting a state secret; Art. 333 of the Criminal Code of Ukraine does not name such an action); e) by addressee (a foreign state, foreign organizations or their representatives – Art. 111; the addressee of receipt of goods subject to state export control is not provided for in Art. 333 of the Criminal Code of Ukraine is not provided); f) possible place of commission of the crime (actions of the accused with goods subject to state export control are aimed at moving them across the state border of Ukraine in the future; the state (customs) border of Ukraine is not mentioned as part of high treason in the form of espionage); g) subject (citizen of Ukraine – Art. 111, any person regardless of citizenship or any other special characteristics – Art. 333); h) the direction of the subject's actions (aimed at harming the sovereignty, territorial integrity and inviolability, defense capability, state, economic or information security of Ukraine – Art. 111; such direction of actions is not provided for – Art. 333).

Key words: violation of the procedure for international transfers of goods subject to state export control, goods subject to state export control, high treason, criminal offense, delimitation, related criminal offenses, qualification, espionage, common features, distinguishing features.

Постановка проблеми. У чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК) передбачається ціла низка кримінальних правопорушень, які мають ряд спільних ознак та належать до суміжних. Серед них – порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю (ст. 333) та державна зрада (ст. 111). Відповідно у разі наявності таких суміжних складів кримінальних правопорушень виникає питання про їх розмежування, під яким розуміється «юридична діяльність, яка здійснюється в ході створення кримінально-правових нормативних приписів, тлумачення кримінального закону, кримінально-правової кваліфікації і полягає у визначенні (встановленні, виявленні) місця конкретного складу злочину у системі складів злочинів зі спільними ознаками та системі всіх законодавчих моделей кримінально-каранної поведінки, як їхнього елемента, що здійснюється шляхом порівняння змісту ознак складів злочинів, і полягає у виявленні суті їхніх зв'язків один з одним, якими є типи співвідношення складів злочинів зі спільними ознаками» [1, с. 333].

Метою цієї статті є розмежування таких суміжних складів кримінальних правопорушень, які передбачені статтями 111 та 333 КК.

Стан опрацювання проблематики. Проблема кримінальної відповідальності за державну зраду була предметом дослідження таких науковців, як Г.В. Андрусів, О.Ф. Бантишев, О.О. Дудоров, З.А. Загінєй, Н.С. Кончук, В.Г. Кундеус, Ю.В. Луценко, В.К. Матвійчук, М.І. Мельник, Л.В. Мошняга, В.О. Навроцький, М.І. Хавронюк, Р.Л. Чорний, О.В. Шамара, В.М. Шлапаченко та інших. Стосовно ж вивчення підстави кримінальної відповідальності за порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю

(ст. 333 КК) у теорії кримінального права має місце своєрідний доктринальний вакуум. Фактично комплексно досліджував проблематику кримінальної відповідальності за ст. 333 КК лише С.В. Грачов. Тому проблема розмежування порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю від державної зради є вельми актуальною в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Як було зазначено вище, розмежування суміжних складів злочинів має місце у разі наявності суміжних складів, до яких належать порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю (ст. 333 КК) та державна зрада (ст. 111 КК).

При цьому під суміжними складами кримінальних правопорушень слід розуміти «суміжними складами злочинів є склади, що утворюють пару (групу), кожний з яких має ознаки, які повністю чи частково збігаються за змістом з ознаками іншого складу злочину, що входить у цю пару (групу) (крім загального об'єкта, причинового зв'язку, загальних ознак суб'єкта складу злочину, вини), одночасно кожний з яких містить хоча б одну ознаку, що відрізняється за змістом з відповідними ознаками інших складів з цієї пари (групи), які взаємно виключають можливість наявності одна одної у складах злочинів, яким вони властиві» [2, с. 223].

Таким чином, суміжні склади кримінальних правопорушень, насамперед, повинні мати спільні ознаки, тобто «пару (групу) ознак різних складів злочинів, кожна з яких є ознакою окремого складу злочину, зміст яких повністю або частково збігається» [2, с. 117].

Державна зрада згідно з диспозицією ч. 1 ст. 111 КК полягає в умисному вчиненні діяння громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України, а злочин, передбачений у ст. 333 КК полягає у порушенні встановленого порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю. З першого погляду, спільних ознак у цих складах кримінальних правопорушень не вбачається, оскільки немає жодного текстуального збігу між їх ознаками. Водночас у відповідних складах кримінальних правопорушень спільні ознаки все ж є. Так, однією з форм державної зради є шпигунство, яке, як відомо, є збиранням з метою передачі або передачею відомостей, що становлять державну таємницю. Вочевидь, саме державна зрада в цій формі буде мати спільні ознаки зі складом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 333 КК, оскільки, як зазначено вище, суспільно небезпечне діяння в цьому випадку полягає в порушенні встановленого порядку здійснення міжнародних передач товарів. Тобто все ж текстуальний збіг між цими складами кримінальних правопорушень вбачається. Окрім того, частково збігається (є частково спільною) така ознака складів вказаних кримінальних правопорушень, як їх предмет, яким є, з одного боку, відомості, що становлять державну таємницю (ст. 111 КК) та товари, які підлягають державному експортному контролю (ст. 333 КК). Вочевидь, в окремих випадках такі товари можуть становити державну таємницю, що підлягає встановленню у кожному випадку, коли виникають сумніви, яку статтю під час кваліфікації слід застосувати – ст. 111 чи ст. 333 КК.

Всі інші ознаки суміжних складів кримінальних правопорушень, передбачених указаними статтями, є розмежувальними, тобто «це парами (групами) таких, що відрізняються між собою за змістом, однойменних ознак, кожна з яких є ознакою окремого складу злочину, і якісно по різному характеризуючи одну й ту саму властивість, яка визначається відповідними ознаками складу, своєю присутністю виключає можливість наявності в цьому складі цієї іншої ознаки, і навпаки» [2, с. 222].

Першою розмежувальною ознакою між складами кримінальних правопорушень, передбачених статтями 111 та 333 КК, виступає основний безпосередній об'єкт, який визначає той порядок суспільних відносин, якому безпосередньо спричиняється шкода у разі вчинення відповідного кримінального правопорушення. Так, основним безпосереднім об'єктом державної зради є основи національної безпеки України, а саме така його частина, як внутрішня національна безпека держави, тоді як основним безпосереднім об'єктом складу злочину, передбаченого ст. 333 КК, виступає, на нашу думку, порядок суспільних відносин, пов'язаний з забезпеченням кримінально-правової охорони державного (митного) кордону України. Недаремно окремі дослідники відносять склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 333 КК,

до тих, що пов'язані з незаконним переміщенням через державний (митний) кордон України (Ю.П. Степанова) [3, с. 188].

Як зазначалося вище, частково збіжною ознакою складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 111 та 333 КК, виступає предмет його вчинення. Водночас такий предмет має й відмінні властивості, що дозволяє загалом відносити предмет не до спільних, а до розмежувальних ознак складів кримінальних правопорушень, які досліджуються. Так, предметом державної зради у формі шпигунства є відомості, що становлять державну таємницю, тоді як предметом складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 333 КК, є товари, що підлягають державному експортному контролю. Відповідно до Закону України «Про державну таємницю» державною таємницею є вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані у порядку, встановленому цим Законом, державною таємницею і підлягають охороні державою (ст. 1) [4].

Предметом складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 333 КК, є товари військового призначення та подвійного використання. До товарів військового призначення в сукупності та окремо належать вироби військового призначення, послуги військового призначення, технології військового призначення, технічні дані, технічна допомога, базові технології. Товарами подвійного призначення визнаються окремі види виробів, обладнання, матеріалів, програмного забезпечення і технологій, спеціально не призначені для військового використання, а також послуги (технічна допомога), пов'язані з ними, які, крім цивільного призначення, можуть бути використані у військових або терористичних цілях чи для розроблення, виробництва, використання товарів військового призначення, зброї масового знищення, засобів доставки зазначеної зброї чи ядерних вибухових пристроїв, у тому числі окремі види ядерних матеріалів, хімічних речовин, бактеріологічних, біологічних та токсичних препаратів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України (ст. 1 Закону України «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання» [5].

Відповідно, у разі здійснення певних операцій з товарами, які підлягають державному експортному контролю, серед таких товарів можуть бути ті, що містять державну таємницю. І в регулятивному законодавстві України визначається порядок отримання повноважень на право здійснення експорту, імпорту товарів військового призначення та товарів, які містять відомості, що становлять державну таємницю [6]. Тому й під час встановлення того, що особа порушила порядок міжнародних передач товарів, які підлягають державному експортному контролю, слід визначати, чи не містять такі товари державну таємницю. У разі ствердної відповіді на це питання, яка може бути надана виключно експертним шляхом, слід вирішувати питання про кваліфікацію дій засудженої особи не за ст. 333, а за ст. 111 КК (або іншими статтями) – у разі наявності ознак складів відповідних кримінальних правопорушень.

Окрім того, предметом державної зради у формі шпигунства є виключно відомості, які становлять державну таємницю, тоді як предметом складу кримінального правопорушення можуть бути виключно товари, що підлягають державному експортному контролю. Таким чином, в першому випадку законодавець акцентує увагу на інформаційній властивості предмета складу державної зради, а в другому – на матеріальній властивості предмета складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 333 КК.

Наступною розмежувальною ознакою між складами кримінальних правопорушень, що досліджуються, виступає суспільно небезпечне діяння. Державна зрада у формі шпигунства полягає у вчиненні передачі або збиранні з метою передачі відомостей, що становлять державну таємницю, а суспільно небезпечним діянням у ст. 333 КК виступає порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів. Як зазначає С.В. Грачов, ««міжнародна передача», передбачена ст. 333 КК, як дія за своїм характером цілком охоплює термін «передача іноземній державі, іноземній організації або їх представникам» [7, с. 136]. Погоджуємося з висловленим підходом частково. Адже цей науковець дещо неточно навів формулювання суспільно небезпечного діяння у складі кримінального правопорушення, передбаченого ст. 333 КК. Ним є не міжнародна передача товарів, а порушення порядку здійснення міжнародної передачі товарів. Тобто для кваліфікації за ст. 333 КК потрібно визначати не передачу товарів, які підлягають державному експортному контролю, як таку, а те, що особа порушила правила здійснення міжнародної передачі таких товарів. Більше того, вважаємо, що порушення правил міжнародної передачі товарів не вимагає, на відміну від

такого діяння державної зради у формі шпигунства, як передача відомостей, які становлять державну таємницю, встановлення того, що адресат отримав такі товари. Основною ознакою в цьому діянні виступає виконання обвинуваченим певного обсягу дій з порушенням правил міжнародних передач товарів, передбачених законодавством України. Наприклад, без дозволу регулятора такої діяльності.

Альтернативною дією у складі шпигунства як форми державної зради є не лише передача відомостей, що становлять державну таємницю, а й їх збирання. У складі кримінального правопорушення, передбаченого ст. 333 КК, така альтернативна дія не передбачена. Водночас збирання товарів, що підлягають державному експортному контролю, може бути оцінене як готування до вчинення кримінального правопорушення або замах на його вчинення.

У ст. 111 КК чітко названо адресат, тобто особа, яка отримує чи може отримати відомості, що становлять державну таємницю. Це – іноземна держава, іноземні організації або їх представники, тоді як адресат отримання товарів, які підлягають державному експортному контролю, у ст. 333 КК не передбачений.

Як було зазначено вище, окремі дослідники відносять склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 333 КК, до тих, що пов'язані з незаконним переміщенням через державний (митний) кордон України (Ю.П. Степанова) [3, с. 188]. Таке твердження є абсолютно справедливим з огляду на те, що у цій статті йдеться про міжнародну передачу товарів, яка так чи інакше пов'язана з переміщенням їх через державний (митний) кордон України. Водночас кордон місцем вчинення злочину, передбаченого у ст. 333 КК, не виступає. Однак всі дії обвинуваченого з товарами, які підлягають державному експортному контролю, спрямовані на те, щоб в майбутньому перемістити їх через державний кордон України. Водночас у складі державної зради у формі шпигунства державний (митний) кордон України не названо.

Розмежувальною ознакою між складами кримінальних правопорушень, передбачених статтями 111 та 333 КК, виступає суб'єкт. Державну зраду може вчинити виключно громадянин України, тоді як суб'єктом складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 333 цього Кодексу, може бути будь-яка особа незалежно від громадянства або від будь-яких інших спеціальних ознак.

Державна зрада відрізняється від порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю ознаками суб'єктивної сторони. Так, державна зрада – це злочин, який вчиняється з прямим умислом, як і злочин, передбачений ст. 333 КК. Водночас державна зрада в будь-якій формі, зокрема і у формі шпигунства, спрямована на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України. Таке спрямування дій не передбачено у складі злочину, передбаченого ст. 333 КК.

Висновки із зазначених проблем і перспективи подальших досліджень у поданому напрямку. Ураховуючи викладене, доходимо таких основних висновків.

Державна зрада (ст. 111 КК) та порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю (ст. 333 КК) належать до суміжних складів кримінальних правопорушень, які мають спільні та розмежувальні ознаки, встановлення яких є обов'язковим під час виникнення такої необхідності за здійснення кримінально-правової кваліфікації..

Частково спільними ознаками складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 111 та 333 КК України, є: суспільно небезпечне діяння – передача відомостей, що становлять державну таємницю (ст. 111) та порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів (ст. 333); предмет кримінального правопорушення – відомості, що становлять державну таємницю (ст. 111) та товари, які підлягають державному експортному контролю (ст. 333 КК); 3) форма вини – прямий умисел.

Розмежувальними ознаками складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 111 та 333 КК, виступають:

а) *основний безпосередній об'єкт* (внутрішня національна безпека держави – ст. 111; порядок суспільних відносин, пов'язаний з забезпеченням кримінально-правової охорони державного (митного) кордону України – ст. 333);

б) *предмет кримінальних правопорушень*: предметом державної зради у формі шпигунства є відомості, що становлять державну таємницю, тоді як предметом складу кримінального правопо-

рушення, передбаченого ст. 333 КК, є товари, що підлягають державному експортному контролю (товари військового призначення та подвійного використання);

в) *суспільно небезпечне діяння* (передача або збирання з метою передачі відомостей, що становлять державну таємницю – ст. 111, порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів – ст. 333);

г) *наявність альтернативної дії* у складі шпигунства як форми державної зради – збирання відомостей, що становлять державну таємницю; у ст. 333 КК України така дія не названа);

д) *за адресатом* (іноземна держава, іноземні організації або їх представники – ст. 111; адресат отримання товарів, які підлягають державному експортному контролю, у ст. 333 КК не передбачений);

е) *можливе місце вчинення злочину* (дії обвинуваченого з товарами, які підлягають державному експортному контролю, спрямовані на те, щоб в майбутньому перемістити їх через державний кордон України; у складі державної зради у формі шпигунства державний (митний) кордон України не названо);

є) *суб'єкт* (державну зраду може вчинити виключно громадянин України, тоді як суб'єктом складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 333 КК, може бути будь-яка особа незалежно від громадянства або від будь-яких інших спеціальних ознак);

ж) *спрямованість дій суб'єкта* (державна зрада спрямована на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України; таке спрямування дій не передбачено у складі злочину, передбаченого ст. 333 КК).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Брич Л.П. Теоретичні засади розмежування складів злочинів: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2014. 37 с.
2. Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів: монограф. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 712 с.
3. Степанова Ю.П. Теоретико-правові засади кримінально-правового та кримінологічного забезпечення діяльності державної прикордонної служби України з протидії кримінальним правопорушенням: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08; Нац. академія Держ. прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2024. 658 с.
4. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 № 3855-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text>.
5. Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання: Закон України від 20.02.2003 № 549-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-15#Text>.
6. Положення про надання повноважень на право здійснення експорту, імпорту товарів військового призначення та товарів, які містять відомості, що становлять державну таємницю, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 08.06.1998 № 838. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/838-98-%D0%BF#Text>.
7. Грачов С.В. Відповідальність за порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю, за кримінальним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ. Дніпро, 2014. 2015 с.

UDC 343.15

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.31>

RIGHTS OF CONVICTED MINORS: FEATURES OF PROVISION AND IMPLEMENTATION DURING MARTIAL STATE IN UKRAINE

Humin O.M.,

*Head of the Department of International and Criminal Law,
Institute of Law, Psychology and Innovative Education,
National University «Lviv Polytechnic»*

ORCID: 0000-0002-8016-945X

e-mail: oleksii.m.humin@lpnu.ua

Humin O.M. Rights of convicted minors: features of ensuring and implementing them during martial law in Ukraine.

The article is devoted to the necessity of ensuring and implementing the rights of convicted minors during martial law in Ukraine, which is an important feature of a legal state and a democratic society.

It is found out that the features of the implementation of the rights of convicted minors during martial law in Ukraine are provided for by national and international regulatory legal acts, which emphasize the observance of the rights to education, security, respect for human dignity, the prevention of discrimination on any grounds and the creation of conditions for serving sentences for convicted persons with special needs. The necessity of compliance with the UN Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners “Nelson Mandela Rules” is emphasized.

It is noted that in Ukraine, serving sentences by convicted minors is aimed at minimizing the differences between living at liberty and staying in correctional institutions, re-education, restoration and formation of lawful behavior, further resocialization based on the norms of law and public morality. Such an approach is a sign of a legal, democratic state and will contribute to the formation of law-abiding behavior of citizens in society.

It is emphasized that in Ukraine, convicted minors have all the rights and freedoms guaranteed by the Constitution of Ukraine, and they are also assigned a number of responsibilities. While serving a sentence by a minor, a number of his rights may be legally limited.

It is noted that it is important for convicted minors to ensure the right to education. This applies both to the direct acquisition of general secondary education and to the continuation of education if the person has stopped it at a certain level. Based on the legislation of Ukraine regulating the educational process, the features of general education and vocational training of prisoners are determined.

Attention is drawn to the fact that incentive measures are applied to convicted minors as a way of influencing the formation of lawful behavior: convicted persons may be granted permission to participate in cultural, entertainment and sports events held outside the educational colony, provided that they are accompanied by employees of the institution; they are also allowed to leave the territory of the colony accompanied by parents or other close relatives. Disciplinary sanctions are applied for improper behavior.

Key words: convicted juveniles, UN Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners, incentives, disciplinary sanctions, correctional colonies, human rights and freedoms.

Гумін О.М. Права засуджених неповнолітніх: особливості забезпечення і реалізації під час воєнного стану в Україні.

Стаття присвячена необхідності забезпечення і реалізації прав засуджених неповнолітніх під час воєнного стану в Україні, що є важливим показником розвинутої правової держави і демократичного суспільства.

З'ясовано, що особливості реалізації прав засуджених неповнолітніх під час воєнного стану в Україні передбачаються загальнодержавними та міжнародними нормативно-правовими актами, в яких акцентовано увагу на дотриманні прав на освіту, безпеку, повагу до людської гідності,

на недопущенні дискримінації за будь-якими ознаками та створення умов відбування покарань засудженим з особливими потребами. Наголошується на необхідності дотримання мінімальних стандартних правилах ООН поводження із в'язнями «Правила Нельсона Мандели».

Зазначено, що в Україні відбування покарання засудженими неповнолітніми спрямоване на мінімізацію відмінностей між проживанням на волі та перебуванням у виправних установах, перевиховання, відновлення і формування правомірної поведінки, подальшої ресоціалізації на основі норм закону і суспільної моралі. Такий підхід є ознакою правової, демократичної держави і сприятиме формуванню законослухняної поведінки громадян у суспільстві.

Наголошено, що в Україні засуджені неповнолітні мають усі, гарантовані Конституцією України, права та свободи, а також на них покладено ряд обов'язків. Під час відбування покарання неповнолітньою особою, ряд її прав може законно обмежуватися.

Зазначено, що для засуджених неповнолітніх важливо забезпечити право на освіту. Це стосується як безпосереднього здобуття загальної середньої освіти, так і продовження навчання, якщо особа припинила його на певному рівні. На основі законодавства України, що регламентує освітній процес визначаються особливості загальноосвітнього і професійно-технічного навчання засуджених до позбавлення волі.

Акцентовано увагу на тому, що до засуджених неповнолітніх застосовуються заходи заохочення як спосіб впливу на формування правомірної поведінки: дозвіл на участь у культурно-видовищних та спортивних заходах, що проводяться поза межами виховної колонії, за умови супроводу працівників установи; також допускається можливість виходу за територію колонії у супроводі батьків або інших близьких родичів. За неналежну поведінку застосовуються дисциплінарні стягнення.

Ключові слова: засуджені неповнолітні, мінімальні стандартні правила ООН поводження із в'язнями, заохочення, дисциплінарні стягнення, виховні колонії, права та свободи людини.

Problem statement. Reforms in the system of execution of sentences, initiated in Ukraine before the full-scale invasion of Russia, are aimed not only at improving material support, but also at introducing innovative methods and ways of correction of convicts. The principles of the priority of human rights, respect for human dignity have become the basis for improving the penitentiary system.

The problem of observance and realization of the rights of convicted minors deserves special attention. An important priority task is the maximum correction of such persons on the basis of the formation of a fully developed personality with legitimate value convictions.

The purpose of the article is to deepen the study of the features of ensuring and implementing the rights of convicted minors during martial law in Ukraine.

The status of the development of this issue. The issues of rights and freedoms of convicted persons, in particular, minors, have always been the subject of discussion among scholars and practitioners in the field of criminal procedure and criminal enforcement law.

Today, approaches to the specifics of the implementation of the rights of convicted minors during martial law in Ukraine are being actively reconsidered and improved. The following scholars paid attention to this issue: O. Vysotska, V. Vorozhbit-Gorbatyuk, Yu. Kernyakevych-Tanasiychuk, O. Kolb, O. Osadko, L. Olefir and others.

The scientific conceptual ideas of these researchers are the basis for the development of a system for protecting the rights of convicted minors in conditions of wartime realities and their maximum resocialization.

Presentation of the main material. Ukrainian society cares about future generations, making efforts to ensure that young people adhere to lawful behavior. Of course, in any society there are manifestations of unlawful behavior, illegal acts, in particular, among minors.

According to the legislation of Ukraine, the state respects and protects the rights, freedoms and legitimate interests of convicts, provides the necessary conditions for their correction and resocialization, social and legal protection and their personal safety.

The Criminal Procedure Code of Ukraine states that a minor is a minor, as well as a child aged fourteen to eighteen years [1].

It should be noted that in our country, convicted minors have all the rights and freedoms guaranteed by the Constitution of Ukraine, and they are also assigned a number of responsibilities. While serving a sentence, a number of their rights may be legally restricted.

Ukraine has approved a Strategy for Reforming the Penitentiary System for the Period Until 2026, which recognizes as a priority: 1) creating appropriate conditions for the detention of convicted persons and persons taken into custody; 2) creating an effective system for preventing and combating torture, cruel, inhuman or degrading treatment or punishment; 3) ensuring the right to health care and medical assistance, social protection in penal institutions and pre-trial detention centers [2].

The strategy covers all aspects of a person's life and development and is aimed at ensuring a full-fledged life of a person.

It is important for convicted minors to ensure the right to education. This applies to both direct acquisition of general secondary education and continuation of education if the person has stopped it at a certain level.

Based on the legislation of Ukraine regulating the educational process, the features of general education and vocational training of convicted persons are determined.

In colonies, accessibility and free acquisition of complete general secondary education are ensured for convicts.

Convicts who seek to improve their level of general education, regardless of age, are provided with conditions for independent study, and are also provided with access to education in general education institutions operating in colonies. Such educational institutions are created on the initiative of local executive authorities and self-government bodies in accordance with the existing need, as well as on condition of ensuring the appropriate material and technical base, methodological support and pedagogical staff in accordance with the procedure determined by the Cabinet of Ministers of Ukraine.

Secondary general education schools of I–III levels operate in correctional colonies, where convicts can study. Students of such schools are provided with textbooks, notebooks and necessary writing utensils free of charge [1].

Y. Kernyakevych-Tanasiychuk notes that “given the examples of international legislation, the education of convicts serving sentences of imprisonment in Ukraine should be made mandatory, in particular, general secondary education should be mandatory.” [3, c. 106].

The educational process for convicted minors is important, because, as a rule, most of such convicts do not have a sufficient level of knowledge, form their life position on unlawful examples and are unable to realize the need for socio-cultural self-realization.

Convicted minors are subject to incentive and penalty measures as a way of influencing the formation of lawful behavior.

Regarding incentive measures applied to convicted minors, for conscientious behavior and attitude to work and study, active participation in the work of amateur organizations and educational activities, convicted minors may be subject to the following incentive measures, in addition to general measures: convicts may be granted permission to participate in cultural, entertainment and sports events held outside the educational colony, provided that they are accompanied by employees of the institution; the possibility of leaving the territory of the colony accompanied by parents or other close relatives is also allowed.

The duration of such outings is determined by the head of the colony, but cannot exceed eight hours. At the same time, attending events that take place after 8:00 p.m. outside the colony is not allowed.

Certain disciplinary measures may be applied to convicted minors in case of violation of the established rules or conditions of serving their sentence. These measures include: warning, reprimand, severe reprimand, cancellation of improved conditions of detention, as well as placement in a disciplinary isolator for a period of up to five days, with or without the possibility of attending school or work.

The right to apply incentives and penalties is not only reserved for colony officials, but also for senior educators and educators. In particular, a senior educator may apply the following types of incentives and penalties: gratitude, early removal of a penalty previously imposed by him or the educator, warning and reprimand [1].

It is important that the disciplinary sanction corresponds to the gravity of the offense. Sanctions should encourage the minor to behave lawfully, and not form the belief that he is being treated in a biased manner.

Often, convicted minors reach the age of majority in a correctional colony, and the legislation regulates the change in their legal status.

When the convict reaches 18 years of age, he is transferred from the correctional colony. Then he will serve his sentence in a correctional colony with a minimum level of security and general conditions of detention.

The issue of such a transfer is decided by the central state body responsible for the execution of criminal sentences. This requires a decision of the pedagogical council and a submission from the head of the correctional colony, which must be coordinated with the children's service.

An important aspect is that, under certain circumstances, the legislator allows convicts who have reached the age of eighteen to remain in correctional colonies.

In order to consolidate the results of correction and complete their education (general education or vocational training), convicts who have already reached the age of 18 may remain in a correctional colony. This is possible until the end of their sentence, but up to a maximum of 22 years. The decision to extend their stay is made by the pedagogical council and approved by a resolution of the warden of the colony, which must be approved by the children's service. The same conditions of serving a sentence, food standards and material and household support apply to these adult convicts as to minors. However, their working conditions are determined in accordance with labor legislation [1].

We emphasize the importance of public participation in the correction and resocialization of convicted minors, when in order to increase the efficiency of the activities of educational colonies and ensure social protection of convicts, trustee boards are formed. These boards include representatives of state authorities, local governments and public organizations. The main tasks of trustee boards include: assisting the colony administration in organizing training and education, strengthening the material and technical base, public monitoring of compliance with human rights, as well as assistance in resolving social issues and adapting released persons to work and everyday life. The organization and activities of the trustee board are determined by the relevant regulation, which is approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine [1].

Also, in correctional colonies, parental committees can be created at the departments of the social and psychological service. The purpose of their creation is to provide assistance to the colony administration in the process of re-education and social adaptation of minors.

It should be emphasized that during martial law in Ukraine, the issue of the safety of convicts, in particular, minors, is important. In correctional colonies, it is necessary to create conditions so that during air raids, convicts are in safe places, shelters. It is necessary to equip shelters on the territory of the correctional colony according to the norms and standards for convicted minors.

It is important to adhere to the principles of respect for human dignity and human rights, as well as international standards for the treatment of prisoners.

International standards for the treatment of prisoners are developed to solve problems related to working with convicts and prisoners in general, as well as for their resocialization. These norms are differentiated depending on the category of subjects of rights protection. In particular, there are separate standards for minors, enshrined in such documents as the Declaration of the Rights of the Child, the UN Convention on the Rights of the Child and its Optional Protocols, the UN Guiding Principles on the Prevention of Juvenile Delinquency, and the UN Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (the Beijing Rules). The latter, in particular, emphasize the need to create in each national legal system a comprehensive set of laws, rules and regulations that would directly concern juvenile offenders, as well as the institutions and bodies responsible for administering justice in relation to them [4].

Scientists note that these rules establish minimum requirements for the protection of prisoners' rights, which the United Nations considers necessary to ensure respect and humanity in the penitentiary system. This is an integral part of international human rights standards. Therefore, prisons are obliged to create conditions that prevent discrimination against prisoners, eliminate threats to their life, health and personal integrity, and also ensure the protection of the rights of staff [5, p. 553].

Therefore, we will emphasize the specifics of the use of physical restraint, special means and weapons against convicted minors.

It is prohibited to use physical restraint, special means and weapons against this category of convicts, except in cases of group or armed attack by them that threatens the life and health of the prison staff or other persons, or armed resistance [1].

We will emphasize the need to comply with the UN Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners. These are the so-called "Nelson Mandela Rules", named in honor of the public figure who spent 27 years of his life behind bars.

Five basic principles can be identified that underlie the Mandela Rules:

1. All prisoners should be treated with respect, taking into account their dignity and value as people. No prisoner shall be subjected to torture or other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment;

all prisoners shall be protected from it; no circumstances may justify it. The protection and safety of prisoners, staff and visitors shall be ensured at all times.

2. The rules shall be applied impartially. There shall be no discrimination on any ground. The religious beliefs and morals of prisoners shall be respected. In order to give practical effect to the principle of non-discrimination, prison administrations shall take into account the individual needs of prisoners, in particular those most vulnerable to prison conditions. Measures shall be taken to protect and promote the rights of prisoners with special needs. Such measures shall not be considered discriminatory.

3. Imprisonment and other measures which result in the isolation of persons from the outside world create suffering for those persons, because they are deprived of their right to self-determination through deprivation of liberty. The penitentiary system should therefore not increase their suffering.

4. The objectives of imprisonment are to protect society from crime and to reduce the number of recidivisms. These objectives can only be achieved if the period of imprisonment is used to ensure, as far as possible, the reintegration of such persons into society after release, so that they can lead a law-abiding life and earn their own living. To this end, the prison administration and other competent authorities should offer the person education, vocational training and employment, as well as other forms of appropriate and available assistance, including correctional, moral, spiritual, social, health and sports assistance. All such programmes, activities and services should be provided on the basis of an individual approach to the needs of prisoners.

5. The prison regime should seek to minimize any differences between prison life and life in the community that result in prisoners being held less accountable or having less respect for their human dignity. Prison administrations should make all reasonable accommodation and adjustment arrangements to ensure that prisoners with physical, mental or other disabilities have full access to prison life on an equal basis [6; 7].

For convicted minors, it is important to create such conditions of stay in colonies that will maximally contribute to the correction of the minor, and also help not to lose touch with society. After serving their sentence, the authorized bodies should maximally contribute to the resocialization of such persons in order to maintain them as full members of society.

Conclusions. Thus, the specifics of the implementation of the rights of convicted minors during martial law in Ukraine are provided for by national and international regulatory legal acts, which focus on observing the rights to education, security, respect for human dignity, on preventing discrimination on any grounds and creating conditions for serving sentences for convicted persons with special needs.

In Ukraine, serving sentences by convicted minors is aimed at minimizing the differences between living at liberty and staying in correctional institutions, re-education, restoration and formation of lawful behavior, further resocialization based on the norms of law and public morality. Such an approach is a sign of a legal, democratic state and will contribute to the formation of law-abiding behavior of citizens in society.

REFERENCES:

1. Criminal Procedure Code of Ukraine. *Vidomosti Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, p. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
2. The Government approved the strategy for reforming the penitentiary system for the period until 2026. *State Penitentiary Service of Ukraine*. 2022. URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/12600/>
3. Compliance with human rights in the execution of sentences and treatment of convicts in Ukraine: challenges, tasks, solutions under martial law: monograph / V. Vorozhbit-Gorbatyuk, Yu. Kernyakevych-Tanasiychuk, O. Osadko et al. Kharkiv: Pravo, 2024. 331 p.
4. Rules №. 995_211 of 29.11.1985 United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice («Beijing Rules»). URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/158593___158593.
5. Olefir L. International Standards for the Protection of the Rights of Convicted and Imprisoned Persons. *Analytical and Comparative Jurisprudence*. № 4-24. P. 550–554.
6. Guidelines for the Application of the Nelson Mandela Rules. *OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights*. 2018. 198 p. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/5/4/491854.pdf>.
7. Vysotska O. The Introduction of the «Mandela Rules» Will Contribute to the Improvement of Prisoner Conditions in Ukraine. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/olena-vysotska-zaprovadzhennia-pravyl-mandely-spryiatyme-pokrashchenniu-umov-trymannia-v-ukraini>.

УДК 343.3/.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.32>

**ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ
ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ ОСОБАМИ,
ЯКІ КЕРУЮТЬ В СТАНІ АЛКОГОЛЬНОГО, НАРКОТИЧНОГО
АБО ІНШОГО СП'ЯНІННЯ АБО ПІД ВПЛИВОМ ЛІКАРСЬКИХ ПРЕПАРАТІВ,
ЩО ЗНИЖУЮТЬ УВАГУ ТА ШВИДКІСТЬ РЕАКЦІЇ (СТ. 286¹ КК УКРАЇНИ):
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ**

Журавльова Ю.І.,
*студентка 3 року навчання
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 081 «Право»
факультету слідчої та детективної діяльності,
Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого*

Журавльова Ю.І. Порухення правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, особами які керують в стані алкогольного, наркотичного або іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції (ст. 286¹ КК України): порівняльно-правовий аналіз.

У статті здійснено аналіз кримінально-правового регулювання відповідальності за порушення правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, особами які керують в стані алкогольного, наркотичного або іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції (ст. 286¹ КК України). Встановлено нормативні передумови її запровадження, які зумовлені високим рівнем аварійності на автошляхах, значною кількістю потерпілих у ДТП за участю нетверезих водіїв та недостатньою ефективністю попереднього регулювання відповідно до статті 286 КК України.

Здійснено характеристику складу злочину, передбаченого статтею 286¹ КК України, з урахуванням його об'єктивних і суб'єктивних ознак, кваліфікуючих обставин та особливостей диференціації відповідальності залежно від тяжкості наслідків. Проаналізовано специфіку правозастосування даної норми, які пов'язані з труднощами доведення факту сп'яніння, неоднорідністю судової практики, а також питаннями призначення покарання. Звернено увагу на вплив запровадження ст. 286¹ КК України на загальний кримінально-правовий підхід щодо забезпечення безпеки дорожнього руху та зміщення акценту з наслідків діяння на його небезпечну природу.

У межах історико-правового підходу розглянуто регулювання відповідних правопорушень у Кримінальному кодексі УРСР 1960 року. Доведено, що такий підхід обмежував можливість кримінально-правового реагування на небезпечну поведінку осіб у стані сп'яніння, а відповідальність пішоходів, які своїми діями створювали загрозу на дорозі, не отримувала належного нормативного відображення.

Досліджено аналіз положень проекту нового Кримінального кодексу України, який демонструє прагнення до розширення кримінально-правового впливу на всі категорії учасників дорожнього руху. Розглянуто нові склади кримінальних правопорушень, що охоплюють не лише факт перебування у стані сп'яніння, а й ухилення від огляду, а також допуск нетверезої особи до керування транспортом. Наголошено на перевагах системного підходу, закладеного в проекті, водночас виявлено відсутність чіткого механізму притягнення до кримінальної відповідальності пішоходів, чия поведінка призводить до тяжких наслідків. Поставлено питання про доцільність подальшої деталізації відповідних норм.

Ключові слова: кримінальна відповідальність; керування у стані сп'яніння; транспортні злочини; історико-правовий аналіз; криміналізація; правозастосовна практика.

Zhuravlova Y.I. Violation of the rules of road safety and operation of transport by persons driving under the influence of alcohol, drugs or other intoxicants or under the influence of drugs that reduce attention and reaction time (Article 286-1 of the Criminal Code of Ukraine): comparative legal analysis.

The article provides a comprehensive analysis of the criminal law regulation of liability for violation of traffic safety rules committed while intoxicated, with a focus on the content, structure and meaning of Article 286-1 of the Criminal Code of Ukraine. The author establishes the regulatory prerequisites for its introduction, which are caused by the high level of road accidents, a significant number of victims in road accidents involving drunk drivers and insufficient effectiveness of the previous regulation under Article 286 of the Criminal Code of Ukraine.

The author describes the elements of the crime under Article 286-1 of the CC of Ukraine, taking into account its objective and subjective features, qualifying circumstances and peculiarities of differentiation of liability depending on the severity of the consequences. The author analyses the specifics of law application of the new provision, including the difficulties of proving the fact of intoxication, competition with Article 286 of the Criminal Code of Ukraine, heterogeneity of court practice, and issues of sentencing. Attention is drawn to the impact of the introduction of Article 286-1 on the general criminal law approach to ensuring road safety and the shift in emphasis from the consequences of an act to its dangerous nature.

Within the framework of the historical and legal approach, the author examines the regulation of the relevant offences in the Criminal Code of the Ukrainian SSR of 1960. It is proved that this approach limited the possibility of criminal law response to dangerous behaviour of intoxicated persons, and the liability of pedestrians who created a threat on the road by their actions was not properly reflected in the law.

A separate section of the study is devoted to the analysis of the provisions of the draft new Criminal Code of Ukraine, which demonstrates the desire to expand the criminal law impact on all categories of road users. The author examines new corpus delicti of criminal offences covering not only the fact of being intoxicated, but also evasion of sobriety tests and allowing a drunk person to drive. The advantages of the systematic approach enshrined in the draft law are highlighted, while the lack of a clear mechanism for bringing to criminal responsibility pedestrians whose behaviour leads to serious consequences is revealed. The author raises the question of the expediency of further detailing the relevant provisions.

Key words: criminal liability; driving while intoxicated; transport crimes; historical and legal analysis; criminalisation; law enforcement practice.

Постановка проблеми. У сучасному світі безпека дорожнього руху виступає однією з найважливіших складових загальносуспільної безпеки. Дорожньо-транспортні пригоди щороку спричиняють тисячі смертей і каліцтв. Одним із основних чинників, що обумовлює настання даних тяжких наслідків, є перебування водія у стані алкогольного, наркотичного або іншого сп'яніння. У зв'язку з цим питання належного кримінально-правового захисту життя та здоров'я особи від даних діянь набувають особливої актуальності, оскільки покликане не лише відновити соціальну справедливість, але й запобігти вчиненню аналогічних правопорушень у майбутньому.

Метою статті є кримінально-правове регулювання відповідальності за порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особою, яка керує транспортним засобом у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції (ст. 286¹ Кримінального кодексу України (далі – КК України), в історичному аспекті та у проєкті нового Кримінального кодексу.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти кримінально-правової відповідальності за порушення правил безпеки дорожнього руху, вчинені у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння, а також проблеми правозастосування та законодавчого регулювання цих діянь, висвітлювалися у працях українських учених, зокрема: В. Мисливого, В.Б. Пчеліна, С.Я. Лихової, Я.І. Барановського, Є. Лазоренка, В.К. Гіжевського, І.В. Скірського, Г. Крайника, О.М. Бандурки та ін.

Виклад основного матеріалу. Особливу увагу привертає стаття 286¹ КК України, якою було доповнено в 2020 р. як реакція на неефективність застосування статті 286 КК України щодо випадків, коли дорожньо-транспортна пригода спричинена особою у стані сп'яніння [1]. Запровадження спеціальної норми дало змогу підвищити рівень відповідальності за такі діяння, але

водночас поставило низку питань, пов'язаних із диференціацією складів злочину, конкуренцією норм, правозастосовною практикою та співмірністю санкцій.

Ретроспективний аналіз Кримінального кодексу УРСР 1960 року дозволяє простежити еволюцію підходів до оцінки суспільної небезпечності порушень правил безпеки дорожнього руху у стані сп'яніння та їх вплив на сучасну кримінально-правову доктрину. У радянський період кримінально-правове регулювання дорожньо-транспортних злочинів формувалося в умовах централізованої правової системи, орієнтованої передусім на охорону публічних інтересів. Кримінальний кодекс Української РСР 1960 року, який був адаптованим аналогом союзного законодавства, не містив самостійної норми, що передбачала відповідальність за керування транспортним засобом у стані сп'яніння. Натомість стан алкогольного сп'яніння розглядався як обставина, яка могла вплинути на кваліфікацію діяння або враховувалась на призначення покарання [2].

Найбільш релевантною для аналізу є ст. 215 КК УРСР 1960 року, яка передбачала відповідальність за порушення водієм правил безпеки руху, що спричинило тілесні ушкодження або смерть потерпілого. Стан сп'яніння не був окремою кваліфікуючою ознакою, однак враховувався як обставина, що обтяжує відповідальність [3]. У радянський період основне значення надавалося наслідкам об'єктивної сторони, тоді як стан алкогольного сп'яніння, не мали самостійного нормативного закріплення. Юридична доктрина того часу акцентувала увагу на ідеї перевиховання особи та домінуванні державних інтересів над індивідуальними правами, що зумовлювало переважно адміністративно-дисциплінарний підхід до попередження рецидиву. Було можливе лише кримінальне переслідування за злісне ухилення від адміністративних заходів, однак керування у стані сп'яніння без наслідків залишалося в межах адміністративної відповідальності [4].

Одним із важливих аспектів дослідження криміналізації суспільно небезпечних діянь у сфері дорожнього руху є питання відповідальності пішоходів. У Кримінальному кодексі УРСР 1960 р. основний акцент законодавця було зроблено на кримінальній відповідальності лише водіїв і посадових осіб, а пішоходи, які грубо порушили правила дорожнього руху, не визнавалися суб'єктами злочину ст. 215 КК УРСР, навіть якщо їхні дії спричиняли тяжкі наслідки. Судова практика підтверджувала цю позицію, залишаючи поведінку пішоходів у сфері адміністративних стягнень. Загалом радянське законодавство було орієнтовано реагування на наслідки, а не на профілактику ризикованої поведінки, що суперечило принципу превенції, особливо в умовах зростання кількості ДТП у 1980-х роках [5].

Доповнення статтею 286¹ КК України у 2020 р. стало відповіддю на зростання кількості дорожньо-транспортних пригод, скоєних у стані алкогольного та наркотичного сп'яніння та потребу в адекватному кримінально-правовому реагуванні. Дана норма диференціювала кримінальну відповідальність за порушення правила безпеки руху та експлуатації транспорту особами, що керують транспортом у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння, що спричинило середньої тяжкості, тяжкі тілесні ушкодження або смерть. До цього подібні випадки кваліфікувалися за ст. 286 КК України, однак сп'яніння не завжди належно враховувалося при кваліфікації, а покарання часто не передбачало реального позбавлення волі. Це викликало суспільний резонанс і зумовило необхідність посилення відповідальності, що й було реалізовано шляхом прийняття закону № 2617-VIII, згідно якого ст. 286¹ КК набула чинності з 1 липня 2020 року.

Відповідно до статті 286¹ КК України, встановлено диференціацію відповідальності залежно від тяжкості наслідків. Частина перша охоплює випадки, коли внаслідок діяння потерпілому заподіяно середньої тяжкості тілесне ушкодження, частина друга — тяжке тілесне ушкодження, частина третя — смерть потерпілого, а частина четверта — якщо вони спричинили загибель кількох осіб. Таким чином, законодавець передбачив більш суворішу відповідальність порівняно з аналогічними ситуаціями за ст. 286 КК України, що обґрунтовується підвищеною суспільною небезпечністю дій особи, яка свідомо сідає за кермо в стані сп'яніння, усвідомлюючи ризики для життя та здоров'я інших учасників дорожнього руху [1].

Стаття 286¹ КК України має кілька важливих особливостей. По-перше, суб'єктом злочину може бути лише особа, яка керує транспортним засобом. По-друге, обов'язковою ознакою є перебування винної особи у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції. Наявність цього стану має бути обов'язково встановлена відповідними медичними або експертними засобами. По-третє, злочин має матеріальний склад, тобто обов'язковою ознакою є настання наслідків — тілесних ушкоджень чи смерті. Наявність причинного зв'язку між порушенням правил і наслідками також є обов'язковою умовою

притягнення до кримінальної відповідальності. Варто зазначити, що на відміну від ст. 286 КК, де застосовується поняття «порушення правил», у статті 286¹ КК України йдеться про суб'єкта, який перебуває у стані сп'яніння – що підвищує ризик і обґрунтовує більш суворі санкції [6].

Санкції за статтею 286¹ КК України є значно суворішими. Зокрема, мінімальні строки позбавлення волі передбачаються від трьох років, і у випадку спричинення смерті – до десяти років позбавлення волі з обов'язковим позбавленням права керувати транспортними засобами. Такий підхід демонструє послідовну політику кримінального «жорсткого реагування», що, за задумом законодавця, має мати як каральний, так і превентивний ефект.

У правозастосовній практиці виникли і певні труднощі під час кваліфікації ст. 286¹ КК України. Зокрема, коли не було належно зафіксовано факт сп'яніння або коли особа намагається уникнути відповідальності за ст. 286¹ КК України, посиляючись на відсутність медичного підтвердження. Такі ситуації зумовлюють необхідність удосконалення правозастосовної практики, зокрема у частині фіксації стану сп'яніння на момент ДТП [7].

У межах аналізу ст. 286¹ КК України, яка передбачає відповідальність за порушення правил безпеки дорожнього руху водіями у стані сп'яніння, постає питання й про необхідність притягнення до відповідальності у випадках, коли шкода виникає через неправомірну поведінку пішоходів. Оскільки дія статті 286¹ КК України поширюється виключно на осіб, які керують транспортним засобом, випадки шкоди, спричиненої пішоходами, мають підпадати під кваліфікацію ст. 291 КК України «Порушення чинних на транспорті правил».

Стаття 291 КК України передбачає відповідальність за порушення чинних на транспорті правил, якщо такі порушення спричинили загибель людей або тяжкі тілесні ушкодження. Хоча теоретично ця норма дозволяє притягнути пішохода до кримінальної відповідальності, на практиці такі випадки залишаються рідкісними, оскільки більшість порушень пішоходів кваліфікуються за статтями 124 та 127 КУпАП як адміністративні правопорушення [8].

Таким чином, доповнення КК України ст. 286¹ КК стало логічним кроком у напрямі вдосконалення кримінального законодавства в частині підвищення безпеки дорожнього руху. Її поява свідчить про зміну акцентів у кримінальній політиці – від реакції на наслідки до активного запобігання суспільно небезпечній поведінці, яка за своєю природою є потенційно ризиковою. Разом з тим, наявна правозастосовна практика виявила потребу в подальшому уточненні формулювання окремих положень ст. 286¹ КК України та забезпеченні ефективної доказової бази в частині встановлення стану сп'яніння, що має критичне значення для кваліфікації діяння.

Проект нового Кримінального кодексу України, відображає модернізований підхід до кримінального законодавства, орієнтованого на гармонізацію з європейськими правовими стандартами, гуманізацію кримінальної політики та підвищення ефективності превенції злочинів. Однією з важливих сфер, яка зазнала переосмислення у проєкті, є кримінально-правове регулювання протиправної поведінки, пов'язаної з порушенням правил безпеки дорожнього руху особами, що перебувають у стані сп'яніння [9].

Відповідне діяння у проєкті нового Кримінального кодексу врегульовано у кількох нормах, що дозволяє встановити як загальні, так і спеціальні правила відповідальності. Основна з них – ст. 7.4.11 проєкту КК України «Управління рухом транспорту або керування транспортним засобом особою, яка перебуває у стані сп'яніння», визначає, що провиною визнається керування транспортом або управління рухом у стані сп'яніння, відмова від огляду або вживання психоактивних речовин до проведення огляду уповноваженою особою [9]. Таким чином, навіть ухилення від медичного огляду прирівнюється до перебування у стані сп'яніння, що посилює дієвість механізму відповідальності.

Поряд із цим, ст. 2.3.6 проєкту КК України у Загальній частині встановлює визначення стану сп'яніння та прирівняні до нього дії. Це поняття охоплює не лише алкогольне чи наркотичне сп'яніння, а й випадки навмисного уникнення медичного огляду. Важливо, що стан сп'яніння визнається обтяжуючою обставиною, яка не виключає кримінальної відповідальності, навіть якщо сп'яніння знижує когнітивні абовольові якості особи.

Крім того, проєкт КК передбачає посилену відповідальність за наслідки, які настали внаслідок перебування водія у стані сп'яніння. Так, ст. 4.1.6 проєкту КК України («Спричинення смерті з необережності») прямо встановлює, що якщо смерть людини настала внаслідок порушення спеціальних правил безпеки під час керування транспортним засобом у стані сп'яніння, така поведінка кваліфікується як злочин 5 ступеня тяжкості [10].

Окрему увагу також приділено особам, які допустили до керування транспортним засобом іншу особу в стані сп'яніння — це передбачено ст. 7.4.12 проєкту КК України, що спрямована на попередження непрямої причетності до створення загроз безпеці дорожнього руху. Це розширює коло суб'єктів, на яких покладається обов'язок забезпечення безпеки на дорозі.

У проєкті нового Кримінального кодексу України регулювання питань безпеки дорожнього руху зосереджено у Розділі 7.4. Водночас механізми притягнення осіб до відповідальності за шкоду, спричинену діями пішоходів, залишаються недостатньо чіткими. Зокрема, ст. 7.4.9 проєкту КК України передбачає відповідальність за небезпечне водіння або поведінку учасників дорожнього руху, що створила загрозу іншим, теоретично охоплюючи й пішоходів. Проте на практиці такі норми залишаються більше спрямованими на водіїв транспортних засобів [11].

Це породжує питання про ефективність притягнення пішоходів до кримінальної відповідальності за завдання шкоди. Незважаючи на прагнення уніфікувати підхід до всіх учасників дорожнього руху, існує ризик, що відповідальність за небезпечну поведінку пішоходів буде фактично недосяжною через відсутність чітких механізмів кваліфікації їхніх діянь.

Висновок. Аналіз кримінально-правового законодавства безпеки дорожнього руху в Україні відображає непослідовність, а також різну відповідальність щодо учасників, що вимагає подальшого вдосконалення. Зокрема в роботі виявлено такі питання:

1. у Кримінальному кодексі УРСР 1960 р. відсутність окремого складу злочину за порушення правил безпеки руху або експлуатації транспорту в стані сп'яніння та ігнорування відповідальності пішоходів вказує на неналежне кримінально-правове регулювання безпеки дорожнього руху;

2. доповнення статті 286¹ КК України у 2020 р. стало необхідною відповіддю на підвищену суспільну небезпеку водіїв у стані сп'яніння, закріпивши окремий склад злочину та посиливши відповідальність. Водночас діяння пішоходів, що призводять до тяжких наслідків, залишаються переважно поза сферою кримінального переслідування та кваліфікуються за ст. 291 КК лише у виняткових випадках;

3. проєкт нового Кримінального кодексу частково розширює підхід, охоплюючи всіх учасників дорожнього руху, однак не створює чітких правових механізмів для ефективного притягнення пішоходів до кримінальної відповідальності за спричинення шкоди. Це зберігає дисбаланс у правовому регулюванні, який у майбутньому потребує усунення шляхом запровадження окремих норм або уточнення діючих положень про безпеку руху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 1 лют. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 29.04.2025).
2. Myslyvyi V. Criminal-legal meaning of driving under the influence in the acts stipulated by Article 286 of the Criminal Code of Ukraine. *National Technical University of Ukraine Journal. Political science. Sociology. Law*. 2020. No. 1(45). P. 66–72. URL: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.1\(45\).226499](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.1(45).226499) (date of access: 29.04.2025).
3. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 28.12.1960 : станом на 26 січ. 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text> (дата звернення: 29.04.2025).
4. Myslyvyi V. Criminal-legal meaning of traffic and vehicle operation safety rules. *Naukovyy Visnyk Dnipropetrovskogo Derzhavnogo Universytetu Vnutrishnikh Sprav*. 2020. Vol. 3, no. 3. P. 118–126. URL: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2020-3-118-126> (date of access: 29.04.2025).
5. Пчелін В.Б. Особливості нормативно-правової регламентації притягнення особи до юридичної відповідальності за керування транспортним засобом у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції. *Соціологія права*. 2021. Вип. 1 (36). С. 43–46.
6. Лихова С.Я., Барановський Я.І. Керування транспортними засобами у стані сп'яніння (кримінально-правова характеристика юридичного складу злочину). Сучасне право в епоху соціальних змін: [Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет, 26 лютого 2021 р.] . – Тернопіль: Вектор, 2021. – С. 310–312.

7. Лазоренко Є. Проблемні питання відповідальності за ст. 286-1 КК України: законодавство та практика касаційного суду. *Правоохоронна система: виклики сьогодення*: матеріали круглого столу, м. Чернігів, 28 груд. 2022 р.
8. Гіжевський, В.К. і Скірський, І.В. 2018. Особливості вини у злочині, передбаченому ст. 291 Кримінального кодексу України. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 31 (Чер 2018), 141–146.
9. Текст проєкту нового Кримінального кодексу України/Draft of the new Criminal Code of Ukraine. *Головна | Новий Кримінальний Кодекс*. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення: 29.04.2025).
10. Крайник Г. Щодо проєкту загальної частини нового кримінального кодексу України. *Правова політика України: історія та сучасність* : Матеріали I Всеукр. науково-практ. семінару, м. Житомир, 8 жовт. 2020 р. С. 51–55.
11. Бандурка, Олександр Маркович. «Проєкт нового Кримінального кодексу України: критичний погляд.» Злочинність і протидія їй в умовах війни та у повоєнній перспективі: міждисциплінарна панорама: зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф.(м. Вінниця, 19 квіт. 2024 р.). Вінниця: ХНУВС, 2024. С. 29-34, 2024.

УДК: 341.4 + 343.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.33>

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ КОМАНДИРІВ, ІНШИХ ОСІБ, ЯКІ ФАКТИЧНО ДІЮТЬ ЯК ВІЙСЬКОВІ КОМАНДИРИ, ТА ІНШИХ НАЧАЛЬНИКІВ

Задоя К.П.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-2362-7116
e-mail: kostyantyn.zadoya@gmail.com*

Задоя К.П. Особливості кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників.

У статті проаналізовано новелу кримінального законодавства України – статтю 31-1 Кримінального кодексу України, яка закріплює інститут відповідальності військових командирів, осіб, що фактично діють як військові командири, та інших начальників (інститут командної відповідальності). Автор зосереджується на практичних аспектах кваліфікації бездіяльності суб'єктів командної відповідальності та особливостях призначення їм покарання. Стаття пропонує конкретні підходи до написання формули кримінально-правової кваліфікації та формулювання обвинувачення. Зокрема, пропонуються варіанти написання формули кваліфікації, враховуючи різні ситуації: характер бездіяльності військових командирів, осіб, що фактично діють як військові командири, чи інших начальників; вчинення злочину одним чи декількома підлеглими; вчинення підлеглим одного чи декількох злочинів; бездіяльність одного чи декількох військових командирів, осіб, що фактично діють як військові командири, чи інших начальників. У формулюванні обвинувачення слід вказувати, як в конкретній ситуації проявилися альтернативні підстави кримінальної відповідальності військових командирів, осіб, що фактично діють як військові командири, та інших начальників. У статті стверджується, що призначаючи покарання, суд повинен орієнтуватися на межі покарання, передбачені статтею (частиною статті) Особливої частини Кримінального кодексу України. Пропонуються конкретні підходи стосовно того, які обставини мають тлумачитися як показники ступеня тяжкості злочину та особи винного при призначенні покарання військовим командирам, особам, що фактично діють як військові командири, чи іншим начальникам. Зокрема, суду слід враховувати характер ієрархічних відносин, обсяг владних повноважень, обізнаність із намірами підлеглих, кількість і тяжкість правопорушень, які стали можливими внаслідок бездіяльності. Автор наголошує на потребі формування усталеної практики застосування статті 31-1 Кримінального кодексу України задля ефективної реалізації інституту командної відповідальності в національному кримінальному праві.

Ключові слова: командна відповідальність, міжнародне кримінальне право, співучасть у кримінальному правопорушенні, причетність до кримінального правопорушення, військовий командир, начальник, воєнні злочини, злочини проти людяності, геноцид, злочин агресії.

Zadoia K.P. Features of criminal liability of military commanders, other persons effectively acting as military commanders, and other superiors.

The article analyzes a new provision of Ukrainian criminal law – Article 31-1 of the Criminal Code of Ukraine, which establishes the institution of liability of military commanders, persons effectively acting as military commanders, and other superiors (the institution of command responsibility). The author focuses on the practical aspects of qualifying the omission of subjects of command responsibility and the specific features of sentencing them. The article proposes specific approaches to drafting the formulation of criminal law qualifications and charges. In particular, options for drafting the formulation of qualifications are suggested, considering various situations: the nature of the inaction of military

commanders, persons effectively acting as military commanders, or other superiors; the commission of a crime by one or more subordinates; the commission of one or more crimes by a subordinate; the omission of one or more military commanders, persons effectively acting as military commanders, or other superiors. The indictment should indicate how, in a specific situation, alternative grounds for criminal liability of military commanders, persons acting as military commanders, and other superiors manifested themselves. The article states that when imposing punishment, the court should be guided by the limits of punishment provided for in the article (part of the article) of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. Specific approaches are proposed regarding the circumstances that should be interpreted as indicators of the severity of the crime and the personality of the guilty person when imposing punishment on military commanders, persons actually acting as military commanders, or other superiors. In particular, the court should take into account the nature of hierarchical relations, the scope of authority, awareness of the intentions of subordinates, and the number and severity of offenses that became possible as a result of omission. The author emphasizes the need to develop established practice in the application of Article 31-1 of the Criminal Code of Ukraine for the effective implementation of the institution of command responsibility in national criminal law.

Key words: command responsibility, international criminal law, complicity in a criminal offense, engagement in a criminal offense, military commander, superior, war crimes, crimes against humanity, genocide, crime of aggression.

Постановка проблеми. Резонансною новелою кримінального права стало доповнення розділу VI Загальної частини Кримінального кодексу України (далі – КК України) статтею 31-1 «Кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників» (Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 9 жовтня 2024 року № 4012-IX). Ця новела викликала жваву реакцію в академічній юриспруденції. Зокрема, вона опинилася у фокусі уваги В.М. Киричка [1, с. 11–26], В.І. Тютюгіна та І.В. Суходубової [2, с. 93–97], І.І. Чугуннікова [3], І.В. Татаренка [4, с. 334]

Стан опрацювання проблематики. Однак присвячені статті 31-1 КК України публікації переважно висвітлюють проблеми теоретичного характеру (наприклад, чи є кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників проявом співучасті в кримінальному правопорушенні (далі – к. пр.) чи причетності до нього) та мають критичний характер. Разом з тим це не знімає з порядку денного прикладних питань застосування норм інституту кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників, а також особливостей призначення їм покарання (інституту *командної відповідальності*).

Метою цієї публікації є формулювання конкретних орієнтирів щодо кримінально-правової кваліфікації бездіяльності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників, а також особливостей призначення їм покарання у випадках, передбачених статтею 31-1 КК України.

Виклад основного матеріалу. Для початку розглянемо особливості *кримінально-правової кваліфікації* бездіяльності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників:

1) згідно з ч. 3 ст. 31-1 КК України військовий командир або інша особа, яка фактично діє як військовий командир, інший начальник у випадках, передбачених ч.ч. 1 та 2 ст. 31-1 КК України, підлягає кримінальній відповідальності згідно з відповідною частиною цієї статті та статтею (частиною статті) Особливої частини цього Кодексу, що передбачає кримінальну відповідальність за злочин, вчинений підлеглою особою. Наприклад, *формула кваліфікації* поведінки військового командира, який знаючи про те, що його підлеглий має намір вчинити воєнний злочин у формі жорстокого поводження з військовополоненим, не запобіг цьому, буде мати такий вигляд: *ч. 1 ст. 31-1, ч. 1 ст. 438 КК України*. При цьому у *формулюванні обвинувачення* слід навести ті альтернативні характеристики підстав командної відповідальності, передбачених ч.ч. 1, 2 ст. 31-1 КК України (детально ці підстави розглядалися в одній з моїх попередніх публікацій [5, с. 678–692]), які кореспондують з обставинами відповідної справи. Так, у наведеному вище прикладі формулювання обвинувачення військового командира буде виглядати таким чином: *нездійснення*

військовим командиром належного контролю над підлеглою особою, яка перебувала на момент вчинення злочину під його фактичним командуванням і контролем, що мало наслідком вчинення підлеглою особою жорстокого поводження з військовополоненим, при тому, що він знав про намір підлеглої особи вчинити такий злочин, проте не вжив дій, які повинен був і міг вжити у межах своїх повноважень для запобігання вчиненню злочину;

2) у випадках, коли бездіяльність суб'єкта командної відповідальності набуває характеру *неприпинення* предикатного к. пр. або *неповідомлення* про нього компетентному органу, зважаючи на специфіку, якої в таких випадках набуває каузальний елемент командної відповідальності [5, с. 686-687], у формулі кваліфікації поведінки суб'єкта командної відповідальності має міститися посилення *не* на положення Особливої частини КК України, яке передбачає відповідальність за предикатне к. пр. підлеглої особи, тобто за к. пр., що не було припинене, чи про яке не було повідомлено компетентному органу, а на положення Особливої частини КК України, яке передбачає відповідальність за спричинене бездіяльністю суб'єкта командної відповідальності *нове* к. пр. того ж самого чи іншого підлеглого. Наприклад, якщо (інший) начальник не припинив скоюваний підлеглим-1 злочин проти людяності у формі катування (п. 8 ч. 1 ст. 442-1 КК України), а підлеглий-2, бачачи це, вчинив воєнний злочин у формі жорстокого поводження з військовополоненим (ч. 1 ст. 438 КК України), то поведінку начальника слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 31-1, ч. 1 ст. 438 КК України;

3) якщо наявні підстави для відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників за декілька к. пр., причому за одні з яких як за такі, що вчинені одноосібно, чи на засадах співучасті у к. пр., а за інші — на засадах командної відповідальності, скоєне за правилами статті 33 КК України кваліфікується як сукупність к. пр. Наприклад, якщо військовий командир, знаючи про те, що його підлеглий має намір вчинити воєнний злочин у формі жорстокого поводження з військовополоненим, не запобіг цьому, а потім власноруч вчинив жорстоке поводження з військовополоненим, то формула кваліфікації його поведінки буде мати такий вигляд: ч. 1 ст. 31-1, ч. 1 ст. 438; ч. 1 ст. 438 КК України;

4) якщо підлеглою особою військового командира, іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, чи іншого начальника вчинено сукупність к. пр. і за кожне з них військовий командир, інша особа, яка фактично діє як військовий командир, чи інший начальник може підлягати відповідальності на засадах статті 31-1 КК України, поведінка військового командира, іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, чи іншого начальника також утворює сукупність к. пр. Наприклад, якщо підлегла особа (іншого) начальника вчинила воєнний злочин у формі жорстокого поводження з цивільним населенням та злочин проти людяності у формі катування, яким (інший) начальник не запобіг, то його поведінка має кваліфікуватися за ч. 2 ст. 31-1, ч. 1 ст. 438; ч. 2 ст. 31-1, п. 8 ч. 1 ст. 442-1 КК України;

5) якщо різними підлеглими особами військового командира, іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, чи іншого начальника вчинено декілька к. пр., передбачених різними статтями (частинами статті) Особливої частини КК України, і за кожне з них військовий командир, інша особа, яка фактично діє як військовий командир, чи інший начальник може підлягати відповідальності на засадах статті 31-1 КК України, поведінка військового командира, іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, чи іншого начальника утворює сукупність к. пр. Наприклад, якщо одна підлегла особа (іншого) начальника вчинила воєнний злочин у формі жорстокого поводження з цивільним населенням, а інша підлегла особа — злочин проти людяності у формі катування, яким (інший) начальник не запобіг, то його поведінка має кваліфікуватися за ч. 2 ст. 31-1, ч. 1 ст. 438; ч. 2 ст. 31-1, п. 8 ч. 1 ст. 442-1 КК України;

6) якщо різними підлеглими особами військового командира, іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, чи іншого начальника вчинено декілька к. пр., передбачених однією й тією ж статтею (частиною статті) Особливої частини КК України, і за кожне з них військовий командир, інша особа, яка фактично діє як військовий командир, чи інший начальник може підлягати відповідальності на засадах статті 31-1 КК України, поведінка військового командира, іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, чи іншого начальника не утворює сукупність к. пр. Наприклад, якщо кожна з трьох підлеглих осіб (іншого) начальника вчинила воєнний злочин у формі жорстокого поводження з цивільним населенням, а (інший) начальник не запобіг цим к. пр., то його поведінка має кваліфікуватися за ч. 2 ст. 31-1, ч. 1 ст. 438 КК України;

7) якщо декілька підлеглих осіб військового командира, іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, чи іншого начальника вчинили к. пр. у співучасті, і військовий командир, інша

особа, яка фактично діє як військовий командир, чи інший начальник може підлягати відповідальності за це к. пр. на засадах статті 31-1 КК України, то факт вчинення к. пр. у співучасті не впливає на кримінально-правову кваліфікацію поведінки військового командира, іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, чи іншого начальника. Наприклад, якщо одна з підлеглих осіб (іншого) начальника вчинила воєнний злочин у формі жорстокого поводження з цивільним населенням, інша підлегла особа була підбурювачем до цього к. пр., а (інший) начальник не запобіг цьому к. пр., то його поведінка має кваліфікуватися за *ч. 2 ст. 31-1, ч. 1 ст. 438 КК України* без посилання на статтю 27 КК України;

8) якщо у співучасті було вчинено к. пр., лише одним зі співучасників якого була підлегла особа військового командира, іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, чи іншого начальника вчинили к. пр. у співучасті, і військовий командир, інша особа, яка фактично діє як військовий командир, чи інший начальник може підлягати відповідальності за це к. пр. на засадах статті 31-1 КК України, то факт вчинення к. пр. у співучасті може впливати на кримінально-правову кваліфікацію поведінки військового командира, іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, чи іншого начальника. Зокрема, це стосується випадків, коли підлеглий суб'єкта командної відповідальності був організатором, підбурювачем або пособником у вчиненні к. пр. Наприклад, якщо особа, що не була підлеглою (іншому) начальнику вчинила воєнний злочин у формі жорстокого поводження з цивільним населенням, підлегла (іншому) начальнику особа була підбурювачем до цього к. пр., а (інший) начальник не запобіг поведінці підлеглої особи, то поведінка (іншого) начальника має кваліфікуватися за *ч. 2 ст. 31-1, ч. 4 ст. 27, ч. 1 ст. 438 КК України*;

9) якщо декілька військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, чи інших начальників узгоджено бездіють в один чи декілька зі способів, передбачених ч.ч. 1 або 2 ст. 31-1 КК України, внаслідок чого їхні підлегли вчиняють к. пр., бездіяльність суб'єктів командної відповідальності не утворює сукупності к. пр. в розумінні статті 26 КК України. Досягнута цими суб'єктами домовленість не є тією домовленістю, що лежить в основі співучасті у к. пр., оскільки реальним чи передбачуваним учасником останньої має бути принаймні один виконавець к. пр. у розумінні ч. 2 ст. 27 КК України. Відповідно, у подібних випадках узгоджений характер бездіяльності декількох суб'єктів командної відповідальності фактично не впливає на кримінально-правову кваліфікацію. Наприклад, якщо на очах у командира взводу та командира відділення підлеглий висловлює намір вчинити воєнний злочин у формі жорстокого поводження з цивільною особою, а командир взводу та командир відділення ухвалюють спільне рішення не запобігати цьому злочину, то поведінка кожного з них має кваліфікуватися за *ч. 1 ст. 31-1, ч. 1 ст. 438 КК України*;

10) якщо в поведінці військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників присутні ознаки співучасті у к. пр., скоєне ними слід кваліфікувати виключно за правилами статей 26-31 КК України. Наприклад, якщо військовий командир віддав наказ про вчинення злочину геноциду у формі позбавлення життя членів захищеної групи, його дії мають кваліфікуватися за *ч. 4 ст. 27, п. 1 ч. 1 ст. 442 КК України*.

При *призначенні покарання* особам, що підлягають на засадах статті 31-1 КК України, суд має керуватися загальними засадами призначення покарання, передбаченими статтею 65 КК України, враховуючи специфіку інституту командної відповідальності, зокрема:

1) за загальним правилом суд має призначати покарання суб'єкту командної відповідальності *в межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу*, що передбачає відповідальність за вчинене підлеглою особою к. пр.;

2) як показники *ступеня тяжкості* вчиненого к. пр. суд має враховувати те, якого вигляду за конкретних обставин справи набули предикатне к. пр. (зокрема, на скільки та на які конкретно к. пр., вчинені підлеглими особами не зреагував (не зреагував належним чином) суб'єкт командної відповідальності), об'єктивний (зокрема, чи виразилася бездіяльність суб'єкта командної відповідальності в одній або декількох формах), каузальний (зокрема, причиною скількох к. пр. підлеглих стала бездіяльність суб'єкта командної відповідальності) та суб'єктивний (зокрема, яким саме було ставлення суб'єкта командної відповідальності до к. пр. підлеглих осіб) елементи підстав відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників;

3) як показники *особи винного* суд має врахувати те, якого вигляду за конкретних обставин справи набув ієрархічний елемент підстав відповідальності військових командирів, інших осіб,

які фактично діють як військові командири, та інших начальників (зокрема, яку конкретно посаду обіймав суб'єкт командної відповідальності та яким був характер його відносин з підлеглою особою, що вчинила предикатне к. пр.).

Висновки. Стаття 31-1 КК України поставила перед українською правозастосовною практикою низку запитань в площинах кримінально-правової кваліфікації та призначення покарання, давши при цьому обмаль “підказок” щодо того, як на ці запитання слід відповідати. Висловлю сподівання на те, що сформульовані вище орієнтири сприятимуть швидкому формуванню усталеної практики застосування статті 31-1 КК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Киричко В.М. Імплементація положень Римського статуту міжнародного кримінального суду до Кримінального кодексу України: результати і перспективи. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2024. № 22. Том 2. С. 1–52. URL: <http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/315947> (дата звернення 29.05.2025 року).
2. Тютюгін В.І., Суходубова І.В. Питання стабільності кримінального законодавства України в роботах академіка В.Я. Тація та їх вирішення у чинному кримінальному законодавстві. *Наукова спадщина професора В.Я. Тація і актуальні проблеми кримінального права: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., що відбулася 21 січня 2025 року / [редкол. Ю.А. Пономаренко (голова) та ін.]*. Харків: Право. 2025. С. 86–99.
3. Чугуніков І.І. Кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників: проблемні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 4. С. 347–352. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2025/83.pdf (дата звернення 15.06.2025 року).
4. Татаренко І.В. Суперечливі аспекти кримінальної відповідальності за воєнні злочини в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 332–336. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2025/79.pdf (дата звернення 15.06.2025 року).
5. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії): підручник: у 2 книгах / за ред. О.О. Дудорова, А.А. Стрижевської. Книга 1. Вступ до кримінального права України. Вчення про кримінальне правопорушення. Київ: Норма права, 2025. 824 с.

УДК 343.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.34>

ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ КАТУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ЗМІН ДО СТАТТІ 127 КК УКРАЇНИ

Кобінський О.О.,
*аспірант кафедри кримінально-правової політики
та кримінального права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0003-0157-0021
e-mail: oleksandr.kobinskyi@knu.ua*

Кобінський О.О. Еволюція поняття катування у кримінальному праві України: аналіз змін до статті 127 КК України.

У статті здійснено комплексний аналіз змін до статті 127 Кримінального кодексу України з урахуванням міжнародних стандартів, зокрема положень Конвенції ООН проти катувань, Римського статуту та практики Європейського суду з прав людини. Актуальність дослідження зумовлена як воєнним станом в Україні та зростанням кількості випадків катувань, так і необхідністю гармонізації національного законодавства з міжнародним правом. У статті досліджено нову редакцію диспозиції частини першої статті 127 КК України, згідно з якою катуванням визнається не лише дія, але й бездіяльність, що спрямована на заподіяння сильного фізичного болю чи морального страждання. Встановлено, що така редакція суттєво змінює підхід до кваліфікації катування, зокрема розширює коло потенційних форм його вчинення. Досліджено також питання потерпілої особи від катування, а саме можливість визнання потерпілими як безпосередньої жертви фізичного впливу, так і особи, на яку здійснюється психологічний тиск через насильство над іншими. Автор обґрунтовує, що чинна редакція має нечіткі формулювання, зокрема у визначенні болю та страждань, що обмежуються лише моральним аспектом щодо страждань та лише фізичним щодо болю, тоді як у Конвенції вказано, що біль та страждання можуть бути і фізичні, і моральні. Досліджено проблематику визначення дискримінації як мети катування та мотивів расової, національної та релігійної нетерпимості, що у чинній редакції сформульовані невдало. Важливим аспектом дослідження є аналіз частини третьої статті 127 КК України, яка запроваджує спеціального суб'єкта – представника держави. Вказано на проблеми розмежування відповідальності за катування і за вчинення воєнних злочинів за статтею 438 КК. Автор пропонує внести до диспозиції відповідну застережну формулу. У статті запропоновано конкретні редакційні зміни до положень статті 127 КК України, які спрямовані на усунення суперечностей і приведення її у відповідність до міжнародного права, а також пропонується доповнення до статті 67 КК України для того, щоб визнати вчинення кримінального правопорушення в умовах воєнного чи надзвичайного стану обставиною, що обтяжує покарання. Автор робить висновок, що попри позитивні кроки в напрямку приведення норм національного законодавства щодо катувань у відповідність з міжнародними нормами, чинна редакція вимагає подальшого вдосконалення.

Ключові слова: кримінальна відповідальність; катування; кримінальне правопорушення; потерпілий; біль та страждання; представник держави; мета дискримінації; мотиви расової, національної, релігійної нетерпимості.

Kobinskyi O.O. The evolution of the concept of torture in the criminal law of Ukraine: analysis of amendments to article 127 of the Criminal Code of Ukraine.

The article provides a comprehensive analysis of the amendments to Article 127 of the Criminal Code of Ukraine, taking into account international standards, in particular the provisions of the UN Convention against Torture, the Rome Statute, and the case law of the European Court of Human Rights. The relevance of the study is due to both the state of war in Ukraine and the increase in cases of torture,

as well as the need to harmonize national legislation with international law. The article examines the new wording of Part 1 of Article 127 of the Criminal Code of Ukraine, according to which torture is defined not only as an act but also as an omission aimed at causing severe physical pain or moral suffering. It is established that this wording significantly changes the approach to the legal qualification of torture, particularly by expanding the range of possible forms of its commission. The issue of the victim of torture is also examined — specifically, the possibility of recognizing as victims both the direct subject of physical abuse and individuals subjected to psychological pressure through violence against others. The author argues that the current wording contains vague definitions, particularly in relation to «pain» and «suffering», which are limited only to the moral aspect for suffering and only to the physical aspect for pain, whereas the Convention states that both pain and suffering may be either physical or mental. The article explores the problematic nature of defining discrimination as a purpose of torture and the motives of racial, national, and religious intolerance, which are currently poorly formulated. An important aspect of the study is the analysis of Part 3 of Article 127 of the Criminal Code, which introduces a special subject — a representative of the state. The article identifies issues related to distinguishing liability for torture from liability for war crimes under Article 438 of the Criminal Code. The author suggests adding a clarifying provision to resolve this overlap. The article also proposes specific editorial amendments to the provisions of Article 127 of the Criminal Code of Ukraine aimed at eliminating contradictions and aligning them with international law, as well as an amendment to Article 67 of the Criminal Code of Ukraine to recognize the commission of a criminal offense during martial law or a state of emergency as an aggravating circumstance. The author concludes that, despite the positive steps taken towards aligning national legislation on torture with international standards, the current version still requires further refinement.

Key words: criminal liability; torture; criminal offense; victim; pain and suffering; state representative; purpose of discrimination; motives of racial, national, and religious intolerance.

Постановка проблеми. У 2022 році стаття 127 Кримінального кодексу (далі КК) України зазнала суттєвих змін, що обумовлює необхідність комплексного дослідження її нової редакції. Актуальність обраної теми зумовлена кількома чинниками. По-перше, попри значущість змін, у вітчизняній правовій науці бракує ґрунтовного аналізу нової редакції статті 127 КК України, зокрема у форматі порівняння «було – стало». По-друге, у контексті воєнного стану в Україні питання протидії катуванням набуло особливої гостроти: кількість випадків катувань зросла, тоді як стара редакція статті не охоплювала всі нові виклики. Відтак, доцільно проаналізувати, чи зміни досягли поставленої мети. По-третє, однією з головних причин реформування законодавства було наближення національних норм до положень Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (далі Конвенція). У зв'язку з цим виникає необхідність з'ясувати, наскільки нова редакція відповідає міжнародним стандартам, і чи не була попередня версія ближчою до положень Конвенції.

Метою дослідження є аналіз змін до статті 127 Кримінального кодексу України з урахуванням міжнародних стандартів прав людини для удосконалення правового регулювання відповідальності за катування.

Для досягнення визначеної мети поставлено такі **завдання**:

- 1). провести порівняльний аналіз старої та нової редакцій статті 127 КК України;
- 2). з'ясувати відповідність нової редакції статті 127 міжнародним нормам;
- 3). надати пропозиції щодо вдосконалення кримінального законодавства України у сфері заборони катувань.

Стан опрацювання проблематики. Попри високу суспільну значущість питань, пов'язаних із катуванням як кримінальним правопорушенням, аналіз змін до статті 127 КК України, внесених у 2022 році, поки що не набув належного рівня дослідження. Лише поодинокі публікації приділяють увагу новій редакції цієї статті та її відповідності міжнародним стандартам. У межах окресленої теми заслуговують на увагу праці Ю.О. Поліщука та А.В. Савченка, в яких аналізується зміст катування як злочину та його ознаки, зокрема проблема мети дискримінації, однак вони більше стосуються старої редакції цієї статті, хоча деякі питання актуальні для діючої. Окремі аспекти теми розглядаються в офіційних пояснювальних записках до законопроектів, наукових статтях у сфері прав людини та рішень ЄСПЛ. Водночас комплексне дослідження змін до статті 127 КК України, їх відповідності Конвенції ООН проти катувань, проблематики кваліфікації кату-

вання та впровадження спеціального суб'єкта злочину практично відсутнє в науковому обігу, що зумовлює актуальність і новизну цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. Спочатку звернемо увагу на диспозицію ч. 1 ст. 127 КК України. Вже тут ми бачимо зміни: в старій редакції катуванням вважалося: “умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб” [1], а в новій редакції катування – це: “будь-яке умисне діяння, спрямоване на заподіяння особі сильного фізичного болю чи морального страждання, вчинене з метою примусити її чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати інформацію чи зізнання, або з метою покарати її чи іншу особу за дії, вчинені нею або іншою особою чи у вчиненні яких вона або інша особа підозрюється, або з метою залякування її або інших осіб” [2]. Перше, що можна помітити, – це зміна формулювання, де в першому випадку катуванням вважалися конкретні дії особи у виді нанесення побоїв, мучення, а в другому, це вже не конкретні дії, а діяння, при чому воно може бути будь-яким, головне, щоб воно було спрямовано на досягнення певної мети. Отже, важливим є те, що раніше катування могло виражатись у певних діях, що напряду були вказані у ч. 1 ст. 127 КК України або в інших насильницьких діях. Простіше кажучи, катуванням могли бути будь-які насильницькі дії. Порівнюючи з цими нормами нову редакцію, ми бачимо серйозні зміни. Нове формулювання свідчить про зміну підходу: якщо раніше катуванням вважалися лише певні дії, то тепер — будь-яке діяння. Робимо висновок, що тепер катування може виражатись не виключно в дії, але й в бездіяльності. Ці зміни значно розширюють значення катування, а саме те, що ми розуміємо під цим кримінальним правопорушенням. Також вони значно впливають на його кваліфікацію, адже тепер дуже багато випадків, які раніше не могли бути кваліфіковані як катування, зараз будуть підпадати під цю кваліфікацію.

Спробуємо оцінити ці зміни з точки зору відповідності нормам міжнародного кримінального права та необхідності цих змін задля криміналізації більшої кількості діянь. У ст. 1 Конвенції Організації Об'єднаних Націй (далі ООН) проти катувань під терміном “катування” розуміють будь-яку дію, якою будь-якій особі заподіюється сильний біль або страждання, фізичне чи моральне [3]. Порівнюючи її зі змінами до ч. 1 ст. 127 КК України, про які ми згадали, можемо зазначити як позитивні, так і негативні аспекти цих змін в контексті приведення у відповідність положень Кримінального кодексу України до положень Конвенції ООН проти катувань. З позитивного можемо зазначити, що будь-які дії можуть кваліфікуватися як катування. Це цілком відповідає нормі Конвенції, однак в ній катування може бути лише дією, а в ч. 1 ст. 127 КК воно може бути діянням (дією або бездіяльністю). Можемо констатувати, що законодавець підійшов ширше до визначення катування, але чи вірно це? Для цього нам потрібно дати відповідь на питання про можливість вчинення катування шляхом бездіяльності. На нашу думку, формулювання ч. 1 ст. 127 КК дає підстави вважати, що катування може бути вчинене шляхом бездіяльності. Наприклад, потерпіла - це хвора особа похилого віку, яка потребує прийому ліків для полегшення її стану та лікування, а інша особа не надає їй цих ліків з метою того, щоб змусити потерпілу внести його в заповіт задля отримання, наприклад, квартири у спадок.

На жаль, зміни до ч. 1 ст. 127 КК ніяк не вплинули на розуміння потерпілого від катування. Згідно з ч. 1 ст. 55 кримінального процесуального кодексу України (далі КПК), потерпілою у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди [4]. Потерпілою особою катування є людина, тобто фізична особа, щодо якої було вчинене будь-яке умисне діяння, спрямоване на заподіяння їй сильного фізичного болю чи морального страждання з метою примусити її чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі або покарати їх, або залякати її чи інших осіб. Виникає питання, чи можна вважати потерпілою не тільки особу, якій завдають сильний фізичний біль чи моральні страждання, але й ту особу, яку хочуть примусити робити певні дії проти її волі або покарати її у випадках, коли завдають болю або страждань одній особі задля тиску або покарання іншої. Ми вважаємо, що так, в подібних ситуаціях потерпілою особою від катування може бути не лише особа, якій завдають фізичного болю чи моральних страждань, але й та особа, на яку хочуть здійснити вплив

таким чином. По-перше, заподіяння фізичного болю близькій людині може спричинити моральні страждання особи, що вже робить її потерпілою згідно визначення з КПК, наведеного вище. По-друге, катування може проявлятися не лише у заподіянні фізичного болю, але й у заподіянні моральних страждань, про що зазначено у ст. 127 КК України, а отже потерпілих від даного кримінального правопорушення може бути одразу декілька. В підтвердження нашої позиції наведемо рішення Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ) по справі «Karen Petrosyan v. Azerbaijan» від 4 листопада 2021 року [5]. У цій справі ЄСПЛ визнав, що громадянин Вірменії Карен Петросян був затриманий, публічно принижений, підданий катуванню та вбитий азербайджанськими державними агентами. Його батько, Артуш Петросян, дізнався про смерть сина через засоби масової інформації, а тіло було повернуто із затримкою. Суд встановив порушення статті 3 Конвенції (заборона катувань) щодо обох осіб: Карен Петросян був підданий катуванню та вбитий, а Артуш Петросян зазнав сильних моральних страждань через дії щодо його сина, що було визнано порушенням статті 3. Текст Конвенції не створює таку проблему, оскільки там більш точно вказано потерпілого від катування у формулюваннях “будь-якій особі” та “від неї або третьої особи” [3]. Ми вважаємо такі формулювання більш вдалими та пропонуємо внести їх до ст. 127 КК, щоб було чітко зрозуміло, хто може бути потерпілим від катування.

Формулювання “умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання” [1], яке містилося у попередній редакції ст. 127 КК більше відповідало нормам Конвенції ніж новий варіант. Чинна редакція передбачає заподіяння якщо болю, то виключно фізичного, а якщо страждань, то моральних. Однак, очевидним є те, що страждання можуть бути не тільки моральними, але й фізичними. Такі зміни ми вважаємо невдалими, оскільки в Конвенції передбачено, що страждання можуть бути як фізичні, так і моральні, що раніше також було передбачено у КК. Конвенція також передбачає, що біль може бути фізичним чи моральним. Ця норма не відображена ні у старій редакції катування, ні у новій. Біль у сучасному медичному розумінні трактується як складний феномен, що формується під впливом біологічних, психологічних та соціальних чинників [6]. З цього визначення ми бачимо, що біль це далеко не завжди щось фізичне, а тому в цьому аспекті ми також вважаємо норму Конвенції більш вдалою. На жаль, зміни внесені до ч. 1 ст. 127 КК, не в повній мірі відповідають нормам Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання.

Отже, з огляду на всі проблемні моменти, зазначені нами, щодо диспозиції першої частини ст. 127 КК України, пропонуємо внести до неї зміни та викласти її в такій редакції: “Катування, тобто будь-яке умисне діяння, спрямоване на заподіяння будь-якій особі сильного болю або страждання, фізичного чи морального, вчинене з метою примусити її чи третю особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати інформацію чи зізнання, або з метою покарати її чи третю особу за дії, вчинені нею або третьою особою, чи у вчиненні яких вона або третя особа підозрюється, або з метою залякування її чи третьої особи”.

У порівнянні з першою частиною, друга частина ст. 127 КК зазнала менших змін. Тут ми знову можемо побачити, що законодавець замінив дії на діяння, що є логічним після такої ж зміни в ч. 1. Незмінними залишилися обтяжуючі обставини у виді повторності та попередньої змови групи осіб. Головною зміною в другій частині можемо назвати полегшення відповідальності за катування, вчинене з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості. Якщо раніше ці мотиви були чітко прописані, а катування вчинене з будь-якою метою, але за наявності вказаних мотивів вважалося злочином з обтяжуючими обставинами, то тепер мотиви расової національної чи релігійної нетерпимості будуть впливати на кваліфікацію лише якщо катування було вчинене з метою дискримінації. А чи можливо вчинити катування з вказаних мотивів, але не з метою дискримінації? Для відповіді на це питання згадаємо, що мотив дозволяє визначити, чому особа вчиняє злочин, а мета – заради чого, на який результат спрямовано його суспільно небезпечну діяльність. Можемо зробити висновок, що катування з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості не завжди може вчинятись з метою дискримінації. Наприклад, особа може вчиняти катування з метою залякати іншу особу, але з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості. Зменшення кримінальної відповідальності в таких випадках є недоречним, адже зазначені мотиви значно підвищують суспільну небезпечність катування. Такий висновок можна зробити з п. 3 ст. 67 КК України, де вказано, що вчинення кримінального правопорушення на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі чи розбрату або на ґрунті статеві приналежності є обставиною, яка обтяжує покарання [2]. Також, якщо поглянути на інші насильницькі криміналь-

ні правопорушення такі як умисне вбивство, умисне тяжке тілесне ушкодження, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, побої та мордування, то бачимо, що мотиви расової, національної чи релігійної нетерпимості у зазначених кримінальних правопорушеннях є обтяжуючою обставиною незалежно від мети. Тому, на нашу думку, зміни до ч. 2 ст. 127 КК в цій частині є невдалими.

Взагалі мета дискримінації сформульована трохи незрозуміло в ч. 2 ст. 127 КК України. Формулювання “з метою дискримінації, у тому числі з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості” не дає повною мірою зрозуміти, чи законодавець розуміє дискримінацію в широкому значенні, просто акцентуючи увагу на мотивах расової, національної, чи релігійної нетерпимості, чи він цим формулюванням мав на увазі, що катування з метою дискримінації може бути вчинене лише з вказаних мотивів і ні за якими більше. Якщо звернутися до формулювання, вказаного в Конвенції ООН проти катувань, то ми побачимо, що мета катування у виді дискримінації там вказана більш точно та широко. Про це нам також каже формулювання ч. 1 ст. 1 Конвенції: “чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого характеру” [3]. Можемо припустити, що український законодавець також мав на увазі таке ж значення мети дискримінації як і в Конвенції. Про це нам також каже те, що в попередній редакції ст. 127 КК України, що діяла до внесення змін в 2022 році, мета дискримінації при вчиненні катування мала взагалі інше значення та воно було більш вузьким “з метою дискримінації його (потерпілого) або інших осіб” [1]. Таке формулювання суперечило тексту Конвенції. Його також критикував Ю.О. Поліщук. Він зазначав, що дискримінація, як ознака цього злочину, є мотивом, а не метою катування та запропонував викласти диспозицію тоді ще ч. 1 ст. 127 КК України в такій формі: «катування... з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого характеру» [7, с. 411, 416].

Факт того, що формулювання мети дискримінації змінилось разом з внесенням змін до ст. 127 КК України в 2022 році, може свідчити про те, що законодавець хотів привести його у відповідність до міжнародних норм. Однак, на нашу думку, чинне формулювання також не є однозначним. Якщо мається на увазі, що катування може бути вчинене з метою дискримінації з будь-яких причин, в тому числі з мотивів расової, національної, чи релігійної нетерпимості, то виникає питання необхідності наголошення на цих мотивах, що може породжувати певне хибне сприйняття цієї норми. А якщо передбачено, що катування з метою дискримінації може бути вчинене лише з мотивів расової, національної, чи релігійної нетерпимості, то це порушує норми Конвенції ООН проти катувань. Згідно зі статтею 9 Конституції України та положеннями Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року, у разі виникнення колізії пріоритет мають норми міжнародних договорів, на які надала згоду Верховна Рада України. Водночас частина 4 статті 3 Кримінального кодексу України встановлює заборону на застосування аналогії закону у сфері кримінальної відповідальності, тобто забороняє поширення норм кримінального права на суспільні відносини, які не врегульовані безпосередньо національним чи міжнародним законодавством [8, с. 167]. Тому, для уникнення неточностей, пропонуємо викласти диспозицію ч. 2 ст. 127 КК України у такій редакції “Те саме діяння, вчинене повторно або за попередньою змовою групою осіб, або з метою дискримінації будь-якого характеру, чи з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості”.

Найбільша ж зміна, а точніше доповнення знаходиться в третій частині ст. 127 КК, яка з'явилась лише в 2022 році, а раніше не існувала взагалі. Вона посилює відповідальність за катування для представників держави, в тому числі й іноземної, виділяючи їх як спеціальних суб'єктів. Раніше для зазначених осіб кримінальна відповідальність за катування була на рівні з іншими особами. В пояснювальній записці до законопроекту № 2812-IX законодавець зазначає, що Конвенцією передбачений спеціальний суб'єкт катування, який не був передбачений на той момент чинними положеннями статті 127 КК України [9]. Отже, метою таких змін було посилити кримінальну відповідальність за катування для представників держави, в тому числі іноземної, та привести норми національного законодавства у відповідність з міжнародними нормами. Зазначенні нововведення напряду стосуються ратифікації Україною Римського Статуту, де катування є складовою воєнних злочинів [10]. Також такі зміни дуже важливі з огляду на неспровоковану агресію проти України 24.02.2022 р. та чисельним збільшенням випадків вчинення катувань саме представниками іноземної держави. Законодавець додав примітку до статті 127 для того, щоб зрозуміти хто є представниками держави та представниками іноземної держави. Вона була взята зі ст. 146-1 КК, яка передбачає кримінальну відповідальність за насильницьке зникнення, оскільки в цих двох злочинах законодавець передбачив однакових спеціальних суб'єктів.

Ми вважаємо напрямок до досягнення зазначених цілей загалом вдалим. По-перше, законодавець зміг привести норми національного законодавства у відповідність з міжнародними. Після початку повномасштабної війни стало критично важливо мати уніфіковану правову базу для кваліфікації катувань, вчинених, наприклад, іноземними військовими або спецслужбами. Посилення кримінальної відповідальності за катування для представників нашої держави також було дуже важливим. Представникам держави значно легше вчиняти катування завдяки їх повноваженням. Користуючись своїм статусом, їм можна уникнути покарання або взагалі приховати сам факт вчинення кримінального правопорушення. Також для представників держави більша спокуса для вчинення катування, наприклад, задля вибивання хибних показань.

Вважаємо за необхідне посилити кримінальну відповідальність за катування, вчинене в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Аргументуємо це тим, що в зазначений період це діяння може нести набагато більшу суспільну небезпеку та більш тяжкі наслідки. Особливо це стосується представників держави, повноваження яких в такі періоди значно розширюються у порівнянні з і так широким переліком повноважень, що вони мають у мирний час. Законодавець вже передбачав подібне посилення кримінальної відповідальності у випадках коли кримінальне правопорушення було вчинене в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Зокрема така норма міститься у кримінальних правопорушеннях проти власності. Однак, на нашу думку, підхід коли вчинення правопорушення в умовах воєнного чи надзвичайного стану визнається кваліфікованою ознакою лише стосовно деяких кримінальних правопорушень не є вірним. По-перше, не тільки катування або кримінальні правопорушення проти власності можуть нести більшу суспільну небезпеку та більш тяжкі наслідки в умовах воєнного чи надзвичайного стану, але й більшість кримінальних правопорушень, передбачених КК. По-друге, вже наявна проблема, коли будь-яка, наприклад, крадіжка, яка зараз вчиняється буде містити кваліфікуючу ознаку у виді вчинення в умовах воєнного стану. Однак, ми маємо розуміти різницю, коли така крадіжка, наприклад, вчиняється в зоні бойових дій, де власники квартири виїхали, а злочинці викрадають майно з неї, та коли вона вчиняється, умовно, в зоні де немає бойових дій в продуктовому магазині. У цих двох крадіжок зовсім різний ступінь суспільної небезпеки та тяжкість наслідків від їх вчинення, але вони обидві зараз будуть містити кваліфікуючу ознаку у виді вчинення в умовах воєнного стану. З огляду на це, пропонуємо внести доповнення до ч. 1 ст. 67 КК України та додати до обставин, що обтяжують покарання вчинення кримінального правопорушення в умовах воєнного або надзвичайного стану, а також прибрати цю кваліфікуючу ознаку зі статей особливої частини КК де вона передбачена. Ці зміни дозволять суду самому вирішувати в яких випадках потрібно обтяжувати покарання за вчинення правопорушення в умовах воєнного чи надзвичайного стану та посилять кримінальну відповідальність за вчинення кримінальних правопорушень в таких умовах, коли це посилення є дійсно доцільним.

Зазначимо, що редакція ч. 3 ст. 127 КК України теж не зовсім ідеальна та має деяку проблему. Як ми вже вказували, у Римському Статуті, який Україна ратифікувала у 2024 році, катування входить до переліку воєнних злочинів [10]. Також, звертаючись до ч. 1 ст. 438 КК України, бачимо, що воєнними злочинами визнаються жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій [2]. З цього формулювання можемо зрозуміти, що катування може бути способом вчинення воєнних злочинів. Тоді, якщо катування вчиняється представниками іноземної держави на окупованій території, то воно буде складовим воєнних злочинів, що передбачені ч. 1 ст. 438 КК України, але формулювання ч. 3 ст. 127 КК буде провокувати проблеми щодо кваліфікації. Тому, для усунення таких неточностей, пропонуємо додати до ч. 3 ст. 127 КК України формулювання "за відсутності ознак воєнних злочинів". Це дозволить уникнути дублювання та спростить практику правозастосування.

Зміни щодо катування були внесені не тільки до ст. 127 КК, але й до інших статей. Так ч. 5 ст. 49 КК було доповнено так, що тепер давність не застосовується до представників держави, в тому числі іноземної, які вчинили катування. До ч. 1 ст. 69 внесли зміни, які не дозволяють призначити більш м'яке покарання за катування, вчинене представниками держави, в тому числі іноземної. Ч. 1 ст. 75 було змінено таким чином, щоб унеможливити звільненні від покарання з випробуванням стосовно представників держави, в тому числі іноземної. А ч. 6 ст. 80 була допов-

нена словами: “Давність не застосовується у разі засудження за катування, передбачене частиною третьою статті 127” [2]. Всі ці зміни свідчать про значне посилення кримінальної відповідальності за катування представників держави, в тому числі іноземної, а також унеможлиблює їх уникнення або послаблення покарання будь-яким чином, що, на нашу думку, є правильним. Свою позицію щодо цього ми вже згадували, коли розглядали ч. 3 ст. 127 КК та примітку до неї.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що зміни, внесені до статті 127 КК України у 2022 році, стали важливим кроком на шляху адаптації кримінального законодавства до міжнародних стандартів, зокрема до положень Конвенції ООН проти катувань. Розширення конструкції злочину до поняття “будь-яке умисне діяння” дозволяє охопити бездіяльність як спосіб вчинення катування, що є доречним в умовах сучасної правозастосовної практики.

Водночас у новій редакції наявні певні недоліки: нечіткість формулювання потерпілої особи, не повне охоплення болю і страждань, незрозуміле визначення мети дискримінації та мотивів расової, національної та релігійної нетерпимості.

Запровадження частини третьою до статті 127 КК України, яка передбачає підвищену відповідальність для представників держави, у тому числі іноземної, є цілком виправданим та відповідає міжнародним стандартам. Разом із тим, доцільним виглядає її уточнення шляхом додавання застереження «за відсутності ознак воєнного злочину», що дозволить уникнути дублювання з кваліфікацією за статтею 438 КК України.

Окремої уваги заслуговує пропозиція доповнити частину першу статті 67 КК України пунктом про вчинення злочину в умовах воєнного або надзвичайного стану як обставину, що обтяжує покарання. Такий підхід відображає сучасні виклики, з якими стикається правова система України, та відповідає тенденціям посилення відповідальності за правопорушення, що вчиняються у період надзвичайних загроз.

Запропоновані у статті пропозиції можуть бути використані як основа для подальшого реформування кримінального законодавства України в контексті виконання державою міжнародно-правових зобов'язань у сфері запобігання катуванням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України: закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III в редакції від 25.11.2021 р. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20211125#Text>.
2. Кримінальний кодекс України: закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III в редакції від 09.05.2025 р. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
3. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984 р. № 995_085 в редакції від 13.11.1998 р. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2021 р. № 465-VI в редакції від 09.05.2025 р. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20250509#Text>.
5. CASE OF PETROSYAN v. AZERBAIJAN. [Електронний ресурс]. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22\[%22001-212965%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22[%22001-212965%22]).
6. Walters, Edgar T. (2018). Nociceptive Biology of Molluscs and Arthropods: Evolutionary Clues About Functions and Mechanisms Potentially Related to Pain. *Frontiers in Physiology*. 9. URL: <https://www.frontiersin.org/journals/physiology/articles/10.3389/fphys.2018.01049>.
7. Поліщук Ю. О. Проблеми розуміння дискримінації як однієї з цілей катування. *Форум права*. 2008. № 3. С. 411–418.
8. Кримінальна відповідальність за катування в Україні та зарубіжних країнах: навч. посіб. / за заг. ред. д.ю.н., проф. А.В. Савченка. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. 240 с.
9. Пояснювальна записка до проекту Закону України від 02.04.2021 № 5336. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/GI04812A?an=3>.
10. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17.07.1998 р. № 995_588. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

УДК 343.28/.29.01(477)(02)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.35>

КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ ГРУПОВИХ ПРАВИЛ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ У ЗВ'ЯЗКУ З ВАГІТНІСТЮ ЗАСУДЖЕНОЇ АБО НАЯВНІСТЮ У НЕЇ ДИТИНИ

Коломієць С.С.,
*доктор філософії у галузі права,
старший викладач кафедри менеджменту
та публічного адміністрування
факультету економіки та бізнесу
Таврійського державного агротехнологічного університету
імені Дмитра Моторного
ORCID: 0000-0001-9023-5310
e-mail: kolomietss97@gmail.com*

Коломієць С.С. Концептуальна модель групових правил звільнення від покарання у зв'язку з вагітністю засудженої або наявністю у неї дитини.

У статті на підставі встановлених спільних рис у передумовах, підставах, порядку, умовах та кримінально-правових наслідках для застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років (ст. 79 КК) та звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (ст. 83 КК) визначено групові правила звільнення від покарання у зв'язку з вагітністю засудженої або наявністю у неї дитини.

Встановлено, що передумови звільнення від покарання на підставі ч. 1 ст. 79 КК та ч. 1 ст. 83 КК збігаються у видах покарань, від яких звільняється жінка. З урахуванням наведеного першим груповим правилом, яке має врахувати суд у разі звільнення від покарання вагітної жінки або жінки, яка має на утриманні малолітню дитину, повинна стати вимога про врахування виду та строку покарання, що призначений або відбувається жінкою за злочин певного виду й тяжкості. Другим груповим правилом звільнення від покарання у зв'язку з вагітністю засудженої або наявністю у неї дитини має стати вимога про врахування судом потенційного впливу жінки на становлення особистості дитини. Оцінити такий потенційний вплив на дитину суд може через врахування обставин, що характеризують тяжкість вчиненого кримінального правопорушення, особи винної, та інших обставин справи, що певною мірою свідчать про особисті характеристики жінки. Третім груповим правилом звільнення від покарання у зв'язку з вагітністю засудженої або наявністю у неї дитини має стати правило про врахування судом можливості забезпечення жінкою самотійно або її сім'єю чи близькими родичами, що дали згоду на спільне проживання з нею, належних умов для виховання дитини. Четвертим груповим правилом звільнення від покарання у зв'язку з вагітністю засудженої або наявністю у неї дитини має стати правило про врахування судом тривалості іспитового строку, протягом якого жінка повинна виконати встановлені їй обов'язки, що мають бути роз'яснені їй судом. Останнім груповим правилом звільнення від покарання у зв'язку з вагітністю засудженої або наявністю у неї дитини має стати вимога про необхідність оцінювання судом поведінки засудженої жінки під час догляду та виховання дитини.

Сформульовано концептуальну модель групових правил звільнення від покарання у зв'язку з вагітністю засудженої або наявністю у неї дитини.

Ключові слова: звільнення від покарання, звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років, звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, групові правила звільнення від покарання; групові правила звільнення від покарання у зв'язку з вагітністю засудженої або наявністю у неї дитини.

Kolomiets S.S. Conceptual model of group rules of release from punishment due to the convict's pregnancy or the presence of a child.

The article, based on the established common features in the prerequisites, grounds, procedure, conditions, and criminal law consequences for the application of release from serving a sentence with probation for pregnant women and women with children under seven years of age (Article 79 of the Criminal Code) and release from serving a sentence for pregnant women and women with children under three years of age (Article 83 of the Criminal Code), defines group rules for release from punishment due to the convict's pregnancy or the presence of a child.

It is established that the prerequisites for release from punishment based on Part 1 of Article 79 of the Criminal Code and Part 1 of Article 83 of the Criminal Code coincide in the types of punishments from which a woman is exempted. Taking into account the above, the first group rule that the court must take into account in the event of release from punishment of a pregnant woman or a woman who has a minor child in her care should be the requirement to take into account the type and term of punishment that the woman has been or is serving for a crime of a certain type and severity. The second group rule for release from punishment due to the convict's pregnancy or the presence of a child should be the requirement for the court to consider the potential influence of the woman on the formation of the child's personality. The court may assess such potential impact on the child by considering the circumstances that characterize the severity of the criminal offense committed, the identity of the guilty person, and other circumstances of the case that to some extent indicate the personal characteristics of the woman. The third group rule for release from punishment due to the convict's pregnancy or the presence of a child should be the rule that the court takes into account the possibility of the woman herself or her family or close relatives who have consented to living with her to provide appropriate conditions for raising a child. The fourth group rule for release from punishment due to the convict's pregnancy or the presence of a child should be the rule that the court considers the duration of the probationary period, during which the woman must fulfill the duties assigned to her, which must be explained to her by the court. The last group rule for release from punishment due to the convict's pregnancy or the presence of a child should be the requirement that the court assess the behavior of the convicted woman during the care and upbringing of the child.

A conceptual model of group rules for release from punishment due to the convict's pregnancy or the presence of a child is formulated.

Key words: release from punishment, release from serving a sentence with probation for pregnant women and women with children under seven years of age, release from serving a sentence for pregnant women and women with children under three years, group rules for release from punishment; group rules for release from punishment due to the convict's pregnancy or the presence of a child.

Постановка проблеми. У кримінальному кодексі України (далі – КК) для вагітних жінок і жінок, що мають малолітніх дітей передбачено два самостійних види звільнення від покарання: звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років (ст. 79 КК) та звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (ст. 83 КК).

Витоки цих різновидів звільнення від покарання пов'язані з їхнім особливим значенням, намаганням заради дитини та її майбутнього максимально зменшити обсяг державного примусу щодо її матері [1, с. 24]. Підтримують цю наукову тезу і вітчизняні суди. В своїх постановках Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду зазначає про те, що закріплення ст. 79 у кримінальному законодавстві зумовлено тим, що закон ставить інтереси дитини, її виховання, нормальні умови життя для вагітної жінки вище, ніж негайне виконання покарання [2, 3].

Системний аналіз положень статей 79 та 83 КК дає змогу встановити чимало спільних ознак цих різновидів звільнення від покарання, зокрема, щодо: передумов, підстав, порядку, умов та кримінально-правових наслідків звільнення від покарання. На підставі цих спільних ознак, на нашу думку, можна сформулювати групові правила звільнення від покарання у зв'язку з вагітністю засудженої або наявністю у неї дитини¹.

¹ Система загальних засад звільнення від покарання складається з універсальних, групових та спеціальних правил звільнення від покарання. Універсальні правила загальних засад звільнення від покарання поширюються на всі без винятку види звільнення від покарання. Групові правила звільнення від покарання – на об'єднані в групи різновиди звільнення від покарання у зв'язку з: давністю; недоцільністю застосування щодо засудженої особи покарання; виправленням засудженої особи, яка відбуває покарання; станом здоров'я засудженої особи; вагітністю засудженої або наявністю у неї дитини. Своєю чергою спеціальні правила загальних засад звільнення від покарання регулюють застосування специфічних правовідносин [4].

Стан опрацювання проблематики. Кримінально-правові проблеми звільнення від покарання у зв'язку з вагітністю засудженої або наявністю у неї дитини досліджені у наукових працях, зокрема, О.П. Гороха, О.О. Книженко, В.О. Меркулової, О.О. Наумова, Є.О. Письменського, Г.В. Плахотник, В.В. Скибицького, П.В. Хряпінського, І.В. Шимончука. Намагання визначити уніфіковані правила звільнення від покарання у зв'язку з вагітністю засудженої або наявністю у неї дитини у кримінально-правовій доктрині робилися лише поодинокі. Вперше цю ідею в своїй докторській дисертації у 2019 р. висловив український вчений О.П. Горох. Однак попри сформульовані цим вченим концептуальні ідеї чимало питань в аналізованому аспекті потребують свого більш ґрунтовного дослідження.

Мета дослідження – формулювання концептуальної моделі групових правил звільнення від покарання у зв'язку з вагітністю засудженої або наявністю у неї дитини.

Виклад основного матеріалу. Передумови звільнення від покарання на підставі ч. 1 ст. 79 КК та ч. 1 ст. 83 КК збігаються у видах покарань, від яких звільняється жінка. Однак, якщо у разі застосування ст. 79 КК певні покарання їй лише призначені, то у разі застосування ст. 83 КК – вона вже їх має відбувати. У цьому, зокрема, полягає й одна з основних відмінностей між цими різновидами звільнення від покарання: положення ст. 79 КК суди мають застосовувати під час ухвалення вироку (п. 2 ч. 4 ст. 374 КПК), а положення ст. 83 КК – під час виконання вироку (п. 4 ч. 1 ст. 537 КПК).

За положеннями аналізованих статей, видами покарань, від яких звільняється вагітна жінка або жінка, яка має дитину певного віку, є лише два види основних покарань: обмеження волі та позбавлення волі на строк не більше ніж п'ять років. Водночас законодавець встановлює заборону на застосування положень ст. 79 КК до аналізованих категорій жінок у разі їх засудження до позбавлення волі на строк більше п'яти років за тяжкі і особливо тяжкі злочини, а також за корупційні кримінальні правопорушення, кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією. Своєю чергою положення ст. 83 КК не можуть бути застосовані до жінок, які відбувають позбавлення волі на строк більше п'яти років за умисні тяжкі та особливо тяжкі злочини.

Щодо звільнення жінок від основних покарань положення закону є однозначними. Стосовно ж додаткових покарань положення статей 79 та 83 КК не є одноманітними. Якщо в ч. 1 ст. 79 КК чітко зазначено, що суд може звільнити засуджену від відбування і додаткового покарання, то в ст. 83 КК такої конкретизації законодавець не зробив. Наведена обставина дає нам змогу погодитися з О. П. Горохом та Г.В. Плахотник [5, с. 364; 6, с. 54–56] у тому, що відсутність у ст. 83 КК приписів про можливість звільнення засудженої жінки від відбування додаткового покарання (на відміну від статей 79–82 КК) може мати лише одне тлумачення: законодавець не допускає такої можливості.

Отже, першим груповим правилом, яке має врахувати суд у разі звільнення від покарання вагітної жінки або жінки, яка має на утриманні малолітню дитину, може стати вимога про врахування *виду та строку покарання, що призначений або відбувається жінкою за злочин певного виду й тяжкості*.

Після встановлення передумов для застосування положень статей 79 та 83 КК суд має вирішити питання про те, чи заслуговує вагітна жінка або жінка, яка має малолітню дитину, на звільнення від покарання.

Слід зазначити, що закріплена законодавцем у статтях 79 та 83 КК дискреція суду на можливість (а не обов'язок) застосування положень цих статей дає змогу багатьом юристам стверджувати, що стан вагітності або наявності у жінки дитини не є самодостатніми підставами (умовами) для ухвалення судом позитивного рішення про її звільнення від покарання. Юристи наголошують на тому, що суд має також врахувати обставини, що характеризують тяжкість вчиненого злочину, особу винної, та інші обставини справи [5, с. 243–244, 364; 7, с. 271; 8, с. 236, 249; 9, с. 91]. З огляду на це дехто з правників наполягає на додатковому врахуванні під час вирішення аналізованих питань про звільнення таких обставин: здійснення жінкою посягання на певний об'єкт правової охорони, використання певного способу та знарядь вчиненого злочину, мотиви вчинення злочину, характеристики жінки за місцем проживання та роботи, ставлення жінки до вживання алкогольних напоїв, наркотичних засобів, її перебування на наркологічному та психіатричному обліках, її кримінальне минуле тощо [5, с. 244].

Проведене нами вивчення судової практики свідчить про те, що суди дослухаються до таких рекомендацій. В абсолютній більшості справ суди під час вирішення питання про застосування

аналізованих статей додатково враховували тяжкість кримінального правопорушення, за яке було засуджено жінку, встановлюючи зокрема: чи було застосовано насильство; які були наслідки кримінального правопорушення; яким був розмір спричиненої шкоди (чи було її відшкодовано); які були мотиви і мета протиправних дій. Наприклад, постановою ККС ВС від 16 листопада 2023 р. у справі № 686/30843/21 було скасовано ухвалу апеляційного суду, якою залишено в силі вирок суду першої інстанції щодо вагітної жінки, яка з метою збуту придбала 3 згортки особливо небезпечного наркотичного засобу, обіг якого заборонено, та 91 згорток, який містив особливо великий розмір психотропної речовини, обіг якої заборонено, та яка була звільнена від відбування покарання з випробуванням на підставі ст. 79 КК. ККС ВС констатував, що таке рішення «не відповідає принципам законності та справедливості покарання» [10].

Суди також враховують характеристики жінки як особи винної, серед яких: стан здоров'я жінки, її поведінку до та після вчинення кримінального правопорушення в побуті, за місцем роботи чи навчання; наявність судимостей, адміністративних стягнень; наявність на утриманні дітей та осіб похилого віку, її матеріальний стан. Показовою в цьому аспекті є постанова ККС ВС від 18 травня 2021 р. у справі № 191/4297/18, у якій суд зазначив, що для застосування ст. 79 КК законодавець визначив відповідні підстави: формально-юридичні (містяться безпосередньо у ст. 79 КК і стосуються певних ознак особи) та оціночні (індивідуальні особливості конкретного кримінального провадження, характер дій винної особи, її спосіб життя тощо). Встановлення оціночних підстав є елементом реалізації дискреційних повноважень суду. Отже, для правильного застосування ст. 79 КК суд має не тільки встановити факт наявності на утриманні жінки дитини віком до семи років, але й дати належну оцінку тяжкості та обсягу вчинених суспільно небезпечних діянь, усім даним про особу обвинуваченої, з'ясувати, чи сприяє її спосіб життя забезпеченню інтересів дитини [2].

Безумовно, обставини, що характеризують тяжкість вчиненого правопорушення, особу винної, є важливими в аспекті захисту інтересів дитини, заради майбутньої долі якої суд, власне, ухвалює рішення про звільнення від покарання на підставі статей 79, 83 КК. Проте через невирішеність цієї проблеми в законодавстві постає питання про те, як зорієнтувати суди на врахування зазначених вище обставин під час правозастосування. Вважаємо, що дотримання судами саме групових правил звільнення від покарання для цієї категорії осіб сприятиме одноманітності судової практики в цьому питанні.

На нашу думку, зазначені вище обставини, що характеризують тяжкість вчиненого злочину, особу винної, та інші обставини справи певною мірою свідчать про особисті характеристики жінки, частина з яких може мати вияв у вчиненому кримінальному правопорушенні. І саме за допомогою цих характеристик суд може дати відповідь на запитання, чи здатна жінка як особистість, засуджена за певне кримінальне правопорушення, позитивно вплинути на становлення особистості своєї дитини.

Особистість – це сукупність різних рис і вад характеру, що роблять людину унікальною, несхожою на інших. Вона містить у собі не тільки духовні властивості, але й фізичні, розумові, емоційні та соціальні, а також відбиває властивості вроджені або обумовлені навколишнім середовищем. Ці якості особистості не розвиваються спонтанно, а формуються в умовах чітко вираженої батьківської турботи й любові, коли родина формує в дитини потребу бути відданим, здатність співчувати й радіти іншим людям, нести відповідальність за себе та за інших, прагнення навчитись самому [11]. З огляду на це на батьків державою покладається відповідальність за виховання, навчання та розвиток дитини (ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства»).

Вважаємо, що суд під час вирішення питання про звільнення жінки від покарання на підставі статей 79, 83 КК має оцінити її психічні властивості (спрямованості рис її темпераменту й характеру, здібності, особливості психічних процесів), що знайшли вияв у вчиненому кримінальному правопорушенні в поєднанні з особистими характеристиками засудженої.

Ймовірно, що доповіді органу пробації для всебічного оцінювання судом особистості жінки може бути недостатньо. Тому видається, що суду під час вирішення цього питання варто призначити судово-психологічну експертизу. Таке експертне дослідження, на нашу думку, не лише визначить психологічні особливості засудженої жінки (її установки, ціннісні орієнтації, характер та щирість поведінки), а й допоможе оцінити перспективи їхнього впливу на становлення особистості дитини жінки.

Отже, важливим груповим правилом, яке суд має врахувати у разі звільнення від покарання вагітної жінки або жінки, яка має на утриманні малолітню дитину, є, на нашу думку, вимога про врахування судом *потенційного впливу жінки на становлення особистості дитини*.

Як зазначено вище, законодавство зобов'язує батьків не лише позитивно впливати на становлення особистості своєї дитини, а й створювати належні умови для її розвитку.

В аспекті аналізу застосування до жінки положень ст. 83 КК В.О. Меркулова зазначає, що для позитивного вирішення аналізованого питання у жінки мають бути наявні соціально корисні зв'язки, житло, мінімальні матеріальні умови, що можуть забезпечити можливість жінці займатися вихованням дитини, піклуватися про її нормальний розвиток, не допустити її захворювання [12, с. 213]. Схожим чином аналізують цю обставину й інші українські юристи [8, с. 249]. Вартий уваги в цьому питанні підхід Т.В. Плахотник, яка, систематизувавши відповідні положення, зазначає, що самостійне створення засудженою жінкою належних умов для розвитку дитини передбачає матеріальне, організаційне та особисте забезпечення таких умов [5, с. 96–99].

Вивчення судової практики свідчить про те, що суди, досліджуючи наявність у засудженої умов для розвитку дитини, аналізують це питання в комплексі. Наприклад, Димитровський міський суд Донецької області, досліджуючи це питання, вказав: «...забезпечення належних умов для виховання дитини має як матеріальний, так і соціальний та морально-етичний аспекти, і саме сукупність цих аспектів має бути наявною для висновку про можливість забезпечення умов для виховання дитини» [13].

Якщо жінка не має можливості самостійно забезпечити належні умови для виховання дитини, їй на допомогу може прийти її сім'я або родичі, надавши згоду на спільне проживання з нею. Коло таких осіб для правозастосування можна визначити, звернувшись до п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК. До осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі осіб, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі, суди, наприклад, справедливо зараховують цивільних чоловіків засуджених жінок [14].

Г.В. Плахотник слушно зазначає, що сама лише наявність у засудженої жінки сім'ї чи родичів, які дали згоду на спільне з нею проживання, без аналізу наявної можливості в таких осіб забезпечити належні умови для виховання дитини є помилковим законодавчим рішенням [6, с. 96–99]. Доречно зазначити, що судова практика йде саме шляхом встановлення наявної можливості у сім'ї або родичів можливості забезпечити жінку та її дитину усім необхідним [15, 16].

Наявність сім'ї або родичів, які дали згоду на спільне проживання з жінкою, або наявність у жінки можливостей самостійно забезпечувати належні умови для виховання дитини визначено лише як умови звільнення від покарання, передбаченого ст. 83 КК. Однак постає питання про те, чому законодавець не вимагає аналізувати ці обставини в аспекті застосування до жінки звільнення від відбування покарання при застосуванні ст. 79 КК.

Ймовірно, законодавець убачає в ст. 79 КК спеціальний вид звільнення від відбування покарання з випробуванням, про що зазначає чимало українських правників. Однак, на нашу думку, правова природа статей 79 та 83 КК є іншою. Ці різновиди звільнення від покарання виникли у вітчизняному законодавстві з метою захисту насамперед інтересів дитини. Тому, оцінюючи можливість звільнення жінки від покарання на стадії ухвалення вироку, суд має аналізувати здатність жінки або її сім'ї (чи близьких родичів) створити належні умови для виховання дитини. Питання про можливість створення жінкою або її сім'єю (чи родичами) належних умов для розвитку дитини є однаково важливим для вирішення питання про можливість звільнення жінки від покарання як на стадії ухвалення вироку, так і його виконання. З огляду на наведене погоджуємося з В.Я. Конопельським та Г.Я. Резніченко, які пропонують доповнити ст. 79 КК положенням (аналогічно тим, що нині закріплено в ст. 83 КК), яке зобов'язуватиме суд встановлювати можливість застосування цієї статті лише до жінки, яка має сім'ю або родичів, що дали згоду на спільне проживання з нею, або яка має можливість самостійно забезпечити належні умови для виховання дитини [17, с. 437].

Отже, вирішуючи питання про те, чи заслуговує вагітна жінка або жінка, яка має малолітню дитину, на звільнення від покарання, суд заради забезпечення інтересів дитини має також оцінити наявність можливості забезпечення жінкою самостійно або її сім'єю чи близькими родичами, що дали згоду на спільне проживання з нею, належних умов для виховання дитини. Це положення заслуговує на закріплення як групове правило про врахування судом *можливості забезпечення жінкою самостійно або її сім'єю чи близькими родичами, що дали згоду на спільне проживання з нею, належних умов для виховання дитини*.

Після позитивного вирішення судом питання про те, чи заслуговує вагітна жінка або жінка, яка має малолітню дитину, на звільнення від покарання, суд має встановити такий жінці іспитовий строк, протягом якого вона має довести обґрунтованість ухваленого щодо неї судового рішення. Протягом встановленого судом іспитового строку жінка має продемонструвати позитивну поведінку, оскільки від цього залежить можливість її остаточного звільнення судом від покарання. Вимоги до такої позитивної поведінки вичерпно визначено в законі. Відповідно до частин 5–6 статей 79, 83 КК жінка не повинна: 1) відмовитися від дитини; 2) передати дитину в дитячий будинок; 3) зникнути з місця проживання; 4) ухилятися від виховання дитини; 5) ухилятися від догляду за дитиною; 6) вчиняти систематично правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про небажання стати на шлях виправлення; 7) вчинити нове кримінальне правопорушення.

Законодавчі вимоги до змісту вироку (ст. 374 КПК) та ухвали (ст. 372 КПК) не містять вимоги роз'яснити жінці, яка звільняється від покарання на підставі ст. 79 або ст. 83 КК, вимоги до її поведінки. Абзац 5 ч. 4 ст. 374 КПК містить лише вимогу зазначити в резолютивній частині вироку, зокрема, тривалість іспитового строку та обов'язки, покладені на засуджену.

Постає питання: чи всім жінкам, які звільняються від покарання на підставі ст. 79 або ст. 83 КК, відомі вимоги до їхньої подальшої поведінки, вказані в частинах 5–6 статей 79, 83 КК? Чимало з них необізнані з вимогами закону. Аналіз судових рішень, на підставі яких жінки звільняються від покарання на підставі статей 79, 83 КК, дає змогу зробити висновок про те, що суди здебільшого не роз'яснюють жінкам положення частин 5–6 статей 79, 83 КК. Необізнаність із вимогами до поведінки, встановленими законом, може призвести до проявів поведінки, яка буде розцінена в подальшому судами як негативна, хоча жінка про це може й не здогадуватися. Це може згодом призвести до направлення жінки для відбування покарання.

Як відомо, незнання закону не звільняє від відповідальності. Утім, ідеться про долю не лише самої жінки, а і її дітей.

У Висновку № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про якість судових рішень зазначено: «Щоб мати ознаки високої якості, судові рішення повинно сприйматися сторонами по справі та суспільством у цілому як результат правильного застосування юридичних норм, справедливого судового процесу та належної оцінки фактів, а також як таке, що може бути ефективно виконаним» (п. 31). Усі судові рішення повинні бути зрозумілими, викладеними чіткою й простою мовою (п. 32). Судові рішення повинні бути вмотивованими (п. 34). Будь-який присуд, що міститься в судовому рішенні або виданий на його підставі, повинен бути викладений зрозумілою й недвозначною мовою так, щоб його можна було впровадити або, коли йдеться про судовий наказ, виконати чи здійснити встановлену виплату (п. (р) Основних висновків та рекомендацій) [18]. Певні вимоги до судового рішення сформулювала й Велика Палата Верховного Суду: «...не повинно викликати сумнівів чи заперечень відносно того, що всі судові рішення повинні бути зрозумілими, викладеними чіткою і простою мовою і це є необхідною передумовою розуміння рішення сторонами та громадськістю» [19].

З огляду на наведене вище вважаємо, що суди під час вирішення питання про звільнення жінок від покарання на підставі ст. 79 або 83 КК мають роз'яснювати жінкам вимоги до їхньої подальшої поведінки, вказані в частинах 5–6 статей 79, 83 КК. Це положення варто закріпити як певне групове правило (його зміст буде викладено нижче). Законодавча пропозиція В. Я. Конопельського та Г. Я. Резніченко прямо закріпити в ст. 76 КК обов'язок «забезпечувати належні умови для догляду та виховання дитини» [17, с. 438] є дещо неповною, оскільки в частинах 5–6 статей 79, 83 КК зазначено значно більше складових позитивної поведінки жінки.

Окрім демонстрації позитивної поведінки, жінка, звільнена на підставі ст. 79 КК, повинна дотримуватися покладених на неї обов'язків, встановлених відповідно до ст. 76 КК. В аспекті аналізованого хочемо звернути увагу на відсутність системного підходу законодавця до питання встановлення обов'язків для однакової категорії жінок. Постає, зокрема, питання про те, чому обов'язки, передбачені ст. 76 КК, законодавець вирішив не покласти на жінку, що звільняється від відбування покарання на підставі ст. 83 КК. На нашу думку, відповідь на це питання слід шукати в розвитку інституту пробації в Україні.

Рекомендація СМ/Рес (2010)1 Комітету міністрів державам-членам про Правила Ради Європи про пробацію в частині здійснення нагляду вказує: нагляд варто розглядати не лише як контрольну функцію, але і як засіб консультування правопорушників, надання їм допомоги або створення мотивації. За

можливості нагляд потрібно поєднувати з іншими заходами виховного характеру, які можуть здійснювати служба пробачії або інші відомства (наприклад, навчання, професійна підготовка, працевлаштування та лікування). Відповідно до національного законодавства, служба пробачії може здійснювати нагляд до, під час або після судового розгляду, зокрема у разі умовного звільнення від покарання або відстрочки відбування покарання, у разі дострокового звільнення (пункти 53, 55).

Невипадково в проєкті нового КК запропоновано застосовувати засоби пробачії до особи, щодо якої, зокрема, не виконується строкове ув'язнення у зв'язку із його заміною обмеженням свободи (ст. 3.4.5); відстрочено виконання призначеного покарання у зв'язку з особливою обставиною (ст. 3.4.9); зупинено виконання строкового ув'язнення у зв'язку із його заміною обмеженням свободи (ст. 3.4.10); замінено довічне ув'язнення обмеженням свободи (стаття 3.4.12 цього Кодексу) (ст. 3.4.12) (пункти 2–5 ч. 1 ст. 3.5.2) [20].

Слід зазначити, що для законодавчого вирішення в КК питання про встановлення обов'язків, передбачених ст. 76 КК, для жінок, які звільняються від відбування покарання на підставі ст. 83 КК, створені передумови і в Законі України «Про пробачію». Зокрема, Закон України «Про пробачію» підставою для застосування пробачії визначає не лише обвинувальний вирок суду, яким особу звільнено від відбування покарання з випробуванням, а й ухвалу суду про звільнення від відбування покарання вагітної жінки або жінки, яка має дитину віком до трьох років (ч. 2 ст. 7). Своєю чергою наглядова пробачія – це, зокрема, здійснення наглядових і соціально-виховних заходів щодо осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (ч. 1 ст. 10).

Отже, пропонуємо ч. 3 ст. 83 КК доповнити таким реченням: *«У разі звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, суд покладає на засуджену обов'язки відповідно до статті 76 цього Кодексу»*. У разі законодавчої реалізації такої пропозиції має бути сформульовано і відповідне групове правило звільнення від покарання для цих категорій жінок.

Проведений аналіз положень про встановлення контрольного строку для жінки з метою оцінювання обґрунтованості ухваленого щодо неї судового рішення дає нам змогу сформулювати чергове групове правило про врахування судом *тривалості іспитового строку, протягом якого жінка повинна виконати встановлені їй обов'язки, що мають бути роз'яснені їй судом*.

Звільнення від покарання вагітних жінок та жінок, що мають малолітніх дітей, на підставі статей 79 та 83 КК не є остаточним. За змістом частин 4–6 статей 79, 83 КК після завершення іспитового строку для таких жінок можуть настати різні правові наслідки звільнення від покарання (сприятливі або несприятливі).

Сприятливим наслідком є остаточне звільнення засудженої від відбування покарання. Такий наслідок настає за умови, якщо засуджена протягом іспитового строку: не відмовилася від дитини; не передала дитину в дитячий будинок; не зникла з місця проживання; не ухилялася від виховання дитини і догляду за нею; систематично не вчиняла правопорушень, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про її небажання стати на шлях виправлення; виконала покладені на неї обов'язки (*de lege lata* – для ст. 79 КК; *de lege ferenda* – для ст. 83 КК). Як свідчить судова практика, суди аналізують поведінку засудженої в комплексі. Показовою в цьому аспекті є ухвала Ковпаківського районного суду м. Суми від 2 квітня 2019 р. Ухвалюючи рішення про остаточне звільнення засудженої жінки після досягнення її дитиною трирічного віку, цей суд зазначив: «оскільки у засудженої ОСОБА_5 наявна можливість самостійно забезпечити належні умови для виховання дитини ОСОБА_7, які включають, зокрема, відповідні житлові умови, матеріальні можливості для забезпечення повноцінного життя та розвитку дитини, зростання дитини в сімейному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободі та рівності; оскільки засуджена ОСОБА_5 не відмовляється від дитини, не передала дитину у дитячий будинок, не зникла з місця проживання, не ухиляється від виховання дитини і догляду за нею; оскільки засуджена ОСОБА_5 не вчинила нових кримінальних правопорушень, відтак суд дійшов висновку про те, що ОСОБА_5 може бути звільнена від покарання» [21].

Несприятливим наслідком є направлення засудженої для відбування призначеного покарання. Цей наслідок настає в тому разі, якщо засуджена протягом іспитового строку вчинила одне з таких діянь: відмовилася від дитини; передала дитину в дитячий будинок; зникла з місця проживання; ухилялася від виховання дитини і догляду за нею; систематично вчиняла правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про її небажання стати на шлях виправ-

лення; не виконала покладених на неї обов'язків (*de lege lata* – для ст. 79 КК; *de lege ferenda* – для ст. 83 КК). Несприятливі наслідки настають для засудженої і в тому разі, якщо вона протягом іспитового строку вчинила нове кримінальне правопорушення.

Отже, необхідність оцінювання судом поведінки засудженої жінки під час догляду та виховання дитини, на нашу думку, також заслуговує на закріплення як групове правило звільнення від покарання.

Висновки. Проаналізовані нами положення дають змогу зробити висновок про те, що різновиди звільнення від покарання, передбачені ст. 79 та ст. 83 КК, мають чимало спільних ознак щодо передумов, підстав, порядку, умов та кримінально-правових наслідків звільнення від покарання.

Наведені спільні ознаки дають нам змогу сформулювати певні правила звільнення від покарання вагітної жінки або жінки, яка має на утриманні малолітню дитину (статті 79, 83 КК):

«У разі звільнення від покарання вагітної жінки або жінки, яка має на утриманні малолітню дитину (статті 79, 83 цього Кодексу), суд повинен врахувати:

- а) вид і строк покарання, що призначений або відбувається жінкою за злочин певного виду та тяжкості;
- б) потенційний вплив жінки на становлення особистості дитини;
- в) наявність можливості забезпечення жінкою самотійно або її сім'єю чи близькими родичами, що дали згоду на спільне проживання з нею, належних умов для виховання дитини;
- г) тривалість іспитового строку, протягом якого жінка повинна виконати встановлені їй обов'язки, що мають бути роз'яснені їй судом;
- г) поведінку засудженої під час догляду та виховання дитини».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Меркулова В.О. Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають малолітніх дітей: окремі аспекти вдосконалення чинного кримінального законодавства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 2. С. 24–30.
2. Постанова Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 18 травня 2021 р. у справі № 191/4297/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97150131> (дата звернення: 22.04.2025).
3. Постанова Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 7 грудня 2023 р. у справі № 139/244/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115654604> (дата звернення: 22.04.2025).
4. Горох О., Коломієць С. Про систему загальних засад звільнення від покарання. *Evropský politický a právní diskurz*. 2022. Т. 9 (5). С. 81–96. DOI: 10.46340/epdpd.2022.9.5.6.
5. Горох О. П. Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України: дис. ... д-ра юрид. наук / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2019. 697 с.
6. Плахотник Г.В. Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років: дис. ... канд. юрид. наук / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2019. 209 с.
7. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 1: Загальна частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. 376 с.
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., перероб. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1368 с.
9. Наумов О. О. Звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років : дис. ... канд. юрид. наук / Класичний приватний ун-т. Запоріжжя, 2015. 243 с.
10. Постанова Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 16 листопада 2023 р. у справі № 686/30843/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115061798> (дата звернення: 22.04.2025).
11. Гончаренко С.А. Сім'я як основний фактор впливу на становлення особистості : зб. наук. праць. 2008. Ч. 1. URL: <https://library.udpu.edu.ua/zbirnyky-naukovykh-prats-udpu/253-2008-1> (дата звернення: 22.04.2025).

12. Меркулова В.О. Співвідношення кримінального, кримінально-виконавчого та кримінально-процесуального законодавства щодо визначення сутності й механізму реалізації звільнення від відбування покарання щодо вагітних жінок та жінок, які мають малолітніх дітей. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С. 212–216.
13. Ухвала Димитровського міського суду Донецької області від 2 березня 2023 р. у справі № 226/297/23. URL: <https://opendatabot.ua/court/109352716-75115dd56d82de5abbaed719b034d0d0> (дата звернення: 22.04.2025).
14. Ухвала Ковпаківського районного суду м. Суми від 25 січня 2023 р. у справі № 592/9282/22. URL: <https://opendatabot.ua/court/108579126-119b8cd92b32b591ff9de8308026ac97> (дата звернення: 22.04.2025).
15. Ухвала Заводського районного суду м. Дніпродзержинська Дніпропетровської області від 30 березня 2021 р. у справі № 208/5373/20. URL: <https://opendatabot.ua/court/96411896-25b7a67309f0572b01d9038b280d2fa6> (дата звернення: 22.04.2025).
16. Ухвала Луцького міськрайонного суду Волинської області від 20 вересня 2021 р. у справі № 161/15080/21. URL: <https://opendatabot.ua/court/99727057-3472ad21b8652d226e2686cf51774e03> (дата звернення: 22.04.2025).
17. Конопельський В.Я., Резніченко Г. Я. Деякі проблеми правозастосування звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 436–438. DOI: 10.32782/2524-0374/2023-2/102.
18. Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про якість судових рішень. Страсбург, 18 грудня 2008 р. URL: <https://rm.coe.int/opinion-n-11-2008-on-the-quality-of-judicial-decisions-/16806a1fbc#:~:text=32.,33> (дата звернення: 22.04.2025).
19. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 грудня 2021 р. у справі № 11-164cap21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102267672> (дата звернення: 22.04.2025).
20. Проект нового Кримінального кодексу України (станом на 05.03.2025 р.). URL: <https://newcriminalcode.org.ua>
21. Ухвала Ковпаківського районного суду м. Суми від 2 квітня 2019 р. у справі 592/2766/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80897156> (дата звернення: 22.04.2025).

УДК 343.541:316.728

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.36>

ЕВОЛЮЦІЯ ВИДОВИЩНИХ ЗАХОДІВ СЕКСУАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Кричун А.Ю.,
*здобувач наукового ступеня «доктор філософії» II курсу
відділу аспірантури (ад'юнктури) та докторантури
Дніпровського державного університету внутрішніх справ*

Кричун А.Ю. Еволюція видовищних заходів сексуального характеру: кримінально-правовий аспект.

У статті здійснено комплексне дослідження еволюції видовищних заходів сексуального характеру з позицій кримінального права, з урахуванням історичних передумов, трансформації суспільної моралі, розвитку індустрії розваг та цифрових технологій. Автор акцентує увагу на глибоких цивілізаційних змінах у ставленні до сексуальності в публічному просторі: від сакралізованих еротичних ритуалів у стародавніх культурах до заборон, сформованих під впливом єврейсько-християнських релігійних доктрин, і до сучасного гібридного формату сексуалізованих шоу, перформансів та онлайн-контенту.

Проаналізовано кримінально-правові механізми, спрямовані на обмеження поширення порнографічної продукції, зокрема за участю неповнолітніх. Окрему увагу приділено положенням статей 301, 301-1, 301-2, 156-1, а також 149, 153–156 Кримінального кодексу України. Показано, що українське законодавство не містить чіткого визначення понять «порнографія», «еротика», «видовищний захід сексуального характеру», що унеможливорює однозначну правову кваліфікацію таких дій та відкриває простір для неоднакової судової практики.

У статті критично проаналізовано наслідки втрати чинності Закону України «Про захист суспільної моралі» та підзаконних актів, прийнятих на його виконання, зокрема критеріїв ідентифікації порнографічного контенту. Розкрито колізії, що виникають у сфері правового регулювання контенту на платформах спільного доступу, таких як OnlyFans, Pornhub, а також у форматі онлайн-трансляцій та еротичних вистав.

Зроблено акцент на потребі балансування між свободою художнього та культурного самовираження і необхідністю охорони моральності, прав дитини, недоторканності особистого життя та гідності. Висвітлено потенційні загрози, пов'язані з експлуатацією виконавців сексуалізованих шоу, особливо неповнолітніх, у контексті торгівлі людьми та сексуального рабства.

На основі проведеного аналізу сформульовано висновок про необхідність оновлення кримінального та інформаційного законодавства України шляхом розробки нових дефініцій, чітких класифікацій форм сексуального видовища, диференціації між допустимим і забороненим контентом. Обґрунтовано доцільність міждисциплінарного підходу, який би поєднував юридичні, культурологічні, соціологічні та етичні аспекти, що дозволить сформувати сучасну державну політику у сфері регулювання публічної сексуальності.

Ключові слова: видовищні заходи сексуального характеру, порнографія, еротика, кримінальне право, суспільна мораль, цифрові платформи, правове регулювання, сексуальна експлуатація, неповнолітні, свобода вираження.

Krichun A.Yu. Evolution of entertainment events of a sexual nature: criminal and legal aspect.

The article provides a comprehensive study of the evolution of sexually explicit performances from a criminal law perspective, taking into account historical contexts, transformations of public morality, the development of the entertainment industry, and digital technologies. The author highlights deep civilizational shifts in attitudes toward sexuality in public spaces — from sacral erotic rituals in ancient cultures, through prohibitions shaped by Judeo-Christian doctrines, to contemporary hybrid forms of sexualized shows, performances, and online content.

The article analyzes criminal law mechanisms aimed at restricting the dissemination of pornographic materials, particularly those involving minors. Special attention is given to the provisions of Articles 301, 301-1, 301-2, 156-1, as well as 149, 153–156 of the Criminal Code of Ukraine. It is shown that Ukrainian legislation lacks clear definitions of terms such as “pornography,” “erotica,” and “sexually explicit performance,” making legal qualification ambiguous and enabling inconsistent judicial practice.

The consequences of repealing the Law of Ukraine “On the Protection of Public Morality” and its subordinate acts – particularly the criteria for identifying pornographic content — are critically examined. The article explores the legal challenges arising in the regulation of content on shared-access platforms such as OnlyFans and PornHub, as well as in the context of online broadcasts and erotic performances.

The need to balance freedom of artistic and cultural expression with the protection of morality, children’s rights, personal privacy, and human dignity is emphasized. The article also highlights potential threats linked to the exploitation of performers in sexualized shows — especially minors — within the broader context of human trafficking and sexual slavery.

Based on the conducted analysis, the author concludes that Ukraine’s criminal and information legislation needs to be updated through the development of new definitions, clear classifications of forms of sexual entertainment, and differentiation between permissible and prohibited content. The relevance of an interdisciplinary approach — integrating legal, cultural, sociological, and ethical aspects — is substantiated as a way to shape a modern state policy in the regulation of public sexuality.

Key words: sexually explicit performances, pornography, erotica, criminal law, public morality, digital platforms, legal regulation, sexual exploitation, minors, freedom of expression.

Постановка проблеми. Правове регулювання видовищних заходів сексуального характеру перебуває на перетині фундаментальних категорій: свободи самовираження, захисту суспільної моралі та протидії сексуальній експлуатації. Історичний розвиток ставлення до публічного вираження сексуальності демонструє складну еволюцію — від сакралізації в архаїчних культурах до криміналізації в межах релігійно-етичних доктрин та сучасного нормативного права. У сучасному інформаційно-цифровому середовищі постає новий виклик: з одного боку, суспільство дедалі більше визнає право на тілесну автономію та артистичне вираження; з іншого — наявні загрози торгівлі людьми, сексуальній експлуатації та впливу на моральні орієнтири, особливо молоді, потребують чіткого юридичного реагування. Водночас законодавство України не містить чіткого визначення понять, що стосуються видовищ сексуального характеру, що ускладнює правозастосування, породжує ризики цензури і порушення прав людини.

Метою статті є з’ясування особливостей еволюції видовищних заходів сексуального характеру в контексті трансформації суспільної моралі та аналіз сучасного кримінально-правового регулювання таких явищ в Україні.

Стан опрацювання проблематики. З наукової позиції вивчали або дотично аналізували проблематику видовищ сексуального характеру з точки зору кримінального права, суспільної моралі, прав людини та свободи самовираження, такі науковці: О.І. Бандурка, О.І. Бугера, В.В. Гальцова, Ю.М. Галустян, В.П. Новицька, Ж.В. Петрович, С.В. Романцова, О.В. Швед, Н.С. Юзікова та багато інших.

Виклад основного матеріалу. Питання правового регулювання видовищних заходів сексуального характеру набуває особливої актуальності в контексті трансформацій суспільної моралі, розвитку індустрії розваг, а також цифровізації інформаційного простору. У сучасному світі відбувається суттєве розширення меж публічного вираження сексуальності, що, з одного боку, сприймається як вияв свободи самовираження, а з іншого — породжує низку правових, етичних та безпекових викликів. Поширення подібних явищ у віртуальному середовищі, через платформи на кшталт OnlyFans, PornHub, Сам-сервісів та соціальних мереж, створює нові зони правової невизначеності та потребує критичного переосмислення чинної нормативної бази. Саме тому актуальним є комплексний аналіз еволюції форм видовищ сексуального характеру через призму кримінально-правового регулювання, з урахуванням історичного контексту, сучасної законодавчої практики та перспектив її вдосконалення.

Історично видовищні заходи сексуального змісту не завжди мали негативне або заборонене забарвлення. У багатьох традиційних культурах сексуальні ритуали, публічні виступи з елементами еротики або навіть відкритої сексуальності були частиною сакрального або культового простору.

Наприклад, у Стародавній Індії, Вавилоні чи Месопотамії ритуали тілесного єднання слугували символом родючості, гармонії з природою і мали сакралізований характер [2, с. 256]. Подібні практики не тільки не заборонялися, а навпаки – віталися як суспільно корисні.

Проте із розвитком релігійних догматів у межах юдейсько-християнської традиції сексуальність почала сприйматися переважно як гріховна, а її публічні прояви – як неприпустимі. Відповідно, з часом відбувається формування правових заборон на публічне оголення, непристойну поведінку, розбещення та інші дії, які вважалися загрозою суспільній моралі. У середньовічній Європі такі заходи вважалися підризом християнських чеснот і каралися як ересь, аморальна поведінка або порушення громадського порядку.

У новітній період сексуальні видовища набули нових форм: від кабаре й бурлеску – до еротичних шоу, порнографічних вистав, виступів у нічних клубах, онлайн-платформах тощо. Їхнє поширення в XX-XXI століттях пов'язане з медіалізацією сексуальності, зростанням ринку розваг, зрушеннями у ставленні до тілесності. Водночас держава, реагуючи на моральні очікування суспільства, зберегла функцію контролю за подібними заходами через механізми кримінального права.

Ключовим нормативно-правовим актом у кримінальній площині України щодо протидії поширенню видовищ сексуального характеру виступають статті Кримінального Кодексу України, а саме:

- Ввезення / виробництво / збут / поширення порно (ст. 301)
- Придбання доступу до дитячої порнографії, її виготовлення / публікація, придбання / зберігання / транспортування (ст. 301-1)
- Здійснення видовищного заходу з залученням неповнолітнього (ст. 301-2).

Згідно з чинною редакцією, кримінально караними є дії, пов'язані з обігом порнографії, особливо з участю неповнолітніх. Однак українське законодавство не містить чіткого визначення «видовищного заходу сексуального характеру», що створює простір для розмитої правозастосовної практики. Немає диференціації між порнографією, еротикою, перформансом, художнім актом і формою культурного самовираження. Така ситуація спричиняє складнощі в межуванні дозволеного і забороненого.

У цьому контексті варто звернути увагу на останні законодавчі новації. Так, дві ключові норми – оновлені положення статей 156-1 та 301-2 Кримінального кодексу України – набули чинності 17 березня 2021 року після прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства» [3]. Ці положення суттєво посилили відповідальність за використання дітей у порнографії, а також участь неповнолітніх у видовищах сексуального характеру.

Об'єктом злочинних посягань у зазначених випадках виступає система етичних норм, заснованих на традиційних уявленнях суспільства про моральність, гідність, честь і справедливість. Додатковими об'єктами можуть бути психічне здоров'я потерпілих, їх психологічний стан, право на приватність і охорону персональних даних [4].

Предметом таких злочинів визнаються порнографічні матеріали, незалежно від способу їх фіксації: паперові, електронні, фото- чи відеозображення, об'ємні моделі, іграшки тощо. Під заборону підпадає також публічна демонстрація оголених інтимних частин тіла або сексуально відвертих дій під час концертів, театралізованих виступів, масових шоу або онлайн-трансляцій. Кримінальна відповідальність може наставати також за масове розсилання непристойного контенту, рекламу еротизованих матеріалів, публікацію текстів порнографічного змісту або виготовлення відповідної продукції [4].

До 31 березня 2023 року ключовим спеціальним нормативно-правовим актом, що регулював питання обігу порнографічної продукції в Україні, був Закон України «Про захист суспільної моралі» [5]. Згідно з цим Законом, порнографією визнавалося «вульгарне та непристойне зображення статевих актів, демонстрація геніталій, процесів сполучення або натуралістичних малюнків, що не відповідають етичним нормам, принижують гідність і пробуджують низькі інстинкти». Така дефініція, хоча й містила елементи оціночних суджень, виконувала функцію загального орієнтира для ідентифікації порнографічного контенту, враховуючи суспільні уявлення про моральність, прийнятні межі публічного зображення сексуальності та охорону психічного здоров'я громадян.

З прийняттям та набуттям чинності Закону України «Про медіа»[6] від 13.12.2022 р. № 2710-IX втратив силу Закон «Про захист суспільної моралі». Попри те, що новий Закон не містить спеціального визначення порнографії, у ньому збережено імперативну заборону на розповсюдження порнографічних матеріалів у медіа та на платформах спільного доступу до відео (ст. 37, 40). Крім того, Закон передбачає заборону поширення контенту, який заохочує сексуальну експлуатацію, насильство над дітьми, демонструє статеві відносини дітей або використовує образи дітей у видовищних заходах сексуального чи еротичного характеру. Це свідчить про спробу зберегти баланс між гарантіями свободи слова і необхідністю охорони морального порядку, зокрема у сфері захисту прав дітей.

Водночас варто наголосити, що зі скасуванням зазначеного Закону згодом втратили чинність і нормативно-правові акти, що були прийняті на його виконання, зокрема Наказ Міністерства культури України № 212 від 16.03.2018 [7], який визначав критерії ідентифікації порнографічної продукції. Це зумовлено принципом юридичної залежності підзаконного акту від закону, який визначає його правову основу.

Відповідно до вказаного Наказу, порнографічною продукцією визнавалися матеріали, які:

- мають основний зміст або значну частину, що становить демонстрацію статевих органів у збудженому стані чи деталізовану демонстрацію або опис статевих актів;
- містять натуралістичне зображення, максимально наближене до реальної анатомії та фізіології людини;
- створені виключно з метою статевих збудження споживачів [8].

У той же час, еротичні матеріали, що мають естетичну спрямованість, призначені для повнолітньої аудиторії, не є предметом кримінального переслідування за умови дотримання вимог законодавства, зокрема щодо вікових обмежень, маркування та недопущення поширення серед дітей.

Варто також звернути увагу на п. 2 примітки до ст. 156-1 Кримінального кодексу України [1], відповідно до якого дитячою порнографією визнається зображення дитини або особи, яка виглядає як дитина, у сексуалізованому образі, поведінці чи ситуації, а також демонстрація дитячих статевих органів у сексуальному контексті. Це положення є результатом імплементації Лансаротської конвенції та відіграє ключову роль у протидії сексуальній експлуатації дітей, зокрема у віртуальному просторі.

Таким чином, відсутність сучасного, чіткого і системного визначення порнографії на рівні закону створює правову невизначеність у правозастосовній практиці, унеможливорює однаковість підходів до розмежування допустимого й забороненого контенту, ускладнює діяльність судових та правоохоронних органів. У сучасних умовах, коли цифрові технології сприяють швидкому розповсюдженню сексуалізованих матеріалів, така прогалина становить серйозну проблему у сфері захисту моральності, а також прав і свобод осіб, передусім дітей. Це зумовлює об'єктивну необхідність внесення законодавчих змін: або шляхом кодифікації відповідних положень у вигляді нового спеціального закону, або через імплементацію чітких визначень і критеріїв у Кримінальному кодексі України та інших актах, які регулюють інформаційну політику та медіапростір.

Окремої уваги заслуговує питання кваліфікації публічних заходів, що мають сексуальний підтекст, але не містять явних ознак порнографії. Наприклад, еротичні вистави у закладах дозвілля для повнолітніх, приватні еротичні шоу в онлайн-середовищі, виступи у форматі боді-арту або театралізованих перформансів із сексуальними елементами. Відсутність законодавчого регулювання дозволяє зловживати кримінально-правовими інструментами для цензурування таких форм мистецтва, що, у свою чергу, суперечить гарантіям свободи вираження поглядів, передбаченим Конституцією України [9] та міжнародними актами з прав людини (зокрема, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [10]).

Ще одним важливим аспектом є захист учасників таких заходів від експлуатації. У сфері еротичних шоу, стріптизу, онлайн-перформансів часто має місце примус, торгівля людьми, сексуальне рабство, а також втягнення у діяльність неповнолітніх. Тому ефективна кримінально-правова політика має поєднувати свободу для повнолітніх учасників і водночас жорсткі запобіжники для випадків порушення прав і гідності особи. У цьому контексті важливо враховувати статті 149 (торгівля людьми), 301-1 (розповсюдження порнографії за участю дітей), 153–156 (злочини проти статевої свободи та недоторканності) КК України [1].

Висновок. Підсумовуючи, можна констатувати, що еволюція видовищних заходів сексуального характеру – це не лише шлях від ритуалу до цифрового шоу, але й процес формування правових меж допустимого. В умовах динамічної трансформації суспільної моралі кримінальне право має діяти виважено, спрямовано на захист суспільних інтересів без порушення основоположних свобод. Необхідним є оновлення законодавчої термінології, впровадження чітких критеріїв допустимості сексуальних видовищ та розроблення спеціального правового механізму для регулювання таких заходів у публічному та цифровому середовищі. Особливої ваги набуває міждисциплінарний підхід, який би поєднував правові, соціологічні, культурологічні та етичні підходи до проблеми, сприяючи формуванню збалансованої державної політики у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Історія світової культури: Навч. посіб. Керівник авт. колективу Л.Т. Левчук. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Центр учбової літератури, 2010. 400 с.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства: Закон України від 18.02.2021 № 1256-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-20#Text>.
4. Відповідальність за поширення порнографії. URL: <https://turii.com.ua/publikatsii/vidpovidalnist-za-poshirennya-pornografii>.
5. Про захист суспільної моралі: Закон України від 20.11.03 № 1296-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15/ed20031120#Text>.
6. Про медіа: Закон України від 13.12.2022 № 2710-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>.
7. Про затвердження критеріїв віднесення продукції до такої, що має порнографічний характер: Наказ Міністерства культури України від 16.03.2018 № 212. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0393-18#Text>.
8. Захищати порно, а не від порно? URL: <https://www.deadlawyers.org/zahyshhaty-porno-a-ne-vid-porno>.
9. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

УДК 343.375

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.37>

**АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ АСПЕКТІВ
ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) МАЙНА,
ОДЕРЖАНОГО ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ
ТА ВІДМЕЖУВАННЯ ВІД ШАХРАЙСТВА
В РАКУРСІ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ І ПРОТИ ВЛАСНОСТІ**

Кришевич О.В.,

*кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6136-8106>*

Кривонос Д.В.,

*аспірант кафедри кримінального права,
старший детектив Національного антикорупційного бюро України
ORCID: [orcid: 0009-0008-6171-1793](https://orcid.org/0009-0008-6171-1793)
e-mail: kryvonosdaryna@gmail.com*

Кришевич О.В., Кривонос Д.В. Аналіз кримінально-правових аспектів легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, та відмежування від шахрайства в ракурсі дослідження кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності та проти власності.

Легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, в законодавстві України кваліфікується за статтею 209 Кримінального кодексу України (ККУ). Відповідно до норми вказаної статті, легалізація (відмивання) майна полягає у вчиненні дій, спрямованих на набуття, володіння, використання, розпорядження майном, у тому числі здійснення фінансової операції, вчинення правочину з таким майном, або переміщення, зміна форми (перетворення) такого майна, або вчинення дій, спрямованих на приховування, маскуванню походження такого майна або володіння ним, права на таке майно, джерела його походження, місцезнаходження.

Деякі аспекти запобігання та протидії легалізації також врегульовані Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення». Цим законом закріплено основні принципи запобігання та протидії легалізації, засади здійснення фінансового моніторингу, верифікації клієнтів суб'єктів первинного фінансового моніторингу, основи міжнародного співробітництва у сфері запобігання та протидії, зокрема з Групою з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), Комітетом експертів Ради Європи з оцінки заходів протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму (MONEYVAL), Європейським Союзом, Світовим банком, Міжнародним валютним фондом, Егмонтською групою підрозділів фінансових розвідок та Організацією Об'єднаних Націй.

Також важливим є те, що протидія легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом, є ще більш актуальною для України в умовах воєнного стану, оскільки злочинні фінансові потоки можуть використовуватися ворогом проти інтересів нашої держави шляхом фінансування терористичних актів, ведення диверсійної та іншої підривної діяльності. Тому надважливою задачею відповідних компетентних органів у сфері запобігання та протидії легалізації є своєчасна ідентифікація таких надходжень з джерел, які можуть бути пов'язані з ворожими структурами.

Окрім того, в умовах функціонування нашої економіки під час воєнного стану для України є вкрай важливою збереження міжнародної фінансової підтримки, умовами якої часто є розбудова інституцій та посилення механізмів боротьби з відмиванням злочинних доходів.

Встановлено, що легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, є одним із найпоширеніших економічних правопорушень, який у свою чергу несе негативні наслідки як для національної, так і для міжнародної економіки. Зазначене кримінальне правопорушення спрямоване на приховування джерела походження майна, яке пов'язане із вчиненням злочину, з метою надання йому вигляду правомірного. В свою чергу шахрайство, як інший вид економічного правопорушення, має схожі ознаки, що може ускладнювати їх відмежування на практиці при кваліфікації певних дій.

У цій статті розглянуто кримінально-правові аспекти правопорушення з легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, відповідно до норм законодавства України, а також здійснено порівняльний аналіз із правопорушенням у вигляді шахрайства з метою ідентифікації суттєвих відмінностей між ними.

Авторами статті досліджено, що вказані кримінальні правопорушення різняться об'єктами, метою та правовими наслідками, а вірне відмежування зазначених складів кримінальних правопорушень є підґрунтям для правильної кваліфікації певних дій.

Крім того, зроблені висновки про те, що неточна кваліфікація може призвести до помилок у судовій практиці, що в свою чергу може вплинути на справедливість покарання. Зокрема, у випадках, коли особа, яка вчинила шахрайство та заволоділа певним майном, а потім легалізувала отримані активи, має бути засуджена за обома статтями (ст. 190 КК та ст. 209 КК України). Однак слід зазначити, що це вимагає ґрунтовного доказування умислу та чіткого встановлення послідовності злочинних дій.

Ключові слова: господарська діяльність, власність, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, суб'єкт, майно, шахрайство, легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, обман, зловживання довірою, предмет.

Kryshevych O.V., Kryvonos D.V. Analysis of criminal-legal aspects of money laundering obtained by crime and its distinction from fraud in the perspective of the study of criminal offenses in the field of economic activity and against property.

The money laundering obtained by crime is qualified in the legislation of Ukraine under Article 209 of the Criminal Code of Ukraine (CCU). According to the provisions of the specified article, money laundering consists in committing actions aimed at acquiring, possessing, using, disposing of property, including performing a financial transaction, concluding a transaction with such property, or moving, changing the form (transformation) of such property, or committing actions aimed at concealing, masking the origin of such property or possession of it, the right to such property, its sources of origin, location.

Some aspects of preventing and countering legalization are also regulated by the Law of Ukraine "On Preventing and Countering the Legalization (Laundering) of Proceeds from Crime, Financing of Terrorism and Financing of the Proliferation of Weapons of Mass Destruction". This law establishes the basic principles of preventing and combating money laundering, the principles of financial monitoring, verification of clients of primary financial monitoring entities, the basis of international cooperation in the field of prevention and counteraction, in particular with the Financial Action Task Force (FATF), the Committee of Experts of the Council of Europe on the Evaluation of Measures to Combat Money Laundering and the Financing of Terrorism (MONEYVAL), the European Union, the World Bank, the International Monetary Fund, the Egmont Group of Financial Intelligence Units, and the United Nations.

It is also important that combating the money laundering obtained through criminal means is even more relevant for Ukraine under martial law, since criminal financial flows can be used by the enemy against the interests of our state by financing terrorist acts, conducting sabotage and other subversive activities.

Therefore, the most important task of the relevant competent authorities in the field of preventing and countering legalization is the timely identification of such proceeds from sources that may be associated with hostile structures. In addition, in the conditions of the functioning of our economy during martial law, it is extremely important for Ukraine to maintain international financial support, the conditions of which are often the development of institutions and strengthening mechanisms for combating the laundering of criminal proceeds.

It has been established that the money laundering obtained through criminal means is one of the most common economic offenses, which in turn has negative consequences for both the national and international economies. This criminal offense is aimed at concealing the source of origin of property

associated with the commission of a crime in order to give it the appearance of being legitimate. In turn, fraud, as another type of economic offense, has similar characteristics, which may complicate their distinction in practice when qualifying certain actions.

This article examines the criminal-legal aspects of the offense of money laundering obtained by criminal means, in accordance with the norms of the legislation of Ukraine, and also carries out a comparative analysis with the offense of fraud in order to identify significant differences between them.

The authors of the article have studied that the specified criminal offenses differ in objects, purpose and legal consequences, and the correct delimitation of the specified components of criminal offenses is the basis for the correct qualification of certain actions. In addition, conclusions are drawn that inaccurate qualification can lead to errors in judicial practice, which in turn can affect the fairness of punishment. In particular, in cases where a person who committed fraud and took possession of certain property, and then legalized the assets obtained, should be convicted under both articles (Article 190 of the Criminal Code and Article 209 of the Criminal Code of Ukraine). However, it should be noted that this requires thorough proof of intent and a clear establishment of the sequence of criminal acts.

Key words: economic activity, property, criminal offense, criminal liability, subject, property, fraud, money laundering obtained by criminal means, deception, breach of trust, subject.

Постановка проблеми. У кримінально-правовій практиці часто виникають труднощі щодо правильної кваліфікації певних дій, які містять ознаки заволодіння та подальшого використання майна, здобутого злочинним шляхом. Серед іншого, відсутність достатніх наукових праць щодо розмежування складів кримінальних правопорушень у вигляді шахрайства та легалізації (відмивання) злочинного майна створює суттєві проблеми як у правозастосовній діяльності, так і в забезпеченні принципу невідворотності покарання. Таким чином, ця стаття присвячена питанню проблематики розмежування складів відмивання майна від шахрайства (заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою).

Стан опрацювання проблематики. Вивченню різних аспектів цієї проблематики приділили увагу такі вчені як: І.І. Білоус, П.Д. Біленчук, І.О. Завидняк, О.О. Дудоров, І.С. Кундельська, В.В. Лисенко, М.А. Погорецький, Д.В. Строгаль, М.І. Хавронюк, Т.М. Тертиченко, О.В. Халін та ін.

Мета статті полягає у встановленні стану і проблем сучасного законодавства України щодо з'ясування кримінально-правових аспектів притягнення до кримінальної відповідальності за легалізацію (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, та відмежування цього складу кримінального правопорушення від шахрайства.

Виклад основного матеріалу. Об'єктивну сторону правопорушення з відмивання злочинного майна відповідно до норми ч. 1 ст. 209 КК України становлять дії, які в кримінально-правовій літературі поділяють на дві групи.

До першої групи можна віднести ті, які вчиняються з майном, щодо якого фактичні обставини свідчать про його одержання злочинним шляхом, а саме: 1) набуття майна; 2) володіння майном; 3) використання майна; 4) розпорядження майном; 5) переміщення майна; 6) зміна форми (перетворення) майна.

При цьому, відповідно до норми аналізованої статті, зазначені вище дії з злочинним майном можуть відбуватися шляхом здійснення фінансових операцій та вчинення правочинів або виступати інструментом такого набуття, володіння, використання, розпорядження, переміщення чи перетворення.

Якщо говорити про іншу групу дій, передбачених нормою ст. 209 КК України, то до них можна віднести дії, які спрямовані на приховування чи (та) маскуванню: 1) походження майна; 2) володіння майном; 3) права на таке майно; 4) джерела походження майна; 5) місцезнаходження майна.

Наявність хоча би однієї з наведених дій утворює об'єктивну сторону легалізації (відмивання) і кваліфікується як закінчене правопорушення. В першому випадку мова йде про формальний склад правопорушення, а у другому – про усичений.

Під набуттям майна, одержаного в результаті вчинення будь-якого іншого злочинного діяння, та володінням ним пропонується розуміти відповідно одержання його у фактичне володіння особи або перебування його у господарському віданні за недійсними правочинами (якими одержання таких коштів чи майна або володінню ними надано правомірний вигляд і тим самим - нібито легального статусу цьому майну), тобто набуття особою права власності (володіння) на такі кошти чи майно при усвідомленні нею, що вони одержані іншими особами злочинним шляхом [1].

Водночас, мова може йти як про випадки володіння таким майном його власником, так і іншими особами, які отримують таку можливість в результаті певних договірних відносин (договір найму, комісії, зберігання, схову).

При цьому, відповідно до актуальної норми ст. 209 КК України, особа має знати або повинна була знати в силу наявних фактичних обставин про відповідне злочинне походження майна, з яким вчиняються певні дії, спрямовані на його легалізацію (відмивання).

Під використанням злочинного майна у розумінні загальноприйнятих норм, варто розуміти споживання корисних властивостей такого майна для задоволення різних потреб. Таке майно також може бути використане, серед іншого, у господарській діяльності, в тому числі підприємницькій.

Водночас, відповідно до постанови Пленуму ВС України, під використанням майна злочинного походження у господарській діяльності слід розуміти їх використання у процесі легального виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг, торгівлі суб'єктами господарювання (підприємництва), зареєстрованими як такі в установленому законом порядку, а саме: 1) будь-яке інвестування зазначених коштів або іншого майна у господарську діяльність (внесення їх до статутного фонду такого суб'єкта або безоплатна передача йому, інвестування у спільну господарську діяльність тощо); 2) придбання за такі кошти сировини, продукції, іншого майна для використання у господарській діяльності; 3) використання такого майна як напівфабрикатів, сировини тощо [1].

Розпорядження майном з ознаками злочинності, як окремий вид дій об'єктивної сторони цього кримінального правопорушення, вперше було визначено ст. 209 КК України Верховною Радою України 06.12.2019 при прийнятті Закону України № 361-IX, який набув чинності 28 квітня 2020 року.

На думку науковця Гладковського М.О., у випадку розпорядження майном, одержаним злочинним шляхом, мова йде про фактичне вчинення дій з таким майном без наявних для цього законних підстав, спрямованих на визначення подальшої юридичної долі майна (його продаж, дарування, обмін на інше майно, участь у статутному капіталі юридичної особи тощо), спрямоване на введення цього майна в легальний обіг. Водночас, розпорядження злочинним майном шляхом його знищення не охоплюється об'єктивною стороною досліджуваного складу злочину, адже мета легалізації у такий спосіб не може бути досягнута. [2, с. 251].

Таким чином, можна підсумувати, що розпорядження майном, яке до 28.04.2020 у розумінні законодавства охоплювалось діями з використання майна, це можливість визначати подальший фактичний та юридичний статус майна, наприклад, у вигляді відчуження на користь іншої особи.

Щодо поняття *здійснення фінансової операції з майном*, одержаним злочинним шляхом, слід зазначити, що фінансова операція може здійснюватися за допомогою як суб'єкта первинного фінансового моніторингу, так і за участі будь-яких інших суб'єктів господарювання. Тому для максимального охоплення всіх видів фінансових операцій необхідно залежно від їх змісту звертатися також до інших нормативно-правових актів, що регламентують правовідносини у цій сфері [3, с. 478].

До таких нормативно-правових актів зокрема відносяться: Закони України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про цінні папери та фондовий ринок», «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про страхування», «Про банки і банківську діяльність» тощо.

Щодо поняття вчинення правочину з майном, одержаним злочинним шляхом, відповідно до норм Цивільного кодексу України, під вчиненням правочину слід розуміти набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Водночас, правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (договори).

Під переміщення майна, одержаного злочинним шляхом, пропонуємо розуміти зміну місцезнаходження такого майна, в тому числі мова може йти про переміщення коштів по банківських рахунках. Водночас, під зміною форми (перетворення) майна слід розуміти зміни фактичних властивостей певного майна шляхом зміни форми такого майна.

Слід зазначити, що у самотійні види дій об'єктивної сторони аналізованого кримінального правопорушення, переміщення та перетворення були виділені також із прийняттям Верховною Радою України 06.12.2019 Закону України № 361-IX, який набув чинності 28 квітня 2020 року.

Під діями, спрямованими на приховання чи маскуванню незаконного походження майна, одержаного злочинним шляхом, чи володіння ним, а так само прав на нього, джерела його походження

ня, місцезнаходження, переміщення, слід розуміти будь-які дії особи, спрямовані на маскування чи приховування факту злочинності походження одержаного майна.

Мова може йти про зміну правового статусу злочинного активу шляхом підроблення документів, що засвідчують право власності, отримання фіктивних документів на одержання майна, вчинення цивільно-правових угод (удаваних), оформлення права власності на третіх (не пов'язаних із суб'єктом правопорушення) осіб, в тому числі юридичних, зареєстрованих за кордоном, укладення фіктивних угод, тощо.

Крім того варто звернути увагу на те, що за переконанням науковців Дудорова О.О. та Тертиченко Т.М., ключовою ознакою відмивання є наявність особливої мети – надання правомірного вигляду володінню, користуванню або розпорядженню майном злочинного походження. Тобто, дії особи повинні бути спрямовані не просто на використання такого майна, а саме на приховування або маскування його незаконного походження [4, с. 148-149, 248].

Означений підхід узгоджується з європейськими стандартами та міжнародними тенденціями у сфері протидії відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом.

Водночас, науковці Дудоров О.О. та Хавронюк М.І. наголошують, що для інкримінування ст. 209 КК особі, яка не вчиняла так званого предикатного діяння, достатньо встановленого за допомогою будь-яких об'єктивних даних усвідомлення нею того, що вона вчиняє дії з доходами, одержаними внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало їх легалізації [5, с. 592].

Таким чином, можна виділити основні ознаки цього кримінального правопорушення, серед яких: 1) дії мають вчинятися з майном, одержаним злочинним шляхом, тобто, таке майно має бути отримане внаслідок вчинення будь-якого іншого злочинного діяння, наприклад, корупційного, майнового, торгівлі наркотиками, шахрайства тощо; 2) вчинення дій з особливою метою – надання такому майну вигляду легального, та такі дії можуть полягати у переміщенні коштів з використанням банківських рахунків, купівлі нерухомості, укладенні фіктивних угод тощо; 3) особа усвідомлює (або повинна була усвідомлювати) те, що такі дії вчиняються з майном незаконного походження.

Що стосується шахрайства, то відповідно до статті 190 КК України, вказані дії визначаються як заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою. Основними елементами шахрайства є обман або зловживання довірою: зловмисник вводить жертву в оману, використовуючи неправдиву інформацію чи маніпуляції. Метою таких дій є заволодіння майном. На відміну від легалізації, шахрайство спрямоване саме на отримання майна, а не на приховування його походження. Водночас, характерним для цього кримінального правопорушення є наявність прямої шкоди потерпілому, оскільки шахрайство завжди передбачає завдання матеріальної шкоди конкретній особі чи групі осіб.

Науковець Ємельянов М.В. у своїх роботах піднімає проблематику об'єктивної сторони шахрайства з огляду на її ключові ознаки та особливості. Зокрема, Ємельянов М.В. розглядає активні та пасивні форми обману як способу вчинення шахрайства. Активний розглядається в контексті повідомлення неправдивих відомостей або вчинення дій, що вводять потерпілого в оману, пасивний – у свідомому замовчуванні важливих обставин, повідомлення про які було обов'язковим, а зловживання довірою розглядається як окрема форма обману. Обов'язковим наслідком таких дій є добровільна передача майна потерпілим, який перебуває в омані щодо правомірності такої передачі. [6, с. 185–187].

Вивчаючи проблематику предмету шахрайства, науковець Мусієнко О.Л. наводить роздуми про те, що особа, яка вчиняє шахрайство, набуває право на майно свідомо незаконним шляхом. При цьому особа, що набула право на майно таким чином, на думку науковця, юридично власником майна не стає. Не можна придбати право власності злочинним шляхом, адже власником можна стати лише з підстав, зазначених у цивільному законодавстві України [7, с. 73].

Висновки. Підводячи підсумок вище викладеного, звернемо увагу на те, що шахрайство і легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, це різні кримінальні правопорушення, хоча й мають спільні ознаки. Вчинення дій, спрямованих на легалізацію (відмивання) пов'язані з приховуванням джерела незаконного походження майна, тоді як шахрайство передбачає обман з метою заволодіння певним майном. Очевидно, що обидва правопорушення є неправомірними діями, які завдають шкоди суспільним інтересам. Отже, основний аспект відмінності між легалізацією (відмиванням) майна, одержаного злочинним шляхом, та шахрайством, складає

те, що діяння з легалізації передбачає приховування незаконного походження майна шляхом його переведення в легальний обіг, а шахрайство – це обман з метою заволодіння чужим майном.

Слід звернути увагу також на ознаки предметів цих кримінальних правопорушень, оскільки легалізація стосується майна, попередньо отриманого в результаті вчинення будь-якого іншого злочину, а шахрайство може бути одним з видів правопорушень, спрямованих на незаконне отримання майна. Наприклад, при легалізації особа попередньо отримує кошти від злочинної діяльності та інвестує їх в офіційний бізнес для приховування їх злочинного походження, а при шахрайстві особа обманює іншого, обіцяючи великі вигоди, щоб отримати від нього гроші або майно.

Легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, і шахрайство є окремими кримінальними правопорушеннями за Кримінальним кодексом України. І основний акцент, який потребує уваги, це те, що легалізація передбачає приховування незаконного походження майна, одержаного від злочинного діяння, в тому числі такого як шахрайство, а шахрайство в свою чергу спрямоване на заволодіння майном через обман чи зловживання довірою. Таким чином, відмежування цих правопорушень може бути складним через ймовірну послідовність дій, наприклад вчинення шахрайства у якості так званого предикатного діяння та виконання подальших дій, спрямованих на легалізацію (відмивання) такого майна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 квітня 2005 р. № 5 «Про практику застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом». URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/C5F47D0C5BB19DB1C2257B33004E6CD3](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/C5F47D0C5BB19DB1C2257B33004E6CD3) (дата звернення 05.06.2025).
2. Гладковський М.О. Форми і способи легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, при визначенні об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 209 КК України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2024. Серія ПРАВО. Випуск 85: частина 3, с. 248–254. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/41-2.pdf> (дата звернення 05.06.2025).
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України за загальною редакцією О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. К.: Юрінком Інтер, 2016. – 1064 с.
4. Дудоров О.О., Тертиченко Т.М. Протидія відмиванню «брудного» майна: європейські стандарти та Кримінальний кодекс України: монографія. К.: Ваіте, 2015. – 392 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/10297/Dudorov_Tertychenko_Vidmyvannya.pdf;jsessionid=751117B4E67F432225CCE0B6E1BC0B80?sequence=1 (дата звернення 05.06.2025).
5. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право Навчальний посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. К.: Ваіте, 2014. 944 с. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/07/22/dudorov-o-o-havronyuk-m-i-kryminalne-pravo-navchalnyy-posibnyk-2014.pdf> (дата звернення 05.06.2025).
6. Ємельянов М.В. Об'єктивна та суб'єктивна сторона шахрайства. *Форум права*. 2012. № 3, с. 184–189. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1e92fbc8-f9c8-4e6f-bf0f-ca36ec31d925/content>.
7. Мусієнко О.Л. Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах : монографія / за ред. проф. В.Ю. Шепітька. Х.: Право, 2009. 168 с https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFIJ_2010/Musienko_2009.pdf.

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.38>

УЗАГАЛЬНЕННЯ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЬЯТЬ ПЕНАЛІЗАЦІЇ ТА ДЕПЕНАЛІЗАЦІЇ

Медвідь В.Я.,
аспірант,

*Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника*

ORCID: 0009-0007-8674-5861

e-mail: volodymyr.medvid.17@pnu.edu.ua

Медвідь В.Я. Узагальнення підходів до визначення понять пеналізації та депеналізації.

Мета публікації полягає у представленні наявних в правовій доктрині підходів до розуміння категорій пеналізації та депеналізації шляхом їхнього порівняльного аналізу та виокремлення на цій основі власного формулювання наведених понять. Пеналізація та депеналізація виступають методами реалізації кримінально-правової політики, тобто є інструментами за допомогою яких держава вибудовує своє бачення суспільної небезпечності тих чи інших дій. В статті представлений опис і порівняльна характеристика декількох визначень категорій пеналізації та депеналізації. На підставі аналізу зазначених підходів надається власне визначення понять пеналізації та депеналізації. Дана стаття може стати важливим вкладом в дослідження, які стосуються політики в сфері боротьби зі злочинністю. Уніфікування доктринальної термінології допоможе покращити практичне сприйняття та розуміння таких важливих інструментів кримінально-правової політики як пеналізація та депеналізація. Пересічні громадяни часто замислюються та обговорюють на побутовому рівні питання пов'язані з суспільною небезпечністю та кримінальною караністю різноманітних понять. В таких розмовах навряд оперують термінами «пеналізація», «депеналізація», «криміналізація», «декриміналізація», проте застосування саме таких механізмів активно обговорюється людьми. Таким чином, дана стаття безпосередньо стосується суспільних питань, які охоплюють багато сфер людського життя, не обмежуючись лише кримінальним правом. Визнаючи суто теоретичну сутність піднятої в статті проблематики, необхідно розуміти, що подане теоретичне підґрунтя може стати основою для досліджень пов'язаних з практичним застосуванням механізмів пеналізації та депеналізації в різноманітних сферах особливої частини кримінального закону. Для кращого осмислення та повнішого аналізу категорії що виступають предметом нашого наукового огляду порівнюються із іншими суміжними категоріями, а саме і з уже згаданими криміналізацією та декриміналізацією.

Дослідження в сфері науки про кримінально-правову політику лише набирають обертів, таким чином наведена робота може стати вагомим внеском в систему розвитку наукових знань про політично-правову складову боротьби зі злочинністю.

Ключові слова: пеналізація, депеналізація, криміналізація, декриміналізація, політика в сфері боротьби зі злочинністю, кримінально-правова політика, методи реалізації кримінально-правової політики.

Medvid V.Y. Overview of approaches to defining the concepts of penalization and depenalization.

The aim of this publication is to present the existing doctrinal approaches to the understanding of the concepts of penalization and depenalization through their comparative analysis and, on this basis, to offer an original definition of these categories. Penalization and depenalization serve as methods of implementing criminal law policy, that is, as tools through which the state shapes its perception of the social danger posed by certain acts. The article provides a description and comparative overview of several definitions of the categories of penalization and depenalization. Based on the analysis of these approaches, the author proposes their own definitions of the terms.

This article may constitute an important contribution to research concerning crime control policy. The unification of doctrinal terminology can improve the practical understanding and perception of such essential tools of criminal law policy as penalization and depenalization. Ordinary citizens often consider and discuss, at an everyday level, questions related to the social danger and criminal punishability of various behaviors. Although such discussions rarely employ the terms “penalization,” “depenalization,” “criminalization,” or “decriminalization,” they often revolve around the mechanisms implied by these terms.

Thus, this article directly addresses public issues that encompass many aspects of human life, extending beyond the field of criminal law alone. While the problem under discussion is primarily theoretical, it is important to recognize that the theoretical foundation offered in this work may serve as a basis for further research on the practical application of penalization and depenalization mechanisms within various areas of the Special Part of the Criminal Code.

For a deeper understanding and more comprehensive analysis, the concepts at the center of this study are also compared with related categories, particularly criminalization and decriminalization. Research in the field of criminal law policy science is only beginning to gain momentum, and therefore, the present work may represent a significant contribution to the development of academic knowledge on the political and legal dimensions of crime control.

Key words: penalization, depenalization, criminalization, decriminalization, crime control policy, criminal law policy, methods of implementing criminal law policy.

Постановка проблеми. Досить часто люди не приховуючи особливого здивування реагують на обсяг та розмір покарання запропонованого українським кримінальним законодавством вимагаючи значно негативніших наслідків для осіб, що порушили кримінальний закон. На побутовому рівні громадяни буквально вимагають збільшувати міру покарання у справах, що містять значний суспільний резонанс. Навряд в таких побутових обговореннях звучить термін «пеналізація», проте з точки зору науки про кримінальну-правову політику саме застосування названої категорії вимагається людьми в подібних дискусіях.

Не вважаючи за доцільне проводити «лікбез» по тематиці пеналізації та депеналізації серед звичайних громадян, все ж вважаємо за потрібне звузити коло підходів до визначення цих понять. В будь-якій науці важливо зберігати критичний підхід та використовувати різноманітне бачення для висвітлення тих чи інших явищ. Проблемою сучасного стану наукового розвитку понять пеналізації та депеналізації є не наявність декількох різнобічних теорій, а відсутність якісного комплексного порівняльного аналізу таких підходів.

Постановку проблематики нашого дослідження можна визначити одним простим питанням: «Що таке пеналізація та депеналізація?». В загальних рисах дослідники, які дотичні до кримінального права нададуть схожі відповіді на поставлене питання, проте особливості розуміння та більш розширена деталізація озвучених визначень може кардинально відрізнятись, саме тому такою необхідною є спроба систематизувати наявні підходи. Така систематизація може стати впевненим «наступним кроком» у розвитку дослідження категорій пеналізації та депеналізації (як власне і розвитку всієї науки про політику в сфері боротьби зі злочинністю).

Мету цього дослідження можна було б сформулювати як «створення найбільш доцільного, об’єктивного та доктринально грамотного» визначення понять депеналізації та пеналізації. Звісно, в тексті статті буде запропоноване авторська дефініція, проте це не означає, що автор вимагає негайного широкого та повсюдного використання такого визначення. Справжня мета дослідження полягає в комплексному аналізі наявних підходів, дана робота є спробою за допомогою наукових методів визначити загальні ознаки, що об’єднують підходи до визначення термінів пеналізації та депеналізації, а також виокремити ключові відмінності між такими підходами, щоб отримати певні об’єднуючі окреслені висновки щодо особливостей правової природи категорій пеналізації та депеналізації.

Стан опрацювання проблематики. В українській науковій правничій літературі поняттю пеналізації і депеналізації основоположну роль приділяли ті дослідники, що широко вивчали кримінально-правову політику в цілому. Слід виділити таких науковців як Митрофанов А.А., Борисов В.І., Фріс П.Л., Козич І.В, що заклали загальну основу науки правової політики в сфері боротьби зі злочинністю, надавши оцінку та проаналізувавши досліджувані нами поняття пеналізації і депеналізації. Стан опрацювання поданої нами проблематики перебуває в інтенсивному розвитку

та невпинно продовжує збагачуватися все новими і новими дослідженнями, більш молоді науковці визнаючи багаж та ідеї попередніх авторів наповнюють подану нами проблематику новими ідеями, до таких авторів належать Острогляд О.В., Красій М. О. та ряд інших.

Окремо хочеться виділити таких дослідників як Хавронюк М.І. та Навроцький В.О., що присвятили свої роботи поняттю депеналізації і його важливого практичного значенню в контексті перспективи розвитку кримінального законодавства України. Впевнені, що кількість дослідників, які будуть займатися даною проблематикою лише збільшуватиметься, а обсяг нових ідей ще більше розкриє поняття пеналізації та депеналізації.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб розпочати прикладний аналіз терміну пеналізації (почнемо саме з неї, згодом залучивши до аналізу і «термін-антонім» депеналізацію) потрібно зрозуміти яке місце названої категорії в ієрархічній системі політики в сфері боротьби зі злочинністю. А.А. Митрофанов називає пеналізацію одним з «основних напрямків кримінально-правової політики в Україні» [1 с. 79]. В той час, як В.І. Борисов та П.Л. Фріс зазначали, що напрями кримінально-правової політики визначаються на підставі об'єктів кримінально-правової охорони, згрупованих за видами та систематизованих залежно від рівня їх значимості для суспільства [2, с. 33].

Звернемо увагу на поняття методів кримінально-правової політики. П.Л. Фріс та І.В. Козич визначили, що базисом кримінально-правової політики виступають її методи, які поділяються на основні та приватні. До основних методів належать прийоми, що охоплюють основні характеристики кримінально-правової політики держави, такі прийоми мають комплексний характер свого застосування, тобто стосуються всіх видів суспільно небезпечних діянь і всіх осіб, які підпадають під ознаки кримінального правопорушення. Приватні методи в свою чергу мають індивідуальний характер, до таких методів належать інститут обмеження сфери дії закону про кримінальну відповідальність, інститут звільнення від відбування покарання тощо [3, с. 18–21].

Острогляд О.М. виокремив, що метод (спосіб) реалізації кримінально-правової політики це система прийомів практичного здійснення її завдань, втілення у життя кримінально-правової політики [4, с. 36]. Іншими словами, методи (способи) реалізації кримінально-правової політики це знаряддя за допомогою яких кримінально-правова політика протидіє злочинності.

Зазначимо, що на етапі встановлення вітчизняного кримінально-правового дискурсу різними науковцями пропонувались часто конкуруючі кримінально-правові концепти. Слід розпочати із позиції М.Й. Коржанського, який стверджував про необхідність використовувати поняття «уголовний» для позначення відповідної галузі права і відповідного напрямку правової політики. Дослідник апелював на те, що «уголовний» має слов'янську етимологію на противагу терміну латинського походження «кримінальний» [5, с. 4]. Висловлювалась критика щодо застосування характеристики «кримінальна» для завдань приборкання злочинності. П.Л. Фріс зазначав, що «кримінальний» слід використовувати до понять що безпосередньо стосуються злочинності, функція кримінальної політики — боротися зі злочинністю, тому кримінальна політика є по своїй суті антагоністичною силою і має позначатися як «антикримінальна». Таким чином, з метою припинення використання характеристики «кримінальний» для правоохоронної діяльності, П.Л. Фріс замінив у використанні «кримінально-правову політику» на «політику у сфері протидії злочинності» [6, с. 10-11].

М.О. Красій висловила позицію, що категорії «кримінальна політика», «політика у сфері боротьби зі злочинністю» та «політика у сфері протидії злочинності» є тотожними за змістом поняттями [7, с. 14]. Дуже влучно щодо поняття кримінальної політики висловилися автори колективної монографії «Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи», які зазначили, що «... кримінально-правова політика є багатоаспектним явищем, що зумовлює можливість її тлумачення у різних значеннях. Однак будь-яке її тлумачення має бути пов'язане з розумінням базисного поняття – поняття політики» [8, с. 178]. По суті наведеним твердженням визнається відсутність чіткої детермінації між досліджуваними поняттями і підтверджується можливість їхнього взаємного застосування.

Перейдемо до детальнішого аналізу категорій пеналізації та депеналізації. Латинське слово «роена» можемо перекласти як покарання, згодом даний латинський термін перекочував у теперішні західноєвропейські мови, утворивши, до прикладу, англійський термін «penalty».

На думку, П.Л. Фріса пеналізація являє собою синтетичний процес, який складається з нормативного визначення характеру караності діянь та практичного призначення покарання за конкрет-

не кримінальне правопорушення. На думку дослідника пеналізація виступає кількісною характеристикою, що визначає криміналізацію (декриміналізацію) і таким чином об'єктивізує оцінку рівня суспільної небезпеки вчиненого кримінального правопорушення.

П.Л. Фріс відзначає широкі можливості вживання досліджуваних понять, не лише як фундаментальних прийомів, що є складовими системи політики в сфері боротьби зі злочинністю, а й явищ, застосування яких відбувається і в практичній юридичній стороні [9, с. 42].

Мова йде про те, що поняття пеналізації характеризується і як діяльність законодавця з встановлення кримінального покарання, так і діяльність суддів з призначення покарання за вчинення окремих кримінальних правопорушень. Відповідно до цього підходу пеналізація є не лише процесом визначення законодавцем характеру караності діянь, а також і власне процесом призначення покарання. Тобто, призначення покарання судом розглядається як заключний етап пеналізації, початковим етапом в свою чергу виступає законодавче закріплення діяння як такого, що потребує криміналізації.

Та чи варто настільки відзначати саме практичну пеналізацію, як-не-як суди повинні виносити свої вироки на підставі санкції певного складу правопорушення, що закріплена в Особливій частині КК, будь-які «виходи за рамки», збільшений або зменшений обсяг покарання в межах таких рамок не робить судові органи творцями кримінально-правової політики, оскільки усі рішення та дії таких органів мають спиратися на кримінальний закон. Ми не заперечуємо того факту, що суди виступають певними індикаторами кримінально-правової політики і рішення таких судів можуть бути одними з причин на підставі якої законодавець наважиться на зміну кримінального закону. Тим не менше, на нашу думку, виконання судами своїх обов'язків з врахуванням норм кримінального законодавства не робить судові органи суб'єктами пеналізації.

Український суддя лише застосовує кримінальний закон аж ніяк не виступаючи творцем такого закону. Зрозуміло, що про інтенсивність пеналізації зазвичай судять не за санкціями статті, а за реальним обсягом покарання, який суддя оголошує в своєму вирокі. Проте, в такому випадку правильніше говорити про індивідуалізацію кримінальної відповідальності, а не про пеналізацію, оскільки покарання як таке не змінюється, повторимось, що судді є лише виконавцями кримінального закону, а не суб'єктом пеналізації.

Окрім того ряд дослідників включають до пеналізації встановлення та застосування інших заходів кримінально-правового характеру, таких як заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, про що ми уже зазначали вище. Суперечливим питанням є приналежність таких заходів до категорій покарань, дослідженням цієї проблематики можна присвятити немало сторінок, проте це явно виходить за межі об'єкта нашого дослідження. Тим не менше, вважаємо, що встановлення нових заходів, посилення обсягу уже встановлених заходів слід називати пеналізацією. До того ж, наявність такого спеціального заходу як ліквідація юридичної особи, яку застосовують одночасно з конфіскацією майна наштовхує на думку, що мета даного заходу фактично збігається з метою покарання, складовими елементами якої є кара та запобігання вчиненню нових злочинів та проступків як засудженими, так і іншими особами [10, с. 79-80].

Важливою та дискусійною темою є питання співвідношення пеналізації та депеналізації із іншими суміжними категоріями. В першу чергу до таких суміжних категорій належать криміналізація і декриміналізація. Встановлення кримінальної караності суспільно небезпечних діянь (криміналізація) та визначення характеру караності (пеналізація) пов'язані між собою як дві сторони одного й того самого процесу. Досить часто ці поняття вживаються наступним чином «криміналізація (пеналізація) та декриміналізація (депеналізація)», тобто сприймаються як тотожні або синонімічні. Спробуємо розібратися яким чином слід розуміти та як необхідно застосовувати виокремлені явища.

П.Л. Фріс зазначав, що криміналізація це процес виявлення суспільно небезпечних видів людської поведінки, визнання на державному рівні необхідності, можливості й доцільності кримінально-правової боротьби з ними й, у випадку позитивної відповіді на ці питання, закріплення їх у законі як злочинів (кримінальних правопорушень) [9, с. 310].

Відповідно, декриміналізацію можна визначити як процес виявлення діянь, передбачених КК, які втратили суспільну небезпеку, фіксацію на політичному рівні необхідності відомови від подальшого визнання їх як кримінальних правопорушень та встановлення факту відсутності необхідності та доцільності продовження боротьби з ними, таким чином, виведення їх з кола кримінальних правопорушень. Слід погодитися, що на найпростішому етапі розуміння сутності

пеналізації та депеналізації дані поняття цілком відповідають визначенням криміналізації та декриміналізації. Дві найголовніші ознаки, які є притаманними (де)пеналізації підходять і до (де)криміналізації. Не включення у нашому розумінні практичного застосування судами кримінального закону у конкретних випадках ускладнює завдання, оскільки в протилежному випадку ми би могли сформувати чіткі межі відмінності в яких пеналізація виступає як законодавчим процесом так і практичною правозастосовною діяльністю. Таким чином, для доведення відмінностей між означеними категоріями необхідно виокремити ознаки, які не будуть притаманні обома категоріям.

Слід визнати, що категорії пеналізації та депеналізації багатогранні та можуть вживатися в різних значеннях, ми в ході дослідження пропонуємо розуміння пеналізації саме як законодавчого процесу, тому й виключаємо із визначення згадки про так звану «практичну» пеналізацію, що здійснюється органами судової влади, проте не забороняючи безпеліційно вживати досліджувані терміни в тих контекстах, що використовуються наведеними в роботі дослідниками. Надзвичайно важливим в контексті дослідження пеналізації та депеналізації окреслити відповідні рамки, що необхідні в залежності від об'єкта дослідження. Тому спробуємо на основі всього вищенаведеного дати власні визначення поняттям пеналізації та депеналізації. Отож, пропонуємо визначати **пеналізацію** як процес встановлення законодавцем покарання за певне діяння визнане правопорушенням або встановлення суворішого покарання за певні діяння, які уже визнані правопорушенням. Під кримінальною **депеналізацією** слід розуміти процес відповідно до якого законодавець виключає певне кримінальне правопорушення з кола кримінально караних виключаючи склад такого правопорушення з норм кримінального закону.

Висновки. Окреслене нами розуміння явищ пеналізації та депеналізації встановлює «правила гри» для подальшого дослідження названих процесів. Зрозуміло, що українське законодавство в сфері запобігання кримінальних правопорушень потребує вдосконалення, таке вдосконалення відбувається за допомогою методів правової політики у сфері протидії кримінальним та адміністративним правопорушенням, основними з яких є саме пеналізація та депеналізація. Тому дослідження цих процесів може стати наріжним каменем формування основи ефективної правової політики в галузі протидії правопорушенням, таким чином цілком логічно, що на початковому етапі надзвичайно важливо сформувати чітке базове розуміння явищ пеналізації та депеналізації. Особливостями запропонованих нами дефініцій є зазначення про те, що суб'єктами пеналізації та депеналізації виступає лише законодавець, незважаючи на те, що деякі дослідники до ряду суб'єктів заносять і судові органи, розширюючи та, на нашу думку, заплутуючи розуміння досліджуваних понять. Окрім цього, важливо розуміти, що запропонована нами дефініція визначає пеналізацію не тільки як процес прийняття певного діяння в ряд кримінально караних правопорушень, але й як процес законодавчого посилення кримінальної відповідальності діянь, що уже занесені до кримінальних деліктів. В той же час, такий принцип не можна застосовувати до явища депеналізації, оскільки наявність префікса «де» свідчить про те, що таке діяння повністю припиняє бути пеналізованим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Митрофанов А.А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація: монографія. Одеса: Вид-во Одеського юридичного інституту НУВС, 2004. 132 с.
2. Борисов В.І., Фріс П.Л. Засади сучасної кримінально-правової політики України. *Питання боротьби зі злочинністю*. Харків. 2014. Вип. 27. С. 30-38.
3. Фріс П.Л., Козич І.В. Про методи політики в сфері боротьби зі злочинністю. *Особливості формування законодавства України на сучасному етапі державотворення*: матеріали наук.-практ. конф., (Івано-Франківськ, 14 березня 2013 р.). Івано-Франківськ. 2013. С. 18–21.
4. Острогляд О.В. Пеналізація і депеналізація як методи кримінально-правової політики. *Ампаро*. 2022. № 4. С. 34–40.
5. Коржанський М.Й. Уголовне право України. Частина загальна: Курс лекцій. Київ: Наукова думка та Українська видавнича група, 1996. 336 с.
6. Фріс П.Л. Політика у сфері боротьби зі злочинністю і права людини: монографія. Надвірна: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2009. 208 с.

7. Красій М.О. Політика в сфері боротьби зі злочинністю: взаємозв'язок кримінально-правової та кримінально-процесуальної підсистем: монографія. Калуш: Петраш К.Т., 2020. 153 с.
8. Баулін Ю.В., Буроменський М.В., Голіна, В.В., Гришук В.К., Зайчук О.В., Навроцький В.О., Наден О.В., Нікітін Ю.В., Оніщенко Н.М., Пономаренко Ю.А., Хавронюк М.І., Харитонова О.В., Шакур В.І. Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи: монографія. Київ: ВАІТЕ, 2015. 688 с.
9. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми: монографія. Київ: Атіка, 2005. 429 с.
10. Провоторов О.П. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб як інститут кримінального права України: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 209 с.

УДК 342.5 346.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.39>

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У ПОДАТКОВІЙ СФЕРІ В УКРАЇНІ

Мороз Ю.А.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-3873-9751*

Мороз Ю.А. Інформаційно-аналітичне забезпечення запобігання кримінальним правопорушенням у податковій сфері в Україні.

У статті є аналіз нормативно-правової бази запобігання податковим правопорушенням, огляд сучасних інформаційно-аналітичних систем, що застосовуються для цього в Україні, оцінка практичних аспектів їх використання, визначення наявних проблем та вироблення рекомендацій щодо їх розв'язання.

Інформаційно-аналітичне забезпечення відіграє ключову роль у протидії податковим правопорушенням у сучасній Україні, зумовлюючи ефективність виявлення, попередження та розслідування податкових кримінальних правопорушень. Ухилення від сплати податків, фіктивне підприємництво, використання схем мінімізації податкових зобов'язань та інші форми кримінальної поведінки в податковій сфері значно впливають на наповнення державного бюджету та фінансову стабільність країни. У цьому контексті важливим завданням стає створення дієвих механізмів виявлення податкових ризиків та правопорушень з використанням сучасних цифрових технологій і систем аналітичної обробки великих масивів даних.

Світова практика та рекомендації Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), зокрема щодо запобігання ухиленню від оподаткування та боротьби з транснаціональними податковими схемами, акцентують увагу на інтеграції інформаційно-аналітичних систем у роботу податкових і правоохоронних органів. Застосування інструментів аналізу ризиків, автоматизованого обміну податковою інформацією, використання алгоритмів штучного інтелекту, а також удосконалення системи податкового аудиту сприяють підвищенню ефективності протидії податковим правопорушенням.

У процесі європейської інтеграції Україна зобов'язалася гармонізувати податкове законодавство з правом ЄС, зокрема в частині захисту фінансових інтересів Союзу. Це передбачає активну імплементацію міжнародних стандартів податкової прозорості, зміцнення міжвідомчої співпраці, підвищення компетентності відповідних органів та посилення контролю за дотриманням податкового законодавства. Стаття аналізує сучасні підходи до організації інформаційно-аналітичного забезпечення у сфері протидії податковим правопорушенням, окреслює виклики та перспективи його вдосконалення в умовах цифровізації державного управління та інтеграційних процесів.

Ключові слова: інформаційно-аналітичне забезпечення; податкові правопорушення; податкові ризики; протидія ухиленню від оподаткування; податкова безпека; фінансові інтереси; податковий аудит; податкова прозорість; аналітичні системи; кримінальна відповідальність у податковій сфері.

Moroz Y.A. Information and analytical support for the prevention of criminal offenses in the tax sphere in Ukraine.

The article presents an analysis of the regulatory and legal framework for preventing tax offenses, a review of modern information and analytical systems used for this purpose in Ukraine, an assessment of the practical aspects of their application, identification of existing problems, and the development of recommendations for their resolution.

Information and analytical support plays a key role in counteracting tax offenses in modern Ukraine, determining the effectiveness of detection, prevention, and investigation of tax crimes. Tax evasion, fictitious entrepreneurship, the use of schemes to minimize tax liabilities, and other forms of criminal behavior in the tax sphere significantly affect the state budget's revenues and the country's financial stability. In this context, creating effective mechanisms for detecting tax risks and offenses through the use of modern digital technologies and big data analytical systems becomes an important task.

Global practices and the recommendations of the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), particularly regarding the prevention of tax evasion and combating transnational tax schemes, emphasize the integration of information and analytical systems into the operations of tax and law enforcement authorities. The use of risk analysis tools, automated tax information exchange, artificial intelligence algorithms, and the improvement of the tax audit system contribute to enhancing the effectiveness of counteracting tax offenses.

In the process of European integration, Ukraine has committed to harmonizing its tax legislation with EU law, particularly in the area of protecting the Union's financial interests. This involves the active implementation of international standards of tax transparency, strengthening interagency cooperation, enhancing the competence of relevant bodies, and reinforcing control over compliance with tax legislation. The article analyzes current approaches to organizing information and analytical support in the field of counteracting tax offenses and outlines the challenges and prospects for its improvement in the context of state digitalization and integration processes.

Key words: information and analytical support; tax offenses; tax risks; counteraction to tax evasion; tax security; financial interests; tax audit; tax transparency; analytical systems; criminal liability in the tax sphere.

Постановка проблеми. Кримінальні правопорушення у сфері оподаткування становлять суттєву загрозу для економічної безпеки держави, оскільки негативно впливають як на наповнення державного бюджету, так і на ефективність функціонування податкової системи. В Україні проблема ухилення від сплати податків залишається надзвичайно актуальною, що підтверджується статистичними даними правоохоронних та фіскальних органів. Питання інформаційно-аналітичного забезпечення запобігання кримінальним правопорушенням у податковій сфері є складним і багатоаспектним, що зумовлює підвищений інтерес до нього як з боку науковців, так і практиків.

Мета дослідження: аналіз сучасних інформаційно-аналітичних систем та нормативно-правової бази в сфері запобігання податковим правопорушенням, що використовуються в Україні, оцінка практичних аспектів їх використання, визначення наявних проблем та вироблення рекомендацій..

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретичні та практичні проблеми інформаційно-аналітичного забезпечення запобігання кримінальним правопорушенням у податковій сфері в Україні вивчали такі науковці: Н.І. Атаманчук, О.В. Грачов, М.В. Диха, С.П. Завгородня, П.В. Коломієць, Н.А. Литвин, А.О. Монаєнко, Л.М. Петренко, М.В. Савчина, Є.М. Смичок, Т. Субіна та інші.

Виклад основного матеріалу. Правову основу запобігання та протидії податковим правопорушенням в Україні складає сукупність норм Конституції, податкового, кримінального та кримінального процесуального законодавства, а також спеціальних законів, що регламентують діяльність відповідних органів. Відповідно до Конституції України, кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67), що закладає фундаментальний обов'язок платників податків. Податковий кодекс України (далі - ПКУ) визначає правові засади сплати податків і зборів та відповідальність за податкові правопорушення [1]. Зокрема, ПКУ запровадив новий підхід до перевірок платників податків, вимагаючи врахування критеріїв ризику при відборі суб'єктів для податкового аудиту. Також ПКУ встановлює порядок узгодження податкових зобов'язань: податкове повідомлення-рішення, нараховане контролюючим органом, набуває статусу узгодженого (остаточного) після завершення процедури оскарження. Ця норма має ключове значення для притягнення до кримінальної відповідальності за ухилення від оподаткування, оскільки підтверджує факт ненадходження коштів до бюджету у визначеному розмірі [2, с. 102-103].

Кримінальний кодекс України (далі - ККУ) встановлює кримінальну відповідальність за умисне ухилення від сплати податків, зборів та обов'язкових платежів (ст. 212 ККУ) [3]. Важливим

аспектом нормативної бази є процедура кримінального переслідування податкових кримінальних правопорушень. Кримінальний процесуальний кодекс України (КПК) визначає підслідність таких правопорушень та порядок досудового розслідування [4]. Традиційно розслідування правопорушень за ст. 212 ККУ здійснювали підрозділи податкової міліції у складі Державної фіскальної служби (ДФС). У 2021 році відбулися кардинальні зміни: був прийнятий Закон України «Про Бюро економічної безпеки України» (БЕБ), відповідно до якого створено новий єдиний орган для розслідування економічних злочинів, включно з податковими [5]. БЕБ перебало на себе повноваження податкової міліції, що де-факто ліквідувалася. Відповідно до змін у КПК, саме детективи БЕБ наразі здійснюють досудове слідство у провадженнях щодо ухилення від оподаткування. Бюро економічної безпеки визначене відповідальним органом за забезпечення відповідності національного законодавства десяти глобальним принципам боротьби з податковою злочинністю та рекомендаціям ОЕСР щодо протидії ухиленню від сплати податків. Таким чином, нормативно закріплено новий інституційний підхід до боротьби з податковими правопорушеннями, заснований на аналітичній моделі роботи [6, с. 236-237].

Підсумовуючи, законодавча база України у сфері запобігання податковим кримінальним правопорушенням поступово еволюціонує в бік аналітичного підходу. Прийняття закону про БЕБ забезпечило інституційну підтримку інформаційно-аналітичної діяльності, а положення ПКУ і роз'яснення судів формують правові підстави для використання аналітичних даних з дотриманням правових гарантій платників. Далі розглянемо, які сучасні інформаційно-аналітичні системи реалізовані в Україні на виконання цих норм та як вони функціонують на практиці.

В Україні впроваджено низку інформаційно-аналітичних систем та технологій, призначених для виявлення податкових ризиків, автоматизації обробки податкових даних і підтримки правоохоронних органів у протидії податковим кримінальним правопорушенням [7, с. 92-93]. Сучасні інформаційно-аналітичні системи, що використовуються податковими органами та Бюро економічної безпеки, можна умовно розподілити на такі категорії:

- **Система моніторингу критеріїв оцінки ризиків (СМКОР).** Це автоматизована система, запроваджена Державною податковою службою (ДПС) для моніторингу податкових накладних і розрахунків коригування в системі електронного адміністрування ПДВ. СМКОР аналізує кожну податкову накладну за затвердженими критеріями ризику з метою виявлення фіктивних операцій із податком на додану вартість. Якщо накладна відповідає ризиковим критеріям (наприклад, має нетипові для платника обсяги або характер товарів, фігурує у схемах транзитних підприємств тощо), її реєстрація призупиняється автоматично. Така накладна перевіряється податковими органами додатково – платника можуть запросити надати підтверджуючі документи реальності операції. СМКОР є яскравим прикладом інформаційно-аналітичної системи, яка превентивно запобігає кримінальним правопорушенням, фактично зупиняючи їх на стадії спроби [8, с. 87].
- **Автоматизована система електронного адміністрування ПДВ (СЕА ПДВ).** Ця система, тісно пов'язана з СМКОР, забезпечує облік коштів на спеціальних рахунках платників ПДВ та контроль за тим, щоб суми податкового кредиту не перевищували суми сплаченого ПДВ. СЕА ПДВ автоматично накопичує інформацію про нараховані та сплачені суми податку по кожному платнику. Таким чином, створено єдину базу даних податкових накладних – Єдиний реєстр податкових накладних (ЄРПН), в якому реєструються усі накладні. Аналітичні модулі цієї системи дозволяють відстежувати підозрілі транзакції, виявляти «розриви» у ланцюгах постачання та швидко формувати вибірки для перевірок. Дані СЕА ПДВ використовуються і податковими органами, і БЕБ для проведення аналізу схем ухилення [9, с. 50].
- **Інформаційно-телекомунікаційна система «Податковий блок».** Це комплексна внутрішня інформаційна система податкової служби, що містить модулі для обліку платників податків, обробки податкової звітності, нарахування податкових зобов'язань та обміну даними між підрозділами. «Податковий блок» фактично є ядром ІТ-інфраструктури ДПС, де акумулюються всі дані про діяльність платників: реєстраційні дані, подані декларації, результати перевірок, інформація про сплачені та несплачені суми. На основі цих даних аналітичні підрозділи ДПС можуть формувати профілі ризикових платників.
- **Електронний кабінет платника податків.** Цей онлайн-сервіс є інтерфейсом, через який платники подають податкову звітність, спілкуються з контролюючими органами та отри-

мують інформацію про свій стан розрахунків з бюджетом. Хоча електронний кабінет головно слугує для зручності платників, він також є джерелом оперативних даних для аналітики. Завдяки 100% електронній подачі декларацій, податкові органи отримують звітні дані в цифровому вигляді відразу після їх подання. Це дозволяє автоматично зіставляти показники декларацій з наявними базами. Системи автоматичного зіставлення одразу позначають декларації з підозрілими розбіжностями або потенційно фіктивними даними для подальшого аналізу [10, с. 296-297].

- **Ризик-орієнтовані системи відбору для перевірок.** ДПС застосовує інформаційно-аналітичні модулі для визначення переліку платників, що підлягають плановим і позаплановим перевіркам, на основі ризикових критеріїв. Існують затверджені критерії ризику несплати податків (рівень податкового навантаження, економічні показники, наявність податкового боргу, участь у зовнішньоекономічній діяльності, невідповідність обсягів операцій тощо). Спеціалізоване програмне забезпечення аналізує бази даних та формує рейтинги ризиків для платників.

Для успішного виявлення складних схем ухилення важливо поєднувати дані з різних джерел. В Україні діють кілька інтегрованих інформаційних систем, якими користуються як податківці, так і детективи БЕБ: Бази даних Державної митної служби – містять відомості про імпоротно-експортні операції, що важливо для контролю повноти сплати ПДВ і мита при зовнішньоторговельних операціях [11, с. 90-91].

Такими інформаційними системами є: 1) реєстри Мін'юсту та НАЗК – Єдиний державний реєстр юридичних осіб і ФОП, реєстр речових прав, реєстр декларацій посадовців тощо, які допомагають встановлювати бенефіціарів, майно, способи життя підозрюваних у ухиленні; 2) системи фінансового моніторингу – дані про підозрілі фінансові операції (великі готівкові потоки, офшорні перекази), що можуть свідчити про відмивання доходів, одержаних від податкових кримінальних правопорушень; 3) Відкриті дані – аналітичні органи все частіше використовують масиви відкритих даних для перехресного аналізу і пошуку невідповідностей, які можуть сигналізувати про податкові махінації; 4) інформаційно-аналітичні системи Бюро економічної безпеки (БЕБ). Будучи новоствореним органом, БЕБ активно розбудовує власну аналітичну інфраструктуру. В структурі Бюро створено Департамент аналізу інформації та управління ризиками, покликаний здійснювати збір і обробку даних щодо економічних злочинів. Фахівці БЕБ мають доступ до податкових баз даних ДПС, митної та іншої фінансової інформації для проведення комплексного аналізу [12, с. 114-115].

Таким чином, в Україні формується розгалужена система інформаційно-аналітичного забезпечення податкової сфери. На рівні ДПС функціонують автоматизовані системи, які запобігають правопорушенням та накопичують дані для аналізу, а на рівні БЕБ та інших органів – аналітичні підрозділи, що обробляють ці дані для викриття злочинних схем. Впровадження інформаційно-аналітичних систем кардинально вплинуло на практику запобігання та розкриття податкових правопорушень в Україні. Завдяки цим системам робота податкових та правоохоронних органів стала більш активною: замість реагування вже після скоєння кримінального правопорушення акцент зміщується на раннє виявлення ризиків і упередження правопорушень. Отже, практичне застосування інформаційно-аналітичних систем суттєво посилило превентивний та правоохоронний компонент у податковій сфері. Через автоматизований контроль вдається запобігти багатьом порушенням на ранній стадії, а завдяки глибокому аналізу даних – успішно розплутати складні злочинні схеми. Статистичні показники демонструють позитивну динаміку. Водночас впровадження таких систем висвітлює і ряд проблем та викликів, що будуть розглянуті далі [13, с. 61-62].

Незважаючи на відчутні успіхи, практика застосування інформаційно-аналітичного забезпечення у боротьбі з податковими правопорушеннями виявила ряд проблемних аспектів. Їх можна умовно розділити на нормативно-правові, технічні та організаційні.

Колізії між аналітичними висновками та процесуальними доказами. Як зазначалося, дані інформаційно-аналітичних систем не завжди прямо конвертуються в доказову базу для суду. Юридична сила аналітичних довідок обмежена – суди вимагають офіційних документів (актів перевірки, експертних висновків тощо). Через це деякі провадження за ст. 212 ККУ закриваються, якщо слідство не спромоглося зібрати достатніх традиційних доказів, навіть маючи сильні аналітичні індикатори порушення [14, с. 41]. Рішення цієї проблеми, на нашу думку є удосконалення нор-

мативної бази, щоб зробити використання даних з аналітичних систем процесуально коректним. Наприклад, на законодавчому рівні можна закріпити процедуру документального оформлення результатів аналітичного виявлення порушень – щоб аналітичні матеріали ставали підставою для призначення позапланових перевірок, результати яких уже мають силу доказів.

Можливість помилкових спрацьовувань і негативний вплив на доброчесний бізнес. Системи ризик-менеджменту, іноді блокують операції сумлінних платників, що не причетні до схем. Це викликає невдоволення бізнес-спільноти, оскільки доброчесні підприємства змушені витратити час на розблокування накладних та доведення правомірності своїх дій. Існує ризик, що надто жорсткі алгоритми можуть гальмувати економічну активність. Рішення: вдосконалення критеріїв ризику та їх регулярний перегляд із залученням експертів і представників бізнесу.

Технічна застарілість і фрагментованість окремих ІТ-систем. Деякі інформаційні системи податкової служби були розроблені давно і потребують оновлення. «Податковий блок» і пов'язані бази даних не повністю інтегровані з новими системами БЕБ, можуть існувати проблеми сумісності форматів даних, повільної роботи при великих обсягах інформації. Рішенням є: модернізація ІТ-інфраструктури податкових органів і створення по-справжньому єдиного інформаційного простору для економічної безпеки.

Нестача висококваліфікованих кадрів-аналітиків і культура роботи з даними. Перехід до аналітичної моделі вимагає фахівців, здатних інтерпретувати великі масиви даних, володіти навичками роботи з аналітичним ПО, розуміти як економічну сутність операцій, так і ІТ-аспекти. На старті роботи БЕБ відзначалася нестача досвіду у нового персоналу, частина якого перейшла з силових структур з традиційними методами роботи. Рішення: системна підготовка та підвищення кваліфікації кадрів. Потрібні навчальні програми з податкового аналізу, фінансових розслідувань, роботи з базами даних.

Узагальнюючи, можна зазначити, що більшість проблем є розв'язуваними за умов належної уваги держави та керівництва профільних органів. Вони усвідомлені: зокрема, обговорення у форматі круглого столу в БЕБ з участю бізнесу, науковців та міжнародних експертів свідчить, що пошук рішень триває.

Висновки. Інформаційно-аналітичне забезпечення стало невід'ємним елементом системи запобігання та протидії кримінальним правопорушенням у податковій сфері України. Проведений аналіз показав, що впровадження сучасних ІТ-систем і аналітичних методик дало змогу досягти вагомих результатів: підвищилася ефективність виявлення податкових ризиків, значна частина схем ухилення була упереджена або розкрита, до бюджету повернуто мільярди гривень несплачених податків. Нормативно-правова база, попри окремі недоліки, загалом створює умови для використання інформаційно-аналітичних даних у боротьбі з податковими кримінальними правопорушеннями, а інституційна реформа (створення БЕБ) забезпечила відповідальну структуру, орієнтовану на аналітичний підхід. Однак реалізація інформаційно-аналітичного потенціалу ще не повністю завершена – існують проблеми технічного і правового характеру, які потребують вирішення.

Досвід впровадження ІТ-систем у податковій сфері вже зараз може бути прикладом для інших країн, що знаходяться на шляху цифрової трансформації податкових органів. Водночас, перед Україною стоїть завдання постійно підтримувати баланс між ефективністю контролю та справедливістю до платників, аби інформаційно-аналітичні технології слугували інструментом розвитку, а не гальмом економічної активності. Отримані науково-практичні результати можуть бути основою для подальших досліджень і вдосконалення державної політики у сфері протидії податковим правопорушенням в умовах цифрової економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Податковий кодекс України. Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
2. Монаєнко А.О., Атаманчук Н.І. Правове регулювання акцизного оподаткування в умовах сучасних викликів та тенденцій розвитку правової держави: монографія. Одеса: Гельветика, 2022. 276 с.
3. Кримінальний кодекс України. Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1415>.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
5. Про Бюро економічної безпеки України. Закон України від 28.01.2021 р. № 1150-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>.
6. Литвин Н.А. Адміністративно-правове забезпечення інформаційної діяльності органів Державної фіскальної служби України: дис. ... д-ра юрид. наук. Ірпінь, 2018. 517 с.
7. Субіна Т. Забезпечення інформаційної безпеки електронної звітності в органах державної податкової служби України. *Правова інформатика*. 2009. № 1. С. 91–97.
8. Грачов О.В. Податкова безпека як невід’ємна складова економічної безпеки підприємства. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2010. № 29. С. 86–88
9. Диха М.В. Податки в системі забезпечення економічної безпеки та розвитку національної економіки. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2017. № 4. С. 49–53
10. Правове регулювання економічної системи: інституції, правила, процедури: монографія / за ред. проф. М.В. Савчина. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 830 с.
11. Петренко Л.М. Податкова безпека як складова фінансової безпеки держави. *Моделювання та інформаційні системи в економіці*. 2012. Вип. 86. С. 89–98.
12. Смичок Є.М. Судові доктрини у податковому праві: дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2021. 446 с.
13. Коломієць П.В. Історико-правовий аспект становлення і розвитку законодавства у сфері правового регулювання податкової безпеки в Україні. *European political and law discourse*. Praha. 2019. Volume 6 Issue 6. P. 59–65.
14. Завгородня С.П. Періодизація формування організаційно-правових засад державного управління забезпеченням економічної безпеки України. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2015. № 3. С. 40–47.

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.40>

ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО СТОСОВНО ЧОЛОВІКІВ: ЮРИДИЧНА НЕВИДИМІСТЬ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

Панталієнко Т.П.,
*кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри теорії та історії держави і права,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0009-0008-2938-0752*

Панталієнко Т.П. Домашнє насильство стосовно чоловіків: юридична невидимість чи реальність?

У статті досліджується феномен домашнього насильства щодо чоловіків у контексті сучасної української та міжнародної правової системи. Автори звертають увагу на те, що попри формальну гендерну нейтральність українського законодавства, зокрема статті 126-1 Кримінального кодексу України та Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», у правозастосовній практиці потерпілі чоловіки залишаються фактично невидимими. Аналіз судових рішень, статистичних даних, результатів досліджень і роботи гарячих ліній засвідчує, що чоловіки рідко звертаються по допомогу, зокрема через суспільні стереотипи, недовіру до правоохоронної системи та брак відповідної інфраструктури підтримки. Найбільш поширеними формами насильства щодо чоловіків є психологічне, фізичне та економічне, тоді як сексуальне насильство взагалі майже не фіксується в юридичній практиці.

У статті підкреслюється, що стереотипна модель «сильного чоловіка» чинить значний психологічний тиск на жертв, змушуючи їх мовчати про насильство. Такі обставини сприяють латентності даної категорії правопорушень та істотно спотворюють загальну картину домашнього насильства в державі. Автори вказують на необхідність системного реагування держави, що має включати не лише правові, а й освітні та соціальні інструменти.

Аналізуються соціальні стереотипи, статистика звернень, а також законодавчі та інституційні механізми реагування на такі випадки. Порушується питання юридичної невидимості цієї категорії постраждалих і пропонуються напрями вдосконалення державної політики щодо захисту чоловіків-жертв насильства.

Розглянуто позитивний зарубіжний досвід Великої Британії, Канади та Угорщини, де вже впроваджено гендерно нейтральні політики з протидії домашньому насильству. У результаті зроблено висновок про нагальну потребу переосмислення суспільних уявлень і юридичних підходів задля формування справді інклюзивної системи захисту жертв, незалежно від їх статі, віку чи соціального статусу.

Зроблено висновки, що для ефективної протидії насильству щодо чоловіків необхідно удосконалити законодавство, розширити систему спеціалізованих послуг підтримки, провести масштабні інформаційні кампанії з подолання гендерних стереотипів, а також запровадити облік випадків домашнього насильства з урахуванням статі потерпілих. Такий підхід сприятиме формуванню справді інклюзивного механізму захисту прав людини в Україні.

Ключові слова: домашнє насильство, сімейне насильство, правова культура особи, чоловіки, гендер, жертва, кривдник, кримінальне правопорушення, латентність, дискримінація, стереотипи.

Pantaliienko T.P. Domestic violence against men: legal invisibility or reality?

The article examines the phenomenon of domestic violence against men in the context of the modern Ukrainian and international legal system. The authors draw attention to the fact that despite the formal gender neutrality of Ukrainian legislation, in particular Article 126-1 of the Criminal Code of Ukraine and the Law of Ukraine “On Prevention and Combating Domestic Violence”, male victims remain virtually invisible in law enforcement practice. An analysis of court decisions, statistical data, research

results and the work of hotlines shows that men rarely seek help, in particular due to social stereotypes, distrust of the law enforcement system and the lack of an appropriate support infrastructure. The most common forms of violence against men are psychological, physical and economic, while sexual violence is almost never recorded in legal practice.

The article emphasizes that the stereotypical model of a “strong man” exerts significant psychological pressure on victims, forcing them to remain silent about violence. Such circumstances contribute to the latency of this category of offenses and significantly distort the overall picture of domestic violence in the state. The authors point to the need for a systemic response by the state, which should include not only legal, but also educational and social instruments.

Social stereotypes, statistics of appeals, as well as legislative and institutional mechanisms for responding to such cases are analyzed. The issue of the legal invisibility of this category of victims is raised and directions for improving state policy on the protection of male victims of violence are proposed.

The positive foreign experience of the United Kingdom, Canada and Hungary, where gender-neutral policies to combat domestic violence have already been implemented, is considered. As a result, a conclusion is made about the urgent need to rethink public perceptions and legal approaches in order to form a truly inclusive system of protection of victims, regardless of their gender, age or social status.

The conclusions are made that in order to effectively combat violence against men, it is necessary to improve legislation, expand the system of specialized support services, conduct large-scale information campaigns to overcome gender stereotypes, and also introduce accounting of cases of domestic violence taking into account the gender of the victims. Such an approach will contribute to the formation of a truly inclusive mechanism for the protection of human rights in Ukraine.

Key words: domestic violence, family violence, legal culture of the individual, men, gender, victim, perpetrator, criminal offense, latency, discrimination, stereotypes.

Постановка проблеми. Домашнє насильство традиційно сприймається як проблема, що здебільшого стосується жінок, однак в останні роки зростає усвідомлення того, що чоловіки також можуть бути жертвами. Проте ця проблема лишається маргіналізованою в суспільному та правовому дискурсі. Водночас офіційна статистика не завжди адекватно відображає масштаби явища через низький рівень звернень, зумовлений стигматизацією та браком довіри до правозахисних органів.

Стан опрацювання цієї проблематики. Ряд вчених України, вивчали питання домашнього насильства, зокрема: Артеменко О.В., Авраменко С.М., Буклів Л.Г., Гулак О.В., Ладиченко В.В., Комаринська Ю.Б., Мельник А.Р., Стасюк Н.А., Хавронюк М.І., Яра О.С. Однак, на даний час відсутні дослідження домашнього насильства щодо чоловіків.

Метою дослідження є всебічний аналіз проблеми домашнього насильства щодо чоловіків в Україні, виявлення причин її латентності, особливостей правозастосовної практики та соціального сприйняття, а також формування пропозицій щодо вдосконалення державної політики і правозахисних механізмів з урахуванням принципу гендерної рівності.

Виклад основного матеріалу. В Україні домашнє насильство криміналізоване у ст. 126-1 КК України (введена у 2019 році) [1]. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [2] визначає жертвою будь-яку особу незалежно від статі. Однак практика правозастосування свідчить про те, що більшість заходів і програм профілактики спрямовані на захист жінок. Відсутність спеціалізованих притулків для чоловіків, недовіра з боку правоохоронних органів, а також зневажливе ставлення суспільства є свідченням наявної юридичної невидимості.

Культурна модель «сильного чоловіка» призводить до того, що жертви-чоловіки рідко звертаються за допомогою. Їх часто висміюють або не сприймають серйозно, що посилює психологічну травму. Дослідження показують, що серед чоловіків-жертв частіше фіксується емоційне, психологічне й економічне насильство, яке важче ідентифікувати та юридично довести.

Показник жертв серед чоловіків є хибним. Статус чоловіка в суспільстві та ментальність сприяють тому, що психологічно чоловікові значно тяжче визнати себе жертвою насилля. У зв'язку з цим дана категорія справ стає латентною, а тому не відображається у статистиці загальної картини домашнього насилля. Відповідно до статистики Генеральної прокуратури України потерпілими від домашнього насильства у 88% є жінки [3, с. 246].

Стереотипи щодо ролі чоловіка в суспільстві значною мірою впливають на його готовність звертатися по допомогу у випадках насильства. Згідно з дослідженням UNFPA, 82% українських чоловіків вважають, що жінки повинні дотримуватися традиційних гендерних ролей, таких як приготування їжі, прибирання та догляд за дітьми [4].

Крім того, 23% українських чоловіків бачили, як їхні батьки фізично знущалися над матерями, що може призводити до нормалізації насильства в сім'ї та передачі таких моделей поведінки наступним поколінням [5].

За даними громадської організації «Ла Страда-Україна», у 2020 році на національну гарячу лінію надійшло 29 511 звернень щодо домашнього насильства, з яких 16,4% (приблизно 4835) були від чоловіків. У наступні роки частка звернень від чоловіків зросла до 25% завдяки анонімності та конфіденційності лінії, що сприяло більшій відкритості чоловіків у зверненнях за допомогою [6].

Аналіз судових рішень показує, що чоловіки рідко фігурують як потерпілі у справах про домашнє насильство. Наприклад, у першому півріччі 2025 року в Київській області лише одна справа стосувалася чоловіка-жертви. У Сумській та Чернівецькій областях також було поодинокі випадки. Більшість таких справ стосуються насильства з боку дорослих дітей щодо батьків-чоловіків.

За результатами аналізу відомостей Єдиного державного реєстру судових рішень [7] за 2020 рік було ухвалено всього 898 вироків за статтею 126-1 Кримінального кодексу України, за 2021 – 1556 вироків, за 2022 – 1263 вироків, за 2023 – 1959 вироків, за 2024 – 1735 вироків [8]. За перші чотири місяці 2025 року в Єдиному державному реєстрі судових рішень оприлюднено 567 вироків за статтею 126-1 «Домашнє насильство» (результати дослідження відображені на рис. 1).

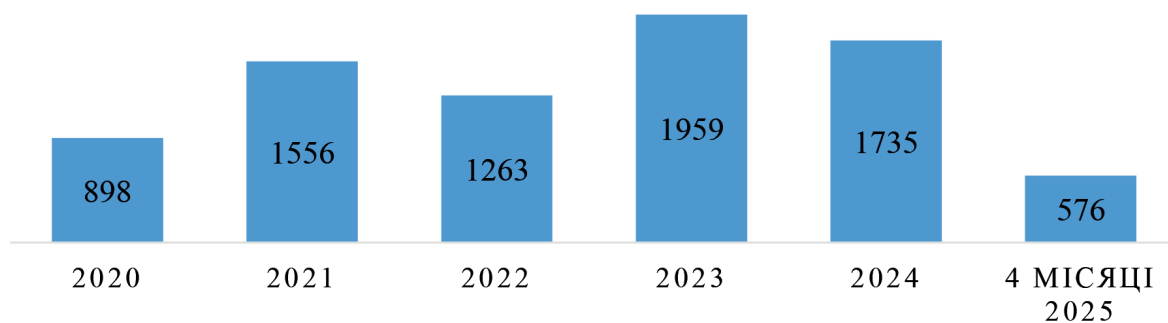

Рис. 1. Кількість вироків за статтею 126-1 Кримінального кодексу України.

У проаналізованих справах щодо чоловіків-жертв домашнього насильства виявлено три основні форми такого насильства, кожна з яких має специфічні прояви та наслідки:

– **Психологічне насильство**, яке є найпоширенішим у досліджених випадках. Воно проявляється у систематичних образах, приниженні гідності, висловленні погроз, маніпуляціях дітьми, ізоляції від соціального оточення. Таке насильство часто має накопичувальний характер і спричиняє тривалий емоційний дискомфорт, тривожність, зниження самооцінки, а у деяких випадках – депресивні стани або суїцидальні думки. Попри відсутність видимих слідів, психологічне насильство може бути не менш руйнівним, ніж фізичне.

– **Фізичне насильство**, що передбачає умисне завдання тілесних ушкоджень – від ляпасів та штовхань до серйозніших побоїв із використанням сторонніх предметів. У ряді справ зафіксовано наявність синців, саден, струсів мозку, що підтверджувалося медичними довідками. Варто зауважити, що чоловіки, як правило, не звертаються за медичною допомогою одразу, що ускладнює подальше документування насильства.

– **Економічне насильство**, яке проявляється у жорсткому контролі за доходами чоловіка, позбавленні доступу до сімейного бюджету, перешкоджанні у здійсненні трудової діяльності, примусовому переписуванні майна або нерухомості. У низці справ було встановлено, що чоловіки були змушені проживати в умовах матеріальної залежності від кривдниці або втрачали право користування власним житлом.

Загалом, аналіз засвідчив, що випадки домашнього насильства щодо чоловіків зазвичай мають комплексний характер – кілька форм насильства застосовуються одночасно, підсилюючи одна одну. Така ситуація вимагає розробки спеціалізованих механізмів ідентифікації, допомоги та захисту чоловіків як постраждалих осіб у рамках Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [2].

Форма насильства	Частота	Приклади
Психологічне	60%	Образи, приниження, погрози
Фізичне	25%	Побої, пошкодження
Економічне	15%	Обмеження доступу до коштів

Рис. 2. Відсоткове співвідношення форм насильства за статтею 126-1 Кримінального кодексу України.

Кривдниками у цих справах виступають як родичі (діти, батьки), так і партнери (співмешканці, подружжя) [7].

Показовим є факт відсутності вироків щодо вчинення домашнього насильства відносно чоловіків у формі сексуального насильства.

Насильства щодо чоловіків замовчується з ряду причин, до них варто віднести:

1. Стереотипи гендерних ролей. У суспільстві панує уявлення, що чоловік — сильний, він не може бути жертвою. Це призводить до того, що потерпілі чоловіки часто соромляться звертатись по допомогу; не сприймаються всерйоз поліцією та судами; зіштовхуються з висміюванням з боку суспільства.

2. Низький рівень довіри до органів влади та громадських організацій, що надають допомогу жертвам насильства. Багато чоловіків переконані, що органи поліції або соціальні служби не зреагують адекватно або стануть на бік жінки.

3. Латентність вчинення домашнього насильства щодо чоловіків [9, с. 118]. У судових рішеннях зазвичай не фіксується стаття потерпілого — тому статистика є неточною. При цьому більшість соціальних програм, притулків і ліній підтримки орієнтовані саме на жінок та дітей.

Дана проблема є міжнародною та потребує вирішення не лише в нашій державі. У низці європейських країн вже запроваджено політику гендерно нейтрального підходу до проблеми домашнього насильства. Зокрема, у Великій Британії діють телефонні лінії та притулки для чоловіків. При цьому, у Великій Британії, згідно з даними Office for National Statistics (ONS), близько 1 з 3 жертв домашнього насильства – це чоловіки [10].

У Канаді уряд фінансує програми підтримки всіх жертв насильства незалежно від статі [11], включаючи спеціальні притулки, телефонні лінії допомоги, кампанії з боротьби зі стигмою.

В Угорщині створені центри реабілітації для чоловіків-жертв у рамках гендерно нейтральної стратегії протидії домашньому насильству [12].

Висвітлена проблема потребує уваги з боку держави та суспільства. На нашу думку, варто вдосконалювати правозахисну систему, зокрема:

- Удосконалення законодавства шляхом запровадження чітких механізмів захисту чоловіків-жертв.
- Створення спеціалізованих центрів підтримки для чоловіків.
- Підвищення кваліфікації працівників поліції та соціальних служб щодо виявлення та реагування на випадки насильства проти чоловіків.
- Проведення інформаційних кампаній, спрямованих на подолання гендерних стереотипів.
- Внесення змін до законодавства з метою чіткого визначення механізмів захисту чоловіків-жертв домашнього насильства.
- Відкриття притулків та центрів психологічної допомоги для чоловіків, які постраждали від насильства.
- Проведення інформаційних кампаній, спрямованих на подолання гендерних стереотипів та заохочення чоловіків звертатися по допомогу.
- Організація тренінгів для працівників поліції, соціальних служб та медичних установ щодо виявлення та реагування на випадки насильства проти чоловіків.
- Запровадження обліку випадків домашнього насильства з урахуванням статі потерпілих для точнішого аналізу та розробки ефективних заходів реагування.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що домашнє насильство щодо чоловіків в Україні є значною, але латентною соціально-правовою проблемою. Основними причинами її прихованості є гендерні стереотипи, страх осуду, недовіра до правоохоронних органів та відсутність належної інфраструктури допомоги. Аналіз судової практики та статистики підтверджує, що чоловіки рідко визнаються потерпілими, що, у свою чергу, ускладнює формування об'єктивної картини явища.

Правозастосовна практика демонструє домінування гендерно асиметричних підходів, які спрямовані переважно на захист жінок, тоді як потреби чоловіків-жертв залишаються поза увагою. Серед виявлених форм насильства щодо чоловіків найпоширенішими є психологічне (60%) та економічне (15%) насильство, яке важко юридично довести.

Для ефективної протидії цій проблемі необхідне:

- удосконалення законодавства шляхом чіткого закріплення механізмів захисту для всіх жертв, незалежно від статі;
- запровадження обліку потерпілих із урахуванням статі;
- створення спеціалізованих центрів підтримки для чоловіків;
- професійна підготовка представників поліції та соціальних служб;
- проведення широких інформаційних кампаній, спрямованих на подолання гендерних стереотипів.

Таким чином, лише через впровадження гендерно нейтральної державної політики, забезпечення рівного доступу до захисту і підтримки, можливо створити інклюзивну систему реагування на домашнє насильство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. Верховна Рада України: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14?find=1&text=проступки#wl_1 (дата звернення: 01.05.2024).
2. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII : станом на 31 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 02.05.2025).
3. Авраменко С.М., Мельник А.Р. Портрет жертви домашнього насильства та його особливості в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, Серія ПРАВО. 2024. Випуск 81: частина 2. С. 244-249. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/03/40-3.pdf> (дата звернення: 30.04.2025).
4. UNFPA Ukraine. (2018). *Masculinity Today: Men's Attitudes To Gender Stereotypes And Violence Against Women* : веб-сайт. URL: https://www.unfpa.org/news/men-ukraine-hold-fast-gender-norms-landmark-study-finds?utm_source=chatgpt.com.
5. They registered a record number of domestic violence cases in 2024: веб-сайт. URL: https://opendatabot.ua/en/analytics/domestic-violence-2023?utm_source=chatgpt.com.
6. Ла Страда-Україна : веб-сайт. URL: <https://la-strada.org.ua/>.
7. Єдиний державний реєстр судових рішень: веб-сайт. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 4.05.2025).
8. Мельник А.Р., Панталієнко Т.П., Авраменко С.М. Зростання кількості вироків за вчинення сімейного насилля як показник підвищення рівня правової культури суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, Серія ПРАВО. 2024. Випуск 83: частина 3. С. 13–18. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.1> URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/07/83-part-3.pdf> (дата звернення: 7.05.2025).
9. Авраменко С.М., Мельник А.Р. Латентність домашнього насильства: причини та способи подолання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, Серія ПРАВО. 2025. Випуск 88: частина 3. С. 117–122. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.17> URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/05/19-2.pdf> (дата звернення: 10.05.2025).
10. Office for National Statistics: веб-сайт. URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/office-for-national-statistics>.
11. Авраменко С.М. Розслідування розбещення неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 242 с.
12. Асоціація боротьби зі сексуальним насильством Канади: веб-сайт. URL: <https://endingviolencecanada.org>.

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.41>

ПРО ОБ'ЄКТИВНУ НЕОБХІДНІСТЬ ПОСИЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Пушкар О.А.,
*кандидат юридичних наук,
докторант кафедри кримінального права і процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0007-99 66-9693*

Пушкар О.А. Про об'єктивну необхідність посилення кримінальної відповідальності за одержання неправомірної вигоди в умовах воєнного стану в Україні.

У даній науковій статті здійснено кримінально-правовий аналіз об'єктивної сторони злочину, пов'язаного з прийняттям пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою в умовах воєнного стану в Україні, а також доведена необхідність посилення кримінальної відповідальності за вчинення зазначеного кримінального правопорушення з урахуванням відсутності у сьогоднішньому чинному Кримінальному кодексі (КК) такої кваліфікуючої ознаки. Зокрема, встановлено, що у 2022 році на законодавчому рівні цілком обґрунтовано вказаний Кодекс був доповнений особливою кваліфікуючою ознакою «вчинення діяння в умовах воєнного або надзвичайного стану», яке, проте, не стосувалось кримінального правопорушення, за яке передбачена кримінальна відповідальність у статті 368 КК «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою». Доведено у зв'язку з цим, що зазначена правова прогалина детермінує в умовах воєнного стану розвиток негативних суспільно небезпечних тенденцій і явищ, які, у свою чергу, не тільки підвищують рівень кримінальної активності службових осіб, але й створюють потенційні та реальні загрози посягань на об'єкти національної безпеки України. Крім цього, звернута увага на той факт, що через існуючі детермінанти, які мають пряме відношення до причинно-наслідкового зв'язку в правопорушенні, пов'язаному з одержанням неправомірної вигоди, об'єктивно обумовлено є необхідність підвищення ефективності процесуальної діяльності слідчих і прокурорів та використання у зв'язку з цим всіх доступних доказів і методів розслідування, що визначені у чинному законодавстві.

Враховуючи вказану обставину, а також запобіжну роль особливо кваліфікуючої ознаки у виді «вчинення діянь в умовах воєнного або надзвичайного стану», яку вона відіграє у тих складах кримінальних правопорушень, що передбачають її у відповідних статтях КК, у даній науковій роботі обґрунтована необхідність законодавчої видозміни об'єктивної сторони ст. 368 зазначеного Кодексу шляхом, зокрема, доповнення її вищевказаною особливою кваліфікуючою ознакою.

Ключові слова: кримінальна відповідальність; особливо кваліфікуюча ознака складу злочину; прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою; запобігання кримінальним правопорушенням; воєнний або надзвичайний стан; об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення.

Pushkar O.A. On the objective necessity of strengthening criminal liability for obtaining unlawful benefit under martial law in Ukraine.

This scientific article provides a criminal-legal analysis of the objective side of the crime related to the acceptance of an offer, promise or obtaining unlawful benefit by an official under martial law in Ukraine, and also proves the necessity of strengthening criminal liability for the commission of the specified criminal offense, taking into account the absence of such a qualifying feature in the current Criminal Code (CC). In particular, it was established that in 2022, at the legislative level, the specified

Code was quite reasonably supplemented with a special qualifying feature “committing an act in conditions of martial law or a state of emergency”, which, however, did not apply to a criminal offense for which criminal liability is provided for in Article 368 of the Criminal Code “Acceptance of an offer, promise or receipt of an unlawful benefit by an official”. In this regard, it has been proven that the specified legal gap determines the development of negative socially dangerous trends and phenomena in conditions of martial law, which, in turn, not only increase the level of criminal activity of officials, but also create potential and real threats of encroachments on objects of national security of Ukraine. In addition, attention is drawn to the fact that due to the existing determinants that are directly related to the cause-and-effect relationship in an offense related to obtaining an unlawful benefit, the need to increase the efficiency of the procedural activities of investigators and prosecutors and, in this regard, to use all available evidence and investigation methods defined in current legislation is objectively determined.

Taking into account the above circumstance, as well as the preventive role of the special qualifying feature in the form of “committing acts in conditions of martial law or a state of emergency”, which it plays in those components of criminal offenses that provide for it in the relevant articles of the Criminal Code, this scientific work substantiates the need for legislative modification of the objective side of Art. 368 of the said Code by, in particular, supplementing it with the above-mentioned special qualifying feature.

Key words: criminal liability; special qualifying feature of the component of the crime; acceptance of an offer, promise or receipt of an unlawful benefit by an official; prevention of criminal offenses; martial law or a state of emergency; objective side of the component of a criminal offense.

Постановка проблеми. Як показує практика протидії злочинності в Україні в умовах воєнного стану (2022-202 рр.), однією з детермінант, яка сприяє вчиненню кримінальних правопорушень, є недотримання на всіх рівнях державної діяльності (політичному, законодавчому та правозастосовному) загальновизнаного у цивілізованих країнах принципу справедливості [1, с. 125-126]. Зокрема, логічно доповнивши у 2022 році КК України деякі його статті особливою кваліфікованою ознакою «діяння, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану» (ст.ст. 185, 186, 187, ін.), законодавець чомусь обійшов своєю «увагою» й інші досить важливі суспільні відносини та об'єкти кримінально-правової охорони, які знаходяться у системному взаємозв'язку із забезпеченням національної безпеки, державного суверенітету та територіальної цілісності нашої держави. Мова у даному випадку ведеться про те, що в умовах воєнного стану вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних з прийняттям пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК), не тільки підвищує рівень їх суспільної небезпеки [2, с. 942–944], але й детермінує (спричинює, обумовлює та корелює) кримінальну активність у сфері військової служби та інших дотичних до неї галузей суспільних правовідносин (наприклад, у сфері господарської діяльності; громадської безпеки, громадського порядку та моральності, т. ін.). Так, поширеною серед населення України є думка про те, що на фронті воюють проти росії тільки найбільш незахищені у соціальному сенсі люди [3], а серед детермінант самовільного залишення частини (СЗЧ) пріоритетною є та, що пов'язана з несправедливою мобілізацією до лав Збройних Сил України (ЗСУ) та інших військових формувань [4] тощо. При цьому відсутність у ст. 368 КК такої особливо кваліфікуючої ознаки, як вчинення даного злочину службовою особою в умовах воєнного стану, сприймається пересічними громадянами в Україні як приклад свавільного порушення соціальної справедливості [5].

Отже, в наявності складна комплексна прикладна проблема, вирішення якої лежить також і в площині наукової діяльності, що й обумовило вибір об'єкта і предмета даної статті.

Виходячи з цього, **метою** вказаної наукової розробки є доведення необхідності доповнення ст. 368 КК особливо кваліфікуючою ознакою «вчинення вказаних діянь в умовах воєнного та надзвичайного стану», а **головним завданням** – здійснення кримінально-правового аналізу об'єктивної сторони складу цього кримінального правопорушення, за результатами якого науково обґрунтувати здійснення заходів, спрямованих на забезпечення принципу справедливості з означеного питання.

Стан опрацювання проблематики. Вивчення наукової літератури показало, що досить предметно займаються розробкою проблем з означеної у цій роботі тематиці дослідження займаються наступні учені: А.В. Андрушко, В.С. Батиргарєєва, Ю.В. Баулін, А.В. Бойко, В.І. Борисов, Л.П. Бриг, В.В. Василевич, А.А. Вознюк, П.Л. Воробей, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, В.К. Гришук,

О.М. Джужа, О.О. Дудоров, О.Г. Колб, В.В. Кузнецов, М.І. Мельник, В.А. Мисливий, Р.О. Мовчан, А.А. Музика, В.І. Осадчий, А.В. Савченко, М.М. Сенько, М.В. Сийплові, А.М. Удод, М.І. Хавронюк, П.Л. Фріс, С.С. Яценко та ін. Поряд з цим, враховуючи актуальність існуючої в умовах воєнного стану в Україні проблематики, а також відсутність комплексних наукових досліджень, спрямованих на її вирішення, слід визнати, що активізація доктринальних пошуків з означеного питання є об'єктивно обумовленою необхідністю, у тому числі й у силу прикладного характеру їх спрямованості, теоретичної та практичної цілісності.

Виклад основного матеріалу. Загальновизнаними у науці є висновок про те, що суспільна небезпечність є оціночним поняттям. Зокрема, на думку О. Узунової та Є. Артьомова, критеріями оцінки суспільної небезпеки та її рівня є об'єктивні та суб'єктивні ознаки злочину: об'єкт, на який спрямовано посягання, наслідки, спосіб вчинення, форма вини, мотив, мета тощо. Лише комплексний аналіз цих ознак здатен виявити реальну, об'єктивну небезпечність злочину – його тяжкість [6, с. 147]. Погоджуючи з такою позицією, варто також зауважити, що оскільки кримінальне правопорушення, визначене ст. 368 КК, відноситься до корупційного, відповідно його суспільна небезпека є похідною від суспільної небезпеки корупції як вкрай негативного правового явища сучасної реальності, особливо в умовах воєнного стану. Як з цього приводу слушно висловив думку Вищий антикорупційний суд України, корупція є загрозою не лише для розвитку держави, стабільності та безпеки суспільства, але й підриває її демократичні інститути та цінності. Більш того, поширення корупції вкрай негативно впливає на формування та функціонування органів державної влади, підриває довіру громадян до них, нівелює принцип верховенства права, руйнує моральні засади та відчуття справедливості в суспільстві, а також загрожує демократичному розвитку, конституційному порядку, підриваючи у кінцевому підсумку міжнародний авторитет України та безпосередньо ставить під загрозу її національну безпеку [7].

Таким чином, суспільна небезпека корупції є безсумнівною. Однак, враховуючи, що її прояви стають дедалі різноманітнішими, зокрема, через розвиток інформаційних технологій, криміналізація прийняття пропозиції, обіцянки та отримання неправомірної вигоди службовими особами вказує на зростання небезпеки саме цієї форми корупції, позаяк її предмет значно ширший, ніж традиційне хабарництво.

З огляду на те, що вчинення службовою особою неправомірних дій на користь іншої особи, яка обіцяє надати, фактично надає або з якою укладено домовленість про надання неправомірної вигоди у матеріальній або нематеріальній формі, або на користь третьої особи, особливо в умовах воєнного стану, посягає на встановлений порядок публічного управління, законодавець запровадив більш суворі норми, включивши до об'єктивної сторони завершеного кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368 КК, також прийняття пропозиції та прийняття обіцянки, а не лише фактичне отримання такої вигоди, але, на жаль, залишив ці норми без зміни в особливий період (власне, війни) функціонування нашої держави.

Як зазначає з цього приводу О.Д. Ярошенко [8, с. 10], оскільки обов'язковою ознакою об'єктивної сторони корупційних правопорушень є те, що дії службової особи здійснюються у зв'язку з вчиненням або невчиненням нею певних дій в інтересах того, хто пропонує чи надає неправомірну вигоду, або в інтересах третьої особи, використовуючи надані їй владні чи службові повноваження, це й визначає суспільну небезпеку таких правопорушень. Саме тому, на його переконання, незалежно від форми вираження цих дій, їх протиправний характер підвищує рівень суспільної небезпеки [8, с. 10].

У той самий час, можна констатувати, що сама готовність службової особи, незалежно від того, чи мало місце фактичне одержання такою особою неправомірної вигоди або тільки планування її одержати, використати своє службове становище в інтересах іншої особи, шляхом вчинення будь-яких дій, які входять у коло її повноважень. Як видається, це відрізняє кримінальне правопорушення, передбачене ст. 368 КК, від інших видів корупційних правопорушень, зокрема, від зловживання службовим становищем. Хоча фактично всі види корупційних правопорушень мають суспільно небезпечні наслідки, що виражається, зокрема, у посяганні на встановлений порядок здійснення державного або іншого публічного управління, проте саме прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою набуває форми завершеного правопорушення та спричиняє зазначені негативні наслідки для суспільних відносин, незалежно від того, чи здійснила службова особа фактично дії в інтересах іншої особи та, чи отримала вона фактично неправомірну вигоду.

На цьому, зокрема, обґрунтовано акцентують увагу деякі науковці, вказуючи, що кримінальна відповідальність за одержання неправомірної вигоди настає тільки за умови, якщо службова особа одержала її за вчинення чи невчинення дій в інтересах того, пропонує, обіцяє чи надає таку вигоду, або в інтересах третьої особи з використанням наданої їй влади чи службового становища [9, с. 406]. Проте, як правильно у зв'язку з цим зробив висновок В.М. Кабаєв, фактичне виконання або невиконання дій службовою особою з використанням наданої влади чи службового становища в інтересах іншої особи знаходиться поза межами об'єктивної сторони злочину [9, с. 406].

Таким чином, можна констатувати, що оцінювати ступень суспільної небезпеки кримінального правопорушення, яке кваліфікується за ч. 1 ст. 368 КК (простий склад злочину), необхідно з урахуванням: по-перше, розміру (обсягу) неправомірної вигоди (її грошового еквіваленту), що стала предметом обіцянки, пропозиції або фактичного одержання; по-друге, серйозністю наслідків вчинених службовою особою дій на користь іншої особи взамін за таку вигоду. Важливою є й така правова позиція, а саме: на оцінювання рівня суспільної небезпеки даного правопорушення не справляє впливу те, чи була відповідна неправомірна вигоди одержана, обіцяна або домовлена.

Розкриваючи, власне, зміст суспільної небезпечності деяких корупційних правопорушень, деякі науковці, крім цього, зазначають, що останні проявляється в заподіянні чи блокуванні нормальної, тобто такої, яка відповідає вимогам нормативно-правових актів, діяльності державних органів влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від організаційно-правової форми, а також заподіяння шкоди авторитету та діловій репутації вищевказаних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій [10, с. 38]. Без сумніву, що це має особливий правовий зміст і суспільний резонанс в умовах воєнного стану в Україні. При цьому учені безспідставно вважають, що на суспільну небезпечність, крім перелічених вище детермінант, також впливає те, чи було службовою особою обіцяно або фактично вчинено взамін за неправомірну вигоду правомірні або неправомірні дії. Так, О. Узунов та Є. Артьом переконані, що суспільна небезпечність отримання неправомірної вигоди за правомірні дії є значно нижчою, аніж суспільна небезпечність отримання такої протиправної вигоди за неправомірні дії, що має бути враховано як законодавцем при криміналізації зазначених діянь, так і суддями при визначенні виду і розміру покарання [11, с. 148]. З таким підходом, беззаперечно, можна погодитися, проте, з огляду на те, що суспільна небезпека від правомірних дій службової особи за одержання, обіцянку чи домовленість надати таку вигоду все ж залишається, зокрема в умовах воєнного стану, відповідно кримінальна відповідальність має наставати навіть за таку правомірну дію. Така правова позиція викладена у Вироку Вищого антикорупційного суду України від 27 березня 2023 р., який був винесений у справі № 729/1248/18 [12]. Так, розглянувши цю справу, суд вказав на те, що висловлюючи прохання та отримуючи неправомірну вигоду від особи, обвинувачений, який за посадою був суддею, усвідомлював суспільно небезпечний характер вчинюваних ним дій, передбачав їх протиправні наслідки, а також бажав їх настання, тобто вчинив кримінальне правопорушення із прямим умислом [12]. Саме тому, при визначенні основного покарання у виді позбавлення волі суд має враховувати вік обвинуваченого та відсутність судимостей, як обставин, що істотно знижують його суспільну небезпечність [12]. Хоча, як встановлено в ході даного дослідження, не всі судді погоджуються з такою правовою позицією. Зокрема, судді у своїх рішеннях зазначають, що суспільна небезпечність вказаного злочину є досить високою, зокрема у випадках, коли такі кримінальні правопорушення вчиняють судді, позаяк вони завдають шкоду авторитету органам судової гілки державної влади [13]. У цьому контексті слід визнати, що важливою ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, відповідальність за яке передбачена ст. 368 КК, є причинно-наслідковий зв'язок між суспільно небезпечними діями, та суспільно-небезпечними наслідками. Такий правовий об'єктивний зв'язок проявляється в тому, що неправомірна вигода є винагородою або стимулом за певні дії чи бездіяльність службової особи, що безпосередньо впливають на результати її службової діяльності. Більш того, цей зв'язок чітко показує, що без отримання вигоди або прийняття обіцянки такої вигоди відповідні дії не були б здійснені.

Разом з тим, як справедливо зауважує М.О. Комарницька, встановити цей зв'язок подекуди дуже складно, оскільки пов'язати в часі отримання неправомірної вигоди можливо лише, якщо воно відбувається протягом нетривалого часового відрізка, оскільки згодом довести наявність причинно-наслідкового зв'язку між цими обставинами буде вкрай складно, а періодичність тако-

го отримання свідчитиме про корупційний характер відносин [14, с. 93-94]. Аналогічну позицію з цього приводу займає В.О. Беньківський, який зосереджує увагу на тому, що для вирішення завдань кримінального права необхідно визначити критерії формального та юридичного причинного зв'язку, включаючи й з окремими інститутами кримінального права (такими, як: «злочин», «співучасть», «причетність»), позаяк причинний зв'язок відіграє важливу роль при аналізі окремих інститутів і статей кримінального права лише за умови, що він відповідає критеріям релевантності, тобто правовим та юридико-технічним вимогам [15, с. 123].

Вивчення деяких кримінальних проваджень [16] свідчить також про те, що на практиці під час встановлення причинно-наслідкового зв'язку в правопорушенні, передбаченому ст. 368 КК, виникають такі проблемні питання, які впливають на процес доведення: 1) фактичної залежності між вигодою та діями службової особи, що обумовлено необхідністю доведення того факту, що отримання неправомірної вигоди було безпосередньо пов'язане з виконанням або невиконанням певних дій службовою особою (у цьому сенсі, зокрема, важливо встановити, що рішення або дії службовця не були б вчинені без отримання вигоди, що на практиці здійснити досить складно, адже службова особа, як правило, стверджує, що діяла за законними підставами, незалежно від вигоди); 2) факту непрямої вигоди, враховуючи, що інколи протиправна вигода надається не самій службовій особі, а третій особі, що ускладнює доведення зв'язку між отриманою вигодою і вчиненими діями (зокрема, службова особа заперечує свою зацікавленість у такій вигоді, стверджуючи, що вона не мала особистої користі від неї); 3) умислу: для доведення злочину за вказаною статтею Кодексу необхідно встановити умисел службової особи, тобто її усвідомлення на момент вчинення неправомірності дій і наявність прямого умислу отримати вигоду за певні дії чи бездіяльність (знову ж таки, це є непростим процесом, оскільки умисел є суб'єктивним елементом, і його треба доводити через аналіз поведінки, переговорів або інших непрямих доказів); 4) різноманітності форм прояву корупції, а саме – з розвитком нових технологій і складністю корупційних схем, вигода надається у непрямій формі (наприклад, через послуги, подарунки, надання знижок тощо). Це ускладнює ідентифікацію неправомірної вигоди як такої та створює додаткові труднощі в доведенні причинно-наслідкового зв'язку; 5) відсутності прямих доказів, позаяк нерідко корупційні дії мають прихований характер, а процес домовленостей і передачі неправомірної вигоди відбувається в неформальних умовах або навіть через посередників (це, у свою чергу, ускладнює збирання прямих доказів і вимагає використання складної комбінації непрямих доказів, наприклад, записів розмов, електронної переписки, свідчень тощо); 6) розмитості межі між правомірними та неправомірними діями: зокрема встановлення причинного зв'язку між діями службової особи та вигодою іноді ускладнюється через те, що дія чи бездіяльність можуть бути законними самі по собі (наприклад, службова особа може виконувати свої обов'язки, але отримати за це неправомірну вигоду, що потребує ретельного аналізу дій та їх правомірності).

Як показали результати даного наукового пошуку, саме через ці детермінанти встановлення причинно-наслідкового зв'язку в правопорушенні, пов'язаному з одержанням неправомірної вигоди, вимагає ретельної роботи слідчих і прокурорів, використання всіх доступних доказів і методів розслідування. Слід також констатувати, що певний правовий вплив на кваліфікацію кримінального правопорушення за ст. 368 КК мають й факультативні ознаки об'єктивної сторони складу даного злочину.

З цього приводу деякі науковці стверджують, що існує низка особливостей, характерних для кожної з факультативних ознак об'єктивної сторони кримінального правопорушення, зокрема: а) якщо факультативні ознаки зазначеної сторони безпосередньо зазначені в диспозиції статті Особливої частини КК, то вони формують суспільну небезпечність діяння і виступають критерієм його криміналізації; б) якщо факультативні ознаки є кваліфікуючими (зокрема, в умовах воєнного стану), то законодавець враховує їх властивості (позитивні чи негативні) в санкції конкретної норми Особливої частини даного Кодексу; в) якщо факультативні ознаки кримінального правопорушення не є ознаками об'єктивної сторони, то вони враховуються судом при призначенні покарання в якості обставин, що пом'якшують (ст. 66 КК) або обтяжують (ст. 67 КК) його [17, с. 116].

Висновки. Отже, отримані у ході даного дослідження результати дозволяють констатувати, що ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення, пов'язаного з прийняттям пропозиції, обіцянки або одержанням неправомірної вигоди службовою особою, обумовлюють об'єктивну необхідність доповнення ст. 368 КК особливо кваліфікуючою ознакою «вчинення таких дій в умовах воєнного або надзвичайного стану», що дасть можливість не тільки знизити

рівень рецидиву цих суспільно небезпечних діянь, але й буде справедливим кроком законодавця з огляду вимог однойменного принципу права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Теорія держави і права: підручник / за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.
2. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 17: *Кримінальне право* / редкол.: В.Я. Тацій, В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2017. С. 942–944.
3. Кондрачок С. Як мій друг Батьківщину захищав, або в армію йдуть лише дурні чи бідні? URL: <https://zdolbunivcity.net>.
4. Хмельницька В. «Потрібна нормальна мобілізація»: військовий психолог розповів про найчастіші причини СЗЧ. URL: <https://tsn.ua>.
5. Міщенко І. Як гадаєте, скільки разів слово «справедливість» згадується в Конституції України? Правильна відповідь – один. URL: <https://nv.ua>.
6. Узунова О., Артьомов Є. Аналіз статті 368 Кримінального кодексу України на відповідність вимогам юридичної техніки, гуманності й верховенства права. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 1 (80). С. 141–150.
7. Окрема думка на Вирок Вищого антикорупційного суду України від 27 березня 2023 року у справі № 729/1248/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110126889>.
8. Ярошенко О.Д. Кримінальна відповідальність за пропозицію та надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК України). Автореф. дис. канд. юр. наук. Київ, 2014. 22 с.
9. Кабаєв В.М. Особливості об'єктивних ознак злочинів, вчинених службовими особами, які займають особливо відповідальне становище. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 404–409.
10. Гузоватий О.І., Титаренко О.О. Кримінальна відповідальність за незаконне збагачення в Україні та деяких зарубіжних країнах: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 260 с.
11. Узунова О., Артьомов Є. Аналіз статті 368 Кримінального кодексу України на відповідність вимогам юридичної техніки, гуманності й верховенства права. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 1 (80). С. 141–150.
12. Вирок Вищого антикорупційного суду України від 27 березня 2023 року у справі № 729/1248/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109801337>.
13. Окрема думка на Вирок Вищого антикорупційного суду України від 27 березня 2023 року у справі № 729/1248/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110126889>.
14. Комарницька М.О. Відповідальність за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди за кримінальним правом України. Дис. ... доктора філософії. Львів, 2021. 203 с.
15. Бенківський В.О. Спеціальні питання проблематики причинного зв'язку: кримінально-правовий аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2021. № 51. С. 120–124.
16. Огляд судової практики Верховного Суду у кримінальних провадженнях щодо корупційних та пов'язаних з корупцією кримінальних правопорушень за 2022 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Oglyad_VS_korup_pravoporush.pdf.
17. Маслоva О.О. Щодо значення факультативних ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 2(43). С. 110–117.

УДК 343.8:328.185(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.42>

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СЛУЖБОВИХ ОСІБ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ПРИВАТНОГО ПРАВА ЗА КОРУПЦІЙНІ ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Тичина Д.М.,
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-9430-6101

Тичина Д.М. Особливості кримінальної відповідальності службових осіб юридичних осіб приватного права за корупційні злочини у сфері службової діяльності.

У статті досліджено особливості кримінальної відповідальності службових осіб юридичних осіб приватного права за вчинення корупційних злочинів у сфері службової діяльності, що становить важливий напрям сучасної кримінально-правової науки та практики запобігання корупції. Наголошено, що корупційна поведінка службових осіб приватного сектору є однією з найбільш небезпечних форм протиправної активності, оскільки вона безпосередньо загрожує економічній безпеці держави, порушує принципи чесної конкуренції та підриває довіру до ділового середовища.

Розглянуто специфіку правового статусу таких осіб, зокрема через призму їх відмінностей від посадовців органів державної влади чи місцевого самоврядування. Розкрито правову природу та сутність корупційних злочинів, визначено їх основні юридичні ознаки, серед яких – зловживання повноваженнями, службове підроблення, одержання неправомірної вигоди та зловживання впливом. Проаналізовано положення Кримінального кодексу України, які регламентують притягнення до відповідальності юридичних осіб приватного права за корупційні злочини у сфері службової діяльності.

Акцентовано увагу на проблемних аспектах кримінально-правової кваліфікації, зокрема в значенні зв'язку між виконанням службових обов'язків і вчиненням дій корупційного характеру, встановленні меж повноважень службової особи та їх використанні всупереч інтересам юридичної особи. Вказано на правові колізії та труднощі правозастосування у випадках, коли службова особа фактично діє в інтересах третіх осіб або під впливом корпоративного тиску.

Окрема увага приділена антикорупційним інструментам, які функціонують у межах корпоративного управління. Автором висвітлено значення впровадження комплаєнс-програм, систем внутрішнього контролю, корпоративної етики та належного управління ризиками як превентивних механізмів запобігання корупції в середовищі приватного бізнесу. Обґрунтовано доцільність посилення законодавчого регулювання та державного моніторингу ефективності антикорупційних заходів у небанківському приватному секторі. Таким чином, аналіз особливостей кримінальної відповідальності службової особи юридичної особи приватного права за корупційні злочини в сфері службової діяльності дозволяє глибше зрозуміти природу цього правового інституту та виявити перспективи вдосконалення законодавчої та правозастосовної практики в цій сфері.

Ключові слова: корупція, корупційний злочин, підприємницька діяльність, приватний сектор економіки, юридична особа приватного права, службова особа, працівник підприємства, кримінальна відповідальність, запобігання корупції, антикорупційний комплаєнс, доброчесність бізнесу, підкуп.

Tychyna D.M. Features of criminal liability of officials of private law legal entities for corruption crimes in the sphere of official activities.

The article explores the specifics of criminal liability of officials of private legal entities for committing corruption-related offenses in the field of official activity, which constitutes an important

area of modern criminal law science and anti-corruption practice. It is emphasized that corrupt behavior by private sector officials is among the most dangerous forms of unlawful activity, as it directly threatens the economic security of the state, violates the principles of fair competition, and undermines trust in the business environment.

The study examines the peculiarities of the legal status of such individuals, particularly through the lens of their differences from officials of state or local government bodies. The legal nature and essence of corruption crimes are revealed, and their main legal characteristics are defined, including abuse of authority, official forgery, acceptance of undue benefits, and abuse of influence. The provisions of the Criminal Code of Ukraine regulating the liability of private legal entities for corruption offenses in the field of official activity are analyzed.

Attention is drawn to problematic aspects of criminal law qualification, in particular the determination of the connection between the performance of official duties and corrupt actions, as well as the establishment of the scope of authority of an official and its use contrary to the interests of the legal entity. Legal conflicts and difficulties in law enforcement are noted in cases where an official actually acts in the interests of third parties or under corporate pressure.

Special attention is given to anti-corruption instruments functioning within corporate governance. The author highlights the significance of implementing compliance programs, internal control systems, corporate ethics, and proper risk management as preventive mechanisms for combating corruption in the private business sector. The advisability of strengthening legislative regulation and state monitoring of the effectiveness of anti-corruption measures in the non-banking private sector is substantiated.

Thus, the analysis of the features of criminal liability of an official of a private legal entity for corruption-related offenses in the sphere of official activity allows for a deeper understanding of the nature of this legal institution and reveals prospects for improving legislative and law enforcement practices in this area.

Key words: corruption, corruption crime, entrepreneurial activity, private sector of the economy, private law legal entity, official, employee of the enterprise, criminal liability, corruption prevention, anti-corruption compliance, business integrity, bribery.

Постановка проблеми. Корупція є однією з ключових загроз національній безпеці, верховенству права та демократичному розвитку України. У сучасних умовах розвитку ринкових відносин та приватизації значної частини економіки, особливого значення набуває питання кримінальної відповідальності службових осіб юридичних осіб приватного права, які дедалі частіше стають суб'єктами корупційних правопорушень. З огляду на розширення кола суб'єктів, які можуть надавати публічні послуги та впливати на економічні й управлінські процеси, запобігання корупційним проявам становить значну складність для уповноважених правоохоронних органів.

Корупція у сфері діяльності приватного бізнесу часто носить латентний характер, відзначається високим рівнем організованості та тісним переплетенням особистих і корпоративних інтересів. Службові особи таких суб'єктів, попри свою недержавну природу, можуть виконувати функції, пов'язані з управлінням ресурсами, укладенням угод, впливом на ринкові процеси, що надає їх діям суспільно небезпечного характеру в разі вчинення злочинів корупційної спрямованості.

Відтак виникає потреба у глибокому теоретико-прикладному осмисленні правової природи корупційних злочинів у сфері службової діяльності, уточнення їх ознак, видів, механізмів виявлення та кримінально-правової кваліфікації, меж кримінально-правової відповідальності службових осіб юридичних осіб приватного права, виявленні прогалин у правовому регулюванні та напрацюванні ефективних механізмів запобігання корупційним проявам серед таких суб'єктів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблематика корупційних злочинів, зокрема у сфері службової діяльності, є предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців. Значний внесок у кримінально-правове осмислення природи корупції та розроблення заходів запобігання зробили такі вітчизняні дослідники, як: В.С. Батиргарєєва, О.Ю. Бусол, А.А. Вознюк, Б.М. Головкін, І.М. Довбань, О.О. Дудоров, С.В. Ківалов, М.І. Мельник, Т.В. Мельничук, Е.В. Расюк, В.О. Туляков, В.І. Тютюгін, І.О. Христич та інші. Однак, попри наявність значної кількості наукових праць, актуальними залишаються питання кримінальної відповідальності службових осіб юридичних осіб приватного права за корупційні злочини у сфері службової діяльності.

Метою статті є аналіз особливостей кримінальної відповідальності службових осіб юридичних осіб приватного права за вчинення корупційних злочинів у сфері службової діяльності, з урахуванням сучасного стану законодавчого забезпечення, судової практики та тенденцій розвитку антикорупційної політики в Україні.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах розвитку ринкової економіки та децентралізації владних повноважень дедалі більшої актуальності набуває проблема корупційних правопорушень у приватному секторі. Службові особи юридичних осіб приватного права, незважаючи на недержавний статус, мають значний вплив на економічні та суспільно важливі процеси. Внаслідок цього вчинення ними корупційних злочинів завдає не меншої шкоди, ніж аналогічні діяння представників державного сектора. У зв'язку з цим постає необхідність детального аналізу правової природи кримінальної відповідальності такої категорії осіб, а також специфіки кваліфікації відповідних злочинів.

Відповідно до ст. 92 Конституції України, питання національної безпеки належать до загальнодержавної компетенції та визначаються як складова політики, що ґрунтується на стратегічних інтересах і спрямована на їх реалізацію [2]. Крім того, Закон України «Про національну безпеку» визначає, що державна політика орієнтована на захист прав і свобод громадян, підтримку демократичних засад суспільства, забезпечення сталого розвитку держави [3].

Корупція, як соціальне явище є серйозною загрозою для функціонування будь-якої держави. Особливо небезпечною є ситуація, коли злочинні елементи проникають у державні структури, а посадові особи використовують свої повноваження здебільшого з метою власного збагачення чи для задоволення приватних інтересів. У наш час корупція вийшла за межі національних кордонів, набувши транснаціонального виміру, що зробило її глобальним викликом. Незважаючи на різну ефективність антикорупційної політики в окремих країнах, актуальним залишається питання формування міжнародної стратегії боротьби з корупцією, яка б поєднувала як превентивні, так і каральні інструменти. Аналізуючи сучасні тенденції, можна стверджувати, що проблема корупції є гострою для більшості країн світу. При цьому, за рівнем протидії цьому явищу, держави умовно поділяються на ті, що досягли істотного прогресу, та ті, для яких корупція все ще становить серйозну небезпеку [3, с. 125-126].

Процес формування кримінально-правових норм тісно пов'язаний із соціальною зумовленістю криміналізації окремих суспільно небезпечних дій, що засвідчує наявність ознак їх кримінальної протиправності. Такий підхід ґрунтується на доктринальному баченні криміналізації як процесу виявлення небезпечних форм поведінки, визнання доцільності застосування до них кримінально-правових заходів та закріплення відповідних норм у законодавстві шляхом встановлення кримінальної відповідальності за окремі види протиправних діянь.

Перш ніж перейти до аналізу поняття корупційних злочинів, слід звернутися до сучасного трактування терміну «корупція». За визначенням М.І. Мельника, корупція є соціальним явищем, яке охоплює всю сукупність діянь корупційного характеру, що пов'язані з неправомірним використанням особами, наділеними функціями державної влади, своїх повноважень, службового становища або відповідних можливостей з метою задоволення особистих чи сторонніх інтересів. До цього також відносяться інші корупційні правопорушення, включаючи ті, що створюють умови для вчинення корупційних дій або спрямовані на їх приховування чи потурання їм [4, с. 174-175]. У свою чергу, на думку Є.В. Невмержицького та М.І. Камлика, корупція є соціально-політичним феноменом, що формується під впливом політичних, економічних, соціальних і психологічних чинників і виявляється у системі негативних установок, переконань і дій окремих осіб, спрямованих на реалізацію особистих, групових або корпоративних інтересів шляхом підкупу, хабарництва, зловживання владою, а також надання необґрунтованих переваг всупереч загальним інтересам [5, с. 236-237].

Згідно зі ст. 1 чинного Закону України «Про запобігання корупції», під поняттям «корупція» мається на увазі використання особами, зазначеними в ч. 1 ст. 3 цього Закону, наданих їм повноважень чи пов'язаних із ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди для себе або інших осіб, прийняття такої вигоди, а також пропозиція чи надання неправомірної вигоди з метою спонукання до незаконного використання службових повноважень [6].

Корупція виражається в корупційних правопорушеннях, як особливому виді відповідальності, що охоплює різні сфери правового регулювання. Як зазначає А.А. Вознюк, серед усіх форм прояву корупції, найбільшу загрозу становлять саме корупційні кримінальні правопорушення,

що зумовлює необхідність їх пріоритетної кримінально-правової протидії як одного з ключових напрямів сучасної кримінально-правової політики України [7, с. 23-24].

Відповідно до Закону України «Про запобігання корупції», корупційне правопорушення – це дія, яка має ознаки корупції та вчинена особою, визначеною в ч. 1 ст. 3 цього Закону, за яку передбачена кримінальна, дисциплінарна або цивільно-правова відповідальність [6]. У межах теорії кримінального права існують різні підходи до визначення корупційних кримінальних правопорушень. Зокрема, М. І. Мельник характеризує їх як діяння, що виражаються в неправомірному використанні (зловживанні) посадовими особами органів державної влади чи місцевого самоврядування наданих їм повноважень або посадового становища з метою досягнення особистої вигоди або отримання вигоди для інших осіб [4, с. 183-184].

Аналіз наукових позицій щодо природи корупційних злочинів дозволяє виокремити низку характерних ознак, які відрізняють їх від інших видів правопорушень у сфері протидії корупції:

Підвищений рівень суспільної небезпеки. На відміну від адміністративних або дисциплінарних проступків корупційного характеру, корупційні злочини становлять значно вищу загрозу для охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин. Їх вчинення, як правило, супроводжується реальним ризиком заподіяння істотної шкоди фізичним чи юридичним особам, суспільству або державі, а у ряді випадків – і фактичним настанням таких наслідків.

Протиправність як ознака кримінального діяння. Корупційні злочини є чітко врегульованими нормами Кримінального кодексу України, що відмежовує їх від інших порушень у сфері боротьби з корупцією, які тягнуть за собою лише адміністративну або дисциплінарну відповідальність. Вказані діяння однозначно класифікуються як суспільно небезпечні та заборонені законом під загрозою кримінального покарання.

Наявність корупційного компоненту в діянні. У складі корупційного злочину обов'язково повинна бути присутня ознака корупційної поведінки, визначеної у ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року. Йдеться про використання особою наданої їй влади, службового становища або пов'язаних із ними можливостей з метою особистого збагачення чи отримання інших неправомірних переваг, що виражається саме у зловживанні наданими повноваженнями.

Наявність спеціального суб'єкта злочину. Для більшості корупційних кримінальних правопорушень характерною є ознака спеціального суб'єкта, перелік яких визначено у ч. 1 ст. 3 згаданого Закону. До цієї категорії належать, зокрема, службові особи юридичних осіб публічного та приватного права, особи, що надають публічні послуги, депутати, посадові особи органів державної влади та місцевого самоврядування тощо. В окремих випадках корупційні діяння можуть вчинятися також загальними суб'єктами, однак у таких випадках їх участь обумовлена залученням до виконання владних чи управлінських функцій.

Умисна форма вини. Корупційні злочини здебільшого характеризуються прямим умислом, оскільки особа свідомо використовує своє службове становище задля досягнення неправомірної вигоди. Водночас, у межах окремих складів злочинів, передбачених КК України, можливе і необережне ставлення до наслідків. Основними мотивами вчинення таких правопорушень виступають корисливість, прагнення до незаконного збагачення, а також інші особисті інтереси, зокрема кар'єризм або протекціонізм [9].

Відповідно до чинного КК України, до корупційних кримінальних правопорушень відносяться діяння, передбачені ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, якщо вони вчинені із використанням службового становища. Окрім того, такими визнаються правопорушення, що містяться у ст. 210, 354, 364, 364-1, 365-2 та 368–369-2 КК України. Найбільш типовими для державного сектора є корупційні злочини, передбачені Розділом XVII КК України «Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг», зокрема діяння, описані у ст. 364, 368, 368-2, 369, а також у ст. 191 і 210. Окрім зазначеного, до переліку кримінальних правопорушень, що мають корупційну природу, законодавець включає також діяння, передбачені ст. 366-2 та 366-3 КК України [10].

Приватний сектор економіки є не менш уразливим до корупційних впливів, ніж державний. На відміну від публічного сектора економіки, де існує більш чітка регуляція і контроль, в приватному секторі корупція може процвітати через відсутність належного моніторингу та прозорості. Зловживання службовим становищем, укладання фіктивних угод або укриття нечесних угод є частими порушеннями, що дозволяють суб'єктам приватного сектору отримувати фінансову вигоду.

Такі негативи ставлять під загрозу рівність на ринку, справедливість і стабільність економічних відносин.

Відповідно до ч. 3 ст. 18 КК України, службовими особами визнаються також особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції в юридичних особах незалежно від форми власності [10]. Таким чином, працівники приватних підприємств, банків, страхових компаній, акціонерних товариств та інших суб'єктів господарювання можуть визнаватися службовими особами у розумінні кримінального законодавства. Специфіка полягає в тому, що такі особи не є посадовцями у публічно-правовому значенні, проте здійснюють управлінські повноваження, що створює передумови для зловживання службовим становищем з корисливою метою. Додаткову складність становить визначення меж виконання ними службових функцій та зв'язку останніх з корупційною поведінкою [8, с. 174-175].

Більшість корупційних злочинів зазвичай вчиняються службовими особами з метою отримання неправомірної вигоди. До таких діянь відносяться: зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України); зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги (ст. 365-2 КК України); прийняття пропозиції, обіцянки або отримання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України); підкуп осіб, які надають публічні послуги (ст. 368-4 КК України); незаконне збагачення (ст. 368-5 КК України); пропозиція, обіцянка або передача неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК України); зловживання впливом (ст. 369-2 КК України). Водночас, у кримінальному праві України виокремлюються такі основні склади корупційних злочинів, які можуть бути вчинені службовими особами приватного сектора: зловживання впливом (ст. 369-2 КК України), зловживання повноваженнями (ст. 364-1 КК України), пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди (ст. 369 КК України), а також комерційний підкуп (ст. 368-3 КК України) [10]. Найбільш поширеними є ситуації, коли службова особа приватної компанії використовує своє становище для отримання вигоди в обмін на сприяння у прийнятті управлінських або господарських рішень.

Поширення корупції у сфері службової діяльності має серйозні наслідки для ефективності функціонування приватних інституцій. Зокрема, корупційні правопорушення, що вчиняються працівниками підприємств і організацій, можуть мати значний вплив на стабільність економіки, сприяючи розвитку тіньового сектору, уповільнюючи інвестиційні процеси та створюючи нечесні конкурентні переваги для окремих суб'єктів господарювання [11, с. 254-255]. Слід зазначити, що корупційні злочини у сфері підприємницької діяльності здебільшого пов'язані з порушенням правил доброчесності бізнесу, коли прийняття рішень і дії працівників підприємства на користь компанії чи окремих осіб відбуваються за рахунок нечесних методів. Це може включати підкуп, зловживання службовим становищем, маніпулювання закупівлями та іншими аспектами ведення бізнесу. Найбільш поширеними формами корупції є надання або отримання неправомірної вигоди, при укладанні контрактів, створенні умов для монополізації ринку, а також ухилення від виконання зобов'язань перед державними органами [12, с. 193-194].

Працівники підприємств, зокрема в юридичних особах приватного права, можуть бути як ініціаторами, так і співучасниками корупційних правопорушень. Вони здійснюють посадові дії, які включають надання або прийняття неправомірної вигоди у процесі реалізації своїх службових повноважень. Підприємці та топ-менеджери можуть використовувати своє службове становище для вирішення питань, які мають вигоду для приватних осіб або компаній, незважаючи на шкоду для суспільства чи порушення законодавства.

У цьому контексті важливо визначити роль працівника підприємства як суб'єкта, що реалізує своє право й обов'язки, однак порушує закон, що призводить до негативних наслідків для організації й економічної системи загалом [13, с. 196-197]. Корупційні дії в приватному секторі часто мають дві основні форми: підкуп чиновників для отримання дозволів або ліцензій і приховування реальних прибутків через фіктивні бухгалтерські схеми. Такі дії створюють передумови для погіршення клімату бізнесу та довіри до підприємств, що працюють в таких умовах [14, с. 350-351].

Юридичні особи приватного права також можуть бути залучені до корупційних правопорушень. Вони виступають, як суб'єкти господарювання, що можуть здійснювати дії, що порушують антикорупційне законодавство. Юридичні особи приватного права зобов'язані забезпечувати не тільки фінансову стабільність, а й дотримання законності у веденні бізнесу. Зокрема, вони повинні створювати внутрішні політики і процедури, спрямовані на запобігання корупційним діям.

Важливим аспектом є запровадження корпоративної етики та відповідальних стандартів ведення бізнесу, що передбачають прозорість операцій та антикорупційні заходи. Запровадження програм комплаєнс-контролю в юридичних особах приватного права є важливим кроком для мінімізації корупційних ризиків та посилення корпоративної відповідальності. В умовах зростаючої загрози корупційних проявів, важливо створювати ефективні системи корпоративної етики та гарантувати прозорість звітності в бізнесі. Добročесність бізнесу включає в себе не тільки дотримання нормативних вимог, але й активну участь підприємств у створенні прозорих і добročесних умов ведення бізнесу. Участь у сертифікаційних програмах добročесності та відповідності вимогам антикорупційного законодавства є важливим кроком для покращення корпоративної репутації [15, с. 125-126].

Одним із ключових інструментів запобігання корупції є впровадження механізмів внутрішнього контролю та формування культури добročесності в корпоративному секторі. Антикорупційний комплаєнс включає створення корпоративних політик, процедур та навчальних програм, спрямованих на виявлення та запобігання випадкам хабарництва та зловживань. Міжнародна практика показує, що наявність «адекватних процедур» може стати підставою для пом'якшення відповідальності компанії або навіть її звільнення від відповідальності. В Україні наразі не існує законодавчої вимоги щодо обов'язкового впровадження комплаєнс-програм для приватного бізнесу.

Корпоративна етика та прозорість звітності є важливими елементами запобігання корупції. Закон України «Про запобігання корупції» (2014 р.) визначає вимоги щодо запобігання конфлікту інтересів і пропонує рекомендації, які, хоча й орієнтовані на державний сектор, можуть бути адаптовані також для бізнесу. Компанії мають можливість добровільно включати антикорупційні положення до своїх статутів, контрактів, брати участь у програмах сертифікації добročесності та галузевих ініціативах. Однак, рівень корпоративної відповідальності в Україні залишається низьким через відсутність законодавчих стимулів та ефективних перевірок, що робить впровадження комплаєнс-програм добровільним [8; 16].

Корупційні ризики у приватному секторі виникають під впливом як внутрішніх факторів, так і зовнішніх умов. До внутрішніх чинників належать: прагнення максимізувати прибуток будь-якими засобами, включаючи підкуп та маніпуляції під час закупівель; організаційні проблеми, що проявляються в відсутності прозорих процедур тендерів і контролю; низька культура дотримання правових норм, коли домінують неформальні домовленості. Зовнішні фактори включають: недосконалість правового середовища, зокрема малі штрафи та неефективність перевірок; макроекономічні кризи і війни, які ослаблюють державний контроль і сприяють поширенню тіньових практик; монополізацію ринку, що призводить до накопичення тіньових капіталів і їх легалізації через офшорні чи інші нелегальні схеми. Особливу небезпеку становлять також корпоративні мережі, пов'язані з організованою злочинністю, коли корупція виступає, як засіб захисту незаконної діяльності через підкуп правоохоронних органів чи державних службовців. У сукупності ці фактори створюють умови для збереження «низького ризику» для учасників корупційних схем [16, с. 132-133].

Висновки. Дослідження особливостей кримінальної відповідальності службових осіб юридичних осіб приватного права за корупційні злочини у сфері службової діяльності дозволяє дійти висновку про наявність суттєвих теоретико-правових і практичних викликів у цій сфері. Службові особи приватного сектору, попри відсутність статусу державного службовця, можуть нести кримінальну відповідальність за вчинення діянь, які за своєю природою посягають на належне функціонування інституційного середовища, чесну конкуренцію, економічну безпеку та публічні інтереси. Більше того, відповідно до чинного кримінального законодавства, зокрема положень ст. 18 КК України, такі особи можуть визнаватися службовими у разі здійснення ними організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій. Особливу роль серед корупційних злочинів займають діяння, вчинені службовими особами юридичних осіб публічного права, відповідальність за які передбачена статтями 364, 368, 368-5 і 369 КК України.

Аналіз кримінально-правових норм, судової практики та наукових підходів свідчить про складність у визначенні меж відповідальності та кваліфікації злочинів цієї категорії, особливо коли йдеться про діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг або управлінням значними матеріальними ресурсами. Водночас низький рівень прозорості внутрішніх процедур у приватному секторі, відсутність дієвих механізмів контролю та недосконалість комплаєнс-систем створюють додаткові умови для розвитку корупційної поведінки.

З огляду на викладене, потребує вдосконалення не лише кримінальне законодавство в частині деталізації складів відповідних злочинів, а й практика запобігання корупційним діям. Не менш важливим є впровадження ефективних внутрішніх регламентів, систем управління ризиками та корпоративної відповідальності, що сприятиме формуванню нульової толерантності до корупції у приватному секторі. Таким чином, кримінальна відповідальність службових осіб юридичних осіб приватного права має розглядатися в контексті комплексного підходу до запобігання корупції, що об'єднує правові, управлінські й етичні засоби впливу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Про національну безпеку: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>
3. Бусол О.Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні в контексті сучасної антикорупційної стратегії: дис.... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. 479 с.
4. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: монографія. К.: Атіка, 2001. 304 с.
5. Камлик М.І., Невмержицький Є.В. Корупція в Україні. К.: Знання, 1998. 186 с.
6. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>
7. Вознюк А.А. Корупційні кримінальні правопорушення: концептуальні проблеми в контексті реформування кримінального законодавства України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2 (20). С. 21–32.
8. Запобігання корупції у приватному секторі: монографія / Головкін Б.М., Батиргарєєва В.С., Новіков О.В., Христич І.О., Дзюба А.Ю. – Х.: Право, 2020. 283 с.
9. Корупційна злочинність в Україні: сучасний стан, детермінанти та запобігання: навч. посіб. / за ред. проф. О.М. Джузи та доц. Е.В. Расюка. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2018. 340 с.
10. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
11. Дудоров О.О. Кримінально-правові проблеми сучасної України (вибрані праці). К.: Ваіте, 2022. 632 с.
12. Довбань І.М. Концептуальні засади запобігання злочинам, що вчиняються державними службовцями в Україні: монографія. К.: Вид-во «ФОП Кандиба Т.П.», 2020. 424 с.
13. Стрільченко Є.В. Корупція, корупційні дії та корупційні відносини. *Науковий вісник публічного і приватного права*. 2016. № 3. С. 195–198.
14. Головкін Б.М. Про корупцію в приватному секторі. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 347–354.
15. Корупційна злочинність в Україні: сучасний стан, детермінанти та запобігання: навч. посіб. / за ред. проф. О.М. Джузи та доц. Е.В. Расюка. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2018. 340 с.
16. Організована та економічна злочинність. Organised and financial crime : підручник / Ківалов С.В., Головкін Б.М., Туляков В.О., Мельничук Т.В. та ін. / за ред. В.О. Тулякова. О.: Нац. ун-т «Одеська юридична академія», 2022. 292 с.

УДК 341.322.5+ 343.35(477)+ 343.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.43>

ПРАВОВА ПРИРОДА КОМАНДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Федорович Н.А.,
доктор філософії в галузі права,
асистент кафедри кримінального права і кримінології
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-9161-9700
e-mail: nataliia.fedorovych@lnu.edu.ua

Федорович Н.А. Правова природа командної відповідальності.

У статті досліджується нова для кримінального права України концепція командної відповідальності, яку було імплементовано у зв'язку із ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду і яка знайшла своє відображення у ст. 31-1 КК України. Положення вказаної статті встановлюють умови, за яких військовий командир, інша особа, яка фактично діє як військовий командир, та інший начальник несе кримінальну відповідальність за вчинення будь-якого зі злочинів, передбачених статтями 437-439, 442 і 442-1 КК України, що вчинені підлеглою особою. Акцентується на специфіці такого положення, оскільки командна відповідальність не вписується у традиційні для національного кримінального права інститути співучасті, причетності або опосередкованого виконання. Також здійснено порівняння такої статті з відповідними статтями у закордонному кримінальному законодавстві. Виявлено три способи імплементації командної відповідальності у кримінальний закон, які здебільшого і визначають правову природу такого явища. Констатовано, що вибраний спосіб імплементації розширює підстави для визнання осіб, які наділені певними повноваженнями, суб'єктами відповідних кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, попри те, що об'єктивної сторони складу такого кримінального правопорушення вказані особи не вчиняють. З урахуванням цього, пропонується статтю про кримінальну відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників розташувати у розділі IV Загальної частини КК України «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт кримінального правопорушення)». Розглядається можливість диференціювати командну відповідальність шляхом формулювання складів кримінальних правопорушень за неповідомлення військовими командирами, іншими особами, які фактично діють як військові командири, та іншими начальниками компетентних органів про кримінальне правопорушення, вчинене підлеглим, та за випадки допущення військовим чи іншим начальником вчинення підлеглим кримінального правопорушення з необережності. Покарання за вчинення таких кримінальних правопорушень має бути більш м'яке, ніж за вчинення злочинів, передбачених статтями 437-439, 442 і 442-1 КК України. Однак необхідність такої диференціації має бути обумовлена практикою застосування норм про командну відповідальність.

Ключові слова: командна відповідальність, співучасть, причетність, опосередковане виконання, міжнародні кримінальні правопорушення, імплементація Римського статуту.

Fedorovych N.A. The legal nature of command responsibility.

The article examines the concept of command responsibility, new to the criminal law of Ukraine, which was introduced as a result of the ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court and is reflected in Article 31-1 of the Criminal Code of Ukraine. This provision establishes the conditions under which a military commander, a person effectively acting as a military commander, or another superior bears criminal liability for the commission of any of the crimes stipulated in Articles 437–439, 442, and 442-1 of the Criminal Code of Ukraine, if such crimes are committed by a subordinate.

The article emphasizes the specific nature of this provision, as command responsibility does not fall within the traditional institutions of Ukrainian criminal law such as complicity, accessory liability, or

indirect perpetration. A comparative analysis of this provision with analogous norms in foreign criminal legislation is conducted. Three approaches to implementing command responsibility into criminal law are identified, which predominantly determine the legal nature of this phenomenon.

It has been established that the chosen method of implementation expands the grounds for recognizing persons endowed with certain powers as subjects of relevant criminal offenses against peace, security of mankind and international law, despite the fact that the specified persons do not commit the objective aspect of such a criminal offense. In light of this, it is proposed that the article regulating the criminal liability of military commanders, persons effectively acting as military commanders, and other superiors be relocated to Section IV of the General Part of the Criminal Code of Ukraine, titled «Criminally liable person (Criminal offender).»

The article also examines the possibility of differentiating command responsibility by formulating separate offenses for: failure by military commanders or other superiors to report a criminal offense committed by a subordinate, and cases in which a commander or other superior negligently allows a subordinate to commit a criminal offense. Punishment for such offenses should be less severe than for the commission of the crimes under Articles 437–439, 442, and 442-1 of the Criminal Code of Ukraine. However, the necessity for such differentiation should be based on enforcement practice in applying command responsibility norms.

Key words: command responsibility, complicity, involvement, indirect execution, international criminal offenses, implementation of the Rome Statute.

Постановка проблеми. Війна в Україні породжує зміни у кримінальне законодавство, оскільки на території України, на жаль, вчиняються серед іншого кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Відтак питання про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду, яке вже давніше обговорювалось, знайшло своє вирішення. Відповідно, це змусило законодавців внести зміни у чинні статті КК України і додати нові. Зокрема Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 09.10.2024 р. імплементовано концепцію командної відповідальності у розділ VI Загальної частини КК України, який доповнено ст. 31-1 «Кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників» [1]. Наразі прикладів застосування цієї статті в Україні у відкритих джерелах немає. Відтак вважаємо, що правильне розуміння правової природи командної відповідальності, тобто сутності такого явища, його основного змісту, виявлення схожості та відмінності від інших юридичних понять, впливатиме на застосування вказаного вище положення та може допомогти у вирішенні суперечностей та усуненні прогалин імплементації такої концепції.

Метою дослідження є визначення правової природи кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників у КК України з урахуванням закордонного досвіду імплементації концепції командної відповідальності та надання пропозицій щодо змін у кримінальний закон України.

Стан опрацювання проблематики. Питання «командної відповідальності» обговорювалося дослідниками міжнародного права, зокрема І.О. Колотухою [2], М.В. Мітьком [3], О.В. Хлопчик [4], при аналізі норм Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977 (далі – ДП I до Женевських конвенцій 12.08.1949) [5] та Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі - Римського статуту) [6]. Вчені не акцентують увагу на правовій природі такого явища, однак проводять розрізнення між кримінальною відповідальністю військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників за бездіяльність відносно вчинених підлеглими відповідних міжнародних злочинів та віддання кримінально протиправних наказів. М.В. Мітько зазначає, що «у теорії та у практиці кримінального права досить нескладно описати ситуації, коли командир може самостійно вчиняти міжнародні злочини та виступати у ролі безпосереднього виконавця (співвиконавця) або ж організатора, пособника, підбурювача» [3], однак концепція командної відповідальності цих ситуацій не стосується.

У кримінально-правовій науці існує твердження про можливість кваліфікації діянь командирів, які порушують норми ст.ст. 86, 87 ДП I до Женевських конвенцій 12.08.1949, за ст. 438 КК України як «інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами,

згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [7; 8; 9], тобто командна відповідальність розглядається як виконання об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 438 КК України. О.О. Кваша та Г.М. Андрусак згадували про командну відповідальність при аналізі кримінальної відповідальності командирів за віддання злочинних наказів про порушення законів і звичаїв війни у контексті війни росії проти України [10].

Положення ст. 31-1 КК України вивчали такі вчені, як І.М. Гриниха [11, с. 520-521], К.П. Задоя [12, с. 670-701], В.М. Киричко [13], С.А. Колісник [14], І.В. Татаренко [15]. Однак єдиного підходу до визначення правової природи «командної відповідальності» немає. В.М. Киричко вважає імплементовані положення причетністю, які мають знайти своє відображення у новому складі кримінального правопорушення, яким варто доповнити Розділ XX Особливої частини КК «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» [13; с. 11-26], І.М. Гриниха та І.В. Татаренко пишуть про схожість командної відповідальності із причетністю [11, с. 521; 15, с. 334], а К.П. Задоя стверджує, що таке явище є гібридом співучасті у кримінальному правопорушенні та причетності [12, с. 701]. Тож питання правової природи «командної відповідальності» залишається відкритим.

Виклад основного матеріалу. Ст. 31-1 КК України розташована у Загальній частині КК України у розділі VI «Співучасть у кримінальному правопорушенні», хоча у ній не йдеться про співучасть, оскільки командній відповідальності не приманні ні суб'єктивні, ні об'єктивні ознаки співучасті. Щоправда, К.П. Задоя зазначає, що через казуальний елемент (відповідальність суб'єктів командної відповідальності настає лише тоді, коли їхня бездіяльність призвела до вчинення підлеглими кримінального правопорушення) командна відповідальність схожа до співучасті [12, с. 686-687, 701], але зважаючи на те, що достеменно не відомі параметри каузального елементу, то й говорити про спільність зі співучастю на основі цього не варто. Звісно, прослідковується подібність командної відповідальності із нормою про кримінальну відповідальність організаторів організованої групи чи злочинної організації (ч.1 ст. 30 КК України). Однак, військового командира, іншу особу, яка фактично діє як військовий командир, чи іншого начальника все ж недоцільно порівнювати з організатором організованої групи чи злочинної організації, оскільки певні особи визнають організатором через вчинення відповідних діянь, спрямованих на утворення чи функціонування організованої групи чи злочинної організації, метою яких є кримінально протиправна діяльність. Натомість діяльність військового командира, іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, чи іншого начальника полягає зовсім в іншому.

Спільність зі співучастю, на мій погляд, проявляється лише в кримінально-правовій кваліфікації діяння підлеглого і відповідного суб'єкта командної відповідальності за однією і тією ж статтею (частиною статті) Особливої частини КК України. Зважаючи на це, не дивує пропозиція Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України викласти ст. 31-1 КК України з урахуванням інституту співучасті, а саме вказати, що військові командири, інші особи, які фактично діють як військові командири, та інші начальники підлягають кримінальній відповідальності як співучасники у кримінальному правопорушенні, вчиненому групою осіб без попередньої змови, за будь-який злочин, передбачений статтями 437–439, 442, 442-1 КК України, вчинений підлеглою особою [16, с. 3-4]. З таким формулюванням положення важко погодитись, бо командна відповідальність не передбачає змови військового командира, іншої особи, яка фактично діє як військовий командир чи іншого начальника з підлеглим, а однією з ознак такої форми співучасті як група осіб без попередньої змови все ж є наявність змови, лише така виникає на стадії вчинення кримінального правопорушення. До того ж положення про співучасть у нас існує й додатково обґрунтовувати кримінальну відповідальність відповідного співучасника не має потреби. Також варто глянути на текст Римського статуту. У ст. 25 Римського статуту описані випадки як індивідуального, так і спільного вчинення кримінального правопорушення, а положення про відповідальність командирів та інших начальників розміщене у ст. 28. З урахуванням цього, напрошується висновок, що командну відповідальність варто розуміти як явище відмінне від співучасті, оскільки текстуально ці норми знаходяться у різних статтях, які відрізняються за змістом. Схожу позицію висловив В.М. Киричко [13, с. 14-15].

Відтак, цілком очікувано, що положення про командну відповідальність сприймають як причетність, оскільки ознаками діяння, яке є причетністю, є пов'язаність із кримінальним правопорушенням іншої особи (у випадку командної відповідальності – з відповідним діянням підлеглого), а також обізнаність особи про вчинене чи вчинюване кримінальне правопорушення (це у

ст. 31-1 КК України обумовлено). Та варто звернути увагу, якщо буквально тлумачити ст. 31-1 КК України, то компонентом обізнаності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників може бути не тільки відповідна стадія вчинення підлеглим кримінального правопорушення, але й намір вчинити такий злочин, який не є кримінально караним. Також діяння-причетність зазвичай є самостійним кримінальним правопорушенням та вчиняється умисно. Однак відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників може характеризуватися необережною формою вини. До того ж норму, передбачену ст. 31-1 КК України, не можна назвати самостійним складом кримінального правопорушення. Відповідно, В.М. Киричко пропонує доповнити КК України новим складом кримінального правопорушення, а саме ст. 438-1 «Бездіяльність командира або іншого начальника щодо запобігання або припинення злочину» [13, с. 24–26]. Диспозиція пропонованої норми за своєю суттю дублює положення ст. 31-1 КК України. Загалом, якщо намагатися концепцію командної відповідальності «вписати» в наявні інститути кримінального права, то цей варіант заслуговує підтримки. Такий шлях імплементації обрало Королівство Норвегія (ст. 109 КК) [18]. У цьому випадку не виникає питань із правовою природою командної відповідальності, бо таке явище відображається як самостійний склад кримінального правопорушення, який наповнений відповідним змістом. Однак, це не зовсім правильне відображення командної відповідальності, яка передбачена ст. 28 Римського статуту, оскільки у вказаній статті зазначено, що «...військовий командир або особа, яка фактично діє як військовий командир, підлягає кримінальній відповідальності за злочини, що підпадають під юрисдикцію Суду...», тобто ст. 28 формулює склад злочину, а відсилає до інших складів, які наявні у Римському статуті. Хоча у ДП І до Женевських конвенцій 12.08.1949 пише, що відповідальність за вчинення відповідних діянь може бути як кримінальною, так і дисциплінарною, тобто допускається наявність самостійного складу правопорушення.

Доволі влучно І.М. Гриниха порівнює командну відповідальність з опосередкованим виконанням [11, с. 521]. Схожість опосередкованого виконання і командної відповідальності полягає в тому, що особа, яка не виконує об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, визнається суб'єктом такого кримінального правопорушення (за наявності співучасті – виконавцем). І справді, за відповідних умов (вказані умови є більш специфічними, аніж за посереднього виконання) військовий командир, інша особа, яка фактично діє як військовий командир, та інший начальник несе кримінальну відповідальність за певні злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, які вчинені підлеглим. Та І.М. Гриниха заперечує наявність опосередкованого виконавства, оскільки «особа, що діє свідомо і волимо підлягає кримінальній відповідальності за скоєний нею злочин, не може бути своєрідним «знаряддям» злочину в руках командира чи іншого начальника, навіть якщо останній не здійснює належного контролю умисно, сподіваючись на вчинення підлеглим такого злочину» [11, с. 521]. Підтримуючи останнє твердження, варто зауважити, що у науці розглядається випадок, коли особа, яка діє свідомо і волимо, не є виконавцем. Йдеться про співучасть у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом. Стверджується, що це така форма опосередкованого виконання, у якій посередній виконавець (особа, яка наділена ознаками спеціального суб'єкта) і особа, яку використовують і яка не наділена відповідними ознаками (у цій концепції таку особу визнають зазвичай пособником), є співучасниками [17, с. 104–107]. Однак, як вже вказувалось вище, ознаки співучасті не характерні для командної відповідальності.

Зважаючи на те, що вибраний українським законодавцем варіант імплементації не можливо вписати в чинні інститути кримінального права, тому варто констатувати, що командна відповідальність – це нова для українського кримінального права концепція. Як правильно зауважує В.М. Киричко, що у «...ст. 28 Римського статуту зазначено про те, що ця норма є додатком до інших підстав кримінальної відповідальності...» [13, с. 14]. Звісно, не можемо констатувати про зміну підстав кримінальної відповідальності у зв'язку з імплементацією командної відповідальності, оскільки підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом (ч. 1 ст. 2 КК України), а вказана концепція передбачає по суті фікцію виконання військовими командирами, іншими особами, які фактично діють як військові командири, та іншими начальниками злочинів, передбачених статтями 437-439, 442 і 442-1 КК України, що вчинений підлеглою особою. Тобто йдеться про специфічні випадки, коли за наявності відповідних умов особа

визнається суб'єктом відповідного кримінального правопорушення, хоча не виконує об'єктивну сторону такого. Відтак найбільш доцільним видається розташування норми про командну відповідальність у розділі IV Загальної частини КК України «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт кримінального правопорушення)».

Звісно, можливо розташувати таку норму на початку розділу XX Особливої частини КК України, подібно до розділу XIX Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)», де у ст. 401 КК України (першій статті розділу) містяться загальні положення. Схожу норму у закордонних кримінальних законах розташовують у розділах, які регламентують кримінальні правопорушення проти миру та безпеки людства. Наприклад, командна відповідальність міститься у Загальних положеннях Міжнародного кримінального кодексу Федеративної Республіки Німеччини [19; с. 355]. У КК Чеської Республіки навпаки – про командну відповідальність зазначено у кінці розділу «Злочини проти миру та воєнні злочини» (§ 418) [20]. Також у Кримінальному кодексі Фінляндської Республіки про командну відповідальність згадано у главі 11 «Військові кримінальні правопорушення та кримінальні правопорушення проти людяності» майже після всіх кримінальних правопорушень, кримінальну відповідальність за які за відповідних умов може нести військовий або інший начальник (розділ 12) [21]. Щоправда, загальні положення викладаються у Загальній частині КК України, тому все ж краще видається розташування норми про командну відповідальність у розділі IV Загальної частини КК України.

Якщо український законодавець вирішить все ж по-іншому викласти норми про командну відповідальність, то є ще третій варіант формулювання у кримінальному законі командної відповідальності. Якщо військовий чи інший начальник умисно не здійснює належного контролю і не запобігає вчиненню підлеглим кримінального правопорушення, то він несе кримінальну відповідальність як суб'єкт відповідного кримінального правопорушення, вчиненого підлеглим, і йому може бути призначене відповідне покарання, передбачене цими статтями. Якщо військовий чи інший начальник допускає вчинення підлеглим кримінального правопорушення з необережності, то покарання для нього змінюється. Такий шлях імплементації обрали, зокрема, Республіка Австрія (§ 321g – § 321h KK) [22], Республіка Польща (ст. 126b KK) [23], Швейцарська Конфедерація (ст. 264k KK) [24]. Республіка Австрія та Швейцарська Конфедерація у своїх кримінальних законах також окремо прописали покарання за неповідомлення військовими командирами, іншими особами, які фактично діють як військові командири, та іншими начальниками компетентних органів про кримінальне правопорушення, вчинене підлеглим [22, 24]. Такий варіант імплементації норм про командну відповідальність диференціює кримінальну відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників. У цьому випадку можна говорити про змішану правову природу командної відповідальності, адже водночас вказано додаткові умови, за яких особа визнається суб'єктом відповідного кримінального правопорушення (тобто додається нове явище для кримінального права), але й встановлюється покарання в окремих випадках, тобто формуються склади кримінальних правопорушень. Складно сказати, чи доцільно вносити такі зміни у КК України, адже кримінальний закон містить чимало інструментів для індивідуалізації покарання, однак чи достатньо їх, може показати лише практика застосування положень про кримінальну відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників. Окрім цього, треба врахувати статистику вчинення таких кримінальних правопорушень, бо диференціація кримінальної відповідальності має бути обґрунтована практичними потребами.

Висновки. Отже, концепція командної відповідальності фактично збільшує обсяг діянь, за вчинення яких настає кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників. Відтак, таке збільшення може відбуватися по-різному – як шляхом встановлення умов, за яких військовий командир, інша особа, яка фактично діє як військовий командир, та інший начальник визнається суб'єктом кримінального правопорушення, вчиненого підлеглим, так і доповненням кримінального закону відповідним самостійним складом кримінального правопорушення. Від способу імплементації залежить і права природа такого явища. Український законодавець обрав перший із названих шляхів, таким чином ввівши у кримінальне право нову концепцію про визнання особи, наділеної певними повноваженнями, суб'єктом відповідних складів кримінальних правопорушень, передбачених розділом XX Особливої частини КК України, хоча така особа не виконує об'єктивну сторону відповідного

складу правопорушення. Тобто йдеться саме про суб'єкта складу кримінального правопорушення, а тому пропонуємо розташувати статтю про кримінальну відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників у розділі IV Загальної частини КК України «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт кримінального правопорушення)».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 05.05.2025).
2. Колотуха І.О. Особливості відповідальності командирів під час війни. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 328–332.
3. Мітько М.В. Значення доктрини командної відповідальності для притягнення військових командирів до відповідальності в міжнародному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 10. С. 85–94.
4. Хлопчик О.В. Міжнародна відповідальність командирів та інших начальників. *Міжнародні читання присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П.Є. Казанського*: матеріали Міжнародної конференції (м. Одеса, 22-23 жовтня 2010 року). Одеса: Фенікс, 2010. С. 221-222.
5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 05.05.2025).
6. Римський статут Міжнародного кримінального суду / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 05.05.2025).
7. Антонюк Н., Мірошніченко А. Проблемні питання відповідальності командирів за воєнні злочини. *Слово Національної школи суддів України*. 2024. № 1 (46). С. 6–15.
8. Пашковський М.І. Командна відповідальність для російських командирів на підставі ст. 438 КК України та статей 86, 87 Першого додаткового Протоколу до Женевських Конвенцій: перспективи використання хорватського досвіду. *Wloclawek, Republic of Poland May 29-30, 2023. International scientific conference*. С. 107–110. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/340/9362/19524-1?inline=1> (дата звернення: 06.05.2025).
9. Яковлев А., Тимочко М., Руденко В. Командна відповідальність за лаштунками Кримінального кодексу. *JustTalk*. URL: <https://justtalk.com.ua/post/komandna-vidpovidalnist-zalashstunkami-kriminalnogo-kodeksu> (дата звернення: 06.05.2025).
10. Кваша О.О., Андрусак Г.М. Кримінальна відповідальність командирів за віддання злочинних наказів про порушення законів і звичаїв війни у контексті війни Росії проти України. *Слово національної школи суддів України*. 2023. Вип. 3 (44) С. 110–125.
11. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за заг. ред. В.М. Бурдіна, В.І. Маркіна. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 1148 с.
12. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії): підручник: у 2 книгах / за ред. О.О. Дудорова, А.А. Стрижевської. Книга 1. Вступ до кримінального права України. Вчення про кримінальне правопорушення. Київ: Видавництво «Норма права», 2025. 824 с.
13. Киричко В.М. Імплементация положений Римского статута Международного криминального суда до Криминального кодекса Украины: результаты и перспективы. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2024. № 2(22). С. 1–52.
14. Колісник С.А. Кримінальна відповідальність командирів: імплементация Римського статуту в українське законодавство. *Науковий вісник Київського інституту Національної гвардії України*. 2024. № 2. С. 85–94.
15. Татаренко І.В. Суперечливі аспекти кримінальної відповідальності за воєнні злочини в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 332–336.
16. Зауваження Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України до проекту Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду

- та поправок до нього. Зареєстровано № 11484 від 15.08.2024 (ДРУГЕ ЧИТАННЯ). 8 с. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2562186> (дата звернення: 30.01.2025).
17. Федорович Н.А. Співучасть у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом у кримінальному праві України: дис. ... д-ра філософ: 081 – Право. Львів, 2022. 286 с.
 18. Penal code Norway of the Kingdom of Norway. URL: https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2005-05-20-28/*#* (Last accessed: 26.05.2025).
 19. Карне законодавство ФРН. Збірка перекладів. Переклад: Зігора А.І. Київ: ВАІТЕ, 2016. 408 с.
 20. Trestní zákoník České republiky. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2009-40> (Last accessed: 02.06.2025).
 21. The Criminal Code of Finland. https://sherloc.unodc.org/cld/uploads/res/document/fin/the-criminal-code-of-finland_html/Criminal_code_of_Finland.pdf (Last accessed: 26.05.2025).
 22. Das Strafgesetzbuch: Bundesgesetz der Republik Österreich. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10002296> (datum der Behandlung: 02.06.2025).
 23. Kodeks karny Kodeks karny Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf> (Last accessed: 31.05.2025).
 24. Swiss Criminal Code. URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/en (Last accessed: 31.05.2025).

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.44>

ЗЛОЧИННІСТЬ В УКРАЇНІ У 2019-2024 РОКАХ: РІВЕНЬ, СТРУКТУРА, ДИНАМІКА, ПРОГНОЗИ

Хавронюк М.І.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального
та кримінального процесуального права
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»
ORCID: 0000-0002-1304-9298
e-mail: kunorvahk@gmail.com*

Хавронюк М.І. Злочинність в Україні у 2019-2024 роках: рівень, структура, динаміка, прогнози.

Дослідження присвячене вивченню стану злочинності в Україні у відносно мирних 2019-2021 та воєнних 2022-2024 роках, в їх порівнянні, з метою прогнозування її стану у 2025 і наступних роках. На фоні даних про зменшення кількості населення України проаналізовано статистичні дані Офісу Генерального прокурора щодо кількості облікованих кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, за якими провадження направлено до суду загалом, а також за окремими їх видами. Показано, що хоча у Кримінальному кодексі України є 410 статей, що містять склади кримінальних правопорушень, «працює» лише незначна їх частина. Так, 10% статей застосовуються у 90% випадків, у той час як на решту 90% статей припадає лише 10% таких випадків. На порушення принципу рівності всіх перед законом найчастіше до суду з обвинувальним актом направляються провадження про кримінальні правопорушення, що вчиняються звичайною людиною, яка порушила певні правила і що легко довести, а найрідше – про службові, корупційні і пов'язані з організованою злочинністю кримінальні правопорушення. Зроблено висновки, що після завершення війни рівень злочинності буде у цілому знижуватися за рахунок різкого зменшення кількості воєнних, військових кримінальних правопорушень та умисних вбивств. Водночас збільшиться кількість шахрайств, посягань на достовірність інформації, кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів. Також ймовірно стане більше кримінальних правопорушень корисливо-насильницького і насильницького характеру. З метою зменшення навантаження на систему кримінальної юстиції, підвищення ефективності протидії злочинності, реального зниження її рівня необхідно своєчасно спланувати і вжити низку заходів. Насамперед переглянути підстави криміналізації деяких поширених діянь, які насправді не становлять суспільної небезпеки, активніше застосовувати засоби адміністративної, дисциплінарної та цивільно-правової відповідальності, усунути вади кримінального процесуального законодавства, які містять лазівки для уникнення від кримінальної відповідальності.

Ключові слова: злочинність, злочини, кримінальні правопорушення, воєнні злочини, військові кримінальні правопорушення, кримінальні правопорушення проти власності, кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України, кримінальна статистика, Кримінальний кодекс.

Khavroniuk M.I. Crime in Ukraine in 2019-2024: level, structure, dynamics, forecasts.

The study is devoted to studying the state of crime in Ukraine in the relatively peaceful years of 2019-2021 and the war years of 2022-2024, in their comparison, with the aim of predicting its state in 2025 and subsequent years. Against the background of data on the decrease in the population of Ukraine, statistical data of the Prosecutor General's Office on the number of registered criminal

offenses, criminal offenses for which proceedings were sent to court in general, as well as by their individual types, were analyzed. It is shown that although the Criminal Code of Ukraine has 410 articles containing the elements of criminal offenses, only a small part of them «works». Thus, 10% of articles are applied in 90% of cases, while the remaining 90% of articles account for only 10% of such cases. For violations of the principle of equality of all before the law, the most common cases sent to court with an indictment are criminal offenses committed by an ordinary person who has violated certain rules and which are easy to prove, and most rarely - about official, corruption and criminal offenses related to organized crime. It has been concluded that after the end of the war, the crime rate will generally decrease due to a sharp decrease in the number of military, military criminal offenses and premeditated murders. At the same time, the number of frauds, attacks on the reliability of information, criminal offenses in the sphere of trafficking in narcotic drugs, psychotropic substances and their analogues will increase. It is also likely that there will be more criminal offenses of a mercenary-violent and violent nature. In order to reduce the burden on the criminal justice system, increase the effectiveness of combating crime, and actually reduce its level, it is necessary to plan and take a number of measures in a timely manner. First of all, review the grounds for criminalizing some common acts that do not actually pose a public danger, more actively apply the means of administrative, disciplinary, and civil liability, and eliminate the shortcomings of criminal procedural legislation that contain loopholes for avoiding criminal liability.

Key words: crime, crimes, criminal offenses, war crimes, military criminal offenses, criminal offenses against property, criminal offenses against the foundations of national security of Ukraine, criminal statistics, Criminal Code.

Постановка проблеми. Поняття «злочинність» відображає статистично узагальнену множину конкретних злочинних подій. *Рівень* злочинності – її кількісно-якісна характеристика, яку вимірюють у коефіцієнтах, обчислюваних у розрахунку злочинів, скажімо, на 100 000 осіб населення; *структура* – співвідношення видів (груп) злочинів, класифікованих за кримінально-правовими чи кримінологічними ознаками; *динаміка* – поточні зміни її рівня та структури за певний період часу. Більшість політиків на шляху до влади називає першочерговим завданням зниження рівня злочинності [1].

Після появи у Кримінальному кодексі України (далі – КК) кримінальних проступків термін «злочинність» зі зрозумілої причини став дещо некоректним. Але можна, вдавшись до проформи, зберегти його, зваживши на те, що кримінальні проступки, як і злочини, також *чинять зло*.

Мета дослідження – прогнозування рівня, структури, динаміки злочинності в Україні у 2025 і наступних роках з урахуванням даних про злочинність у попередні шість років.

Стан опрацювання проблематики. В останні роки сучасний стан злочинності в Україні досліджувався нечасто. Хоча ці питання були предметом уваги О.В. Баганця [2], Ю.В. Орлова [3], О.О. Сидорчука [4] та інших, але багато авторів аналізували лише окремі види злочинності – організовану, корупційну, воєнні злочини тощо. Статистичним даним щодо злочинності в цілому та протидії їй приділялось недостатньо уваги після виходу відомих публікацій О.Г. Кулика (2011) [5], М.В. В'юника, М.В. Карчевського і О.Д. Арланова (2020) [6], О.В. Коротюк (2020) [7].

Виклад основного матеріалу. Уявлення про зміни рівня, структури і динаміки злочинності дають дані офіційної кримінальної статистики. Але вони показують лише «сцену», за лаштунками якої залишається ще стільки ж або у рази більше кримінальних правопорушень (далі – к.п.).

Певна кількість даних кримінальної статистики оприлюднюється на веб-сайтах Офісу Генерального прокурора [8] і судової влади України [9]. На жаль, вони не дають повного уявлення про всі характеристики вчинюваних к.п., осіб, які їх вчинюють, та ефективність засобів стримування протиправної поведінки. При цьому дані про судимість загалом є викривленими, зважаючи на те, що у разі надходження однієї справи на декількох осіб справа обліковується один раз за санкцією тієї статті КК України, яка передбачає більш суворе покарання [10]. Але мусимо спиратися на ті дані, які є, і робити з них обережні висновки.

Нами проаналізовано статистичні дані, вибірково, за умовно мирні 2019-2021 і воєнні 2022-2024 роки, в їх порівнянні.

Таблиця 1. Кількість облікованих к.п.
і к.п., за якими провадження направлено до суду

Рік	Кількість населення (крім ТОТ)	Обліковано к.п. / на 100 тис. населення	К.п., за якими провадження направлені до суду з обвинувальним актом / на 100 тис. населення	Зокрема (графа 4), % від облікованих
2019	42 153 200	444 130 / 1053	154 585 / 360	34,8
2020	41 902 400 (< на 0,6%)	360 622 / 860	148 332 / 354	41,1
2021	41 554 800 (< на 0,8%)	321 443 / 774	153 109 / 368	47,6
2022	34 500 000 (< на 17,0%)	362 636 / 1051	113 159 / 328	31,2
2023	34 000 000 (< на 1,4%)	475 595 / 1398	166 189 / 489	34,9
2024 [11] ¹	33 300 000 (< на 2,1%)	492 479 / 1479	167 255 / 502	34,0
2019-2024 роки у середньому	37 901 733	409 484 / 1 103	150 438 / 400	37,3%

Із Таблиці 1 видно, що:

– кількість населення України в останні роки постійно зменшувалась і з 2019 по 2024 роки зменшилась на 21,0%. Водночас кількість облікованих к.п. у 2024 році порівняно з 2019 роком збільшилась на 9,8%, а кількість к.п., провадження по яких направлено до суду, – на 7,6%;

– кількість облікованих к.п. у 2019-2021 роках зменшувалась, а в 2022-2024 роках, навпаки, збільшувалась попри значне зменшення кількості населення; такі саме тенденції і в розрахунку на 100 тисяч населення;

– кількість к.п., провадження по яких направлено до суду з обвинувальним актом, зменшилась з 2019 по 2022 роки більше ніж на чверть, а в 2023-2024 роках збільшилась і перевищила рівень 2019 року; аналогічні тенденції і в розрахунку на 100 тисяч населення;

– у 2021 році кількість к.п., провадження по яких направлено до суду з обвинувальним актом, становила майже половину (47,6%) від кількості облікованих к.п. (це означає, що практично по кожній другій заяві про к.п. кримінальне провадження направлено до суду з обвинувальним актом); в усі інші роки коефіцієнт обвинувачення був набагато нижчим;

– попри значне зменшення кількості облікованих к.п. (скажімо, у 2021 році на 27,6% порівняно з 2019 роком), кількість к.п., провадження по яких направлено до суду з обвинувальним актом, змінювалась незначно. Причинами цього можуть бути неможливість підтвердити факт вчинення к.п. доказами, корупція, недбалість тощо, але вони підлягають додатковому дослідженню.

В Особливій частині КК станом на 1 травня 2025 року міститься 410 статей, що передбачають склади к.п. Але в кожному з розділів Особливої частини КК «працює» лише кілька статей. Проаналізуємо статистичні дані лише за тими статтями, за якими в останні три роки обліковувалась понад одна тисяча к.п. щороку. Таких статей усього 43, тобто 10% від всіх статей Особливої частини КК. Об'єднаємо їх в 16 груп за ознакою об'єкта.

Таблиця 2. Кримінальні правопорушення, які найчастіше обліковувалися

Об'єкт (статті КК)	Обліковано к.п.					
	2019	2020	2021	2022	2023	2024
<i>Загалом</i>	<i>444 130</i>	<i>360 622</i>	<i>321 443</i>	<i>362 636</i>	<i>475 595</i>	<i>492 479</i>
Власність (185, 190, 191, 186, 197-1)	251 363	185 433	155 112	111 256	176 933	130 993

¹ За прогнозом МВФ до 2030 року чисельність населення в Україні буде змінюватися так: 2026 рік – 33,38 млн осіб; 2027 рік – 34 млн осіб; 2028 рік – 33,98 млн осіб; 2029 рік – 33,96 млн осіб; 2030 рік – 33,94 млн осіб.

Здоров'я (125, 122, 121, 126, 126-1)	31 872	30 203	27 653	19 268	25 062	25 635
Здоров'я населення (309, 307, 308, 310)	26 643	26 254	26 878	32 356	36 814	44 401
Достовірність інформації (358, 366, 357, 361, 362)	24 973	23 847	24 818	23 753	30 577	29 909
Безпека транспорту (286, 289)	14 206	13 386	10 855	10 560	8 563	8 574
Публічна служба (364, 365, 367, 368, 369)	12 313	11 449	10 994	7 035	9 469	9 208
Громадська безпека (263)	6 204	5 116	4 067	4 735	5 582	5 898
Життя (115)	5 465	3 809	3 230	22 083	36 667	52 197
Права людини (162, 164)	5 044	4 547	3 848	2 263	3 409	3 231
Громадський порядок і моральність (296, 301, 301-1)	4 415	3 666	3 432	3 013	3 846	4 890
Правосуддя і порядок управління (382, 356)	8 094	5 728	4 439	2 205	3 365	4 739
Військовий правопорядок (402, 407, 408)	2 671	3 122	2 164	10 971	25 964	91 298
Порядок перетинання державного кордону (332)	252	278	327	1 225	2 301	3 106
Національна безпека (111, 111-1)	123	145	208	5 808	4 376	3 529
Міжнародний правопорядок (438)	12	223	172	60 387	60 994	28 788
Порядок виконання військового обов'язку (336)	3	2	0	1 108	3 784	4 147
По 43 статтях (у середньому 90,0%)	409 848 (92,3%)	319 488 (88,6%)	279 968 (87,1%)	319 040 (88,0%)	439 006 (92,3%)	451 745 (91,7%)

Проведений аналіз показує:

– 10% статей КК застосовуються у 90% випадків обліку к.п., а на решту 90% статей Особливої частини КК припадає 10% випадків (див. Табл. 2);

– порівняно з 2019 роком у 2024 році кількість облікованих к.п. збільшилась на 10% – переважно за рахунок збільшення кількості злочинів проти життя, міжнародного правопорядку, «наркотичних» і військових к.п.;

– щороку найбільше обліковується к.п. проти власності, проте, порівняно з 2019 роком у 2024 році їхня кількість зменшилась майже удвічі. Зменшення у 2024 році порівняно з 2023 роком на 46 тисяч кількості к.п. проти власності на фоні збільшення загальної кількості к.п. на 17 тисяч може бути пояснене:

- трансформацією певної кількості крадіжок, шахрайства і привласнення майна в адміністративні правопорушення відповідно до реформи від 18 липня 2024 року;

- збільшенням латентності цих к.п. через: а) переконування правоохоронцями потерпілих у недоцільності подання заяв з огляду на складність їх розкриття, особливо шахрайства; б) сатисфакцію потерпілим та неподання ними заяв про к.п. на прохання викритих зловмисників, оскільки в умовах воєнного стану будь-які крадіжка, шахрайство чи привласнення майна кваліфікуються як тяжкі злочини;

– якщо у 2019-2021 роках друге місце за кількістю облікованих посідали к.п. проти здоров'я, то у 2022-2024 роках вони перейшли на четверте місце, а друге і третє місця посіли, відповідно, к.п. проти здоров'я населення і к.п. проти достовірності інформації. Тобто стало більше наркотичних злочинів (особливо передбачених статтями 307 і 308) та підроблення документів і використання

підроблених документів; водночас поменшало випадків спричинення тілесних ушкоджень, побоїв і домашнього насильства;

– в останні п'ять років менше обліковано к.п. проти прав людини, транспортної безпеки, публічної служби. Це може бути пов'язано з підвищенням латентності цих к.п.;

– порівняно з 2019 роком у 2024 році більше обліковано злочинів проти життя – в 10 разів, к.п. проти порядку перетинання державного кордону – у 12 разів, к.п. проти основ національної безпеки України – в 29 разів, військових к.п. – в 34 рази, к.п. проти порядку виконання військового обов'язку – у 1 380 разів, злочинів проти міжнародного правопорядку – в 2 400 разів;

– щодо першої п'ятірки конкретних статей КК, то:

▪ у 2019-2021 роках перше місце за кількістю облікованих впевнено посідала крадіжка – ст. 185 (2019 рік – 49%, 2020 рік – 38%, 2021 рік – 35%), далі шахрайство – ст. 190 (щороку по 7%), умисне легке тілесне ушкодження – ст. 125 (щороку по 6%), незаконний обіг наркотичних засобів без мети збуту – ст. 309 (щороку по 4%) і незаконне підроблення та використання підроблених документів – ст. 358 (щороку по 4%). Усього на ці п'ять статей у 2029 році припадало 70% всіх облікованих к.п., у 2020 році – 59%, у 2021 році – 56%;

▪ у 2022 році ситуація змінилась: ст. 185 (19%), ст. 438 (17%), ст. 190 (9%), ст. 115 (6%) і ст. 309 (6%) – усього 57%;

▪ у 2023 році «лідерами» стали: ст. 190 (17%), ст. 185 (17%), ст. 438 (13%), ст. 115 (8%), статті 407 і 408 (разом 5%) – усього 60%;

▪ у 2024 році найчастіше обліковувались к.п. за статтями 407 і 408 (разом 18%), ст. 190 (13%), ст. 185 (11%), ст. 115 (11%), ст. 438 (6%) – усього 59%;

– серед облікованих к.п. є такі, кількість яких у той чи інший рік почала зростати і в наступному, як правило, не зменшувалась. Серед них є як звичайні к.п., так і к.п. воєнного часу (останні нижче виділені курсивом і підкресленням). Так, йдеться про к.п., передбачені:

▪ у 2019 і 2020 роках – статтями 259 і 310 (в 2021-2024 роках їхня кількість залишалась високою);

▪ у 2021 році – статтями 200, 212, 345 КК (у наступних роках їхня кількість залишалась високою, але не зростала);

▪ у 2022 році – статтями 301-1, 389, 332, 336, 402, 408, 436-2, 438 КК (у наступних роках їхня кількість продовжувала зростати або залишалась високою);

▪ у 2023 році – статтями 209, 286-1, 308 КК (у 2024 році їхня кількість ще зросла);

▪ у 2024 році – статтями 114-1, 182, 317, 318, 390-1 КК.

Зростання кількості к.п. за статтями 200 і 212 КК можна пояснити початком роботи Бюро економічної безпеки України, а за ст. 209 КК – безпосереднім зв'язком передбаченого нею к.п. з більшістю к.п. проти власності, яких вчинюється все ще найбільше. Зростання же кількості к.п. за статтями 310, 308, 317 і 318 КК – це свідчення подальшого поширення наркоманії, за статтями 259 і 345 КК – відлуння військової агресії, за статтями 182, 286-1, 301-1, 389, 390-1 КК – це ознаки падіння рівня моральності і життєвого рівня та підвищення агресивності й байдужості населення.

Таблиця 3. Кримінальні правопорушення, за якими кримінальні провадження найчастіше направлялись до суду

Об'єкт (статті КК)	Обліковано					
	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Загалом	154 585	148 332	153 109	113 159	166 189	167 255
Власність (185, 190, 191, 186, 197-1)	82 026	68 386	74 571	41 417	63 363	53 062
Здоров'я (125, 122, 121, 126, 126-1)	17 188	18 630	19 727	14 000	20 049	20 554
Здоров'я населення (309, 307, 308, 310)	15 917	16 209	17 197	18 666	27 435	33 167
Достовірність інформації (358, 366, 357, 361, 362)	9 651	11 358	13 017	13 714	19 250	18 350

Безпека транспорту (286, 289)	4 916	5 390	4 983	2 965	4 044	4 350
Публічна служба (364, 365, 367, 368, 369)	1 219	1 495	1 740	1 473	2 600	2 325
Громадська безпека (263)	3 494	3 034	3 333	2 919	3 950	4 307
Життя (115)	834	799	780	716	713	677
Права людини (162, 164)	2 212	2 245	2 272	1 353	2 041	2 165
Громадський порядок і моральність (296, 301, 301-1)	2 165	2 022	1 404	2 270	2 972	3 816
Правосуддя і порядок управління (382, 356)	113	141	237	52	364	1 623
Військовий правопорядок (402, 407, 408)	1 423	1 032	993	1 825	2 455	2 815
Порядок перетинання державного кордону (332)	47	67	53	314	1 135	1 335
Національна безпека (111, 111-1)	11	17	16	889	1 299	1 016
Міжнародний правопорядок (438)	0	0	7	47	37	46
Порядок виконання військового обов'язку (336)	0	0	0	446	1 767	1 684
По 43 статтях (у середньому 90,9 %)	141 216 (91,4%)	130 825 (88,2%)	140 330 (91,7%)	103 066 (91,1%)	153 474 (92,3%)	151 292 (90,5%)

Аналіз даних Таблиці 3 показує:

- кримінальні провадження за 10% статей Особливої частини КК направляються до суду з обвинувальним актом у 91% випадків, а на решту 90% статей припадає 9% випадків (див. Табл. 3);
- порівняно з 2019 роком у 2024 році кількість к.п., за якими провадження направлено до суду з обвинувальним актом, збільшилась на 8%. Це відбулось переважно за рахунок збільшення проваджень щодо «наркотичних», військових к.п., к.п. проти здоров'я і проти достовірності інформації;
- попри 10-кратне збільшення з 2019 року по 2024 рік кількості облікованого умисного вбивства (ст. 115 КК), кількість направлених до суду відповідних проваджень зменшилась на 19%; так само попри різке, у 45 разів, збільшення кількості (з 2 683 у 2019 році до 120 086 у 2024 році) облікованих військових к.п. та воєнних злочинів, кількість направлених до суду відповідних проваджень дорівнювала лише 2 861: до суду направлено лише одне із 626 кримінальних проваджень за ст. 438 КК (розслідують слідчі органів безпеки) і одне з 32 проваджень за статтями 402, 407, 408 КК (розслідують слідчі ДБР);
- щодо к.п. проти основ національної безпеки України ситуація є дещо кращою. За статтями 111 і 111-1 КК, які розслідують слідчі органів безпеки, у 2022-2024 роках обліковано разом 13 713 к.п., а до суду з обвинувальним актом направлено 3 474 проваджень за цими к.п., тобто одне з чотирьох облікованих. Ще кращою є ситуація з направленням до суду кримінальних проваджень за статтями 332 і 336 КК, які розслідують органи Національної поліції. У 2022-2024 роках їх обліковано разом 15 671, а до суду з обвинувальним актом направлено 6 681 проваджень за цими к.п., тобто майже кожне друге;
- звернемо увагу і на ситуацію з розслідуванням деяких звичайних (не характерних саме для воєнного часу) к.п. У середньому протягом 2019-2024 років направлялось до суду з обвинувальним актом проваджень, наприклад, за:
 - ст. 368 КК – 1 635 за 8 948 облікованих к.п. (18%);
 - ст. 255 КК – 155 за 874 облікованих к.п. (18%);
 - ст. 364 КК – 1 382 за 19 928 облікованих к.п. (7%);
 - ст. 212 КК – 109 за 4 751 облікованих к.п. (2%);

- ст. 365 КК – 186 за 10 613 облікованих к.п. (2%);
- ст. 290 КК – 57 за 8 630 облікованих к.п. (1%);
- водночас у цій ж роки були к.п., провадження за якими направлялись до суду з обвинувальним актом у середньому набагато частіше, наприклад, за:
 - ст. 307 КК – 42 608 за 67 948 облікованих к.п. (63%);
 - ст. 263 КК – 21 037 за 31 602 облікованих к.п. (67%);
 - ст. 125 КК – 76 446 за 112 718 облікованих к.п. (68%);
 - ст. 310 КК – 6 870 за 8 463 облікованих к.п. (81%);
 - ст. 126-1 КК – 10 503 за 12 726 облікованих к.п. (83%);
 - ст. 126 КК – 7 966 за 9 244 облікованих к.п. (86%).

Порівняння цих двох груп к.п. показує, що найчастіше до суду направлялись провадження про к.п., що вчиняються звичайною людиною, яка порушила певні правила (щодо обігу наркотиків, цивільної зброї, заборони застосування насильства тощо), що легко довести. А найрідше – про службові, корупційні і пов'язані з організованою злочинністю к.п.

Які прогнози щодо стану злочинності в наступні роки можна зробити на основі вивчених статистичних даних? Як можуть вплинути на злочинність зміни кримінального законодавства, зокрема криміналізація нових діянь та посилення санкцій?

Ми стоїмо на позиції, що кримінальний кодекс лише визначає підстави та межі повноважень органів державної влади щодо осіб, які вчинили, зокрема, к.п. (ст. 1.2.1 Проекту нового КК) [12]. Серед таких повноважень:

- 1) призначення покарання, що тягне за собою судимість;
- 2) застосування інших засобів (засобів пробації, засобів безпеки, реституції та компенсації, конфіскації майна, засобів щодо юридичних осіб).

Усі ці засоби впливають на особу шляхом обмеження в реалізації її прав або покладення на неї обов'язків. Але на час вчинення к.п. зазначені негативні для неї правові наслідки видаються особі віддаленими, досить абстрактними, а часто і нереальними, оскільки до їх настання мають відбутися такі **події**:

1) подання заяви (повідомлення) про к.п. та її реєстрація. Очевидно, що латентність багатьох к.п. може сягати 100% і більше. При цьому, хоча відмова у прийнятті та реєстрації заяви (повідомлення) про к.п. не допускається (ч. 4 ст. 214 Кримінального процесуального кодексу України, далі – КПК), на практиці такі відмови є досить поширеними, і тому у п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК все ж передбачена можливість оскарження до суду бездіяльності слідчого, дізнавача, прокурора, яка полягає у невнесенні відомостей про к.п. до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) після отримання відповідної заяви (повідомлення). Так, за даними Форми № 1-к ДСА, у 2024 році суди розглянули 38 469 скарг щодо невнесення відомостей про к.п. до ЄРДР. Крім того, у справах приватного обвинувачення (закон згадує про 45 відповідних к.п.) без заяви потерпілого провадження розпочато бути не може (ст. 477 КПК);

2) досудове розслідування, під час якого мають бути доведені факт вчинення к.п., те, що воно вчинене обвинуваченим і у ньому є склад к.п. Вище вже наводились приклади того, що за деякими категоріями к.п. лише 1-2 зі 100 проваджень направляються до суду з обвинувальним актом. По всіх же провадженнях протягом 2019-2024 років направлено до суду з обвинувальним актом провадження у середньому за 37,3% облікованих к.п. Тобто майже 2/3 заяв повідомлень про к.п. не отримали належної реакції держави;

3) судовий розгляд, який має завершитися до закінчення строків давності, встановлених у ст. 49 КК. У цьому зв'язку звернемо увагу на кримінальні провадження за ст. 364 КК: строк, який минув з дня вчинення передбаченого цією статтею к.п. і до дня винесення вироку у деяких справах сягає 8-10 років, а в середньому становить 7 років; строк, який минув з дня вчинення к.п. і до дня закриття провадження через закінчення строку давності, іноді сягає 15-17 років, а в середньому становить 12 років [13];

4) апеляційне провадження. За даними Форми № 2-к ДСА, у 2024 році апеляційними судами переглянуто 11 018 (18%) вироків судів першої інстанції і скасовано 3 345 з них (30,4%), а ще у 817 випадках (7,4%) пом'якшено призначене покарання.

Перелічені події можуть супроводжуватися й іншими, як-от:

– розшук підозрюваного, якщо його місцезнаходження невідоме або він виїхав та/або перебуває на тимчасово окупованій території (ТОТ) чи за межами України і не з'являється без поважних причин на виклик;

– незаконне закриття провадження за відсутністю події, складу к.п. або з інших причин. За даними Звіту про роботу органів прокуратури за січень-грудень 2024 року прокурорами скасовано 45 233 незаконних постанов слідчих, дізнавачів про закриття провадження;

– закінчення строку досудового розслідування, визначеного ст. 219 КПК, після повідомлення особі про підозру (за даними Форми № 6 ДСА у 2024 році таке траплялось щодо 8 585 обвинувачених – 10,3%);

– відмова прокурора або потерпілого від обвинувачення (за даними Форми №6 ДСА у 2024 році це мало місце щодо 5 174 обвинувачених – 6,2% від кількості усіх осіб, щодо яких винесено судові рішення);

– закриття кримінального провадження зі звільненням від кримінальної відповідальності з різних інших підстав (за даними Форми № 6 ДСА у 2024 році це сталося щодо 7 529 обвинувачених – 9,0%);

– звільнення від покарання (за даними Форми № 6 ДСА у 2024 році це мало місце щодо 22 228 обвинувачених – 22,6%);

– звільнення від відбування покарання – через хворобу, амністію, помилування, закінчення строку виконання обвинувального вироку, у зв'язку з обміном як військовополоненого тощо.

Отже, КК сам по собі, без кардинальних змін КПК та підвищення ефективності системи кримінальної юстиції, не спроможний знизити рівень і небезпеку наявної злочинності. Тим більше він не здатний впливати на ситуацію, коли за певних умов (зокрема, війни) кількість тих чи інших к.п. збільшується у кратному розмірі.

Попри це, законодавець намагається «боротися» зі злочинністю насамперед шляхом криміналізації діянь та підвищення міри покарання за них. Наприклад, Особливу частину КК до тих 339 статей, які були в ній на день прийняття Кодексу 5 квітня 2001 року, пізніше доповнено ще 110 новими статтями (згодом три з них виключено). Аналіз застосування у 2023-2024 роках цих нових статей показує, що помітна кількість засуджених є лише за десятьма з них. Це статті 126-1 (домашнє насильство), 197-1 (самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво), 240-1 (незаконне видобування бурштину), 263-1 (незаконне виготовлення вогнепальної зброї), 286-1 (порушення правил безпеки дорожнього руху особами у стані сп'яніння), 369-1 (зловживання впливом), 390-1 (невиконання обмежувальних заходів), 436-1 (виготовлення комуністичної, нацистської символіки), 111-1 (колабораційна діяльність), 436-2 (виправдовування збройної агресії РФ).

Висновки. Після завершення війни рівень злочинності буде знижуватися за рахунок різкого зменшення кількості воєнних, військових злочинів і умисних вбивств, а також к.п., пов'язаних з незаконним перетинанням державного кордону та ухиленням від мобілізації. Ймовірно, буде знижуватися рівень крадіжок, незаконного привласнення і розтрата чужого майна, оскільки значна кількість таких правопорушень перейде в розряд адміністративних. Водночас відповідно до трендів, які вже намітилися, збільшиться кількість шахрайств, посягань на достовірність інформації, к.п. у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів. Також ймовірно стане більше к.п. корисливо-насильницького (грабіж, вимагання, розбій) і насильницького (умисні тілесні ушкодження, насильство щодо представника правоохоронного органу, хуліганство тощо) характеру, що можна передбачити з огляду на поширення незаконного обігу військової вогнепальної зброї та боєприпасів, психологічні розлади і підвищення агресивності населення.

Для зменшення навантаження на систему кримінальної юстиції, підвищення ефективності протидії злочинності, реального зниження як її загального рівня, так і зниження кількості тяжких злочинів у післявоєнний час необхідно своєчасно спланувати і вжити низку заходів, насамперед:

1) переглянути підстави криміналізації деяких поширених діянь, які насправді не становлять суспільної небезпеки. Насамперед це: незаконні дії з наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами без мети збуту (хворих на наркоманію треба лікувати, а не карати), зберігання цивільної зброї (адже її зберігання жоден закон не забороняє), незаконні дії з порнографічними предметами (крім дитячої порнографії), зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права, необережні кримінальні правопорушення, що не спричиняють тяжкої шкоди;

2) привести у відповідність до принципу юридичної визначеності складу багатьох кримінальних правопорушень, як-от передбачених статтями 111-1, 114-1, 296, 356, 357, 358, 364 КК;

3) активніше застосовувати засоби адміністративної, дисциплінарної та цивільно-правової відповідальності до громадян і службових осіб, зупиняючи їхню протиправну діяльність тоді,

коли вона ще не стала кримінальною; прийняти новий Кодекс про адміністративні проступки [14]; розробити і затвердити Дисциплінарний кодекс публічних службовців, подібний до Федерального дисциплінарного статуту Німеччини [15, с. 214–229];

4) усунути вади кримінального процесуального законодавства, які містять лазівки для уникнення від кримінальної відповідальності;

5) забезпечити подальше звуження спеціалізації органів правопорядку, насамперед слідчих підрозділів Національної поліції на розслідуванні різних категорій злочинів і кримінальних проступків;

6) приділити належну увагу кримінальній статистиці як важливому джерелу даних, які мають бути покладені в основу державних антикримінальних програм і проєктів законів щодо змін КК і КПК. Ці дані повинні точно описувати види к.п., способи та засоби їх вчинення, їхні наслідки, давати характеристику осіб, які їх вчиняють, містити повну картину застосування покарань за інших кримінально-правових засобів, застосованих судами до кожної особи, яка вчинила к.п., тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-16347>.
2. Баганець О.В. Загальний стан злочинності та протидії їй на території України за 2020 рік (у порівнянні зі статистичними даними за 2013–2019 роки). *Naspravdi.Today*: вебсайт. URL: <https://naspravdi.today/uk/2021/04/02/zahalnyy-stand-zlochynnosti>.
3. Орлов Ю.В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри. Х.: Право, 2023. 252 с.
4. Сидорчук О.О. Деякі теоретичні й практичні питання аналізу латентної злочинності в Україні. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* Вип. 91 / редкол.: Г.І. Чанишева (голов. ред.) та ін. Одеса: Гельветика, 2021. С. 198–208. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/2003db18-dfde-4077-ad27-0f7c0c82c19a>.
5. Кулик О.Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання. К.: Юрінком Інтер, 2011. 288 с.
6. Кримінально-правове регулювання в Україні: реалії та перспективи (аналітичні матеріали) / М.В. В'юник, М.В. Карчевський, О.Д. Арланова; упоряд. Ю.В. Баулін. Харків: Право, 2020. 212 с. URL: <file:///C:/Users/Mykola/Downloads/96601858.pdf>.
7. Коротюк О.В. Злочинність в Україні. Аналіз статистичних даних за 2003–2018 роки. К.: ОВК, 2020. 64 с.
8. Офіс Генерального прокурора. Статистика. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika>.
9. Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka.
10. Методичні рекомендації ДСА щодо заповнення форм звітності про розгляд судами справ. URL: https://od.court.gov.ua/tu16/info_suddi/stat2.
11. Скільки людей проживають в Україні: МВФ оприлюднив оцінку чисельності населення. URL: <https://www.unian.ua/economics/other/naselennya-ukrajini-mvf-ociniv-skilki-lyudey-prozhivayev-krajini-12989370.html#:~:text=%D0%A2%D0%B0%D0%BA%2C%20%D0%B7%D0%B3%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%20%D0%B7%20%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8%20%D1%84%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D1%83,%D0%B4%D0%BE%2033%2C3%20%D0%BC%D0%BB%D0%BD%20%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1>.
12. Проєкт нового Кримінального кодексу України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>.
13. Звіт за результатами аналізу судової практики притягнення до відповідальності за корупційні та пов'язані з корупцією кримінальні правопорушення за 2022 рік. URL: <https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/ZVIT-NAZK-TSPPR.pdf>.
14. Проєкт Кодексу про адміністративні проступки. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44507>.
15. Хавронюк М.І. Дисциплінарна відповідальність за корупційні та пов'язані з корупцією правопорушення (законодавство, практика, пропозиції). URL: <https://pravo.org.ua/books/distiplinarna-vidpovidalnist-za-koruptsiyni-ta-pov-yazani-z-koruptsiyeyu-pravoporushennya-zakonodavstvo-praktika-propozitsiyi-2>.

УДК 343.35

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.45>

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ОЗНАК СУБ'ЄКТА КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Шарандак А.В.,

*аспірант відділу аспірантури і докторантури
Національної академії Служби безпеки України*

ORCID: 0009-0009-4140-8567

e-mail: jorapo4ta@gmail.com

Шарандак А.В. Проблеми визначення ознак суб'єкта колабораційної діяльності.

Стаття присвячена дослідженню проблемних аспектів визначення ознак суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого статтею 111¹ Кримінального кодексу України, що регламентує відповідальність за колабораційну діяльність.

Вказана норма, яка в Кримінальному законі, цілком логічно, отримала назву «Колабораційна діяльність», включає 7 частин, де описано самостійні склади кримінальних правопорушень, та 1 частину, де описано кваліфікуючу ознаку, яка поширюється не на всі форми колабораційної діяльності, визначені в попередніх частинах. В свою чергу, майже кожна з частин статті 111¹ КК України описує по декілька форм колабораційної діяльності. Зазначені в законі форми прояву колабораційної діяльності за своєю сутністю є різними, водночас, деякі з них, конкурують між собою та іншими правопорушеннями, передбаченими КК України.

Наразі у медіа повідомляється про велику кількість кримінальних проваджень, що відкриваються правоохоронними органами за цією статтею. Зважаючи на реалії сьогодення, кількість справ вказаної категорії лише зростатиме. Відсутність належних методик документування та єдиних підходів може призвести до процесуальних порушень, що, в свою чергу, спровокує збільшення кількості звернень до Європейського суду з прав людини, та, як наслідок, може негативно вплинути на репутацію України як правової держави.

Враховуючи зазначене, прогнозовано відбуваються численні дискусії практиків і науковців на тему як вірного тлумачення, так і покращення змісту ст. 111¹ КК України, а також існуючої та майбутньої судової і слідчої практики. Серед інших проблематик, які стали предметом обговорення в межах ст. 111¹ КК України, окремо постає питання визначення суб'єкта колабораційної діяльності.

У дослідженні увагу зосереджено на аналізі складових елементів спеціального суб'єкта цього правопорушення, включаючи ознаки віку, громадянства, правового статусу. Проведено порівняльний аналіз наукових підходів до визначення спеціального суб'єкта в контексті сучасних правових реалій. Визначено низку дискусійних питань, пов'язаних із неоднозначним тлумаченням правових норм, що регулюють колабораційну діяльність.

Зроблено висновки щодо необхідності вдосконалення законодавчого формулювання статті 111¹ КК України з метою чіткого розмежування суб'єктного складу правопорушення. Запропоновано шляхи подальших наукових досліджень і законодавчих ініціатив у вказаній сфері.

Ключові слова: суб'єкт, склад кримінального правопорушення, спеціальний суб'єкт, колабораційна діяльність, вік суб'єкта, відповідальність юридичних осіб, громадян України.

Sharandak A.V. Problems in defining the characteristics of a subject of collaborative activity.

The article is devoted to the study of problematic aspects of determining the characteristics of the subject of a criminal offense, provided for by Article 111¹ of the Criminal Code of Ukraine, which regulates liability for collaborative activities.

The specified norm, which in the Criminal Code, quite logically, was called «Collaborative activity», includes 7 parts, which describe independent elements of criminal offenses, and 1 part, which describes a qualifying feature that does not apply to all forms of collaborative activity defined in the previous

parts. In turn, almost each of the parts of Article 111¹ of the Criminal Code of Ukraine describes several forms of collaborative activity. The forms of manifestation of collaborative activity specified in the law are different in their essence, at the same time, some of them compete with each other and other offenses provided for by the Criminal Code of Ukraine.

As of today, the media reports on a large number of criminal proceedings initiated by law enforcement agencies under this article. Given today's realities, the number of cases in this category will only increase. The lack of proper documentation methods and unified approaches can lead to procedural violations, which, in turn, will provoke an increase in the number of appeals to the European Court of Human Rights, and, as a result, may negatively affect the reputation of Ukraine as a legal state.

Given the above, it is predicted that numerous discussions will take place among practitioners and scholars on both the correct interpretation and improvement of the content of Article 111¹ of the Criminal Code of Ukraine, as well as existing and future judicial and investigative practice. Among other issues that have become the subject of discussion within the framework of Article 111¹ of the Criminal Code of Ukraine, the issue of determining the subject of collaborative activity arises separately.

The study focuses on the analysis of the constituent elements of the special subject of this offense, including signs of age, citizenship, legal status. A comparative analysis of scientific approaches to the definition of a special subject in the context of modern legal realities has been conducted. A number of debatable issues related to the ambiguous interpretation of legal norms regulating collaborative activities have been identified.

Conclusions have been drawn regarding the need to improve the legislative formulation of Article 111¹ of the Criminal Code of Ukraine in order to clearly delimit the subject composition of the offense. Ways for further scientific research and legislative initiatives in this area have been proposed.

Key words: subject, elements of a criminal offense, special subject, collaborative activity, age of the subject, liability of legal entities, citizen of Ukraine.

Постановка проблеми. Історичні умови для нашої держави, яка ще з 2014 року потребувала визнання окремих видів колабораційної діяльності незаконними на рівні кримінального закону, склались таким чином, що безпосередньо таке поняття як «колабораційна діяльність» увійшло до кримінального законодавства лише у 2022 році. До цього часу окремі види колабораційної діяльності розглядалась через призму інших кримінальних правопорушень, або ж залишались поза межами визначених КК України кримінально-караних діянь.

Введення до чинного Кримінального кодексу України (КК України) статті 111¹ породжує чимало запитань, серед яких окремої уваги потребує й питання суб'єкта колабораційної діяльності. У цій статті норми сформульовані таким чином, що дають підстави для численних дискусій юристів саме стосовно суб'єкта кримінального правопорушення. Актуальність внесення ясності до питання про суб'єкт колабораційної діяльності зумовлена, насамперед тонкою гранню між суміжними кримінальними правопорушеннями та необхідністю уникнення помилок під час кваліфікації діянь за ознаками ст. 111¹ КК України.

Метою дослідження є комплексний аналіз проблемних аспектів визначення ознак суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого статтею 111¹ Кримінального кодексу України, а також розроблення науково обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення законодавчого регулювання ознак спеціального суб'єкта колабораційної діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Доповнення Кримінального кодексу України статтею «Колабораційна діяльність» підкреслює актуальність цієї проблеми для нашої держави, і, незважаючи на відносну новизну статті 111¹ КК України, а також те, що наукові дослідження з цього питання розпочались не так давно, вивченню проблемних аспектів, пов'язаних з колабораційною діяльністю, присвячують свої роботи все більше науковців. Зокрема, над питаннями визначення складових зазначеного кримінального правопорушення працювали Є. Письменський, М. Хавронюк, В. Малюк, Р. Мовчан, О. Книженко, А. Вознюк, О. Дудоров, А. Ландіна, С. Чернявський, А. Черняк, А. Швець, Ю. Гавдьо, С. Клименко, О. Кравчук, М. Бондаренко та інші.

Водночас, одностайна думка з приводу розуміння суті суб'єкта колабораційної діяльності в науковій спільноті наразі відсутня.

Виклад основного матеріалу. Оскільки стаття 111¹ КК України не згадується у ст. 22 КК України, то суб'єктами колабораційної діяльності визнаватимуться осудні особи, що досягли 16-ти річного віку. Заради об'єктивності, слід згадати про те, що про ймовірний 18-ти річний вік суб'єк-

та колаборації окремі науковці говорять лише в теоретичних конструкціях [1, с. 60], [2, с. 147], а саме коли не всі форми колабораційної діяльності можуть бути вчинені особою, яка не досягла 18 років, наприклад, у випадку добровільного зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора, або добровільного обрання до таких органів.

Припущення, навіть теоретичні, про 18-ти річний вік суб'єкта не підтримуємо. Адже мова йде про незаконні органи влади та окупаційної адміністрації. Саме незаконність органів влади та те, що адміністрація є окупаційною не дає можливості застосовувати щодо їх внутрішньої діяльності норми вітчизняного законодавства, у тому числі й трудового і виборного права. Погодимося, що незаконні органи влади, а також окупаційні адміністрації діють за межами загальних уявлень про справедливість, правильність тощо, саме тому, що вони є незаконними. Тобто, уявімо, що на власний розсуд країни-окупанта може бути закріплено право обиратись туди, наприклад, і з 16-ти чи 17-ти річного віку, або ж після досягнення 21 року. Таким чином, розмірковувати, нехай і в теорії, про такі елементи формування і діяльності незаконно утворених органів влади чи окупаційної адміністрації, у тому числі як обрання до них осіб, які досягли якогось певного віку (припустимо, 18-ти річного), є неконструктивним.

Слід зазначити, що у ст. 2.3.7 проекту Кримінального кодексу України [3] суб'єктом кримінального правопорушення пропонується визнавати особу, яка вчинила його після досягнення 15-річного віку. Тобто в перспективі може відбутися зменшення віку для визнання особи, в якості суб'єкта кримінального правопорушення.

Якщо фізичний стан, осудність та віковий показник особи – це обов'язкові ознаки, то зазначені у конкретній статті Особливої частини КК України ознаки, які вказують на наявність додаткових рис для суб'єкта, тобто відокремлюють від загального суб'єкта (ч. 1 ст. 18 КК України), роблячи його спеціальним (ч. 2 ст. 18 КК України) – є факультативними. Такими додатковими рисами можуть бути, посада, громадянство, професія тощо. У нашому випадку ми, в першу чергу, розглядаємо таку додаткову ознаку фізичної особи, як громадянство.

У всіх частинах ст. 111¹ КК України, окрім частин 4, 6 та 8 вказується, що протиправна дія вчиняється громадянином України. Інші ж вказівки законодавця на додаткові ознаки суб'єкта, окрім громадянства, відсутні.

На перший погляд, виходячи із суті колабораціонізму, як соціального явища, вбачається очевидним, що правопорушення, описані у статті «Колабораційна діяльність» вчиняються громадянином країни, який добровільно співпрацює з окупаційною цивільною чи військовою владою на шкоду власній державі.

Цієї думки притримуються науковці А. Вознюк, О. Дудоров, Р. Мовчан [4, с. 115], О. Буряк, О. Букреєв, М. Членов [1, с. 60], В. Малюк, А. Швець [2, с. 147] та інші.

У свою чергу, група правників, серед яких І. Яковюк, М. Рубашенко, Н. Шульженко, вказують, що суб'єкт більшості з діянь, описаних у статті 111¹ КК України, є спеціальним, ним може бути лише громадянин України, однак діяння, передбачені частинами 4 і 6, можуть бути вчинені загальним суб'єктом [5].

Більш детальний аналіз норм статті 111¹ КК України, запропонований законодавцем, дозволяє підтримати позицію щодо визначення суб'єкта колабораціонізму у частинах 4 та 6 як не лише як громадянина України, а й іноземця і апатрида.

Зокрема, у ч. 4 ст. 111¹ КК України не конкретизовано, ким може здійснюватися передача матеріальних ресурсів та провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором ані за належністю до громадянства, ані за категорією цивільного права (фізична/юридична особа), ані за будь-якими іншими ознаками, які б дозволили виокремити спеціальний суб'єкт. Не заперечуючи це, окремі правники, як зазначалось вище, доходять висновку, що все ж колабораціонізм притаманний лише спеціальному суб'єкту – громадянину України. Разом з тим, якщо відповідати на питання «ким здійснюється передача матеріальних ресурсів або провадиться господарська діяльність?», вважаємо, що необхідно розглядати також ситуації, коли це здійснює не лише фізична особа, а й юридична, громадське об'єднання чи фізична особа-підприємець.

Так, згідно зі статтею 96³ КК України вчинення від імені юридичної особи її уповноваженою особою кримінальних правопорушень за ст. 111¹ КК України є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру. Зважаючи на зазначене, необхідно до-

слідити питання застосовування цих заходів у разі, якщо від імені юридичної особи вчиняються дії з ознаками колабораційної діяльності, й ця юридична особа зареєстрована (внесена до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, далі – ЄДР) на території України, однак управлінські/розпорядчі функції від її імені виконуються іноземцем чи особою без громадянства. Таке можливе, оскільки Конституція України декларує для іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні, такі ж права, обов'язки і свободи, що і для власних громадян (ст. 26 Конституції України). Також слід зазначити, що іноземці, особи без громадянства, які є службовими особами в установі, підприємстві чи організації, документуються ідентифікаційним номером платника податків, дозволом на працевлаштування.

Вирішення позначеної ситуації вимагає звернення до позиції Міністерства юстиції України, яким зазначається, що юридична особа, як і фізична, є суб'єктом права, учасником суспільних відносин, що виникають у державі. Водночас, вітчизняне законодавство не визнає юридичну особу суб'єктом кримінального правопорушення, аргументуючи це тим, що вона не наділена правосвідомістю та волею приймати будь-які рішення і вчиняти ті чи інші діяння, тому для реалізації її правомочностей від імені та в інтересах юридичної особи діють відповідні фізичні особи, суб'єктивне ставлення яких до вчинюваних діянь і являє собою вираження волі юридичної особи. У зв'язку з цим законодавцем щодо юридичної особи запроваджено саме заходи кримінально-правового характеру (а не визнання її суб'єктом злочину), що застосовуватимуться судом після встановлення винуватості фізичної особи у вчиненні злочину від імені та в інтересах юридичної особи [6].

Констатуючи, що від імені юридичної особи діє керівник/директор чи інша уповноважена на те особа, і ці особи не обов'язково є громадянами України, однак як керівники юридичної особи можуть нести кримінальну відповідальність, доходимо висновку, що заходи кримінально-правового характеру стосовно юридичних осіб є наслідком протиправних дій уповноважених осіб, які діють від імені юридичної особи.

Таким чином, якщо підприємство, організація чи установа зареєстровані в ЄДР, то норми ч. 4 та ч. 6 статті 111¹ КК України цілком можливо застосовувати до їх службових осіб, які діють від імені юрособи, та згодом як підставу для вжиття заходів кримінально-правового характеру стосовно юридичної особи. Тобто, заходи кримінально-правового характеру щодо юрособи вживатимуться лише за результатами підтвердження наявності кримінальних правопорушень в діях керівництва компанії.

Подібне матиме місце й під час кваліфікації правопорушення через призму ч. 6 ст. 111¹ КК України. Організація та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором можуть здійснюватися як громадянами України, так і іноземними громадянами, і апатридами, які діють від імені юридичних осіб - резидентів.

Спроба відокремити колабораційну діяльність від інших схожих дій за спеціальною ознакою – громадянством, пропонується правниками у проекті Кримінального кодексу України. Зокрема, пропонується розмежування таких визначень як «колабораційна діяльність» та «окупаційна діяльність» саме по суб'єкту кримінального правопорушення. При колабораційній діяльності – це громадянин України, при окупаційній – це іноземець або апатрид [3]. Безумовно підтримуючи необхідність розмежування колабораційної діяльності від суміжних правопорушень, у тому числі і за принципом громадянства, звертаємо увагу на те, що питання про відповідальність негромадян України, які від імені юридичної особи-резидента вчиняють протиправні діяння з ознаками ст. 111¹ КК України, залишається невирішеним і для норм, які пропонуються у вищезгаданому проекті Кримінального кодексу України.

Вважаємо, що як колабораційні, можна кваліфікувати дії в тому випадку, коли вони вчиняються громадянином України або від імені юридичної особи, громадського об'єднання або фізичної особи-підприємця, які зареєстровані за законодавством України. З огляду на зазначене, не виключається притягнення до кримінальної відповідальності і осіб без громадянства, й іноземних громадян.

Зважаючи на вищевикладене, вбачається, що позиція законодавця є цілком виправданою. Водночас, юридична лаконічність при формулюванні статті 111¹ КК України призвела до того, що окремі науковці вказують на певну абсурдність при можливості застосування ч. 4 ст. 111¹ КК України, наприклад, щодо всіх господарюючих суб'єктів на території рф, які «проводять господарську діяльність у взаємодії з державою-агресором» [2, с. 147].

Також, розглядаючи питання про спеціального суб'єкта колабораційної діяльності, пропонуємо звернути увагу на думку О. Бантишева та О. Шамари, з якою погоджуємось. Зокрема, що правильніше говорити не про спеціального суб'єкта, а про спеціального виконавця, оскільки співучасниками в такого роду правопорушеннях (організаторами, підбурювачами, пособниками) можуть бути й особи, які не є такими [7, с. 150-151]. Тобто не обов'язково лише громадяни України, а й іноземці та особи без громадянства.

Враховуючи викладене, задля усунення невірної трактування, і, як наслідок, помилковості кваліфікації дій з ознаками ст. 111¹ КК України, зважаючи на наведені вище аргументи, частини 4 та 6 статті 111¹ КК України пропонуємо викласти у такій редакції, де вказано, що протиправні дії вчиняються «громадянином України або службовою особою (у тому числі іноземним громадянином, особою без громадянства) юридичної особи–резидента, громадського об'єднання, фізичною особою–підприємцем».

Вважаємо за необхідне також окремо зупинитись на питанні суб'єкта кримінального правопорушення у частинах 1 та 2 ст. 111¹ КК України. Так, у зв'язку з тим, що покарання за цими частинами, не пов'язане з позбавленням волі, а передбачає виключно (безальтернативно) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (на відміну від частин 3–8 ст. 111¹ КК України, де таке покарання є додатковим), то, відповідно до ст. 12 КК України, у частинах 1 та 2 ст. 111¹ КК України описані кримінальні проступки.

Верховний Суд [8; 9] та окремі місцеві суди [10] у своїх рішеннях вказують, що такий вид покарання (тобто, передбачений у частинах 1 та 2 ст. 111¹ КК України) може застосовуватися як до осіб, які вже обіймають певні посади або здійснюють відповідну діяльність, так і до осіб, які в майбутньому можуть обійняти такі посади або здійснювати відповідну діяльність (тобто покарання «на майбутнє»). Про можливість застосування покарання «на майбутнє» пише й науковець М. Хавронюк [11].

Водночас, В. Тютюгін займає іншу позицію, яку вважаємо справедливою та підтримуємо, зазначаючи, що вчинити правопорушення, за яке передбачена санкція у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може лише особа, яка наділена ознаками спеціального суб'єкта, тобто вчиняє протиправну дію, використовуючи своє службове становище чи іншу спеціальну діяльність [12].

Із висновків, які робить В. Тютюгін [12], слідує, що коло суб'єктів у цьому випадку обмежується не лише за ознакою громадянства, а й особами, які обіймають певні посади чи займаються певною діяльністю. А, очевидно, що обмеження (звуження) кола осіб, які можуть бути суб'єктами кримінального правопорушення чи то за рахунок прямої вказівки у диспозиції, чи то шляхом виключення окремих категорій осіб із загального кола, або ж якщо це впливає із санкції (має місце у нашому випадку) тощо, свідчить про спеціальність суб'єкта у конкретному кримінальному правопорушенні. Вказану тезу у своїх працях проголошували такі науковці як В. Навроцький та З. Загинеї-Заболотенко, які, зокрема, дійшли висновку, що «якщо у санкції статті міститься безальтернативне основне покарання у виді позбавлення права, то й суб'єкт відповідного кримінального правопорушення – спеціальний (особа, яка обіймає відповідну посаду або здійснює певну діяльність)» [13; 14].

Погоджуючись із зазначеними вченими, переконані, що позбавляти людину права обіймати посаду, яку людина не обіймає, і, можливо не має наміру колись обійняти, чи обмежувати її право займатися певною діяльністю, знову таки, якою людина не займається, і можливо ніколи не буде займатися (навіть наміру не має займатися) у якості основної/єдиної санкції, не можна вважати адекватним покаранням за вчинене правопорушення.

Водночас, рішення судів, про які зазначалось вище, принаймні на сьогодні, не дозволяють говорити про обмеження кола суб'єктів кримінального правопорушення за частинами 1 та 2 ст. 111¹ КК України відповідно до санкції, тобто визначити тут спеціальних суб'єктів.

Продовжуючи тему призначення покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю особам, які такі посади не займають та таку діяльність не проводять, у контексті дослідження суб'єкта, пропонуємо змодельовати ситуацію, за якої кримінальне правопорушення, суть якого полягає у публічному запереченні здійснення збройної агресії проти України, або ж, припустимо, у публічних закликах до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України, вчиняється неповнолітнім громадянином України.

Аналіз змодельованої ситуації, свідчить, що сконструйовані таким чином, як є зараз, частини 1 та 2 статті «Колабораційна діяльність», фактично дозволяють робити безкарними описані кримінальні проступки для неповнолітніх, ба більше – порушують питання відсутності рецидиву, суть якого є у вчиненні нового умисного кримінального правопорушення особою, яка має судимість за умисне кримінальне правопорушення (ст. 34 КК України). Адже відповідно до ч. 2 ст. 98 КК України позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю до неповнолітнього можливо застосовувати лише у вигляді додаткового покарання, але аж ніяк як основного. Таким чином, неповнолітнього неможливо осудити за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених частинами 1 та 2 ст. 111¹. За відсутності судимості (навіть за умови визнання його винуватості), неповнолітній в подальшому безкарно може вчиняти цю ж протиправну дію ще раз і ще раз (аж допоки не досягне повноліття). Кажучи іншими словами реалізувати санкцію у вказаних частинах ст. 111¹ щодо до неповнолітнього – неможливо.

Не погоджуємось із тезою окремих науковців [15] про те, що завдяки санкції частин 1 та 2 ст. 111¹ КК України звужується коло осіб, яким може бути інкриміноване діяння у зазначених частинах – з переліку суб'єктів виключаються неповнолітні. Оскільки «інкримінувати» означає «обвинувачувати когось» або «ставити за провину комусь» [16], то цілком справедливо, що інкримінувати дії за ч. 1 та ч. 2 осудним неповнолітнім громадянам України можна. Однак, вирок суду за цими статтями зможе отримати лише громадянин, який є повнолітнім. А осудити неповнолітнього за ці кримінальні правопорушення фактично неможливо. Тобто неповнолітній громадянин буде визнаний суб'єктом злочину, але залишиться незасудженим, оскільки покарання йому призначити неможливо.

Підсумовуючи викладене, погоджуємось з окремими науковцями [12], що частини 1 та 2 статті «Колабораційна діяльність» потребують перегляду законодавцем. Як один з варіантів, проблема засудження особи, яка не обіймає посад та не займається певною діяльністю, може бути вирішена шляхом внесення змін до санкцій за частинами 1 та 2. Зокрема, окрім застосування покарання у виді позбавлення права, передбачити можливість накладення штрафу або призначення громадських робіт.

Зазначене остаточно дозволить говорити про спеціального суб'єкта у вказаних частинах лише за принципом громадянства і унеможливить уникнення фактичного (при наявності «покарання на майбутнє») покарання за вчинений проступок неповнолітніх, а також категорією громадян, які не займають певних посад та не займаються певною діяльністю.

Висновки. Детальний розгляд питання щодо суб'єкта колабораційної діяльності дозволяє зробити наступні висновки.

Констатуємо, що суб'єктом кримінального правопорушення, за діяння передбачені частинами 1, 2, 3, 5 та 7 статті «Колабораційна діяльність» є осудні громадяни України, яким виповнилось 16 років. У частинах 4, 6 та 8 (тільки, коли має місце відсилка до ч. 6) діяння кваліфікуються як колабораційні, якщо вони вчиняються суб'єктом – фізичною особою (громадянином України, іноземцем або особою без громадянства).

З урахуванням практики суду, суб'єкт у частинах 1 та 2 не є спеціальним за ознакою осіб, які обіймають певні посади чи займаються певною діяльністю. Спеціальна ознака суб'єкта у зазначених частинах визначається лише громадянством України.

За підсумками проведеного аналізу положень статті «Колабораційна діяльність» на предмет визначення суб'єкта кримінальних правопорушень, зроблено висновок про недосконалість викладених законодавцем норм, що, за певних обставин, може призвести до невірної кваліфікації кримінальних правопорушень з ознаками колабораційних діянь. Як результат запропоновано:

- внести зміни у санкції за частинами 1 та 2 – вказавши як альтернативний вид покарання за діяння, передбачені цими частинами, окрім застосування покарання у виді позбавлення права, й інші – накладення штрафу або призначення громадських робіт;
- частини 4 та 6 статті 111¹ КК України викласти у такій редакції, де зазначити, що протиправні дії вчиняються «громадянином України або службовою особою (у тому числі іноземним громадянином, особою без громадянства) юридичної особи–резидента, громадського об'єднання, фізичною особою – підприємцем».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колабораційна діяльність: загальні засади кримінально-правової кваліфікації: практич. порадник / О.О. Буряк та ін. / за заг. ред. А.З. Швеця. Харків: Право, 2022. 98 с.

2. Злочинна колаборація в умовах збройної агресії: практич. порадник з кримінально-правової оцінки та розмежування / за заг. ред. В.В. Малюка. Київ: Алерта, 2023. 312 с.
3. Контрольний текст проєкту (станом на 22.05.2023 року з врахуванням рекомендацій лінгвістичної експертизи та окремих зауважень національних і зарубіжних експертів) Кримінальний кодекс України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/05/22/kontrolnyj-tekst-proektu-kk-22-05-2023.pdf> (дата звернення: 27.01.2025).
4. Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар / А.А. Вознюк та ін.; за ред. А.А. Вознюка, Р.О. Мовчана, В.В. Чернея. Київ: Норма права, 2022. 278 с., с. 115.
5. Рубашенко М. Колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК): загальний огляд та деякі законодавчі недоліки / М. Рубашенко, І. Яковюк, Н. Шульженкою *Деокупація. Юридичний фронт: матеріали Міжнар. експерт. круглого столу* (Київ, 18 берез. 2022 р.). С. 130–134. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/19743> (дата звернення: 27.01.2025).
6. Лист Міністерства юстиції України від 26.11.2013 р. № 1169-0-3-13/11 «Щодо надання роз'яснень положень Закону України від 23 травня 2013 року № 314-VII». URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=09DF1CABA2&abz=GF5NV> (дата звернення: 27.01.2025).
7. Бантишев О.Ф., Шамара О.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): монографія. Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2014. 240 с.
8. Постанова Верховного Суду від 01.11.2018 р. у справі № 753/12073/15-к (провадження № 51-2250км18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77654120> (дата звернення: 30.04.2025).
9. Постанова Верховного Суду від 04.04.2023 р. у справі № 295/5493/22 (провадження № 51-791км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110055033> (дата звернення: 30.04.2025).
10. Вирок Бердичівського міськрайонного суду Житомирської області від 04.04.2022 р. у справі № 274/1472/22 (провадження № 1-кп/0274/481/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103849145> (дата звернення: 30.04.2025).
11. М. Хавронюк. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм. URL: https://pravo.org.ua/blogs/kolaboratsijna-diyalnist-nova-stattya-kryminalnogo-kodeksu/?fbclid=IwAR111pJ_9XhA4w5oDl17C1Fo6-Az2cbbX6KpV0Mzh3OjISxXT5Fqi0UUpb0 (дата звернення: 30.04.2025).
12. Тютюгін В.І. Чергові плоди безсистемної «новелізації» кримінального законодавства України. *Вісник Асоціації кримінального права України: електрон. наук. вид.* / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права». Харків: 2023. – Вип. 1(19). URL: <http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/281137> (дата звернення: 29.04.2025).
13. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації. URL: <https://studfile.net/preview/5455569> (дата звернення: 30.04.2025).
14. Загіней-Заболотенко З.А. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основне покарання за окремі форми колабораційної діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 479–482. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2022/114.pdf (дата звернення: 30.04.2025).
15. Матюшенко О. Проблемні питання позбавлення права обіймати посади або займатися певною діяльністю за колабораційну діяльність. *Вісник Асоціації кримінального права України*, 2022, № 1(17), с. 116. URL: <http://vakp.nlu.edu.ua/issue/view/15629> (дата звернення: 02.05.2025).
16. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970–1980. Т. 4. С. 31. URL: <http://ukrlit.org/slovnyk/інкримінувати> (дата звернення: 02.05.2025).

РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.121.4:[343.2:124.5]

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.46>

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЗВ'ЯЗКУ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ І МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Бараннік Р.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету*

Кучинська О.П.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
Заслужений юрист України*

Бараннік Р.В., Кучинська О.П. Теоретичні аспекти зв'язку оціночних понять і механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження.

У статті розглядаються теоретичні аспекти взаємозв'язку між оціночними поняттями та механізмом забезпечення прав учасників кримінального провадження. Автори акцентують увагу на необхідності налагодження ефективної взаємодії між цими двома складними юридичними конструкціями, зважаючи на їх взаємообумовленість, системність та наскрізний характер у кримінальному процесі. Визначено, що оціночні поняття, як змістовно широкі та формально не визначені категорії, відіграють ключову роль в індивідуалізації правозастосування. Вони забезпечують адаптивність і гнучкість кримінального процесу, дозволяючи враховувати особливості конкретних справ у межах правового регулювання.

Автори обґрунтовують, що саме через оціночні поняття реалізується можливість дискреційного підходу в діяльності слідчого, прокурора або суду, що є необхідним у ситуаціях нормативної неповноти, новизни або неоднозначності правових обставин. Оціночні поняття, на думку авторів, не загрожують юридичній визначеності, а навпаки – сприяють реалізації принципів пропорційності, розумності та справедливості, що набуває особливої актуальності у контексті забезпечення прав людини в кримінальному провадженні. У статті наведено приклади застосування оціночних понять (зокрема “достатні відомості”, “суттєве порушення права на захист”, “розумний строк провадження”), які демонструють їхню роль у формуванні варіативності правових наслідків.

Також висвітлено, як процесуальні гарантії, що є елементом механізму забезпечення прав, відіграють роль стримуючого чинника щодо дискреції, запобігаючи зловживанням. Водночас і сам механізм потребує гнучких інструментів реагування, якими виступають оціночні поняття. Таким чином, взаємодія між цими елементами створює збалансовану правозастосовну систему, в якій досягається оптимальне співвідношення між нормативною визначеністю та адаптивністю. Стаття робить вагомий внесок у теоретичне осмислення складних зв'язків у правозастосуванні, акцентуючи на важливості глибокого розуміння змісту правових категорій і функціонування правових механізмів у межах кримінального процесуального права.

Ключові слова. Оціночні поняття, механізм забезпечення прав, кримінальне провадження, дискреційні повноваження, процесуальні гарантії, правозастосування, юридичні конструкції.

Barannik R.V., Kuchynska O.P. Theoretical aspects of the relationship between evaluative concepts and the mechanism for ensuring the rights of participants in criminal proceedings.

The article examines the theoretical aspects of the relationship between evaluative concepts and the mechanism for ensuring the rights of participants in criminal proceedings. The authors focus on the need to establish effective interaction between these two complex legal constructs, taking into account their interdependence, systematicity and cross-cutting nature in the criminal process. It is determined that evaluative concepts, as substantively broad and formally undefined categories, play a key role in the individualization of law enforcement. They ensure the adaptability and flexibility of the criminal process, allowing to take into account the peculiarities of specific cases within the framework of legal regulation.

The authors substantiate that it is through evaluative concepts that the possibility of a discretionary approach in the activities of an investigator, prosecutor or court is realized, which is necessary in situations of normative incompleteness, novelty or ambiguity of legal circumstances. Evaluative concepts, in the author's opinion, do not threaten legal certainty, but on the contrary, they contribute to the implementation of the principles of proportionality, reasonableness and justice, which is of particular relevance in the context of ensuring human rights in criminal proceedings. The article provides examples of the application of evaluative concepts (in particular, "sufficient information", "material violation of the right to defense", "reasonable term of proceedings"), which demonstrate their role in shaping the variability of legal consequences.

It is also highlighted how procedural guarantees, which are an element of the mechanism for ensuring rights, play the role of a deterrent factor in terms of discretion, preventing abuse. At the same time, the mechanism itself requires flexible response tools, which are evaluative concepts. Thus, the interaction between these elements creates a balanced law enforcement system in which the optimal ratio between normative certainty and adaptability is achieved. The article makes a significant contribution to the theoretical understanding of complex relationships in law enforcement, emphasizing the importance of a deep understanding of the content of legal categories and the functioning of legal mechanisms within the framework of criminal procedural law.

Key words: Evaluative concepts, mechanism for ensuring rights, criminal proceedings, discretionary powers, procedural guarantees, law enforcement, legal constructs.

Постановка проблеми. Станом на сьогодні постала гостра необхідність налагодження ефективного функціонування і реалізації механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження. Вона супроводжується як точковою роботою з елементами цього механізму, так і спробою комплексного погляду на його правову природу і ті виклики, що мають місце.

Одним зі значних викликів, які не втрачають свою актуальність, є належне застосування оціночних понять. Наукові кола погодяться, що вони (оціночні поняття) є невід'ємною складовою кримінального провадження. В рамках цієї статті ми маємо проаналізувати теоретичні зв'язки оціночних понять і механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження.

Метою дослідження є з'ясування теоретичного зв'язку між оціночними поняттями та механізмом забезпечення прав учасників кримінального провадження, обґрунтування їх взаємної обумовленості, а також виявлення функціонального значення оціночних понять у правозастосуванні в межах кримінального процесу.

Стан опрацювання проблематики: Проблематика оціночних понять і механізмів забезпечення прав у кримінальному провадженні не є новою для юридичної науки, однак комплексний аналіз їхньої взаємодії досліджено недостатньо. Вітчизняні науковці (зокрема О.М. Ботнаренко, Т.О. Коломоець, В.А. Біленко, О.П. Кучинська та інші) розглядали окремі аспекти функціонування оціночних категорій і процесуальних гарантій, проте питання їх системного взаємозв'язку в контексті забезпечення прав учасників кримінального провадження потребує подальшої наукової розробки.

Виклад основного матеріалу. Юридичні конструкції мають властивість об'єднуватись, нашаровуватись, співфункціонувати. Це викликано тим, що право, як регулятор суспільних відносин, має системний характер. Оскільки право регулює суспільні відносини, його норми мають бути

взаємопов'язаними та систематизованими. Тому право – це цілісна нормативна система, а не просто сукупність розрізнених правил [7, с. 10]. Відповідно, його елементи не існують у вакуумі, відмежовано один від одного, а мають чіткий зв'язок.

Яскравим прикладом складних юридичних конструкцій, що мають значення як для кримінального процесуального права, так і для теорії права в цілому, є оціночні поняття і механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження. В рамках даної статті, як і в рамках інших наших досліджень ми послуговуємось наступним визначенням оціночних понять: це закладені в правових термінах змістовно широкі і формально не визначені поняття, які набувають конкретизації та уточнення в процесі інтелектуального аналізу і оцінки контексту конкретних обставин справи чи правовідносин, що здійснюється суб'єктом правозастосування на підставі його дискреційних повноважень та можуть передбачати диференціацію/варіативність правових наслідків чи змістовних характеристик для об'єктів правозастосування.

Щодо визначення механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження, ми підтримуємо позицію вченої Кучинської О.П., яка вказує, що це комплексна взаємодіюча система процесуальних гарантій, інституційних повноважень певних посадових осіб та органів, а також загально-соціальних умов, що у сукупності забезпечують правомірну реалізацію прав учасників кримінального провадження, а в необхідних випадках – їх охорону, захист та/або відновлення [5, с. 31].

Оціночні поняття і механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження є юридичними конструкціями, що витікає з їх структури і будови, які визначають їх ознаку конструкційності [10, с. 59]. Проводячи аналогію, їх можна порівняти з взаємопов'язаними шестернями, які рухаються в певному напрямку і забезпечують роботу одна одної. Це обумовлено наскрізним характером – механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження і оціночні поняття активно використовуються на всіх можливих етапах кримінального провадження.

Тлумачний словник української мови визначає поняття зв'язку як співвідношення між різними факторами, явищами, подіями і т. ін., заснованих на взаємозалежності і взаємообумовленості [8]. Відповідно, між оціночними поняттями і механізмом забезпечення прав учасників кримінального провадження виникає певне співвідношення, що засноване на їх взаємообумовленості і взаємозалежності.

Зв'язок між оціночними поняттями і механізмом забезпечення прав учасників кримінального провадження виражається в ряді форм:

1) *оціночні поняття є інструментом гнучкої реалізації механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження.* Важливою особливістю оціночних понять є їх залежність від конкретних обставин: їх зміст уточнюється лише при застосуванні, хоча й у рамках відповідної норми права. Це робить їх засобом індивідуалізації правового регулювання, що дозволяє враховувати специфіку кожної ситуації [6, с. 97]. Більше того, як слушно зауважують Коломоець Т.О., Біленко В.А. оціночні поняття є інструментом узагальнення, що дозволяє оптимізувати зміст правової норми до певної необхідної форми [1, с. 77]. Оціночні поняття дозволяють застосовувати механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження відповідно до обставин і передумов конкретного провадження. Таким чином, строгий нормативізм закону втрачає свої гострі кути, які неодмінно виникають при зустрічі з правовою реальністю. Оціночні поняття дозволяють охопити всю картину правового явища і належним чином реалізувати функції кожного з елементів механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження. Оціночні поняття виконують функцію своєрідного інструменту адаптації в межах правозастосування — вони підвищують ефективність реалізації прав у реальних умовах.

2) *Застосування оціночних понять дозволяє використовувати механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження дискреційно.* Однією зі складових досліджуваного нами механізму є інституційні повноваження органів і посадових осіб. Ці інституційні повноваження представляють собою визначені законом межі діяльності органів і посадових осіб, причетних до кримінального провадження.

Чітко унормований характер кримінального провадження слугує обмеженню варіативності повноважень. У той же час, наявність оціночних понять дозволяє ввести в кримінальне провадження елемент дискреції — можливості вибору певного варіанту дії чи вибору між дією і бездіяльністю. В юридичній науці зустрічається критика дискреції, яка підкреслює, що дискреційні повноваження є недоліком закону, що не несе ніякого позитивного впливу на правову систему [2, с. 20], однак ми вважаємо, що в цілому дискреція є позитивним явищем.

До прикладу, візьмемо ч. 2 ст. 223 Кримінального процесуального кодексу України [4], що встановлює вимоги до проведення слідчих (розшукових) дій. У згаданій нормі закріплюється підстава для проведення слідчих (розшукових) дій, а саме наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення мети слідчої (розшукової) дії. “Достатні відомості” в контексті цієї норми є оціночним поняттям. Під достатніми відомостями може розумітися наявність в уповноважених органів певної інформації, що слугує розумінню необхідності застосування тієї чи іншої слідчої/розшукової дії. При цьому перед органом і його посадовими особами виникає завдання оцінки цієї інформації, співставлення її з переслідуваною метою і, як кінцевий результат, вибору одного з можливих варіантів дій чи бездіяльності. Таким чином, уповноважені органи і посадові особи не обмежуються чіткими нормативними рамками, а отримують завдяки оціночному поняттю певну свободу вибору власних дій.

3) *Оціночні поняття сприяють системній реалізації механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження.* Оціночні поняття завдяки своїй змістовній ширині слугують інструментом заповнення прогалин правового регулювання, що мають місце при застосуванні механізму забезпечення прав. Завдяки своїй змістовній ширині, багатозначності та гнучкості, вони виступають універсальним інструментом правозастосування в умовах нормативної неповноти, складності або новизни ситуацій, що виникають в рамках кримінального провадження.

При застосуванні механізму забезпечення прав можуть виникати ситуації, коли формальні правові норми не містять прямої відповіді на питання, яким чином слід реалізовувати чи захищати конкретне право особи. Це може бути зумовлено як наявністю прогалин у правовому регулюванні, так і тим, що з боку органу правотворчості неможливо об'єктивно детально регламентувати всі потенційні правові випадки. В подібних ситуаціях саме оціночні поняття дозволяють суб'єкту правозастосування адаптувати загальні норми до конкретного випадку. Оціночні поняття не лише компенсують відсутність чіткої регламентації, а й забезпечують змістовну і логічну цілісність правозастосовної діяльності.

Оціночні поняття не є загрозою юридичній визначеності, а навпаки – елементом, що забезпечує живий зв'язок між нормою і реальністю, дозволяючи зберігати ефективність механізму забезпечення прав навіть у випадках правової невизначеності. Вони дають змогу суб'єктам кримінального провадження – суду, прокурору, слідчому – діяти не лише в межах закону, але і відповідно до його духу, реалізуючи принципи пропорційності, справедливості та розумності.

У системному вимірі, застосування оціночних понять сприяє інтеграції різнорівневих правових норм (конституційних, процесуальних, міжнародно-правових) у єдину координовану правозастосовну практику, де реалізація прав особи є не лише формальною процедурою, а змістовною, ціннісною взаємодією особи і держави в межах кримінального процесу.

4) *Оціночні поняття формують варіативність наслідків при застосуванні механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження.* Механізм забезпечення прав має не лише процедурну, а й результативну спрямованість – його кінцева мета полягає в ефективному та належному захисті, реалізації та, за потреби, відновленні прав і свобод учасників кримінального провадження. Однак шлях до досягнення цього результату не є одноманітним чи стандартизованим: він вимагає урахування індивідуальних обставин справи, особливостей процесуального статусу суб'єкта, контексту правопорушення, а також принципів здійснення кримінального провадження. Оціночні поняття, в свою чергу, наділені гнучкістю та еластичністю змісту, що дозволяє втілювати в життя норму чітко і об'єктивно, відповідно до тієї правової ситуації, яка склалась [9, с. 135].

Саме в цьому контексті оціночні поняття відіграють ключову роль, оскільки дозволяють сформувати варіативну палітру правових наслідків у межах реалізації механізму забезпечення прав. Наприклад, поняття “суттєве порушення права на захист” або “розумний строк провадження” можуть бути інтерпретовані по-різному залежно від конкретної ситуації, що, своєю чергою, вплине на обсяг втручання держави, можливість скасування процесуального рішення чи визнання доказів недопустимими.

Правильне застосування оціночних понять не лише дозволяє обрати найбільш відповідно формі правової реакції, але й сприяє індивідуалізації правозастосування, що є однією з ознак справедливого кримінального процесу. Досліджуючи конкретну правову ситуацію в процесі застосування оціночного поняття правозастосувач фактично визначає його (оціночного поняття) зміст, що відображається на безпосередніх наслідках [3, с. 22–23]. Так, різні правові наслідки можуть бути

результатом оцінки одного й того ж факту – наприклад, порушення права особи на кваліфіковану юридичну допомогу – але з урахуванням характеру, ступеня та контексту порушення.

Оціночні поняття забезпечують гнучкість, варіативність і адаптивність механізму забезпечення прав, що дозволяє йому залишатися ефективним у складних, неоднозначних або нестандартних процесуальних ситуаціях. Водночас саме ця варіативність вимагає високого рівня професіоналізму та правової культури з боку правозастосовувача, який має не лише ідентифікувати релевантне оціночне поняття, а й обґрунтовано визначити його зміст та відповідні правові наслідки в кожному конкретному випадку.

5) *Процесуальні гарантії слугують механізмом належного застосування оціночних понять.* Застосування оціночних понять у межах реалізації механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження можна порівняти з функціонуванням механізму стримувань і противаг. Обидві юридичні конструкції – як механізм забезпечення прав, так і оціночні поняття – є взаємопов'язаними складовими правозастосовної системи, що існують в постійній взаємодії. Їхня функціональна природа зумовлює те, що кожна з них впливає на іншу, вступає з нею у певний діалог, але водночас – стримує, обмежує і коригує її реалізацію.

Механізм забезпечення прав, до якого належать процесуальні гарантії, інституційні обмеження, стандарти доказування та можливість судового контролю, відіграє роль системи противаг щодо дискреційного застосування оціночних понять. Він запобігає довільному або упередженому тлумаченню таких понять, встановлюючи рамки правомірності та забезпечуючи правову визначеність. У цьому сенсі механізм діє як стримувальний чинник, що запобігає зловживанню повноваженнями та забезпечує справедливе здійснення кримінального провадження.

Оціночні поняття надають правозастосовувачу гнучкість та простір для адаптації норм до конкретних життєвих обставин, що часто є необхідним для досягнення процесуальної справедливості. Саме завдяки оціночним поняттям механізм забезпечення прав не перетворюється на жорстко формалізовану процедуру, яка ігнорує індивідуальні особливості справи або становище конкретного учасника процесу.

Взаємодія оціночних понять і механізму забезпечення прав набуває характеру саморегулювальної системи, де жоден з елементів не функціонує ізольовано, а ефективність правозастосування залежить від динамічного балансу між змістовною гнучкістю оціночних понять і стабільністю процедурних гарантій реалізації прав. Застосування оціночних понять обумовлює потребу в наявності чітких процедур і гарантій, тоді як сам механізм забезпечення прав потребує гнучких інструментів реагування на складні, унікальні процесуальні ситуації – і такими інструментами виступають оціночні поняття. Ця взаємна обмежувальна динаміка створює баланс між дискрецією та контролем, який є ключовою умовою забезпечення прав людини у кримінальному процесі.

Висновок. Оціночні поняття відіграють ключову роль у функціонуванні механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження, зумовлюючи його гнучкість, адаптивність та можливість ефективної реакції на специфіку конкретних процесуальних ситуацій. Використання оціночних понять надає суб'єктам кримінального провадження можливість приймати рішення в умовах нормативної невизначеності, сприяє індивідуалізації правозастосування та компенсує прогалини в чинному законодавстві. Водночас оціночні поняття посилюють дискреційний компонент діяльності органів правозастосування, що, з одного боку, дозволяє забезпечити реалізацію прав у складних правових умовах, а з іншого — вимагає наявності ефективних гарантій від зловживань. Тим чином, оціночні поняття є невід'ємним елементом механізму забезпечення прав у кримінальному процесі, виступаючи як засіб досягнення балансу між законністю, справедливістю та процесуальною доцільністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Біленко В.А., Коломоець Т.О. Оціночні поняття в адміністративно-деліктному праві України: деякі аспекти їх функціонального призначення. *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. С. 74. URL: <https://web.znu.edu.ua/herald/issues/2010/2010-law-4.pdf#page=74>.
2. Ботнарченко О.М. Дискреція та оціночні поняття в кримінальному судочинстві. *Адвокат*. Випуск 4. С. 18–20. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C

- 21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/adv_2009_4_3.pdf.
3. Веренкіотова О.В. Застосування оціночних понять права в українському законодавстві : окремі аспекти. *Підприємництво, господарство і право*. Випуск 12. С. 22–25. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/v7/2012/12_2012.pdf#page=22.
 4. Кримінальний процесуальний кодекс України. (Перша редакція 2012). № 4651–VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
 5. Кучинська О.П. Роль принципів кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2013. 442 р.
 6. Музика Т.О. Оціночні поняття: функції та межі застосування. 2020. С. 96. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SBORNIKI_2020/Sb_Maslov_2020.pdf#page=96.
 7. Петришин О., Погребняк С. Система права: загальнотеоретична характеристика. *Law of Ukraine*. Випуск 5. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/j-pdf/prukr_2017_5_3.pdf.
 8. Тлумачний словник української мови в 11 томах. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B7%D0%B2%27%D1%8F%D0%B7%D0%BE%D0%BA>.
 9. Чебакова О. В0. Тлумачення оціночних понять та їх роль у процесі правового регулювання. 2007. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/items/8633dbad-4cb7-4647-891b-03e463481f42>.
 10. Lavrenko D.O. Significance of legal construction as a tool of legal technique. *Analytical and Comparative Jurisprudence*. Issue 3. P. 56–60. DOI:10.24144/2788-6018.2023.03.10.

УДК: 343.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.47>

ПРОКУРОР ЯК СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Беспалько І.Л.,
*кандидатка юридичних наук, доцентка,
асистентка кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID 0000-0001-7161-1720*

Беспалько І.Л. Прокурор як суб'єкт кримінального процесуального доказування під час досудового розслідування.

Згідно зі ст. 131¹ Конституції України (далі – КУ), ст. 36 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) прокурор у кримінальному провадженні здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва. По суті це означає, що саме на прокурора покладається обов'язок організації процесу досудового розслідування, визначення його напрямів, координація проведення процесуальних дій, забезпечення дотримання під час кримінального провадження вимог законів України. Здійснюючи процесуальне керівництво досудовим розслідування, прокурор має постійний доступ до процесуальної інформації, обізнаний про всі ключові рішення, що приймаються слідчим, зобов'язаний своєчасно усувати порушення закону, та на підставі зібраних під його керівництвом доказів згодом підтримує публічне обвинувачення в суді. Прокурор є тією посадовою особою, яка приймає участь на протязі всього кримінального провадження. Безумовно, на кожній окремій стадії функції і повноваження є різними та відображають особливості того або іншого етапу кримінального провадження. В межах статті розглядаються особливості участі прокурора у процесі доказування під час досудового розслідування. Дана стадія представляє собою регламентовану кримінальним процесуальним законом діяльність органів досудового розслідування, прокурора спрямована на швидке, повне і неупереджене встановлення обставин вчиненого кримінального правопорушення, з тим, щоб кожний, хто його вчинив, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Доказування в кримінальному процесі завжди було однією з найбільш обговорюваних проблем серед науковців та практиків. Така ситуація насамперед пояснюється значенням доказів та процесу доказування. В цілому можна зазначити, що основною метою кримінального провадження є встановлення обставин, які передбачені у ст. 91 КПК. Саме цією статтею визначається фактичний напрям кримінальної процесуальної діяльності, адже для досягнення мети розслідування, справедливого судового розгляду необхідно встановити подію кримінального правопорушення, особу, яка його вчинила, причинно-наслідковий зв'язок між діянням та даною особою. Фактично процес доказування визначає сутність всього кримінального провадження, адже спрямоване на досягнення основних завдань кримінального процесу. Ключову роль у цій діяльності відіграють його уповноважені учасники. Особливо це стосується слідчого (дознавача) та прокурора, на яких законом покладено обов'язок доказування. Відповідно саме ці учасники кримінального процесу шляхом збирання, перевірки та оцінки доказів формують вектор кримінального провадження, який визначатиме і хід як досудового розслідування, так і судового розгляду. І хоча суб'єктом, уповноваженим на проведення досудового розслідування, є слідчий, більш значимий вплив на процес доказування у кримінальному провадженні здійснює саме прокурор. Він, будучи процесуальним керівником, повинен контролювати хід досудового розслідування, а в момент складання підозри та затвердження обвинувального акта – об'єктивно оцінити всі зібрані докази насамперед з точки зору їх належності, допустимості, достовірності і достатності.

Тому, дана стаття присвячена дослідженню діяльності прокурора як суб'єкта доказування в кримінальному провадженні під час досудового розслідування. У роботі проаналізовано чинне законодавство України, наукові дослідження щодо доказової діяльності прокурора в кримінальному процесі. Матеріали статті представляють як теоретичну, так і практичну цінність. Вони можуть бути використані для подальшого наукового дослідження особливостей вітчизняного кримінального процесуального доказування, а також для належного розуміння та здійснення його правозастосовної кримінальної процесуальної діяльності.

Ключові слова: кримінальне процесуальне доказування, докази, суб'єкти доказування, прокурор, форми участі прокурора у доказування під час досудового розслідування.

Bespalko I.L. The prosecutor as a subject of criminal procedural evidence during the pre-trial investigation.

According to Art. 131¹ of the Constitution of Ukraine, Art. 36 of the Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter referred to as the CPC), the prosecutor in criminal proceedings supervises compliance with the laws during the pre-trial investigation in the form of procedural guidance. In essence, this means that it is the prosecutor who is responsible for organizing the pre-trial investigation process, determining its directions, coordinating the conduct of procedural actions, and ensuring compliance with the requirements of the laws of Ukraine during criminal proceedings. When carrying out procedural guidance of the pre-trial investigation, the prosecutor has constant access to procedural information, is aware of all key decisions made by the investigator, is obliged to promptly eliminate violations of the law, and on the basis of the evidence collected under his leadership, subsequently supports the public prosecution in court. The prosecutor is the official who takes part throughout the entire criminal proceedings. Of course, at each separate stage, the functions and powers are different and reflect the peculiarities of a particular stage of criminal proceedings. The article examines the features of the prosecutor's participation in the process of providing evidence during the pre-trial investigation. This stage is regulated by criminal procedural law and is aimed at the rapid, complete and impartial establishment of the circumstances of the criminal offense committed, so that everyone who committed it was held accountable to the extent of their guilt, no innocent person was accused, no person was subjected to unjustified procedural coercion and that due legal procedure was applied to each participant in the criminal proceedings.

Evidence in criminal proceedings has always been one of the most discussed problems among scientists and practitioners. This situation is primarily explained by the importance of evidence and the process of providing evidence. In general, it can be noted that the main purpose of criminal proceedings is the establishment of circumstances stipulated in Art. 91 of the Code of Criminal Procedure. It is this article that determines the actual direction of criminal procedural activity, because in order to achieve the goal of the investigation and a fair trial, it is necessary to establish the event of a criminal offense, the person who committed it, the causal relationship between the act and this person. In fact, the process of proving determines the essence of the entire criminal proceedings, because it is aimed at achieving the main objectives of the criminal process. Its authorized participants play a key role in this activity. This especially applies to the investigator (investigator) and the prosecutor, who are charged with the duty of proof by law. Accordingly, it is these participants in the criminal process, by collecting, verifying and evaluating evidence, form the vector of criminal proceedings, which will determine the course of both the pre-trial investigation and the trial. And although the subject authorized to conduct the pre-trial investigation is the investigator, it is the prosecutor who has a more significant influence on the process of proving in criminal proceedings. He, as the procedural leader, must control the course of the pre-trial investigation, and at the time of drawing up suspicion and approving the indictment, objectively assess all the collected evidence, primarily from the point of view of its relevance, admissibility, reliability and sufficiency.

Therefore, this article is devoted to the study of the prosecutor's activities as a subject of evidence in criminal proceedings during the pre-trial investigation. The work analyzes the current legislation of Ukraine, scientific research on the evidentiary activities of the prosecutor in criminal proceedings. The materials of the article are of both theoretical and practical value. They can be used for further scientific research of the features of domestic criminal procedural evidence, as well as for proper understanding and implementation of its law-enforcement criminal procedural activity.

Key words: criminal procedural evidence, evidence, subjects of evidence, prosecutor, forms of participation of the prosecutor in evidence during the pre-trial investigation.

Постановка проблеми. Посилення ролі прокурорів шляхом здійснення ними нагляду у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням вимагає дослідження особливостей реалізації ними своїх процесуальних повноважень щодо ключових напрямів кримінальної процесуальної діяльності. Однак, питання участі прокурора у доказуванні у кримінальному провадженні в умовах нового кримінального процесуального законодавства не часто були предметом спеціальних досліджень, хоча потреба наукового аналізу у відповідному забезпеченні діяльності прокурора у цьому напрямі кримінальної процесуальної діяльності є очевидною. Водночас правильне окреслення ролі та встановлення місця прокурора під час здійснення досудового розслідування у кримінальному провадженні з урахуванням специфічних функцій, які на нього покладаються у сфері доказування, дасть змогу розкрити зміст і межі діяльності прокурора взагалі. Для кримінального провадження прокурор є обов'язковим і необхідним суб'єктом, який приводить його у рух і надає йому змісту своєю діяльністю. Для прокурора кримінальне провадження є основною сферою реалізації його завдань та функцій. Відтак, кримінальне провадження і прокурор не можуть існувати нарізно. Зважаючи на це, дослідження прокурорської діяльності передбачає аналіз основних проблем кримінального процесу, а розв'язання останніх ґрунтується на визначенні ролі й місця в кримінальному процесуальному доказуванні прокурора.

Стан опрацювання. Особливостям кримінальної процесуальної діяльності прокурора та процесу доказування у кримінальному провадженні свої наукові роботи присвячували такі вчені-юристи, як О.С. Александров, Р.С. Белкін, А.Р. Белкін, В.В. Вапнярчук, Т.В. Варфоломєєва, В.П. Гмирко, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, Є.Г. Коваленко, В.К. Лисиченко, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, С.М. Стахівський, Л.Д. Удалова, М.Є. Шумило та інші. Праці цих науковців мають фундаментальне значення для теорії доказування та кримінального процесу в цілому. Разом із тим залишається багато не вирішених питань в даній сфері.

Проблемам визначення поняття, змісту та сутності діяльності прокурора у кримінальному провадженні приділяли увагу у своїх роботах С.А. Альперт, Ю.М. Грошевий, І.В. Гловюк, П.С. Елькінд, В.С. Зеленецький, П.М. Каркач, О.В. Капліна, В.В. Колодчин, М.І. Курочка, О.П. Кучинська, А.В. Лапкін, І.Є. Марочкін, В.Т. Маляренко, О.Р. Михайленко, В.В. Молдован, Є.С. Немчинов, Г.А. Ніколайчук, В.Т. Нор, А.І. Палюх, І.В. Рогатюк, В.М. Савицький, В.А. Стремівський, М.С. Строгович, М.П. Тахтаров, О.М. Толочко, А.Р. Туманянц, В.М. Юрчишин та інші.

Мета статті полягає у розкритті правової природи і теоретичної основи участі прокурора в доказуванні під час досудового розслідування; розробленні положень теоретичного і практичного характеру, що розкривають зміст і правову сутність статусу прокурора під час кримінального процесуального доказування, а також формулювання науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо удосконалення кримінального процесуального законодавства та практики його застосування в аспекті предмета дослідження.

Викладення основного матеріалу. У кримінальному процесі як науці, галузі права і практичній діяльності все зводиться до доказування і доказів, бо вони є основним змістом кримінального процесу. Для успішного вирішення завдань кримінального провадження слідчий, прокурор, суд зобов'язані встановити, чи відбулася сама подія, яке кримінальне правопорушення було вчинено, хто винуватий у його вчиненні, й інші обставини, що мають значення для законного та обґрунтованого вирішення кримінального провадження. Кримінальне процесуальне доказування – це регламентована кримінальним процесуальним законом діяльність суб'єктів кримінального провадження по збиранню й дослідженню (перевірці й оцінці) доказів, формуванню на їх підставі власних правових позицій та їх реалізації [3, с. 147]

За своєю гносеологічною суттю кримінальне процесуальне доказування – пізнавальна діяльність, наслідком здійснення якої є формування суб'єктивного образу об'єктивної дійсності про подію минулого [2, с. 75]. Треба зазначити, що пізнання обставин кримінального правопорушення, на відміну від пізнання в інших сферах людської діяльності, відбувається за специфічною формою доказування, яка складається із збирання, перевірки й оцінки доказів і полягає в розумовій та практичній діяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду стосовно встановлення винуватості обвинуваченого й обґрунтування його вини.

Новели інституту доказування, пов'язані зі встановленням у ст. 23 КПК вимоги безпосередності дослідження судом доказів та неможливості визнання доказами відомостей, що містяться в показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду, крім виняткових випадків (ст. 225 та ст. 317 КПК), де регламентовано, що в процесі підготовчого про-

вадження до обвинувального акта долучаються не докази, а документи та інші матеріали. Це дає підстави для стверджень деяких науковців, що під час досудового розслідування сторони збирають матеріали про джерела майбутніх доказів – носіїв даних про факти обставин, які підлягають доказуванню, а не докази. Докази ж з'являються в результаті змагального судового процесу в суді та покладаються в основу прийняття судом процесуальних рішень у справі [1, с. 42]. З такою позицією стосовно оцінки нормативних положень КПК ми погодитися не можемо з огляду на те, що: по-перше, її схвальне сприйняття ставить під сумнів реальну законність процесуальних рішень прокурора, керівника органу досудового розслідування, слідчого під час досудового розслідування, а по-друге, нівелює положення загальної засади кримінального провадження – змагальність сторін та свободу в поданні ними суду своїх доказів і доведенні перед судом їх переконливості, зміст якої, зокрема, полягає в тому, що сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання й подання до суду речей, документів, інших доказів (ч. 2 ст. 22 КПК). Результати аналізу положень норм доказового права чинного КПК дають підстави для обґрунтованого висновку, що докази у кримінальному провадженні з'являються не лише на судових стадіях, а й на стадії досудового розслідування, оскільки прокурор, слідчий, дізнавач як і суд, встановлюють за допомогою доказів наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. Обґрунтованою є позиція професора М.Є. Шумила, відповідно до якої процесуальний етап формування складу кримінально-судових доказів починається в стадії досудового розслідування, де воно здійснюється в рамках притаманних йому інквізиційних процедур як наслідок реалізації засади *favor procuratori* [5, с. 102].

Правовий статус прокурора у кримінальному провадженні визначається ст. 131¹ КУ, КПК, ЗУ «Про прокуратуру». Важливе значення у визначенні правового статусу прокурора відіграють підзаконні акти, зокрема, накази Генеральної прокуратури України, в яких містяться положення, спрямовані на підвищення ефективності прокурорської діяльності, вирішення завдань прокурора в кримінальному провадженні, створення необхідних умов для реалізації покладених на нього державою функцій. У своїй діяльності прокурори також зобов'язані дотримуватися етичних норм, які містяться у Кодексі професійної етики та поведінки прокурорів.

Прокурор – учасник кримінального провадження, на якого в КУ покладено виконання наступних функцій: 1) підтримання публічного обвинувачення в суді; 2) організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку; 3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом (ст. 131¹ КУ). У ст. 2 ЗУ «Про прокуратуру» вони визначаються дещо по іншому, а саме: «На прокуратуру покладаються такі функції: 1) підтримання державного обвинувачення в суді; 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених цим Законом та главою 12 розділу III Цивільного процесуального кодексу України; 3) нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян. Аналізуючи ці два визначальні для прокурора нормативні акти, ми бачимо, що функціями, які покладаються на прокурора під час досудового розслідування є: 1) організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку; 2) нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство. Тому, здійснюючи повноваження, спрямовані на реалізацію саме цих функцій, прокурор приймає активну участь у процесі доказування.

Прокурор, який здійснюватиме повноваження прокурора у конкретному кримінальному провадженні, визначається керівником відповідного органу прокуратури та здійснює свої повноваження з самого його початку до завершення (ст. 37 КПК). Таким чином забезпечується принцип незмінюваності прокурора, який спрямований на ефективність здійснення процесуального керівництва досудовим розслідуванням, згодом підтримання публічного обвинувачення в суді. Враховуючи те, що процесуальне керівництво є самостійним напрямом діяльності прокурора у кримінальному провадженні, спрямованим на забезпечення швидкого, повного, неупередженого та всебічного досудового розслідування, важливе місце посідає його діяльність щодо збирання,

перевірки доказів і надання їм належної оцінки. Відповідно до ч. 2 ст. 36 КПК прокурор є процесуальним керівником досудовим розслідуванням. Тому цілком правомірним буде визнання за прокурором повноважень з керівництва доказуванням під час досудового розслідування.

Ч. 1 ст. 92 КПК покладає обов'язок доказування на сторону обвинувачення. З метою виконання цієї норми посадові особи, які належать до сторони обвинувачення, уповноважені здійснювати збирання доказів шляхом проведення С(Р)Д і НС(Р)Д, витребування й отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових і фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених законом (ч. 2 ст. 93 КПК). Саме сторона обвинувачення зобов'язана всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень (ч. 2 ст. 9 КПК). Згідно з ст. 36 КПК, прокурор, здійснюючи свої повноваження відповідно до вимог КПК, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється. Органи державної влади, місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові й інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення прокурора.

Багатостадійність кримінального провадження, конституційні функції, особлива роль прокурора, який здійснює нагляд у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, обумовлюють широкий спектр його повноважень, які можна класифікувати за різними підставам. Так можна виділити ті, які пов'язані із організацією та рухом кримінального провадження: збирати докази, у порядку передбаченому законом (ч. 2 ст. 22, частини 1-2 ст. 93 КПК); доручати слідчому, органу досудового розслідування проведення у встановлений строк С(Р)Д, НС(Р)Д, інших процесуальних дій або давати вказівки щодо їх проведення, а в необхідних випадках – особисто проводити С(Р)Д та процесуальні дії в порядку, визначеному КПК (п. 4 ч. 2 ст. 36 КПК); доручати проведення С(Р)Д та НС(Р)Д відповідним оперативним підрозділам (п. 5 ч. 2 ст. 36 КПК); приймати процесуальні рішення, у тому числі щодо визначення підслідності, закриття кримінального провадження, продовження строків досудового розслідування, об'єднання та виділення матеріалів досудового розслідування у випадках та за наявності підстав, передбачених КПК (п. 9 ч. 2 ст. 36, ч. 10 ст. 216, ч. 5 ст. 217, ч. 1, 3 ст. 110 КПК); повідомляти особі про підозру (п. 11 ч. 2 ст. 36, ст. 481 КПК); самостійно подавати слідчому судді клопотання про проведення С(Р)Д, НС(Р)Д, інших процесуальних дій у випадках, передбачених КПК (п. 10 ч. 2 ст. 36 КПК); самостійно складати клопотання про застосування ПЗМХ або ПЗВХ та звертатися з ними до суду (пп. 13-14 ч. 2 ст. 36 КПК); укладати угоду про визнання винуватості з підозрюваним або обвинуваченим (п. 2 ч. 1 ст. 468 КПК); звертатися до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності (п. 14 ч. 2 ст. 36 КПК) тощо. Безумовно, реалізація прокурором даних повноважень можлива лише шляхом його участі у процесі доказування.

Запроваджений чинним КПК нагляд прокурора за додержанням законів під час досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням є основою формування управлінських відносин між прокурором як процесуальним керівником у конкретному кримінальному провадженні та слідчим, що його розслідує. Особливостями таких управлінських відносин є те, що вони передбачають, з одного боку, обов'язок слідчого погоджувати у прокурора клопотання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, повідомлення про підозру, проведення у передбачених КПК випадках С(Р)Д і НС(Р)Д, подання йому на затвердження обвинувального акта, клопотання про застосування ПЗМХ або ПЗВХ, а з іншого – залишають за слідчим право самостійно розпочати досудове розслідування за наявності підстав, передбачених КПК, проводити С(Р)Д і НС(Р)Д, доручати їх проведення відповідним оперативним підрозділам, призначати ревізії та перевірки у порядку, визначеному законом, приймати процесуальні рішення у випадках, передбачених КПК, у тому числі щодо закриття кримінального провадження за наявності підстав, передбачених статтею 284 КПК, здійснювати інші повноваження, передбачені кримінальним процесуальним законом (ч. 2. ст. 40 КПК). Таким чином, законодавець не дистанціює прокурора від діяльності слідчого зі збирання доказів у кримінальному провадженні, а закріплює за ним можливість за необхідності особисто проводити С(Р)Д та процесуальні дії в порядку, визначеному КПК, доручати проведення С(Р)Д і НС(Р)Д відповідним оперативним

підрозділам, призначати ревізії та перевірки у порядку, визначеному законом, приймати процесуальні рішення у випадках, передбачених КПК, повідомляти особі про підозру, пред'являти цивільний позов, затверджувати чи відмовляти у затвердженні обвинувального акта, клопотань про застосування ПЗМХ чи ПЗВХ, вносити зміни до складеного слідчим обвинувального акта чи зазначених клопотань, самостійно складати обвинувальний акт чи зазначені клопотання (п.п. 4, 5, 6, 9, 11, 12, 13 ч. 2 ст. 36 КПК).

Прокурор не просто досліджує всі обставини провадження, його діяльність зумовлена особливою процесуальною метою – обґрунтуванням підозри (обвинувачення), яке потім він буде підтримувати перед судом. Прокурор, зрештою, відповідає за справедливість, обґрунтованість обвинувачення – адже саме він передає матеріали кримінального провадження на вирішення суду. Прокурор зобов'язаний ще в процесі розслідування вжити заходів до встановлення всіх обставин, що викривають підозрюваного, піддати їх ретельній перевірці і врахувати обставини, що вказують на його користь. Без цього прокурор не зможе зробити правильний висновок про винуватість особи [4, с. 132].

Роль прокурора у доказуванні на досудовому розслідуванні має певну специфіку через наглядний характер його керівних повноважень. Перш за все слід відзначити необхідність правильної постановки прокурорського керівництва в стадії досудового розслідування в момент отримання заяви чи повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення, оскільки від своєчасності початку досудового розслідування багато в чому залежить можливість встановити всі обставини події, що відбулася. Прокурор повинен своєчасно вивчати матеріали, документи та інші відомості про вчинені кримінальні правопорушення, контролювати законність початку досудового розслідування та закриття кримінального провадження. Прокурор повинен здійснювати нагляд за своєчасністю і кваліфікованим проведенням невідкладних С(Р)Д, з'ясовувати, чи використано слідчим усі можливості для виявлення і закріплення доказів. Прокурор має перевіряти, чи всі версії про характер розслідуваного діяння та осіб, які його вчинили, висунуто. Лише за результатами цієї діяльності можливе забезпечення проведення належного досудового розслідування у кримінальному провадженні.

Особливого значення набуває нагляд прокурора за формуванням, повідомленням, доказуванням підозри, створенням процесуальних умов для успішного ведення розслідування. Прокурор повинен з'ясувати, чи правильно визначено завдання доказування у провадженні; чи виконує слідчий зобов'язання швидко, повно та неупереджено перевіряти зібрані у провадженні докази (особливо докази підозрюваного про непричетність до кримінального правопорушення); чи всі обставини взяті до уваги при вирішенні питання про повідомлення про підозру.

Важливе значення для успішного розслідування має таке повноваження прокурора, як погодження постанов слідчого про зупинення кримінального провадження. У низці випадків має місце передчасне винесення на погодження прокурору постанови про зупинення провадження при неповноті й однобічності розслідування, коли у провадженні не було виконано необхідні С(Р)Д та інші заходи, не перевірено всі версії. Наслідком такого рішення є не тільки затягування розслідування, а й небезпека втрати доказів. Своєчасна та якісна перевірка прокурором таких кримінальних проваджень сприяє з'ясуванню всіх обставин вчиненого кримінального правопорушення. Необхідною умовою для швидкого, повного і неупередженого розслідування, засобом усунення порушень законності та слідчих помилок є відсторонення слідчого, який допустив порушення закону, від розслідування і передача кримінального провадження іншому слідчому.

У зв'язку з цим прокурор наділяється широким колом повноважень щодо збирання доказів у кримінальному провадженні. В науці кримінального процесу їх поділяють за функціональним принципом на три категорії: координуючу, безпосередню, наглядову. *Координуюча діяльність прокурора* полягає у визначенні напрямку проведення досудового розслідування, встановленні меж збирання доказів у кримінальному провадженні, спрямуванні діяльності слідчих та оперативних підрозділів на встановлення всіх необхідних обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, для прийняття законного й обґрунтованого рішення. З метою виконання координуючої ролі прокурор надає вказівки слідчому на проведення С(Р)Д і НС(Р)Д. Шляхом використання координуючих повноважень процесуальний керівник визначає коло обставин, які підлягають доказуванню у конкретному кримінальному провадженні, визначає виконавців окремих процесуальних дій, забезпечує швидке та повне збирання всіх необхідних доказів у кримінальному провадженні. *До безпосередньої діяльності* зі збирання доказів нале-

жить передбачене п. 4 ч. 2 ст. 36 КПК право прокурора особисто проводити С(Р)Д та приймати процесуальні рішення, а також підтримувати публічного обвинувачення в суді. Так, наприклад, прокурором може бути проведено додатковий допит підозрюваного, який можливо дає неправдиві показання з метою протидії досудовому розслідуванню й ухилення від кримінальної відповідальності. Безпосередня участь прокурора у проведенні С(Р)Д дає змогу забезпечити належну перевірку тих обставин вчинення кримінального правопорушення, які вірогідно будуть предметом розбіжностей під час судового розгляду. *Наглядова діяльність прокурора* щодо збирання доказів полягає у забезпеченні законності збирання доказів слідчими й оперативними підрозділами. До такої діяльності можна віднести погодження клопотань слідчого про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, погодження клопотань слідчого про проведення НС(Р)Д, а також вивчення шляхів отримання доказів, перевірку таких доказів з огляду на їх допустимість, належність, достовірність і достатність, проведення перевірок належного зберігання речових доказів тощо [2, с. 124–126].

На наш погляд, більш правильно під час досудового розслідування виділяти наступні форми участі прокурора у процесі доказування, *по-перше*, шляхом безпосередньої участі у збиранні та перевірці доказів і, *по-друге*, – оцінюючи докази під час вивчення матеріалів кримінальних проваджень, що надходять до нього від слідчого. Керуючись цим твердженням, можна визначити форми участі прокурора у доказуванні під час досудового розслідування як особливі способи здійснення ним пошуково-пізнавальної діяльності, що полягають у здійсненні *безпосередньо* прокурором С(Р)Д та інших процесуальних дій або даванні вказівок чи доручень слідчому, керівнику органу досудового розслідування, оперативному підрозділу, спрямованих на збирання, перевірку доказів з метою встановлення обставин, які підлягають доказуванню під час кримінального провадження (*опосередкована форма*).

Про *безпосередню* участь прокурора у збиранні та перевірці доказів йдеться в тих випадках, коли прокурор: 1) бере участь у проведенні С(Р)Д; 2) проводить С(Р)Д самостійно; 3) особисто розпочинає розслідування у кримінальному провадженні (особливий випадок); 4) бере участь у проведенні розслідування у складі слідчої групи. Безпосередня участь прокурора в розслідуванні – найефективніший метод здійснення нагляду за процесом доказування. Оскільки, беручи участь у проведенні С(Р)Д, прокурор має можливість попередити порушення закону, надати самій дії належний напрям і забезпечити найповніше виявлення і закріплення доказів. Особливого значення це набуває під час проведення невідкладних С(Р)Д із виявлення і закріплення слідів злочину, від їх результатів багато в чому залежить подальший напрям розслідування.

До *опосередкованої* форми належать дії, де прокурор реалізує свої процесуальні повноваження як процесуальний керівник досудового розслідування кримінального правопорушення через дачу вказівок чи доручень слідчому, керівнику органу досудового розслідування, оперативному підрозділу, спрямованих на збирання, перевірку доказів з метою встановлення обставин, які підлягають доказуванню під час кримінального провадження. У низці випадків саме способи безпосередньої участі прокурора у доказуванні виявляються вельми ефективними для доказування.

Особливу роль відіграє нагляд прокурора за правильністю процесуальних рішень на завершальному етапі розслідування. Прокурор при ознайомленні з матеріалами кримінального провадження, що надійшли з обвинувальним актом, під час вивчення кримінального провадження повинен вирішити питання, чи обґрунтовано висновки слідчого фактичними даними, наявними у провадженні. Якщо прокурор за результатами вивчення матеріалів кримінального провадження дійде висновку про необхідність зібрати додаткові докази, він має право дати обов'язкові для слідчого вказівки про дослідження обставин, що мають значення для кримінального провадження, і проведення конкретних дій зі збирання доказів або особисто прийняти рішення про проведення таких дій (наприклад, призначити експертизу) [4, с. 167].

Прокурор може дати вказівки про перевірку вже наявних доказів, про усунення суперечностей між ними. Вказівки, що даються прокурором у кримінальному провадженні, не тільки констатують допущені слідчим порушення закону і вимагають їх усунення, а й визначають перспективи подальшого розслідування, конкретизують завдання доказування у кожному кримінальному провадженні, тобто є засобом визначення належного напрямку розслідування, його швидкості, повноти та неупередженості.

Висновки. Використання у кримінальному процесуальному законі терміна «процесуальне керівництво» як основної форми «нагляду прокурора під час досудового розслідування» наповнює

його новим змістом. Здійснення прокурором діяльності щодо забезпечення швидкості, повноти і неупередженості досудового розслідування немислиме без використання ним повноважень, спрямованих на реалізацію функції керівництва розслідуванням, яке полягає в тому, що прокурор організовує і контролює діяльність слідчого з доказування у кримінальному провадженні.

Прокурор, як процесуальний керівник досудовим розслідуванням, наділений процесуальними повноваженнями, які дають можливість на його розсуд брати участь у доказуванні в опосередкованій та безпосередній формах. *Опосередкована форма* участі прокурора в доказуванні під час досудового розслідування передбачає реалізацію ним владних повноважень із отримання повного доступу до матеріалів, документів та інших відомостей, що стосуються досудового розслідування, доручення проведення досудового розслідування, давання вказівок щодо проведення у встановлений ним строк С(Р)Д і НС(Р)Д, інших процесуальних дій, погодження або відмову в погодженні клопотань слідчого до слідчого судді про проведення С(Р)Д і НС(Р)Д, інших процесуальних дій у випадках, передбачених КПК (ч.ч. 2, 3, 4, 10 ст. 36 КПК). *Безпосередня форма* участі прокурора у доказуванні полягає в тому, що прокурор може включатися у процес доказування по кримінальному провадженню самостійно, починаючи досудове розслідування за наявності підстав, передбачених КПК, беручи участь у проведенні С(Р)Д та інших процесуальних дій, а за необхідності – особисто проводячи С(Р)Д та процесуальні дії в порядку, визначеному КПК, доручаючи проведення С(Р)Д і НС(Р)Д та інших процесуальних дій слідчому, органу досудового розслідування, а також С(Р)Д і НС(Р)Д відповідним оперативним підрозділам, приймаючи процесуальні рішення у випадках, передбачених КПК, у тому числі щодо закриття кримінального провадження та продовження строків досудового розслідування за наявності підстав, передбачених законом, повідомляючи особі про підозру, самостійно подаючи слідчому судді клопотання про проведення С(Р)Д і НС(Р)Д, інших процесуальних дій у випадках, передбачених КПК, самостійно складаючи обвинувальний акт чи клопотання про застосування ПЗМХ або ПЗВХ (п.п. 1, 4, 5, 9, 10, 13 ч. 2 ст. 36 КПК), визначаючи, які саме результати НС(Р)Д використовувати в доказуванні (ч. 4 ст.ст. 252, 256 КПК). Якою мірою користуватися цими повноваженнями – прокурор вирішує на свій розсуд, виходячи із ситуації, що склалася у кожному конкретному кримінальному провадженні, де він виступає в ролі процесуального керівника досудовим розслідуванням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гуртієва Л., Лукашкіна Т. Теорія доказів у кримінальному провадженні: навч. метод. посібник. Вид. 2-ге, доп. [Електронне видання] / Л. Гуртієва, Т. Лукашкіна; Нац. у-т «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2024 192 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5de19905-4707-468a-b97a-7878dd65e39f/content>.
2. Докази та доказування у кримінальному провадженні : навч. посіб. / Р.І. Благута, Ю.В. Гуцуляк, О.М. Дуфенюк та ін. – Львів: ЛьвДУВС, 2018. 272 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/956/1/%d0%94%d0%be%d0%ba%d0%b0%d0%b7%d0%b8%20%d1%82%d0%b0%20%d0%b4%d0%be%d0%ba%d0%b0%d0%b7%d1%83%d0%b2%d0%b0%d0%bd%d0%bd%d1%8f_2018.pdf.
3. Капліна О.В., Шило О.Г. Кримінальний процес : підручник. Харків: Право, 2018. 584 с.
4. Палюх А.І. Участь прокурора в доказуванні під час досудового розслідування: дис. ...канд. юрид. наук.: 12.00.09 /Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів. 2016. 206 с. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/dissertation/1816/dyspaluh.pdf>.
5. Шумило М.Є. Поняття доказів у кримінальному процесі: пролегомени до розуміння «невловного»... феномену доказового права. *Вісник Кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 95–104. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2015_Shumilo.pdf.

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.48>

ПЕРЕДУМОВИ ТА ВИКЛИКИ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФА ДЛЯ ЦІЛЕЙ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА: ІНФОРМАЦІЯ ЯК ДОКАЗ

Войцехівський С.В.,
студент другого (магістерського) рівня вищої освіти
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
НУ «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0005-7775-0656

Гачкевич А. О.
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри міжнародного та
кримінального права
НУ «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-8494-1937

Войцехівський С.В., Гачкевич А.О. Передумови та виклики використання поліграфа для цілей кримінального судочинства: інформація як доказ.

У статті порушена проблема оцінки доказів у кримінальному провадженні, розглянута в контексті можливості використання інформації, отриманої за допомогою поліграфа, в якості доказу. Автори пояснюють поняття поліграфа як технічного приладу, здатного реєструвати придатні до спостереження фізіологічні реакції людини на певні стимули та показувати їх графічно. Важливими характеристиками використання поліграфів є рівень точності та формальна підстава проведення поліграфічної перевірки у вигляді відповідної експертизи. Автори з'ясовують, наскільки інформація, отримана за допомогою поліграфа, відповідає таким властивостям доказів як належність, допустимість, достовірність та достатність. При цьому виявлена низка викликів, через які доказова сила такої інформації стає сумнівною та які зумовлюють необхідність вдосконалення нормативно-правової бази. По-перше, висновок експерта за результатами психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа повинен складатися на основі спеціальної методики проведення такої експертизи, що не була визначена чинним законодавством. По-друге, присвоєння кваліфікації судового експерта для проведення психофізіологічних експертиз унеможливлене, адже наразі вони в законодавстві не санкціоновані. Автори узагальнили передумови, які сприяють тому, що інформація, отримана завдяки використанню поліграфа, буде врахована як доказ, включаючи проведення судово-психологічної експертизи відповідно до методик, наявних у Реєстрі методик судових експертиз, належну характеристику поліграфа, який не суперечить вимогам ДСТУ 8692:2016 «Поліграфи. Технічні вимоги», наявність дійсного свідоцтва у експерта про присвоєння кваліфікації судового експерта і внесення до Реєстру атестованих судових експертів, а також документа про освіту поліграфолога державного зразка, надання добровільної згоди обстежуваної особи на проведення експертизи після обговорення з нею самої процедури тощо. Результати дослідження свідчать про необхідність вдосконалення нормативно-правової бази та подальше вдосконалення поліграфів як технічних пристроїв.

Ключові слова: поліграф; детектор брехні; інформація як доказ; поліграфолог; судово-психологічна експертиза; психофізіологічна експертиза; кримінальне судочинство.

Voitsekhivskiy S.V., Hachkevych A.O. Prerequisites and challenges of the use of information obtained through a polygraph as evidence in criminal proceedings.

The article addresses the challenge of assessing evidence in criminal proceedings, particularly regarding the use of information obtained through a polygraph as evidence. The authors explain the

concept of a polygraph as a technical device capable of recording observable physiological responses to specific stimuli and display these responses graphically. Important characteristics in the use of polygraphs include their accuracy levels and the formal basis for conducting polygraph tests in the form of relevant examination. The authors evaluate whether the comprehensive information gathered from a polygraph meets essential criteria for evidences, such as relevance, admissibility, reliability, and sufficiency. At the same time, several challenges have been identified raising doubts about the evidentiary value of such information, highlighting the need for improving the regulatory framework. First, the expert's conclusions drawn from psychophysiological examinations using a polygraph must adhere to a specific methodology that is currently not defined by existing legislation. Second, the current laws do not allow for the classification of a forensic expert qualified to conduct these psychophysiological examinations. The authors propose certain prerequisites that could enhance the acceptance of polygraph-derived information as evidence. These include conducting forensic psychological examinations according to established methods found in the Register of Forensic Experts, ensuring that the polygraph used aligns with the standards set by State Standards of Ukraine 8692:2016 "Polygraphs. Technical Requirements", and providing a valid certificate confirming the examiner's qualification as a forensic expert. Additionally, a documented proof of the polygraph examiner's education is needed as well as obtaining voluntary consent from the examined individual after a thorough discussion of the examination procedure. The findings of the study underscore the urgent need for regulatory framework enhancements and the advancement of polygraph technology.

Key words: polygraph; lie detector; information as evidence; polygraph examiner; forensic psychological examination; psychophysiological examination; criminal justice.

Постановка проблеми. Використання поліграфа як інструмента розпізнавання правдивості фактів, «детектора брехні», у сфері боротьби зі злочинністю може бути ефективним у різних ситуаціях. Разом з тим, одним з найважливіших питань, що викликають дослідницький інтерес, є те, чи отримана за допомогою поліграфа інформація відповідає основним характеристикам доказів. З одного боку, існує небезпека того, що така інформація буде врахованою як прояв істини, з іншого – подібні інструменти можуть викликати повну недовіру та бути сприйнятими як джерело маніпулювання. Виходячи з цього, ми розглядаємо у цій статті використання поліграфа для цілей кримінального судочинства в контексті багатоаспектної проблеми оцінки доказів у кримінальному провадженні.

Мета дослідження полягає у визначенні можливості врахування інформації, отриманої за допомогою поліграфа, як доказу в кримінальному провадженні.

Стан опрацювання проблематики. Використання поліграфа для цілей кримінального судочинства належить до широко обговорюваних тем у правовій науці. При цьому предметом вивчення є не тільки врахування інформації, отриманої за допомогою поліграфа у кримінальному провадженні, а й доцільність застосування цього інструмента при проведенні оперативно-розшукової діяльності та слідчих (розшукових) дій. Водночас, незважаючи на наявність особливої уваги вчених до даної тематики, єдності думок стосовно того, яке значення повинна мати інформація, отримана із застосуванням поліграфа, по відношенню до інших доказів у кримінальному провадженні, не існує. Зауважимо, що порушене питання розглядали такі автори, як: В. Бажанюк, С. Градун, Н. Дмитренко, В. Завгородній, І. Завгородній, О. Кабанець, Т. Лешкович, О. Линник, О. Мотлях, Д. Муха, О. Назаров, О. Осетрова, І. Рогатюк, Д. Сергєєва, В. Сердюк, І. Симоненко, О. Таран, А. Трубнікова, М. Хоменко, Н. Чіпко та інші.

Виклад основного матеріалу. Визначення поняття поліграфа знаходимо як у підзаконних відомчих нормативно-правових актах, так і науковій літературі. Наприклад, згідно із пунктом 2 Порядку проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа у Державному бюро розслідувань, поліграф – це технічний багатоканальний (у тому числі має канал виявлення протидії) реєстратор психофізіологічних реакцій об'єкта дослідження, який дає можливість виявляти і фіксувати психофізіологічні реакції об'єкта дослідження на певні стимули (подразники) шляхом перетворення його психофізіологічних показників активності з аналогових сигналів у цифрові сигнали, які відображаються у вигляді кривих на поліграмах [1]. Таке ж визначення наведене у пункті 2 Порядку проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа в Управлінні державної охорони України [2]. У пункті 2 Порядку проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа у роботі Бюро економічної безпеки України, міститься

дуже подібне визначення, проте замість слова дослідження використовується слово «опитування» [3]. У той же час, пункт 2 Інструкції з організації та проведення психофізіологічного дослідження персоналу із застосуванням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України визначає, що поліграф – комп’ютерний технічний прилад з відповідним програмним забезпеченням, що має сертифікацію виробника, який здійснює реєстрацію змін психофізіологічного реагування людини у відповідь на пред’явлені за спеціальною методикою психологічні стимули [4].

Серед багатьох визначень поліграфа в науковій літературі окремі вчені сприймають його як медичний прилад, тоді як інші – як психофізіологічний. Так, В. Сердюк називає поліграф медичним приладом, призначеним для фіксування різних параметрів фізіологічного функціонування організму людини, на основі яких спеціалісти-психофізики встановлюють психологічний стан особи та роблять висновки щодо наявності прихованої інформації в особі [5, с. 69]. Вважаємо таке визначення певною мірою суперечливим, оскільки, незважаючи на наявність реєстраторів психофізіологічних реакцій (тиск, пульс, дихання, гальванічний шкірний рефлекс та інші, що використовуються в медицині), поліграф не є медичним приладом. Він не застосовується для лікування чи попередження захворювань, збереження життя людей тощо. На нашу думку, більш точне визначення наводить І. Рогатюк – він вважає, що поліграфом є різновидом психофізіологічної апаратури, що реєструє показники дихання, серцево-судинної активності, електричного опору шкіри та ін. Завдяки тому, як змінюються ці показники під час опитування, фахівці можуть оцінити достовірною чи ні є отримана інформація [6, с. 294]. Варто підкреслити, що поліграф сам по собі не є «мірилом істини», а лише технічним приладом, інструментом відображення того, які фізіологічні реакції відбуваються під впливом певних стимулів. Він реєструє придатні до спостереження фізіологічні реакції людини на такі стимули та показує їх графічно.

В основі функціонування поліграфу лежить вплив на людину низки подразників, стимулів – зазвичай, це запитання, – які мають для неї певний рівень значущості та спричиняють різні зміни в когнітивних процесах (прийняття рішення з приводу своєї відповіді, повторне переживання події, що відбулася тощо), а також появу різного роду емоцій (страх перед покаранням, боязнь викриття, сором за вчинене діяння чи заперечування своєї причетності до нього та інші), які породжують характерні фізіологічні прояви, що реєструються давачами. Інформація з давачів передається до блоку збору даних, після чого вона виводиться на комп’ютер з відповідним програмним забезпеченням [7, с. 52, 59]. Особливості функціонування поліграфів можуть бути небезпечними для різних категорій осіб, зокрема тих, які страждають на порушення серцево-судинної діяльності або дихальних шляхів, а також вагітних жінок. Крім того, перевірка осіб у стані психічного або фізичного виснаження, у стані алкогольного сп’яніння, які вживають наркотичні засоби, психотропні речовини, прекурсори чи лікарські засоби, які їх містять, навряд чи дасть результати, які будуть відповідати очікуванням.

Важливою характеристикою використання поліграфів є рівень точності. Як стверджує Т. Лешкович, точність та надійність обстежень на поліграфі, за умов дотримання правил їх проведення, перевищує 95% [7, с. 59]. І. Рогатюк зазначає, що точність результатів поліграфічних тестів сягає до 98%, решта (2%) залежить від суб’єктивних чинників, у тому числі психічного стану людини, професіоналізму самого поліграфолога [6, с. 296]. У той же час, можна зустріти й значно нижче число – 70% [8, с. 4]. Зауважимо, що висока точність не є переконливою для тих вчених, які ставляться з недовірою до поліграфів та критикують ефективність, а також наукову обґрунтованість використання поліграфу [9]. Як зазначає Д. Муха, психологи мають сумніви щодо ефективності використання цього приладу в кримінальному процесі через неідеальність техніки та людський фактор. Наприклад, «невинний піддослідний може почати боятися неправильного трактування його відповідей. Скутий страхом «неправильної» відповіді він навмисно починає реагувати однаково як на контрольні, так і на релевантні запитання. У такому випадку поліграфолог не зможе зробити висновок про його винність чи невинність. До того ж піддослідний, який знає про можливі похибки в отриманих результатах проведеної експертизи, може почати більше хвилюватися під час відповіді на релевантні запитання, в результаті чого буде визнаний винним» [10]. Н. Дмитренко, своєю чергою, висловлює думку, що науково-технічна обґрунтованість поліграфа не викликає сумнівів, оскільки він являє собою багатофункціональний осцилограф. Каменем спотикання в легалізації використання поліграфа є не його технічні характеристики, а інтерпретація результатів, отриманих із його використанням [11, с. 163]. Тому, на нашу думку, «неідеальність техніки» та «людський фактор» можуть проявитися при проведенні багатьох ін-

ших процесуальних дій та експертиз у кримінальному провадженні, відповідно, такі аргументи проти використання поліграфу не видаються переконливими.

Якими є формальні підстави проведення поліграфічної перевірки? Ґрунтуючись на власному аналізі судової практики за 2007-2017 роки, Д. Сергєєва робить висновок, що результати поліграфологічних досліджень в рамках експертиз у судових рішеннях мали різні назви: психологічна експертиза із застосуванням поліграфа, судово-психологічно-фізіологічна експертиза з використанням поліграфа, «психофізіологічне дослідження із застосуванням апарату поліграф», психофізіологічне дослідження правдивості показів», психофізіологічна експертиза достовірності показань тощо [12, с. 94]. Т. Лешкович наводить широкий перелік можливих назв: психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа, комплексна психолого-психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа, психофізіологічне інтерв'ю, психофізіологічне дослідження з використанням поліграфа, психолого-психофізіологічне дослідження, опитування з використанням поліграфа, психофізіологічне обстеження з використанням поліграфа, психофізіологічне тестування, психофізіологічне дослідження, психофізіологічне інтерв'ю, судова психофізіологічна експертиза, психофізіологічна експертиза, психофізіологічне дослідження з використанням методики психофізіологічного інтерв'ю [7, с. 97-98].

Далі ми зосередимо увагу на використанні поліграфу в цілях проведення судової експертизи. При цьому, варто зауважити, що поліграф може використовуватися не тільки при проведенні судових експертиз, а й в оперативно-розшуковій діяльності, а також – як допоміжний засіб для слідчих (розшукових) дій [7, с. 128]. Водночас, ми помічаємо різні підходи в оцінці ролі поліграфа у кримінальному судочинстві. Так, М. Хоменко стверджує, що більшість науковців, які цікавляться проблемами правоохоронної діяльності, схильні вважати, що інформація, отримана за допомогою поліграфа, може бути доказом у кримінальних провадженнях [13, с. 305]. Водночас, С. Градун зазначає, що станом на 2023 рік у науці кримінального права досі немає єдності думок щодо можливості застосування поліграфа у кримінальному провадженні, зокрема, щодо доказового значення висновку психологічної експертизи з використання поліграфа [14, с. 95]. Виходячи з цього, ми зробимо спробу проаналізувати відповідність інформації, отриманої із застосуванням поліграфа, чотирьом важливим властивостям доказів: належності, допустимості достовірності та достатності.

Відповідно до ст. 85 Кримінального процесуального кодексу України (у редакції від 09.05.2025 року) (далі – КПК України), **належними** є докази, які прямо чи непрямо підтверджують існування чи відсутність обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження, а також достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів [15]. А. Козленко підкреслює, що належність доказів залежить від двох факторів: значення для провадження обставин, встановлюваних доказами, і значення цих доказів для встановлення таких обставин [16, с. 87]. Подібне переконання має й Т. Лешкович – інформація, отримана із використанням поліграфа, має підтверджувати або обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, або інші обставини, які мають значення для кримінального провадження, або ж достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів [7, с. 119]. На нашу думку, дана властивість доказу в даному контексті є достатньо очевидною, оскільки правильно поставлені завдання для компетентного експерта-поліграфолога та коректно сформульовані запитання підекспертній особі гарантують дотримання принаймні одного із зазначених критеріїв. Проте, вважаємо за потрібне є наголосити на двох важливих аспектах.

По-перше, у пункті 6.8. Розділу VI «Психологічна експертиза» Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень зазначено, що з метою отримання *орієнтувальної інформації* (курсив авторів цієї статті) можуть проводитися опитування із застосуванням спеціального технічного засобу – комп'ютерного поліграфу [17]. У науковій літературі поширеною є точка зору, що докази, отримані внаслідок експертизи з використанням поліграфу, є непрямыми, та повинні бути оціненими у сукупності з усіма іншими матеріалами, які були зібрані під час кримінального провадження [7, с. 123; 11, с. 164; 18; 19, с. 424]. В. Бажанюк обґрунтовує це тим, що висновки експерта-психолога можуть бути тільки ймовірнісними та є суб'єктивною оцінкою фізіологічних реакцій піддослідної особи на ті чи інші запитання, зафіксовані поліграфом у вигляді кривих на поліграмах, при цьому ступінь ймовірності може бути різним [20, с. 74]. Т. Лешкович пише про те, що отримана таким чином інформація

підтверджує лише суб'єктивну значимість конкретних стимулів для обстежуваної особи, які можуть вказувати на наявність приховуваної інформації про обставини злочину, на щирість відповідей на поставлені запитання або ж на наявність зовнішньої незадоволеної потреби [7, с. 134].

По-друге, експерт в жодному випадку не може стверджувати про винуватість чи невинуватість особи, що інколи може мати місце, оскільки це суперечить засадам безпосередності дослідження показань, речей і документів судом, а також презумпції невинуватості [19, с. 424]. Натомість експерт може лише стверджувати про наявність комплексу фізіологічних реакцій людини на те чи інше запитання, поставлене їй під час поліграфологічного дослідження. На жаль, інколи експерти у своїх висновках виходять за межі власної компетенції і дають відповіді на правові питання, замість того, щоб лише показати і пояснити реакції особи на відповідні стимули [7, с. 120].

Згідно з ч. 1 ст. 86 КПК України, доказ визнається **допустимим**, якщо він отриманий у порядку, встановленому КПК [15]. Існують наступні складові допустимості: 1) законність джерела (процесуальні джерела доказів перераховані у ч. 2 ст. 84 КПК України: показання, речові докази, документи, висновки експертів); 2) законність способу отримання доказів; 3) процесуальне оформлення ходу і результатів проведення процесуальних дій; 4) суб'єкт, що має право проводити процесуальні дії [12, с. 94; 21, с. 229].

Хоча багато вчених підтримують ідею доцільності створення окремого виду експертизи – психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа [6, с. 297; 7, с. 133], – станом на сьогодні опитування за допомогою спеціального комп'ютерного поліграфа проводиться в рамках психологічної експертизи. Н. Дмитренко, проаналізувавши норми нормативно-правових актів, які регулюють порядок проведення кримінального провадження, з'ясувала, що застосування психофізіологічних експертиз не забороняється, а сама процедура проведення такого роду експертиз деякою мірою визначена зазначеними вище нормативно-правовими актами [11, с. 162]. Подібні міркування висловлюють і О. Таран та О. Осетрова [22, с. 200]. Таким чином, однією з передумов урахування інформації, отриманої із застосуванням поліграфа як доказу, є її формальне представлення у вигляді висновку експерта.

Задля дотримання умови законності формування доказової бази інформація, що стала відомою завдяки використанню поліграфа, має бути отримана шляхом проведення експертизи. Застосування поліграфа під час проведення психологічної експертизи регулюється пунктами 6.8, 6.8.1. та 6.8.2. Розділу VI «Психологічна експертиза» Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [17]. При цьому, згідно зі ст. 8 Закону України «Про судову експертизу», методики проведення судових експертиз (крім судово-медичних та судово-психіатричних) підлягають атестації та державній реєстрації в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [23]. У п. 8 Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз зазначено, що за умови атестації методики підлягають внесенню Реєстру методик проведення судових експертиз (далі – Реєстр) [24]. Відповідно, психологічна експертиза проводиться згідно з методиками проведення психологічних експертиз, що внесені у Реєстр [25].

Водночас, О. Таран та О. Осетрова констатують, що у випадку судово-психофізіологічної експертизи чинним законодавством не визначено процедуру її призначення та проведення, тобто не встановлено відповідну процесуальну форму. Через це ми вважаємо існують перешкоди для того, щоб вона була використана в доказуванні та стала підставою для визнання доказу допустимим. Ці вчені вважають, що, незважаючи на те, що КПК містить загальні засади проведення експертизи, специфіка цього виду експертизи не дає змоги її проводити на загальних засадах, оскільки проведення зазначеної експертизи пов'язане з обмеженням конституційних прав особи, зокрема на повагу до її гідності, на свободу й особисту недоторканність, на право не свідчити проти себе [22, с. 200-201]. Проте, навіть якщо і погодитися із тим, що психофізіологічна експертиза із застосуванням поліграфа може призначатися у загальному порядку, передбаченому КПК, істотною проблемою стає відсутність методик для проведення таких експертиз. Про це пишуть такі автори, як Н. Дмитренко [11, с. 165], Д. Сергєєва [12, с. 98], а також О. Линник і А. Трубікова [26, с. 231]. Натомість Т. Лешкович вважає, що для визнання висновку психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа допустимим доказом, при її проведенні повинні бути дотримані наступні вимоги: 1) добровільна згода обстежуваної особи на проведення експертизи та можливість в будь-який момент відмовитися від її подальшого проведення; 2) обговорення з обстежуваною особою та роз'яснення їй до початку тестування всіх запитань, які будуть задаватися в ході тестування;

3) обов'язкова безперервна відеофіксація обстеження на поліграфі; 4) недопустимість обстеження на поліграфі осіб, які страждають на порушення серцево-судинної діяльності або дихальних шляхів, знаходяться у стані психічного або фізичного виснаження, перебувають в стані алкогольного сп'яніння, вживають наркотичні засоби, психотропні речовини, прекурсори чи лікарські засоби, які їх містять, вагітних жінок; 5) деякі інші організаційні вимоги [7, с. 124]. Хоча деякі вчені наголошують на можливості проведення психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа [7, с. 129; 11, с. 162], ми розглядаємо таку можливість достатньо критично внаслідок відсутності належної нормативно-правової бази для проведення такого роду експертизи. Вважаємо, що через це існує відзначена вище розрізненість судової практики з цього питання. Можливим шляхом вирішення бачимо внесення положень про її проведення до Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, а також доповнення методиками проведення такої експертизи Реєстру методик проведення судових експертиз.

Схоже на те, що єдиним прийнятним варіантом визнання судом висновку експерта на основі поліграфологічного дослідження є проведення такого дослідження в рамках судово-психологічної експертизи за наявними методиками.

Іншим важливим аспектом дотримання вимоги законності є відповідність поліграфа ДСТУ 8692:2016 «Поліграфи. Технічні умови». Цим стандартом чітко визначено технічні вимоги до поліграфів та закріплено, що саме за технічними критеріями слід вважати поліграфами. На сьогодні чи не єдиним в Україні поліграфом, який повністю відповідає ДСТУ 8692:2016, є поліграф «RUBICON» («РУБІКОН»). Окрім цього, експерт повинен мати в наявності документи, що підтверджують законність придбання/походження на території України поліграфа [27].

Процесуальне оформлення порядку проведення і результатів судової експертизи забезпечується описом проведених експертом перевірок та отриманих результатів у висновку експерта. Крім того, експерт повинен проводити безперервну відеофіксацію обстеження на поліграфі [7, с. 123].

До особи, що проводить психологічну експертизу із застосуванням поліграфа, є певні умови. Хоча на веб-сайті Національної асоціації поліграфологів України вказано, що «закон не містить вимог щодо необхідності його [експерта] атестації як судового експерта та внесення до Державного реєстру» [27], О. Кабанець, проаналізувавши відповідну судову практику, робить висновок, що атестація та внесення до реєстру є необхідними [18].

Відповідно до ст. 16 Закону України «Про судову експертизу» рішення експертно-кваліфікаційної комісії про присвоєння кваліфікації судового експерта за відповідною експертною спеціальністю та складення особою присяги судового експерта дає право на проведення судової експертизи та є підставою для видачі свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта (далі – Свідоцтво) [23]. Згідно з додатками 5 та 6 до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, кваліфікація судового експерта як фахівця науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України, так і фахівця, що не працюють у державних спеціалізованих установах, підлягає присвоєнню для проведення психологічних експертиз [28]. У статті 9 Закону України «Про судову експертизу» зазначено, що атестовані відповідно до цього Закону судові експерти включаються до державного Реєстру атестованих судових експертів, ведення якого покладається на Міністерство юстиції України. Особа або орган, які призначають або замовляють судову експертизу, можуть доручити її проведення тим судовим експертам, яких було внесено до державного Реєстру атестованих судових експертів, або іншим фахівцям з відповідних галузей знань, якщо інше не встановлено законом [23]. Експерт, який працюватиме з поліграфом, повинен володіти дійсним свідоцтвом про присвоєння кваліфікації судового експерта та бути внесеним до Реєстру атестованих судових експертів [29].

Таким чином, можна окреслити ще один виклик для проведення психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа – неможливість присвоєння кваліфікації судового експерта для проведення психофізіологічних експертиз із використанням поліграфа, оскільки це не визначено чинним законодавством. Як бачимо, інформація, отримана при проведенні експертизи із застосуванням поліграфа, може бути врахована як доказ тільки у випадку, коли поліграфологічне дослідження було проведеним саме в рамках психологічної експертизи.

Аналізуючи ст. 10 Закону України «Про судову експертизу», можна дійти до переконання, що передумовою отримання кваліфікації судового експерта є наявність вищої освіти другого (магістерського) рівня [23]. Проте, розглядаючи питання про проведення психологічної експерти-

зи із застосуванням поліграфа, виникає проблема наявності у експерта-психолога відповідних компетентностей у володінні навичками роботи з поліграфом та яким чином вони можуть бути підтвердженні. Такий експерт повинен мати вищу психологічну освіту та освіту поліграфолога. Підготовка поліграфологів в Україні із подальшим отриманням документа про освіту державного зразка здійснюється Національною академією Служби безпеки України та Національною асоціацією поліграфологів України (далі – НАПУ) [27]. Документом про таку підготовку за результатами навчання у НАПУ є свідоцтво про підвищення кваліфікації від Міжрегіональної Академії управління персоналом, з якою НАПУ уклала відповідний договір. Зауважимо, таку освіту можуть отримати й особи без вищої освіти [30]. Водночас, на веб-сайті Академії Служби безпеки України зазначено, що в Академії наявний курс із підготовки поліграфологів, який завершується отриманням свідоцтва державного зразка [31].

Достовірністю доказів називають можливість застосування фактичних даних у процесі доказування з погляду на відповідність знання про обставини події кримінального правопорушення реальним подіям, які сталися [32, с. 281]. За оцінками С. Тепака: «достовірність доказів – це процесуальна властивість, яка відображає безсумнівність їх змісту, встановлену суб'єктом доказування в ході здійснення перевірки та оцінки доказів, і придатність на її основі використовуватися для встановлення фактів й обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні» [33, с. 276]. Ми вже з'ясували, що достовірність результатів застосування поліграфа є доволі високою (за різними даними коливається від 70% до 95%). На веб-сайті НАПУ можна знайти інформацію стосовно рівня достовірності поліграфологічного дослідження у 99% [30], до чого ми не можемо не поставитись критично, враховуючи можливу зацікавленість в популяризації техніки використання поліграфів. З іншого боку, для більшості експертиз характерні недоліки – І. Завдов'єва та В. Горбенко справедливо відзначають, що помилки в експертній практиці сьогодні залишаються доволі поширеним явищем [34, с. 32]. Вони стверджують, що помилки можуть бути викликані людським чинником, неточністю приладів, статистичною похибкою та помилкою методу [34, с. 34-35]. Достатньо красномовним є порівняння результатів перевірки на поліграфі та показань свідків. Згідно із твердженням Ю. Лозинської, у показаннях свідків зустрічаються внутрішні і зовнішні протиріччя, неточності та прогалини. Такий стан речей може бути зумовлений природними процесами, що впливають на повноту сприйняття та збереження інформації, несвідомим викривленням показань, або ж результатом цілеспрямованих умисних дій [35, с. 197-198]. Варто додати й те, про що пише Т. Лешкович: «показання свідків є найбільш ненадійним джерелом доказів, адже людина в кожному випадку розповідає про своє суб'єктивне сприйняття певних фактів чи обставин, може добросовісно помилятися, може давати завідомо неправдиві показання тощо». Також автор зазначає, що помилка може бути допущена й під час оцінки речових доказів [7, с. 126]. Як підсумок, можна із впевненістю стверджувати, що жоден доказ не є стовідсотково достовірним, хоча й ігнорувати його значенням теж не варто, – і психологічна експертиза із застосуванням поліграфа не є винятком.

Останньою проаналізованою властивістю доказів є **достатність**, тобто можливість суду, слідчого судді, прокурора або слідчого взяти їх у сукупності або ж поокремо як основу процесуального рішення поза розумним сумнівом. Достатність підлягає забезпеченню стосовно наявної бази доказів в цілому [32, с. 281]. Ст. 94 КПК України вказує на те, що достатність зібраних доказів для достовірного висновку в кримінальному провадженні визначається внутрішнім переконанням слідчого, слідчого судді, прокурора та судді, для яких жоден доказ не має наперед встановленої сили [21]. Відповідно, рішення суду ухвалюється на підставі сукупності доказів, що нівелює ймовірну недостовірність одного або декількох із них, оскільки окремий доказ, який свідчить про зовсім інші обставини, ніж решта доказів, швидше за все не буде взятий до уваги.

Висновки. Інформація, отримана за допомогою поліграфа, технічного приладу, здатного реєструвати придатні до спостереження фізіологічні реакції людини на певні стимули та показувати їх графічно, безумовно може бути цінною для цілей кримінального судочинства, адже часто показує, чи правдивими є певні відомості. Практика його застосування у кримінальних провадженнях, зокрема в рамках судових експертиз, не є новою, хоча й породжує двояке ставлення серед вчених. Виходячи з результатів проведеного дослідження, поліграф є засобом проведення різного роду експертиз: психологічної, психофізіологічної, комплексної психолого-психофізіологічної тощо, хоча й їхнє нормативно-правове забезпечення потребує вдосконалення.

Можемо прийти до переконання, що інформація, отримана за допомогою поліграфа, може бути належним доказом за умови правильної постановки завдань для компетентного експерта-поліграфолога,

а також грамотного формулювання запитань підекспертній особі. У той же час, варто зазначити, що ця інформація буде радше доказом та виконуватиме орієнтувальну функцію. Вона повинна бути оціненою в сукупності з іншими доказами у справі, тим самим забезпечується достовірність та достатність як ключові властивості доказів. Наголосимо, що експерт може стверджувати про наявність комплексу фізіологічних реакцій людини, але не про вчинення чи невчинення нею кримінального правопорушення.

На нашу думку, передумовами, які сприяють тому, що інформація, отримана завдяки використанню поліграфа, буде врахована як доказ, є наступні: 1) вона стала відомою внаслідок проведення судово-психологічної експертизи; 2) дана експертиза відповідала методикам, наявним у Реєстрі методик судових експертиз; 3) використаний поліграф не суперечить вимогам ДСТУ 8692:2016 «Поліграфи. Технічні вимоги»; 4) експерт має дійсне свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта і внесений до Реєстру атестованих судових експертів; 5) у експерта наявний документ про освіту поліграфолога державного зразка; 6) надана добровільна згода обстежуваної особи на проведення експертизи після обговорення з нею самої процедури; 7) їй гарантована можливість в будь-який момент відмовитися від її подальшого проведення; 8) проводиться безперервна відеофіксація обстеження на поліграфі. Крім того, слід обмежити або навіть заборонити обстеження на поліграфі осіб, які страждають на порушення серцево-судинної діяльності або дихальних шляхів, знаходяться у стані психічного або фізичного виснаження, перебувають в стані алкогольного сп'яніння, вживають наркотичні засоби, психотропні речовини, прекурсори чи лікарські засоби, які їх містять, вагітних жінок, що можна обґрунтувати особливостями функціонування поліграфів.

На нашу думку, сьогодні основними викликами щодо використання поліграфів для цілей кримінального судочинства є те, що висновок експерта, отриманий внаслідок проведення психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа, де-юре не може бути допустимим доказом, оскільки в законодавстві не визначена методика проведення такої експертизи. Крім того, неможливим є присвоєння кваліфікації судового експерта для проведення психофізіологічних експертиз через те, що вона не санкціонована чинним законодавством.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Порядок проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа у Державному бюро розслідувань: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.05.2017 № 449. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/449-2017-p#Text>.
2. Про Порядок проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа в Управлінні державної охорони України: Наказ Управління державної охорони України від 02.12.2023 № 1070. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0090-24#Text>.
3. Про Порядок проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа у роботі Бюро економічної безпеки України: Наказ Бюро економічної безпеки України від 26.10.2021 № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1470-21#Text>.
4. Інструкція з організації та проведення психофізіологічного дослідження персоналу із застосуванням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України: Наказ від 14.04.2015 № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0477-15#Text>.
5. Сердюк В.П. Застосування поліграфа (детектора брехні) у кримінальному провадженні України. *Інформація і право*. 2014. № 2 (11). С. 64–71.
6. Рогатюк І.В. Кримінально-процесуальне закріплення використання поліграфа (детектора брехні) у слідчій практиці. *Часопис Київського університету права. Кримінальне право та криминологія*. 2014. № 2. С. 294–298.
7. Лешкович Т.А. Використання поліграфа в розслідуванні злочинів: сучасний стан та перспективи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2014. 179 с.
8. Rusconi, Elena; Mitchener-Nissen, Timothy. Prospects of functional magnetic resonance imaging as lie detector. *Frontiers in Human Neuroscience*. 2013. № 7. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC3781577/pdf/fnhum-07-00594.pdf>.
9. George W. Maschke, Gino J. Scalabrini. The Lie Behind the Lie Detector. URL: <https://antipolygraph.org/lie-behind-the-lie-detector.pdf>.
10. Муха Д. Поліграф в кримінальному провадженні: наскільки доцільно?. *Юридична газета*. 03.06.2019. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/poligraf-v-kriminalnomu-provazhenni-naskilki-docilno.html>.

11. Дмитренко Н.А. Застосування поліграфа у кримінальному провадженні: особливості та проблемні питання. *Юридичний бюлетень*. 2021. № 22. С. 160–166.
12. Сергєєва Д.Б. Доказове значення результатів інструментальної діагностики достовірності вербальної інформації у кримінальному процесі України. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 91–100.
13. Хоменко М. Використання поліграфа в розкритті та розслідуванні злочинів. *Підприємництво, господарство і право. Криміналістика*. 2020. № 10. С. 304–308.
14. Градун С.А. Доказове значення висновку психологічної експертизи із застосуванням поліграфа. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 3. С. 43–46.
15. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
16. Козленко А.А. Належність та допустимість доказів у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2018. 170 с.
17. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 03.11.1998 № 705/3145. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>.
18. Кабанець О. Використання комп'ютерного поліграфа (детектора брехні) у кримінальному провадженні через призму судової практики. *Сайт Вищої школи адвокатури*. 28.04.2023. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/vikoristannia-kompiuternogo-poligrafa-detektora-brexni-u-kriminalnomu-provazhenni-cerez-prizmu-sudovoyi-praktiki>.
19. Завгородній І.В., Завгородній В.Є., Чіпко Н.В. Деякі аспекти використання поліграфічних досліджень в ході розкриття та розслідування особливо тяжких кримінальних правопорушень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 423–425.
20. Бажанюк В.В. Правові та організаційно-тактичні основи проведення експертиз у кримінальному провадженні: дис. ... доктора філософії, 081. Кропивницький, 2023. 256 с.
21. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За загальною редакцією професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. К.: Юстініан, 2012. 1328 с.
22. Таран О.В., Осетрова О.С. Проблема допустимості висновку судово-психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа. *Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи*: матеріали III Міжнар. наук.- практ. конф., м. Київ, 7 липень. 2015 р. / Національна академія внутрішніх справ. 2015. С. 198–202.
23. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12?find=1&text=%D0%A0%D0%B5%D1%94%D1%81%D1%82%D1%80#w1_1.
24. Про затвердження Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2008 р. № 595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2008-%D0%BF#Text>.
25. Реєстр методик проведення судових експертиз. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua>.
26. Линник О.В., Трубнікова А.В. Доцільність використання поліграфа як засобу доказування у кримінальному процесі України. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. № 3-4 (12-13). С. 227–233.
27. Ведмідь В.А. Законодавство у сфері поліграфа. *Сайт національної асоціації поліграфологів України*. URL: <https://polygraph.ua/zakonodavstvo>.
28. Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів: Наказ Міністерства юстиції України від 03.03.2015 № 301/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15/paran14#n14>.
29. Реєстр атестованих судових експертів. URL: <https://rase.minjust.gov.ua>.
30. Навчання поліграфологів. *Сайт національної асоціації поліграфологів України*. URL: <https://polygraph.ua/navchannya-poligrafologiv>.
31. Перепідготовка та підвищення кваліфікації. Спеціальності та напрями підготовки. *Сайт Національної академії Служби безпеки України*. URL: <https://nasbu.edu.ua/ua/pages/82>.

32. Кримінальний процес: підручник / Р.І. Благута, Ю.В. Гуцуляк, О.М. Дуфенюк та ін.; за заг. ред. А.Я. Хитри, Р.М. Шехавцова, В.В. Луцика. Львів: ЛьвДУВС, 2019. Ч. 1. 532 с.
33. Тепак С.Я. Сутність достовірності доказів як їх процесуальної властивості у кримінальному провадженні: доктринальні підходи і судова практика. *Право і суспільство*. 2022. № 5. С. 270–278.
34. Завдов'єва І.Г., Горбенко В.О. Помилка та її значення в судово-експертній діяльності. *Криміналістичний вісник*. 2018. № 2 (30). С. 31–39.
35. Лозинська Ю.І. Достовірність показань свідка та її з'ясування у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2018. 259 с.

УДК 351.746.1:343.85:343.326:004.056.53

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.49>

ПРИПИНЕННЯ СЛУЖБОЮ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ НА ОБ'ЄКТАХ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЯК СКЛАДНИК СИСТЕМИ ПРОТИДІЇ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ

Герасименко О.М.,

*кандидат юридичних наук, докторант,
Національна академія Служби безпеки України
ORCID: 0009-0005-5078-3829*

Невмержицький С.М.,

*старший викладач,
Національна академія Служби безпеки України*

Герасименко О.М., Невмержицький С.М. Припинення Службою безпеки України кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури як складник системи протидії: теоретичний та правовий аспекти.

Стаття присвячена дослідженню теоретичних та правових засад припинення кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури України як одного зі складників протидії Службою безпеки України кримінальним правопорушенням. Визначено особливості правової природи припинення, його місце у системі протидії загрозам державній безпеці, схарактеризовано стадії реалізації злочинного наміру та форми реагування спецслужби. Обґрунтовано необхідність законодавчого закріплення поняття «припинення кримінальних правопорушень» у контексті діяльності СБУ. Констатовано, що зазначена діяльність в умовах зростання рівня загроз від кримінальних посягань на об'єкти критичної інфраструктури має важливе значення для забезпечення національної безпеки, економіки, громадського порядку та реалізації національних інтересів України в багатьох сферах.

Проаналізовано основні теоретичні підходи до розуміння припинення кримінальних правопорушень у контексті захисту ОКІ. Зокрема, оперативно-превентивний підхід трактує припинення як активну форму протидії злочинності, що полягає у виявленні осіб, які готують або вчиняють злочини, та недопущенні реалізації злочинного наміру й закінченні злочину. Національно-безпековий підхід розглядає припинення як комплекс оперативно-розшукових, контррозвідувальних та антитерористичних заходів, спрямованих на запобігання загрозам критичній інфраструктурі. Процесуально-правовий підхід визначає припинення як стадію оперативно-розшукової чи кримінально-процесуальної діяльності, що має на меті фіксацію злочинних дій та забезпечення невідворотності покарання. Формально-юридичний підхід акцентує увагу на припиненні як завершальній процесуальній дії, що здійснюється з дотриманням вимог Конституції України. Функціональний (системний) підхід розглядає припинення як складову елементів ризик-орієнтованої системи безпеки, що включає аналітику, протидію, мінімізацію наслідків та відновлення.

Обґрунтовано позицію, що припинення кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури є багатоаспектним поняттям, яке охоплює комплекс правових, організаційних, оперативно-розшукових, технічних та інших заходів, спрямованих на переривання злочинної діяльності та недопущення настання суспільно небезпечних наслідків. Враховуючи специфіку протидії СБУ кримінальним правопорушенням на ОКІ, традиційне розуміння припинення злочинів потребує суттєвого доповнення та розширення.

Аналіз нормативно-правового регулювання діяльності СБУ здійснюється на кількох рівнях, що включають конституційні норми, закони України, підзаконні нормативно-правові акти, а та-

кож міжнародні договори. Особливе значення мають положення Конституції України, законів України «Про національну безпеку України», «Про критичну інфраструктуру» «Про Службу безпеки України», Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, а також спеціальних законів «Про боротьбу з тероризмом», «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» та інші.

Виявлено, що організаційно-правові механізми припинення кримінальних правопорушень реалізуються через систему взаємопов'язаних елементів, що включають суб'єктів припинення, правові підстави їх діяльності, форми та методи реагування на загрози, а також систему взаємодії між різними органами державної влади та суб'єктами господарювання. СБУ виконує низку специфічних функцій, зокрема контррозвідувальний захист від загроз ОКИ, координацію системи боротьби з тероризмом та протидію кіберзагрозам.

Обґрунтовано необхідність застосування інтегрованого підходу до припинення кримінальних правопорушень на ОКИ, який передбачає використання всього спектру правових та організаційних інструментів, доступних СБУ, з урахуванням специфіки конкретної загрози та особливостей об'єкта, що потребує захисту. Особливого значення в контексті припинення кримінальних правопорушень набуває система взаємодії між різними суб'єктами забезпечення безпеки, включаючи міжнародну співпрацю з компетентними органами іноземних держав та міжнародними організаціями.

Ключові слова: Служба безпеки України, кримінальні правопорушення, об'єкти критичної інфраструктури, припинення кримінальних правопорушень, національна безпека, контррозвідувальна діяльність, тероризм, кібербезпека, оперативно-розшукова діяльність, правоохоронні органи, протидія кримінальним правопорушенням, злочинність, державна безпека, антитерористична діяльність, злочини, правове регулювання.

Herasymenko O.M., Nevmerzhytskyi S.M. Stopping criminal offenses at critical infrastructure facilities by the security service of Ukraine as a component of the counteraction system: theoretical and legal aspects.

The article is devoted to the study of the theoretical and legal principles of stopping criminal offenses at critical infrastructure facilities of Ukraine as one of the components of counteraction by the Security Service of Ukraine to criminal offenses. The peculiarities of the legal nature of stopping are determined, its place in the system of counteraction to threats to state security is characterized, the stages of implementation of criminal intent and the forms of response of the special service are characterized. The need for legislative consolidation of the concept of «stopping criminal offenses» in the context of the activities of the SBU is substantiated. It is stated that the specified activity in the conditions of increasing threats from criminal encroachments on critical infrastructure facilities is of great importance for ensuring national security, economy, public order and realization of national interests of Ukraine in many areas.

The main theoretical approaches to understanding stopping criminal offenses in the context of protecting OKI are analyzed. In particular, the operational-preventive approach treats termination as an active form of counteraction to crime, which consists in identifying persons who are preparing or committing crimes and preventing the implementation of criminal intent. The national security approach considers termination as a complex of operational-search, counterintelligence, criminal-procedural, anti-terrorist and other measures aimed at preventing threats to critical infrastructure. The procedural-legal approach defines termination as a stage of operational-search or criminal-procedural activity aimed at fixing criminal acts and ensuring the inevitability of punishment. The formal-legal approach focuses on termination as a final procedural action carried out in compliance with the requirements of the Constitution of Ukraine. The functional (systemic) approach considers termination as a component of the elements of a risk-oriented security system, which includes analytics, counteraction, minimization of consequences and recovery.

The position is substantiated that the cessation of criminal offenses at critical infrastructure facilities is a multifaceted concept that encompasses a complex of legal, organizational, operational-search, technical and other measures aimed at interrupting criminal activity and preventing the occurrence of socially dangerous consequences. Given the specifics of the SBU's counteraction to criminal offenses at critical infrastructure facilities, the traditional understanding of the cessation of crimes requires significant additions and expansion.

The analysis of the regulatory and legal regulation of the SBU's activities is carried out at several levels, including constitutional norms, laws of Ukraine, subordinate regulatory and legal acts, as well as international treaties. Of particular importance are the provisions of the Constitution of Ukraine, the laws of Ukraine «On National Security of Ukraine», «On Critical Infrastructure», «On the Security Service of Ukraine», the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine, as well as special laws «On Combating Terrorism», «On the Basic Principles of Ensuring Cybersecurity of Ukraine» and others.

It was found that the organizational and legal mechanisms for stopping criminal offenses are implemented through a system of interconnected elements, including the subjects of stopping, the legal grounds for their activities, the forms and methods of responding to threats, as well as the system of interaction between various state authorities and business entities. The SBU performs a number of specific functions, in particular counterintelligence protection against OKI threats, coordination of the counterterrorism system and counteraction to cyber threats.

The need for an integrated approach to stopping criminal offenses at OKI is substantiated, which involves the use of the entire range of legal and organizational tools available to the SBU, taking into account the specifics of a particular threat and the characteristics of the object in need of protection. Of particular importance in the context of stopping criminal offenses is the system of interaction between various security entities, including international cooperation with competent authorities of foreign states and international organizations.

Key words: Security Service of Ukraine, criminal offenses, critical infrastructure facilities, suppression of criminal offenses, national security, counterintelligence activities, terrorism, cybersecurity, operational and investigative activities, law enforcement agencies, combating criminal offenses, crime, state security, anti-terrorist activities, crimes, legal regulation.

Постановка проблеми. В умовах зростання впливу загроз від кримінальних правопорушень на об'єкти критичної інфраструктури України (далі – ОКІ) значної актуальності набуває питання діяльності Служби безпеки України (далі – СБУ) з протидії протиправним посяганням шляхом їх припинення. Зазначена діяльність, за умови її ефективності, здатна забезпечити мінімізацію негативного впливу кримінальних посягань на ОКІ та забезпечити стан їх безпеки, за якого здійснюватиметься реалізація національних інтересів держави. Водночас порушення функціонування об'єктів критичної інфраструктури під впливом кримінальних правопорушень може спричинити нанесення значної матеріальної шкоди економіці, негативно позначитися на обороноздатності держави, призвести до обмеження реалізації функцій життєзабезпечення населення, що матиме наслідком зниження рівня національної безпеки України.

Виконання завдань попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень відповідно до п. 2 ст. 2 Закону України «Про Службу безпеки України», покладено на СБУ, як одного з суб'єктів сектору безпеки і оборони, а також національної системи захисту ОКІ, який також відповідно до законодавства України є провідним органом у сфері контррозвідувальної діяльності, протидії тероризму та кіберзагрозам. Наведене вимагає застосування СБУ актуальних проявам небезпеки теоретичних і правових засад організації припинення кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури, як складника системи протидії СБУ кримінальним правопорушенням на ОКІ.

Водночас аналіз наукових праць, виконаних представниками різних галузей юридичної науки – зокрема фахівцями з кримінального права, кримінального процесу, криміналістики, теорії оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності, теорії судової експертизи – свідчить про наявність нерозв'язаних питань стосовно співвідношення понять «припинення» та «протидія». Зазначене є свідченням неоднозначності наукових підходів до тлумачення сутності та змісту зазначеної діяльності.

Враховуючи важливість визначеної проблематики для забезпечення національної безпеки України, з урахуванням актуальності обраної теми, а також з огляду на сучасні потреби розвитку теорії та практики припинення СБУ кримінальних правопорушень на ОКІ, є потреба проведення наукового дослідження обраної теми.

Стан опрацювання проблематики. Проблематиці організаційно-правових механізмів припинення кримінальних правопорушень на ОКІ, а також ролі СБУ в цьому процесі, присвячено низку досліджень науковців різних галузей знань. Зокрема, О.М. Бандурка та Л.М. Давиденко у своїй монографії дослідили причинні чинники злочинності в Україні, а також напрями і засоби протидії

цим проявам, з урахуванням ролі правоохоронних органів у загальній системі безпеки (2003 р.) [1]; О.В. Брусакова проаналізувала правові основи діяльності Служби безпеки України як суб'єкта публічної влади, приділяючи увагу її місцю в системі державного управління безпекою (2023 р.) [2]; Б.М. Головкін наголосив на актуальності оновлення підходів до кримінологічної науки, у тому числі в частині вивчення та класифікації заходів припинення злочинності (2020 р.) [3]; М.Л. Грібов і А.М. Черняк визначили основні напрями діяльності оперативних підрозділів у сфері протидії злочинності, звертаючи увагу на особливості оперативного припинення правопорушень у сучасних умовах (2018 р.) [4]; Т.А. Денисова у своєму навчальному контенті розкрила основи сучасної системи запобігання злочинам, де також згадано про значення оперативного реагування та припинення правопорушень як частини превентивної стратегії (2017 р.) [5]; М.Б. Домарацький у дисертаційному дослідженні розглянув механізми державного управління безпекою критичної інфраструктури, окресливши серед іншого і завдання, які покладаються на СБУ в цьому процесі (2022 р.) [7]; у навчальному посібнику Т.В. Запорожець обґрунтував необхідність комплексного підходу до захисту критичної інфраструктури, що передбачає правові, організаційні, технічні та інші заходи (2024 р.) [8]; О.Г. Комісаров, О.В. Батюк та С.П. Павлов у співавторстві дослідили питання криміналістичного та службово-бойового забезпечення протидії терористичним і диверсійним загрозам на об'єктах критичної інфраструктури (2021 р.) [10]; В. А. Савченко у своїй праці проаналізував механізми реалізації кримінально-процесуальних гарантій, які мають важливе значення для легітимності дій з припинення злочинів (2011 р.) [23]; Ю.С. Тарасенко та Ю.В. Савченко запропонували модель ризик-орієнтованих процесів забезпечення безпеки об'єктів критичної інфраструктури, яка передбачає упереджувальний підхід до запобігання та припинення загроз (2023 р.) [25]; С.В. Тихонов і В.І. Василичук дослідили стадії оперативно-розшукової діяльності, наголошуючи на ролі припинення як окремої фази, що має власну методологічну специфіку (2022 р.) [26]; І.А. Федчак у своїй докторській дисертації обґрунтував доцільність упровадження проактивних моделей правоохоронної діяльності, в тому числі у контексті припинення тяжких злочинів ще на стадії їх готування (2024 р.) [29].

Водночас напрацьовані авторами наукові здобутки не стосуються актуальних теоретичних та правових проблем діяльності СБУ з припинення кримінальних правопорушень на ОКІ в сучасних умовах.

Мета дослідження: проаналізувати дотичні до визначеної проблематики теоретичні та правові засади діяльності СБУ з припинення кримінальних правопорушень, визначити нормативно-правові механізми, що регулюють цю сферу, виявити присутні проблеми за темою дослідження та запропонувати шляхи вдосконалення її теоретичного та правового регулювання як складника системи протидії СБУ кримінальним правопорушенням на ОКІ.

Виклад основного матеріалу. Основу теоретичних засад протидії СБУ кримінальним правопорушенням складає концепція проактивної діяльності, яка передбачає не лише реагування на вже вчинені кримінальні правопорушення, а й активне виявлення та нейтралізацію загрози ще на етапі її підготовки. Доречним з приводу наведеного є висновок ученого І.А. Федчака який зазначає, що «термін «проактивна діяльність» застосовується для позначення всіх моделей організації діяльності, ціллю яких є запобігання або зменшення злочинності та правопорушень і які не є реактивними з погляду зосередження насамперед на розкритті злочинів, що тривають, або на розслідуванні, або реагування на злочини, які вже сталися. У безперервних пошуках шляхів більш ефективної боротьби зі злочинністю зрозуміло одне: ідеальне рішення – це запобігти вчиненню злочинів» [22, с. 65; 29, с. 50]. Це особливо важливо з урахуванням того, що наслідки впливу кримінальних правопорушень на ОКІ надзвичайно шкідливими та можуть негативно позначитися на стані національної безпеки України.

Механізми припинення кримінальних правопорушень на ОКІ реалізуються через систему взаємопов'язаних елементів, що включають суб'єктів припинення одним з яких є СБУ, правові підстави їх діяльності, форми та методи реагування на загрози, а також систему взаємодії між різними органами державної влади та суб'єктами господарювання. До підрозділів СБУ, які відповідно до своєї функціональної компетенції зобов'язані вживати заходів з метою припинення кримінальних правопорушень на ОКІ, відносяться підрозділи центральних управлінь в межах функціональності, ключовим серед яких є Головне управління контррозвідувального забезпечення об'єктів критичної інфраструктури та протидії фінансуванню тероризму, а також регіональні органи СБУ [24].

Положення п. 2 ст. 12 Закону України «Про національну безпеку України» закріплюють, що СБУ є суб'єктом сектору безпеки і оборони України. У ст. 19 зазначеного закону зафіксовано, що СБУ є державним органом спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку, здійснюючи з неухильним дотриманням прав і свобод людини і громадянина протидію розвідувально-підбивній діяльності, контррозвідувальний захист у т. ч. державного суверенітету, оборонного і науково-технічного потенціалу, об'єктів критичної інфраструктури [19]. Відповідно до п. 22 ст. 24 Закону України «Про Службу безпеки України» СБУ зобов'язана «здійснювати попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів, пов'язаних з технологічним тероризмом, запобігати вчиненню терористичних актів з використанням небезпечних хімічних речовин, диверсій на підприємствах хімічної промисловості та на об'єктах критичної інфраструктури». Також відповідно до п. 3 цієї ж статті зобов'язана «виявляти, припиняти та розкривати кримінальні правопорушення, розслідування яких віднесене законодавством до компетенції Служби безпеки України, проводити їх досудове розслідування, розшукувати осіб, які переховуються у зв'язку із вчиненням зазначених кримінальних правопорушень» [21].

Служба безпеки України як суб'єкт припинення кримінальних правопорушень на ОКІ виконує низку специфічних функцій, які відрізняють її від інших правоохоронних органів. Зокрема, СБУ спеціально уповноваженим органом державної влади у сфері контррозвідувальної діяльності, оперативно-розшукової діяльності, кримінально-процесуальної діяльності. Функції СБУ закріплені законодавством набувають особливого значення коли ОКІ стають об'єктом кримінального посягання.

Варто підкреслити, що саме СБУ має повноваженнями, що дозволяють їй виявляти та припиняти загрози на ранніх етапах, проводити з цією метою контррозвідувальні заходи, здійснювати оперативно-розшукову діяльність та досудове розслідування в межах кримінальної процесуальної діяльності, організовувати взаємодію з іншими органами влади з питань запобігання, нейтралізації або фізичного припинення злочинної діяльності. З приводу наведеного О. Брусакова, досліджуючи правові основи діяльності СБУ як суб'єкта публічної влади, підкреслювала багатовекторність її діяльності [2, с. 535]. Спецслужба також є головним органом у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю. Відповідно до Закону України «Про боротьбу з тероризмом», СБУ здійснює боротьбу з тероризмом шляхом проведення оперативно-розшукових та контррозвідувальних заходів, спрямованих на запобігання, виявлення та припинення терористичної діяльності, у тому числі міжнародної [16]. Важливою функцією СБУ є протидія кібернетичним загрозам, що реалізується через Ситуаційний центр забезпечення кібербезпеки та спеціалізовані підрозділи контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері інформаційної безпеки. Ю. С. Тарасенко відзначає, що «сенс інформаційної безпеки полягає в неможливості нанесення шкоди штатному функціонуванню та властивостей ОКІ або їх структурним складовим» [25, с. 68].

Отже, можемо зробити висновок, що в умовах диджиталізації економіки та управлінських процесів функціонування ОКІ, протидія СБУ загрозам ОКІ стає одним із пріоритетних завдань перед суб'єктами сектору безпеки і оборони та національної системи захисту критичної інфраструктури. Служба безпеки України виступає одним із ключових суб'єктів забезпечення безпеки ОКІ, одним з напрямів якого є протидія кримінальним правопорушенням. Її повноваження обумовлені не лише загальними завданнями у сфері національної безпеки, а й спеціальними – запобігання, виявлення, припинення та досудового розслідування кримінальних правопорушень, які становлять загрозу для критично важливих об'єктів держави.

Водночас рівень загроз ОКІ від кримінальних посягань та реалії сьогодення формують підґрунтя для подальшого удосконалення теоретичних засад та правових механізмів діяльності СБУ з припинення кримінальних правопорушень на ОКІ з метою підвищення їх ефективності.

З метою повноти дослідження визначеної теми розглянемо основні наукові здобутки, нормативно-правові акти, які, на наш погляд, можуть бути корисними в частині розвитку знань та удосконалення діяльності СБУ з припинення кримінальних правопорушень на ОКІ.

Так варто зазначити, що припинення СБУ кримінальних правопорушень на ОКІ є складовою частиною більш широкого поняття – системи протидії СБУ кримінальним правопорушенням. Теоретичне осмислення феномену терміну «припинення» та інших діалектично пов'язаних складників системи протидії кримінальним правопорушенням на ОКІ, зокрема, «запобігання», «попередження», «припинення», «профілактика», потребує звернення до фундаментальних категорій

кримінальної процесуальної діяльності, кримінального права, кримінології та теорії контррозвідувальної й оперативно-розшукової діяльності. Результати аналізу наукових здобутків засвідчують, що запобігання кримінальним правопорушенням – це система заходів, спрямованих на виявлення та усунення причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку осіб, схильних до вчинення кримінальних правопорушень. Метою запобігання кримінальним правопорушенням є недопущення їх вчинення [3, с. 175]. До того ж сам термін «запобігання» використовується у ч. 2 ст. 34 та ч. 2 ст. 39 Конституції України у контексті упереджувального «з метою запобігання заворушенням чи злочинам» і іншим порушення правопорядку, а також інших законодавчих актах превентивної діяльності щодо вчинення кримінальних правопорушень.

З метою загального позначення діяльності, яка спрямована на організацію правового зниження рівня кримінальних правопорушень, протистояння їх детермінантам, поширеним є використання терміну «припинення», що нами розглядається як складник системи протидії СБУ кримінальним посяганням.

У загальнолінгвістичному значенні «припинення» тлумачиться як дія за значенням «припинити», тобто зупинка, закінчення, переривання певного процесу, дії, явища [27]. Згідно з Новим тлумачним словником української мови «припинення» – це «переривання якої-небудь дії, процесу, стану, що триває, змушення кого-небудь перестати робити щось, поводити себе відповідно до встановленого порядку, не давати безчинствувати» [15]. У юридичному розумінні, за англо-українським юридичним словником, поняття «припинення» (англ. Stopping, suspension, cessation, ceasing, discontinuance; closure) в юридичному контексті означає активну дію щодо зупинки, припинення або закриття певного правового процесу чи правопорушення [28].

У контексті зазначеного підтримуємо дискусії вчених, серед яких А.М. Черняк та М.Л. Грібов, які не розглядають виявлення та припинення, що реалізуються на індивідуальному рівні, як складовий елемент запобігання злочинам. Науковці зауважують, що припинення злочину та його виявлення не належать до категорії запобіжних (попереджувальних, превентивних) заходів, адже вони припускають, що злочин вже почався (хоч і у формі готування або замаху). Автори розглядають «припинення як діяльність з недопущення злочину, який уже розпочався (зокрема перешкоджання готуванню, замаху та доведення злочину до кінця» [4, с. 42-43, 48]. Виходячи з наведеного вчені роблять висновок, що у системі протидії злочинності припинення злочинів займає проміжне місце між превенцією і кримінальним переслідуванням і спрямоване на недопущення доведення злочину до кінця шляхом активного втручання у вже розпочаті кримінальні дії – готування, замах чи сам злочин.

Близьку до зазначеної вище наукової позиції мають вчені Б.М. Головкін, В.В. Голіна та ін., які роблять аргументований висновок, що припинення є самостійною формою протидії злочинності, що має власні методи, засоби та суб'єктну специфіку: «Припинення злочинних проявів у кримінології визначаються як сукупність видів діяльності, спрямованих на недопущення завершення розпочатого злочину шляхом розроблення і здійснення спеціальних заходів» [14, с. 145].

Враховуючи зазначене можемо зробити висновок, що «припинення» варто розуміти як цілеспрямовану і свідому юридично регламентовану дію, спрямовану на зупинку або завершення певного процесу чи правопорушення, що має за мету відновлення правопорядку або забезпечення належного функціонування системи. У контексті розуміння діяльності СБУ з протидії кримінальним правопорушенням на ОКІ «припинення» – це системна і багаторівнева форма реагування на кримінальні загрози ОКІ, що реалізується шляхом спеціальних дій, спрямованих на фактичне зупинення протиправних посягань та відновлення контролю над ситуацією. Сутністю «припинення» можемо вважати діяльність уповноважених суб'єктів, спрямовану на негайне реагування на вже розпочате або триваюче кримінальне правопорушення, що здійснюється з метою його зупинення та мінімізації можливих наслідків.

На наш погляд, діяльність СБУ з припинення кримінальних правопорушень на ОКІ є одним з важливих складників протидії кримінальним посяганням. Ця діяльність здійснюється із застосуванням передбачених законодавством спеціальних сил, засобів, форм та методів у межах компетенції СБУ. Крім того, зазначена діяльність регламентована і здійснюється в межах законодавчо визначених видів діяльності – контррозвідувальної, оперативно-розшукової, кримінально-процесуальної, протидії кіберзагрозам, тероризму, організованій злочинності та інших. Її зміст і організаційна специфіка зумовлені особливим статусом СБУ, як одного з суб'єктів протидії загрозам

від кримінальних правопорушень, стратегічною значущістю ОКІ, а також складним і часто латентним характером загроз. Однак слід визнати, що припинення кримінальних правопорушень тісно пов'язане з іншими складниками системи протидії, зокрема з запобіганням, виявленням, досудовим розслідуванням, судовим розглядом кримінальних правопорушень, що спрямовані на пошук шляхів, засобів та інших можливостей ефективного впливу на кримінальні правопорушення з метою зниження інтенсивності процесів їх детермінації на усіх рівнях та стадіях, а також нейтралізації дії їх наслідків, забезпечуючи при цьому захист ОКІ.

Продовжуючи розгляд обраної теми зазначаємо, що важливе місце в організації ефективного припинення СБУ кримінальних правопорушень на ОКІ займає нормативно-правове забезпечення. Правові підстави діяльності СБУ щодо припинення кримінальних правопорушень на ОКІ визначаються системою нормативно-правових актів, які встановлюють повноваження служби, порядок їх реалізації та межі застосування спеціальних сил, засобів і методів. Слід зазначити, що ефективність припинення кримінальних правопорушень значною мірою залежить від актуальності правового регулювання відповідної діяльності, наявності належних процедур та механізмів реагування на загрози.

Відзначаємо, що нормативно-правове забезпечення діяльності СБУ з припинення кримінальних правопорушень на ОКІ здійснюється на кількох рівнях, зокрема конституційні норми, закони України, підзаконні нормативно-правові акти, а також міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Так, правовою основою діяльності СБУ у сфері забезпечення державної безпеки, зокрема й на ОКІ, є статті 17 та 92 Конституції України [11]. Вони закріплюють положення про те, що питання національної безпеки належать до виключної компетенції держави та регулюються законами України.

Закон України «Про національну безпеку України» визначає системні основи функціонування сектору безпеки і оборони, де СБУ прямо згадується як «державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями, що забезпечує державну безпеку, здійснюючи з неухильним дотриманням прав і свобод людини і громадянина: 1) протидію розвідувально-підбивній діяльності проти України; 2) боротьбу з тероризмом; 3) контррозвідувальний захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності, оборонного і науково-технічного потенціалу, кібербезпеки, інформаційної безпеки держави, об'єктів критичної інфраструктури; 4) охорону державної таємниці» [19].

Безпосередньо правовий статус СБУ визначається Законом України «Про Службу безпеки України», який встановлює її повноваження у сфері протидії злочинам, що становлять загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності, конституційному ладу та іншим елементам безпеки. У контексті захисту критичної інфраструктури важливими є положення статей 2 та 24, які надають СБУ право здійснювати оперативно-розшукову та контррозвідувальну діяльність, запобігати, виявляти, припиняти кримінальні правопорушення у відповідній сфері [21]. Водночас визначення поняття «припинення» не закріплене положеннями, що може бути вирішене шляхом законодавчих змін.

Спеціальне значення має Закон України «Про критичну інфраструктуру», який закріплює правові засади її захисту, розмежовує повноваження відповідних органів та визначає принципи міжвідомчої взаємодії, де СБУ визначена як один із суб'єктів національної системи захисту критичної інфраструктури і у взаємодії з іншими суб'єктами «Національною поліцією України, Національною гвардією України, Збройними Силами України, Державною службою України з питань надзвичайних ситуацій та іншими суб'єктами сектору безпеки і оборони у межах компетенції» здійснює планування відповідних заходів із захисту критичної інфраструктури [18].

Кримінальний кодекс України наразі не містить окремих норм, що передбачали б кримінальну відповідальність саме за посягання на ОКІ окрім ст. 259 КК України «Завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності» та ст. 360 «Умисне пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі» [12]. Зазначена правова політика ускладнює правозастосування та потребує перегляду з урахуванням викликів воєнного стану.

Кримінальний процесуальний кодекс України (ст. 216, гл. 21) [13] регламентує підслідність СБУ та її повноваження щодо проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень, які загрожують ОКІ, зокрема терористичних актів, диверсій, шпигунства тощо. Особливе

значення мають негласні слідчі (розшукові) дії як інструмент виявлення й припинення таких правопорушень.

Додаткове нормативне підґрунтя складають Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» [20], який визначає правові підстави та умови проведення оперативно-розшукових заходів, а також Закон України «Про боротьбу з тероризмом» [16], яким СБУ визначена органом, що забезпечує координацію антитерористичної діяльності. Особливо важливими є положення щодо правового режиму антитерористичних або антидиверсійних операцій, повноважень у сфері розслідування та заходів забезпечення безпеки у разі виникнення терористичної або диверсійної загрози. Однак, визначання поняття «припинення» кримінальних правопорушень не закріплене.

Крім того, Закон України «Про контррозвідувальну діяльність» прямо передбачає, що контррозвідувальні заходи здійснюються з метою виявлення, попередження, припинення та розкриття розвідувально-підривної діяльності проти України (ст. 1, ст. 4) [17]. У цьому контексті припинення закріплюється як одна з ключових функцій СБУ, що спрямована на нейтралізацію загроз державній безпеці, у тому числі – загроз, пов'язаних із кримінальними посяганнями на ОКІ.

Отже, на підставі проведеного аналізу слід визнати, що припинення СБУ кримінальних правопорушень на ОКІ є самосійною формою протидії спецслужбою кримінальним правопорушенням, що реалізується в рамках оперативно-розшукової, контррозвідувальної та кримінально-процесуальної діяльності. При цьому її сутність полягає у дієвому перериванні або недопущенні реалізації злочинного наміру на різних його стадіях реалізації. Зазначена діяльність СБУ має багаторівневе загальне правове забезпечення, однак потребує подальшої систематизації, узгодженості та розвитку спеціалізованого законодавства з урахуванням викликів правового режиму – воєнного стану. Крім того, доцільним є впровадження спеціальних складів кримінальних правопорушень, які б передбачали відповідальність за посягання на ОКІ в умовах воєнного стану. Потребує удосконалення й нормативно-правовий порядок регламентації здійснення заходів припинення кримінальних правопорушень у разі виявлення загроз ОКІ, зокрема в частині взаємодії СБУ з іншими правоохоронними органами та суб'єктами господарювання, що експлуатують такі об'єкти. Зокрема існує потреба в розширенні повноважень СБУ щодо застосування технічних засобів для виявлення та припинення кримінальних правопорушень на ОКІ, з одночасним посиленням судового та парламентського контролю за дотриманням прав і свобод людини. Крім того, існують потреба імплементації норм ЄС в частині взаємодії та реагування на загрози ОКІ.

Заслужовує на окрему увагу у контексті дослідження обраної теми визначення змісту діяльності СБУ з припинення кримінального правопорушення на різних стадіях кримінального посягання та момент припинення з метою досягнення ефективності діяльності. З приводу зазначеного вчений О. М. Звенигородський обґрунтовано доводить наукову позицію, згідно з якою заходи припинення можуть застосовуватися на стадії готування до злочину, якщо є достатні підстави вважати, що готується тяжкий або особливо тяжкий злочин: «...незакінчений злочин дає можливість припиняти злочинну діяльність на більш ранніх стадіях, на стадії готування до злочину чи діянь, безпосередньо спрямованих на вчинення злочину, й таким чином запобігти спричиненню шкоди...» [9, с. 53].

Натомість вчена Т.А. Денисова наголошує на необхідності чіткого розмежування заходів запобігання та припинення, зазначаючи, що припинення злочину можливе лише на стадії замаху або вже розпочатого злочину: «припинення направлене на злочинну діяльність, що вже розпочалася та має за мету забезпечити ненастання її шкідливих наслідків» [5, с. 6].

На нашу думку, припинення можливе на різних кримінально-правових стадіях, зокрема:

1. На стадії готування до злочину – припинення може проявлятися у вигляді блокування підготовчих дій, знешкодження знарядь чи засобів злочину, встановлення прихованого спостереження, унеможливлення контакту потенційних співучасників тощо. У таких випадках СБУ діє на підставі ст. 6–8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» або ст. 4-5 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність» [17; 20].

2. На стадії замаху на злочин – припинення реалізується шляхом негайного втручання для переривання вже розпочатої протиправної дії, наприклад: затримання під час спроби проникнення на об'єкт, блокування дистанційного доступу до системи управління, відключення засобів зв'язку, що використовуються правопорушником тощо.

3. У разі закінченого злочину, припинення орієнтоване переважно на локалізацію подальших наслідків, затримання злочинців, збереження слідів злочину, забезпечення доказування, евакуацію працівників чи майна, що постраждало.

Ефективність моменту припинення також залежить від типу складу злочину, зокрема:

- при формальних складах – ефективне припинення можливе лише до моменту дії (на етапі готування або замаху);
- при матеріальних складах – можливе активне втручання навіть у процесі реалізації злочину;
- при усічених складах – припинення може бути застосоване ще на етапі початкової активності, що криміналізується як самостійне правопорушення.

Таким чином, зміст діяльності СБУ щодо припинення злочинів на ОКІ не є уніфікованою формою, а може залежати від: характеру і стадії злочинного наміру; типу складу злочину; правового режиму (АТО/ООС, воєнний стан). З огляду на це, припинення є одним з найбільш мобільних і гнучких механізмів у структурі державного реагування на загрози від кримінальних правопорушень на ОКІ.

Також треба відзначити, що наразі на науковому рівні відсутнє узгоджене розуміння застосування методів й організаційних форм припинення СБУ кримінальних правопорушень на ОКІ. Практика перевантажена ситуативними рішеннями, що не завжди узгоджуються з нормами права або забезпечують правову визначеність для інших учасників діяльності з припинення.

Зокрема, М.Б. Домарацький виокремлює загальні та спеціальні методи припинення, наголошуючи на необхідності диференційованого підходу залежно від характеру загрози та специфіки ОКІ: «...для практичної реалізації заходів стосовно стратегічних ризиків для критичної інфраструктури повинні застосовуватися системно-правові, політичні, інформаційні, економічні та організаційно-адміністративні механізми» [7, с. 163]. Натомість Т. В. Запорожець обґрунтовує необхідність застосування комплексного підходу, що передбачає поєднання правових, організаційних, технічних та інших заходів. Дослідниця відзначає, що державна політика (зокрема й СБУ – авт.) у сфері захисту критичної інфраструктури спрямовується на формування комплексу організаційних, нормативно-правових, інженерно-технічних, ресурсних, інформаційно-аналітичних та методологічних заходів, спрямованих на забезпечення безпеки критичної інфраструктури [8, с. 18-19].

На наш погляд, найбільш ефективним є інтегрований підхід до припинення кримінальних правопорушень на ОКІ, який передбачає використання всього спектру правових та організаційних інструментів, доступних СБУ, з урахуванням специфіки конкретної загрози та особливостей об'єкта, що потребує захисту. Такий підхід дозволяє гнучко реагувати на різноманітні виклики та загрози, оптимально використовувати наявні ресурси та забезпечувати ефективний захист об'єктів критичної інфраструктури.

У контексті законодавчих положень організації діяльності СБУ на об'єктах критичної інфраструктури організаційно-правовими формами припинення кримінальних правопорушень вважаємо:

- проведення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на припинення злочинної діяльності щодо ОКІ;
- здійснення контррозвідувальних заходів, спрямованих на припинення розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб щодо ОКІ;
- проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій у рамках кримінального провадження з метою припинення протиправного посягання на ОКІ;
- проведення антитерористичних заходів у разі терористичної загрози ОКІ;
- проведення заходів з метою захисту інформаційних систем та мереж ОКІ;
- аналітична оцінка ризиків, що формує основу для ініціювання упереджувальних і припиняючих дій на ОКІ;

– організація взаємодія з іншими суб'єктами національної безпеки з метою припинення протиправного посягання на ОКІ, включаючи правоохоронні та спеціальні органи іноземних держав.

На рівні наукового національного дискурсу щодо основних підходів припинення кримінальних правопорушень вбачаємо можливим умовно виокремити п'ять:

1. Оперативно-превентивний підхід, прихильниками якого є О.М. Бандурка, Л.М. Давиденко, М.Л. Грібов. Вони розглядають припинення як активну форму протидії злочинності, що полягає у виявленні осіб, які готують або вчиняють злочини, та недопущенні реалізації злочинного наміру [1; 4].

2. Національно-безпековий підхід, запропонований О.Г. Комісаровим, О.В. Батюком, С.П. Павловим. Він базується на розумінні припинення як комплексу оперативно-розшукових, контррозвідувальних та антитерористичних заходів для недопущення реалізації загроз об'єктам критичної інфраструктури [10].

3. Процесуально-правовий підхід, представлений С.В. Тихоновим і В.І. Василичуком. Згідно з ним, припинення розглядається як етап оперативно-розшукової чи кримінально-процесуальної діяльності, метою якого є фіксація злочинних дій та забезпечення невідворотності покарання [26].

4. Формально-юридичний підхід, представлений В.А. Савченком, акцентує на припиненні як завершальній процесуальній дії з дотриманням норм Конституції України, зокрема статті 19 [23].

5. Функціональний (системний) підхід, який розвивають Ю.С. Тарасенко та Ю.В. Савченко. Вони розглядають припинення як один з елементів ризик-орієнтованого «ланцюга безпеки», що включає аналітику, протидію, мінімізацію наслідків та відновлення [25].

Наведені підходи демонструють різний ступінь глибини правового й організаційного розуміння феномену припинення правопорушень. На наш погляд, найбільшу перспективу матиме функціональний підхід, оскільки враховує технологічну конвергенцію фізичних і цифрових векторів атаки та відповідає тенденціям європейського права (зокрема, – Директива (ЄС) 2022/2557 NIS-2 [6]), котрі інкорпоруєть принцип «безперервної готовності» до системи кримінально-правових засобів.

Вважаємо, що в контексті захисту об'єктів критичної інфраструктури доцільно застосовувати розширене розуміння припинення кримінального правопорушення, яке охоплює як безпосереднє переривання злочинної діяльності, що вже розпочалася, так і випереджувальне реагування на стадії формування злочинного наміру або підготовки до вчинення злочину. Надана пропозиція зумовлена особливою суспільною небезпекою посягань на об'єкти критичної інфраструктури та потенційними наслідками таких посягань.

Як бачимо, припинення СБУ кримінального правопорушення на ОКІ є багатоаспектним поняттям, яке охоплює комплекс спеціальних правових, організаційних, оперативно-розшукових, технічних та інших заходів, спрямованих на переривання реалізації задуму кримінального правопорушення та недопущення настання суспільно небезпечних наслідків. Водночас з урахуванням специфіки ОКІ, традиційне процесуальне тлумачення припинення потребує переосмислення. На наш погляд, концептуальні засади «припинення» не зводяться лише до зупинення дій, а охоплюють ширше розуміння обґрунтованого превентивного впливу, що балансує між оперативністю та законністю.

Припускаємо, що припинення кримінального правопорушення слід розуміти як процес негайного переривання протиправної діяльності, що створює або вже створила суспільну небезпеку. У випадку ОКІ йдеться про швидке, точне та часто випереджувальне реагування на потенційні злочини. Цей процес включає як оперативно-розшукову, так і слідчу, контррозвідувальну діяльність, що потребує високого рівня правової визначеності й процедурної законності.

На окрему увагу в контексті дослідження обраної теми заслуговує питання взаємодії між різними суб'єктами припинення кримінальних правопорушень на ОКІ. Відповідно до Закону України «Про критичну інфраструктуру», СБУ взаємодіє з іншими суб'єктами, зокрема з Міністерством внутрішніх справ України, Національною поліцією, Державною службою з надзвичайних ситуацій, Міністерством оборони України, Службою зовнішньої розвідки України, а також з органами місцевого самоврядування та суб'єктами господарювання, що експлуатують ОКІ [18]. Взаємодія СБУ з іншими суб'єктами забезпечення безпеки критичної інфраструктури здійснюється у таких формах: обмін інформацією про загрози ОКІ та вжиті заходи щодо їх нейтралізації; спільне планування та проведення антитерористичних навчань і тренувань; узгодження планів реагування на надзвичайні ситуації на ОКІ; спільне розслідування інцидентів, пов'язаних з порушенням функціонування ОКІ; проведення спільних превентивних заходів, спрямованих на запобігання посяганням на ОКІ.

Важливим аспектом підвищення ефективності припинення кримінальних правопорушень на ОКІ є розвиток міжнародної взаємодії. СБУ здійснює співробітництво з компетентними органами іноземних держав та міжнародними організаціями з питань боротьби з тероризмом, протидії розвідувально-підривній діяльності, захисту критичної інфраструктури. Таке співробітництво передбачає удосконалення механізмів обміну критичною інформацією, проведення спільних операцій, надання взаємної допомоги у розслідуванні злочинів, а також участь у міжнародних програмах та проєктах, що можна використати як платформу для подальшого підвищення ефективності протидії кримінальним правопорушенням на ОКІ.

Таким чином можемо узагальнити наведене вище за темою дослідження і зазначити, що ефективність припинення кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструкту-

ри СБУ залежить від багатьох факторів, зокрема: своєчасного виявлення загроз та ризиків для ОКІ; належної взаємодії з іншими суб'єктами системи захисту ОКІ; наявності ефективних механізмів реагування на виявлені загрози; професійної підготовки співробітників СБУ; наявності ефективної нормативно-правової бази для здійснення заходів із припинення кримінальних правопорушень.

Важливим практичним аспектом є вибір конкретних методів та засобів припинення кримінальних правопорушень на ОКІ. Цей вибір має здійснюватися з урахуванням низки чинників, зокрема характеру загрози, специфіки об'єкта, наявних ресурсів, правових обмежень та потенційних наслідків застосування тих чи інших заходів. При цьому слід дотримуватися принципу пропорційності, який передбачає, що обрані заходи мають бути адекватними загрозі та не створювати надмірних ризиків для функціонування ОКІ або безпеки громадян.

Вирішення означених вище проблем лежить у площині удосконалення правової бази, розвитку організаційних механізмів, зміцненні технічної спроможності, налагодження взаємодії між суб'єктами національної системи захисту критичної інфраструктури та розширення міжнародного співробітництва. Адже захист ОКІ є не лише питанням національної безпеки України, а й запорукою реалізації національних інтересів.

Висновки. Припинення Службою безпеки України кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури є складником, проте самостійним елементом загальної системи протидії кримінальних правопорушень. Його ефективність визначається не лише процесуальною активністю, а й здатністю до реагування, адаптації до гібридних загроз і реалізації принципу правової визначеності. Сучасна нормативна база хоча й передбачає широкі повноваження СБУ, однак потребує розвитку спеціалізації норм.

Вважаємо за доцільне закріпити в Законі України «Про Службу безпеки України» визначення поняття «припинення кримінальних правопорушень» як спеціальний вид діяльності, який є складником системи протидії Службою безпеки України кримінальним правопорушенням, що охоплює комплекс визначених законодавством правових, організаційних, технічних та інших заходів, здійснюється на підставі, у межах наданих повноважень та у спосіб, що відповідає положенням Конституції України й законів, з використанням передбачених нормативно-правовими актами сил і засобів, форм і методів діяльності, та реалізуються шляхом негайного реагування на готування, замах або діяльність, що спрямована на закінчення суспільно-небезпечного діяння з метою зупинення, мінімізації суспільно-небезпечного впливу та можливих небезпечних наслідків, а також забезпечення реалізації завдань кримінального процесуального законодавства України.

Запропоноване визначення забезпечить нормативну чіткість, унормує підхід до кваліфікації дій СБУ та сприятиме зміцненню правових гарантій у сфері національної безпеки.

Водночас існує нагальна потреба у концептуальному оновленні категоріального апарату, чіткому розмежуванні понять «запобігання», «попередження», «виявлення» та «досудового розслідування», а також формалізації меж законного застосування оперативних заходів на стадії формування злочинного наміру. У контексті розширення функціональної ролі СБУ важливо також поглибити її інтеграцію діяльності, зокрема в частині взаємодії з міжнародними структурами, органами безпеки інших держав та власниками об'єктів критичної інфраструктури.

Перспективним напрямом подальших досліджень вважаємо дослідження проблем запровадження мультиагентної моделі забезпечення безпеки ОКІ, що відповідає сучасним викликам безпеки в умовах цифровізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бандурка О.М., Давиденко Л.М. Злочинність в Україні: причини та протидія : монографія. Харків: Основа, 2003. 368 с.
2. Брусакова О.В. Правові основи діяльності Служби безпеки України як суб'єкта публічної влади. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. URL: http://www.lsej.org.ua/12_2023/130.pdf (дата звернення: 17.06.2025).
3. Головкін Б.М. Теперішнє і майбутнє кримінології. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 149. С. 168–184.
4. Грібов М.Л., Черняк А.М. Протидія злочинності оперативними підрозділами правоохоронних органів: поняття та зміст. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*.

2018. № 4. С. 37–51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknvvs_2018_4_5 (дата звернення: 17.06.2025).
5. Денисова Т.А. Актуальні проблеми запобігання злочинам: навчальний контент (конспект або розширений план лекцій). Чернігів: Академія Державної пенітенціарної служби, 2017. 82 с.
6. Директива (ЄС) 2022/2557 Європейського Парламенту та Ради від 14 грудня 2022 року про заходи щодо високого спільного рівня кібербезпеки в усьому Союзі (NIS 2). EUR-Lex – Доступ до права Європейського Союзу. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32022L2557> (дата звернення: 17.06.2025).
7. Домарацький М.Б. Державне управління забезпеченням безпеки критичної інфраструктури в Україні: дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.05 / Національний університет цивільного захисту України. Харків, 2022. 259 с.
8. Запорожець Т.В. Державна політика у сфері захисту критичної інфраструктури : навчальний посібник. Київ: ДКС Центр, 2024. 186 с.
9. Звенигородський О.М. Теорія кваліфікації злочинів: навч. контент (конспект лекцій). Чернігів: Академія державної пенітенціарної служби, 2016. 176 с.
10. Комісаров О.Г., Батюк О.В., Павлов С.П. Криміналістичне та службово-бойове забезпечення протидії терористичній та диверсійній загрозам на об'єктах критичної інфраструктури. *Чесць і закон*. 2021. № 4 (79). С. 33–39.
11. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. (зі змінами). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 17.06.2025).
12. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 17.06.2025).
13. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9/10, 11/12, 13. Ст. 88.
14. Кримінологія: підручник / В.В. Голіна, Б.М. Головкін, М.Ю. Валуська та ін.; за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.
15. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. Т. 3. О–Р / уклад. В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. Київ: Аконіт, 2000. 927 с.
16. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 року № 638-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 25. Ст. 180.
17. Про контррозвідувальну діяльність: Закон України від 26.12.2002 № 374-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-15#Text> (дата звернення: 17.06.2025).
18. Про критичну інфраструктуру: Закон України від 16.11.2021 № 1882-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text> (дата звернення: 17.06.2025).
19. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 17.06.2025).
20. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення: 17.06.2025).
21. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text> (дата звернення: 17.06.2025).
22. Пядишев В.Г. Поліцейська діяльність на основі аналітичних даних: зміна обличчя запобігання злочинності – досвід США. Імплементация ILP 501 моделі в Україні: матеріали круглого столу (м. Одеса, 15 бер. 2023 р.). Одеса: ОДУВС, 2023. С. 65–68.
23. Савченко В.А. Кримінально-процесуальні гарантії (за законодавством України). *Прикарпатський юридичний випуск*. 2011. Вип. 1. С. 278–288.
24. Служба безпеки України. Діяльність. Контррозвідка. URL: <https://ssu.gov.ua/kontrozvidka> (дата звернення: 17.06.2025).
25. Тарасенко Ю.С., Савченко Ю.В. Ризик-орієнтовані процеси забезпечення безпеки об'єктів критичної інфраструктури. *Системи та технології*. 2023. № 1 (65). С. 67–76.
26. Тихонов С.В., Василичук В.І. Стадії оперативно-розшукової діяльності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2022. Т. 9-10. С. 37–44. URL: <https://nrplaw.ukma.edu.ua/article/view/271292/266863> (дата звернення: 17.06.2025).
27. Тлумачний словник української мови. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=припинення> (дата звернення: 17.06.2025).

28. Українсько-англійський юридичний словник. URL: https://law_uk_en.en-academic.com/29083/припинення (дата звернення: 17.06.2025).
29. Федчак І.А. Теорія та практика застосування проактивних моделей правоохоронної діяльності: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2024. 598 с.

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.50>

ПОТРЕБА Й МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПРИ ВИЯВЛЕННІ Й РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

Голубокий Т.С.,
аспірант Національної академії Служби безпеки України

Голубокий Т.С. Потреба й можливості використання спеціальних знань у виявленні й розслідуванні злочинів у сфері оборонних закупівель.

У статті розкриваються наукові основи використання спеціальних знань в розслідуванні злочинів у сфері оборонних закупівель, які ґрунтуються на опрацюванні положень кримінального процесу, криміналістики, теорії судової експертизи, а також на правозастосовній практиці правоохоронних органів. Зазначається, що суттєва доля злочинів у сфері оборонних закупівель пов'язана із злочинними діями посадових осіб органів влади й керівників державних установ, до повноважень яких входить організація проведення закупівель та контроль за виконання умов контрактів. Надана характеристика таким правопорушенням: вони є багатоепізодними, тривалий час латентними, вчиняються групами осіб, залишають специфічні сліди як у традиційному криміналістичному розумінні, так і сліди у вигляді електронної інформації в комп'ютерних системах чи конкретних мобільних, портативних пристроях. Під час вчинення зазначених видів кримінальних правопорушень злочинці складають та використовують документи для створення хибного уявлення законності своїх дій. Наголошено на важливості використання спеціальних знань під час розслідування злочинів у сфері оборонних закупівель у формі призначення та проведення судових експертиз, зокрема: криміналістичної (експертизи матеріалів, речовин і виробів, технічної експертизи документів, лінгвістичної експертизи та ін.); судово-економічної, судово-товарознавчої та ін. Звертається увага на те, що у тих випадках, коли предметом злочину є державне майно, проводять судово-бухгалтерські, технологічні експертизи для вирішення питань щодо розміру завданої шкоди, порядку оформлення й проходження фінансових документів, дотримання технології виробництва тієї або іншої продукції.

Специфіка експертних досліджень у кримінальних провадженнях про злочини у сфері оборонних закупівель передбачає застосування комплексного підходу. Серед основних недоліків, що пов'язані із призначення судових експертиз у зазначеній сфері визначено такі: нечітке уявлення слідчими предмета експертизи; не призначення експертиз, коли їх проведення є необхідним; неправильне формулювання запитань експерту; постановка перед експертом обмеженого кола запитань, що не враховують всіх обставин кримінального правопорушення; постановка перед експертом запитань, що виходять за межі його компетентності.

Зроблено висновок про те, що судові експертизи за справами про злочини у сфері оборонних закупівель відрізняються складним і багатоетапним характером вирішуваних задач, специфічними особливостями об'єктів дослідження в якості котрих виступають багатокомпонентні події та докази вчинення й приховування злочину.

Ключові слова: злочини у сфері оборонних закупівель, кримінальне провадження, досудове розслідування, корупційні злочини, спеціальні знання, криміналістичні експертизи, судово-товарознавча, судово-економічна експертиза.

Holubokiy T.S. The need and possibilities for using specialized knowledge in detecting and investigating crimes in the field of defense procurement.

The article reveals the scientific foundations of the use of special knowledge in the investigation of crimes in the field of defense procurement, which are based on the study of the provisions of criminal procedure, forensics, the theory of forensic examination, as well as on the law enforcement practice of law enforcement agencies. It is noted that a significant proportion of crimes in the field of

defense procurement are associated with the criminal actions of government officials and heads of state institutions, whose powers include organizing procurement and monitoring the fulfillment of contract terms. Such offenses are characterized: they are multi-episode, latent for a long time, committed by groups of people, leave specific traces both in the traditional forensic sense and traces in the form of electronic information in computer systems or specific mobile, portable devices. When committing these types of criminal offenses, criminals prepare and use documents to create a false impression of the legality of their actions. The importance of using specialized knowledge when investigating crimes in the field of defense procurement in the form of ordering and conducting forensic examinations is emphasized, in particular: forensic (examination of materials, substances and products, technical examination of documents, linguistic examination, etc.); forensic economic, forensic commodity examination, etc. It is noted that in cases where the subject of the crime is state property, forensic accounting, technological examinations are conducted to resolve the issue of the amount of damage caused, the procedure for drawing up and passing financial documents, and compliance with the production technology of a particular product.

The specifics of expert research in criminal proceedings on crimes in the field of defense procurement require the use of a comprehensive approach. Among the main shortcomings associated with the appointment of forensic examinations in this area, the following have been identified: unclear understanding by investigators of the subject of the examination; failure to appoint examinations when they are necessary; incorrect formulation of questions to the expert; posing a limited range of questions to the expert that do not take into account all the circumstances of the criminal offense; posing questions to the expert that go beyond his competence.

It is concluded that forensic examinations of cases of crimes in the field of defense procurement are distinguished by the complex and multi-stage nature of the tasks to be solved, the specific features of the objects of research, which are multi-component events and evidence of the commission and concealment of a crime.

Key words: crimes in the field of defense procurement, criminal proceedings, pre-trial investigation, corruption crimes, special knowledge, forensic examinations, forensic commodity examination, forensic economic examination.

Постановка проблеми. Збройна агресія рф проти України змусила нашу державу протистояти чималій кількості нових викликів та загроз. Важлива роль в цьому належить системі сектору безпеки і оборони, на який випала чи не найбільша відповідальність за організацію рішучої відсічі ворогу, збереження територіальної цілісності та суверенітету країни. Необхідно зазначити, що оборонні закупівлі є невіддільною складовою частиною забезпечення сфери національної безпеки України. У зв'язку з військовою агресією рф проти України та на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України відповідно до п. 20 ч. 1 ст. 106 Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану» в нашій країні уведено в дію план запровадження та забезпечення заходів правового режиму зазначеного стану в Україні. На період дії воєнного стану підвищується значущість належного забезпечення процесів оборонних закупівель, оскільки державні витрати на оборону є пріоритетними і нині зросли до 50% від усіх бюджетних видатків. Ігноруючи важливість закупівлі товарів та послуг для потреб оборони країни, знаходяться окремі несвідомі громадяни, які намагаються «нагріти на цьому руки» та отримати швидкі й величезні незаконні прибутки за рахунок злочинних бізнесових схем, використовуючи їх в державній оборонній закупівлі.

Суттєва доля кримінальних правопорушень у сфері оборонних закупівель носить корупційний характер і пов'язана із злочинними діями посадових осіб з органів влади й керівників державних установ, підприємств, до повноважень яких входить організація проведення закупівель та контроль за виконання умов укладених із ЗСУ контрактів. Значні фінансові ресурси, які спрямовуються державою на задоволення потреб у сфері оборони, роблять цю галузь економічних відносин такою, яка піддається кримінальним посяганням. До числа протиправних все частіше відносяться дії, спрямовані на отримання доходів, які є незаконними, приховування від держави частини прибутку, недоплату податків, нецільове використання бюджетних коштів з усіх рівнів бюджетної системи України, у тому числі й за різними видами угод та ін. Якість розслідування таких злочинів перебуває у прямій залежності від рівня його криміналістичного забезпечення, зокрема й від наявності науково-обґрунтованих рекомендацій щодо організаційних основ їх вияв-

лення, тактики проведення конкретних слідчих та негласних слідчих дій, використання спеціальних знань, підготовки й проведення судово-експертних досліджень тощо.

Стан опрацювання проблематики. Найбільшу увагу кримінально-правовій та кримінологічній характеристиці злочинів у сфері оборонних закупівель приділяють дослідники у сфері кримінального права, що є цілком закономірним. Це праці вітчизняних науковців: О. Артеменка, О. Бондаренка, М. Буряка, О. Гулака, М. Мірошника, Н. Ніщенка, О. Світличного та ін. Примітним є те, що процес розробки класифікації злочинів у сфері оборонних закупівель характеризується відсутністю єдиного підходу до інтерпретації різними дослідниками певних або інших посягань як таких, що входять до зазначеної групи кримінально караних діянь.

Питанням досудового розслідування злочинів, вчинених з використанням корумпованих зв'язків, приділили свою увагу такі відомі вчені як Л. Аркуша, А. Балонь, В. Благодир, В. Бондар, Д. Бондаренко, І. Гора, В. Колесник, В. Ліпченко, О. Льозний, Д. Михайленко, О. Пчеліна, А. Черенков, С. Чернявський, С. Чічірко та ін. Визнаючи безсумнівну цінність наявних наукових розробок, слід зазначити, що питанням виявлення й досудового розслідування злочинів у сфері оборонних закупівель присвячено надзвичайно малу кількість наукових праць, де б досліджувались проблеми криміналістичного аналізу таких кримінальних правопорушень, тактики проведення окремих слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій, методики їх розслідування. Фрагментарно проблеми виявлення й розслідування злочинів у сфері державних закупівель розглядаються в публікаціях О. Авраменко, І. Висоцької, М. Ковальської, О. Мармура, О. Пасека та ін. Складний механізм учинення багатьох таких злочинів зумовлює необхідність використання оперативним працівником, слідчим, прокурором спеціальних знань задля вирішення основних завдань кримінального провадження. Спеціальної літератури, в якій би розглядалися проблеми судово-експертного забезпечення розслідування злочинів у сфері публічних закупівель, у тому числі і в сфері оборони, на тепер майже немає.

Метою статті є розкриття сутності окремих аспектів використання спеціальних знань у боротьбі зі злочинами у сфері оборонних закупівель й обґрунтування тієї тези, що якість виявлення й результативність досудового розслідування цих злочинів перебуває в прямій залежності від використання слідчим, прокурором спеціальних знань та рівня їхнього судово-експертного забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Державні оборонні закупівлі – це та сфера оборонної діяльності держави, яка сьогодні є найбільш вразливою до корупційного ризику. До того ж, цей ризик може виникнути на будь-якому етапі закупівельного циклу. Необхідно брати до уваги те, що корупція в оборонному секторі є проблемою, яка становить серйозну загрозу національній безпеці, економічній стабільності, суспільній довірі та міжнародному авторитету України. Такі корупційні дії як підкуп, ігнорування правил чесної конкуренції, розкрадання можуть послабити обороноздатність країни через погіршення якості й ефективності військового обладнання, озброєння та послуг.

Суттєва доля злочинів у сфері оборонних закупівель пов'язана із злочинними діями посадових осіб органів влади й керівників державних установ, командування військових частин та очільників структурних підрозділів Міноборони до повноважень яких входить організація проведення закупівель та контроль за повнотою виконання умов контрактів. Значні фінансові ресурси, які спрямовані державою на задоволення потреб в сфері оборонних закупівель, роблять цю галузь економічних відносин такою, яка піддається кримінальним посяганням. Еволюціонувавши в більш витончені та законспіровані форми, даний сектор злочинності надає суттєвого впливу на соціальне життя України як в аспекті дотримання податкового законодавства, формування державного бюджету, так і з точки зору безпеки життя військових та цивільного населення. За оцінками вітчизняних аналітиків кількість кримінальних проваджень за злочинами у сфері оборонних закупівель різко зросла після початку війни з РФ у 2022 році і продовжує збільшуватися. Саме фінансова привабливість оборонних закупівель зумовлює корупційність, сприяє участі в державних оборонних закупівлях не лише чесних підприємців, а й осіб, які бажають незаконно й швидко збагатитися за рахунок держави. Корупція також спотворює процеси оборонних закупівель, що призводить до завищених витрат, придбання неякісного обладнання та обмеженої конкуренції [1].

Вітчизняними кримінологами слушно підкреслюється, що ключовими корупційними ризиками централізованих закупівель є: завищення ціни предмета закупівлі, зокрема за рахунок маніпулювання додатковими угодами; завищення обсягів предмета закупівлі; маніпулювання на етапі

формування лотів, тобто груп товарів для проведення тендеру; підготовка документації конкурсних торгів під конкретного учасника; штучне приведення до застосування переговорної процедури закупівлі; відсутність гарантійних зобов'язань щодо її предмета; недопостачання товарів (робіт/послуг); приймання продукції, яка не відповідає стандартам якості; закупівля майна, яке не використовують у Збройних Силах України або яке пропонують виробники (постачальники), а не того, яке є необхідним, тощо. Ним підкреслюється, що розвиток корупційних ризиків у державних оборонних закупівлях спричиняє негативні наслідки, зокрема становить безпосередню загрозу життю бійців і населення загалом [2, с. 107-108].

Ефективне та прозоре здійснення оборонних закупівель із дотриманням гарантій захисту національних інтересів, запобігання корупції у сфері оборонних закупівель, розвиток доброчесної конкуренції та прозоре планування, а також реалізація і контроль за здійсненням оборонних закупівель – все це є безумовною необхідністю та метою України в період повномасштабної збройної агресії РФ проти України. Захист державних коштів від злочинних посягань у сучасних умовах, що характеризуються появою нових зовнішніх та внутрішніх викликів сталому політичному й економічному розвитку України та збереженням високого рівня криміналізації бюджетної сфери, набуває пріоритетного значення.

У ситуації, яка склалась сьогодні в Україні, об'єктивно виникає необхідність підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів з попередження, виявлення й досудового розслідування злочинів, пов'язаних із оборонними закупівлями, а також забезпечення максимального захисту державних коштів від злочинних посягань. В такій діяльності особливо зростає роль Національного антикорупційного бюро України, Служби безпеки України, які в межах своєї компетенції й підслідності виявляють і розслідують факти незаконної закупівлі зброї, засобів самозахисту, боєприпасів та ін. за державні кошти. Як свідчить аналіз кримінальних проваджень про злочини у сфері оборонних закупівель, значна їх частина відкрита за ст. 114-1 КК України «Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань» [3], що відповідно до ст. 116 КПК України віднесено до підслідності слідчих СБ України [4].

Усвідомлюючи корупційну небезпеку злочинів у сфері оборонних закупівель, народними депутатами Верховної Ради України було винесено на розгляд законопроект стосовно відповідальності за порушення законодавства у сфері підтвердження відповідності, виготовлення, виробництва, реалізації, придбання продукції, робіт та послуг, котрі призвели до створення реальної чи потенційної загрози національній безпеці України у воєнній сфері, в якому пропонується доповнити Розділ 1 «Злочини проти основ національної безпеки України» статтею, встановивши відповідальність за завдання посадовою особою шкоди національній безпеці України у воєнній сфері шляхом порушення законодавства у сфері підтвердження відповідності, виготовлення, виробництва, реалізації, придбання продукції, робіт та послуг (ч. 1 ст. 114-2 КК) або якщо вони вчинені організованою групою чи призвели до тяжких наслідків (ч. 2 ст. 114-2 КК). У цьому ж законопроекті пропонується внести відповідні зміни до ст. 116 КПК України, згідно з якими досудове розслідування злочинів, передбачених цією статтею КК України будуть здійснювати слідчі СБ України [5].

Слід зазначити, що досудове розслідування кримінальних правопорушень у сфері оборонних закупівель ставить перед слідчим різні завдання, вирішення яких вимагає використання специфічних методів, прийомів й форм організації розслідування. Це пов'язано з тим, що такі правопорушення у сфері господарської діяльності зазвичай є багатоепізодними, тривалий час латентними, вчиняються групами осіб (організованими злочинними групами), залишають специфічні сліди як у традиційному криміналістичному розумінні, так і у вигляді цифрової інформації в комп'ютерних системах чи конкретних мобільних, портативних електронних пристроях. Необхідно враховувати і те, що під час вчинення зазначених видів кримінальних правопорушень злочинці вимушені складати та використовувати хоча б мінімальну кількість документів (адміністративних, бухгалтерських, статистичних тощо) для створення хибного уявлення законності своїх дій. Для дослідження цих носіїв інформації знань слідчого не завжди вистачає, що потребує залучення спеціалістів та експертів у сферах первинного та бухгалтерського обліків, технології виробництва, якості продукції тощо. Така взаємодія має місце під час безпосереднього проведення слідчим окремих процесуальних дій, підготовки і збору матеріалів для експертного дослідження або під час експертизи [6, с. 386-387].

Під час виявлення й досудового розслідування зазначеної категорії злочинів майже у кожному кримінальному провадженні виникає потреба у використанні спеціальних знань, оскільки працівники органів досудового розслідування не завжди можуть правильно оцінити вартість військового майна, техніки, обладнання та озброєння; не повною мірою усвідомлюють потенційні можливості різних електронних реєстрів, особливості проведення готівкових та безготівкових переказів; не можуть відновити інформацію, видалену з електронних пристроїв й не володіють іншими спеціальними знаннями та навичками, що необхідні для забезпечення ефективності кримінального провадження. При цьому можуть використовуватися знання з різних галузей, зокрема, економіки, товарознавства, криміналістики, інформаційних і комп'ютерних технологій тощо і в різних формах, як процесуальних так і непроцесуальних або організаційних.

Вітчизняний науковець С.Самойленко звертає увагу на те, що у контексті дослідження особливостей розслідування кримінальних проваджень за фактом вчинення корупційних правопорушень, доцільно вести мову про використання чотирьох основних форм застосування спеціальних знань: призначення судових експертиз, залучення спеціаліста до участі в проведенні слідчих (розшукових) дій, консультативна та довідкова допомога спеціаліста, безпосереднє використання слідчим спеціальних знань [7, с. 253]. При виявленні й досудовому розслідуванні злочинів у сфері оборонних закупівель виникає необхідність в проведенні різноманітних криміналістичних експертиз, зокрема: експертизи матеріалів, речовин і виробів; технічної експертизи документів; лінгвістичної та ін. Не зупиняючи свою увагу на розгляді можливостей зазначених видів криміналістичних експертиз, вважаємо за потрібне зазначити, що доволі часто доказами за кримінальними провадженнями про злочини у сфері оборонних закупівель є результати фіксації переговорів та аудіозапису самого факту безпосереднього обговорення питань щодо вчинення протиправних дій. Це стає предметом дослідження експертизи матеріалів відеозвукозапису. Не менш важливим є проведення судово-лінгвістичних експертиз, коли в процесі проведення семантико-текстуального аналізу експертом вивчається смислове різноманіття мовленнєвих актів у контексті питань, які постають у кримінальних провадженнях про злочини у сфері оборонних закупівель.

Актуальність цього виду лінгвістичних експертиз пов'язана з такими фактами. Будь-яка людська діяльність опосередкована спілкуванням, у тому числі діяльність злочинна, корупційна. Значна кількість доказів антикорупційної спрямованості має вербальну (словесну) природу – це можуть бути розмови, зафіксовані на фонограмах, переписка електронною поштою, SMS-повідомлення та ін. Науковцями звертається увага на те, що об'єкти семантико-текстуальної експертизи різноманітні, проте найчастіше до Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України разом із постановою про призначення семантико-текстуальної експертизи (коли розслідують кримінальні правопорушення щодо прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою) на дослідження надаються скріншот листувань, зокрема й із соціальних мереж, усні мовленнєві повідомлення з їх текстовим відтворенням тощо [8, с. 46-47].

З метою вивчення дій службової особи, аналізу економічної й виробничої діяльності підприємства, установи або організації можуть призначатися судові економічні експертизи, зокрема це: дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності; дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій; дослідження документів фінансово-кредитних операцій, а також інші види експертиз економічної спрямованості. Здебільшого такі експертизи носять комплексний характер, потребують залучення фахівців з різних галузей знань у сфері економіки. Необхідність озброєння спеціальними економічними знаннями витікає насамперед з особливостей злочинів у сфері оборонних закупівель. Відомий вітчизняний вчений В.Шепітько звертає увагу, що з точки зору криміналістики, особливості злочинних посягань, спрямованих проти державного майна та майна підприємств інших форм власності, полягають у тому, що сліди цих посягань відображаються в документах [9, с. 187]. Ми підтримуємо шановного вченого і хочемо додати, що практика проведення судово-економічної експертизи пов'язана з різноманітними дослідженнями комплексу документації, що є у матеріалах кримінального провадження, де відображені дії економічних суб'єктів, передбачені чинним законодавством, порушення різного роду та їхні наслідки. До того ж йдеться про застосування різноманітних способів створення, обробки, передачі інформації, яка має правовий статус. Для цього мають застосовуватися такі експертні методики, котрі самі мають правовий статус і в процесі дослідження забезпечують відповідний статус результатів експертних досліджень. Тому у складі спеціальних знань судових експертів

повинні бути представлені не лише знання у різноманітних сферах економіки, а й правові знання, а на сьогодні – також знання у сфері інформатики.

У тих випадках, коли предметом злочину є державне майно, проводять судово-бухгалтерські, технологічні експертизи для вирішення питання щодо розміру завданої шкоди, порядку оформлення й проходження фінансових документів, дотримання технології виробництва тієї або іншої продукції. Бухгалтерські документи, які відображають господарську діяльність, є одним із основних видів доказів у справах про розкрадання та інші господарські злочини. З точки зору кримінології, корисливі злочини, які вчиняються в галузях економіки, мають латентний (замаскований) характер, тому для їхнього розкриття необхідно володіти не лише тактикою виявлення, але й методикою, в основу якої покладено використання обліково-бухгалтерської, фінансової та статистичної документації [10, с. 320]. Розв'язувати такі завдання, не використовуючи можливості спеціальних знань, – справа безнадійна.

Як зазначає фахівець в галузі судово-економічної експертизи Н.Бугай, економічна експертиза містить у собі сукупність певних методів і прийомів для проведення дослідження експертом фінансово-господарських операцій, бухгалтерських документів і звітності за завданням слідчих органів і суду, а методологічні принципи економічної експертизи мають базуватися на основних принципах бухгалтерського обліку, аналізу та всіх форм і видів контролю. Виявлена експертом невідповідність за правилами ведення обліку та присутність у ньому відхилень не завжди означає, що має місце протиправна дія. Проте найчастіше при проведенні економічної експертизи виявляються ті факти, які вказують на наявність відхилень як результату навмисних дій. Але оцінка діяльності певних людей виходить за межі компетенції експерта-бухгалтера і є прерогативою тільки органів досудового слідства та суду [11, с. 66]. Одним з основних завдань судово-економічної експертизи, відповідно до Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, є визначення документальної обґрунтованості розрахунків економічного показника майнової шкоди (збитків, втраченої вигоди), проведених суб'єктами фінансово-господарського контролю, органами досудового розслідування або заявлених у позовних вимогах [12]. У чинній Методиці вирішення судово-економічною експертизою питань щодо спричинення матеріальних збитків [13], економічний і юридичний зміст категорії «збитки» суттєво відрізняються. В основу юридичного визначення збитків покладено підстави їх виникнення – протиправні дії певної особи. З економічної ж точки зору збитками визнаються будь-які втрати, пов'язані зі зменшенням майна чи погіршенням його якості незалежно від того, з яких причин вони виникли [14, с. 171].

Слід зазначити й те, що розмір спричиненої матеріальної шкоди за кримінальними справами у сфері оборонних закупівель характеризуються стабільно високими показниками. Так, лише за одним кримінальним провадженням проти колишнього заступника міністра оборони України і керівника департаменту державних закупівель та постачання матеріальних ресурсів Міноборони, яким інкриміновано розтрату майна і перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ч. 5 ст. 191, ч. 2 ст. 28, ч. 1 ст. 114-1 КК України), було встановлено, що в результаті поставки засобів індивідуального захисту неналежної якості державі заподіяно збитків на суму 948 млн. гривень [15].

До інструментарію здійснення досудового розслідування злочинів у сфері оборонних закупівель, що значно розширює доказові можливості слідчого, прокурора, належить судова товарознавча експертиза, адже часто у практиці досудового розслідування таких злочинів зловмисниками не вказується справжня вартість військового майна, техніки, озброєння. Для забезпечення проведення таких експертиз попередньо має бути здійснено огляд і вилучення майна та на нього має бути накладений арешт. Товарознавча експертиза військового майна, техніки та озброєння полягає в дослідженні об'єктів та виробів військового призначення і подвійного використання, які перебувають у власності ЗСУ та правоохоронних органів і для яких визначено спеціальний режим обігу і використання. По суті це процес дослідження й оцінки військового майна, техніки та озброєння з метою виявлення їх якісних характеристик, відповідності стандартам та нормативам, а також можливих дефектів чи підробок. Проведення судово-товарознавчих експертиз щодо визначення вартості проводяться згідно із Законом України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» [16] та Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав» [17].

Для проведення судової товарознавчої експертизи зазвичай залучають фахівців-товарознавців, котрі мають досвід роботи з об'єктами та виробами військового призначення й подвійного

використання, які проводять необхідні дослідження, використовуючи спеціалізовані методи та обладнання, щоб отримати об'єктивні дані щодо якості і характеристики зазначених об'єктів та виробів. Товарознавча експертиза військового майна, техніки та озброєння проводиться за результатами візуального обстеження виробу. В окремих випадках під час візуального обстеження може виникнути потреба в проведенні часткового розбирання виробу (для покращення доступу до пошкоджених складників), а також проведення діагностики його основних складників з використанням відповідного спеціалізованого обладнання [18, с. 342]. Яскравим прикладом використання висновку експерта-товарознавця у доказуванні за кримінальним провадженням про злочини у сфері оборонних закупівель можна назвати такий. Міністерство оборони України уклало договір із постачальником на закупівлю та постачання для військовослужбовців ЗСУ капців казарменних загальною вартістю 36 000.000 гривень (300 тис. пар) за вартістю 1 пари капців – 120 гр. Проведеним фахівцями в галузі судово-товарознавчої експертизи ДНД ЕКЦ МВС України експертним дослідженням було встановлено, що на час придбання зазначених казарменних капців їхня ринкова вартість в Україні становила лише 50 грн за 1 пару [19].

Наведений перелік судових експертиз, які зазвичай призначають під час розслідування злочинів у сфері оборонних закупівель, не є вичерпним і залежить від багатьох чинників, зокрема: від сфери діяльності установи, підприємства, в якому виявлене кримінальне правопорушення, предмета посягання, способу вчинення, слідової картини, особи підозрюваного та інших обставин, що впливають на необхідність використання спеціальних знань експерта з певної галузі та виду судової експертизи.

Проте в практиці розслідування зазначених злочинів трапляються випадки, коли необхідність призначення експертного дослідження або судової експертизи є очевидною, але вони не призначалися, а висновок експерта підмінявся актами, довідками та висновками відомчого або іншого дослідження, котрі отримані за запитом оперативного співробітника або слідчого. Системним недоліком, що є характерним для призначення експертиз та експертних досліджень є: неповне або неправильне використання можливостей економічної, товарознавчої та інших видів судових експертиз; невміння ставити перед експертом і правильно формулювати питання, які потребують роз'яснення, що згодом призводить до не встановлення окремих обставин скоєного злочину; постановка перед експертом обмеженого з можливих для вирішення кола запитань, що не враховують всіх обставин кримінального правопорушення; постановка перед експертом питань, що виходять за межі його компетенції тощо.

Висновки. Нами розглянуто лише окремі проблеми виявлення й розслідування злочинів у сфері оборонних закупівель, котрі потребують комплексного дослідження, а також розв'язання питань з якісного науково-методичного забезпечення використання спеціальних знань та проведення судових експертиз. Тактика початкових слідчих дій за кримінальними провадженнями про злочини у сфері оборонних закупівель визначається особливостями розслідування, а також слідчою ситуацією, яка склалася. В результаті проведення слідчих (розшукових) дій отримується певна база доказів, на підставі котрої у процесі подальших етапів розслідування відбувається розгорнуте й методичне доказування усіх обставин за кримінальними провадженнями даної категорії. Використання спеціальних знань й призначення судових експертиз за кримінальними провадженнями про злочини у сфері оборонних закупівель є невід'ємною складовою початкового етапу досудового розслідування. Вказані судові експертизи вирізняються складним і багатоступінчастим характером вирішуваних задач, що визначаються специфічними особливостями об'єктів дослідження в якості котрих виступають багатокомпонентні події та докази вчинення злочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондаренко О.С. Корупційні прояви в оборонному секторі в умовах воєнного стану та післявоєнний період: характеристика та заходи нівелювання. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/284793/278853>. (дата звернення 2.05.25 р.).
2. Буряк М.В. Корупційні ризики в державних оборонних закупівлях: шляхи мінімізації. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 2 (18). С. 103–115.
3. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст. 131.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88.

УДК 343.137.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.51>

ВЗАЄМОДІЯ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ІЗ ОРГАНАМИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ

Смельянов Р.О.,

*доктор філософії за спеціальністю 081 «Право»,
доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності
та інформаційної безпеки
факультету № 3*

Донецького державного університету внутрішніх справ

Смельянов Р.О. Взаємодія оперативних підрозділів із органами досудового розслідування під час проведення обшуку.

У статті досліджено правову та організаційну основи взаємодії між слідчими та оперативними підрозділами під час досудового розслідування, зокрема в контексті проведення обшуку. Визначено поняття взаємодії між слідчими та оперативними підрозділами. Зроблено висновок про те, що це узгоджена діяльність слідчих (дознавачів) та оперативних підрозділів органів Національної поліції, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань та інших уповноважених структур, яка спрямована на ефективне виявлення, документування, припинення та розкриття кримінальних правопорушень, а також забезпечення належного доказування в кримінальному провадженні. Встановлено, що така взаємодія є невід'ємною умовою ефективного виявлення, документування та припинення кримінальних правопорушень. Акцентовано увагу на процесуальних та фактичних аспектах координації дій між учасниками кримінального провадження під час проведення обшуку. Звернено увагу на тому, що в умовах правового режиму воєнного стану, зокрема під час повітряної тривоги довготривале проведення обшуку є вкрай небезпечним, саме тому допомога оперативного працівника є не аби як важливою. На підставі аналізу норм Кримінального процесуального кодексу України та практики Верховного Суду, було визначено типові порушення, які допускались під час залучення оперативних працівників до проведення обшуку. Зокрема до таких порушень було віднесено проведення цієї слідчої (розшукової) дії неуповноваженими особами або без належного документального оформлення їхньої участі. У статті підкреслюється важливість фіксації участі оперативних працівників у протоколі обшуку, а також необхідність чіткого визначення ролей кожного з них. Обґрунтовується доцільність внесення змін до КПК України щодо розширення повноважень оперативних працівників на участь у проведенні обшуку за умови обов'язкової присутності слідчого. Зроблено висновок, що така законодавча ініціатива сприятиме уніфікації процесуальних норм, забезпеченню належної доказової бази, а також покращенню оперативності та результативності проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Запропоновані зміни мають потенціал посилити ефективність протидії злочинності через покращену взаємодію органів досудового розслідування та оперативних підрозділів.

Ключові слова: досудове розслідування, слідчий, оперативний працівник, взаємодія, слідчі (розшукові) дії.

Yemelianov R.O. Interaction between operational units and pre-trial investigation authorities during the execution of a search.

The article explores the legal and organizational foundations of interaction between investigators and operational units during pre-trial investigations, with particular focus on the execution of searches. The concept of interaction between investigators and operational units is defined as coordinated activities of investigators (inquiry officers) and operational units of the National Police, the Security Service of Ukraine, the State Bureau of Investigation, and other authorized agencies, aimed at effectively detecting, documenting, preventing, and solving criminal offenses, as well as ensuring the proper

evidentiary support in criminal proceedings. It is established that such interaction constitutes an essential condition for the effective detection, documentation, and prevention of criminal offenses. The article emphasizes both procedural and practical aspects of coordinating actions among participants in criminal proceedings during the execution of a search. Special attention is paid to the challenges arising under the legal regime of martial law, particularly during air raids, when the prolonged conduct of searches becomes extremely dangerous — thereby underscoring the critical importance of operational officers' assistance. Based on an analysis of the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine and the case law of the Supreme Court, the article identifies common violations committed during the involvement of operational personnel in search procedures. These include conducting this investigative (detective) action by unauthorized individuals or without proper documentation of their participation. The article highlights the importance of officially recording the participation of operational personnel in the search protocol and the necessity of clearly defining their roles. The expediency of amending the Criminal Procedure Code of Ukraine is substantiated, particularly with regard to expanding the powers of operational personnel to participate in searches, provided that an investigator is mandatorily present. It is concluded that such legislative initiatives would contribute to the unification of procedural norms, ensure an adequate evidentiary framework, and improve both the efficiency and effectiveness of this investigative (detective) action. The proposed amendments have the potential to enhance the overall effectiveness of crime prevention through improved cooperation between pre-trial investigation bodies and operational units.

Key words: pre-trial investigation, investigator, operational officer, interaction, investigative (detective) actions.

Постановка проблеми. У сучасних умовах боротьби зі злочинністю важливу роль відіграє ефективно та законне проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема обшуку, який нерідко стає ключовим джерелом доказової інформації. Проведення обшуку потребує чіткої організації, координації дій та злагодженої співпраці між органами досудового розслідування та оперативними підрозділами. Відсутність належної взаємодії між цими структурами може призвести до процесуальних порушень, втрати доказів або навіть дискредитації всього кримінального провадження. Саме тому дослідження механізмів такої взаємодії, виявлення проблемних аспектів та шляхів їх вирішення є надзвичайно важливими як у теоретичному, так і в практичному вимірах. Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю підвищення ефективності взаємодії оперативних працівників та слідчих підрозділів під час досудового розслідування та удосконалення кримінального процесуального законодавства в цій частині. Зокрема, проведення обшуку часто супроводжується складнощами у координації дій між слідчим та працівниками оперативних підрозділів, що знижує якість здобутих доказів і створює підстави для їх оскарження в суді. Незважаючи на наявність загальних положень щодо співпраці зазначених суб'єктів, на практиці залишаються неврегульованими численні аспекти комунікації, повноважень та відповідальності. Це й зумовлює потребу в науковому аналізі проблеми та розробці рекомендацій щодо вдосконалення такої взаємодії.

Мета дослідження. Метою наукової статті є комплексне дослідження особливостей взаємодії оперативних підрозділів і органів досудового розслідування під час проведення обшуку, виявлення основних проблем, що виникають у процесі такої взаємодії, а також обґрунтування пропозицій щодо підвищення ефективності співпраці між цими суб'єктами в межах кримінального процесу.

Стан опрацювання проблематики. Проблемні питання організації взаємодії слідчих і оперативних підрозділів Національної поліції України під час кримінального провадження були предметом дослідження таких науковців, як В.С. Бондар, О.П. Бойко, С.С. Барган, І.В. Кубарев, О.Ф. Кобзар, О.Г. Литвиненко, А. Нечваль, В.В. Рогальська, К.О. Чаплинський, Н.П. Черняк та ін.

Виклад основного матеріалу. Розслідування будь-якого кримінального провадження це спільна діяльність слідчих, дізнавачів, прокурорів, експертних служб та оперативних працівників. Їх діяльність спрямована на взаємодію один між одним задля швидкого і ефективного розкриття та розслідування кримінальних правопорушень

Погодимося із тим, що однією із складових ефективної протидії кримінально-протиправним проявам у сфері національної безпеки є чітка й узгоджена взаємодія між слідчим та оперативними підрозділами, оптимальне використання наявних можливостей, оперативних позицій, сил і засобів [1, с. 97].

Під взаємодією, розуміється взаємний зв'язок між предметами у дії, а також погоджена дія між ким-, чим-небудь [2], тобто спільна робота певних суб'єктів для досягнення загального результату.

Взаємодія – це філософське поняття, одна із загальних форм взаємозв'язку явищ і предметів, сутність якої полягає в зворотному впливі одного предмета чи явища на інший [3, с. 8].

Для слідчого взаємодія це реальна необхідність по кожному кримінальному провадженню й можливість всебічного дослідження обставин вчинення кримінального правопорушення, а не тільки закріплення й перевірки фактичних даних. Тому необхідність взаємодії може виникнути в будь-який момент досудового розслідування, зокрема, під час призначення та проведення обшуку [4, с. 293].

Взаємодія ґрунтується не просто на впливі одного суб'єкта на іншого, а на розумінні необхідності співпраці задля досягнення спільної мети. У процесі такої взаємодії суб'єкти не лише координують свої дії, а й можуть змінювати власні якісні характеристики, адаптуючись до нових умов і вдосконалюючи свої можливості в результаті спільної діяльності [5, с. 305].

Взаємодія органів досудового розслідування з оперативними працівниками – це узгоджена діяльність слідчих (дознавачів) та оперативних підрозділів органів Національної поліції, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань та інших уповноважених структур, яка спрямована на ефективне виявлення, документування, припинення та розкриття кримінальних правопорушень, а також забезпечення належного доказування в кримінальному провадженні.

Основним завданням взаємодії органів досудового розслідування Національної поліції України з іншими структурними підрозділами апарату центрального органу управління поліцією, міжрегіональними територіальними органами Національної поліції та їх територіальними (відокремленими) підрозділами, територіальними органами поліції та їх територіальними (відокремленими) підрозділами є запобігання кримінальним правопорушенням, їх виявлення та розслідування, притягнення до встановленої законодавством відповідальності осіб, які їх учинили, відшкодування завданої кримінальними правопорушеннями шкоди, відновлення порушених прав та інтересів фізичних і юридичних осіб [6].

І.В. Кубарев та С.С. Барган зазначають, що сьогодні система процесуальних, тобто врегульованих кримінальним процесуальним законодавством, форм взаємодії слідчого й оперативних підрозділів складається з такого:

- 1) доручення слідчим оперативним підрозділам проведення слідчих (розшукових) дій;
- 2) доручення слідчим оперативним підрозділам проведення НСРД;
- 3) доручення слідчим оперативним підрозділам проведення оперативно-розшукових заходів [7, с. 48].

Інші науковці, до процесуальних форм взаємодії, які найчастіше використовуються в процесі розслідування правопорушень та прямо чи опосередковано зазначаються в КПК України, відносять:

- надання слідчим доручення проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідному оперативному підрозділу;
- надання оперативними підрозділами допомоги слідчому при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій;
- право слідчого доручати оперативному підрозділу виконання заходів забезпечення кримінального провадження;
- право слідчого доручати оперативному підрозділу встановлення місцезнаходження підозрюваної особи, яку оголошено в розшук [3, с. 14].

Справедливо зазначає А. Нечваль про те, що взаємодія слідчого та оперативних підрозділів у кримінальному провадженні – це заснована на законах та підзаконних нормативно-правових актах, а також спільності завдань діяльність, яка передбачає ефективне використання правових заходів, сил, форм, методів і засобів, спрямованих на ефективне розслідування та запобігання кримінальним правопорушенням [8, с. 337].

Погодимось із К.О. Чаплинським про те, що важливим елементом організаційної взаємодії у кримінальному провадженні є складання плану [9, с. 254]. Зазначене є вкрай важливим у контексті обшуку оскільки, ця слідча (розшукова) дія спрямована на виявлення та вилучення певного майна, предметів чи речей, і тому, для досягнення його результативності дії кожного учасника обшуку мають бути скоординованими. Проте, як і будь-яка інша слідча (розшукова) дія обшук

може бути проведений із допущенням певних помилок, які в подальшому можуть спричинити недопустимість доказів отриманих в результаті обшуку.

Так, О. Кабанець зазначає, що одним із процесуальних порушень, допущених стороною обвинувачення під час проведення обшуку, є його проведення «неуповноваженими особами», а саме:

- проведення обшуку оперативними працівниками; проведення обшуку та складання відповідного протоколу слідчим/прокурором із групи слідчих/прокурорів, який не вказаний в ухвалі слідчого судді;
- залучення слідчим/прокурором до проведення обшуку інших осіб; необхідність визначення в ухвалі слідчого судді конкретної особи, якій надається право на проведення обшуку;
- компетенція слідчого судді щодо визначення суб'єктного кола учасників обшуку;
- обов'язок слідчого судді перевірити повноваження особи (слідчого/прокурора), яка звернулася із клопотанням про надання дозволу на проведення обшуку [10].

Аналізуючи зазначене, варто відмітити, що кримінальний процесуальний закон чітко визначає коло осіб, які мають право бути присутніми під час проведення такої слідчої (розшукової) дії, а також однозначно вказує на те, що обшук уповноважені проводити винятково слідчий або прокурор, яким таке право надане ухвалою суду [8, с. 336].

Так, у ч. 1 ст. 236 КПК України зазначено, що ухвала про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи може бути виконана слідчим чи прокурором. З метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор для участі в обшуку має право запросити спеціалістів [11].

Однак на практиці поширені випадки, коли безпосередньо слідчий або прокурор обшук не проводять, а доручають його проведення оперативним працівникам. Положення п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК України про наявність у слідчого права доручати проведення слідчих (розшукових) дій оперативним підрозділам в даному випадку не підлягає застосуванню, оскільки прямо суперечить вимогам закону щодо порядку проведення обшуку [8, с. 336].

Як убачається з ухвали слідчого судді Галицького районного суду м. Львова від 10 листопада 2016 року дозвіл на проведення обшуку у квартирі АДРЕСА_2, було надано слідчому СВ Галицького відділу поліції ГУ НП у Львівській області ОСОБА_10. Тобто, саме ОСОБА_10 згідно умов дозволу був уповноважений на проведення вказаної слідчої дії. Незважаючи на це, обшук у житлі ОСОБА_6 23 листопада 2016 року фактично був проведений оперативним підрозділом Карпатського управління кібер поліції ГУНП України у Львівській області без участі слідчого ОСОБА_10 [12]. У зазначеному рішенні суду вбачається явне порушення вимог кримінального процесуального законодавства, оскільки слідчий навіть не був присутнім під час обшуку.

Аналогічне рішення прийняла Колегія суддів у Постанові Верховного суду від 06 грудня 2021 року у справі № 663/820/15-к, де було зазначено, що з підстав визнання недопустимим результатів обшуку було те, що він був проведений оперативним працівником за дорученням слідчого [13].

Проте, у судовій практиці є й інші рішення стосовно цього питання. Так, у постанові Верховного суду від 31 березня 2021 року зазначалось наступне: сторона захисту, вказувала на те, що обшуки транспортного засобу «Nissan X-Trail», квартири АДРЕСА_3, а також освідування особи проведені не слідчим, а оперативним співробітником ОСОБА_12. Верховний Суд не погоджується з такими твердженнями захисту, оскільки з матеріалів кримінального провадження видно, що протоколи за результатами вказаних слідчих дій складено слідчим ОСОБА_13, який здійснював досудове розслідування, а оперуповноважений ОСОБА_12 був їх учасником, про що відповідно міститься відмітка у згаданих протоколах та підпис учасників слідчих дій. При цьому апеляційний суд, дослідивши відеозаписи проведення обшуків, дійшов обґрунтованого висновку про те, що обшуки проведені саме слідчим і під його керівництвом, а оперативні співробітники виконували вказівки слідчого. Участь оперативного співробітника під час проведення слідчим слідчої дії та виконання таким співробітником доручень слідчого не вказує на те, що ця дія проведена неуповноваженою особою, оскільки організація проведення слідчої дії, залучення її учасників, які необхідні слідчому для проведення такої дії і які, зокрема, допомагають слідчому провести слідчу дію, покладається на розсуд останнього, в межах його компетенції з урахуванням складності і обсягу слідчої дії [14].

Також, у постанові ККС ВС від 03.10.2023 Суд зробив такий висновок: «...висновок про недопустимість протоколу обшуку суди обґрунтували тим, що обшук фактично здійснювали кілька осіб (в тому числі оперативні співробітники), службове становище яких, їх статус та повноважен-

ня на проведення даної слідчої дії нічим не підтверджені. Суд не погоджується з цим аргументом. Спірний обшук проводився слідчим за участю спеціаліста, прокурора, понятих та оперуповноважених. Залучення співробітників оперативних підрозділів для проведення процесуальних дій має організаційний характер і не потребує прийняття процесуального документа у виді письмового доручення» [10].

Окрім цього, у постанові Верховного суду від 16 лютого 2022 року колегія суддів вирішила вважати передчасними висновки про визнання протоколу обшуку недопустимим доказом. Так, колегія суддів не погоджується з висновком суду апеляційної інстанції про недопустимість результатів обшуку у зв'язку з тим, що, як зазначено в ухвалі цього суду, «згідно до відеозапису, вказаний обшук фактично проводили оперативні співробітники, саме вони знайшли грошові кошти, що інкримінуються ОСОБА_6. При цьому, ухвалою слідчого судді дозвіл на такі дії розповсюджувався лише на слідчих в кримінальному провадженні... Будь-якого доручення на проведення обшуку оперативним співробітникам надано не було». Верховний Суд неодноразово зазначав, що виконання ухвали слідчого судді про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи покладається особисто на слідчого чи прокурора і не може бути доручене відповідним оперативним підрозділам. Проте, у цьому кримінальному провадженні, згідно з протоколом обшуку, слідча (розшукова) дія проводилась старшим слідчим Дніпровського УП ГУНП в м. Києві ОСОБА_12 за участю ОСОБА_6, ОСОБА_11, в.о. начальника Держспоживінспекції м. Києві ОСОБА_8, прокурора ОСОБА_13, спеціаліста ОСОБА_14, працівників УЗЕ в м. Києві ОСОБА_15, ОСОБА_16, понятих ОСОБА_17 та ОСОБА_18. Залучення співробітників оперативних підрозділів для проведення процесуальних дій є формою взаємодії слідчих органів та органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, має організаційний характер і не потребує прийняття процесуального документа у виді письмового доручення [15].

Отже, як бачимо із зазначених рішень суду участь оперативних працівників під час обшуку та безпосереднє відшукування ними тих речей, які зазначені в ухвалі суди розцінюють, як одну із форм взаємодії.

Виходячи з того, що ініціатором інформації про необхідність проведення обшуку є оперативний працівник, ми вважаємо, що його залучення до безпосереднього проведення цієї слідчої (розшукової) дії буде відігравати важливу роль. Обґрунтовуючи свою позицію варто зазначити, що обшук фізично та морально складна слідча (розшукова) дія, яка потребує спеціальних знань, оперативного реагування у обстановці та ретельної підготовки. Оперативний працівник, як правило, більш обізнаний у матеріалах провадження, які стали підставою для проведення обшуку, він збирає агентурні відомості, проводить негласні заходи, знає схеми, осіб, зв'язки тощо, саме тому, його досвід дозволяє припускати, де саме можуть бути приховані докази, розміщені схованки, цифрові носії чи заборонені предмети. Переконані, що така форма взаємодії спростить роботу слідчого та зекономить час на проведення обшуку. Також варто наголосити на тому, що в умовах сьогодення, проведення обшуків під час повітряної тривоги є вкрай небезпечним для життя усіх учасників цієї слідчої (розшукової) дії, через що його довготривале проведення є не бажаним. Саме тому залучення оперативних працівників до безпосереднього проведення обшуку буде позитивним аспектом та сприятиме не лише його результативності, а й швидкості проведення.

При цьому не варто знецінювати роль слідчого під час проведення обшуку, оскільки його роль під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії також є вкрай необхідною. Окрім того, що слідчий уповноважений звертатись до суду з клопотанням про отримання дозволу на проведення обшуку та законодавчо на нього покладається обов'язок безпосередньо проводити та процесуально оформлювати цю слідчу (розшукову) дію. Оперативний працівник не має таких повноважень – він лише виконує доручення або супроводжує дії слідчого під час обшуку. Також, слідчий несе персональну відповідальність за законність проведення обшуку, дотримання прав та законних інтересів усіх учасників обшуку.

Щодо оформлення протоколу обшуку, варто звернути увагу на рішення суду, в якому було визнано недопустимим доказом результати обшуку в помешканні, оскільки слідчу дію проводив не слідчий, а оперативні працівники, яких не зазначено у протоколі, з порушенням визначеної законом процедури [16]. Аналізуючи зазначене рішення, варто наголосити на тому, що під час взаємодії слідчого та оперативних працівників під час обшуку, на початку його проведення необхідно зазначити усіх присутніх, в тому числі оперативних працівників із обов'язковим внесенням їх даних до протоколу слідчої (розшукової) дії. Окрім цього, доречним буде наголосити на тому,

які функції буде виконувати оперативний працівник під час обшуку в рамках взаємодії та допомоги слідчому.

Погодимося із тим, що під час взаємодії слідчого з оперативним працівником у процесуальній формі при розслідуванні кримінальних правопорушень важливе значення має наявність контакту між цими працівниками, що дозволяє ґрунтовно вивчити наявні оперативні матеріали та спільно розробити план їх реалізації. Така форма взаємодії дозволяє вчасно запобігати тактичним помилкам і прорахункам, виокремлювати найбільш перспективні напрями подальшої роботи [9, с. 252].

Підтримуємо думку про те, що ефективна взаємодія слідчого та оперативних підрозділів є ключовим фактором успішного протистояння злочинності. Для досягнення цієї мети необхідно постійно працювати над усуненням існуючих проблем та впровадженням нових підходів. Лише за умови тісної співпраці та взаєморозуміння можна забезпечити ефективне розкриття та розслідування кримінальних правопорушень та захист прав і свобод громадян [17, с. 68-69]. Вважаємо, що особистий контакт слідчого та оперативного працівника є одним із ключових факторів успішної взаємодії.

Висновки. Взаємодія слідчого та оперативного працівника є необхідною умовою ефективного досудового розслідування, особливо під час проведення обшуку, оскільки ця слідча (розшукова) дія потребує чіткої координації між усіма залученими особами. Така взаємодія має не лише організаційний, а й процесуальний характер, що врегульовано положеннями КПК України та іншими нормативно-правовими актами, які визначають конкретні форми співпраці, зокрема доручення проведення гласних та негласних слідчих (розшукових) дій тощо. Проте аналіз судової практики свідчить про відсутність однозначного підходу до участі оперативного працівника в обшуку. Однак у окремих рішеннях Суд визнає, що участь оперативників допустима, за умови що вони діють під керівництвом слідчого і їх участь задокументована у протоколі. Враховуючи зазначене, нами пропонується внести зміни до кримінального процесуального кодексу України в частині розширення повноважень оперативних працівників в рамках виконання доручень слідчого в порядку ст. 40 КПК України. Вважаємо за доречне додати до вказаної статті пункт, що стосується можливості безпосереднього проведення оперативними працівниками обшуку, проте виключно в присутності слідчого.

Окрім цього, на нашу думку, задля уникнення суперечностей між нормами кримінального процесуального кодексу України, доречним буде розширити коло суб'єктів, які уповноважені виконувати ухвалу про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи. Так, до таких суб'єктів, як прокурор і слідчий пропонуємо додати оперативного працівника.

Переконані, що зазначена пропозиція унормує неврегульованість питання легальної участі оперативних працівників під час проведення обшуків та зробить їх взаємодію із слідчими більш ефективною, а розгляд кримінального провадження швидким та об'єктивним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондар В.С. Взаємодія слідчих та оперативних підрозділів під час проведення обшуку житла чи іншого володіння особи у кримінальних провадженнях, підслідних органам безпеки. *Нове українське право*. Вип. 5. 2024. С. 96-106.
2. Портал української мови та культури «СловникUA». Поняття «Взаємодія». URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B2%D0%B7%D0%B0%D1%94%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D1%96%D1%8F>.
3. Організація взаємодії підрозділів Національної поліції під час проведення досудового розслідування: навч. посібник / О.П. Бойко, О.Ф. Кобзар, В.В. Рогальська, Н.П. Черняк. Дніпро: ДДУВС, 2017. 84 с.
4. Черняк Н., Кіянця В. Актуальні проблеми взаємодії слідчих з оперативними підрозділами під час призначення та проведення обшуку. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 1. С. 291–298. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/6569/1/28.pdf>.
5. Литвиненко О.Г., Нургалієв Є.О. Окремі питання взаємодії під час документування воєнних злочинів. *Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (21 лютого 2025 року) /упоряд. У.О. Цмоць*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2025. 586 с. С. 305-306.

6. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.07.2017 № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text>.
7. Кубарев І.В., Барган С.С. Система процесуальних форм взаємодії слідчого й оперативних підрозділів на досудовому розслідування. *Правовий часопис Донбасу*. № 2(83). 2023. С. 45–50. URL: <https://rep.dnuvs.ukr.education/server/api/core/bitstreams/6c4926bd-1d0c-40bb-bf06-13860a2264c1/content>.
8. Нечваль А. Взаємодія слідчих з оперативними підрозділами під час проведення обшуку в житлі чи іншому володінні особи. *Підприємство, господарство, право*. Київ. № 11. 2019. С. 333–339.
9. Чаплинський К.О. Проблемні питання взаємодії слідчих та оперативних підрозділів національної поліції України під час розслідування кримінальних правопорушень. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2022. Вип. 4(100). С. 247–258. URL: <https://luhbulletin.dnuvs.ukr.education/index.php/main/article/view/47/44>.
10. Кабанець О. Висновки Верховного Суду щодо проведення обшуку «неуповноваженими особами». 16.07.2024. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/visnovki-verhovnogo-sudu-shhodo-provedennia-obsuku-neupovnovazhenimi-osobami>.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n2186>.
12. Постанова Верховного суду України від 29 січня 2019 року. Справа № 466/896/17. Провадження № 51-7795км18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79601140>.
13. Постанова Верховного суду України від 06 грудня 2021 року. Справа № 663/820/15-к. Провадження № 51-2075км020. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829915>.
14. Постанова Верховного суду України від 31 березня 2021 року. Справа № 727/8945/17. Провадження № 51-1270км20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96071404>.
15. Постанова Верховного суду України від 16 лютого 2022 року. Справа № 758/5719/16-к. Провадження № 51-5770км21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103487334>.
16. Постанова Верховного суду України від 16 листопада 2021 року. Справа № 149/2140/19. Провадження № 51-2159км20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101584576>.
17. Котляр К., Литвиненко О. Проблеми та перспективи взаємодії слідчого з оперативними підрозділами в сучасних умовах. *Оперативно-розшукова діяльність Національної поліції: проблеми теорії та практики: матеріали Регіон. наук.-практ. конф. (Дніпро, 6 грудня 2024 р.)*. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2024. 171 с. С. 67–69.

УДК 343.982.325

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.52>

НОВІ ВИКЛИКИ ОПЕРАТИВНОГО ВСТАНОВЛЕННЯ (ІДЕНТИФІКАЦІЇ) ОСОБИ НЕВПІЗНАНОГО ТРУПА ЗА ДНК

Кавєріна Т.П.,
*аспірант науково-дослідної лабораторії
з проблем запобігання кримінальним правопорушенням
факультету № 3
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 009-0001-7114-5173
e-mail: 0664191061t@gmail.com*

Кривонос М.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
факультету № 2
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID:0000-0001-5252-0663
email: krivonosmv@gmail.com*

Кавєріна Т.П., Кривонос М.В. Нові виклики оперативного встановлення (ідентифікації) особи невідомого труп за ДНК.

Поряд із складним у документуванні та доказуванні проведенням досудового розслідування за фактами вчинення країною-окупантом воєнних злочинів, суттєвим викликом для слідчих Національної поліції стало питання оперативного встановлення (ідентифікації) особи, яка загинула внаслідок їх вчинення. Ідентифікація таких осіб пов'язана з загально прийнятими нормами моралі, дбайливим ставленням до національної пам'яті, героїзму та поваги до загиблих патріотів, однак взагалі не регламентована чинним кримінальним процесуальним законодавством, саме як окрема процедура, а тому викликає багато дискусій, нерозуміння щодо послідовності проведення слідчих (розшукових) дій та прийняття процесуальних рішень. Нами досліджено ряд проблемних питань, пов'язаних з оперативним встановленням (ідентифікацією) особи невідомого труп, з урахуванням змін в кримінальному процесуальному законодавстві, що відбулись у жовтні 2024 року [1]. Визначено, що процес ідентифікації особи, загиблої внаслідок вчинення щодо неї воєнного злочину, напряму пов'язаний з документуванням самого злочину та може бути одним з ключових способів формування доказової бази. Окреслено основні питання, які слід врахувати при плануванні послідовності проведення слідчих (розшукових) дій під час ідентифікації особи, аж до прийняття процесуального рішення у формі – постанови про встановлення особи. Наголошено на необхідності наповнення єдиної бази ДНК – Електронного реєстру геномної інформації. Окреслено проблемні питання, які можуть виникнути при проведенні оперативного встановлення (ідентифікації) особи та запропоновано шляхи їх вирішення. Наголошено на тому, що, що зміни до Кримінального процесуального кодексу України, внесені Законом від 09.10.2024 № 4009-ІХ [1], очікувані слідчою спільнотою, не спростили, а навіть ускладнили процес ідентифікації невідомих трупів. Проявилися суперечності між новими нормами та чинними, адаптованими положеннями кримінального процесуального права, а також визначеннями та повноваженнями суб'єктів і сторін кримінального провадження, що потребує негайного вирішення. Нечітке розмежування понять «спеціаліст», «спеціаліст-криміналіст» та «експерт», а також неоднозначне тлумачення їх повноважень може призвести до суттєвих процесуальних наслідків, що позначиться на ефективності доказування у кримінальному провадженні.

Тож спробуємо не лише розглянути термінологію, проблемні питання організаційного характеру, а й запропонувати комплекс адаптованих до потреб практики слідчих (розшукових) дій, не-

обхідних для оперативного встановлення невпізаного трупа особи, загиблої внаслідок вчинення воєнного злочину.

Ключові слова: воєнні злочини, ідентифікація особи, експрес-аналіз ДНК, криміналістика, молекулярно-генетична експертиза, спеціаліст, експерт, спеціаліст-криміналіст.

Kavierina T.P., Kryvonos M.V. New challenges of operational establishment (identification) of the identity of an unidentified corpse by DNA.

Along with the difficulty in documenting and proving the pre-trial investigation into war crimes committed by the occupying country, a significant challenge for National Police investigators was the issue of promptly establishing (identifying) the person who died as a result of their commission. Identification of such persons is associated with generally accepted norms of morality, respect for national memory, heroism and respect for fallen patriots, but is not regulated by the current criminal procedure legislation as a separate procedure, and therefore causes a lot of discussion, misunderstanding of the sequence of investigative (search) actions and procedural decision-making. We have investigated a number of problematic issues related to rapid identification of a person, taking into account the changes in criminal procedure legislation which took place in October 2024. It is determined that the process of identification of a person who died as a result of a war crime is directly related to the documentation of the crime itself and may be one of the key ways to form an evidence base. The author outlines the main issues which should be taken into account when planning the sequence of investigative (search) actions during identification of a person, up to the adoption of a procedural decision in the form of a resolution on identification. The author emphasizes the need to fill in the unified DNA database - the Electronic Register of Genomic Information. The author outlines the problematic issues that may arise in the course of rapid identification of a person and suggests ways to solve them. It is emphasized that the amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine introduced by the Law of 09.10.2024 No. 4009-IX, expected by the investigative community, did not simplify, but even complicated the process of identification of unidentified corpses. There are contradictions between the new rules and the current, adapted provisions of criminal procedure law, as well as the definitions and powers of the subjects and parties to criminal proceedings, which require immediate resolution. An unclear distinction between the concepts of “specialist”, ‘criminalist’ and “expert”, as well as an ambiguous interpretation of their powers, may lead to significant procedural consequences that will affect the effectiveness of evidence in criminal proceedings.

Therefore, we will try not only to consider the terminology and organizational issues, but also to propose a set of investigative (detective) actions adapted to the needs of practice, which are necessary for the prompt identification of the unidentified corpse of a person killed as a result of a war crime.

Key words: war crimes, identification, rapid DNA analysis, forensics, molecular genetic examination, specialist, expert, specialist criminalist.

Постановка проблеми: після перших перемог українських захисників у березні-квітні 2022 року, відкриття світові звірств окупантів та їх поплічників на Київщині [2], Сумщині, а згодом Харківщині та Херсонщині, перед правоохоронцями постала необхідність оперативного встановлення (ідентифікації) осіб, яких було вбито та свавільно поховано у масових стихійних похованнях, виявлених на деокупованих територіях [3, 4]. Саме в той період на допомогу вітчизняній криміналістиці прийшла система для швидкої ДНК-ідентифікації ANDE6C Rapid DNA analysis [5], яка протягом 90 хвилин здатна встановити генотип людини і в подальшому порівняти кілька генотипів між собою, ідентифікувавши особу загиблого. Револьюційну для України систему першою отримала Національна поліція України, адаптація та впровадження якої було доручено спеціалістам-криміналістам під час супроводу слідчих (розшукових) дій за фактами документування наслідків вчинення воєнних злочинів [6, 7]. Однак суттєвий недолік в роботі полягав у відсутності нормативної бази застосування такого методу, бо за методикою проведення це було фактично експертне дослідження, однак проведене воно було посадовою особою, яка не була експертом чи спеціалістом і не мала відповідної кваліфікації та допусків, тобто – спеціалістом-криміналістом підрозділу криміналістичного забезпечення, підпорядкованого слідчому управлінню чи відділу поліції.

У вересні 2023 року в процесі врегулювання законодавчих питань у цьому напрямку почалась законотворча робота і 09 жовтня 2024 року, відповідно до положень Закону України «Про

внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо оптимізації діяльності спеціалістів у кримінальному провадженні» (далі – Закону) [1] такі зміни відбулися. Але вони не лише не врегулювали проблемних питань, а й навпаки, закарбували в Законі взаємовиключні поняття. По-перше, не було врегульовано поняття «спеціаліста-криміналіста» та не віднесено його до спеціаліста, у визначенні, викладеному у статті 71 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) [8]. Не зазначено послідовність дій, при проведенні яких результати дослідження за допомогою системи для швидкої ДНК-ідентифікації ANDE6C Rapid DNA analysis мають бути долучені до матеріалів кримінального провадження. По-друге, і найголовніше – взагалі не врегульовано питання поміщення результатів дослідження, отриманих за допомогою системи для швидкої ДНК-ідентифікації ANDE6C Rapid DNA analysis до Електронного реєстру геномної інформації людини (далі – ЕРГІЛ), та не передбачено можливості подальшого використання вилученої геномної інформації для повноцінного порівняння. Наразі геномна інформація, отримана у такий спосіб, поміщується поліцейськими до бази «Слід» Інформаційної телекомунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції» (далі – ІПНП «Слід») [9], результати проведення молекулярно-генетичної експертизи – до Електронного реєстру геномної інформації людини (далі – ЕРГІЛ) [10]. Зазначені інформаційні системи мають абсолютно різні ступені захисту та доступу, що суперечить положенням Порядку проведення обов'язкової державної реєстрації геномної інформації людини, що затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2023 року № 978 «Деякі питання реалізації Закону України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини» [11]. Таким чином інформація, поміщена до ІПНП «Слід» для ідентифікації особи в ЕРГІЛ не використовується.

Стан опрацювання проблематики. Нечисленні дослідження питань оперативного встановлення (ідентифікації) особи невідомого труп обумовлені тим, що ця тема є досить вузькопрофільною. Цікава вона слідчим-практикам та дослідникам-криміналістам, які не лише вказують на необхідність удосконалення окремих норм закону у цій площині, а й намагаються вказати на неузгодженість певних організаційних моментів та правових понять в межах досудового розслідування у кримінальному провадженні, запропонувати шляхи вирішення проблемних питань. Так, Р. Степанюк, досліджуючи зазначену тему, вказує на безумовну революційність експрес-аналізу ДНК, проте підкреслює і суттєві складнощі у правових та організаційних аспектах, пов'язаних з необхідністю забезпечення захисту генетичних даних і встановлення меж втручання в приватне та сімейне життя [12]. Його робота написана ще до внесення змін до Закону, які відбулись в жовтні 2024 року, проте є актуальною. Майже єдине, з чим дозволимо собі не погодитись, це з пропозицією автора застосовувати швидкісний експрес-метод під час проведення оперативно-розшукових заходів для перевірки великої кількості людей на причетність до вчинення кримінального правопорушення, адже такі дії є суттєвим втручанням у приватне життя та суперечать положенням Закону України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини» (далі – Закон про геномну інформацію) [10]. У цьому випадку збір інформації такого характеру вже регламентовано положеннями статті 274 КПК України, в межах негласного отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження [8].

З практичної точки зору особливої уваги заслуговують напрацювання Є. Свободи, Т. Михальчука та О. Шульги, в яких вчені детально виписують алгоритм дій слідчого та спеціаліста-криміналіста, приділяючи суттєву увагу коректності фіксації результатів швидкої ДНК-ідентифікації за допомогою системи ANDE6C Rapid DNA, отриманих під час проведення огляду та оформлення відповідної довідки як додатку до протоколу.

В цьому випадку використовується принцип «матрьошки», коли огляд (місця події чи трупа) вміщує в собі результати іншого огляду (предмету, документа тощо). Такі дії, на думку вчених, регламентуються статтями 84 КПК України «Докази» та ст. 99 КПК України «Документи» [13].

Досить оглядовими та ознайомчими можна вважати статті І.В. Пирого [14], К.О. Чаплинсько-го [15], Є.М. Компанця [16], Ю.О. Черноус та А.В. Лісіцького [17], які безумовно вказують на прогресивність та актуальність методу швидкої ідентифікації особи за допомогою системи для швидкої ДНК-ідентифікації ANDE6C Rapid DNA, одночасно наголошуючи на процесуальній проблематиці її застосування.

Метою дослідження є аналіз відповідності поспішно прийнятих норм Закону практичним аспектам досудового розслідування кримінальних проваджень, а також оцінка ефективності засто-

сування системи швидкого ДНК-аналізу ANDE6C Rapid DNA analysis як інструменту доказування на стадії досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. Для початку пропонуємо звернутися до аналізу подій, що відбулись в період між початком російської агресії та її повномасштабним вторгненням на територію України. Так, 2015 рік відзначився не лише створенням Національної поліції України [18], а й утворенням Експертної служби МВС України [19]. Згодом, для допомоги слідчим органів досудового розслідування в документуванні кримінальних правопорушень при слідчих управліннях Головних управлінь Національної поліції в областях організовано підрозділи криміналістичного забезпечення [20]. Підрозділи досудового розслідування та криміналістичного забезпечення майже два роки функціонували у перехідному стані, без власних відомчих наказів.

Повномасштабна агресія росії додала ще більше викликів слідчим органів досудового розслідування та інспекторам підрозділів криміналістичного забезпечення у документуванні воєнних злочинів, про що нами наголошувалось вище.

Експертна служба МВС України також напрацьовувала законодавчу базу, в тому числі й у напрямку проведення біологічних досліджень. Прийняття Закону України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини» [10] сприяло окресленню меж поняття «геномна інформація» та започаткувало діяльність Електронного реєстру геномної інформації людини (далі – ЕРГІЛ), який став спадкоємцем Центрального обліку генетичних ознак людини (далі – ЦОГОЛ) [10].

Відповідно до Закону – геномна інформація людини – це відомості про генетичні ознаки людини. Державна реєстрація геномної інформації проводиться з дотриманням прав і свобод людини і громадянина та відповідно до таких основних принципів: верховенства права, у тому числі законності та юридичної визначеності; гуманізму; конфіденційності, у тому числі захищеності персональних даних. Метою державної реєстрації геномної інформації є:

- 1) ідентифікація осіб, які вчинили кримінальне правопорушення;
- 2) розшук осіб, зниклих безвісти;
- 3) ідентифікація невпізнаних трупів людей, їх останків та частин тіла людини;
- 4) ідентифікація осіб, які не здатні через стан здоров'я, вік або інші обставини повідомити інформацію про себе.

Державна реєстрація геномної інформації полягає у внесенні до Електронного реєстру відомостей про генетичні ознаки людини та визначених цим Законом знеособлених персональних даних про особу.

Відомості, що містяться в Електронному реєстрі, є інформацією з обмеженим доступом та не підлягають оприлюдненню.

Таким чином, поміщена до ЕРГІЛ інформація не підлягає розголошенню стороннім особам, адже належить до матеріалів досудового розслідування та може бути повідомлена, крім слідчого, лише особі, яка є носієм такої інформації чи стосовно якої ця інформація стосується.

У випадку ж напрацювання геномної інформації спеціалістом-криміналістом з використанням системи для швидкої ДНК-ідентифікації ANDE6C Rapid DNA під час документування злочинів чи встановлення (ідентифікації) невпізнаної особи, яка загинула внаслідок воєнного злочину, така інформація поміщується до ІПНП «Слід», доступ до якої має значна кількість посадових осіб Національної поліції України, діяльність яких не завжди пов'язана з досудовим розслідуванням у кримінальному провадженні, таких, як інспектор підрозділу інформаційних технологій чи підрозділу організаційно-аналітичного забезпечення, що становить загрозу витоку здобутої інформації з фактично обмеженим доступом. Крім того, немає законних підстав для поміщення такої інформації до ЕРГІЛ, а відтак її використання для встановлення (ідентифікації) особи. Це призводить до того, що суттєві матеріальні ресурси, витрачені на придбання видаткових матеріалів та реактивів, необхідних для проведення таких досліджень, фактично втрачаються.

У випадку використання системи для швидкої ДНК-ідентифікації ANDE6C Rapid DNA експертним підрозділом, а вони використовуються експертами науково-дослідних інститутів судової експертизи Міністерства юстиції України для проведення молекулярно-генетичних експертиз, такої проблеми не виникає, адже підсумковим документом такого дослідження є висновок експерта з правом поміщення закріплених у ньому результатів до ЕРГІЛ.

Врегулювати це питання можна лише шляхом внесення відповідних змін до Закону про геномну інформацію, надавши право і спеціалістам-криміналістам поміщати результати досліджень,

отриманих з використанням системи для швидкої ДНК-ідентифікації ANDE6C Rapid DNA. Однак і тут маємо іншу проблему, яка є більш серйозною.

Зміни до КПК України [1] мали б надати спеціалісту право ідентифікувати особу [1], але чи можна ототожнювати поняття «спеціаліст» та «спеціаліст-криміналіст»?

Відповідно до положень статті 71 КПК України, до прав спеціаліста, а ним у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати консультації, пояснення, довідки, висновки та інші документи під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок [8], додалося, серед іншого, право надавати довідки, висновки з питань, що належать до сфери його знань, щодо ідентифікації особи ...[8].

Отже, в межах чинного Закону, довідка чи висновок про ідентифікацію особи може бути складена спеціалістом на підставі результатів дослідження біологічного матеріалу (кісткової тканини, крові, букального епітелію, вилучених з предмета-носія – клітин з ядрами тощо) із застосуванням системи експрес-аналізу ДНК на основі технології RAPID DNA – «ANDE 6 C» або іншого методологічно доступного та впровадженого (законного) способу дослідження. Такі довідки чи висновки у відповідності до положень ч. 4 ст. 238 КПК України мають стати підставою для складання слідчим постанови про встановлення особи невідомого трупа і його видачі рідним або представникам військової частини для організації поховання. Така видача відбувається лише з письмового дозволу прокурора і тільки після проведення судово-медичної експертизи та встановлення причини смерті. А під час здійснення кримінального провадження у порядку, передбаченому статтею 615 КПК України, повноваження щодо видачі трупа має ще й слідчий [8]. Як правило, до моменту закінчення ідентифікації особи, судово-медичну експертизу вже проведено і відомості щодо причини смерті або неможливості її встановлення зазначено судово-медичним експертом.

При цьому слідчий також складає постанову про встановлення особи невідомого трупа на підставі висновків молекулярно-генетичної експертизи у випадках, коли йдеться про переважно генетичну ідентифікацію і проведення порівняльних молекулярно-генетичних досліджень.

Чи є суттєва різниця цих двох документів і чи мають вони рівнозначну силу? Якщо підійти ретельніше до аналізу статусу спеціаліста та експерта, то слід звернути увагу на те, що експерт, відповідно до положень статті 384 КК України несе кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок [21], а спеціаліст, який складає довідку – такої відповідальності не несе, однак відповідно до п. 2 ст. 72 КПК за завідомо неправдивий висновок спеціаліст несе відповідальність, встановлену законом [8].

З наведеного робимо висновок про те, що результати дослідження спеціаліста мають бути оформлені висновком спеціаліста.

Крім того, жодним законом чи підзаконним нормативно-правовим актом не визначено те, чи може бути спеціалістом у кримінальному провадженні особа, яка обіймає посаду спеціаліста-криміналіста та виконує свої повноваження відповідно до Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні [22] (далі – Інструкції), маючи не спеціальну освіту в галузі біології чи медицини, а юридичну чи вищу освіту за спеціальністю «Правоохоронна діяльність», тобто не маючи необхідного обсягу спеціальних знань. Такий посадовій особі, відповідно до положень Інструкції [22], затвердженій наказом МВС України не надано права надавати довідки, висновки з питань, що належать до сфери його знань в частині встановлення (ідентифікації) особи, що прописано в КПК України. Адже спеціаліст-криміналіст працює з системою експрес-аналізу ДНК на основі технології RAPID DNA – «ANDE 6 C» в межах своєї професійної діяльності. Тобто, норми проаналізованих нами нормативно-правових актів (наказу МВС України та Закону) не приведено у відповідність із чинним законодавством України.

Через надмірне навантаження на заклади судово-медичної експертизи, неможливість тривалого зберігання тіл загиблих осіб та їх постійне поповнення, слідчі поліції почали практикувати негенетичну ідентифікацію тіл загиблих осіб шляхом проведення їх візуального впізнання. Пов'язано це з тим, що у слідчій практиці непоодинокими є випадки, коли тіло з гнилісними змінами зберігає на собі ознаки татуювань, рубців, родимих плям та інших особливих ознак, вказаних особою, яка його впізнає, зафіксованих у протоколі допиту як ідентифікаційних. У такому разі проведення впізнання тіла загиблого за сукупністю ідентифікуючих його ознак вважаємо допустимим. Результати досліджень, проведених з використанням системи для швидкої ДНК-іденти-

фікації ANDE6C Rapid DNA, викладені у висновку спеціаліста, можуть допомогти зняти сумніви щодо встановлення (ідентифікації) особи невідомого труп, які можуть виникнути як у слідчого так і у особи, яка впізнає загиблого.

У разі отримання негативного результату при застосуванні системи експрес-аналізу ДНК на основі технології RAPID DNA – «ANDE 6 C» її не можна буде перевірити за допомогою Електронного реєстру геномної інформації людини з причин того, що вона туди не вноситься. У такому випадку генетична ідентифікація особи має проводитись «по великому колу», шляхом проведення кількох молекулярно-генетичних експертиз, що займає значний час і має інші негативні наслідки.

Висновки. Наразі логічними є висновки про те, що на сьогоднішній день процес встановлення (ідентифікації) особи невідомого труп за допомогою можливостей системи експрес-аналізу ДНК на основі технології RAPID DNA – «ANDE 6 C» практично не відбувається. Основною причиною цього є відсутність відповідних змін в діяльність спеціалістів-криміналістів органів досудового розслідування. Під великим сумнівом також перебуває самостійність довідки спеціаліста як документа, виданого особою, що не має спеціальної освіти, а лише виконує функціональні обов'язки відповідно до посадової інструкції та відомчих наказів МВС України, норми яких не приведено у відповідність до положень КПК України. Довідка спеціаліста – криміналіста має наразі лише силу допоміжного, у сукупності з іншими доказами, документа, який варто долучити до протоколу огляду (в нашому випадку це має бути протокол огляду трупа) на підставі якого є можливість скласти постанову про впізнання особи, і лише у тих випадках, коли така довідка стане додатком до протоколу впізнання трупа за ознаками, які виявлено на тілі під час його дослідження.

Систематизація ПНП «Слід» та ЕРГІЛ має врешті-решт відбутись, адже поміщення закритої беззаперечно ідентифікуючої особи інформації до широкодоступної бази даних є суттєвим порушенням чинного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо оптимізації діяльності спеціалістів у кримінальному провадженні. Закон України від 09.10.2024 № 4009-IX. Верховна Рада України. URL: (дата звернення 01.04.2025).
2. Звірства російської армії в Україні: колективна вина росіян чи особисто Путіна? *Онлайн-медіа Міністерства оборони України*: [сайт]. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/02/21/top-20-voynnyh-zlochyniv-rashystiv-pid-chas-shyrokomasshtabnoyi-agresiyi-proti-ukrayiny/> (дата звернення 27.03.2025)
3. Топ-20 воєнних злочинів рашистів під час широкомасштабної агресії проти України. *Онлайн-медіа Міністерства оборони України*: [сайт]. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/02/21/top-20-voynnyh-zlochyniv-rashystiv-pid-chas-shyrokomasshtabnoyi-agresiyi-proti-ukrayiny/> (дата звернення 27.03.2025)
4. Геноцид: звірства російської армії в Україні. *ТОВ Інформаційне агентство «Район ін юа»*: [сайт]. URL: <https://rayon.in.ua/news/505137-genotsid-zvirstva-rosiyskoi-armii-v-ukraini-18> (дата звернення 27.03.2025)
5. Ідентифікація жертв, коли ANDE готова допомогти. *Офіційний сайт ANDE*: [сайт]. URL: <https://www.ande.com/> (дата звернення 27.03.2025)
6. Поліції Харківщини передали сучасні комплекси для ДНК-експертиз: як вони полегшать ідентифікацію ексгумованих: *Суспільно-політичне інформаційне інтернет-видання «Суспільне Мовлення»*: [сайт]. URL: <https://suspilne.media/kharkiv/341532-policii-harkivsini-predali-sucasni-kompleksi-dla-dnk-ekspertiz-ak-voni-polegsat-identifikaci-eksgumovanih/> (дата звернення 01.04.2025).
7. Україна може ідентифікувати загиблих за ДНК за лічені години. Як це відбувається. *Онлайн-медіа BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64833721> (дата звернення 01.04.2025).
8. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#top> (дата звернення 01.04.2025).

9. Інструкція з формування та ведення інформаційної підсистеми «СЛІД» інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України»: затв. наказом МВС України від 16.03.2020 № 257. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0319-20#top> (дата звернення 02.04.2025).
10. Про державну реєстрацію геномної інформації людини: Закон України від 09.07.2022 № 2391- IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2391-20#top> (дата звернення 02.04.2025).
11. Порядок проведення обов'язкової державної реєстрації геномної інформації людини: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2023 року № 978 «Деякі питання реалізації Закону України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/978-2023-%D0%BF#top> (дата звернення 02.04.2025)
12. Степанюк Р. Експрес-аналіз ДНК у розслідуванні кримінальних правопорушень. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 2. С. 247–254.
13. Свобода Є.Ю., Михальчук Т.В., Шульга О.О. Технологія швидкісного встановлення ДНК-профілю-RapidDNA. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Т. 3. № 81. С. 150–156. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.22>.
14. Пиріг І.В. Експертне забезпечення досудового розслідування в системі державної безпеки України в умовах російської агресії. *Державна безпека України в умовах російської агресії: актуальні питання експертно-криміналістичного та науково-технічного забезпечення*: зб. матеріалів Всеукр.наук.-практ.конф.(м. Київ, 22 серп. 2023 р.): у 2-х т. Київ: ІСТЕСБУ, 2023. Т. 2. С. 95–99.
15. Чаплинський К.О. Особливості застосування технічного приладу Rapid DNA «ANDE» у правоохоронній практиці. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 10.11.2023). Харків, 2023. С. 402–405.
16. Компанець Є. М. Висновок спеціаліста як передумова доказування порушення прав інтелектуальної власності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 318–323. DOI: 10.36695/2219-5521.2.2020.60.
17. Черноус Ю.М., Лісіцький А.В. Спеціальні знання у кримінальному провадженні: поняття, зміст, форми реалізації під час розслідування кримінальних правопорушень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 477–480.
18. Про утворення Національної поліції України: постанова Кабінету Міністрів України від 02.09.2015 № 641. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/641-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення 02.04.2025).
19. Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України: затв. наказом МВС України від 03.11.2015 № 1343 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15#Text> (дата звернення 27.03.2025).
20. Про організацію діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України: наказ МВС України від 06.07.2017 № 570. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17#Text> (дата звернення 02.04.2025).
21. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 02.04.2025).
22. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: затв. наказом МВС України від 07.07.2017 № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text> (дата звернення 27.03.2025).

УДК: 343.98

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.53>

ПОПЕРЕДНЄ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Коваленко А.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
публічної безпеки громад
факультету № 2
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3665-0147
e-mail: new4or@gmail.com*

Коваленко А.В. Попереднє дослідження доказів у кримінальному провадженні.

Статтю присвячено з'ясуванню сутності попереднього дослідження доказів у кримінальному провадженні та висвітленню основних процесуальних і криміналістичних засобів такої діяльності. Наголошено, що опрацювання джерел (носіїв) доказової інформації та отримання від них релевантних відомостей здійснюється суб'єктами доказування як у залі судового засідання (судове дослідження) та і за її межами. Запропоновано відійти від класичного вузького підходу до тлумачення поняття «попереднє дослідження». Аргументовано, що сукупність позасудових неекспертних практичних дій та когнітивних операцій суб'єктів доказування щодо опрацювання джерел (носіїв) доказової інформації, отримання від них і з'ясування змісту відомостей про обставини, що мають значення для кримінального провадження, варто вважати попереднім дослідженням доказів. Визначено об'єкти, суб'єкти та предмет попереднього дослідження доказів, класифіковано таку діяльність за низкою процесуально та криміналістично значущих підстав. Розмежовано попереднє, експертне та судове дослідження доказів. Наголошено, що безпосереднє попереднє дослідження доказів здійснюється шляхом органолептичного сприйняття ознак відповідних первинних джерел (носіїв) доказової інформації, а опосередковане – шляхом ознайомлення з похідними доказами, які несуть відомості про оригінальний об'єкт. Показано, що основним процесуальним засобом попереднього дослідження речей, документів, трупів та комп'ютерних даних є огляд; тіла живої людини – освідчування, слідчий експеримент та пред'явлення для впізнання. Наголошено, що ідеальні сліди пам'яті особи досліджуються одночасно із їх збиранням у межах допиту та низки змішаних слідчих (розшукових) дій. Аргументовано, що суб'єкти доказування можуть досліджувати докази й у непроцесуальній формі (за окремими винятками). До форм попереднього дослідження також віднесено ознайомлення з доказами, відкритими іншою стороною в порядку ст.ст. 184, 221, 290 КПК України. Наголошено на перспективності наукової розробки кримінальних процесуальних та криміналістичних засобів судового дослідження доказів.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, доказування, попереднє дослідження, докази, слідчі (розшукові) дії, криміналістична тактика, відкриття матеріалів.

Kovalenko A.V. Preliminary examination of evidence in criminal proceedings.

The article is devoted to clarifying the essence of the preliminary examination of evidence in criminal proceedings and highlighting the main procedural and forensic means of this activity. It is emphasized that the processing of sources (carriers) of evidentiary information and the extraction of relevant data from them is carried out by the parties to the proof both in the courtroom (judicial examination) and beyond it. A departure from the classical narrow approach to interpreting the concept of “preliminary examination” is proposed. It is argued that the totality of non-judicial, non-expert practical actions and cognitive operations performed by the parties to the proof, aimed at processing the sources (carriers) of evidentiary information, obtaining and clarifying the content of information about circumstances relevant to criminal proceedings, should be considered as a preliminary examination of evidence. The

objects, subjects, and subject matter of the preliminary examination of evidence are defined, and this activity is classified according to several procedurally and forensically significant criteria. A distinction is drawn between preliminary, expert, and judicial examination of evidence. It is emphasized that direct preliminary examination of evidence is carried out through organoleptic perception of the characteristics of relevant primary sources (carriers) of evidentiary information, while indirect examination is conducted by reviewing derivative evidence that contains information about the original object. It is shown that the main procedural means of preliminary examination of physical objects, documents, corpses, and computer data is inspection; of a living person's body – human body inspection, investigative experiment, and line-up. It is emphasized that ideal traces preserved in a person's memory are examined simultaneously with their collection during interrogation and a range of mixed investigative (search) actions. It is substantiated that the parties to the proof may examine evidence in non-procedural forms as well (with certain exceptions). Forms of preliminary examination also include familiarization with evidence disclosed by the other party in accordance with Articles 184, 221, and 290 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The article emphasizes the prospects for the scientific development of procedural and forensic means of judicial examination of evidence.

Key words: criminal proceedings, pre-trial investigation, proof, preliminary examination, evidence, investigative (search) actions, forensic tactics, disclosure of evidence.

Постановка проблеми. Однією з операцій уповноважених суб'єктів із доказами (доказовою інформацією, її джерелами та/або носіями) є їх дослідження, тобто отримання й з'ясування змісту доказових відомостей, які можуть бути використані для встановлення релевантних обставин кримінального провадження.

Очевидно, що основною формою дослідження доказів є саме судове, адже тільки за його результатами може бути сформоване внутрішнє переконання суду – суб'єкта, який уповноважений вирішити кримінально-правовий спір по суті і, таким чином, виконати основне завдання конкретного кримінального провадження. Водночас дослідження доказів відбувається також і за межами зали судового засідання, зокрема й на стадії досудового розслідування. Така діяльність уповноважених осіб в цілому призначена саме для забезпечення можливості подальшого судового дослідження тих доказів, які суб'єкти доказування вирішать використовувати на обґрунтування власних правових позицій у судовому провадженні. Зауважимо, що в спеціальній літературі та в чинному кримінальному процесуальному законодавстві відсутня єдина назва для таких поза- й досудових форм дослідження доказів. Пропонуємо застосувати дещо неортодоксальний підхід та об'єднати згадані форми опрацювання джерел (носіїв) доказових відомостей під загальним терміном «попереднє дослідження доказів», що, вочевидь, потребує окремого обґрунтування.

Стан опрацювання проблематики. У вітчизняній криміналістичній літературі категорія «попереднє дослідження» є традиційною та, переважно, тлумачиться достатньо вузько як процес отримання спеціалістом чи слідчим орієнтуючої (тобто, недоказової) інформації від певних криміналістично значущих матеріальних об'єктів із використанням спеціальних знань і специфічних науково-технічних засобів, зокрема шляхом їх «експрес-аналізу» за допомоги певних приладів та/або реактивів (В.В. Арешонков [1, с. 143, 147], О.В. Бишевец [2, с. 213], О.О. Волобуєва [3, с. 14], В.В. Коваленко [4, с. 41] А. Лазебний [5, с. 132], Б. Є. Лук'янчиков та Є.Д. Лук'янчиков [6, с. 4], І.В. Пиріг [7, с. 53] М.Г. Щербаківський [8, с. 53] та ін. вчені).

Водночас у наукових колах спостерігається й тенденція до більш широкого тлумачення аналізованого нами терміна (а також поняття «криміналістичне дослідження», яке іноді використовується синонімічно «попередньому»). Наприклад, на думку М.В. Салтєвського [9, с. 311], В.І. Алексейчук [10, с. 58–59] та В.Ю. Шепітька [11, с. 162] «попереднє дослідження» можна певною мірою ототожнити із детальним органолептичним та/або інструментальним опрацюванням матеріальних об'єктів під час їх огляду. З погляду В.Ю. Шепітька об'єктом попереднього дослідження можуть також виступати й показання, які досліджуються слідчим шляхом їх зіставлення з іншими даними, наявними в його розпорядженні [11, с. 326].

Підтримуючи другу групу науковців наголосимо, що відхід від традиційного тлумачення аналізованого поняття ще не був належним чином обґрунтований у вітчизняних доктринальних джерелах. Окрім того, висвітлення потребує процесуальний режим і криміналістичні засоби такої форми дослідження доказів.

Тому **метою** цієї статті є з'ясування сутності, а також основних засобів попереднього дослідження доказів у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. В.М. Ревака слушно зауважив, що вказівку на можливість проведення вимірювань у межах огляду місця події, яка існувала у ч. 3 ст. 191 КПК України 1960 року, варто тлумачити як складову дослідження об'єктів під час проведення такої процесуальної дії [12, с. 184]. Аналогічні положення наявні й у чинному КПК України: під час обшуку (ч. 7 ст. 236), огляду (ч. 7 ст. 237), огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією (ч. 6 ст. 239), слідчого експерименту (ч. 2 ст. 240) дозволяється здійснювати вимірювання. Що цікаво, в усіх наведених нормах вимірювання поставлене законодавцем в один ряд зі способами фіксації криміналістично значущої інформації: фотографуванням, звуко- чи відеозаписом, складанням планів і схем, виготовленням графічних зображень оглянутого місця чи окремих речей, виготовлення відбитків та зліпків (ч. 7 ст. 237 КПК України) та може здійснюватися як слідчим, дізнавачем, прокурором самостійно, так і залученим спеціалістом.

Крім того, під час проведення огляду дозволяється «оглядати і вилучати речі і документи, які мають значення для кримінального провадження», а під час обшуку «оглядати і вилучати документи, тимчасово вилучати речі, які мають значення для кримінального провадження». Указані правомочності сторони обвинувачення ми пропонуємо тлумачити як можливості проведення детального огляду виявлених під час проведення цих слідчих (розшукових) дій об'єктів. У цьому контексті цінною є позиція В. Г. Гончаренка, який писав, що кваліфікований та проведений слідчим із використанням науково-технічних засобів огляд, результати якого мають визначене законом процесуальне значення, являє собою головний спосіб пізнання та доказування під час розслідування кримінальних правопорушень [13, с. 30]. Тому можливість проведення детального огляду виявлених слідчим, дізнавачем чи прокурором об'єктів ми схильні розуміти саме як форму їх дослідження.

Аналізуючи значення терміна «попереднє дослідження», Є.Д. Лук'янчиков, Б.Є. Лук'янчиков та О.Б. Микитенко зауважують, що, судячи з його назви, таке дослідження чомусь передуює – експертному чи судовому дослідженню. Проте, на думку цитованих науковців, наведений підхід є сумнівним, адже в деяких випадках після таких досліджень відпадає потреба в проведенні будь-яких інших [14, с. 45], з чим важко повною мірою погодитися. На нашу думку попереднє дослідження є необхідною умовою для подальшого використання доказів суб'єктами доказування. Саме за його результатами приймаються рішення щодо необхідності (або її відсутності) призначати судові експертизи, проводити наступні процесуальні дії для перевірки наявних і збирання нових доказів та, нарешті, подання чи неподання окремих доказів судові для їх судового дослідження. Головним призначенням попереднього дослідження є сприяння подальшому «основному» судовому дослідженню. При всьому, називати цей різновид дослідження доказів «досудовим» не варто, адже така назва асоціюється насамперед зі стадією досудового розслідування та, очевидно, не охоплює непроцесуальне позасудове дослідження доказів сторонами провадження на стадії судового розгляду, котре здійснюється як елемент підготовки до дослідження таких доказів у суді або їх обговорення на судових дебатах.

З урахуванням викладеного вважаємо за доцільне застосувати широкий підхід до тлумачення поняття «попереднє дослідження доказів» і пропонуємо розуміти його як сукупність позасудових неекспертних практичних дій та когнітивних операцій суб'єктів доказування щодо опрацювання джерел (носіїв) доказової інформації, отримання від них і з'ясування змісту відомостей про обставини, що мають значення для кримінального провадження.

Об'єктами попереднього дослідження доказів є матеріалізовані джерела (носії) потенційно доказової інформації (фактичних даних). Якщо певний матеріальний об'єкт (річ або документ) досліджується одночасно з його виявленням і закріпленням у формі вилучення (тобто збиранням), він ще не має процесуального (доказового) статусу та є матеріальним джерелом (носієм) потенційно доказової інформації. Статусу процесуального джерела доказів (речового доказу або письмового документа) такий об'єкт може набути вже за результатами його попереднього дослідження в межах детального огляду. В інших випадках попередньому дослідженню підлягають предмети, які вже набули доказового статусу, унаслідок їх збирання (отримання) в порядку, передбаченому ст. 93 КПК України. Специфічними об'єктами попереднього дослідження є тіла живих людей і тварин та трупи, які не набувають статусу процесуальних джерел доказів, проте можуть виступати цінними джерелами (носіями) доказової інформації. У межах дослідження

ідеальних слідів пам'яті особи уповноважені суб'єкти безпосередньо сприймають їх вербальний (словесний) вираз в усній або письмовій формі.

Суб'єктами попереднього дослідження доказів є суб'єкти доказування у кримінальному провадженні, крім слідчого судді й суду, які не мають права ознайомлюватися з доказами та їх змістом за межами судового розгляду. Допомогу з виявленням та осмисленням характеристик досліджуваних об'єктів можуть надавати залучені спеціалісти, які, проте, не набувають статусу суб'єктів доказування.

Предметом попереднього дослідження є (потенційно) доказові відомості (фактичні дані), які містяться в досліджуваному джерелі (носії) та які можуть бути використані для встановлення наявності чи відсутності фактів, що мають значення для кримінального провадження. За результатами попереднього дослідження доказу може бути здійснена його оцінка на предмет належності, достовірності й допустимості, прийняте рішення про потребу проведення його подальшого експертного дослідження, а також про можливість його використання під час досудового розслідування та в судовому провадженні [15, с. 287–288].

Попереднє дослідження доказів можна класифікувати за низкою підстав: 1) за суб'єктами здійснення: стороною обвинувачення, стороною захисту, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження); 2) за характером взаємодії з джерелом (носієм) даних: безпосереднє та опосередковане; 3) за стадією провадження: до його початку (виключно в межах невідкладного огляду місця події), під час досудового розслідування, позасудове дослідження на стадії судового розгляду; 4) за процесуальною формою (процесуальне та непроцесуальне); 5) за порядком здійснення (первинне, повторне); 6) за критерієм участі спеціаліста (кваліфіковане й некваліфіковане) тощо.

Безпосереднє попереднє дослідження доказів суб'єктами доказування здійснюється шляхом органолептичного сприйняття ознак їх матеріалізованих джерел (носіїв). У межах цієї діяльності уповноважені особи застосовують низку методів і прийомів пізнання, заснованих на функціонуванні органів відчуття людини та її когнітивній розумовій діяльності. Домінуючим при цьому виступає метод спостереження, який за потреби доповнюється вимірюванням, порівнянням, експериментом тощо [16, с. 152]. Для поглибленого вивчення об'єктів, а також при опосередкованому дослідженні доказів широко використовуються логічні методи та інші пізнавальні прийоми, зокрема аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія тощо, характерні для всього процесу пізнання [17, с. 545].

Якщо попереднє дослідження доказів здійснюється в межах і в порядку процедур, визначених чинним кримінальним процесуальним законодавством, його варто називати процесуальним.

Для сторони обвинувачення основною процесуальною формою попереднього дослідження речових доказів (включаючи речові докази – документи) та їх матеріальних джерел під час досудового розслідування є огляд. Так, відповідно до ч. 2 ст. 100 КПК України, речові докази, які отримані або вилучені слідчим (дознавачем), прокурором, оглядаються, фотографуються та докладно описуються в протоколі огляду. Крім того, закон зобов'язує сторону обвинувачення фіксувати за допомогою фотографування чи відеозапису та докладно описувати [в протоколі огляду] об'єкти, визначені ч. 6 ст. 100 КПК України: речові докази, що не містять слідів кримінального правопорушення, у вигляді предметів, великих партій товарів, зберігання яких через громіздкість або з інших причин неможливо без зайвих труднощів або витрати по забезпеченню спеціальних умов зберігання яких співмірні з їх вартістю, а також речові докази у вигляді товарів або продукції, що піддаються швидкому псуванню.

Процесуальною формою попереднього дослідження стороною обвинувачення письмових документів (за аналогією з речовими доказами) є їх огляд. І хоча ст. 100 КПК України прямо не вимагає оглядати отримані стороною обвинувачення документи, практика пішла саме таким шляхом, що ми вважаємо правильним. Комп'ютерні дані, тобто електронні (цифрові) документи, досліджуються шляхом сенсорного сприйняття їх аудіовізуального виразу з обов'язковим використанням комп'ютерної техніки за правилами огляду комп'ютерних даних (ч. 2 ст. 237 КПК України).

Процесуальною формою попереднього дослідження тіла живої людини є освідчення в порядку ст. 241 КПК України (у межах цієї процесуальної дії досліджується й одяг та деякі аксесуари особи), а також слідчий експеримент (ст. 240 КПК України) та, певною мірою, пред'явлення особи для впізнання (ст. 228 КПК України). Процесуальне попереднє дослідження трупів здійснюється у формі їх огляду в порядку ст. ст. 238, 239 КПК України.

Висновки експертів (та спеціалістів), а також інші процесуальні документи (наприклад, протоколи С(Р)Д) попередньо досліджуються як письмові документи шляхом їх прочитання та візуального сприйняття їх ілюстративних додатків у непроцесуальний спосіб. При всьому, отримання висновку експерта, ознайомлення з ним та пізнання, завдяки його змісту, ознак певного кримінально-релевантного об'єкта ми вважаємо складовими експертного дослідження доказів, яке було детально розглянуте нами окремо [18].

Дещо специфічними в цьому плані є відомості, які містяться в пам'яті підозрюваних, потерпілих та свідків (тобто ідеальні сліди кримінального правопорушення). Така інформація сприймається й аналізується суб'єктами доказування одночасно з її збиранням під час проведення допиту, як єдиного способу формування показань, у порядку ст. ст. 224, 226, 232 КПК України. Вербальна доказова інформація також може отримуватися й досліджуватися під час проведення пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту та інших змішаних процесуальних дій, проте такі відомості не набувають доказового значення як показання.

Процесуальні джерела доказів, характерні для кримінального провадження щодо кримінальних проступків, є похідними від класичних, визначених ч. 2 ст. 84 КПК України. Водночас, через суттєві прогалини в чинному законодавстві, названі ст. 298-1 КПК України процесуальні джерела на практиці майже не використовуються. За аналогією припустимо, що пояснення мають отримуватися й досліджуватися за правилами формування показань, висновки спеціалістів та результати медичного освідчення – у порядку дослідження письмових документів, показання технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису – за правилами дослідження комп'ютерних даних (електронних (цифрових) документів).

При всьому, попереднє дослідження матеріальних об'єктів стороною обвинувачення може здійснюватися як у формі окремої процесуальної дії, так і як складова інших дій, у межах яких цей доказ було зібрано (обшук, огляд місця події, тимчасовий доступ до речей і документів тощо). Наприклад, документ або інший матеріальний об'єкт, вилучений під час проведення огляду місця події, за сприятливих умов може бути детально оглянутий на місці з фіксуванням усіх його суттєвих ознак у відповідному протоколі. Водночас, як зауважує В.О. Малярова, з метою більш ретельного дослідження нерідко виникає потреба провести повторний детальний огляд об'єктів і після того, як вони були оглянуті за місцем виявлення [19, с. 285]. На думку М.Є. Шумила, огляд предметів і документів у кабінеті слідчого із застосуванням науково-технічних засобів в умовах спокійної обстановки, зосередженості дає змогу глибше вивчити стан, властивості, ідентифікаційні ознаки слідів, предметів, усебічно оцінити їх у системі доказових матеріалів [17, с. 548]. До того ж у випадку, якщо під час проведення основної процесуальної дії можливість детально оглянути такий об'єкт була відсутня, він може бути досліджений шляхом проведення додаткового огляду за місцем проведення досудового розслідування. Аналогічно й зовнішнє дослідження трупа може бути здійснено як за місцем його виявлення, так і за місцем його зберігання.

Крім того, закон жодним чином не забороняє слідчому, дізнавачу та прокурору здійснювати непроцесуальне попереднє дослідження зібраних ними доказів (читати документи, переглядати та прослуховувати відео-, аудіозаписи, візуально спостерігати речові докази тощо). Винятком із цього правила є матеріальні об'єкти, які зберігаються в сторони обвинувачення в належному упакованні, адже їх дослідження може здійснюватися виключно в процесуальний спосіб. Порушення цілісності пакування без фіксування цієї процедури в протоколі огляду та подальшого перепакування напевне призведе до визнання такого об'єкта недопустимим доказом у судовому провадженні.

Своєю чергою, сторона захисту, потерпілий та представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, під час та після збирання доказів у спосіб, дозволений законом, також здійснюють їх органолептичне попереднє дослідження, тобто пізнають (отримують) інформацію від таких об'єктів для її подальшого використання. Закон не встановлює конкретних вимог щодо способу, у який реалізується таке дослідження. Очевидно, для цього використовуються відчуття згаданих осіб, у першу чергу зір, слух та дотик (останнє є особливо важливим для осіб з вадами зору, які читають текст, виконаний шрифтом Брайля).

Окрім того, сторони провадження, потерпілий та представник юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, також мають процесуальні можливості досліджувати

докази, сформовані іншими суб'єктами доказування у межах та за результатами процедур відкриття матеріалів кримінального провадження (ч. 2 ст. 184, ч. 1 ст. 221, ст. 290 КПК України).

Висновки. З урахуванням викладеного, попереднє дослідження доказів пропонується розуміти як сукупність позасудових неекспертних практичних дій та когнітивних операцій суб'єктів доказування щодо опрацювання джерел (носіїв) доказової інформації, отримання від них і з'ясування змісту відомостей про обставини, що мають значення для кримінального провадження. Така форма дослідження може здійснюватися усіма суб'єктами доказування, крім слідчого судді та суду. Попереднє дослідження речей та фізичних документів здійснюється в процесуальному режимі їх огляду шляхом сенсорного сприйняття, застосування науково-технічних засобів, а також специфічних тактичних прийомів. Процесуальною формою попереднього дослідження комп'ютерних даних є огляд, котрий проводиться шляхом сприйняття аудіовізуального виразу таких даних після їх обробки комп'ютерною технікою. Основним процесуальним засобом попереднього дослідження тіла живої людини є освідування, а трупа – його огляд. Під час указаних процесуальних дій суб'єкти доказування сенсорно та з використанням науково-технічних засобів сприймають криміналістично значущі ознаки тіла людини. Функціональні ознаки зовнішності живої особи досліджуються під час проведення слідчого експерименту чи освідування із застосуванням відповідних тактичних прийомів проведення цих С(Р)Д. Попереднє дослідження ідеальних слідів пам'яті особи здійснюється у межах допиту (із формуванням показань), слідчого експерименту, пред'явлення для впізнання та інших процесуальних дій (із формуванням протоколів та пояснень особи) на основі низки тактичних прийомів спілкування й психологічного впливу. Різновидом попереднього дослідження доказів також є ознайомлення з матеріалами, відкритими іншою стороною в порядку ст. ст. 184, 221, 290 КПК України. Окрім того, попереднє дослідження доказів може здійснюватися й у непроцесуальній формі, зокрема у межах підготовки суб'єкта доказування до участі в судовому розгляді.

З урахуванням викладеного перспективним видається доктринальне опрацювання суті, процесуальних та криміналістичних засобів судового дослідження доказів у кримінальному судочинстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арешонков В.В. До питання структури техніко-криміналістичних досліджень. *Юридичний бюлетень*. 2020. Вип. 15. С. 141–148. DOI: <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.15.19>.
2. Бишевец О.В. Використання спеціальних знань у доказуванні в кримінальних провадженнях. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 209–215.
3. Волобуєва О.О. Взаємодія слідчого з фахівцями під час збору інформації про особу, що скоїла злочин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2006. 22 с.
4. Коваленко В.В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій: Монографія. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. 208 с.
5. Лазебний А. Форми використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів проти громадського порядку. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2015. Aug. С. 131–134.
6. Лук'янчиков Б.Є., Лук'янчиков Є.Д. Використання спеціальних знань у дослідчому провадженні. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2010. № 1. С. 1–8. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2010/n1/10lbeudp.pdf>.
7. Пиріг І.В. Теоретичні основи експертної діяльності органів внутрішніх справ: монографія. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2011. 312 с.
8. Криміналістика: криміналістична техніка: навч. посіб. / Р.Л. Степанюк, В.О. Гусева, В.В. Кікінчук та ін. Харків: ХНУВС, 2023. 388 с.
9. Салтевський М.В. Криміналістика. Підручник: У 2-х ч. Ч. 1. Харків: Консум, Основа, 1999. 416 с.
10. Алексєйчук В.І. Огляд місця події: тактика і психологія: дис. ... канд. юрид. наук : 12:00:09. Харків, 2007. 240 с.
11. Криміналістика: підруч. / В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін.: за ред. В. Ю. Шепітька. 5-те вид. переробл. та допов. Київ: Ін Юре, 2016. 640 с.
12. Ревака В.М. Попереднє дослідження об'єктів у стадії порушення кримінальної справи. *Правова держава*. 2009. № 11. С. 183–189.
13. Гончаренко В. Г. Науково-технічні засоби в слідчій практиці : монографія. Київ : Вища школа, 1984. 150 с.

14. Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є., Микитенко О.Б. Попереднє дослідження слідової інформації в процесі розслідування. *Проблеми європейської та світової безпеки: правові вектори*: матеріали круглого столу (Київ, 10 травн. 2023 р.). Київ: КПП ім. Ігоря Сікорського, 2023. С. 41–46.
15. Коваленко А.В. Криміналістичне вчення про збирання, дослідження та використання доказів у кримінальному провадженні: монографія. Київ: Алерта, 2024. 558 с.
16. Весельський В.К. Концептуальні основи тактики слідчих дій (слідчий огляд, допит, призначення і проведення судових експертиз). *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 2. С. 151–158.
17. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 19: Кримінальний процес, судоустрій, прокуратура та адвокатура / редкол.: В.Т. Нор (голова) та ін.; Нац. акад. прав, наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2020. 960 с.
18. Коваленко А.В. Експертне дослідження доказів у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза*. 2024. Вип. 69. С. 194–207. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2024.69.18>.
19. Криміналістика: підручник: у 2 т. Т. 1; За заг. ред. А.Ф. Волобуєва, Р.Л. Степанюка, В.О. Мальярової; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 384 с.

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.54>

МЕТОДИКА ЗАЛУЧЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА ДО РЕВІЗІЙ ТА АУДИТОРСЬКИХ ПЕРЕВІРОК У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Копитько В.Ю.,
*аспірантка кафедри криміналістичного забезпечення
та судових експертиз ННУКІ,
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0009-0002-4275-1390
e-mail: vkopytko@ukr.net*

Атаманчук В.,
*кандидат юридичних наук, доцент
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1464-7871
e-mail: atamanchykvlad@ukr.net*

Копитько В.Ю., Атаманчук В. Методика залучення спеціаліста до ревізій та аудиторських перевірок у кримінальному провадженні.

Вказується, сучасні кримінальні розслідування потребують глибоких експертних знань, які виходять далеко за рамки стандартної правової підготовки слідчих та прокурорів. Зростання складності фінансово-економічних правопорушень, зокрема заплутаних механізмів розтрати державних коштів, нецільового фінансування та корупційних діянь, зумовлює критичну необхідність залучення фахівців із спеціалізованими компетенціями. Внаслідок цього функція спеціаліста трансформується від другорядної до ключової в сучасному кримінальному судочинстві, адже еволюція злочинності безпосередньо диктує використання високоспеціалізованих методів розслідування.

У статті досліджується процесуальний статус ревізії як засобу отримання доказів у кримінальному провадженні. Особлива увага приділяється ролі аудиторів та спеціалістів органів державного фінансового контролю як носіїв спеціальних знань, необхідних для виявлення фактів фальсифікації, знищення документів та інших форм приховування економічних злочинів. Аналізується правова природа ревізії, дискусійність її процесуального статусу, а також нормативна неврегульованість повноважень слідчих і прокурорів.

Окрема увага приділена питанням взаємодії між органами досудового розслідування та Державною аудиторською службою України, процедурі залучення спеціалістів до проведення перевірок, а також нормативним підставам для проведення позапланових ревізій. Через аналіз конкретного кейсу розкрито практичне значення ревізій та перевірок у кримінальному процесі. Аналізується необхідність офіційного нормативного закріплення ревізії як процесуальної дії або заходу забезпечення кримінального провадження, а також про важливість системного залучення фахівців із фінансово-економічних питань до кримінального процесу задля ефективного та неупередженого розслідування.

Відзначається, аудит є дієвим інструментом виявлення способів приховування злочинів за статтею 191 Кримінального кодексу України, зокрема фальсифікації документів та приховування відомостей про фінансово-господарську діяльність. Аудитор як представник органу державного фінансового контролю виконує важливу функцію спеціаліста у кримінальному провадженні, виявляючи під час планових та позапланових перевірок підроблену документацію, службові зловживання та інші дії з ознаками кримінальних правопорушень. Володіючи спеціальними знаннями у сфері фінансів, бухгалтерії, товарознавства та навичками документального аналізу, такий фахівець здатен належно фіксувати виявлені порушення та надавати кваліфіковані висновки для потреб розслідування.

Ключові слова: ревізія, аудиторська перевірка, спеціаліст, спеціальні знання, експерт.

Kopytko V.Yu., Atamanchuk V. Methodology of involving a specialist in audits and checks in criminal proceedings.

It is indicated that modern criminal investigations require deep expert knowledge that goes far beyond the standard legal training of investigators and prosecutors. The increasing complexity of financial and economic offenses, in particular the intricate mechanisms of embezzlement of public funds, improper financing and corruption, makes it critical to involve specialists with specialized competencies. As a result, the function of a specialist is transformed from secondary to key in modern criminal justice, as the evolution of crime directly dictates the use of highly specialized investigative methods.

The article examines the procedural status of audits as a means of obtaining evidence in criminal proceedings. Particular attention is given to the role of auditors and specialists from the State Financial Control Authorities as holders of specialized knowledge necessary to uncover document falsification, destruction, and other methods of concealing economic crimes. The legal nature of audits, the ongoing debate regarding their procedural classification, and the lack of clear regulation of the investigative and prosecutorial powers in this context are analyzed.

Special focus is placed on the interaction between investigative bodies and the State Audit Service of Ukraine, the procedure for involving specialists in inspections, and the legal grounds for conducting unscheduled audits. Through the analysis of a specific case, the practical importance of audits and inspections in criminal proceedings is demonstrated. The article highlights the need for the formal recognition of audits as a procedural action or a measure to ensure criminal proceedings, as well as the importance of systematically engaging financial and economic experts in the criminal justice process to ensure effective and impartial investigations.

It is noted that the audit is an effective tool for identifying methods of concealing crimes under Article 191 of the Criminal Code of Ukraine, in particular, falsification of documents and concealment of information on financial and economic activities. The auditor, as a representative of the state financial control body, performs an important function of a specialist in criminal proceedings, detecting forged documentation, abuse of office and other actions with signs of criminal offenses during scheduled and unscheduled inspections. Possessing special knowledge in the field of finance, accounting, commodity science and documentary analysis skills, such a specialist is able to properly record the identified violations and provide qualified conclusions for the needs of the investigation.

Key words: audit, financial inspection, specialist, special knowledge, expert.

Постановка проблеми. Сучасне кримінальне провадження вимагає глибоких спеціальних знань, що виходять за межі традиційної юридичної кваліфікації слідчих та прокурорів. Зростаюча складність фінансових та економічних злочинів, включаючи комплексні схеми розкрадань, нецільового використання коштів та службових зловживань, створює пряму потребу у залученні осіб, які володіють спеціальними знаннями та навичками. Це перетворює роль спеціаліста з допоміжної на незамінну у сучасних кримінальних розслідуваннях, оскільки еволюція видів злочинів безпосередньо вимагає застосування спеціалізованих інструментів.

Залучення спеціалістів є невід'ємною частиною ефективного розслідування та судового розгляду, забезпечуючи належне виявлення, фіксацію та оцінку доказів. Спеціальні знання є ключовими для пошуку, виявлення, фіксації, вилучення, збереження та оцінки доказової інформації, а також для точного визначення виду та розміру завданої шкоди. Ревізії та аудиторські перевірки, зокрема, є основними інструментами для встановлення фактів фінансових правопорушень.

Мета дослідження є аналіз правової природи та статусу спеціаліста у кримінальному провадженні, а саме його залучення до ревізій та аудиторських перевірок у кримінальному провадженні.

Аналіз останніх досліджень. Ця проблематика активно розробляється вітчизняними вченими, а саме дослідження І.В. Гори [1] є однією з фундаментальних праць, що розглядає загальні проблеми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві. Хоча стаття не фокусується виключно на ревізіях та аудиторських перевірках, вона закладає теоретичну основу для розуміння ролі спеціаліста, його прав та обов'язків, а також процесуальних особливостей залучення таких осіб до кримінального провадження. Топчій В.В. [8] приділяє увагу практичним аспектам взаємодії між слідчими органами та фахівцями фінансового контролю. Особлива увага приділяється процесуальним проблемам, які виникають під час проведення ревізій у рамках кримінального судочинства. Це дослідження є цінним для вироблення ефективних механізмів

співпраці та подолання можливих перешкод у залученні спеціалістів до таких перевірок. Хахуцяк О.Ю. [10] акцентує увагу на доказовому значенні та місці актів ревізій та перевірок у кримінальному провадженні. Це дослідження є критично важливим, оскільки саме результати роботи спеціалістів (відображені в актах) є підставою для подальших процесуальних дій.

Виклад основного матеріалу. У кримінальних справах, особливо пов'язаних зі злочинами проти власності, у сфері економіки та службової діяльності, у судовому процесі можуть виникати питання щодо учасників кримінального провадження та обставин, що розглядаються судом, вирішення яких вимагає участі неупереджених та незацікавлених у результаті справи осіб, що мають спеціальні економічні та бухгалтерські знання, осіб з відповідною кваліфікацією та досвідом. Участь таких експертів, які, як і слідчі, прокурори чи судді, володіють необхідними спеціальними знаннями, має тривалу історію практичного використання у кримінальному процесі багатьох європейських країн та була і залишається предметом вивчення вчених у галузі кримінології та кримінального процесу [1].

Австрійський криміналіст, професор Празького університету Ганс Грос (1847–1915) наголошував на важливості залучення експертів – «обізнаних осіб», які мають фахові знання для встановлення об'єктивної правди під час процесуальних дій. Питання наукового визначення терміну «спеціальні знання» на сьогодні залишається предметом дискусій, зокрема, через різне розуміння цього поняття. Наприклад, В.М. Галкін вважає їх здобутими внаслідок спеціального навчання або професійного досвіду. З.М. Соколовський вказує, що спеціальні знання – це «сукупність відомостей, здобутих в результаті професійної спеціальної підготовки, що дає їхньому власнику можливість вирішувати питання у певній сфері». І.В. Постика визначає спеціальні знання «як зібрання пізнань у конкретній галузі науки, техніки чи мистецтва на сучасному рівні їхнього розвитку, що використовуються з метою доказування, яке здійснюється відповідно до закону», а на думку В.В. Коваленка істотним недоліком цього визначення є вказівка на застосування спеціальних знань лише з метою доведення, адже, як відомо, спеціальні знання можуть використовуватись і для пізнання певних фактів та явищ [3].

Досліджуючи способи залучення специфічних економічних знань у кримінальному процесі, можна виокремити такі: судово-економічна експертиза, що базується на положеннях статей 69 та 101 Кримінального процесуального кодексу України; залучення фахівця-економіста (бухгалтера) до процесуальних дій на стадіях досудового розслідування та судового розгляду, регламентовано статтями 71 та 360 Кримінального процесуального кодексу України; висновки ревізій фінансово-господарської діяльності об'єкта контролю, а також акти перевірок платників податків, що передбачено статтями 93 та 99 Кримінального процесуального кодексу України.

Залучення фахівця у кримінальному провадженні відбувається, коли є об'єктивна необхідність у використанні специфічних знань та вмінь з питань, що вимагають відповідної кваліфікації. Це може бути з метою надання порад, роз'яснень, довідок чи для безпосередньої технічної підтримки, наприклад, фотографування, створення схем, відбір зразків для проведення експертизи. Особливо важливим є залучення спеціалістів у випадках, коли базової юридичної освіти слідчого не вистачає для роботи з нестандартними слідами злочинної діяльності або складними об'єктами, наприклад, у сфері економічних злочинів [2].

У статті 71 КПК України чітко окреслено, що таке спеціаліст у кримінальному провадженні. Це фахівець, який має необхідні спеціальні знання та вміє застосовувати технічні чи інші засоби. Він може консультувати під час досудового розслідування та судового розгляду з питань, що потребують таких знань та навичок. Сторони кримінального провадження, відповідно до процедури, визначеної КПК України, можуть залучати спеціаліста. Наприклад, щоб отримати консультацію з питань, що потребують відповідних знань, під час планування, проведення та оформлення результатів процесуальних (слідчих) дій [5]. Суд, вивчаючи докази, має право використовувати усні консультації або письмові роз'яснення спеціаліста, отримані на основі його спеціальних знань. Спеціалісту можуть задавати питання щодо суті його усних консультацій чи письмових роз'яснень (ст. 360 КПК України).

Рішення про залучення експерта лежить у площині слідчого, а не є його прямим зобов'язанням. Він базує свій вибір на власному баченні обсягу та складності майбутньої роботи. Хоча така свобода дій дає гнучкість, вона може породжувати різнобій у практиці. Деякі слідчі можуть нехтувати спеціалістами або залучати їх недостатньо, наприклад, через брак інформації чи обмежені ресурси. Це, у свою чергу, може негативно впливати на якість розслідування. Якщо остаточне

рішення щодо залучення експерта повністю на совісті слідчого, то якість фінансових розслідувань може сильно відрізнятись [6]. Все залежить від досвіду, обізнаності та робочого навантаження конкретного слідчого. Це сигналізує про потенційну системну ваду: ефективне використання спеціалістів не є системним імперативом чи практикою, яка послідовно заохочується.

Окрему роль у кримінальних провадженнях щодо економічних злочинів відіграє призначення та реалізація ревізій та перевірок. Ці заходи дають змогу всебічно вивчити та проаналізувати роботу конкретної установи, підприємства або організації. Мета – встановити відповідність дій службових осіб нормам та вимогам закону [7]. Отримані в результаті висновки здатні підтвердити або спростувати факти можливих порушень. Відповідно до пункту 4 частини 2 статті 99 КПК України, ці висновки можуть бути використані як докази у справі.

Ревізія (інспектування) передбачає документальне та фактичне дослідження певного обсягу або окремих аспектів фінансово-господарської діяльності підзвітної організації. Її мета – виявити факти недотримання законодавства, визначити винних посадових осіб та матеріально відповідальних осіб, що призвели до цих порушень. Результати ревізії фіксуються в акті. Державний фінансовий контроль здійснює Центральний орган виконавчої влади, на який Кабінет Міністрів України покладає відповідальність за реалізацію державної політики у сфері державного фінансового контролю [8].

Оскільки порядок отримання акта ревізії та перевірки не визначено у Кримінально-процесуальному кодексі України (чи то захід забезпечення кримінального провадження, чи то слідча дія), важливо зазначити, що серед експертів існують різні точки зору щодо процесуального статусу ревізії та перевірки, що проводиться під час досудового розслідування, серед яких виділяються такі: Проведення ревізії не є процесуальною дією, оскільки ревізор, виконуючи свої службові функції, підпорядковується не слідчому, а керівнику організації, який ініціює проведення перевірки та керує роботою ревізора [9].

Ревізія – це процесуальна операція. Деякі вчені, включаючи Л.Г. Шапіро, вказували, що здійснення ревізії в рамках кримінального провадження представляє собою окрему форму застосування спеціальних знань, що при призначенні слідчим або прокурором втрачає адміністративну природу та трансформується з інструменту фінансового контролю в дію кримінального процесу [10]. Проведення ревізії – це комбінована процесуальна та адміністративна дія. Ревізія має ознаки адміністративно-правового характеру, а в контексті кримінального судочинства слугує методом отримання доказів, що полягає в перевірці слідчим або прокурором, з допомогою ревізора, фінансово-господарської діяльності підприємства, установи чи організації, що здійснюється з дотриманням кримінально-процесуальної форми [11].

Ревізія є однією з форм слідчих дій, оскільки здійснюється виключно на підставі рішення слідчого, і при цьому ревізор виконує роль спеціаліста, який діє не самостійно, а у межах повноважень, визначених органом досудового розслідування. На мою думку, ревізія в межах кримінального провадження має розглядатися як процесуальна дія, яка ініціюється слідчим або прокурором і проводиться за ухвалою слідчого судді. Суть цієї дії полягає в залученні відповідних посадових осіб, що мають повноваження на проведення контрольних, інспекційних чи перевірочних заходів, з метою з'ясування обставин, що становлять інтерес для досудового розслідування [12].

Такий підхід свідчить про необхідність офіційного визнання ревізій і перевірок як процесуальних інструментів, що мають бути або віднесені до засобів забезпечення кримінального провадження, або прямо включені до переліку слідчих (розшукових) дій. У зв'язку з цим виникає потреба у чіткому нормативному регулюванні правового статусу ревізії в межах кримінального процесу [13].

Варто наголосити, що однією з ключових невирішених проблем сьогодні залишається відсутність у Кримінальному процесуальному кодексі України чітко визначених норм, які б регламентували повноваження органів досудового розслідування, прокуратури та суду щодо призначення ревізій і перевірок у межах досудового розслідування. У попередній редакції КПК слідчому та прокурору надавалися такі повноваження, які могли реалізовуватись у порядку, визначеному законом. Однак після скасування пункту 4 частини 2 статті 40 та пункту 6 частини 2 статті 36 КПК України, відповідно до змін, внесених Законом України «Про прокуратуру» № 1697-VII від 14 жовтня 2014 року, що набрав чинності 15 липня 2015 року, ці можливості були фактично виключені.

Унаслідок цього сторона обвинувачення наразі стикається з додатковими труднощами у виконанні вимог статті 2 КПК України щодо забезпечення повного, об'єктивного та неупередженого розслідування кримінальних правопорушень.

З іншого боку, для виконання покладених на них завдань кримінальної справи, а також спираючись на аналогію процесуального законодавства України, слідчі та прокурори діяли в рамках цієї ситуації, виходячи з наступного. Відповідно до частини 1 статті 1 Кримінально-процесуального кодексу України, перенесення кримінального провадження на територію України регулює виключення кримінального провадження в Україні, що, відповідно до частини 1 пункту 2 статті 1 Кримінально-процесуального кодексу України, відповідає положенням Конституції України, міжнародних договорів, угод про обов'язковість зобов'язань України, цього Кодексу та інших законів України. Водночас, частина 2 статті 93 Кримінально-процесуального кодексу України визначає, що сторона обвинувачення забезпечує збирання доказів, зокрема шляхом перевірки висновків органів державного аудиту та отримання актів перевірок.

Позапланова виїзна ревізія – це контрольний захід, який не включено до заздалегідь затвердженого плану роботи органів державного фінансового контролю, але вона проводиться за наявності окремих підстав, що виникають у процесі діяльності. Зокрема, така ревізія може бути призначена у разі надходження офіційних звернень або доручень, у яких міститься інформація про можливі порушення законодавства з боку підконтрольних установ. Якщо дотримання відповідних норм закону належить до компетенції органів державного фінансового контролю, то така перевірка може бути здійснена на підставі постанови суду, винесеної в межах кримінального провадження [15].

Здійснення ревізій, як тих, що проводяться за графіком, так і непередбачених, належить до компетенції спеціально уповноважених на це суб'єктів Державної аудиторської служби України та інших контролюючих органів. Суб'єкти контролю володіють необхідними знаннями у фінансовій, економічній, господарській сферах, а також в інших галузях, що використовуються під час проведення ревізій та перевірок. Зокрема, ревізор – це посадова особа, якій доручено виконання ревізії з метою здійснення контролю за фінансово-господарською діяльністю конкретної установи, організації або підприємства [16].

Взаємодія між органами ДАСУ та правоохоронними структурами визначається спільним наказом Головного контрольно-ревізійного управління (яке тепер є ДАСУ), МВС, СБУ та Генеральної прокуратури України. Загальні положення цього наказу спрямовані на організацію ефективної співпраці між ДАСУ та правоохоронцями стосовно опрацювання їхніх запитів, призначення, організації та здійснення ревізій за ними, передачі правоохоронним органам ревізійних матеріалів з ініціативи ДАСУ, зворотного інформування про результати розгляду переданих матеріалів, надання спеціалістів від ДАСУ, а також інші аспекти. Наприклад, спеціалісти ДАСУ за запитами правоохоронних органів мають можливість долучатися до перевірок, що проводяться в підконтрольних організаціях та на інших об'єктах контролю, виступаючи як спеціалісти.

Норми законодавства України, зокрема положення Кримінального процесуального кодексу, створюють правове підґрунтя для звернення правоохоронних органів до Державної аудиторської служби з метою залучення експертів до участі в досудовому розслідуванні. Статус, права та обов'язки посадової особи, яка залучається як експерт для участі в слідчих діях, чітко визначені положеннями КПК України. Згідно з пунктом 3.1 Спільного наказу між органами контролю та правоохоронними структурами, спеціаліст, що бере участь у розслідуванні, застосовує свої професійні знання у межах наданих повноважень. Він може консультувати слідчого, надавати відповіді на запитання, а також фіксувати виявлені порушення, що стосуються використання і збереження фінансових ресурсів, основних засобів та іншого майна. Крім того, фахівець перевіряє обґрунтованість формування потреб у бюджетному фінансуванні та зобов'язань, оцінює достовірність бухгалтерського обліку й фінансової звітності, визначає розмір завданих збитків та встановлює, які посадові особи своїми діями або бездіяльністю спричинили ці порушення та матеріальну шкоду.

Таким чином, ревізор, який залучається як спеціаліст, повинен мати відповідні знання у сфері товарознавства. Виходячи з аналізу чинного законодавства, законодавець визначає спеціаліста як особу, що володіє спеціальними знаннями та вміннями, у тому числі щодо використання технічних чи інших засобів, і здатна надавати фахові роз'яснення під час досудового розслідування або судового розгляду у справах, які потребують такого рівня експертизи.

Підтвердженням цього є висновки М.І. Хавронюка, який, досліджуючи схеми розкрадань у бюджетній сфері, зауважує, що працівники органів Державної аудиторської служби можуть за ініціативою правоохоронців брати участь у перевітках, що проводяться в установах, підконтрольних органам досудового розслідування. У таких випадках вони виступають саме як спеціалісти, тобто на них поширюються права й обов'язки, передбачені статтею 71 Кримінального процесуального кодексу України.

Таким чином, можна дійти висновку, що посадова особа органу державного фінансового контролю, яка на підставі чинного законодавства здійснює позапланову виїзну перевірку діяльності підприємства, установи чи організації і в ході цієї перевірки виявляє факти фальсифікації документів, зловживань службовим становищем або інших дій, що мають ознаки кримінального правопорушення, фактично виконує роль експерта у контексті кримінального процесуального законодавства [17].

Підготовка до ревізії включає складання спеціалістами контрольного органу програми ревізії у двох примірниках. Ця програма узгоджується в письмовій формі з відповідним правоохоронним органом та містить основну інформацію: назву об'єкта перевірки, тему, часові межі та конкретні питання, які будуть перевірятися згідно з повноваженнями органу державного фінансового контролю.

Таким чином, формується тісна співпраця між спеціалістом — тобто особою, яка здійснює перевірку, — та слідчим, який, визначаючи перелік питань для ревізії, фактично залучає експертні знання фахівця для отримання доказів у межах кримінального провадження.

Окрім ревізора, до процесу ревізії можуть долучатися інші фахівці. Специфіка залучення додаткових спеціалістів у рамках ревізій у провадженнях за ст. 191 КК України безпосередньо визначається об'єктом злочинного посягання та способами його вчинення. Ці аспекти відіграють ключову роль у прийнятті слідчим рішення щодо визначення експертів, яких варто рекомендувати для включення до ревізійної групи та використання їх спеціальних знань під час контрольних заходів [18].

Відповідно до пункту 6 Положення про Державну аудиторську службу України, для реалізації певних функцій цей орган має право у встановленому порядку залучати науковців та експертів, працівників центральних та місцевих органів виконавчої влади, державних фондів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, після отримання згоди їх керівників, до проведення певних робіт, зокрема, до проведення контрольних вимірювань будівельних, монтажних, ремонтних та інших робіт, до проведення контролю сировини та матеріалів у виробництві, до проведення контрольного аналізу сировини, до проведення контролю матеріалів та готової продукції. А також інших перевірок [19].

Наприклад, у місті Вінниця здійснювалося досудове розслідування у кримінальному провадженні за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого частиною 5 статті 191 Кримінального кодексу України. Службові особи підприємства ТОВ_1, використовуючи своє посадове становище у корисливих цілях, шляхом несанкціонованого втручання в роботу приладів обліку, протягом 2016 року незаконно використали для власних потреб приблизно 65 959 м³ води з комунальних джерел, завдавши збитків на суму 671 198,78 гривень. Виробнича потужність підприємства на той час складала близько 120 тисяч банок рибних консервів на добу [14,15].

У відповідь на запит слідчого комунальне підприємство «Вінницяоблводоканал» надало офіційну інформацію щодо обсягів спожитої ТОВ_1 питної води за 2016 рік — вони склали лише 21 041 м³. Цей обсяг був значно меншим за показники, які встановлені державними стандартами для виробництва консервів відповідного виду. Зважаючи на виявлену невідповідність, слідчий подав до суду клопотання про проведення позапланової перевірки щодо дотримання підприємством вимог природоохоронного законодавства у сфері використання природних ресурсів.

Слідчий суддя задовольнив це клопотання та доручив проведення перевірки фахівцям Державної екологічної інспекції у Вінницькій області. У відповідь на судове доручення інспекція здійснила перевірку і склала акт, у якому було відображено стан дотримання підприємством норм екологічного законодавства, зокрема щодо охорони водних та земельних ресурсів, атмосферного повітря, поводження з відходами й небезпечними речовинами. Перевірку проводив головний спеціаліст відділу екологічного контролю водних ресурсів та атмосферного повітря, який одночасно є державним інспектором з охорони навколишнього природного середовища.

У результаті перевірки було встановлено, що на території підприємства наявна водозабірною свердловина глибиною 80 метрів із потужністю 3 м³/год, а також трубчастий колодязь глибиною 18,5 метра з дебітом 0,25 м³/год. При цьому, на момент перевірки використовувався лише колодязь, у той час як свердловина не експлуатувалася. На трубчастому колодязі відсутній прилад обліку води, а сам облік водозабору на підприємстві не вівся – відповідні журнали були відсутні.

Акт перевірки, складений спеціалістом інспекції, став важливим доказом для подальших допитів, призначення судових експертиз та інших слідчих дій у межах цього провадження. Відповідно до встановленого порядку взаємодії між органами державного фінансового контролю (ДАСУ) та правоохоронними органами, перед початком проведення ревізії на кожного залученого працівника органу контролю та спеціаліста оформлюється направлення за формою, затвердженою Міністерством фінансів. Перед початком перевірки ці посадові особи зобов'язані під розпис видати керівнику або заступнику керівника об'єкта контролю екземпляр направлення разом із копією рішення суду.

Висновки. Аудит є дієвим інструментом для виявлення різних способів приховування злочинів, передбачених статтею 191 Кримінального кодексу України. Зокрема, йдеться про виявлення фактів фальсифікації або знищення документів, що містять інформацію, а також про приховування відомостей щодо фінансово-господарської діяльності підприємств, установ чи організацій.

Аудитор, як представник органу державного фінансового контролю, який відповідно до законодавства здійснює планові перевірки або бере участь у позапланових виїзних ревізіях, виконує важливу функцію в межах кримінального провадження. У ході перевірок він може виявити підроблену документацію, факти службових зловживань або інші дії, що мають ознаки кримінального правопорушення, та належним чином фіксує ці факти. У цьому контексті аудитор виконує роль спеціаліста у кримінально-процесуальному сенсі.

Такий фахівець володіє спеціальними знаннями у сфері фінансів, бухгалтерського обліку, товарознавства, а також у галузі фінансової та бюджетної звітності. Крім того, аудитор має навички, необхідні для проведення документального аналізу, що може включати елементи судово-медичного дослідження документації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гора І.В. Проблеми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ України*. 2013. № 1. С. 209–214.
2. Бондаренко О.О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві України: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.09; Національний ун-т внутр. справ. Х., 2004. 260 с
3. Камлик М.І. Судова бухгалтерія: підручник. К.: Атіка, 2000. 336 с.)
4. Романюк Б.В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: авто-реф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09; Національна акад. внутр. справ. К., 2002. 20 с.
5. Коваленко В.В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій: монографія. Луганськ: ЛДУВС, 2007. URL: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/kriminalist/38-ponyattya-spetsialnikh-znan-osnovniformi-ta-sub-ekti-jikh-vikoristannya-zastosuvannya-u-sudochinstvi.html>.
6. Гончаренко В.Г., Курдюков В.В., Легких К.В. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2007. Вип. 9. С. 22–32.
7. Бишевец О.В. Використання спеціальних знань у доказуванні в кримінальних провадженнях. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 187–193.
8. Топчий В.В. Процесуальні проблеми взаємодії слідчих підрозділів національної поліції та органів фінансового контролю під час проведення ревізій у кримінальному судочинстві. *Актуальні питання використання можливостей позапланових документальних ревізій та інших перевірок у кримінальному судочинстві: матеріали міжвідом. наук.-практ. семінару (Київ, 30 черв. 2016 р.)*. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 48–51.

9. Фещук В.В., Буличева Н.А. Акт ревізії як джерело доказів у кримінальному провадженні. *Актуальні питання використання можливостей позапланових документальних ревізій та інших перевірок у кримінальному судочинстві: матеріали міжвідом. наук.-практ. семінару (Київ, 30 черв. 2016 р.)*. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 119–122.
10. Хахуцяк О.Ю. Місце актів ревізій та перевірок у кримінальному провадженні. *Юридична наука*. 2015. № 5. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?.
11. Чернявський С.С., Цуцкірідзе М.С. Актуальні проблеми призначення судово-економічних експертиз та документальних ревізій у кримінальному провадженні. *Актуальні питання використання можливостей позапланових документальних ревізій та інших перевірок у кримінальному судочинстві : матеріали міжвідом. наук.-практ. семінару (Київ, 30 черв. 2016 р.)*. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 123–126.
12. Дондик Г. П. Напрями вдосконалення використання спеціальних бухгалтерських знань при розслідуванні злочинів у сфері економіки. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2013. Вип. 5. Т. 2. С. 100–103.
13. Ткаченко Н.М. Використання спеціальних знань відповідно до нового Кримінального процесуального кодексу України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003323-13>.
14. Ухвала Апеляційного суду Вінницької області від 25 травня 2017 року Справа № 127/9504/17. Єдиний державний реєстр судових рішень: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/66753927>.
15. Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 15 травня 2017 року справа № 127/9504/17. Єдиний державний реєстр судових рішень: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/66509382>.
16. Кикоть О.Г. Проблемні питання взаємодії підрозділів державної аудиторської служби України з правоохоронними органами та шляхи їх вирішення. *Актуальні питання використання можливостей позапланових документальних ревізій та інших перевірок у кримінальному судочинстві: матеріали міжвідом. наук.-практ. семінару (Київ, 30 черв. 2016 р.)*. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 47–55.
17. Сизоненко А.С., Брисковська О.М. Актуальні проблеми призначення та проведення позапланових ревізій за зверненням органів досудового розслідування. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 135–145.
18. Тихонова О.В. Необхідність використання можливостей фінансового контролю в кримінальному провадженні. *Актуальні питання використання можливостей позапланових документальних ревізій та інших перевірок у кримінальному судочинстві: матеріали міжвідом. наук.-практ. семінару (Київ, 30 черв. 2016 р.)*. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 113–115.
19. Шевчишен А.В. Особливості використання можливостей Державної аудиторської служби України під час досудового розслідування. *Актуальні питання використання можливостей позапланових документальних ревізій та інших перевірок у кримінальному судочинстві : матеріали міжвідом. наук.-практ. семінару (Київ, 30 черв. 2016 р.)*. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 130–134.

УДК 340.12.342.7.001.36

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.55>

ПРОЦЕСУАЛЬНЕ РІШЕННЯ ЩОДО УЧАСТІ СПЕЦІАЛІСТА ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ В РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВОПОРУШЕННЯ

Копча В.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правової політики
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000 0001 9888 1464*

Копча В.В. Процесуальне рішення щодо участі спеціаліста під час проведення обшуку в розслідуванні кримінального правопорушення.

Вказується, на сьогодні питання, пов'язані з проведенням обшуку, зокрема щодо участі фахівців, регламентуються ч. 1 ст. 236 Кримінального процесуального кодексу України. Згідно з її положеннями, слідчий або прокурор з метою отримання допомоги у вирішенні питань, що потребують спеціальних знань, має право залучати до проведення обшуку спеціалістів. Незважаючи на те, що це право чітко закріплене у КПК України, в науковій спільноті не вщухають дискусії щодо доцільності й ефективності участі спеціалістів у проведенні цієї слідчої дії.

Стаття присвячена аналізу розуміння, щодо проведення розслідування в умовах сьогодення за фактами проведення обшуку важливою слідчо-розшуковою діяльністю, проведення якої сприятиме виконанню завдань кримінального провадження, є обшук. Законодавець правову підставу проведення обшуку закріпив у ст. 234 КПК України, у якій зазначено, що обшук проводять з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було одержане внаслідок його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб. З даного процесуального напрямку, обшук є одним із засобів доказування на початковому етапі розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень. Саме тому організація та проведення обшуку, за результатами якого можливо отримати цінну інформацію, речі й предмети, які будуть слугувати доказом у кримінальному провадженні, мають ключове значення.

Виявлено, що з найважливіших умов успішного проведення обшуку є наявність повних і точних відомостей про шукані предмети, а також ретельна попередня підготовка до обшуку (збір орієнтуючих відомостей про об'єкти майбутнього обшуку й осіб, яких будуть обшукувати, правильний підбір учасників обшуку та підготовка необхідних технічних засобів).

Доведено, що в ході розслідування кримінальних проваджень, процесуальний порядок й організаційно-тактичні засади проведення обшуку достатньо ґрунтовно дослідили науковці з даного напрямку. Тому, з огляду на тематику нашого дослідження, пропонуємо висвітлити питання залучення спеціаліста під час проведення обшуку за фактами службового підроблення, що сприятиме професійному отриманню кримінально та криміналістично значущих інформаційних даних, які відповідають законодавчим вимогам.

Ключові слова: кримінальне право, криміналістика, криміналістична експертиза, розслідування щодо проведення обшуку, права людини.

Kopcha V.V. Procedural decision regarding the participation of a specialist during a search in the investigation of a criminal offense.

It is noted that, as of today, issues related to the conduct of searches, particularly concerning the involvement of specialists, are regulated by Part 1 of Article 236 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. According to this provision, an investigator or prosecutor, in order to obtain assistance in matters requiring special knowledge, has the right to involve specialists in the conduct of a search. Despite this right being clearly enshrined in the Criminal Procedure Code of Ukraine, scholarly debate

continues regarding the appropriateness and effectiveness of involving specialists in the execution of this investigative action.

As established in the article, which is devoted to the analysis of understanding, regarding the conduct of an investigation in the present conditions on the facts of a search, an important investigative activity, the conduct of which will contribute to the fulfillment of the tasks of criminal proceedings, is a search. The legislator has fixed the legal basis for conducting a search in Art. 234 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine, which states that a search is carried out in order to identify and record information about the circumstances of the commission of a criminal offense, to find an instrument of a criminal offense or property that was obtained as a result of its commission, as well as to establish the location of the wanted persons. From this procedural direction, a search is one of the means of evidence at the initial stage of the investigation of this category of criminal offenses. That is why organizing and conducting a search, the results of which may yield valuable information, items, and objects that will serve as evidence in criminal proceedings, is of key importance.

It has been found that the most important conditions for a successful search are the availability of complete and accurate information about the objects being searched, as well as thorough preliminary preparation for the search (collection of orientation information about the objects of the future search and the persons who will be searched, the correct selection of search participants and the preparation of the necessary technical means.

It has been proven that during the investigation of criminal proceedings, the procedural order and organizational and tactical principles of conducting a search have been thoroughly studied by scientists in this area. Therefore, given the subject of our study, we propose to highlight the issue of involving a specialist during a search for official forgery, which will contribute to the professional receipt of criminally and forensically significant information data that meet legislative requirements.

Key words: criminal law, forensics, forensic examination, investigation into the conduct of a search, human rights.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день дослідження фактів, щодо проведення обшуку, можна зазначити в ч. 1 ст. 236 КПК України, відповідно до якої з метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, процесуальними особами, а саме слідчий, прокурор для участі в обшуку має право запросити спеціалістів. Попри те, що в КПК України слідчому надано право залучати спеціалістів, у наукових колах постійно триває дискусія щодо важливості залучення спеціалістів до проведення обшуку.

Слід зазначити, що пошук викраденого та прихованого майна повинен бути завжди несподіваним для підозрюваних осіб, його слід проводити швидко й оперативно. Проте швидкість і раптовість обшуків не мають призводити до поспішності та зниження якості їх проведення, а негативні результати не повинні позначатися на намірі довести їх до логічного завершення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однак слід урахувувати, що спеціалісти, яких залучають до проведення обшуку, не надають жодного письмового документа. Доречно в цій ситуації зауважити про працю Б.Б. Теплицького, О.М. Шрамка та В.В. Юсупова, які зазначали, що під час обшуку допомога обізнаної особи спеціаліста полягає у: використанні наукових і технічних засобів з метою пошуку, фіксації, вилучення криміналістично значущої інформації; обстеженні технічно складних об'єктів; попередній оцінці об'єктів; консультативній допомозі з питань, що вимагають спеціальних знань.

В правовій науці деякі напрями, а саме, щодо забезпечення високої якості проведення обшуку й отримання очікуваного результату слідчому необхідно залучати спеціалістів, причому різних галузей знань.

Як показує практика, всі операції та керівники окремих пошукових груп консультації та рекомендації науково-технічного спрямування, та як краще підготувати процесуальну дію; які прийоми, методи й засоби доцільно використовувати для виявлення, збирання, фіксації та попереднього дослідження доказів і допомогу щодо застосування криміналістичної техніки та пошукових приладів. Водночас фахівці можуть надавати допомогу в складанні планів, схем і креслень [1].

Однак слід урахувувати, що спеціалісти, яких залучають до проведення обшуку, не надають жодного письмового документа. Під час обшуку допомога обізнаної особи – спеціаліста – полягає у: використанні наукових і технічних засобів з метою пошуку, фіксації, вилучення криміналістично значущої інформації; обстеженні технічно складних об'єктів; попередній оцінці об'єктів; консультативній допомозі з питань, що вимагають спеціальних знань [2, с. 233].

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі правової природи та процесуального порядку прийняття рішення про залучення спеціаліста під час проведення обшуку в межах досудового розслідування кримінального правопорушення, з урахуванням вимог чинного кримінального процесуального законодавства, практики його застосування, а також визначення напрямів удосконалення правового регулювання та практики реалізації відповідного процесуального інструменту.

Виклад основного матеріалу. За допомогою практичних навичок можна зазначити, що допомога спеціаліста в процесі обшуку слідчому зводиться до виявлення, вилучення шуканих об'єктів й інших речових доказів. Вона передбачає: пошук об'єктів обшуку; збирання інформації, що забезпечує подальше доведення приналежності знайдених об'єктів конкретній особі; виявлення, фіксацію та вилучення слідів, предметів, речовин, матеріалів, що будуть зазнавати експертного дослідження, а також зразків для порівняльного дослідження; проведення попередніх досліджень об'єктів у процесі обшуку з метою визначення їх приналежності до розслідуваної події та підозрюваної особи; кваліфіковане застосування науково-технічних засобів із зазначеною метою [3, с. 81].

Одним з процесуальних напрямів можна виділити обшук, це слідча розшукова дія, і залежно від залучення спеціалістів до його проведення можна виокремити декілька етапів такої дії: встановлення фактичних і юридичних підстав для проведення обшуку; підготовка до проведення; здійснення пошукових дій, спрямованих на виявлення підроблених документів, речей та предметів; вилучення об'єктів, які мають відношення до розслідування. Під час аналізу наукових думок і результатів анкетувань працівників правоохоронних органів визначено, що залежно від етапів обшуку в процесі розслідування службового підроблення спеціалістів залучали: за час підготовки до обшуку отримання консультацій та підготовка науково-технічних засобів; за час робочого етапу безпосередня участь у фото-, відеофіксації, огляд та аналіз наявної документації тощо; під час фіксації результатів обшуку правильний опис об'єктів пошуку з виокремленням певних ідентифікаційних ознак, складання протоколу.

Підтвердженням цього слугує і емпіричний матеріал, адже було з'ясовано, що під час проведення обшуку уповноважені особи зазнають складнощів щодо: фотографування; відеозйомки; вилучення необхідної документації, речей та предметів; пакування; опису в протоколі.

Наявність таких складнощів негативно позначається на якості проведення обшуку, а надалі і на отриманні належного його результату.

З метою якісного проведення обшуку слідчий повинен здійснити всі можливі заходи для його підготовки. Підготовчий етап обшуку охоплює: збирання та аналіз необхідної інформації, яка характеризує обшук особи: визначення особливостей займаної посади, профіль роботи підприємства, установи, організації; вивчення навичок, звичок, розпорядку дня службової особи та представника влади, обшук якої планують; дружні та професійні зв'язки; «можливості» особи в межах займаної посади; місце проведення обшуку: адреса, план приміщення, розмір і стан; розташування меблів, письмові, канцелярські столи, сейфи; особливості розшукуваних документів або предметів: найменування, характер документів, кількість, форма, характерні риси, найімовірніші місця їх знаходження, можливі прийоми маскування; розроблення тактичних планів: вибір часу проведення обшуку та способу проникнення до особи яка обшукується та приміщення, визначення кола й добір учасників обшуку, розподіл обов'язків та інструктаж; забезпечення охорони місця проведення обшуку й відшуканих документів, предметів, підготовка транспортних засобів; забезпечення групи науково-технічними засобами, з огляду на специфіку об'єкта обшуку, обставин [4, с. 48].

Практика показує, що слідчий може застосувати науково-технічні засоби під час проведення обшуку. У ч. 10 ст. 236 КПК України передбачено, що обшук житла чи іншого володіння особи на підставі ухвали слідчого судді в обов'язковому порядку фіксують за допомогою аудіо- та відеозапису [5, с. 370].

Практика проведення обшуку засвідчує, що обшук проводять із використанням: лише відеофіксації; фото-відеофіксації. Здійснити фото-відеофіксацію майже неможливо за участю одного спеціаліста. У практичній діяльності проглядається тенденція застосування фото- відеофіксації працівниками слідчих й оперативних підрозділів. Як вказує практична діяльність, що КПК України безпосередньо не визначає категорії осіб, яким надано таке право. Інша категорія правників вважають, що застосовувати науково-технічні засоби на належному рівні можуть лише залучені спеціалісти.

Правовою процедурою можна застосувати засоби які необхідно слідчому достатньо своїх професійних знань і навичок. Якщо ж через певні причини слідчий вважає, що його професійних знань і навичок недостатньо, наприклад, для відеозйомки, він використовує допомогу спеціаліста [6, с. 178].

Судова практика також досить акцентує увагу на матеріалах відеозапису та їх використанні в кримінальному провадженні. Зокрема, у кримінальному провадженні з дослідженого безпосередньо в судовому засіданні відеозапису проведеного обшуку вбачається, що під час його проведення у квартирі або в будь якому приміщенні знаходилося чимало осіб, камера всіх присутніх не охоплює, поняті постійно перебувають в одному місці, натомість в інших кімнатах вільно пересуваються та проводять обшук кілька працівників поліції, постійно перебуває в кайданках, що засвідчує його фактичне затримання вже в період проведення обшуку, однак його права як затриманому не роз'яснено, як і право не свідчити проти себе, хоча в процесі проведення обшуку останньому постійно ставлять питання, на які він відповідає, чим порушено право останнього на захист. Відеофіксацію цієї слідчої дії проведено лише частково, оскільки немає записів щодо вилучення речей, виявлених під час обшуку [7].

Щодо вивчення й узагальнення матеріали фото-відеофіксацій обшуків, на підставі чого визначили помилки, яких найчастіше припускаються під час його проведення: нечітке зображення предметів, неправильний ракурс зйомки, неправильне розміщення предметів у кадрі; незнання прийомів криміналістичної фотографії та відеозапису; несвоєчасне переведення камери на важливі об'єкти тощо.

З практичної роботи, щодо кримінального провадження наданий стороною обвинувачення на підтвердження винуватості у вчиненні опору працівникам поліції диск з відеозаписами проведення обшуку в господарстві останнього був відтворений під час судового розгляду. У процесі відтворення диска встановлено, що відеозапис не відтворює чіткої картини подій, що відбулися відеозйомку проведено в темну пору доби, а тому під час відтворення диска нічого не видно, лише фрагменти об'єктів, осіб, чути чийсь голоси, нецензурну лайку якоїсь жінки [8, с. 98].

У таких ситуаціях суд стає на сторону захисту й визнає докази недопустимими. На цьому акцентувати, що недотримання процесуальної форми збирання та дослідження доказів призводить до порушення прав громадян і може позбавити дані, отримані під час слідчо розшукових дій, доказового значення [9, с. 146].

Це вкотре засвідчує необхідність залучення декількох спеціалістів з метою повного й об'єктивного фіксування перебігу та результатів обшуку.

У процесі обшуку часто застосовують лупи, мікроскопи, альтернативні джерела освітлення, вимірювальну техніку, роботу з комп'ютерною технікою тощо. Водночас знання та навички щодо застосування цих предметів мають лише відповідні спеціалісти.

Під час розслідування службового підроблення об'єктами пошуку й вилучення під час обшуку є електронна інформація та комп'ютерні засоби. А знання та вміння щодо виявлення, фіксації та вилучення їх мають відповідні спеціалісти. Спеціаліст визначає особливості комп'ютерного середовища, допомагає оглядати функціональну частину комп'ютера й зовнішні носії даних, а також технічну документацію [10, с. 370].

З даного питання можна залучати фахівця в галузі комп'ютерних технологій на всіх етапах розслідування злочинів, пов'язаних із використанням комп'ютерної техніки. А щоб цей процес був максимально ефективним, слід залучати постійний контингент фахівців, з якими доцільно укласти угоду про співпрацю та оплату такої роботи [11, с. 50].

Під час розслідування службового підроблення, з метою дослідження комп'ютерної техніки, на якій виготовляли підроблені документи, залучення спеціаліста з комп'ютерної техніки відбувається з метою: виявлення комп'ютерної техніки серверів інформації, електронних накопичувачів, відеореєстраторів тощо; допомоги в належному збереженні інформації на електронних пристроях і попередження спроб дистанційного видалення електронних документів й інформації; належного попереднього огляду комп'ютерної техніки, виявлення на ній інформації та електронних документів, які матимуть значення в кримінальному провадженні; опису в протоколі та вилучення зазначеної комп'ютерної техніки для подальшого проведення експертизи, висновків якої буде слугувати доказом у кримінальному провадженні.

Із цього приводу інформація, яку зберігають у комп'ютері кримінальна інформація, дає змогу слідчим органам у більшості випадків висунути винним особам звинувачення або ж вона має

орієнтуюче значення для розшуку злочинців, достовірного встановлення механізму легалізації відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом [12, с. 75].

Щодо допомоги спеціаліста полягатиме в огляді вебсторінок і вебсайтів, акаунтів користувачів у соціальних мережах задля подальшого зберігання та роздрукування скриншоту з криміналістично значущою інформацією. Огляд вебсторінки, на якій розміщено сайт певної компанії, з проведенням подальшого експертного дослідження у сфері телекомунікації дає змогу вивчити зміст інформації стосовно діяльності певних суб'єктів, які мають відношення до події кримінального правопорушення, а також зафіксувати IP адресу комп'ютерного обладнання, з якого здійснювали управління вебсайтом, і визначити Інтернет-провайдера, який надавав доступ до вебсайту [13].

З метою запобігання неправильному вилученню комп'ютерно-технічних об'єктів і підвищення якісної значущості висновку експерта як джерела доказу в кримінальному провадженні визначаються вимоги, які необхідно враховувати під час обшуку, зокрема:

а) для дослідження інформації, що міститься на комп'ютерних носіях, вилучають комп'ютерний носій інформації, а також комп'ютерний комплекс, до складу якого належить досліджуваний носій інформації. У деяких випадках можна обмежитися наданням тільки комп'ютерного носія інформації;

б) предмети дослідження надають в окремих упаковках, що унеможливають доступ до носіїв інформації безпосередньо, підключення системного блока до мережі живлення, включення пристрою. Такі об'єкти дослідження, як мобільні телефони, планшетні комп'ютери, GPS навігатори, смартгодинники, відеореєстратори тощо, надають в окремих упаковках (бажано в картонних коробках), що унеможливають випадкове або навмисне ввімкнення пристрою в упаковці;

в) для встановлення відповідності програмних продуктів певним параметрам бажано одразу зробити копію досліджуваного програмного продукту або програмного коду, а також вилучити технічну документацію до них;

г) специфічні об'єкти дослідження, такі як відеореєстратори, смартфони, планшетні комп'ютери, обов'язково вилучають із блоками живлення, а також, за можливості, з інформацією про паролі доступу (кодами доступу до панелі адміністрування), даними графічних ключів, цифрових PIN-кодів [14, с. 119].

Проведення розслідування службових підроблень нерозривно пов'язано з виявленням, оглядом і вилученням офіційних та неофіційних документів. Саме тому в процесі обшуку за цими фактами необхідно зосередити увагу на документи, однак виокремити з масиву ті, які матимуть доказове значення в кримінальному провадженні, надзвичайно складно. Допомогу може надати залучений спеціаліст, який є фахівцем у цій сфері. Зокрема, у процесі обшуку за фактами службового підроблення, залежно від ситуації, виявленню та вилученню підлягають усі документи, на підставі яких здійснювала діяльність уповноважена службова особа. Серед таких документів є: установчі документи; реєстраційні документи (свідоцтво про державну реєстрацію; реєстраційна картка тощо; накази, розпорядження про призначення на посади та звільнення з посад; відомості про банківські рахунки; картки зі зразками підпису тощо. У більшості випадків обшук проводять за місцем виконання службових обов'язків, одночасно проводять обшуки й за місцем проживання службової особи, її родичів, знайомих, в інших володіннях особи, дача, гараж, транспортний засіб тощо.

До прикладу, у кримінальному провадженні було вилучено документи, серед яких: заява про отримання ліцензії на провадження будь-якої діяльності відомості про виробничо-технічну базу, склад працівників за професійним і кваліфікаційним рівнями, технологію виробництва, інформаційно-правове нормативно-технічне забезпечення, наявну систему контролю якості виконаних робіт, виконані заявником будівельно-монтажні роботи опис документів, що додані до заяви про отримання ліцензії на провадження діяльності з будівництва довіреність інших відповідних додатків і документів [15, с. 124].

Для встановлення, чи є виявлений під час обшуку предмет чи документ засобом, знаряддям кримінального правопорушення, має інші причиново-наслідкові зв'язки з подією кримінального правопорушення, необхідно цей предмет чи документ ретельно оглянути. Тобто в межах проведення такої слідчої розшукової дії, як обшук, проводять діяльність з огляду, яку теж відображають у процесуальних документах у кримінальному провадженні.

Про те, що документи є базовою ланкою в кримінальних провадженнях за фактами службового підроблення, зазначають як науковці, так і практики. Водночас практика розслідування службово-

го підроблення засвідчує складнощі, що постають під час доказування таких фактів. Наприклад, під час проведення обшуку органи досудового розслідування мають складнощі в частині забезпечення використання документів у системі доказування, усунути які можна шляхом розв'язання таких тактичних завдань: визначення переліку категорій документів, у яких відображено обставини організації торгів і визначення їх переможця, а також фінансово-господарських операцій щодо здійснення процедури закупівлі встановлення місця ймовірного знаходження документів різних категорій; обрання процесуальної форми вилучення документів, які мають значення для кримінального провадження; залучення осіб, які будуть надавати допомогу у визначенні кола документів, що вилучають [16, с. 426].

Саме тому під час обшуку за фактами службового підроблення, попри досвід роботи слідчого, важливе значення має консультаційна допомога різногалузевих спеціалістів економістів, бухгалтерів, почеркознавців, які нададуть допомогу щодо призначення документів, їх невідповідності чи відсутності певних частин, значення специфічної термінології, порушення порядку складання, встановлення можливих ознак фальсифікації тощо.

Значущою для розслідування службового підроблення є обґрунтована позиція вчених про те, що під час виконання завдання із залученням осіб, які будуть надавати допомогу у визначенні кола документів, що вилучають, потрібно керуватися тим, що найкраще такою інформацією володіють, зокрема, працівники органів Державної фінансової інспекції, які мають досвід проведення перевірок здійснення державних закупівель. Залучення таких працівників може супроводжуватися організаційними ускладненнями, які полягають у тому, що органи Держфінінспекції мають власну планову роботу, завдання, тож не бажають відволікати своїх спеціалістів від їх виконання. Тому питання залучення відповідних спеціалістів доцільно реалізувати через використання повноважень прокурора, який здійснює процесуальне керівництво кримінальним провадженням. У крайньому разі слідчому можна отримати хоча б консультацію в досвідченого фахівця Держфінінспекції [17, с. 66].

Участь спеціаліста-бухгалтера також має ключове значення в процесі розслідування службового підроблення. Із цього приводу можна зазначити, що під час проведення обшуку на робочих місцях слідчий може одержати від спеціаліста-бухгалтера відповіді на такі запитання: вид виявленого документа; до чиєї компетенції належить його складання; де звичайне місце зберігання цього документа; де можуть зберігатися інші примірники виявленого документа або інші пов'язані з ним документи тощо [18].

Будь-який спеціаліст може спрямувати увагу слідчого тільки за безпосередньої участі в слідчо-розшуковій дії. Спеціаліст часто повідомляє нові, недостатньо або зовсім не відомі слідчому відомості, які суттєво позначаються на подальшому розслідуванні. Зіставлення неофіційних записів взаєморозрахунків з порівнювальними відомостями, актами інвентаризації, зведеними звітами й іншими бухгалтерськими документами може допомогти слідчому точніше встановити розміри матеріального збитку та правильно розмежувати матеріальну відповідальність окремих осіб.

Поширеною проблемою в процесі обшуку є правильна фіксація вилучених об'єктів і складання протоколів. Непоодинокими є випадки, коли слідчі на завершальному етапі не зазначають у протоколі осіб, які були залучені до процесу обшуку. Такі помилки призводять до визнання результатів обшуку недопустимими. Навіть сторона обвинувачення не заперечувала цього факту. Водночас зі змісту протоколу обшуку від 4 листопада 2016 року вбачається, що в ньому бракує відомостей про присутність зазначених вище осіб під час проведення цієї дії, протокол ними не підписаний як учасниками процесуальної дії. Крім того, зазначення в протоколі неповних відомостей про учасників слідчої дії є неприпустимими. Ці обставини в сукупності однозначно засвідчують порушення правил складання протоколу СРД – обшуку, а тому викликає в суду сумніви щодо дійсності та вірогідності викладених у цьому протоколі відомостей.

Саме тому зазначення всіх учасників обшуку має бути обов'язковим з метою недопущення можливостей його оскарження.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що в процесі розслідування службового підроблення проведення обшуку є необхідним майже в кожному кримінальному провадженні задля пошуку документів, що підтверджують домовленість між постачальником і замовником, зловживання з боку вищого керівництва, чернетки з відомостями про вчинення кримінального правопорушення, комп'ютерної техніки, грошових коштів, отриманих протиправним шляхом, рахунків тощо. Для ефективного розслідування кримінальних правопорушень за фактами службового підроблення

необхідним є комплексний підхід. Під час проведення обшуку для отримання максимально повної криміналістично значущої інформації необхідним є залучення групи різногалузевих спеціалістів, функції яких будуть залежати від етапів проведення обшуку. На проведення обшуку в провадженнях про службове підроблення доцільно запрошувати фахівців у галузі економіки та бухгалтерського обліку для використання їх як консультантів для виявлення, збирання, огляду бухгалтерських документів. Крім того, фахівці з комп'ютерної техніки допоможуть вилучити цифрову інформацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
2. Кулик С.С. Особливості обшуку під час досудового розслідування привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 233.
3. Чаплинський К.О. Тактика проведення окремих слідчих дій: монографія. Дніпропетровськ: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2006. С. 81.
4. Участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій під час розслідування корупційних злочинів: метод. рек. сост. Б.Б. Теплицький, О.М. Шрамко, В.В. Юсупов. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 48.
5. Криміналістична техніка: навч. посіб. А.В. Кофанов, В.В. Арешонков, П.Д. Біленчук та ін.. Київ: КИЙ, 2009, С. 370.
6. Бондаренко Д.А. Розслідування зловживань владою або службовим становищем та перевищень влади або службових повноважень (криміналістична характеристика та початковий етап розслідування): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2009. С. 178.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
8. Лазебний А.М. Використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень проти громадського порядку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Ірпінь, 2016. С. 98.
9. Татаров О.Ю. Досудове провадження в кримінальному процесі України: теоретико-правові та організаційні засади (за матеріалами МВС): *монографія*. Київ: ПРОМІНЬ, 2012. С. 146.
10. Криміналістична техніка: навч. посіб. А.В. Кофанов, В.В. Арешонков, П.Д. Біленчук та ін.. Київ: КИЙ, 2009. С. 370.
11. Стратонов В.М., Захарченко С.О. Слідчі огляди по злочинах, скоєних з використанням комп'ютерної техніки. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2003. Вип. 24. С. 50.
12. Бідняк Г.С. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств: монографія. Дніпро: ДДУВС, 2019. С. 75.
13. Вирок Володарського районного суду Донецької області від 10 черв. 2020 р. у справі № 222/681/19, провадження № 1-кп/222/50/2020. Єдиний державний реєстр судових рішень: сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89707417>.
14. Медянцев А.М. Розслідування злочинів, що вчиняються у сфері державних закупівель: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2015. С. 119.
15. Медянцев А.М. Розслідування злочинів, що вчиняються у сфері державних закупівель: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2015. С. 124.
16. Волобуєв А.Ф. Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2001. 426 с.
17. Дондик Н.Я. Спеціальні бухгалтерські знання та їх застосування під час розкриття та розслідування бухгалтерських злочинів: монографія. Київ: Атіка, 2007. С. 66.
18. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 19 листоп. 2019 р. у справі № 359/3474/17, провадження № 1-кп/359/76/2019. Єдиний державний реєстр судових рішень: сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85719596>.

УДК: 343.98:343.97

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.56>

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕПОКОРИ ТА НЕВИКОНАННЯ НАКАЗУ

Кунтій А.І.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
Територіальне управління
Державного бюро розслідувань,
м. Хмельницький
ORCID: 0000-0001-5076-8358*

Кунтій А.І. Криміналістична характеристика непокори та невиконання наказу.

Наукову статтю присвячено висвітленню питання криміналістичної характеристики непокори та невиконання наказу, зокрема її кількісному, якісному складу та взаємозв'язку елементів. Підкреслено важливість вивчення криміналістичної характеристики непокори та невиконання наказу, як одного з елементів методики розслідування, адже така містить важливу для висунення версій і вибору найбільш оптимальних методів розслідування цього виду кримінального правопорушення. Запропоновано позицію, що основних елементів криміналістичної характеристики непокори та невиконання наказу, що включатиме відомості про: спосіб кримінального правопорушення; обстановку; особу злочинця; наслідки. Презюмовано, що до обстановки непокори та невиконання наказу, ми відносимо час, місце та інші обставини кримінального правопорушення, а також причини та умови вчинення кримінального правопорушення та наслідки. Місцем вчинення непокори та невиконання наказу буде ділянка місцевості, де доводився наказ, а також місце, де була відмова військовослужбовцем його виконати, а часом непокори та невиконання наказу можна вважати час під час доведення наказу, а також час, коли такий мав бути виконаний і настали тяжкі наслідки (у випадку непокори). Особою злочинця досліджуваних видів кримінальних правопорушень, буде військовослужбовець та прирівняні до нього особи, що за своїм службовим становищем, підпорядкуванням (посадою, званням) є підпорядкований начальникові, який віддав наказ. Встановлено, що наказ має відповідати нормам чинного законодавства та положенням військових статутів. Відповідно до частини 2 статті 41 Кримінального кодексу України, наказ або розпорядження вважаються законними за умови, що їх віддано уповноваженою особою у встановленому порядку, в межах її компетенції, і вони не суперечать діючому законодавству та не порушують конституційні права і свободи людини й громадянина. Встановлені кореляційні зв'язки між елементами криміналістичної характеристики досліджуваного нами виду кримінального правопорушення: обстановка - особа злочинця-спосіб вчинення.

Ключові слова: кримінальне провадження; криміналістична характеристика; розслідування; непокора; наказ; відмова; начальник; зброя; воєнний стан; бойова обстановка; особливий період; наслідки; військовослужбовець; військова служба.

Kuntii A.I. Forensic characteristics of disobedience and failure to comply with an order.

The scientific article is devoted to highlighting the issue of forensic characteristics of disobedience and failure to comply with an order, in particular its quantitative, qualitative composition and interrelation of elements. The importance of studying the forensic characteristics of disobedience and failure to comply with an order as one of the elements of the investigation methodology is emphasized, since it contains important elements for putting forward versions and choosing the most optimal methods of investigating this type of criminal offense. The position is proposed that the main elements of the forensic characteristics of disobedience and failure to comply with an order, which will include information about: the method of the criminal offense; the circumstances; the identity of the criminal; the consequences. It is assumed that the circumstances of disobedience and failure to comply with an order include the time, place and other circumstances of the criminal offense, as well as the causes and

conditions of the commission of the criminal offense and the consequences. The place of commission of disobedience and failure to comply with an order will be the area of the territory where the order was issued, as well as the place where the serviceman refused to comply with it, and the time of disobedience and failure to comply with an order can be considered the time during the delivery of the order, as well as the time when it should have been executed and serious consequences occurred (in the case of disobedience). The perpetrator of the types of criminal offenses under investigation will be a serviceman and persons equated to him who, by their official position, subordination (position, rank) is subordinate to the commander who gave the order. It has been established that the order must comply with the norms of current legislation and the provisions of military statutes. According to Part 2 of Article 41 of the Criminal Code of Ukraine, an order or instruction is considered lawful provided that it is given by an authorized person in accordance with the established procedure, within the limits of his competence, and that it does not contradict the current legislation and does not violate the constitutional rights and freedoms of man and citizen.

Correlations have been established between the elements of the forensic characteristics of the type of criminal offense under study: situation – the person of the criminal – the method of commission.

Key words: criminal proceedings; forensic characteristics; investigation; disobedience; order; refusal; chief; weapon; martial law; combat situation; special period; consequences; serviceman; military service.

Постановка проблеми. Актуальна практика досудового розслідування засвідчує, що ефективність встановлення обставин учинення кримінальних правопорушень детермінується не лише здатністю уповноважених органів своєчасно ідентифікувати кримінально-правові ознаки протиправного діяння, забезпечити належний збір, перевірку та аналіз доказової інформації, а й рівнем методичної обізнаності слідчих, зокрема їх умінням виявляти криміналістично значущу інформацію, співвідносити її з типовими криміналістичними характеристиками відповідного виду злочину та на цій основі формувати найбільш ефективну модель розслідування.

У цьому контексті особливе значення має дослідження кримінальних проваджень щодо непокорі та невиконання наказу. Криміналістична характеристика зазначеного виду кримінальних правопорушень, будучи складовим елементом методики їх розслідування, відіграє важливу роль у процесі побудови логічно обґрунтованих слідчих версій, а також у виборі оптимальних напрямів та тактичних прийомів здійснення досудового розслідування. Такий підхід дозволяє не лише підвищити ефективність слідчої діяльності, а й забезпечити всебічне, повне й неупереджене з'ясування обставин справи.

Метою статті є висвітлення поняття та значення криміналістичної характеристики в методиці розслідування непокорі та невиконання наказу, її складу та встановлення кореляційних зв'язків між її елементами.

Стан опрацювання. Значний внесок у дослідження різноманітних аспектів розслідування кримінальних правопорушень зробили такі вчені, як Ю.П. Аленін, Л.І. Аркуша, В. П. Бахін, В.Д. Берназ, А.Ф. Волобуєв, В.І. Галаган, В.Г. Гончаренко, І.В. Гловюк, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, В.Ю. Калугін, О.А. Кириченко, Н.І. Клименко, І.І. Когутич, О.Н. Колесніченко, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Г.А. Матусовський, А.В. Мовчан, М.В. Салтєвський, С.М. Стахівський, В.В. Тіщенко, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько, Г.В. Щербакова, Б.В. Щур, О.О. Юхно та інші.

Окремі положення методики розслідування військових злочинів уперше в Україні на монографічному рівні розглянули А.Г. Воєвода, В.В. Давиденко, В.В. Дем'яновський, М.І. Карпенко, Р.В. Комісарчук, О.С. Ткачук, В.В. Тимошко.

Окремі питання непокорі та невиконання наказу досліджувалися у працях Ш.Б. Давлатова, Н.В. Коломієць, Д.М. Навроцького, М.О. Свіріна, А.О. Буличева, Ю.В. Шапошнікова та інших. Що стосується наукових розвідок, присвячених окремим питанням криміналістичного забезпечення розслідування непокорі та невиконання наказу, то таких в Україні не знайдено.

Виклад основних положень. Статистика зареєстрованих кримінальних проваджень за ст. 402 КК України та наслідків їх досудового розслідування розподілилася наступним чином: у 2020 злочинів даної категорії зареєстровано не було; у 2021 році зареєстровано 19 кримінальних проваджень та у 9 випадках досудове розслідування закінчилося складанням обвинувального акту; у 2022 – зареєстровано 1574 випадків, натомість в суд скеровано 316 обвинувальних актів; у

2023 році зареєстровано 1678 кримінальних правопорушень даної категорії та до суду скеровано 420 обвинувальні акти; у 2024 – 1869, до суду скеровано 405 обвинувальних актів.

Статистика зареєстрованих кримінальних проваджень за ознаками невиконання наказу та наслідків їх досудового розслідування свідчить про те, що у 2020 році зареєстровано -1 та до суду скеровано – 0; у 2021 – 3, до суду – 0; у 2022 – 28; до суду – 0; у 2023 – 32; до суду – 0; у 2024 – 38; до суду – 0 [1].

Аналіз кримінальних проваджень, за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 402 та 403 КК України, засвідчив певну проблематику під час розслідування їх та судового розгляду. Окрім цього, статистика переконливо свідчить про необхідність розробки методики розслідування непокори та невиконання наказу, що стане в пригоді слідчим та прокурорам під час розслідування зазначених суспільно-небезпечних військових злочинів.

Поняття криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень посідає важливе місце в теорії криміналістики та вже тривалий час є об'єктом дослідження багатьох науковців, що спеціалізуються на методиці розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень.

Не вдаючись до дискусії щодо поняття криміналістичної характеристики, викладених у науковій літературі, ми притримуємося думки про те, що криміналістична характеристика являє собою систему узагальнених даних, заснованих на теорії та практиці досудового розслідування та судового розгляду певного виду чи групи кримінальних правопорушень та розроблених на їх основі наукових висновків і рекомендацій щодо найважливіших їх криміналістично-значущих ознак, що є необхідним для організації швидкого, повного та неупередженого досудового розслідування та судового розгляду, з метою досягнення завдань кримінального провадження [2].

Як і будь-яка інша наукова категорія, криміналістична характеристика має певну структуру, що включає низку взаємопов'язаних елементів. Проте серед науковців не існує єдиного підходу до визначення кількісного та якісного складу цих елементів, що пояснюється специфікою кожного виду або групи кримінальних правопорушень. Не заглиблюючись у дискусію щодо складу елементів криміналістичної характеристики в загальному вигляді, зосередимо увагу на її структурних компонентах у межах злочинів, пов'язаних із непокорою та невиконанням наказу.

Так, до елементів криміналістичної характеристики непокори та невиконання наказу, на нашу думку слід віднести: особу злочинця, спосіб кримінального правопорушення; обстановку (в т.ч. причини та умови вчинення кримінального правопорушення та наслідки).

На думку Р.Л. Степанюка, вивчення особи злочинця всіма юридичними науками повинно здійснюватися із обов'язковим урахуванням положень кримінального права щодо загального та спеціального суб'єкта злочину [5, с. 78], відтак не можемо з'ясувати відомості про типову особу злочинця, як і спосіб вчинення, без урахувань положень кримінального законодавства та теорії кримінального права.

Особою злочинця непокори та невиконання наказу буде військовослужбовець та прирівняні до нього особи, що за своїм службовим становищем, підпорядкуванням (посадою, званням) є підпорядкований начальникові, який віддав наказ.

Військовослужбовці, що нестимуть відповідальність за злочини, передбачені ст. 402, 403 КК України, визначені у ч. 2 ст. 402 КК України, та ними є: військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також інші особи, визначені законом, а також поліцейські поліції особливого призначення Національної поліції України, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі у бойових діях, несуть відповідальність за статтями 402, 403, 414-416, 422, 427, 429, 430, 432-435 КК України.

Важливим компонентом особи злочинця у досліджуваних нами кримінальних правопорушеннях є його стан здоров'я військовослужбовця, якому віддають наказ на момент віддання наказу та його виконання.

Під час опитування практиків, що брали участь у розслідуванні кримінальних проваджень за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 402-403 КК України, більшість 73% відповіли про необхідність призначення та проведення медичного огляду військово-лікарською комісією, з метою встановлення ступеня придатності для проходження військової служби (далі – ВЛК) військовослужбовцю, що вчинив зазначені види кримінальних правопорушень.

У судовій практиці існують випадки виправдувальних вироків за ст. 402 КК України, у випадку не проведення ВЛК військовослужбовцю, якого підозрюють/обвинувачують у вчинення зазначеного кримінального правопорушення.

Так під час судового розгляду кримінального провадження за ч. 4 ст. 402 КК України, обвинувачений наголосив на неможливості виконати бойове розпорядження, через зубний біль, що підтвердили більшість свідків, допитаних під час судового розгляду. Суд зазначив, що хворобливий стан здоров'я обвинуваченого не був перевірений ані командуванням частини, ані правоохоронними органами, які були обізнані про причини відмови виконати бойовий наказ, виходячи з відеозапису його оголошення. Разом з цим, допитаний в судовому засіданні командир сказав про те, що теоретично напухлої щоки військовослужбовця було достатньо для того, щоб направити його до медичного пункту, однак медичний пункт на той час виконував бойове розпорядження. Такі дії командира свідчать про те, що він не здійснив заходів щодо надання медичної допомоги обвинуваченому, не пересвідчився, що військовий міг за станом здоров'я виконувати наказ, проте направив до правоохоронних органів ДБР [3].

Іншим прикладом виправдувального вироку у судовій практиці є вирок. Де судом зазначено, що підставою неможливості виконання розпорядження, а не умисного небажання його виконувати, був незадовільний стан здоров'я обвинуваченого, а саме: головокружіння, запаморочення, порушення свідомості, високий тиск, біль в ногах, які були викликані високим цукром та суттєво впливали на його працездатність та можливість виконання військових обов'язків. При цьому обвинувачений не відмовлявся від виконання наказу (розпорядження), а тільки просив надати йому можливість пролікуватися, після чого він виконає дане розпорядження [4].

Так, у разі віддання наказу військовослужбовцю, що на момент виконання не міг його виконати, безпосередній командир повинен у цьому пересвідчитися, шляхом огляду лікарями військовослужбовця, та у разі отримання діагнозу призначення ВЛК зазначеному військовослужбовцю. У випадку, якщо такі обставини стали відомі, на стадії досудового розслідування, орган досудового розслідування, прокурор зобов'язаний призначити своєю постановою такому військовослужбовцю ВЛК, з врахуванням норм наказу 402 Міністерства оборони України [5]. На нашу думку висновок ВЛК щодо придатності військовослужбовця до військової служби та спроможність його виконати наказ повинен бути у матеріалах кримінального провадження у всіх випадках під час розслідування непокори та невиконання наказу. Проте таке питання підлягає більшій дискусії під час окреслення обставин, що підлягають встановленню під час розслідування непокори та невиконання наказу.

Ключовим компонентом криміналістичної характеристики певного виду кримінального правопорушення є спосіб його вчинення.

У криміналістиці спосіб вчинення злочину розглядається як сукупність взаємопов'язаних дій, які здійснюються правопорушником у визначеній послідовності з метою досягнення протиправного результату. У науковій літературі також пропонується диференціювати поняття способу вчинення злочину в широкому та вузькому розумінні: у першому випадку до нього включаються як дії, пов'язані з безпосереднім здійсненням злочину, так і заходи з його приховування; у другому – виключно дії, спрямовані на скоєння злочину.

В ході проведення опитування практичних працівників органів досудового розслідування, прокурорів та суду, такі у 70% повідомили, що спосіб вчинення не включатимуть дії з підготовки та приховування непокори та невиконання наказу. Тому, спосіб вчинення невиконання наказу та непокори будемо розглядати у його вузькому розумінні.

Способом вчинення досліджуваного непокори є відкрита відмова виконати наказ начальника, а також інше умисне невиконання наказу. Спосіб вчинення невиконання наказу без ознак відкритої вимоги. Власне при кваліфікації дій за ст. 403 КК України, немає відкритої заяви про небажання виконати наказ та відповідальність настає лише у разі, якщо такі дії спричинили тяжкі наслідки.

Наказ як команда вчинити відповідні дії або утриматися від їх вчинення виступає предметом суспільних відносин, які існують між начальником та підлеглим в сфері проходження військової служби. Такі відносини виражають порядок підлеглості [6, с. 107].

Наказ має відповідати нормам чинного законодавства та положенням військових статутів. Відповідно до частини 2 статті 41 Кримінального кодексу України, наказ або розпорядження вважаються законними за умови, що їх віддано уповноваженою особою у встановленому порядку, в межах її компетенції, і вони не суперечать діючому законодавству та не порушують конституційні права і свободи людини й громадянина.

У випадку, коли військовослужбовець відмовляється виконувати наказ, що не відповідає вищезазначеним ознакам, ми не можемо говорити про військове кримінальне правопорушення

До обставинки непокори та невиконання наказу, ми відносимо час, місце та інші обставини кримінального правопорушення, а також причини та умови вчинення кримінального правопорушення та наслідки.

Місцем вчинення непокори та невиконання наказу буде ділянка місцевості, де доводився наказ, а також місце, де була відмова військовослужбовцем його виконати. Часом непокори можна вважати час під час доведення наказу, а також час, коли такий мав бути виконаний. Часом вчинення непокори є час, коли наказ не було виконано і настали тяжкі наслідки.

В ході нашого дослідження проведемо аналіз судової практики та окремих правових позицій щодо непокори та невиконання наказу.

Так, у кримінальних справах за статтею 403 КК України (непокора) суди не завжди вимагають настання конкретних тяжких наслідків для кваліфікації діяння як злочину. Верховний Суд України зазначає, що непокора військовослужбовця є злочином із формальним складом, тобто кримінальна відповідальність настає вже за саму відмову виконати наказ, незалежно від того, чи спричинило це конкретні тяжкі наслідки.

У справі № 185/4595/22 (провадження № 51-7414км23) Касаційний кримінальний суд Верховного Суду України розглянув випадок, коли військовослужбовець відмовився виконати наказ заступника командира бригади. Суд зазначив, що навіть за відсутності конкретних тяжких наслідків, таке діяння порушує встановлений порядок несення військової служби та може створити реальну загрозу спричинення шкоди суспільним відносинам. Отже, непокора є суспільно небезпечним діянням, яке підлягає кримінальній відповідальності.

Ось детальний аналіз судової практики щодо застосування статті 403 Кримінального кодексу України (непокора), зокрема в контексті визначення тяжких наслідків, на основі останніх рішень Верховного Суду України:

На наявність у діях особи складу злочину, передбаченого ч. 4 ст. 402 «Непокора» КК, указує відкрита відмова військовослужбовця в умовах воєнного стану виконати наказ начальника, який є реальним для виконання, законним, сформульованим виразно, чітко, зрозуміло та не допускає подвійного тлумачення. Сама собою непокора в період воєнного стану є небезпечним військовим злочином, який посягає на встановлений порядок підлеглості та військової честі і породжує неорганізованість та безладдя у військових частинах, а отже безсумнівно негативно позначається на боєготовності і боєздатності військових формувань, що виключає малозначність цього діяння в розумінні ч. 2 ст. 11 КК України [7].

Непокора військовослужбовця є злочином із формальним складом, а отже кримінальна відповідальність за його вчинення не залежить від настання суспільно небезпечних наслідків. У цій справі Касаційний кримінальний суд Верховного Суду України розглянув випадок, коли військовослужбовець відмовився виконати наказ заступника командира бригади. Суд зазначив, що навіть за відсутності конкретних тяжких наслідків, таке діяння порушує встановлений порядок несення військової служби та може створити реальну загрозу спричинення шкоди суспільним відносинам. Отже, непокора є суспільно небезпечним діянням, яке підлягає кримінальній відповідальності [8].

До тяжких наслідків можуть бути віднесені: зрив виконання бойового завдання, завдання великої матеріальної шкоди, катастрофа, аварія, пожежа, радіоактивне, хімічне, бактеріологічне забруднення навколишнього середовища, масові отруєння тощо. До тяжких наслідків невиконання наказу, змістом якого, наприклад, було попередження найбільш серйозних форм підриву військової дисципліни з боку інших військовослужбовців, є вчинення таких дій, як викрадення зброї, дезертирство тощо [9, с. 87].

Оцінка наслідків непокори чи іншого навмисного невиконання наказу начальника, вчиненого за відсутності ознак, зазначених у частині першій статті 402 КК, якщо це призвело до тяжких наслідків, залежить від конкретних обставин справи. Навіть однакові наслідки в одних умовах можуть бути визнані тяжкими, а в інших – не бути такими. Для кваліфікації злочину за ч. 2 ст. 402 КК за ознакою настання тяжких наслідків необхідна наявність причинного зв'язку між непокорою і настанням наслідків, а також навмисною чи необережною виною суб'єкта щодо цих наслідків [10].

Водночас, існують також правові позиції, під час винесення судового рішення, зокрема, звільнення від відбування покарання з випробуванням військовослужбовця за невиконання ним на-

казу в умовах воєнного стану (наказу на вибуття в район бойових дій для захисту Батьківщини від збройної агресії ворога) не лише не сприятиме запобіганню вчиненню нових кримінальних правопорушень іншими особами, а навпаки, створить у таких осіб впевненість у безкарності за відмову від виконання наказів командирів, а також відмову від захисту Батьківщини. Зазначене свідчить про підвищену суспільну небезпечність такого злочину, оскільки може призвести до підриву військової дисципліни, розлагодженості дій, спрямованих на захист суверенітету держави, що в умовах воєнного стану є неприпустимим [11].

Крім того, варто підкреслити, що ключовою відмінністю криміналістичної характеристики є наявність кореляційних зв'язків між її елементами, які не виявляються в інших видах характеристик. Завдяки інформації про ці зв'язки та взаємозалежності між окремими компонентами з'являється можливість розробити обґрунтовані й цілеспрямовані рекомендації для проведення розслідування. Зокрема, спостерігається взаємозв'язок між такими елементами криміналістичної характеристики розслідуваного виду кримінального правопорушення: обстановка – особа злочинця-спосіб вчинення.

Висновки. Таким чином, у межах дослідження сформульовано підхід до визначення основних елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, передбачених статтями щодо непокори та невиконання наказу. До таких елементів віднесено: спосіб вчинення кримінального правопорушення, обстановку його вчинення, особу правопорушника та наслідки злочину. Обстановку вчинення правопорушення доцільно розглядати як сукупність факторів, що охоплюють час, місце, інші обставини вчинення діяння, а також причини й умови, що сприяли його скоєнню. Зокрема, місцем вчинення непокори або невиконання наказу визнається як ділянка місцевості, де було доведено наказ, так і місце відмови від його виконання. Часовими межами таких правопорушень вважається як момент доведення наказу, так і період, коли наказ мав бути виконаний, включаючи час настання тяжких наслідків (у випадку непокори). Особу правопорушника у досліджуваних правопорушеннях становить військовослужбовець або інша особа, прирівняна до нього за правовим статусом, яка за своїм службовим становищем (посадою, званням) перебуває у відносинах підпорядкування до начальника, що видав наказ. Зазначено, що наказ вважається законним лише за умови, якщо його віддано уповноваженою особою у встановленому порядку, в межах її компетенції та відповідно до чинного законодавства, з дотриманням вимог Конституції України, а також військових статутів (ч. 2 ст. 41 КК України). У процесі дослідження встановлено кореляційні зв'язки між окремими елементами криміналістичної характеристики, зокрема між обстановкою вчинення злочину, особою правопорушника та способом вчинення діяння, що є суттєвими для подальшої криміналістичної розробки методик розслідування цих видів кримінальних правопорушень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт про зареєстровані кримінальні провадження та наслідки їх досудового розслідування: статистичні дані Офісу Генерального прокурора за 2020–2024 рр. URL: <https://www.gp.gov.ua> (дата звернення 03.06.2025)
2. Кунтій А.І. Криміналістична характеристика самовільного залишення поля бою або відмови діяти зброєю. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 03. 2025. С. 104–109.
3. Степанюк Р.Л. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України: *монографія*; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А.Ф. Волобуєва. Х.: НікаНова, 2012. 382 с.
4. Вирок Костянтинівського міськрайонного суду Донецької області від 15 травня 2023 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110861932> (дата звернення 03.06.2025).
5. Вирок Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 15 травня 2023 року (справа № 233/2394/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110861932> (дата звернення 03.06.2025).
6. Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 14.08.2008 № 402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08#Text> (дата звернення 03.06.2025).
7. Шапошніков Д.М. Щодо деяких об'єктивних ознак непокори (ст. 402 Кримінального Кодексу України). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2019. Серія Право. Випуск 59. Том 2. С. 105–108.

8. Постанова колегії суддів Третьої судової палати ККС ВС від 20.03.2024 у справі № 233/1446/22 (провадження № 51-5644км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117884068> (дата звернення 03.06.2025).
9. Постанова колегії суддів Другої судової палати ККС ВС від 23.05.2024 у справі № 185/4595/22 (провадження № 51-7414км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119331794> (дата звернення 03.06.2025).
10. Давлатов Ш.Б., Солодкий Д.О. Розмежування непокори (ст. 402 КК України) від невиконання наказу (ст. 403 КК України). *Київський часопис права*. 2023. № 1. С. 266–269. DOI: <https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.40> (дата звернення 03.06.2025).
11. Карпенко М.І. Непокора та невиконання наказу. *Юридична наука*. № 7/2013. С. 84–96.
12. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 11.07.2023 у справі № 726/78/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення 03.06.2025).

УДК 343.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.57>

ВСТАНОВЛЕННЯ ОЧЕВИДНОЇ НЕДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ ВНАСЛІДОК НЕНАЛЕЖНОГО ЇХ ДЖЕРЕЛА ПОХОДЖЕННЯ

Лисюк С.О.,

*аспірант кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права*

імені Леоніда Юзькова

ORCID: 0009-0000-4094-9972

e-mail: lsergiu@ukr.net

Лисюк С.О. Встановлення очевидної недопустимості доказів внаслідок неналежного їх джерела походження.

У статті проводиться наукове дослідження основних підстав визнання доказів очевидно недопустимими внаслідок неналежного джерела їх походження. На теперішньому етапі розвитку кримінального процесуального законодавства інститут очевидної недопустимості доказів перебуває на стадії свого формування та практичного закріплення. Положеннями ч. 2 ст. 89 КПК України передбачено, що у разі встановлення очевидної недопустимості доказу під час судового розгляду суд визнає цей доказ недопустимим, що тягне за собою неможливість дослідження такого доказу або припинення його дослідження в судовому засіданні, якщо таке дослідження було розпочате. Важко уявити, але вказаний інститут закріплено національним законодавством лише у 2012 році, з набранням чинності діючим Кримінальним процесуальним кодексом України та його впровадження спрямовано на утвердження усіх засад кримінального провадження, а найбільше верховенства права, законності, змагальності та розумності строків. Разом з тим основна мета впровадження вказаного інституту на цей час повною мірою є нереалізованою. Зокрема, на даний час не закріплено визначення поняття «очевидної недопустимості доказів» та не визначено підстави, які б надавали право сторонам кримінального провадження в ході судового розгляду заявляти клопотання про визнання тих чи інших доказів очевидно недопустимими. Особлива увага звертається на визначення поняття та обґрунтуванні загальних підстав визнання доказів очевидно недопустимими внаслідок неналежного джерела їх походження. До джерел доказів згідно КПК України віднесено показання, речові докази, документи та висновки експертів. Проведено паралель між підставами для визнання доказів недопустимими та очевидно недопустимими. Основним критерієм для визнання очевидної недопустимості доказів є їх отримання з істотним порушенням прав та основоположних свобод людини та громадянина. Результатом роботи є формулювання поняття «визнання очевидної недопустимості доказів» та виокремлення тих підстав, які надають можливість суду для визнання конкретних доказів очевидно недопустимими.

Ключові слова: докази, джерела доказів, допустимість доказів, очевидна недопустимість доказів, підстави очевидної недопустимості доказів.

Lysyuk S.O. Establishing the obvious inadmissibility of evidence due to its improper source of origin.

The article conducts a scientific study of the main grounds for recognizing evidence as obviously inadmissible due to an improper source of its origin. At the current stage of development of criminal procedural legislation, the institution of obviously inadmissibility of evidence is at the stage of its formation and practical consolidation. The provisions of Part 2 of Article 89 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine stipulate that if the obvious inadmissibility of evidence is established during the trial, the court shall declare this evidence inadmissible, which entails the impossibility of examining such evidence or the termination of its examination in the court session, if such examination has been initiated. It is hard to imagine, but this institution was enshrined in national legislation only in 2012, with the entry into force of the current Criminal Procedure Code of Ukraine, and its implementation is aimed at

establishing all the principles of criminal proceedings, and most of all, the rule of law, legality, adversarial nature, and reasonable deadlines. However, the main goal of introducing this institution has not yet been fully realized. In particular, the definition of the concept of «obvious inadmissibility of evidence» has not been established at this time and the grounds that would give the parties to criminal proceedings the right to file a motion to declare certain evidence obviously inadmissible during the trial have not been determined. Special attention is paid to the definition of the concept and justification of the general grounds for recognizing evidence as manifestly inadmissible due to an improper source of its origin. According to the CPC of Ukraine, sources of evidence include testimony, material evidence, documents and expert opinions. A parallel is drawn between the grounds for declaring evidence inadmissible and manifestly inadmissible. The main criterion for determining the manifest inadmissibility of evidence is its receipt with a significant violation of the rights and fundamental freedoms of a person and citizen. The result of the work is the formulation of the concept of «recognition of obvious inadmissibility of evidence» and the identification of those grounds that enable the court to recognize specific evidence as obvious inadmissible.

Key words: evidence, sources of evidence, admissibility of evidence, obvious inadmissibility of evidence, grounds for obvious inadmissibility of evidence.

Постановка проблеми. Дослідження направлене на розкриття поняття очевидної недопустимості доказу та формулюванні переліку підстав встановлення такої очевидної недопустимості, які до цього часу законодавчо не закріплено, що перешкоджає повною мірою реалізувати мету запровадження вказаного інституту та реалізувати весь обсяг прав учасниками кримінального провадження.

Така невизначеність інколи створює умови для формального застосування судом, який здійснює розгляд справи норм вказаного інституту, що призводить до затягування процедури визнання доказів недопустимими при їх очевидній недопустимості та переносить вирішення вказаного питання у нарадчу кімнату.

На перший погляд така досить прогресивна норма національного законодавства є недієвою та позбавлена механізмів її застосування і потребує наукового переосмислення шляхом проведення комплексного аналізу.

Мета дослідження: аналіз підстав для визнання доказів очевидно недопустимими в кримінальному процесі внаслідок неналежного їх джерела походження та визначення пропозицій для вдосконалення функціонування вказаного інституту з врахуванням правозастосовної практики.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти проблем правового регулювання встановлення очевидної недопустимості доказів досліджували Н.М. Басай, В.П. Гмирко, О.В. Капліна, С.А. Крушинський, Л.М. Лобойко, М.А. Погорельський, Д.Б. Сергєєва, М.І. Смирнов, В.В. Тютюнник, М.Є. Шумило, Д.В. Шилін та інші науковці. У їх працях сформовано фундаментальні засади для визначення підстав очевидної недопустимості доказів, водночас визнання доказів очевидно недопустимими внаслідок неналежного джерела їх походження є малодослідженим та потребує додаткового аналізу.

Виклад основного матеріалу. Інститут доказів та доказування є базовим інститутом кримінального процесуального права, який тісно переплітається з усіма сферами кримінального процесу.

Процес збирання доказів органами досудового розслідування важко переоцінити, оскільки саме на підставі зібраних доказів, суд оцінивши їх з точки зору допустимості, належності та достовірності остаточно приймає рішення про винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Проблематика допустимості доказів у кримінальному провадженні дедалі частіше зустрічається при судовому розгляді кримінального провадження, що обумовлено стрімкими змінами національного законодавства та намаганням слідувати стандартам та практиці Європейського суду з прав людини.

Відповідно до ч. 3 ст. 62 Конституції України обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь [1].

Положеннями ч. 2 ст. 89 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) передбачено, що у разі встановлення очевидної недопустимості доказу під час судового розгляду

суд визнає цей доказ недопустимим, що тягне за собою неможливість дослідження такого доказу або припинення його дослідження в судовому засіданні, якщо таке дослідження було розпочате [2].

Встановлення очевидної недопустимості доказів – це діяльність направлена на закріплення факту отримання доказу з такими порушеннями, які не дозволяють в подальшому його дослідження під час судового розгляду та обґрунтування ним судового рішення. Серед основних критеріїв визнання доказу очевидно недопустимим є неналежність джерела його отримання. До джерел доказів згідно КПК України віднесено показання, речові докази, документи та висновки експертів.

Так, в практиці розгляду кримінальних проваджень в суді доволі часто зустрічаються випадки визнання недопустимими показання свідків. На це звернемо свою увагу. Зокрема визнання недопустимими показання свідків, родичів обвинуваченого, які зацікавлені у результаті розгляду кримінального провадження, показання свідків, які залучені в якості понятих, показання яких суттєво різняться з протоколами проведення слідчих дій. Однак, визнання вказаних показань недопустимими потребує комплексного їх дослідження та оцінки разом з доказами отриманими під час досудового розслідування та дослідженими у судовому розгляді.

Застосування комплексного підходу до оцінки допустимості показань особи, як джерела доказів, разом з іншими матеріалами провадження свідчить про відсутність очевидної недопустимості такого доказу, оскільки потребує здійснення оцінки судом не лише цим поясненням, а й іншим похідним доказам в сукупності, що виключає очевидність порушень норм законодавства при його отриманні та виключає можливість суду однозначно прийняти рішення про його недопустимість під час судового розгляду кримінального провадження.

На відміну від вище перелічених випадків зустрічаються й факти визнання показань, як джерел доказів, очевидно недопустимими. Досить поширеною на цей час є практика визнання очевидно недопустимими докази, які отримані з показань свідка, який надалі був визнаний підозрюваним чи обвинуваченим у кримінальному провадженні та на час одержання показань як свідка у розпорядженні органів досудового розслідування були наявні достатні дані, що в подальшому статус такої особи буде змінено з свідка на підозрюваного та обвинуваченого.

Таке обумовлює порушення органами досудового розслідування при отриманні показань від свідка його права на мовчання та свободу від самовикриття, що визнається істотним порушенням прав людини та основоположних свобод.

При таких умовах істотне порушення прав та основоположних свобод цієї особи буде зафіксовано у тому випадку, якщо на час одержання показань такого свідка органам досудового розслідування достовірно було відомо, що цю особу в подальшому буде визнано підозрюваним чи обвинуваченим.

Таких випадків є не так багато, адже органам досудового розслідування наперед не відомі усі обставини, які давали б підстави для повідомлення особі про підозру і вони вже існують.

У цьому контексті слушною є позиція В. В. Михайленко, щодо такого істотного порушення прав і свобод людини, як отримання показань чи пояснень від особи, яка не повідомлена про своє право відмовитись від давання показань та не відповідати на запитання. На думку автора визнання даних доказів очевидно недопустимими нівелюється засадою безпосередності [3, с. 77–90].

Така позиція обґрунтовується тим, що протоколи, в яких зафіксовані показання особи, за загальним правилом не досліджуються під час судового розгляду на предмет їх змісту.

Разом з тим, застосування принципу безпосередності, що закріплений у ст. 23 КПК України, до подібних випадків не є абсолютним.

Зокрема під час проведення слідчих експериментів у кримінальних провадженнях щодо порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, потенційному підозрюваному, який перебуває у статусі свідка, без роз'яснення права на мовчання та свободу від самовикриття, а у багатьох випадках, без участі захисника, пропонується на місці дорожньо-транспортної пригоди повідомити про її обставини з зазначенням інформації про швидкість транспортного засобу, його розташуванням відносно дорожнього покриття та інших автомобілів. В подальшому вказані відомості зазначаються у постанові про призначення судової авто-технічної експертизи, за результатами якої підтверджується чи спростовується факт порушення правил дорожнього руху свідком, який в подальшому набуває статусу підозрюваного та обвинуваченого.

Аналогічна практика зустрічається при проведенні слідчих експериментів у кримінальних провадженнях проти життя та здоров'я особи. У таких випадках судом досліджуються показання

свідка, які були надані під час слідчого експерименту та зазначені в протоколі його проведення, й, у випадку встановлення факту, що органам досудового розслідування, на час проведення слідчого експерименту, достовірно було відомо, що таку особу в подальшому буде визнано підозрюваним, такий протокол, з похідними від нього доказами (висновки експертиз), має визнаватись очевидно недопустимим доказом.

Очевидно недопустимими також визнаються показання надані особою, яка затримана за підозрою у вчиненні злочину або якій оголошено про підозру у вчиненні злочину, або яка перебуває в ізоляторі тимчасового утримання та щодо якої проводяться негласні слідчі (розшукові) дії у вигляді аудіо, відео контролю особи чи аудіо, відео контролю місця, під час яких така особа, не будучи попередженою про право на мовчання та свободу від самовикриття, повідомляє органам досудового розслідування чи іншим особам обставини вчинення кримінального правопорушення. Очевидна недопустимість таких показань обумовлена їх отриманням без роз'яснення особі її права відмовитись від давання показань. Подібну практику має бути викорінено, оскільки отримання показань подібним чином призводить до порушення права особи на мовчання та свободи від самовикриття.

Окрім того, очевидно недопустимими мають визнаватись показання з чужих слів, якщо вони даються слідчим, прокурором, співробітником оперативного підрозділу або іншою особою стосовно пояснень осіб, наданих слідчому, прокурору або співробітнику оперативного підрозділу під час здійснення ними кримінального провадження [2]. Така вимога закріплена у ч. 7 ст. 97 КПК України та містить імперативну заборону на врахування цих показань під час судового розгляду судом, що свідчить про їх очевидну недопустимість.

Зустрічаються на практиці й випадки визнання судами очевидно недопустимими речових доказів. Основними підставами для визнання очевидно недопустимими речових доказів є грубе порушення порядку їх збирання, відсутність дозволу суду чи прокурора на проведення слідчих дій в результаті яких отримано такі речові докази тощо. Так, під час проведення обшуку вилучені речі, які згодом постановою слідчого визнаються речовими доказами, мають бути зазначені у протоколі обшуку. Цей протокол має бути підписаний учасниками слідчої (розшукової) дії. Разом з тим, не у кожній справі органи досудового розслідування дотримуються вказаних вимог закону. Трапляються випадки не зазначення вилученого речового доказу до протоколу обшуку, не підписання протоколу всіма учасниками слідчої (розшукової) дії, не упакування речового доказу, що свідчить про істотне порушення порядку його проведення. Непоодинокими є випадки підписання протоколу понятими, які не були присутніми при його проведенні, а підписали протокол згодом на прохання слідчого.

Зустрічається на практиці й вилучення предметів, що згодом визнаються речовим доказом, з порушенням строків зазначених в ухвалі про надання дозволу на проведення обшуку, за адресою, яка відрізняється від адреси зазначеної в ухвалі. Такі порушення суттєво впливають на достовірність фактичних даних отриманих під час досудового розслідування та здобуті таким чином речові докази мають визнаватись очевидно недопустимими. Разом з тим необхідно пам'ятати, що вищеприписані випадки не є вичерпними.

Окреме місце серед джерел доказів у процесуальному законодавстві відводиться документу, як матеріальному об'єкту на якому зберігаються письмові, звуко та відео матеріали, які підтверджують чи спростовують певні обставини та факти. Для визнання документу очевидно недопустимим доказом необхідно довести факт його отримання з явним порушенням вимог кримінального процесуального закону.

Зокрема, досить поширеною стає практика визнання судами довідок спеціаліста територіальних підрозділів Державної аудиторської служби України очевидно недопустимими доказами. Така позиція пояснюється відсутністю повноважень у слідчого та прокурора у призначенні ревізій та перевірок, а нормами КПК України не передбачено право або обов'язок спеціаліста з Державної аудиторської служби встановлювати дотримання або порушення окремих питань фінансово-господарської діяльності шляхом проведення перевірки з питань, які можуть бути предметом експертного дослідження.

Окрім того, досить дискусійним протягом тривалого часу виступало питання допустимості доказів, які містяться у копіях матеріалів фотозйомки, звукозапису та відеозапису, що зафіксовані на матеріальному носії інформації. Випадки визнання судами доказів очевидно недопустимими стосувались копії матеріалів фотозйомки, звукозапису та відеозапису, що зафіксовані під час

проведення негласних слідчих (розшукових) дій, без долучення оригіналів вказаних носіїв. Таке обумовлювалось неможливістю встановити ідентичність поданих файлів їх оригіналам, в тому числі експертним шляхом.

Визнання судом висновку експерта очевидно недопустимим доказом потребує комплексного підходу та має охоплювати дослідження не лише самого висновку експерта, а похідних доказів, що використовуються експертом при проведенні експертизи. Зокрема, для визнання очевидно недопустимим доказом висновків судової медичної експертизи необхідно дослідити законність отриманні органами досудового розслідування медичної документації на підставі якої вона проведена та у випадку її незаконності отриманні у суду є достатні підстави для визнання вказаного висновку очевидно недопустимим доказом. Аналогічною підставою для визнання висновку експерта очевидно недопустимим доказом є дослідження об'єкту отриманого без попереднього дозволу прокурора. Наприклад, не має братися до уваги при дослідженні висновку експертизи отримання біологічних зразків без постанови прокурора про дозвіл на їх відібрання або якщо є процесуальні порушення при їх отриманні. Таких випадків є безліч та до їх дослідженні необхідно підходити кожного разу індивідуально.

Висновки. Для реалізації принципу розумності строків у кримінальному провадженні під час судового розгляду необхідно чітко визначити підстави для визнання очевидно недопустимості доказів судом, що буде сприяти швидкому, повному та неупередженому судовому розгляду кримінального провадження та захисту прав учасників кримінального провадження.

Формулювання вказаних підстав тісно пов'язано з істотним порушенням прав та основоположних свобод людини та громадянина при зібранні та фіксації доказів.

Доцільно норми КПК України доповнити положеннями щодо підстав, які дозволяють визнати доказ очевидно недопустимим, що в подальшому призведе до його виключення з обсягу доказів, як сторони публічного обвинувачення так і сторони захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України № 4651-VI від 13 квітня 2012 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
3. Михайленко В.В. Очевидна недопустимість як критерій доказів у кримінальному провадженні. *Слово Національної школи суддів*. № 2 (27) 2019. С. 77–90.

УДК 343.16

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.58>

ПЕРЕВІРКА ПРОКУРОРОМ ЗАКОННОСТІ РІШЕНЬ ПРО ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД ЧИ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ КЕРІВНИЦТВО?

**Нижник Г.П.,
аспірант**

*Навчально-наукового інституту права ім. І. Малиновського
Національного університету «Острозька академія»*

Нижник Г.П. Перевірка прокурором законності рішень про закриття кримінального провадження: прокурорський нагляд чи процесуальне керівництво?

Стаття присвячена дослідженню правової природи діяльності прокурора з перевірки законності рішень про закриття кримінального провадження в контексті трансформації інституту прокурорського нагляду та утвердження процесуального керівництва як окремої конституційної функції прокуратури. У роботі здійснено порівняльний аналіз положень КПК УРСР 1960 року та КПК України 2012 року щодо повноважень прокурора, пов'язаних із перевіркою законності процесуальних рішень слідчого про закриття кримінального провадження. Автор доводить, що чинна редакція статей 36 та 284 КПК України свідчить про переорієнтацію ролі прокурора у кримінальному процесі – з суб'єкта зовнішнього контролю на координатора досудового розслідування, відповідального за законність процесуальних рішень ще на стадії їх формування, включаючи й рішення про закриття провадження.

Наголошується, що процесуальне керівництво не є формою прокурорського нагляду, а становить самостійну функцію, безпосередньо визначену Конституцією України. На підставі аналізу наукових позицій обґрунтовано, що перевірка прокурором обґрунтованості та законності рішення про закриття кримінального провадження є проявом реалізації функції процесуального керівництва, а не формою класичного прокурорського нагляду. Разом з тим, автор звертає увагу на те, що положення ч. 6 ст. 36 КПК України, які надають керівникам прокуратур право скасовувати постанови слідчих і прокурорів нижчого рівня, зберігають елементи радянської моделі нагляду.

Автор наводить статистичні дані та практичні аргументи, які свідчать про необхідність остаточного концептуального переосмислення реалізації повноважень щодо скасування постанов про закриття кримінального провадження. Підкреслюється, що сучасна модель процесуального керівництва повинна бути спрямована на забезпечення безперервного контролю, гарантій дотримання прав учасників провадження та підвищення ефективності кримінального переслідування на всіх його етапах, в тому числі й при його закритті.

Ключові слова: прокурор, процесуальне керівництво, закриття кримінального провадження, прокурорський нагляд, повноваження прокурора, досудове розслідування, законність.

Nyzhnyk G.P. Verification of the legality of prosecutorial decisions on the closure of criminal proceedings: prosecutorial supervision or procedural guidance?

The article explores the legal nature of the prosecutor's activity in verifying the legality of decisions to close criminal proceedings in the context of the transformation of the institution of prosecutorial supervision and the establishment of procedural guidance as a distinct constitutional function of the prosecutor's office. The study presents a comparative analysis of the provisions of the 1960 Criminal Procedure Code of the Ukrainian SSR and the 2012 Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the prosecutor's powers related to the review of the legality of investigative decisions to close criminal cases. The author argues that the current wording of Articles 36 and 284 of the CPC of Ukraine reflects a shift in the prosecutor's role—from that of an external overseer to a procedural coordinator of the pre-trial investigation, responsible for the legality of decisions at the stage of their formation, including decisions on case closure.

It is emphasized that procedural guidance is not a form of prosecutorial supervision but an independent function explicitly defined by the Constitution of Ukraine. Based on the scholarly views, the author substantiates that prosecutorial review of the validity and legality of closure decisions is a manifestation of procedural guidance, rather than a form of classical supervision. At the same time, attention is drawn to Article 36(6) of the CPC of Ukraine, which grants heads of prosecutor's offices the authority to cancel decisions of lower-level prosecutors and investigators, thereby preserving certain elements of the Soviet-era supervisory model.

Statistical data and practical considerations are cited in support of the need for a final conceptual rethinking of the authority to cancel decisions to close criminal proceedings. It is concluded that the modern model of procedural guidance should ensure continuous oversight, safeguard the rights of participants in the process, and enhance the effectiveness of criminal prosecution at all stages, including its lawful termination.

Key words: prosecutor, procedural guidance, closure of criminal proceedings, prosecutorial supervision, prosecutorial powers, pre-trial investigation, legality.

Постановка проблеми. Процесуальне рішення про закриття кримінального провадження є формою відмови держави від подальшого кримінального переслідування особи. У зв'язку з цим воно потребує особливої зваженості та професійної відповідальності з боку як органів досудового розслідування, так і прокурора. У практиці правозастосування важливим є забезпечення правомірності та обґрунтованості таких рішень. Це, своєю чергою, зумовлює актуальність дослідження правової природи діяльності прокурора з перевірки законності закриття кримінального провадження. Особливого значення ця проблема набуває в умовах трансформації функцій прокуратури, зокрема переходу від радянської моделі прокурорського нагляду до концепції процесуального керівництва як окремої конституційної функції.

Мета дослідження – з'ясувати правову природу та функціональне призначення повноважень прокурора щодо перевірки законності рішень про закриття кримінального провадження у світлі чинного кримінального процесуального законодавства України, зокрема встановити чи ця діяльність є продовженням класичного прокурорського нагляду або ж вона становить інституційну складову процесуального керівництва, що базується на сучасних конституційних засадах.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз практики здійснення кримінального провадження переконливо засвідчує як важливість кримінальної процесуальної діяльності прокурора, завдяки якій у цьому провадженні дотримується режим законності та забезпечується досягнення його завдань, так і значущість виконання всіма учасниками кримінального провадження вимог КПК України, зокрема на етапі закінчення досудового розслідування, який, як відомо, виконує власні завдання та має особливості процесуального порядку його здійснення [2, с. 91].

На думку Миронова А.М., прокурор наглядає за законністю рішень слідчого про закриття кримінального провадження шляхом перевірки відповідних постанов, проведення якої є службовим обов'язком прокурора – процесуального керівника досудового розслідування [3, с. 160]. Науковець Лапкін А.В. зазначає, що досліджуваний прокурорський нагляд є «наглядом» лише в аспекті перевірки законності тієї частини постанов про закриття кримінального провадження, які виносяться слідчими [4, с. 171]. Аналізуючи закордонний досвід, Гафич І.В. дійшов висновку, що, незважаючи на відмінності правових систем кримінального провадження у різних країнах, їхнє кримінальне процесуальне законодавство об'єднує загалом однотипний підхід до закінчення досудового розслідування, ключову роль у якому відіграє прокурор, котрий виступає суб'єктом, що веде кримінальне провадження на досудовій стадії і, таким чином, наділяється повноваженням приймати рішення про його закінчення [5, с. 170].

Як бачимо, у сучасній моделі кримінального процесуального регулювання в Україні важливою функцією прокурора залишається контроль за законністю рішень про закриття кримінального провадження. Проте, правова природа цієї діяльності зазнала суттєвих трансформацій у зв'язку з переходом від радянської концепції прокурорського нагляду, характерної для КПК 1960 року, до інституту процесуального керівництва, закріпленого у чинному КПК України 2012 року. У зв'язку з цим виникає потреба в уточненні: чи розглядати цю діяльність прокурора як продовження класичної наглядової функції, чи як невід'ємну частину процесуального керівництва, що відповідає сучасним конституційним засадам?

Виклад основного матеріалу. Згідно з частиною першою статті 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), ключові завдання кримінального провадження полягають у захисті особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень; дотриманні прав, свобод і законних інтересів усіх учасників кримінального провадження; а також у забезпеченні швидкого, повного й об’єктивного розслідування та судового розгляду справи. Законодавець передбачив, щоб у результаті цих процесів кожна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, понесла заслужене покарання відповідно до своєї вини, а будь-який невинуватий громадянин не піддавався безпідставному обвинуваченню чи засудженню, і щоб нікого не обмежували у правах без належних підстав [1].

Прийняття правомірного, обґрунтованого та справедливого рішення щодо закриття кримінального провадження у розумні строки є не лише проявом дотримання принципу процесуальної економії, а й важливою гарантією виконання завдань, закріплених у КПК України. У такому контексті особливого значення набуває з’ясування історико-правових витоків участі прокурора в ухваленні та перевірці рішень про закриття кримінального провадження, що дає змогу глибше зрозуміти еволюцію його ролі у кримінальному процесі.

Саме прокурорський нагляд, закріплений у статті 25 КПК УРСР 1960 року, становив концептуальну основу участі прокурора в кримінальному процесі, пронизував весь кодекс і визначав його дух – від початку досудового розслідування до прийняття остаточних рішень, включно з компетенцією прокурора щодо скасування незаконних і необґрунтованих постанов слідчих та осіб, які провадять дізнання, яка була закріплена в главі 21 КПК України.

При цьому, варто зауважити, що КПК УРСР 1960 року не містив чітко встановленого строку, в межах якого прокурор міг скористатися своїм повноваженням щодо скасування постанови про закриття справи. Єдиною нормою, яка визначала часові межі такої перевірки, була стаття 215 КПК, згідно з якою у разі надходження скарги на постанову про закриття справи прокурор мав протягом тридцяти днів ознайомитися з матеріалами кримінальної справи, після чого або скасовував постанову і поновлював досудове слідство, або залишав скаргу без задоволення [6].

Відсутність визначеного процесуального строку для реагування прокурора на незаконне закриття справи у випадках, коли скарга не подавалася, на практиці нерідко призводила до зволікання з поновленням провадження та усуненням можливих порушень, допущених під час розслідування. У цьому контексті прокурори часто витребовували матеріали кримінальних справ для всебічного аналізу повноти, об’єктивності та належності досудового розслідування, що затримувало ухвалення остаточного рішення та ускладнювало забезпечення процесуальних гарантій учасників. У низці випадків така перевірка мала радше формальний характер, оскільки слугувала засобом статистичного підтвердження ефективності прокурорського нагляду, а не інструментом реального забезпечення прав і свобод осіб, залучених у кримінальне провадження.

Натомість КПК 2012 року сформував принципово нову модель прокурорської діяльності у досудовому розслідуванні. Зокрема, повноваження щодо скасування незаконних або необґрунтованих постанов слідчого передано не будь-якому прокурору, а безпосередньо тому, що здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва в конкретному кримінальному провадженні. Крім того, частина шоста статті 284 КПК України містить чітко визначений строк — двадцять днів з моменту отримання копії постанови – протягом якого прокурор має право здійснити перевірку законності рішення про закриття кримінального провадження. Встановлення процесуальних меж для здійснення прокурорського контролю свідчить про переорієнтацію на нову модель взаємодії між прокурором і слідчим, де прокурор уже не виконує функцію зовнішнього контролера, як це було за радянським КПК 1960 року, а діє в якості безпосереднього координатора, відповідального за законність та ефективність розслідування на всіх його етапах.

Новачі спрямовані на переорієнтацію ролі прокурора (процесуального керівника) з епізодичного нагляду на безперервне керівництво ходом досудового розслідування конкретного кримінального провадження [7, с. 519].

Таким чином, проблема перевірки прокурором законності рішень про закриття кримінального провадження виходить за межі формального контролю і потребує комплексного переосмислення. Чи справді ця перевірка сьогодні є проявом прокурорського нагляду в його «класичному» розумінні, чи це вже органічна складова процесуального керівництва?

На думку Главюк І.В. процесуальне керівництво прокурора досудовим розслідуванням: це регламентована нормами кримінального процесуального законодавства цілеспрямована діяльність прокурора щодо організації ефективного та оперативного процесу розслідування для всебічного, повного і неупередженого дослідження обставин кримінального провадження, спрямування процесуальних дій та забезпечення дотримання вимог закону при провадженні процесуальних дій та прийнятті процесуальних рішень з метою досягнення завдань кримінального провадження та завдань нагляду за додержанням законів при проведенні досудового розслідування (дізнання та досудового слідства) шляхом прийняття процесуальних рішень та забезпечення їх виконання [8, с. 556-557].

Н.М. Колот справедливо зазначає: «Основна мета процесуального керівництва – не лише забезпечення законності, а й запобігання зловживанням органами досудового розслідування шляхом постійного і безпосереднього контролю за процесуальними рішеннями» [9, с. 721].

Аналіз ст. 36 КПК України дає підстави стверджувати, що за КПК України 2012 року прокурор став головною фігурою у кримінальному процесі, який не лише контролює законність рішення слідчого про закриття кримінального провадження але й фактично здійснює оцінку зібраних доказів у ході розслідування, визначаючи доцільність і правову обґрунтованість такого закриття.

Як справедливо зазначає К.В. Токаренко, процес прийняття рішення про закриття кримінального провадження включає три взаємопов'язані етапи — інформаційний, аналітичний та заключний, у яких відображено активну участь прокурора у збиранні та перевірці доказів, правовому аналізі й остаточному правозастосуванні [10, с. 150].

На нашу думку, такий підхід є принциповою відмінністю від радянської моделі прокурорського нагляду, де прокурор виступав стороннім наглядачем і перевіряв рішення лише після їх прийняття.

Таким чином, із моменту набрання чинності КПК України 2012 року, інститут прокурорського нагляду в його традиційному, пострадянському розумінні зазнав істотної трансформації. Прокурор більше не функціонує як окремий суб'єкт, що здійснює постфактум контроль за рішеннями слідчого, а виконує роль процесуального керівника, який інтегровано бере участь у формуванні та ухваленні ключових процесуальних рішень, зокрема й щодо закриття кримінального провадження.

Дотримуючись позиції, висловленої І. Гафичем, ми поділяємо висновок, що процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, згідно п. 2 ч. 1 ст. 131-1 Конституції України, не є формою прокурорського нагляду, а становить самостійний конституційно визначений напрям діяльності прокуратури. У цьому контексті автор аргументовано доводить, що діяльність прокурора з оцінки обґрунтованості та законності рішень слідчого, у тому числі щодо закриття провадження, є елементом реалізації функції процесуального керівництва, передбаченої Конституцією, а не проявом наглядових повноважень у класичному значенні цього терміну [5, с. 171].

Водночас, якщо процесуальний керівник у межах своїх повноважень належно організовує досудове розслідування, своєчасно реагує на його результати, визначає перспективи кримінального провадження, координує роботу слідчого та затверджує ключові процесуальні рішення – включно з рішенням про закриття кримінального провадження – то функція ретроспективного нагляду за цими рішеннями втрачає свою практичну необхідність. У таких умовах контроль прокурора за законністю процесуальних рішень реалізується не через подальшу перевірку, а через попереднє, безперервне супроводження всіх етапів досудового розслідування. Саме така модель відображає сутність процесуального керівництва як активної та відповідальної участі прокурора в ухваленні законних і обґрунтованих рішень у кримінальному провадженні.

При цьому, хоча відповідно до Конституції України термін «нагляд» вживається виключно у вузькому значенні – стосовно контролю за законністю негласних слідчих (розшукових) дій та інших слідчих дій органів правопорядку, вважаємо, що чинний КПК України частково зберіг елементи класичного прокурорського нагляду у вигляді повноважень керівників прокуратур. Так, частина шоста статті 36 КПК України передбачає, що Генеральний прокурор, керівники обласних і окружних прокуратур, а також їхні заступники мають право при здійсненні нагляду за додержанням законів під час досудового розслідування скасовувати незаконні та необґрунтовані постанови слідчих і прокурорів нижчого рівня в межах строків досудового розслідування [1]. На нашу думку, саме цей механізм у структурі повноважень керівної ланки органів прокуратури є проявом збереження прокурорського нагляду у традиційному розумінні – на відміну від діяльності процесуального керівника, яка реалізується в іншій парадигмі.

Водночас, як свідчить статистика, з року в рік кількість скасованих прокурорами рішень про закриття проваджень залишається стабільною – від 41 112 у 2019 році до 45 535 у 2024 році [11]. На нашу думку, це свідчить про те, що на практиці досі зберігаються певні «традиційні» підходи до контролю з боку прокурора, які фактично відтворюють прокурорський нагляд у його класичному розумінні.

На наш погляд, така ситуація частково пояснюється бажанням прокурорів демонструвати «ефективність нагляду», аби не допустити зниження показників у порівнянні з попередніми роками. Утім, така практика суперечить самій концепції процесуального керівництва, адже основним критерієм для закриття або скасування рішень має бути лише об'єктивна оцінка доказів і дотримання законності, а не показники статистики.

Таким чином, важливо визнати, що перевірка законності рішення про закриття кримінального провадження прокурором у сучасних умовах є не проявом прокурорського нагляду в його класичному сенсі, а невід'ємним елементом процесуального керівництва. Це зумовлено не лише законодавчими змінами, а й самою логікою сучасного кримінального процесу, який ґрунтується на принципах змагальності, рівності сторін та верховенства права.

Висновки. У сучасному кримінальному процесі України інститут прокурорського нагляду в його класичному розумінні трансформувався у процесуальне керівництво – окрему, конституційно визначену функцію прокурора. Згідно з чинним КПК України 2012 року, прокурор більше не є стороннім наглядовим суб'єктом, а виступає процесуальним керівником, який бере участь у формуванні ключових рішень на етапі досудового розслідування, зокрема й щодо його закриття. Аналіз положень ст. 36 і ч. 6 ст. 284 КПК України, а також п. 2 ч. 1 ст. 131-1 Конституції України свідчить, що контроль за законністю таких рішень є проявом реалізації саме процесуального керівництва, а не прокурорського нагляду.

Разом з тим, КПК України частково зберігає елементи класичного нагляду у вигляді повноважень керівників прокуратур щодо скасування таких рішень. Відтак, перевірка прокурором законності рішень про закриття кримінального провадження потребує чіткого розмежування: як органічна складова процесуального керівництва, що здійснюється прокурором у конкретному провадженні та ґрунтується на змістовному, а не формалізованому контролі та прокурорського нагляду, який зберігається у діяльності керівництва прокуратури як форма зовнішнього контролю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n4136> (дата звернення – 05.06.2025).
2. Головка Б.Ю. Звільнення особи від кримінальної відповідальності як окрема форма закінчення досудового розслідування та її значення у діяльності прокурора в кримінальному провадженні. *Форум права*. 2017. № 5. С. 91–98.
3. Миронов А.М. Прокурорський нагляд за законністю закриття кримінального провадження. *Право і суспільство*. 2016. № 1(2). С. 159–164.
4. Лапкін А.В. Прокурорський нагляд за законністю закриття кримінальних проваджень. *Прокуратура України в умовах європейської інтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (19 трав. 2016 р.)*. Київ. 2016. С. 169–171;
5. Гафич І.В. Правова природа діяльності прокурора в закритті кримінального провадження. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020, № 4 (32), vol. 1, с. 168–172.
6. Кримінально-процесуальний кодекс України 1960 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1002-05#o760> (дата звернення: 05.06.2025).
7. Шульган І.І. Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням як окрема функція органів прокуратури. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 516–520.
8. Гловюк І.В. Кримінально-процесуальні функції: теорія, методологія та практика реалізації на основі положень Кримінального процесуального кодексу України 2012 р.: монографія. Одеса: Юридична література, 2015. 712 с
9. Колот Н.М. Забезпечення прокурором законності під час закінчення досудового розслідування у формі звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності. *Аналітично-порівняльне правознавство*. Випуск № 1. 2025. С. 719–724.

10. Токаренко К.В. Рішення слідчого, прокурора про закриття кримінального провадження. *Юридична наука*. 2016. № 1. С. 148–155.
11. Звіти про роботу органів прокуратури за період 2019 – 2024 років. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-robotu-organiv-prokuraturi-2> (дата звернення – 03.06.2025).

УДК 343.1:343.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.59>

НАЛЕЖНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО ДОКАЗІВ ЯК КРИТЕРІЙ ДОПУСТИМОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АНАЛІЗ¹

Олійник Д.С.,
студентка 3 курсу,
*факультет міжнародного та європейського права,
Національний юридичний університету імені Ярослава Мудрого*

Олійник Д.С. Належне процесуальне джерело доказів як критерій допустимості у кримінальному процесі: теоретичний та практичний аналіз.

Актуальність обраної тематики зумовлена фундаментальним значенням інституту доказів у кримінальному процесі. У кожному кримінальному провадженні саме докази є тим підґрунтям, на основі якого здійснюється з'ясування фактичних обставин справи, визначення винуватості або невинуватості особи, а також прийняття обґрунтованого, законного та справедливого судового рішення. Серед численних аспектів доказового права особливу увагу заслуговує поняття належного процесуального джерела як одного з основоположних критеріїв допустимості доказів. Ураховуючи тенденції правозастосування, актуальним є як теоретичне осмислення цього критерію, так і вивчення його реалізації у практиці досудового розслідування та судового провадження.

Метою статті є здійснення ґрунтовного аналізу інституту належного процесуального джерела доказів у контексті чинного кримінального процесуального законодавства України, розкриття його сутності. Особливу увагу приділено нормативному визначенню процесуальних джерел відповідно до положень чинного Кримінального процесуального кодексу України, а також науковому підходу до розуміння цієї категорії. Проаналізовано окремі проблемні аспекти правозастосовної практики, пов'язані з визначенням допустимості показань, речових доказів, документів та висновків експертів.

На основі положень чинного Кримінального процесуального кодексу України та правозастосовної практики досліджено особливості кожного з передбачених законом процесуальних джерел: показань, речових доказів, документів та висновків експертів. Особлива увага приділена аналізу правової природи показань з чужих слів, обґрунтуванню їх допустимості, а також судовій практиці, яка підтверджує необхідність ретельної оцінки кожного доказу.

Викладене у статті теоретичне узагальнення та практичне осмислення дозволяє дійти висновку про те, що критерій належного процесуального джерела є системною гарантією достовірності доказової інформації. Його дотримання забезпечує не лише законність отриманих доказів, а й підтримує баланс між правом держави на переслідування злочинців та правом особи на справедливий суд.

Ключові слова: кримінальний процес, допустимість доказів, процесуальне джерело доказів, показання, речові докази, документи, висновки експертів, судова практика, кримінальний процесуальний кодекс України (КПК).

Oliiynk D.S. Proper procedural source of evidence as a criterion of admissibility in criminal proceedings: theoretical and practical analysis.

The relevance of the chosen topic is due to the fundamental importance of the institute of evidence in criminal proceedings. In every criminal proceeding, evidence is the basis on which the factual circumstances of the case are established, the guilt or innocence of a person is determined, and a

¹ Науковий керівник: Бабаєва Олександра Володимирівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна

reasonable, lawful and fair court decision is made. Among the numerous aspects of evidence law, the concept of a proper procedural source as one of the fundamental criteria for the admissibility of evidence deserves special attention. Given the trends in law enforcement, it is relevant to both theorize this criterion and study its implementation in the practice of pre-trial investigation and court proceedings.

The purpose of the article is to provide a thorough analysis of the institute of a proper procedural source of evidence in the context of the current criminal procedure legislation of Ukraine, and to reveal its essence. Particular attention is paid to the statutory definition of procedural sources in accordance with the provisions of the current Criminal Procedure Code of Ukraine, as well as to the scientific approach to understanding this category. The author analyzes certain problematic aspects of law enforcement practice related to determining the admissibility of testimony, material evidence, documents and expert opinions.

Based on the provisions of the current Criminal Procedure Code of Ukraine and law enforcement practice, the author examines the peculiarities of each of the procedural sources provided for by law: testimony, material evidence, documents and expert opinions. Particular attention is paid to the analysis of the legal nature of hearsay evidence, the justification of its admissibility, and the case law confirming the need for a thorough assessment of each piece of evidence.

The theoretical generalization and practical comprehension presented in this article allow us to conclude that the criterion of due process of law is a systemic guarantee of the reliability of evidence. Its observance ensures not only the legitimacy of the evidence obtained, but also maintains the balance between the State's right to prosecute criminals and the individual's right to a fair trial. The purpose of the article is to make a comprehensive analysis of the institution of a proper procedural source of evidence in the context of the current criminal procedure legislation of Ukraine, and to reveal its essence. Particular attention is paid to the statutory definition of procedural sources in accordance with the provisions of the current Criminal Procedure Code of Ukraine, and also to the scientific approach to understanding this category. The author analyzes certain problematic aspects of law enforcement practice related to determining the admissibility of testimony, material evidence, documents and expert opinions.

Key words: criminal procedure, admissibility of evidence, procedural source of evidence, testimony, material evidence, documents, expert opinions, case law, Criminal Procedure Code of Ukraine (CPC).

Постановка проблеми. У сучасному кримінальному процесі проблема допустимості доказів є однією з найактуальніших, адже саме докази складають основу для прийняття рішень у кримінальному провадженні. Одним із ключових критеріїв, що визначає допустимість доказу, є його походження з належного процесуального джерела. Наявність доказів, отриманих із порушенням процесуального порядку або з неналежного джерела, створює ризик винесення необґрунтованих або неправомірних судових рішень, що, у свою чергу, ставить під сумнів реалізацію принципу справедливого судочинства. Попри формальне закріплення цього поняття в чинному Кримінальному процесуальному кодексі України, його правова природа, зміст, а також межі застосування залишаються дискусійними в науковій спільноті й складними для правозастосування. Особливо це проявляється в умовах зростання ролі експертних висновків і поширення показань з чужих слів. Наявна практика свідчить про неоднозначність підходів до тлумачення належності джерела, що в окремих випадках призводить до визнання доказів недопустимими або, навпаки, використання сумнівної доказової інформації. Це вимагає переосмислення поняття належного процесуального джерела як гарантії прав учасників процесу і надійної основи судового переконання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти допустимості доказів у кримінальному провадженні досліджували такі вчені, як: М.А. Погорельський, Ю.П. Аленін, І.В. Гловюк, О.Г. Шило, І.Ю. Кайло, О.В. Капліна, Л.М. Лобойко, М.М. Стоянов, В.Т. Маляренко, А.В. Панова та інші. Окрім того питання належного джерела розглядали: М.Є. Шумило, В.П. Білоус, О.О. Кальман, В.В. Сірий, О.В. Журавель, В.П. Луцюк, О.П. Острійчук, Г.Р. Крег та інші. Проте це не виключає необхідності ґрунтовного аналізу відповідних теоретичних підходів та практичної реалізації положень про належне процесуальне джерело доказів у кримінальному процесі.

Метою цієї статті є проведення ґрунтовного теоретико-практичного аналізу належного процесуального джерела доказів як критерію допустимості доказів у кримінальному процесі. У результаті – обґрунтувати значення цього критерію як гарантії дотримання прав і свобод осіб, що беруть участь у кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу. У кримінальному процесі докази є центральним елементом, на основі якого здійснюється з'ясування обставин кримінального правопорушення, встановлення істини у справі та ухвалення обґрунтованого судового рішення.

Чинний кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) дає чітке визначення цього поняття. Так, відповідно до ч. 1 ст. 84 КПК, доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню [1].

В доктрині кримінального процесу виокремлюють такі критерії допустимості доказів, зокрема: належне процесуальне джерело, належний суб'єкт збирання доказів, належна процесуальна форма, відсутність істотного порушення прав і свобод людини [2, с. 525].

З-поміж цих критеріїв важливе теоретичне та практичне значення, на наш погляд, має належне процесуальне джерело. Перш ніж розглянути практичну площину окресленого питання, доцільно уточнити зміст цієї категорії. Відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК, процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи та висновки експертів. У науковій літературі процесуальні джерела часто розглядаються як форми закріплення та збереження фактичних даних [2, с. 523].

У контексті кримінального процесу кожне із зазначених процесуальних джерел має свої особливості правового регулювання, порядку отримання та процесуального оформлення, що безпосередньо впливає на їхню допустимість.

Розглядаючи перше джерело, а саме **показання**, варто звернутися до ч. 1 ст. 95 КПК, де зазначено, що показання – це відомості, які надаються в усній або письмовій формі під час допиту підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом щодо відомих їм обставин у кримінальному провадженні, що мають значення для цього кримінального провадження.

Певна специфіка полягає у тому, що підозрюваний та обвинувачений мають право відмовитися від дачі показань і не несуть відповідальності за їх неправдивість (п. 5 ч. 3 ст. 42 КПК). Натомість свідок зобов'язаний давати правдиві показання, за винятком випадків, коли діють законодавчо визначені привілеї або імунітети. Так, відповідно до статті 63 Конституції України, особа має право відмовитися давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів [3]. Це є проявом привілею свідка, що забезпечує захист від самовикриття. Водночас імунітет свідка виключає саму можливість його допиту, що стосується окремих категорій осіб, передбачених частиною другою статті 65 КПК (зокрема, адвокатів, священнослужителів, суддів у певних випадках тощо).

Що стосується питання безпосередності дослідження доказів, то відповідно до ч. 4 ст. 95 КПК суд може обґрунтовувати свої висновки лише на показаннях, які він безпосередньо сприймав під час судового засідання, або отриманих у порядку, передбаченому ст. 225 КПК. Суд не вправі обґрунтовувати судові рішення показаннями, наданими слідчому, прокурору, або посилатися на них.

Проте, розглядаючи зазначене питання, Верховний Суд у справі № 303/4947/14-к наголошує, що засаді безпосередності, як і будь-якій іншій загальній zasadі, притаманна певна гнучкість при застосуванні в конкретних обставинах. Таким чином, положення ч. 4 ст. 95 КПК не може тлумачитися як безумовна заборона використання показань, які особа давала перед іншим складом суду у тій же справі. З урахуванням викладеного, показання, які особа надавала під час минулого судового розгляду, не можуть вважатися недопустимими доказами лише на тій підставі, що неможливо було забезпечити явку такої особи під час іншого судового розгляду [4].

Досить цікавим та з іншого боку суперечливим є інститут показань з чужих слів, що викликає активні дискусії серед науковців, щодо його допустимості та відповідності засадам кримінального процесу. Так, О.П. Острійчук звертає увагу на те, що показання з чужих слів можуть стати серйозною перешкодою для встановлення об'єктивної істини у справі. Він наголошує, що особа, яка передає інформацію, отриману від інших, не несе відповідальності за її достовірність, а тому такі свідчення можуть мати характер чуток, що є неприпустимим під час досудового розслідування, де кожен доказ має бути перевіреним. Натомість Г.Р. Крег не заперечує сам факт існування інституту показань з чужих слів, але підкреслює необхідність внесення змін до кримінального процесуального законодавства з метою чіткого регламентування умов допустимості таких доказів [5, с. 321].

За своєю суттю показання з чужих слів є похідними доказами і відповідно до ч. 1 ст. 97 КПК це є висловлювання, здійснене в усній, письмовій або іншій формі, щодо певного факту, яке ґрун-

тується на поясненні іншої особи. Водночас показання із чужих слів не може бути допустимим доказом факту чи обставин, на доведення яких вони надані, якщо показання не підтверджуються іншими доказами, визнаними допустимими згідно з правилами, відмінними від положень ч. 2 ст. 97 КПК.

В цьому аспекті варто навести позицію Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного кримінального суду у справі № 732/760/19, в якій було встановлено, що суд апеляційної інстанції, визнавши допустимим доказом показання із чужих слів потерпілого та поклавши їх в основу обвинувального вироку як вирішальні докази винуватості особи за відсутності інших належних доказів, визнаних допустимими згідно з правилами, відмінними від положень ч. 2 ст. 97 КПК, істотно порушив вимоги кримінального процесуального закону [6].

Наступним процесуальним джерелом є **речові докази**. У науковій літературі це поняття тлумачиться як предмети, які об'єктивно в силу своїх власних якостей, а також у зв'язку з іншими обставинами можуть служити засобом для встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження [7, с. 536].

В залежності від того, до якої категорії речових доказів відноситься кримінальний об'єкт, буде вирішуватися його подальша доля. Ґрунтуючись на ч. 1 ст. 98 КПК до першої категорії належать матеріальні об'єкти, які були знаряддям вчинення кримінального правопорушення. Тобто це те, що було використано, або спеціально виготовлено для вчинення протиправного діяння.

Далі в нас окреслені матеріальні об'єкти, які зберегли на собі сліди кримінального правопорушення або містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження. Як приклад, можна навести відбитки пальців, сліди крові, сліди від зброї, від взуття, які залишив підозрюваний або обвинувачений на місці вчинення правопорушення.

Наступну групу становлять предмети, що були об'єктом кримінально протиправних дій, тобто це те, на що було спрямоване протиправне діяння.

І остання категорія – гроші, цінності та інші речі, набуті кримінально протиправним шляхом або отримані юридичною особою внаслідок вчинення кримінального правопорушення.

Одними з властивостей речових доказів є їх об'єктивність та незамінність. Щодо об'єктивності, то це означає, що інформація, яку містить речовий доказ, формується не для доведення її до відома органів досудового розслідування чи суду, а з іншою метою чи взагалі незалежно від волі будь-яких осіб. Саме тому не є речовими доказами зразки для експертизи. Дане твердження підтверджується і в постанові колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 02.02.2023 року у справі № 591/2823/19, де зазначено, що зразки, отримані для експертизи, не є доказами у кримінальній справі, проте несуть в собі інформацію, що має доказове значення. Саме тому зразки для порівняльного дослідження мають особливий процесуальний статус, являють собою матеріал для отримання нового або перевірки вже наявного доказу. Зразки, отримані для проведення експертизи, самі по собі не встановлюють обставин, що входять до предмета доказування, вони потрібні для порівняльного дослідження під час експертизи [8].

Що стосується незамінності, то речові докази мають нерозривний зв'язок з обставинами минулого і тому їх втрата чи пошкодження призводить до неможливості відтворення. Тому в силу ст. 23 КПК законодавець закріпив правила зберігання речових доказів на рівні закону у ст. 100 КПК. Це правило має виняток і стосується він похідних речових доказів (наприклад, зліпки, копії слідів), які неможливо вилучити або приєднати оригіналами.

Переходячи до наступного процесуального джерела, то під **документом** як джерелом доказів законодавець розуміє спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження (ч. 1 ст. 99 КПК).

Водночас важливо проводити чітке розмежування між документами як самостійними джерелами доказів та документами, які можуть виступати як речові докази.

Ключова відмінність полягає в тому, що для документів як самостійних джерел доказів доказове значення має зміст, тобто зафіксовані у них відомості, тоді як форма має допоміжний характер. Такий документи може бути замінений, наприклад, копіями чи витягами, без втрати їх доказового значення за умови належного процесуального оформлення. У свою чергу, документи як речові докази мають значення не лише за змістом, але й за формою: важливими є їх зовнішній вигляд,

місце, час виявлення, фізичний стан тощо. Крім того такий документ є унікальними – він містить сліди злочину, які виникли внаслідок конкретної події і не можуть бути відтворені в інший спосіб [9, с. 351].

Варто зазначити, що у кримінальному провадженні найбільш поширені документи як докази мають письмову форму [10, с. 244]. При цьому все більшого значення набувають документи, створені в електронному вигляді, які активно використовуються у процесі доказування.

З цього приводу досить цікавою є практика Верховного Суду, а саме постанова від 07.10.2020 у справі № 725/1199/19, в якій зазначено, що безпідставним є ототожнення електронного доказу як засобу доказування та матеріального носія такого документу. Характерною рисою електронного документа є відсутність жорсткої прив'язки до конкретного матеріального носія. Допустимість електронного документа як доказу не можна заперечувати винятково на підставі того, що він має електронну форму. Всі ідентичні за своїм змістом екземпляри електронного документа можуть розглядатися як оригінали та відрізнятися один від одного тільки часом та датою створення. Питання ідентифікації електронного документа як оригіналу можуть бути вирішені або повноважною особою, яка його створила або, за наявності підстав, шляхом проведення спеціальних судових досліджень. До того ж у частині 3 ст. 99 КПК законодавець визначив, що оригіналом документа є сам документ, а оригіналом електронного документа ще й його відображення, якому надається таке ж значення як документу [11].

Останнє, але не менш цікаве процесуальне джерело – **висновки експертів**. Загалом у ч. 1 ст. 1 Закону України “Про судову експертизу” (далі ЗУ “Про судову експертизу”) судова експертиза - це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [12].

Проте не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права (ч. 1 ст. 242 КПК). Тому що презюмується, що сам суд або слідчий суддя, слідчий дізнавач є фахівцями в галузі права і все що стосується сфери права, саме вони мають давати відповіді на певні питання.

Відповідно до ч. 1 ст. 101 КПК висновок експерта - це докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи. Експертом у кримінальному провадженні згідно з ч. 1 ст. 69 КПК є не просто особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, вона повинна мати право відповідно до ЗУ «Про судову експертизу» на проведення експертизи, а також їй має бути доручене таке дослідження.

Правові підстави проведення судової експертизи зазначені у ч. 1 ст. 7⁻¹ ЗУ «Про судову експертизу» до яких належать: відповідне судове рішення чи рішення органу досудового розслідування, або договір з експертом чи експертною установою – якщо експертиза проводиться на замовлення інших осіб. Таким чином експерт не має права за власною ініціативою збирати матеріали для проведення експертизи (ч. 4 ст. 69 КПК).

Фактичною підставою проведення експертизи є необхідність спеціальних знань для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження (ч. 1 ст. 242 КПК). При цьому проведення експертизи може бути як обов'язковим у передбачених законом випадках (ч. 2 ст. 242 КПК), так і здійснюватися за ініціативою сторін. У такому разі сторони повинні сформулювати питання, які відповідають предмету відповідної експертизи, належать до компетенції експерта та мають значення для встановлення обставин кримінального провадження [13, с. 152].

Окрім цього законодавець у ч. 1 ст. 7 ЗУ «Про судову експертизу» зазначає, що судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, до яких належать: науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України; науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України; експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Особливу увагу в контексті оцінки висновку експерта як джерела доказів заслуговує правова позиція Верховного Суду від 29.09.2020 у справі № 601/1143/16, відповідно до якої суд не може залишити без уваги ту частину доказів та встановлених на їх підставі обставин лише з тієї причини, що вони суперечать версії обвинувачення. Висновок експерта не може визнаватися цілком недопустимим лише на тій підставі, що частина інформації, використана під час проведення

експертизи, не підтвердилася в ході судового розгляду [14]. Такий підхід підкреслює важливість комплексної та об'єктивної оцінки доказів, а також забезпечення змагальності сторін і дотримання принципу справедливого судового розгляду.

Висновок. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що належне процесуальне джерело доказів є одним із ключових та обов'язкових критеріїв допустимості доказів у кримінальному провадженні. Його дотримання забезпечує законність та обґрунтованість зібраної доказової інформації, виступає гарантією дотримання прав і свобод учасників процесу, а також сприяє досягненню головної мети кримінального провадження – встановленню істини та прийняттю справедливого судового рішення. Встановлена судова практика підтверджує важливість комплексної оцінки кожного доказу з урахуванням його джерела, способу отримання та оформлення. Недотримання цього критерію може призвести до визнання доказу недопустимим і, як наслідок, суттєво вплинути на результати кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 року № 4651-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
2. Коробка О. С. Допустимість доказів у кримінальному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021, № 4, с. 524–526. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/131.pdf.
3. Конституція України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
4. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 30 травня 2019 року № 303/4947/14-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82218033>.
5. Омельчук Л.В., Бичок Т.П. Показання із чужих слів як процесуальне джерело доказів. *Юридичний науковий журнал*. 2020, № 4, с. 320–323. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2020/79.pdf.
6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного кримінального суду від 22 квітня 2021 року № 732/760/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96632050>.
7. Пачколіна В.А., Кириченко К.С., Селівьорстова М.Р. Речові докази у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. – 2021, № 4, с. 536–538. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/134.pdf.
8. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 02 лютого 2023 року № 591/2823/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108849815>.
9. Рогатинська Н.З. Значення документа як джерела доказів у кримінальному судочинстві. *Університетські наукові записки*. 2012, № 3 (43), с. 349–354. URL: https://library.wunu.edu.ua/images/stories/praci_vukladachiv/Факультет%20Юридичний/Кафедра%20кримінального%20права%20та%20процесу/рогатинська%20н/111Значення%20документа%20як%20джерела%20доказів%20у%20кримінальному%20судочинстві.pdf.
10. Амеліна А.С., Демент'єва С.М. Документи як процесуальні джерела доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021, № 3, с. 243–246. URL: http://lsej.org.ua/3_2021/64.pdf.
11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 07 жовтня 2020 року № 725/1199/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92173671>.
12. Закон України “Про судову експертизу” від 25.02.1994 року № 4038-XII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>.
13. Давидова Д.В., Волобуєва О.О. Висновок експерта як процесуальне джерело доказів: окремі аспекти теорії та практики. *Південноукраїнський правничий часопис*. – 2015, с. 151–154. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2015/2/46.pdf>.
14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 29 вересня 2020 року № 601/1143/16. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92335214>.

УДК 343.125.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.60>

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПОЧАТКУ ПЕРЕБІГУ СТРОКУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАТРИМАННЯ

Ошедша А.Д.,
*аспірантка відділу дослідження проблем
кримінального процесу та судоустрою
Науково-дослідного інституту вивчення проблем
злочинності ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України*

Ошедша А.Д. Деякі аспекти початку перебігу строку кримінального процесуального затримання.

У статті розглянуто проблемні аспекти визначення початкового моменту перебігу строку кримінального процесуального затримання. Наголошено, що кримінальне процесуальне затримання зачіпає фундаментальні права та свободи людини під час реалізації кримінальної процесуальної діяльності, внаслідок чого будь-яке тимчасове обмеження права на свободу має супроводжуватись дотриманням передбачених кримінальним процесуальним законодавством гарантій. Зазначено, що при проведенні процесуальних дій спрямованих на викриття особи або перевірку її можливої причетності до вчинення кримінального правопорушення, уповноважені службові особи вдаються до фактичного обмеження свободи з метою забезпечення безперешкодного проведення процесуальної дії, запобігання втечі особи, яка викривається, унеможливлення знищення або приховання доказів, недопущення контакту з іншими учасниками кримінального провадження тощо. З'ясовано, що кримінальне процесуальне законодавство передбачає обмеження свободи особи шляхом заборони залишати місце здійснення процесуальної дії та примусово перебувати поруч з уповноваженою службовою особою чи залишатися у приміщенні, визначеному останньою. Звернуто увагу, що на практиці тимчасове обмеження права на свободу особи під час проведення процесуальних дій (зокрема, обшуку та огляду) не визнається затриманням, попри те, що особа зазнає реального обмеження свободи, оскільки після отримання відповідних заборон від уповноваженої службової особи втрачається можливість вільно пересуватися або залишити місце здійснення процесуальної дії. На підставі аналізу судової практики доведено, що кримінальний процесуальний закон не розмежовує кримінальне процесуальне затримання, що вимагає надання особі статусу підозрюваного та забезпечення відповідних процесуальних гарантій, від заходів, покликаних забезпечити примусову участь особи у проведенні процесуальної дії. Обґрунтовано необхідність більш широкого розуміння початкового моменту кримінального процесуального затримання у контексті здійснення фактичного обмеження права особи на свободу у разі викривальної діяльності сторони обвинувачення для встановлення причетності такої особи до вчинення кримінального правопорушення.

Ключові слова: кримінальне процесуальне затримання, підозрюваний, момент затримання, кримінальне провадження, право на свободу, обмеження свободи.

Oshedsha A.D. Some aspects of the commencement of the term of criminal procedural detention.

The article discusses problematic aspects of determining the starting point of the term of criminal procedural detention. It is emphasized that criminal procedural detention affects fundamental human rights and freedoms during the implementation of criminal procedural activities, as a result of which any temporary restriction of the right to freedom must be accompanied by compliance with the guarantees provided for by criminal procedural legislation. It is noted that when conducting procedural actions aimed at exposing a person or verifying their possible involvement in a criminal offense, authorized officials resort to actual restrictions on freedom in order to ensure the unhindered conduct of procedural actions, prevent the escape of the person being exposed, prevent the destruction or concealment of evidence, preventing contact with other participants in criminal proceedings, etc. It has been established

that criminal procedural law provides for the restriction of a person's freedom by prohibiting them from leaving the place where the procedural action is being carried out and forcing them to remain in the vicinity of the authorized official or to remain in the premises designated by the latter. It was noted that in practice, the temporary restriction of a person's right to freedom during procedural actions (in particular, search and inspection) is not recognized as detention, despite the fact that the person is subject to a real restriction of freedom, since after receiving the relevant prohibitions from an authorized official, the person loses the ability to move freely or leave the place where the procedural action is being carried out. Based on an analysis of judicial practice, it has been proven that criminal procedural law does not distinguish between criminal procedural detention, which requires granting a person the status of a suspect and providing appropriate procedural guarantees, and measures designed to ensure the compulsory participation of a person in procedural actions. The need for a broader understanding of the initial moment of criminal procedural detention in the context of the actual restriction of a person's right to liberty in the case of investigative activities by the prosecution to establish that person's involvement in the commission of a criminal offense has been substantiated.

Key words: criminal procedural detention, suspect, moment of detention, criminal proceedings, right to liberty, restriction of liberty.

Постановка проблеми. З одного боку, кримінальне процесуальне затримання, виступає одним із дієвих процесуальних засобів, покликаних забезпечити ефективне досягнення завдань кримінального провадження, але з іншого – обмежує права, свободи та законні інтереси особи, насамперед право на свободу та особисту недоторканність, гарантовані ст. 29 Конституції України та ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція). Водночас попри нормативне встановлення заборони свавільного обмеження особистої свободи, в практичній площині виникають непоодинокі випадки, коли внаслідок неоднозначного розуміння моменту початку перебігу строку кримінального процесуального затримання відбувається зловживання з боку сторони обвинувачення, зокрема під час реалізації процесуальних дій з метою викриття особи або встановлення її причетності до вчинення нею кримінального правопорушення. При цьому особа, право на свободу якої обмежено, не має ефективних важелів правового захисту від такого обмеження через відсутність відповідного процесуального статусу. Подібні ситуації обумовлюють нагальну потребу в подальшому комплексному дослідженні проблемних аспектів, що виникають при визначенні початку обчислення строку кримінального процесуального затримання.

Метою статті є розгляд деяких аспектів початку перебігу строку кримінального процесуального затримання. Для досягнення поставленої мети передбачається здійснення ґрунтовного аналізу доктринальних підходів, положень кримінального процесуального законодавства, практики його застосування щодо питань, пов'язаних із визначенням початкового моменту затримання особи.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика нормативно-правового регулювання кримінального процесуального затримання знайшла відображення в наукових працях таких провідних науковців як Н.В. Глинська, І.В. Гловюк, Є.В. Дояр, А.В. Захарко, О.В. Капліна, Т.О. Лоскутов, Ю.В. Лук'яненко, Є.І. Макаренко, В.О. Малярова, М.М. Потоцький, В.В. Рогальська, О.А. Солдатенко, В.І. Фаринник, О.О. Юхно, та інших. Зокрема у більшості досліджень значну увагу приділено питанням визначення сутності та правової природи затримання, підстав і порядку його здійснення, а також судового контролю за законністю обмеження свободи особи. Однак при всій цінності наявних наукових напрацювань, доречно зауважити, що питання визначення початкового моменту затримання, який є відправною точкою для обчислення його строку, залишається дискусійним і недостатньо розробленим. Водночас зазначена проблематика набуває більшої актуальності в контексті обмеження свободи та права вільного пересування особи при проведенні кримінальної процесуальної дії (заходу), що реалізується з метою встановлення її причетності до вчинення кримінального правопорушення. Таким чином, окреслена проблематика має важливий правозахисний зміст, і має бути розглянутою крізь призму дотримання прав, свобод і законних інтересів людини під час кримінального переслідування.

Виклад основного матеріалу. У межах сучасної правозахисної парадигми кримінальне процесуальне затримання набуває особливого значення, оскільки зачіпає фундаментальні права та свободи людини під час реалізації кримінальної процесуальної діяльності. Відповідно до тлумачення положень ст. 5 Конвенції, будь-яке тимчасове обмеження свободи особи має супроводжуватись дотриманням встановлених процесуальних гарантій, зокрема шляхом інформування

про причини затримання, доступу до правової допомоги, розгляду справи упродовж розумного строку, судового контролю за законністю затримання тощо [1, с. 6-7].

Серед науковців поширеними є уявлення, що строк обмеження права на свободу під час затримання має починатись із складання протоколу про затримання. До того особа, яка перебуває в підрозділі правоохоронного органу не вважається затриманою, а тому вона не може розраховувати на гарантії, передбачені кримінальним процесуальним законом для затриманих [2, с. 68]. При цьому строк затримання починає відраховуватись саме з моменту його процесуального оформлення [3, с. 105]. Однак критерій процесуального оформлення затримання як вихідної точки для обчислення строку обмеження свободи веде до штучного відтермінування початку перебігу цього строку. У результаті особа фактично може перебувати під контролем правоохоронного органу, бути позбавленою можливості вільного пересування, але при цьому офіційно не вважатися затриманою. Саме тому більшість науковців підтримують обґрунтовану тезу про те, що перебіг строку кримінального процесуального затримання починається з моменту фактичного обмеження свободи особи, а не з моменту складання відповідного процесуального документа. Початок відліку часу не повинен залежати від волевиявлення або зволікання уповноваженої службової особи, яка здійснює затримання, оскільки така залежність створює ризик затягування граничного строку, протягом якого особа може бути затриманою. У результаті особа може перебувати під фактичним контролем правоохоронних органів протягом тривалого часу, хоча в іншому випадку вже мала бути або звільненою, або доставленою до суду з метою обрання запобіжного заходу [4, с. 182; 5, с. 147]. Проте невирішеним залишається питання, що саме необхідно вважати фактичним затриманням, яке обумовлює «запуск» процесуального строку. У правозастосовній практиці відсутність розуміння фактичного затримання призводить до неоднозначного його сприйняття і суперечливої інтерпретації.

Як справедливо наголошував Є.І. Макаренко, правоохоронні органи нерідко вдаються до тимчасового обмеження свободи особи без надання їй відповідного процесуального статусу, адже затримання відбувається до моменту відкриття кримінального провадження та внесення відомостей про вчинене кримінальне правопорушення до ЄРДР [6, с. 176]. У такому разі особа зазнає обмежень щодо реалізації нею права на свободу і особисту недоторканість, через те, що її доставляють до органу досудового розслідування, примушують залишатися в приміщенні, забороняють вільно пересуватись, вчиняти певні дії тощо. Проте відсутність процесуального статусу підозрюваного позбавляє особу можливості скористатися гарантіями правового захисту від кримінального переслідування, в тому числі й правом на оскарження процесуального примусу. Безумовно, подібна практика не сприяє забезпеченню основоположних прав і свобод людини, оскільки остання перебуває в стані правової невизначеності щодо початку застосування кримінального процесуального затримання та моменту наділення відповідними процесуальними гарантіями.

Варто зазначити, що в процесі проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій, наприклад, особистого обшуку, пред'явлення особи для впізнання, допиту чи інших процесуальних дій (заходів), спрямованих на викриття особи або перевірку її можливої причетності до вчинення кримінального правопорушення, уповноважені службові особи вдаються до фактичного обмеження свободи з метою забезпечення безперешкодного проведення процесуальної дії, запобігання втечі особи, яка викривається, унеможливлення знищення або приховання доказів, недопущення контакту з іншими учасниками кримінального провадження тощо. Процесуальний вплив на свободу особи, яка викривається, реалізується шляхом заборони залишати місце здійснення процесуальної дії (заходу) та примусово перебувати поруч з уповноваженою службовою особою чи залишатися у приміщенні, визначеному останньою з метою забезпечення ефективності процесуальної діяльності, незважаючи на відсутність процесуального статусу підозрюваного. Такі дії, хоч і не супроводжуються формальним позбавленням волі, але все ж за своєю спрямованістю становлять обмеження свободи пересування особи, тобто створюють ситуацію фактичного затримання. Наприклад, положення ч. 3 ст. 236 КПК України надають право стороні обвинувачення заборонити будь-якій особі залишити місце обшуку до його закінчення та вчиняти будь-які дії, що заважають проведенню обшуку [7]. Аналогічні обмеження права вільного пересування особи сторона обвинувачення застосовує і при проведенні огляду (ч. 6 ст. 237 КПК України). В обох випадках йдеться не лише про забезпечення ефективного виконання процесуальної дії, але й про реальне фізичне обмеження свободи особи, яка з моменту оголошення зазначених заборон не має права залишити місце проведення дії за власною ініціативою. Крім того, оскільки подібні заборони від уповно-

важеної службової особи не вважаються затриманням, то вони не впливають на «запуск» відліку строку затримання, протягом якого особу має бути або негайно звільнено, або обрано запобіжний захід (ст. 211 КПК України).

В теоретичній площині наявні непоодинокі доктринальні позиції, що дії уповноважених службових осіб, спрямовані виключно на примусове забезпечення участі особи у процесуальних діях не вважаються моментом затримання. Відповідні обмеження свободи мають допоміжний характер і не є інструментами кримінального переслідування, а тому не тягнуть за собою обов'язку скласти протокол про затримання. Дії слідчого чи прокурора, які полягають у тимчасовій забороні особі залишати місце проведення процесуальної дії або у вимозі залишатися поруч з уповноваженою особою, розглядаються як засоби забезпечення ефективного і безперешкодного проведення процесуальних дій, а не як прояви кримінального процесуального затримання [8, с. 187]. З іншого боку, деякі науковці справедливо зазначають, що під затриманням у кримінальному процесі необхідно розуміти не лише обмеження свободи, здійснюване безпосередньо за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення. Затриманням має вважатись і обмеження права на свободу під час отримання доказів, спрямованих на з'ясування можливої причетності особи до вчинення нею кримінального правопорушення [9, с. 130]. Подібні погляди знаходять своє обґрунтування й серед інших вчених, зокрема існує підхід, відповідно до якого особу, щодо якої здійснюється процесуальна дія (наприклад, огляд, обшук, пред'явлення для впізнання), необхідно вважати затриманою, оскільки вона фактично обмежена в своїх правах. Відповідно, на таку особу повинен поширюватись кримінальний процесуальний статус підозрюваного, включно з усіма процесуальними правами [10, с. 228]. За таких випадків, хоча на момент здійснення процесуальної дії особа ще не має статусу підозрюваного, вона фактично піддається примусовому процесуальному впливу, характерному саме для стадії досудового розслідування щодо особи, яка вважається причетною до вчинення кримінального правопорушення. Тобто? для затримання характерним є фактичний стан обмеження свободи, а не формальна наявність відповідного статусу. Відтак, якщо особу змушено залишатись у визначеному місці під контролем уповноважених осіб, коли вона не має можливості вільно пересуватись чи вчиняти будь-які дії, таке положення об'єктивно відповідає поняттю фактичного затримання і має тягнути за собою застосування усіх передбачених законом процесуальних гарантій щодо особи, чиє право на свободу зазнає тиску. Серед іншого, ці гарантії включають і початок відліку строку затримання, який має обчислюватись саме з моменту фактичного обмеження свободи, незалежно від наявності чи відсутності формального процесуального оформлення у вигляді складання протоколу чи повідомлення про підозру. У зв'язку з цим? після спливу встановленого кримінальним процесуальним законом строку, особа має бути негайно звільнена, якщо не ухвалено інше процесуальне рішення, що передбачає продовження обмеження її свободи на законних підставах (наприклад, обрання запобіжного заходу).

Запропонований підхід є цілком справедливим, адже зміст ст. 209 КПК України дійсно вказує лише на визначення моменту затримання, яким є фактичне обмеження свободи особи, незалежно від того, як конкретно називається і який зміст носить кримінальна процесуальна дія. У випадку, коли особа перебуває під фактичним контролем органів досудового розслідування, її свобода обмежена незалежно від того, чи є вона затриманою в порядку ст. 208 КПК України, чи ні. Якщо кримінальне процесуальне затримання не оформлене належним чином, така особа повинна мати можливість користуватись усіма правами, що властиві підозрюваному, включаючи можливість оскарження процесуальних дій. Зазначене є ключовим для вдосконалення правозастосовної практики, оскільки унеможливує зловживання з боку сторони обвинувачення шляхом маніпулювання формою процесуальних дій, при яких обмеження свободи не визнається затриманням. Інакше особа, що переслідується, позбавляється права бути поінформованою щодо підстав затримання, отримати роз'яснення щодо підстав проведення особистого обшуку та вилучення майна. Крім того, така особа не може претендувати на повідомлення третіх осіб про факт затримання, негайне звільнення після зникнення підстав затримання або спливу його строку, належне поведіння, запис дій, які проводяться за участю затриманого тощо (ст. 212 КПК України) [7]. Отже, особа, яка викривається, опиняється за межами визначених кримінальним процесуальним законодавством гарантій, що не лише знижує ефективність захисту порушених прав і свобод людини, але й породжує неконтрольоване та свавільне кримінальне переслідування. Водночас відбувається погіршення процесуального становища особи, оскільки вона не лише позбавлена закріплених процесуальних прав, але й залишається необізнаною щодо строку, протягом якого її право на сво-

боду буде обмежено. Відсутність у особи розуміння про те, коли саме розпочався відлік строку затримання, перетворює її становище на юридично невизначене та процесуально незахищене.

В практичній площині, як правило, за результатами застосування положень ч. 3 ст. 236 КПК України та ч. 6 ст. 237 КПК України сторона обвинувачення не бачить необхідності складати протокол затримання, а особа, щодо якої застосоване тимчасове обмеження свободи, не набуває процесуального статусу. На практиці фактичне обмеження свободи, яке має місце під час проведення процесуальної дії (заходу) з метою перевірки особи на причетність до вчинення кримінального правопорушення, не визнається затриманням у розумінні ст. 208 КПК України та не вимагає складення протоколу. Внаслідок цього особа позбавлена можливості реалізувати процесуальні права, передбачені для осіб, затриманих у кримінальному провадженні. В подальшому особа, яка фактично перебуває під контролем правоохоронних органів, не отримує жодного захисту з боку кримінального процесуального закону. Хоча судово практика здебільшого свідчить, що це не є істотним порушенням прав людини і основоположних свобод. Наприклад, у Постанові Верховного Суду від 03.10.2023 року (справа № 596/509/22) не враховано доводи скажника, що останній, отримавши заборону залишати місце події при проведенні огляду транспортного засобу, фактично був затриманий у розрізі ст. 209 КПК України, однак йому не роз'яснено права як затриманої особи [11]. Іншим прикладом є Постанова Верховного Суду від 08.10.2024 року (справа № 607/3133/20), в якій наголошено, що особа не вважається затриманою за результатами застосування ч. 3 ст. 236 КПК України, а лише тимчасово обмеженою у пересуванні на час проведення обшуку. Тим самим спростувавши доводи апеляційної інстанції, що особа при забороні покидати місце проведення обшуку до його закінчення вважається затриманою, що призводить до порушення права на захист у зв'язку з ненаданням стороною обвинувачення можливості реалізувати процесуальні права підозрюваного під час обшуку [12].

На наш погляд, наведені приклади свідчать, що реальне обмеження свободи особи, яка позбавлена можливості вільно пересуватися або залишити місце здійснення процесуальної дії здебільшого залишається поза увагою та не ототожнюється із затриманнями. У зазначених випадках можна констатувати порушення права людини на свободу, адже заборона покидати місце проведення процесуальної дії набуває усіх ознак фактичного кримінального процесуального затримання, але яке не оформлюється належним чином, що позбавляє особу передбачених законом гарантій проти свавільного втручання у її права. Це свідчить про необхідність переосмислення фіксації моменту затримання та застосування процесуальних гарантій у кримінальному провадженні, оскільки саме обмеження свободи, незалежно від назви та виду процесуальної дії, має розглядатися як відправна точка для набуття особою відповідного процесуального статусу та активізації правозахисних механізмів. В цьому контексті доречно навести декілька показових прикладів. У Постанові Верховного Суду від 08 лютого 2018 року (провадження № 51-386 км 18) колегія суддів взяла до уваги факт, що особу необхідно вважати затриманою з огляду на положення ст. 209 КПК України, оскільки остання була «запрошеною» працівниками правоохоронного органу для участі в огляді місця події у кімнаті поліції. Тобто фактично вона знаходилася поруч з уповноваженою особою, будучи позбавленою права вільного пересування, оскільки не могла залишити визначене приміщення. Верховний Суд наголосив, що за таких обставин особа була затриманою, навіть якщо протокол про затримання складено не було [13]. Іншим важливим прикладом є рішення Верховного Суду від 29.06.2023 року (справа № 759/9497/17), в межах якого встановлено, що наказ залишатися поряд із уповноваженою службовою особою під час проведення огляду місця події варто розцінювати як затримання в розумінні ст. 209 КПК України. Разом з тим орган досудового розслідування, який здійснив затримання в такий спосіб порушив права і свободи особи шляхом неналежного процесуального оформлення її затримання. Відповідно протокол огляду місця події визнано недопустимим доказом з підстав того, що стороною обвинувачення недотримано положення, передбачені ст. 208 і ст. 223 КПК України [14]. Наведені висновки суду свідчать, що для визначення початку перебігу строку кримінального процесуального затримання значення має не назва процесуальної дії, а її фактичний зміст, тобто початковий момент, коли особа об'єктивно позбавляється можливості діяти вільно. Тому визнання особи затриманою у разі її фізичного утримання поряд із службовими особами без можливості залишити місце процесуальної дії становить ключовий орієнтир для вдосконалення уявлення про початок обчислення строку кримінального процесуального затримання.

В цілому необхідність більш широкого розуміння початкового моменту кримінального процесуального затримання у контексті фактичного обмеження свободи під час викривальної діяльності сторони обвинувачення підтримується деякими науковцями. Зокрема Т.О. Лоскутов зауважує, що навіть за короткотривалого і не надто жорсткого за способом обмеження свободи, коли воно застосовується у межах проведення процесуальних дій, спрямованих на встановлення причетності особи до вчинення нею кримінального правопорушення, суттєво погіршує її реальне правове становище. Ситуація може бути погіршена у випадку відсутності процесуального статусу у особи, яка фактично вже піддається процесуальному впливу, що обмежує її можливість вільного пересування. Водночас відсутність процесуального статусу у поєднанні з фактичним обмеженням свободи свідчить про процесуальну уразливість особи, на яку не розповсюджуються правові інструменти захисту, передбачені кримінальним процесуальним законом. Саме тому обмеження свободи під час реалізації викривальних процесуальних дій має розглядатись як кримінальне процесуальне затримання з відповідним набуттям особою процесуального статусу [10, с. 229]. Тому якщо особа, щодо якої проводяться процесуальні дії з метою її викриття у вчиненні кримінального правопорушення, у зв'язку з відсутністю у неї процесуального статусу не має доступу до засобів юридичного захисту від кримінального переслідування, передбачених у КПК України, незначне та короткострокове обмеження свободи, навіть у вигляді заборони залишати місце проведення слідчої дії або зобов'язання перебувати поруч із уповноваженою службовою особою, має розцінюватися як обмеження права на свободу та початок реалізації кримінального процесуального затримання.

Окрім того, у контексті змісту положень ст. 209 КПК України певну неузгодженість виявляють норми ч. 3 ст. 236 та ч. 6 ст. 237 КПК України. Відповідно до цих положень, слідчому або прокурору надано право забороняти будь-якій особі залишати місце проведення відповідно обшуку або огляду до завершення процесуальної дії [7]. Формально така заборона, тобто тимчасове обмеження свободи пересування особи, кореспондується з вимогами ст. 209 КПК України для визнання особи затриманою. Однак кримінальний процесуальний закон не надає чітких орієнтирів для розмежування між процесуальним затриманням, що вимагає надання особі статусу підозрюваного та забезпечення відповідних процесуальних гарантій, і заходами, які покликані забезпечити примусову участь особи у процесуальній дії. Ключовим критерієм для відмежування затримання від примусового забезпечення участі особи при проведенні процесуальних дій, має слугувати їхня спрямованість на викриття особи або перевірку її причетності до вчинення кримінального правопорушення. Тоді обмеження свободи вже не може залишатись суто допоміжним заходом, а перетворюється на інструмент кримінального переслідування [15, с. 245-246].

З огляду на зазначене, вбачається необхідним запровадження змін і доповнень до КПК України в частині визначення початку перебігу строку кримінального процесуального затримання. Для забезпечення правової визначеності, недопущення свавільного обмеження права на свободу, а також узгодження між собою змісту статей 209, 236 та 237 КПК України доцільно внести зміни до ч. 3 ст. 236 та ч. 6 ст. 237 КПК України, передбачивши, що заборона щодо залишення місця обшуку або огляду особою, яка викривається у вчиненні кримінального правопорушення, є моментом затримання відповідно до ст. 209 КПК України.

Висновки. Початок перебігу строку кримінального процесуального затримання має визначатися моментом фактичного обмеження особи у свободі незалежно від назви та змісту кримінальної процесуальної дії, що реалізується з метою встановлення причетності такої особи до вчинення кримінального правопорушення.

Заборона щодо залишення місця здійснення процесуальної дії особою, яка викривається у вчиненні кримінального правопорушення, не може підміняти кримінальне процесуальне затримання. Початок реалізації заборони щодо залишення місця здійснення процесуальної дії особою, яка перевіряється на причетність до вчинення кримінального правопорушення, є початком перебігу строку кримінального процесуального затримання.

На підставі проведеного дослідження необхідно внести такі доповнення до КПК України:

1. У статті 236:

у ч. 3 після слів «заважають проведенню обшуку.» доповнити словами «Заборона щодо залишення місця обшуку особою, яка викривається у вчиненні кримінального правопорушення, є моментом затримання відповідно до ст. 209 КПК України».

2. У статті 237:

у ч. 6 після слів «заважають проведенню огляду.» доповнити словами «Заборона щодо залишення місця огляду особою, яка викривається у вчиненні кримінального правопорушення, є моментом затримання відповідно до ст. 209 КПК України».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Посібник зі статті 5 Європейської конвенції з прав людини. Право на свободу та особисту недоторканність. Рада Європи / Європейський суд з прав людини, 2025. 75 с.
2. Назаров В.В. Проблемні питання застосування затримання у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. Серія: економіка, право, політологія, туризм*. 2010. № 2 (2). С. 67–68.
3. Крет Г.Р. Процесуальний порядок повідомлення про затримання близьких родичів затриманого, членів його сім'ї та інших осіб. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 102–107.
4. Янович Ю.П. Складові частини затримання особи без ухвали слідчого судді, суду в кримінальному процесі. *The Journal of VN Karazin Kharkiv National University. Series Law*. 2014. № 18. С. 181–184.
5. Логін Р.І. Процесуальний порядок затримання уповноваженою службовою особою під час досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень. *Форум права*. 2024. № 78 (1). С. 140–151.
6. Макаренко Є.І. Правомірність затримання підозрюваного. *Право і суспільство*. 2013. № 4. С. 174–181.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Голос України*. 2012. № 90–91. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 12.06.2025).
8. Потоцький М.М. Затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення: дис. ... докт. філософії. Кропивницький. 2022. 275 с.
9. Макаренко Є.І. Щодо сутності затримання підозрюваного за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Право і суспільство*, 2013. № 3. С. 126–134.
10. Лоскутов Т.О. Обмеження та порушення права на свободу під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. С. 226–230.
11. Постанова Верховного Суду від 03 жовтня 2023 року. Справа № 596/509/22. Провадження № 51-4206км23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113985494> (дата звернення: 12.06.2025).
12. Постанова Верховного Суду від 08 жовтня 2024 року. Справа № 607/3133/20. Провадження № 51-1528км24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123281923> (дата звернення: 12.06.2025).
13. Постанова Верховного Суду від 08 лютого 2018 року. Провадження № 51-386 км 18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72243400> (дата звернення: 12.06.2025).
14. Постанова Верховного Суду від 29 червня 2023 року. Справа № 759/9497/17. Провадження № 51-16 км 23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111972757> (дата звернення: 12.06.2025).
15. Лоскутов Т.О. Окремі проблемні питання кримінального процесуального затримання. *Кримінальна юстиція в Україні: реалії та перспективи: матеріали круглого столу (м. Львів, 11 червня 2021 року)*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 244–246.

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.61>

ЗАКОНОДАВЧІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ТЕОРЕТИЧНІ УЯВЛЕННЯ ЩОДО СУТНОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Патрелюк Д.А.,
кандидат юридичних наук, докторант
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-7300-4905

Патрелюк Д.А. Законодавчі положення та теоретичні уявлення щодо сутності кримінального переслідування: історичний аспект.

Наукову статтю присвячено дослідженню законодавчих положень та теоретичних уявлень щодо сутності кримінального переслідування у історичному аспекті. Законодавче регулювання та теоретичні погляди щодо здійснення кримінального переслідування розглянуто відповідно до таких історичних періодів: дорадянський період (... – 1917 р.), радянський період (1917–1991 рр.), післярадянський період (1991–2012 рр.), новітній період (2012–2025 рр.), наступний період (2025 р. – ...). Зазначено, що у дорадянський період поняття «кримінальне переслідування» не вживалось у нормативних актах. Фактично діяльність з кримінального переслідування під час даного історичного періоду мала змістом державну обвинувальну діяльність з приводу події вчинення кримінального правопорушення. Статут кримінального судочинства 1864 р. передбачав діяльність, яка фактично була кримінальним переслідуванням, однак називав її судовим переслідуванням. З'ясовано, що під час радянського та післярадянського періодів зміст поняття «кримінальне переслідування» набув певної деталізації. Незважаючи на те, що в кримінальному процесуальному законодавстві раннього етапу радянського періоду містилось поняття «кримінальне переслідування», останнє виглядало не чітко, та означало в цілому процес розслідування злочинів. Визначалось, що кримінальне переслідування може бути виключно персоніфікованою діяльністю, а прокурор розглядався як центральна та єдина фігура кримінального переслідування. Встановлено, що сучасні теоретичні уявлення щодо суб'єктів, які здійснюють кримінальне переслідування різняться, однак в більшості, кримінальне переслідування не ототожнюється виключно з прокурорською діяльністю. Фактично кримінальне переслідування також здійснюють слідчий, дізнавач, оперативні працівники, у випадках, передбачених КПК України – потерпілий. Відмічено, що наступний етап пов'язаний з розвитком функції кримінального переслідування, а саме з нормативним закріпленням такого поняття, законодавчим визначенням кола суб'єктів кримінального переслідування, визначенням його меж тощо.

Ключові слова: прокурор, підозра, кримінальне переслідування, обвинувачення, забезпечення прав.

Patrelyuk D.A. Legislative provisions and theoretical concepts regarding the essence of criminal prosecution: a historical aspect.

The scientific article is devoted to the study of legislative provisions and theoretical concepts regarding the essence of criminal prosecution in a historical aspect. Legislative regulation and theoretical views on the implementation of criminal prosecution are considered in accordance with the following historical periods: the pre-Soviet period (... – 1917), the Soviet period (1917–1991), the post-Soviet period (1991–2012), the modern period (2012–2025), the next period (2025 – ...). It is noted that in the pre-Soviet period, the concept of «criminal prosecution» was not used in regulatory acts. In fact, the concept of «criminal prosecution» during this historical period meant state prosecution activity regarding the event of a criminal offense. The Criminal Procedure Statute of 1864 provided for activity that was actually criminal prosecution, but called it judicial prosecution. It is argued that during the Soviet and post-Soviet periods, the meaning of the concept of «criminal prosecution» acquired a certain

level of detail. It is studied that despite the fact that the criminal procedural legislation of the early stage of the Soviet period contained the concept of «criminal prosecution», the latter did not look clear, and meant the process of investigating crimes in general. It was determined that criminal prosecution can be an exclusively personified activity, and the prosecutor is considered as the central and sole figure of criminal prosecution. It is established that modern theoretical ideas about the subjects who carry out criminal prosecution differ, but in the majority, criminal prosecution is not identified exclusively with prosecutorial activities. In fact, criminal prosecution is also carried out by the investigator, inquirer, operational officers, and in cases provided for by the Criminal Procedure Code of Ukraine, by the victim. It is noted that the next stage of development of criminal prosecution activities is associated with the normative consolidation of such a concept, the legislative definition of the circle of subjects of criminal prosecution, the definition of its boundaries, etc.

Key words: prosecutor, suspicion, criminal prosecution, accusation, ensuring rights.

Постановка проблеми. Зміст такої категорії як «кримінальне переслідування» є неоднозначним та змінювався в залежності від політичної ситуації та положень кримінального процесуального закону. У науковій літературі кримінальне переслідування розглядається як специфічний вид державної діяльності, як процес розслідування кримінальних правопорушень, як діяльність органів прокуратури, як специфічна функція тощо. З огляду на те, що у чинному кримінальному процесуальному законі поняття «кримінальне переслідування» не знайшло широкого використання, залишається невизначеним його зміст та перелік суб'єктів, які виконують функцію кримінального переслідування. Відсутність регламентації кримінального переслідування у кримінальному процесуальному законі вважаємо недоліком, оскільки фактично діяльність з кримінального переслідування здійснюється уповноваженими суб'єктами, що в свою чергу потребує закріплення у законі дієвих гарантій забезпечення прав і свобод людини під час такої діяльності.

Метою даного дослідження є аналіз законодавчих положень та теоретичних уявлень щодо змісту кримінального переслідування у кримінальному провадженні.

Стан опрацювання проблематики. Тематика кримінального переслідування була актуальною серед вчених-процесуалістів радянської школи та не втратила своєї актуальності у сьогоденні. Проблеми кримінального переслідування висвітлювались у працях таких дослідників: С.А. Альперт, І.В. Єна, В.С. Зеленецький, А.В. Лапкін, Л.М. Лобойко, Т.О. Лоскутов, Б.Е. Майлунц, Р.І. Мельник, С.Д. Цедік та інших. Незважаючи на значну кількість праць, присвячену тематиці кримінального переслідування, на сьогодні залишаються невирішеними визначення таких положень: змісту кримінального переслідування, початкового моменту кримінального переслідування, визначення кола суб'єктів, які здійснюють кримінальне переслідування.

Виклад основного матеріалу. За своєю сутністю кримінальне переслідування виступає тією рушійною силою, яка забезпечує реалізацію кримінальної відповідальності в межах кримінального судочинства за умови дотримання формальних вимог щодо ініціації процедури викриття особи у вчиненні злочину [1, с. 98].

І.В. Єна пише, що кримінальне переслідування є специфічною, виключною діяльністю держави, яка має на меті забезпечення притягнення до кримінальної відповідальності і призначення справедливого покарання осіб, які умисно або через необережність порушили кримінально-правову заборону, вчинивши кримінальне правопорушення. Необхідність виявлення та кримінального переслідування особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, є підставою для початку кримінальної процесуальної діяльності, яка здійснюється у формі правовідносин, одним із суб'єктів яких є держава, що реалізує свої права і виконує свої обов'язки [2, с. 85].

Дещо схоже визначення надає А.В. Лапкін, який вказує, що поняття «кримінальне переслідування» у широкому розумінні охоплює всю процесуальну діяльність у кримінальній справі: встановлення події і обставин злочину, особи, що його вчинила, доведення винності останньої і її покарання, тобто тотожне поняттю «провадження у кримінальній справі». У вузькому сенсі кримінальне переслідування розглядається суто як кримінально-процесуальна діяльність обвинувачення конкретної особи у вчиненні злочину [3, с. 53]. Виходить так, що з огляду на чинний кримінальний процесуальний закон, кримінальне переслідування у широкому сенсі розпочинається з моменту внесення відомостей до ЄРДР (або ж з моменту вчинення першої процесуальної дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність), а у вузькому сенсі кримінальне переслідування розпочинається з моменту появи центральної фі-

гури у кримінальному процесі – підозрюваного (тобто з моменту повідомлення особі про підозру). Визначення початкового моменту кримінального переслідування є важливим у контексті виконання державою зобов'язання щодо забезпечення прав особи, яка переслідується.

Вважаємо за доцільне більш детально розглянути зміст поняття «кримінальне переслідування» у історичній хронології відповідно до таких періодів: дорадянський період (... – 1917 р.), радянський період (1917–1991 рр.), післярадянський період (1991–2012 рр.), новітній період (2012–2025 рр.), наступний період (2025 р. – ...).

Дорадянський період (... – 1917 р.). Основним нормативно-правовим актом дорадянської доби, яким здійснювалось правове регулювання кримінальної процесуальної діяльності є Статут кримінального судочинства 1864 р.

Статут кримінального судочинства 1864 р. не містив у своїх положеннях такого поняття як «кримінальне переслідування». Однак, окремі положення даного нормативно-правового акта регламентували діяльність з судового переслідування. Як пише Т.О. Лоскутов у Статуті кримінального судочинства 1864 р. містився термін «судове переслідування», під яким розумілось провадження у справі. Так, ст.ст. 2, 5, 16, 27, 356, 1034 визначали як осіб, які могли порушувати та провадити судове переслідування, так і випадки зупинення і закриття судового переслідування [4, с. 163].

С.Д. Цедік пише, що до «судового переслідування» відносилася діяльність прокурорів та їх товаришів, судових слідчих та судових органів. Ці органи та посадові особи здійснювали попереднє слідство, підтримували обвинувачення в суді та розглядали справи по суті. Поняття «судове переслідування» використовувалось також у значенні «кримінальна справа» [5, с. 138]. А.В. Мазаратій відзначає, що відповідно до Статуту кримінального судочинства 1864 р. кримінальне переслідування продовжувало тісно пов'язуватися з наглядом за розслідуванням злочинів [6, с. 216].

Вчені-процесуалісти дореволюційного періоду були зосереджені на дослідженні категорій «кримінальне переслідування», «обвинувачення», «кримінальний позов». Тому під кримінальним переслідуванням науковці розуміли обвинувачення, кримінальний позов, провадження у справі, діяльність з розкриття злочину, викриття винної особи [4, с. 166].

Фактично поняття «кримінальне переслідування» під час даного історичного періоду мало змістом державну обвинувальну діяльність з приводу події вчинення кримінального правопорушення. Вбачається, що зміст норм Статуту кримінального судочинства 1864 р. передбачав такий вид державної діяльності, однак називав його «судове переслідування».

Радянський період (1917–1991 рр.). Статут кримінального судочинства 1864 р. залишався чинним кримінально-процесуальним законом аж до Жовтневої революції 1917 р. Перший післяреволюційний український кодифікований акт, що об'єднав норми радянського кримінального процесу, введено в дію з 20.09.1922 р. В основу Кримінально-процесуального кодексу УСРР 1922 р. було покладено відповідний кодекс РСФСР 1922 р. з урахуванням особливостей місцевої судової практики. У обох кодексах використовувався термін «кримінальне переслідування». Так, наприклад, у ст. 9 КПК 1922 р. був закріплений обов'язок прокуратури порушувати кримінальне переслідування за фактом вчинення будь-якого злочину [5, с. 139]. В положеннях Кримінально-процесуального кодексу УСРР 1922 р. на законодавчому рівні було вжите поняття «кримінальне переслідування», під яким законодавець розумів процес розслідування злочинів.

А.В. Лапкін пише, що у КПК УСРР 1922 та «Положенні про прокурорський нагляд» від 28 червня 1922 р. поняття «кримінальне переслідування» вживалось у значенні провадження у кримінальній справі, а також для позначення процесуальної діяльності прокуратури. Пізніше, після розширення повноважень прокуратури щодо нагляду за дізнанням і досудовим слідством і безпосереднього керівництва ними, обмеження засад змагальності під час досудового розслідування, концепція кримінального переслідування зазнала занепаду. Процесуальна діяльність стосовно викриття певної особи у вчиненні злочину не відокремлювалась законодавцем від діяльності з дослідження обставин злочину [3, с. 52].

Р.І. Мельник відзначає, що за часів радянської влади поняття «кримінальне переслідування» було збережено та знайшло своє відбиття у перших кодифікованих актах кримінально-процесуального законодавства, де його значення пов'язувалося не тільки з провадженням по кримінальній справі, але й з діяльністю прокурора, як безпосереднього ініціатора кримінального переслідування. При цьому законодавчо та теоретично не вирішеним залишилося питання про початок здійснення кримінального переслідування в контексті персоніфікації викривальної спрямованості зазначеної діяльності [1, с. 94].

Аналізуючи розвиток законодавства (Статут кримінального судочинства 1864 р., КПК УСРР 1922 та 1927 рр.) Т.О. Лоскутов відмічає, що слідче кримінальне переслідування розглядалось як провадження у кримінальній справі в цілому. Автор приходить до висновку, що при такому розумінні кримінального переслідування, останнє перетворюється в щось розпливчате, позбавлене практичного значення [7, с. 7].

Незважаючи на те, що в кримінальному процесуальному законодавстві раннього етапу радянського періоду містилось поняття «кримінальне переслідування», останнє виглядало не чітко, та означало в цілому процес розслідування злочинів.

Кримінально-процесуальний кодекс 1960 р. в першій редакції не містив такого поняття як «кримінальне переслідування». Згодом, шляхом внесення численних доповнень, таке поняття з'явилося у тексті кримінального процесуального закону (ст.ст. 48, 65, 66, 67, 167, 227, Глава 39 «Перейняття кримінального провадження») [8; 9; 10]. Визначення поняття «кримінальне переслідування» не знайшло належного відбиття у кримінальному процесуальному законі. Поняття «кримінальне переслідування» застосовувалось у контексті тотожності з поняттям державного обвинувачення, розслідування кримінальної справи.

Отже, у законодавчих актах періоду радянської доби поняття «кримінальне переслідування» часто ототожнювалось з поняттям «державне обвинувачення». Щодо сутності поняття «державне обвинувачення» В.С. Зеленецький у своєму монографічному дослідженні (1979 р.) відзначав, що державне обвинувачення бере свій початок з моменту викриття конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення та продовжується здійснюватись у подальших судових стадіях. Прокурор розглядався як єдиний суб'єкт державного обвинувачення [11, с. 27-28].

Задля того, щоб кримінальне переслідування виглядало чітко та однозначно у кримінальному судочинстві визначальним є з'ясування його меж, в тому числі початкового моменту. У науці кримінального процесу сформулювалось два підходи до розуміння початкового моменту кримінального переслідування. Перший підхід пов'язаний з моментом початку розслідування (з моменту виявлення ознак кримінально караного діяння – тобто з моменту внесення відомостей до ЄРДР – відповідно до чинного закону), другий підхід пов'язаний з появою у процесі конкретної особи, якій висувається обвинувачення (з моменту повідомлення про підозру – відповідно до чинного закону).

Прихильником першого підходу є Б.Е. Маїлунц, яка у своєму дисертаційному дослідженні відзначає, що початком кримінального переслідування є момент внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР. Такий висновок авторка робить беручи за основу факт існування «презумпції кримінального правопорушення», відповідно до якої будь-яка інформація про кримінальне правопорушення, яка надійшла до уповноваженої особи, вказує на обов'язкове існування події та складу кримінального правопорушення, поки інше не буде доведено під час досудового розслідування чи в суді. Зважаючи на наявність такої презумпції, з самого початку будь-якого досудового розслідування основним завданням слідчого, крім встановлення фактичних обставин кримінального правопорушення, також буде пошук особи, яка вчинила дане правопорушення – відповідно до чинного закону [12, с. 48]. В цілому, така позиція виглядає логічно та послідовно, однак, беручи її за основу, видається, що кримінальне переслідування стає неперсоніфікованим. Виникає питання: Кого, за такого підходу, починають переслідувати уповноважені суб'єкти?; Що змінилося у кримінальному процесі від моменту початку кримінального переслідування?

Другий підхід пов'язаний з науковою діяльністю С.А. Альперта, який свого часу поняття «кримінальне переслідування» ототожнював з процесуальною функцією обвинувачення. Автор писав, що у ході дискусії, яка проходила у 1950-1951 рр., більшість радянських процесуалістів висловилося за те, що поняття «кримінальне переслідування» та «обвинувачення» тотожні і що кримінальне переслідування може мати місце лише щодо індивідуально-визначеної особи, вже залученої як обвинуваченого [13, с. 16–26]. Щодо персоніфікації кримінального переслідування висловився й Т.О. Лоскутов сформулювавши у своєму дисертаційному дослідженні авторське визначення кримінального переслідування, здійснюваного слідчим, як кримінально-процесуальної діяльності слідчого з викриття конкретної особи у вчиненні злочину в межах визначеного законом предмету відання [7, с. 4].

Задля того, щоб розібратись з початковим момент кримінального переслідування слід відповісти на питання: Яку цінність несе у собі визначення початкового моменту? Вважаємо, що відповідь на це питання можна знайти у обов'язку держави забезпечити права і свободи особи, щодо

якої здійснюється кримінальне переслідування. Адже державний примус (а кримінальне переслідування неможливо уявити без застосування державного примусу) може суттєво обмежувати права і свободи людини, а отже безконтрольне застосування державного примусу є підґрунтям для свавілля. Необхідність чіткого визначення початкового моменту кримінального переслідування обумовлена необхідністю забезпечення та гарантування прав і свобод особи, по відношенню до якої здійснюється переслідування. Неперсоніфікований початок кримінального переслідування не має жодного сенсу, оскільки фактично такий початок не впливає на права і свободи особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, оскільки особа ще не викривається у вчиненні протиправного діяння, та як наслідок остання не зазнає обмежень у своїх правах і свободах.

На наше переконання кримінальне переслідування є завжди персоніфікованим, навіть у разі, коли достеменно анкетні дані особи не відомі. Необхідність забезпечення прав і свобод особи виникає у момент, коли дії сторони обвинувачення мають обвинувальний ухил щодо конкретної особи. Відповідно, початком кримінального переслідування слід вважати здійснення першої процесуальної дії обвинувальної спрямованості по відношенню до конкретної особи, при цьому такий початковий момент не залежить від моменту офіційного повідомлення про підозру, оскільки фактично, кримінальне переслідування може здійснюватись й до повідомлення про підозру та, в окремих випадках, навіть до внесення відомостей до ЄРДР.

Післярадянський період (1991–2012 рр.). Кримінально-процесуальний кодекс 1960 р. втратив свою чинність аж у 2012 р. з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК України). В. Остапеч у своєму дослідженні (2009 р.) відзначила, що український законодавець не передбачає в чинному законодавстві такого поняття, як «кримінальне переслідування» [14, с. 115]. Тут варто зауважити, що законодавець у КПК 1960 р. не передбачав розкриття дефініції «кримінальне переслідування». Однак, як вже було зазначено у попередньому підрозділі даного дослідження, поняття «кримінальне переслідування» вживалося у положеннях КПК 1960 р. під яким, в більшості випадків розумілося обвинувальна діяльність держави з розслідування кримінального правопорушення.

Відповідно до Концепції реформування кримінальної юстиції України затвердженої Указом Президента України від 08 квітня 2008 р. прокуратура має стати єдиним органом, на який покладатиметься виконання функцій кримінального переслідування особи, в тому числі висунення обвинувачення, процесуальне керівництво досудовим розслідуванням та складання обвинувального акта. Державний обвинувач визначається як посадова особа органів прокуратури, яка здійснює функцію кримінального переслідування особи в процесі досудового розслідування та підтримує державне обвинувачення у кримінальному судочинстві. Кримінальне переслідування розкривається як виключна процесуальна функція прокурора, яка полягає у висуненні від імені держави обвинувачення, направленні кримінальної справи до суду, підтриманні державного обвинувачення в суді, участі у перегляді судових рішень у кримінальних справах в апеляційній та касаційній інстанціях [15]. Даною Концепцією на законодавчому рівні вперше закріплюється поняття «кримінальне переслідування» та вказано, що кримінальне переслідування є виключною процесуальною функцією прокурора.

Окремі міжнародні нормативно-правові акти, ратифіковані Україною в даний історичний період містили у своїх положеннях згадку про «кримінальне переслідування». Так, у Європейській конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах від 20.04.1959 (набрання чинності для України міжнародного договору – 09.06.1998 р.) поняття «кримінальне переслідування» вживається у такому контексті: Договірні Сторони зобов'язуються надавати одна одній якнайширшу взаємну допомогу у кримінальному переслідуванні правопорушень, покарання яких, на момент прохання про надання допомоги, підпадає під юрисдикцію судових властей запитуючої Сторони (ст. 1); Особа, незалежно від громадянства, викликана в судові органи запитуючої Сторони для того, щоб відповідати за діяння, які є предметом кримінального переслідування, порушеного проти неї, не може ні притягуватися до відповідальності ... (ст. 12); ... прохання про проведення попереднього слідства по кримінальному переслідуванню можуть надсилатися і отримуватися безпосередньо судовими органами (ст. 15) [16]. У Європейській конвенції про передачу провадження у кримінальних справах від 15.05.1972 р. (набрання чинності для України міжнародного договору – 29.12.1995 р.) поняття «кримінальне переслідування» вживається у такому контексті: будь-яка Договірна Держава, що згідно із своїм власним законодавством має повноваження переслідувати за вчинення злочину, може відмовитися або утримуватися від кримінального переслідування

підозрюваної особи, яка вже притягнута або буде притягнута до відповідальності іншою Договірною Державою за вчинення того ж злочину (ст. 3); Договірна Держава може звернутися до іншої Договірної Держави із клопотанням про порушення кримінального переслідування в одному або декількох таких випадках ... (ст. 8) [17]. Таким чином, в окремих міжнародних нормативно-правових актах післярадянського періоду поняття «кримінальне переслідування» вживалось для позначення як досудового провадження, так і судового провадження у кримінальних справах.

У післярадянський період суттєвих змін у правовій регламентації кримінального переслідування не відбулося. Поняття «кримінальне переслідування» використовувалося у кримінальному процесі в більшості випадків у контексті міжнародного співробітництва з питань розслідування та судового розгляду кримінальних справ. Під кримінальним переслідуванням розумілося загальне провадження у справі. У нормативно-правових актах даного періоду прокурор сприймався єдиним суб'єктом, який здійснює кримінальне переслідування.

Новітній період (2012–2025 рр.). Інститут кримінального переслідування існує в межах функції обвинувачення і є однією із сутнісних характеристик змагального кримінального судочинства [3, с. 52]. Положення КПК України 2012 р. суттєво посилили позиції змагальної форми кримінального судочинства. Однак, чинний КПК України поняття «кримінальне переслідування» використовує лише декілька разів (ст.ст. 542, 557, 618). Таке поняття використовується виключно у контексті міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні.

Кримінальне переслідування є діяльністю процесуальною, оскільки неможливе поза кримінальним процесом, відповідно завжди здійснюється певними особами, перелік яких вказаний у законі. Ці особи одночасно виступають і як суб'єкти кримінального процесу, і як суб'єкти кримінального переслідування [2, с. 85]. На сьогодні, серед правозастосовників та науковців не склалось єдиного розуміння визначення суб'єктів кримінального переслідування.

На думку Б.Е. Майлунц суб'єктами кримінального переслідування є учасники кримінального провадження, що реалізують функцію кримінального переслідування, тобто здійснюють діяльність щодо встановлення конкретної особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, викриття цієї особи у досудовому розслідуванні та доведення її винуватості в суді шляхом реалізації владних повноважень або прав, якими вони наділені кримінальним процесуальним законодавством [12, с. 195].

І.В. Єна пише, що держава є суб'єктом правовідносин, які виникають у зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення, і відповідно виконує свої обов'язки через кримінальні процесуальні правовідносини. Але їх реалізація є специфічною, оскільки держава бере у них участь і відповідно реалізує кримінальне переслідування опосередковано через органи, які уповноважені виступати від її імені, визначальну роль серед яких відіграє прокурор [2, с. 87].

У сучасному кримінальному процесі прокурор є центральною фігурою при здійсненні кримінального переслідування на досудовому розслідуванні, адже від нього залежить хід і напрямки усього провадження, а також прийняття важливих для кримінального провадження рішень і вчинення дій, що спрямовані на викриття особи, яка вчинила кримінальне правопорушення [18, с. 280]. Погоджуючись з такою тезою варто додати, що прокурор дійсно є центральною але не єдиною фігурою кримінального переслідування.

З приводу реалізації функції кримінального переслідування Т.О. Лоскутов відзначає, що прокурор іманентно є переслідувачем у кримінальному процесі, що не можна однозначно сказати про слідчого, кримінально-процесуальна функція якого залишається невизначеною. Визнання змагальної форми кримінального процесу на стадії досудового розслідування повинно здійснюватись через закріплення у законодавстві функції кримінального переслідування, здійснюваної слідчим, що буде відповідати фактичному стану кримінально-процесуальних відносин. Це впливає із того, що слідчий як представник держави виконує функцію боротьби зі злочинністю, яка у межах кримінального процесу переходить у функцію кримінального переслідування [19, с. 10-11].

Повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, звернення з обвинувальним актом та підтримання державного обвинувачення у суді здійснюється прокурором. У окремих випадках, передбачених законом, обвинувачення може підтримуватись потерпілим, його представником [20]. На стадії досудового кримінального провадження усі суттєві процесуальні рішення (якими можуть обмежуватись права і свободи людини) приймає або ж контролює їх проведення прокурор. Наприклад: затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, повідомлення про підозру, звернення до суду з обвинувальним актом тощо.

Такі процесуальні рішення як повідомлення про підозру, складання обвинувального акта можна вважати стрижневими процесу кримінального переслідування на стадії досудового кримінального провадження. Однак, буде помилкою вважати, що кримінальне переслідування обмежується такими діями. Видається, що кримінальне переслідування знаходить свій прояв у будь-якій процесуальній (в т.ч. слідчій (розшуковій) дії) обвинувальної спрямованості, результатами якої здійснюється викриття конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення. Тому діяльність з кримінального переслідування не обмежується діяльністю прокурора. Під контролем процесуального керівника діяльність з кримінального переслідування виконують слідчий, дізнавач, в окремих випадках – оперативні працівники.

В. Остапеч надає визначення поняттю «кримінальне переслідування у суді» під яким авторка розуміє кримінально-процесуальну діяльність прокурора з викриття в установленому законом порядку винності підсудного у скоєнні інкримінованого злочину з метою забезпечення охорони конституційних прав осіб, задіяних у кримінальному судочинстві, яка здійснюється у формі підтримання державного обвинувачення [14, с. 116]. Відповідно до положень КПК 1960 р. таке визначення виглядало точним, а прокурор розглядався як єдиний суб'єкт кримінального переслідування у суді. Відповідно до положень чинного КПК України до суб'єктів кримінального переслідування у суді окрім прокурора слід віднести й потерпілого. Так, відповідно до ст. 340 КПК України у разі відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення в суді потерпілому надається право підтримувати обвинувачення в суді самостійно. Потерпілий, який погодився підтримувати обвинувачення в суді, користується всіма правами сторони обвинувачення під час судового розгляду [20].

Виходить так, що кримінальне переслідування є обвинувальною діяльністю як на стадії досудового кримінального провадження, так і на стадії судового розгляду. Кримінальне переслідування не можна назвати суто державною обвинувальною діяльністю, оскільки окрім державно-владних суб'єктів (прокурор, слідчий, дізнавач, оперативний працівник), правом виконувати таку діяльність наділений й потерпілий на стадіях судового розгляду. Слід відзначити, що у сучасному кримінальному процесі поняття «кримінальне переслідування» вживається надто обмежено, що не відповідає реаліям сьогодення та потребує належного унормування.

Наступний період (2025 р. – ...). Наступний період розвитку кримінального процесуального законодавства та теоретичних уявлень про кримінальне переслідування пов'язуємо з удосконаленням такої процесуальної функції та відповідним їй нормативним закріпленням.

Як відзначає Р.І. Мельник процесуальне унормування видів, форм та принципів кримінального переслідування сприятиме розбудові змагальної моделі судочинства та забезпечуватиме дотримання прав і законних інтересів учасників кримінально-процесуальних відносин з моменту їх виникнення до моменту вирішення соціально-правового конфлікту [1, с. 101].

В усіх системах кримінального судочинства прокурори: приймають рішення про порушення і продовження кримінального переслідування; підтримують кримінальне обвинувачення в суді; подають апеляції на деякі судові рішення [21]. А.В. Лапкін у своєму дослідженні відзначає, що кримінальне переслідування є перспективною і дуже актуальною функцією прокуратури, яка відповідатиме історичним традиціям прокуратури України та світовим стандартам прокурорської діяльності. Автор пише, що із закріпленням кримінального переслідування у вітчизняному законодавстві саме ця функція визначатиме роль і місце прокуратури в системі кримінального судочинства України [3, с. 56-57]. Вважаємо, що закріплення функції кримінального переслідування на законодавчому рівні є вірним кроком, що має позитивно вплинути на застосування кримінального процесуального закону у частині забезпечення прав і законних інтересів особи. Разом з тим, ми не «приписуємо» виконання функції кримінального переслідування виключно прокурору. Закріплення функції кримінального переслідування виключно за прокурором буде помилкою, оскільки таке положення не враховує діяльність інших суб'єктів (слідчий, дізнавач, оперативний працівник), які фактично здійснюють викриття особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Окрім нормативного закріплення у кримінальному процесуальному законі поняття кримінального переслідування та кола осіб, які його здійснюють, вважаємо що потребують нормативного закріплення й межі кримінального переслідування задля створення дієвих гарантій забезпечення прав і свобод людини у кримінальному процесі.

Також удосконалення кримінального переслідування може бути здійснено у частині унормування діяльності «альтернативних обвинувачів», якими можуть бути адвокати що діють на

контрактній основі. На наше переконання, запровадження конкуренції серед обвинувачів позитивно відобразиться на якості кримінального переслідування.

Висновки. Законодавче регулювання та теоретичні погляди щодо здійснення кримінального переслідування розглянуто відповідно до таких історичних періодів: дорадянський період (... – 1917 р.), радянський період (1917–1991 рр.), післярадянський період (1991–2012 рр.), новітній період (2012–2025 рр.), наступний період (2025 р. – ...).

У дорадянський період поняття «кримінальне переслідування» не вживалось у нормативних актах. Статут кримінального судочинства 1864 р. передбачав діяльність, яка фактично була кримінальним переслідуванням, однак називав її судовим переслідуванням. Під час радянського та післярадянського періодів зміст поняття «кримінальне переслідування» набув певної деталізації. Визначено, що кримінальне переслідування може бути виключно персоніфікованою діяльністю, а прокурор розглядається як центральна та єдина фігура кримінального переслідування. Сучасні теоретичні уявлення щодо суб'єктів, які здійснюють кримінальне переслідування різняться, однак в більшості, кримінальне переслідування не ототожнюється виключно з прокурорською діяльністю. Фактично кримінальне переслідування також здійснюють слідчий, дізнавач, оперативні працівники, у випадках, передбачених КПК України – потерпілий. Наступний етап розвитку діяльності з кримінального переслідування пов'язаний з нормативним закріпленням такого поняття, законодавчим визначенням кола суб'єктів кримінального переслідування, визначенням його меж тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мельник Р.І. Кримінальне переслідування: генезис наукових поглядів та тенденції законодавчого регулювання. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2012. Вип. 1. С. 93–102.
2. Єна І.В. Кримінальне переслідування як виключна компетенція держави. *Вісник Академії адвокатури України*. 2017. Т. 14, № 1. С. 83–89.
3. Лапкін А.В. Кримінальне переслідування – перспективна функція прокуратури України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2011. № 1. С. 52–57.
4. Лоскутов Т.О. Генеза законодавства та теоретичних уявлень про кримінальне переслідування, що здійснюється слідчим. *Слово Національної школи суддів України*. 2012. № 1. С. 161–170.
5. Цедік С.Д. Виникнення, становлення і розвиток поняття «кримінальне переслідування» в українському кримінальному судочинстві. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. «Право». 2011. Вип. 16. С. 137–141.
6. Мазаратій А.В. Кримінальне переслідування як функція прокуратури. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 47. С. 216–219.
7. Лоскутов Т.О. Кримінальне переслідування, здійснюване слідчим: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Дніпропетровськ, 2010. 22 с.
8. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. (від статті 1 до статті 93-2). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05> (дата звернення: 15.05.2025).
9. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. (від статті 94 до статті 236-8). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1002-05#Text> (дата звернення: 15.05.2025).
10. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. (від статті 237 до статті 485). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1003-05#Text> (дата звернення: 15.05.2025).
11. Зеленецький В.С. Порухення державного обвинувачення в радянському кримінальному процесі: монографія. Харків: Вища школа. Вид-во при Харк. Ун-ті, 1979. 144 с.
12. Майлунц Б.Є. Суб'єкти кримінального переслідування у досудовому провадженні та у провадженні в суді першої інстанції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2019. 230 с.
13. Альперт С.А. Обвинувачення в радянському кримінальному процесі: навчальний посібник. Харків: Харківський юридичний інститут, 1974. 39 с.
14. Остапеч В. Співвідношення понять «державне обвинувачення» та «кримінальне переслідування» у проекті Кримінального процесуального кодексу України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2009. № 2. С. 114–119.
15. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів». Указ

- Президента України № 311/2008 від 08.04.2008 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/311/2008#Text> (дата звернення 28.05.2025).
16. Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах від 20 квітня 1955 р. Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_036#Text (дата звернення: 22.05.2025).
 17. Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах (ETS N 73) від 15 травня 1972 р. Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_008#Text (дата звернення: 22.05.2025).
 18. Маїлунц Б.Е. Кримінальне переслідування як функція прокурора на стадії досудового розслідування: проблеми ідентифікації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2014. Вип. 3. С. 272–282.
 19. Лоскутов Т.О. Кримінальне переслідування, здійснюване слідчим: монографія. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2011. 164 с.
 20. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 23.05.2025).
 21. Рекомендація Rec (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя. 06.10.2000 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2000_19_2000_10_6.pdf (дата звернення 23.05.2025).

УДК 343.22:343.3/.7:004

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.62>

ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КІБЕРЗЛОЧИНІВ

Пясковський В.В.,
*кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри криміналістики
навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-7954-1018
e-mail: pwwadd@gmail.com*

Куліуш В.М.,
*доктор філософії,
начальник управління протидії кіберзлочинам в м. Києві
Департаменту кіберполіції Національної поліції України
ORCID: 0009-0007-2131-1413
e-mail: viacheslav.kuliush@cyberpolice.gov.ua*

Курилін І.Р.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики
навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-5672-3959
e-mail: ki3@ukr.net*

Пясковський В.В., Куліуш В.М., Курилін І.Р. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики кіберзлочинів.

У науковій статті здійснено комплексне дослідження особи кіберзлочинця як одного з ключових елементів криміналістичної характеристики кіберзлочинів. Ураховуючи стрімкий розвиток цифрових технологій та зростання загроз у кіберпросторі, особливого значення набуває питання детального аналізу особистісних рис правопорушника, що діє в умовах віртуального середовища. У роботі акцентовано увагу на тому, що особа кіберзлочинця має низку специфічних соціально-демографічних, психологічних, поведінкових та мотиваційних характеристик, які відрізняють його від суб'єктів традиційної злочинності.

На підставі емпіричних досліджень визначено, що більшість кіберзлочинців – це чоловіки з певним рівнем технічної підготовки, з відповідною освітою або самостійно набутими знаннями в галузі інформаційних технологій. Водночас зростає частка осіб і без відповідної освіти, що засвідчує доступність інструментів для вчинення кіберзлочинів широкому колу користувачів. Звертається увага на такі психологічні риси кіберзлочинців, як антисоціальні нахили, логічне мислення, схильність до анонімності, високий інтелектуальний рівень, знижена емпатія. Показано, що вольова структура поведінки правопорушників, як і конкуренція мотивів під час прийняття рішень у кіберпросторі, істотно впливають на характер і складність вчинених діянь.

У статті аналізуються мотиваційні аспекти злочинної діяльності в кіберпросторі: від прагнення матеріальної вигоди до кібертероризму та самоствердження у відповідних соціальних спільнотах. Особливу увагу приділено формам і способам вчинення кіберзлочинів, включаючи використання шкідливого програмного забезпечення, анонімізаторів, віртуальних мереж тощо.

Авторами обґрунтовується, що комплексне розуміння особи кіберзлочинця відіграє важливу роль у формуванні криміналістичної методики розслідування кіберзлочинів, зокрема сприяє опе-

ративному встановленню кола підозрюваних, оцінці ризиків, прогнозуванню подальших дій злочинців та розробці ефективних заходів профілактики. Наукове дослідження особи кіберзлочинця поглиблює розуміння його місця в цифровому просторі й пропонує практичні підходи до підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю.

Ключові слова: кіберзлочини, особа злочинця, криміналістична характеристика, кіберпростір, психологічний портрет, мотивація.

Pyaskovskyi V.V., Kuliush V.M., Kurylin I.R. The offender's personality as an element of the forensic characteristic of cybercrime.

This scientific article presents a comprehensive study of the cybercriminal's personality as one of the key elements of the forensic characteristic of cybercrimes. Given the rapid development of digital technologies and the growing threats in cyberspace, the issue of a detailed analysis of the personality traits of the offender operating in a virtual environment becomes increasingly relevant. The paper emphasizes that the cybercriminal possesses a number of specific socio-demographic, psychological, behavioral, and motivational features that distinguish them from subjects of traditional criminal activity.

Based on empirical research, it has been determined that most cybercriminals are men with a certain level of technical training, either possessing relevant formal education or self-acquired knowledge in the field of information technology. At the same time, the proportion of individuals without appropriate education is increasing, which indicates the accessibility of tools for committing cybercrimes to a wide range of users. Attention is drawn to psychological traits common among cybercriminals, such as antisocial tendencies, logical thinking, a preference for anonymity, high intellectual capacity, and reduced empathy. It has been shown that the volitional structure of offenders' behavior, as well as the competition of motives during decision-making in cyberspace, significantly influences the nature and complexity of the committed acts.

The article examines the motivational aspects of criminal activity in cyberspace, ranging from the pursuit of material gain to cyberterrorism and the need for self-affirmation within certain social communities. Particular attention is given to the forms and methods of committing cybercrimes, including the use of malicious software, anonymizing tools, virtual networks, and more.

The authors argue that a comprehensive understanding of the cybercriminal's personality plays a crucial role in developing forensic methods for investigating cybercrimes, particularly in identifying suspects, assessing risks, predicting further actions, and designing effective preventive measures. This research deepens the understanding of the offender's place in the digital domain and offers practical approaches to improving cybercrime counteraction.

Key words: cybercrime, offender's personality, forensic characteristic, cyberspace, psychological profile, motivation.

Постановка проблеми. У сучасних умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій та цифровізації всіх сфер суспільного життя кількість кіберзлочинів, учинених в Україні, залишається стабільно високою з тенденцією до поступового зростання, що становить серйозну загрозу для безпеки громадян, суспільства та держави. Відповідно до статистичної інформації Офісу Генерального прокурора, загальна кількість облікованих злочинів (без урахування кримінальних проступків), передбачених ст.ст. 361–363¹ КК України, становила: 2020 року – 2 338; 2021 року – 3 126; 2022 року – 3 038; 2023 року – 3 240; 2024 року – 3 311 [1].

У зв'язку з цим виникає необхідність удосконалення діяльності правоохоронних органів з розслідування таких злочинів, зокрема, й шляхом поглибленого вивчення особи злочинця як одного з ключових елементів криміналістичної характеристики кіберзлочинів.

На відміну від традиційних форм злочинної діяльності, кіберзлочини часто вчиняються особами з високим рівнем технічної підготовки, специфічною мотивацією та особливостями поведінки, що потребує окремого аналізу. Незважаючи на актуальність цієї проблематики, питання криміналістичної характеристики особи кіберзлочинця досі не отримало достатнього теоретичного та прикладного опрацювання. Це зумовлює потребу у ґрунтовному дослідженні зазначеного питання з метою підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів у виявленні, розслідуванні та попередженні кіберзлочинів.

У даній статті поставлено за мету визначити криміналістично значущі риси особи злочинця в системі криміналістичної характеристики кіберзлочинів, виявити типові риси, моделі поведінки

та соціально-психологічних особливості осіб, які вчиняють кіберзлочини, що дозволить в подальшому сформувати на цій підставі рекомендації щодо підвищення ефективності розслідування та попередження таких злочинів.

Стан опрацювання проблематики. Питання криміналістичної характеристики злочинів, зокрема окремих її елементів, тривалий час перебуває в полі зору науковців. Значний внесок у розвиток теоретичних засад криміналістичної характеристики зробили такі вітчизняні дослідники, як А.Ф. Волобуєв, В.А. Журавель, О.М. Колесніченко, В.О. Коновалова, М.В. Салтевський, В.В. Тіщенко, С.С. Чернявський, В.Ю. Шепітько, Б.В. Щур та інші. Питання вивчення особи злочинця як елементу криміналістичної характеристики розглядалася ними в контексті розслідування окремих видів злочинів.

Разом із цим, питання, пов'язані з особливостями розслідування кіберзлочинів, розкриваються в працях таких дослідників, як А.С. Білоусов, А.І. Вознюк, М.І. Мотлях, Л.П. Паламарчук, О.А. Самойленко, О.С. Тарасенко, Д.М. Цехан та інших.

Комплексне вивчення особи злочинця саме в контексті кіберзлочинів як елементу криміналістичної характеристики залишається недостатньо розробленим, що свідчить про наявність наукової прогалини та актуальність подальшого дослідження у даному напрямі.

Виклад основного матеріалу. Згідно п. 7 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», кіберзлочином (або комп'ютерним злочином) визнається суспільно небезпечне винне діяння у кіберпросторі та/або з його використанням, відповідальність за яке передбачена законом України про кримінальну відповідальність та/або яке визнано злочином міжнародними договорами України [2]. Відповідальність за кіберзлочини передбачена в статтях 361–363¹ Кримінального кодексу України, що містяться в Розділі XVI Кодексу «Кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку» [3].

З огляду на законодавче закріплення поняття та встановлення відповідальності за кіберзлочини, постає питання не лише про їх правову кваліфікацію, а й про ефективні механізми їх розслідування та запобігання. Для цього необхідно виходити за межі суто нормативного аналізу та звернутися до глибшого осмислення кіберзлочинності як явища, що охоплює не лише правові, а й соціальні, психологічні та криміналістичні аспекти. У зв'язку з цим постає необхідність комплексного підходу до вивчення кіберзлочинності не лише як явища, що порушує інформаційну безпеку, а й як соціально-поведінкового феномена. Важливо розглядати не лише технічні аспекти вчинення таких злочинів, а й особистісні характеристики правопорушників, що суттєво впливають на способи реалізації злочинного наміру. Саме особа злочинця стає одним із ключових елементів, що дозволяє вибудовувати ефективну систему виявлення, розслідування та профілактики кіберзлочинів.

На нашу думку, вивчення особи кіберзлочинця як елемента криміналістичної характеристики кіберзлочинів, повинна передбачати аналіз таких складових, як соціально-демографічні ознаки, психологічні риси, мотиваційна сфера, а також форми протиправної діяльності.

В рамках нашого дослідження було вивчено 101 кримінальне провадження про злочини, передбачені Розділом XVI КК України за період часу з 2020 до 2025 роки. Результати дослідження дозволяють стверджувати, що переважна більшість осіб, які вчиняють кіберзлочини, – це чоловіки (70,3 %). У 97 % випадків вони є самоучками з різним рівнем комп'ютерної грамотності і лише 3 % мають спеціальну технічну освіту. На цій підставі, Д.М. Цехан, спираючись на узагальнення матеріалів національної судово-слідчої практики, справедливо, як на нашу думку, типізував осіб, які вчиняють кіберзлочини: користувач початкового рівня; звичайний користувач; упевнений користувач; досвідчений користувач; користувач-професіонал [4, с. 100–102]. Значна частина таких осіб працює у державному секторі (43,6 %) або є безробітними (40,6 %). Цікавим є той факт, що частка співробітників поліції, СБУ та військових, які вчинили кіберзлочини, склала 11,9 %, працівників банківської сфери – 8,9 %, а працюючі у сфері ІТ складають лише 1 %.

Результати наших досліджень певною мірою узгоджуються з висновками О.С. Тарасенка, який зазначає, що з розвитком комп'ютерних технологій та систем комунікації, їх агресивною ескалацією в усі сфери нашої життєдіяльності, все більш поширеним стає вчинення кіберзлочинів не фахівцями-комп'ютерщиками, а звичайними користувачами кібертехнологій. Досягнення у цій сфері уможливили вчинення кіберзлочинів не за допомогою відповідної освіти, багажу знань і навичок, а за допомогою відповідних керівництв та посібників [5, с. 207].

Для кіберзлочинців характерні антисоціальні або асоціальні риси, високий інтелектуальний рівень, схильність до маніпуляцій, анонімності, логічного мислення, а також знижений рівень емпатії. Такі особи демонструють вольову організацію поведінки, що проявляється у здатності до тривалого планування й реалізації складних злочинних схем.

Як вказує О.А. Самойленко, злочинцям, які діють у кіберпросторі, притаманний вольовий компонент людської психіки. Можна провести паралелі між вольовою дією особи та її злочинною діяльністю з використанням кіберпростору. По-перше, зловмисник змістовно вчиняє одиничний злочин шляхом елементарної вольової дії або комплекс органічно взаємопов'язаних злочинів шляхом складної вольової дії. По-друге, його діяльність завжди є вмотивованою, причому від складності кримінально протиправної діяльності в кіберпросторі залежить конкуренція мотивів вчинення. Наприклад, злочинець не зміг подолати всі технічні перешкоди на шляху отримання доступу до рахунків біржі криптовалют, тому опинився перед вибором виконати свій корисливий задум частково (заволодіти лише одним видом криптовалют) або пошкодити електронну систему біржі з метою помсти. Незаконно отримавши доступ до конфіденційної інформації, злочинець опиняється перед вибором: вчинити заплановане вимагання або інший злочин з її використанням (шахрайство, привласнення, незаконні дії з платіжними картками). Розв'язання проблеми конкуренції мотивів злочину нерозривно пов'язане з психологічними властивостями злочинця (психотипом). Тому доволі часто банківські установи, ІТ компанії, фірми охорони й технічного обслуговування, добираючи персонал, проводять тестування з метою визначення рівня професіоналізму, а також психотипу майбутнього працівника. Результати таких тестувань можуть бути цінними для працівників кіберполіції та слідчого під час первинної перевірки інформації з позицій визначення кола підозрюваних [6, с. 118].

Найбільш поширеним мотивом вчинення кіберзлочинів є матеріальна вигода (81,2 % таких злочинів, за результатами наших досліджень, було вчинено з корисливих мотивів): крадіжка фінансових даних, доступ до банківських рахунків, розповсюдження конфіденційної інформації і персональних даних. Водночас можуть спостерігатися хуліганські спонукання і навіть політичні чи ідеологічні мотиви, коли мова йде про кібератаки проти державних ресурсів (кібертероризм). За мотивацією майже всі вчені так чи інакше виділяють дві самостійні групи кіберзлочинців: корисливих злочинців і хакерів [7, с. 106]. У 4,9 % вивчених нами кримінальних провадженнях, осіб, які вчинили кіберзлочини, ми впевнено можемо назвати хакерами.

У кожному з цих випадків мотивація тісно пов'язана з потребою самоствердження, демонстрації переваги, досягнення певного статусу у хакерських спільнотах або форумах. Саме тому з метою ідентифікації у комп'ютерній мережі хакери дають собі клички-прізвиська, за якими вони відомі серед інших «колег» у хакерському співтоваристві (Scorpion, Bandito, Captain, King, Taran, Crazy та ін.), більшість з яких свідчить про моральні якості їх власників [8, с. 162]. Таким чином, мотиваційна структура особи кіберзлочинця поєднує як прагматичні цілі, так і глибинні психологічні потреби.

Кіберзлочини, як правило, вимагають тривалого планування та ретельної підготовки. Зловмисники використовують спеціальне програмне забезпечення, шкідливі скрипти, віруси, а також засоби маскування, зокрема VPN, TOR, проксі-сервери. Анонімність є ключовим фактором для уникнення викриття. Вона дає змогу не лише не бути ідентифікованим у певний момент, а й також, як наслідок, надавати про себе неправдиву інформацію, вступати в соціальну взаємодію, видаючи себе за іншу особу [9, с. 119].

Певного поширення набули групові форми злочинної діяльності – кіберзлочинні спільноти, члени яких розподіляють ролі та взаємодіють у віртуальному середовищі. Це ускладнює можливість встановлення їхнього реального місцезнаходження та ідентифікації. У 13,9 % вивчених нами кримінальних провадженнях, кіберзлочини були вчинені групою осіб, серед яких переважну більшість складають злочини, передбачені ст. 362 КК України (Несанкціоновані дії з інформацією, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї) – 71,4 %.

Висновки. Результати проведеного дослідження свідчать про те, що особа злочинця є одним із ключових елементів криміналістичної характеристики кіберзлочинів, що безпосередньо впливає на побудову ефективної методики їх розслідування. З урахуванням специфіки злочинної діяльності, особи, які її вчиняють, зазвичай мають певний рівень технічної підготовки, діють у віртуаль-

ному просторі, можуть діяти анонімно та часто не підпадають під традиційні криміналістичні типології злочинців. Це потребує формування нових підходів до аналізу соціально-демографічних, психологічних та поведінкових характеристик таких осіб.

Встановлення типових рис особи кіберзлочинця сприяє не лише ідентифікації правопорушника, а й удосконаленню способів встановлення мотивів протиправної поведінки та прогнозування подальших дій. Особа кіберзлочинця – не лише об’єкт дослідження, а й ключ до побудови дієвих криміналістичних моделей, що допомагають адаптувати методику розслідування до новітніх викликів цифрової епохи. Отже, включення результатів детального аналізу особи злочинця до структури криміналістичної характеристики кіберзлочинців є важливим чинником підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів у боротьбі з кіберзлочинністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт Офісу Генерального прокурора про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2020–2024 рр. Офіс Генерального прокурора: [сайт]. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення 06.05.2025).
2. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 5 жовтня 2017 р. № 2163-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення 06.05.2025).
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 06.05.2025).
4. Кіберзлочинність та електронні докази: навчальний посібник / Б.М. Головкін, О.І. Денькович, В.В. Луцик, Д.М. Цехан; за ред. О. Денькович, Г. Шмельцер. Електрон. вид. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 298 с.
5. Тарасенко О.С. Характеристика осіб та злочинних угруповань, які вчиняють кримінальні правопорушення, пов’язані з обігом протиправного контенту в мережі інтернет. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 1. 2022. С. 206–213.
6. Самойленко О.А. Основи методики розслідування злочинів, вчинених у кіберпросторі: монографія / за заг. ред. А.Ф. Волобуєва. Одеса: ТЕС, 2020. 372 с.
7. Піцик Ю.М. Аналіз особистості кіберзлочинця, який вчиняє злочини проти власності в кіберпросторі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2017. № 26. С. 105–107.
8. Титаренко А.В. Особа кіберзлочинця як елемент криміналістичної характеристики. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 62. С. 159–168.
9. Швець Д.В. Підходи до визначення психологічного портрета кіберзлочинця. *Актуальні питання протидії злочинності та торгівля людьми*: зб. матеріалів всеукр. наук-прак. конф. Харків, 23 листопада 2018 р. Харків: ХНУВС, 2018. С. 118–121.

УДК 343.102

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.63>

КОНФІДЕНЦІЙНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО АДВОКАТА З ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ: ПРАВОВІ ОБМЕЖЕННЯ ТА ГАРАНТІЇ

Рябченко В.В.,

*старший викладач кафедри кримінального права і процесу
факультету права та міжнародних відносин
ДУ «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0001-7723-3310*

Рябченко В.В. Конфіденційне співробітництво адвоката з правоохоронними органами: правові обмеження та гарантії.

У статті проведений правовий аналіз природи конфіденційного співробітництва адвоката з правоохоронними органами на стадії досудового розслідування та при здійсненні оперативно-розшукової діяльності. Проаналізовано нормативні обмеження та професійні гарантії, які спрямовані на захист адвокатської таємниці, незалежності адвоката та забезпечення права на захист. У статті обґрунтовано недопустимість залучення адвокатів до негласних дій у зв'язку з ризиком порушення принципу конфіденційності.

Метою статті є дослідження законодавчих обмежень конфіденційного співробітництва адвоката з правоохоронними органами, а також обґрунтування недопустимості участі адвокатів в оперативно-розшукових заходах та негласних слідчих (розшукових) діях на стадії досудового розслідування у зв'язку з необхідністю дотримання принципів адвокатської таємниці, професійної незалежності та забезпечення права на захист.

Зроблено висновок, що імунітет адвоката від негласного співробітництва з органами, що здійснюють оперативно-розшукову або негласну діяльність в стадії досудового розслідування, можна розглядати як окрему форму правового захисту, спрямовану на забезпечення його професійної незалежності. У широкому розумінні, ця форма імунітету є частиною загальної системи гарантій, які покликані виключити можливість впливу на захисника як представника сторони захисту. Конфіденційне співробітництво адвоката з правоохоронними органами в межах оперативно-розшукової діяльності та під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій в стадії досудового розслідування є юридично та етично неприйнятним явищем, що суперечить принципам адвокатської діяльності, зокрема - принципу збереження адвокатської таємниці, професійної незалежності адвоката та забезпечення права особи на захист. Враховуючи специфіку професії, участь адвоката в негласній діяльності в статусі конфідента є несумісною з вимогами збереження адвокатської таємниці, засадами верховенства права, стандартами Європейського суду з прав людини та національною судовою практикою. Тому необхідним є посилення механізмів контролю за дотриманням встановлених правових обмежень, запобігання тиску на адвокатів, а також впровадження додаткових інституційних гарантій захисту професійної незалежності адвокатів у кримінальному провадженні.

Ключові слова: адвокат, конфіденційне співробітництво, правоохоронні органи, адвокатська таємниця, негласні слідчі (розшукові) дії.

Ryabchenko V.V. Confidential cooperation of a lawyer with law enforcement agencies: legal restrictions and guarantees.

The article provides a legal analysis of the nature of confidential cooperation between lawyers and law enforcement agencies at the stage of pre-trial investigation and during operational and investigative activities. It analyzes regulatory restrictions and professional guarantees aimed at protecting attorney-client privilege, attorney independence, and ensuring the right to defense. The article substantiates the inadmissibility of involving attorneys in covert actions due to the risk of violating the principle of confidentiality.

The purpose of the article is to study the legislative restrictions on confidential cooperation between lawyers and law enforcement agencies, as well as to justify the inadmissibility of lawyers' participation in operational-investigative measures and covert investigative (search) actions at the stage of pre-trial investigation due to the need to comply with the principles of attorney-client privilege, professional independence, and ensuring the right to defense.

It is concluded that a lawyer's immunity from covert cooperation with agencies conducting operational-investigative or covert activities at the stage of pre-trial investigation can be considered a separate form of legal protection aimed at ensuring his professional independence. In a broad sense, this form of immunity is part of a general system of guarantees designed to exclude the possibility of influencing the defense attorney as a representative of the defense. Confidential cooperation between a lawyer and law enforcement agencies within the framework of operational-investigative activities and during covert investigative (search) activities at the stage of pre-trial investigation is legally and ethically unacceptable, contrary to the principles of the legal profession, in particular the principle of maintaining attorney-client privilege, professional independence of lawyers, and ensuring the right of individuals to defense. Given the specific nature of the profession, the participation of a lawyer in covert activities as a confidant is incompatible with the requirements of maintaining attorney-client privilege, the principles of the rule of law, the standards of the European Court of Human Rights, and national judicial practice. Therefore, it is necessary to strengthen mechanisms for monitoring compliance with established legal restrictions, preventing pressure on lawyers, and introducing additional institutional guarantees for the protection of the professional independence of lawyers in criminal proceedings.

Key words: attorney-at-law, confidential cooperation, law enforcement agencies, attorney-client privilege, covert investigative (detective) actions.

Постановка проблеми. В умовах розвитку сучасного кримінального процесуального законодавства та оперативно-розшукової діяльності особливого значення набуває питання взаємодії адвокатів з правоохоронними органами, наприклад, у частині можливого їх залучення до конфіденційного співробітництва. Адвокатська діяльність пов'язана з необхідністю збереження адвокатської таємниці, що є основою для забезпечення права на захист і гарантією справедливого судочинства. Проте, слід звернути увагу на те, що на практиці трапляються випадки залучення адвокатів до конфіденційного співробітництва з правоохоронними органами, що призводить до обмеження конституційних прав і свобод осіб, які перебувають під захистом і підірвати довіру до інституту адвокатури в цілому. Це призводить до серйозних правових та етичних колізій, адже адвокат, який одночасно виступає представником сторони захисту і оперативної та процесуальної інформації, втрачає нейтральність та підірвує основи захисту. Тому зростає необхідність дослідження правових обмежень та гарантій, які спрямовані на запобігання порушенням принципу конфіденційності в діяльності адвокатів.

Мета статті – дослідження законодавчих обмежень конфіденційного співробітництва адвоката з правоохоронними органами, а також обґрунтування недопустимості участі адвокатів в оперативно-розшукових заходах та негласних слідчих (розшукових) діях на стадії досудового розслідування у зв'язку з необхідністю дотримання принципів адвокатської таємниці, професійної незалежності та забезпечення конституційного права на захист.

Стан опрацювання проблематики. У науковій літературі проблематика конфіденційного співробітництва щодо участі адвокатів у діяльності правоохоронних органів розглядається переважно опосередковано – у межах загальних досліджень, присвячених оперативно-розшуковій діяльності, негласним слідчим (розшуковим) діям (далі – НС(Р)Д), інституту адвокатської таємниці, а також гарантіям професійної діяльності адвоката. Ці питання частково досліджувались у працях таких науковців, як: Н. Гольдберг, В. Катеринюк, М. Панченко, Д. Сергєєва, О. Тугаров, О. Чередник, С. Халимон та ін. Дослідження науковців стосуються теоретико-правових проблем правового статусу учасників конфіденційного співробітництва, меж допустимості використання інформації, отриманої при здійсненні негласної співпраці на різних етапах кримінального провадження, а також нормативної невизначеності у сфері негласних заходів. Проте спеціальне комплексне вивчення саме конфіденційного співробітництва адвоката з правоохоронними органами, його правових обмежень і гарантій, залишається фрагментарним і потребує подальшого наукового осмислення.

Виклад основного матеріалу. Законодавцем у ст. 275 КПК України передбачено: «під час проведення НС(Р)Д слідчий має право використовувати інформацію, отриману внаслідок конфіденційного співробітництва з іншими особами, або залучати цих осіб до проведення НС(Р)Д» [1].

Як зазначає В.Г. Уваров, «за статусом осіб, конфіденційне співробітництво з якими може використовувати слідчий, диференціював на осіб, що сприяють на конфіденційній основі діяльності уповноважених оперативних підрозділів, осіб, які одноразово конфіденційно співробітничали у межах конкретного кримінального провадження (свідки, фахівці тощо)» [2, с. 164].

З позиції Н.О. Гольдберг «негласне сприяння громадян оперативним підрозділам під час оперативно-розшукової діяльності та негласної роботи в рамках кримінального провадження на стадії досудового розслідування можна охарактеризувати такими особливостями: здебільшого має епізодичний або періодичний характер, але може здійснюватися протягом досить тривалого часу; пов'язане з підвищенням ефективності оперативно-розшукових заходів та НС(Р)Д; об'єктом негласного сприяння або ж конфіденційного співробітництва є криміногенне середовище та кримінальні об'єкти; має яскраво виражений забезпечувальний характер; здійснюється за згодою особи, яка залучається до негласного сприяння або ж конфіденційного співробітництва; повинно здійснюватися повнолітньою дієздатною особою; передбачає надання конфіденційної допомоги не одному, а декільком співробітникам; має здебільшого оплатний характер» [3, с. 75].

Термінологічна невизначеність законодавця в питанні співвідношення термінів «сприяння здійсненню оперативно-розшукової діяльності» та «конфіденційне співробітництво» дає науковцям широке поле для фантазії при синтезуванні їхнього змісту. Більшість авторів, бажаючи внести ясність у це питання, пропонують свої авторські дефініції, кількість яких уже перевищує, без перебільшення, кілька десятків [3, с. 76]. Відсутність нормативного визначення переліку НС(Р)Д породжує розмаїття думок [4, с. 61].

Так, негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК) В.М. Тертишник без жодних сумнівів відносить до негласних слідчих дій [5, с. 145].

На переконання Д.Б. Сергєєвої «конфіденційне співробітництво може бути використане під час провадження таких НС(Р)Д, як спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК України), аудіо-, відео контроль місця (ст. 270 КПК України) та особи (ст. 260 КПК України), контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України), виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272 КПК України), під час негласного отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК України), що не є негласною слідчою (розшуковою) дією, а є заходом забезпечувального характеру» [6, с. 50]. Інші автори до НС(Р)Д відносять використання конфіденційного співробітництва [7, с. 165–167]. Деякі дослідники цілком обгрунтовано вважають, що відповідна стаття визначає загальні засади залучення конфіденційних співробітників у процесі проведення негласних слідчих (розшукових) заходів.

Проаналізувавши визначення конфіденційного співробітництва, можна дійти висновку, що існує дві форми сприяння громадян органам Національної поліції, а саме: – використання інформації, одержаної від конфідента під час проведення НС(Р)Д; – залучення конфідента до проведення НС(Р)Д. Сприяння осіб правоохоронним органам на конфіденційній основі є суттю агентурного методу, а він, так само становить основний зміст як оперативно-розшукової діяльності, так і кримінально-процесуальної діяльності в частині проведення НС(Р)Д [8].

У цьому контексті постає принципово важливе питання «Чи можуть до такого співробітництва залучатися особи, професійна діяльність яких вимагає збереження конфіденційності інформації, зокрема адвокати?» Нормативно-правове регулювання чітко окреслює межі допустимого, встановлюючи при цьому, певні обмеження щодо залучення таких осіб до негласних заходів.

Однією з ключових гарантій конституційного права на захист є збереження конфіденційності між адвокатом і клієнтом, що становить фундаментальну засаду справедливого судочинства. Європейський суд з прав людини неодноразово звертав увагу на неприпустимість втручання у професійну таємницю адвоката, визнаючи таке втручання як потенційне порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) у своїх рішеннях наголошує на важливості захисту конфіденційності спілкування між адвокатом та клієнтом. Наприклад, у справі «Michaud v. France» (заява № 12323/11) ЄСПЛ підкреслив, що втручання у конфіденційність адвокатської діяльності може порушувати статтю 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [9].

Підходи, які сформовані ЄСПЛ щодо недопустимості втручання у конфіденційне спілкування між адвокатом і клієнтом, знаходять своє відображення й у національній правозастосовній практиці. Національні суди у своїх рішеннях дедалі частіше посиляються на стандарти, які встановлені ЄСПЛ, з метою забезпечення належного рівня захисту професійних прав адвокатів та гарантування справедливості кримінального судочинства. Така тенденція свідчить про поступове наближення національної судової практики до європейських правових стандартів у сфері забезпечення адвокатської незалежності та недоторканності адвокатської таємниці.

Правове регулювання даного питання передбачає низку важливих обмежень щодо категорій осіб, які можуть бути залучені до такої форми взаємодії з правоохоронними органами. Зокрема, у ч. 4 ст. 11 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» законодавець закріпив пряму заборону залучення до виконання оперативно-розшукових завдань осіб, професійна діяльність яких пов'язана зі збереженням професійної таємниці, а саме: адвокатів, нотаріусів, медичних працівників, священнослужителів, журналістів, якщо таке співробітництво буде пов'язано з розкриттям конфіденційної інформації професійного характеру [10].

Аналізуючи положення кримінального процесуального законодавства, слід зазначити, що аналогічні норми містяться і в ч. 2 ст. 275 КПК України та встановлюється заборона залучати адвокатів до конфіденційного співробітництва під час проведення НС(Р)Д, якщо це пов'язано з розкриттям конфіденційної інформації професійного характеру. Така заборона стосується не тільки адвокатів, але й нотаріусів, медичних працівників, священнослужителів, журналістів, якщо таке співробітництво буде пов'язане з розкриттям конфіденційної інформації професійного характеру [1]. Аналіз нормативно-правових актів свідчить, що низка вказаних вище категорій осіб об'єднується спільним терміном - «особи, які володіють професійною чи іншою таємницею, розголошення якої для них заборонене».

У межах спеціального законодавства, що регулює адвокатську діяльність, також зафіксовано заборону подібної практики. Відповідно до п. 8 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», адвокат не може бути залучений до конфіденційного співробітництва під час здійснення оперативно-розшукових заходів або слідчих дій, якщо це пов'язано або може призвести до розкриття адвокатської таємниці [11].

Відповідно до приписів ст. 23 Закону та Правил адвокатської етики, кожен адвокат зобов'язаний уникати участі в конфіденційному співробітництві під час оперативно-розшукових заходів або слідчих дій, оскільки таке співробітництво може призвести до розкриття адвокатської таємниці. У разі отримання пропозицій щодо участі в таких незаконних діях адвокати повинні звертатися до правоохоронних органів та повідомляти про ці факти регіональні ради адвокатів з метою забезпечення захисту своїх прав та гарантій адвокатської діяльності [12]. Рада адвокатів України наголошує, що «розголошення відомостей, що складають адвокатську таємницю, заборонено за будь-яких обставин, включаючи незаконні спроби органів досудового розслідування і суду допитати адвоката про обставини, що складають адвокатську таємницю (стаття 10 Правил адвокатської етики)» [12].

У Законі України «Про розвідку» немає прямо сформульованої заборони на участь адвокатів у негласній діяльності, як це, наприклад, передбачено в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (ст. 23, ч. 1, п. 8). Проте в законі «Про розвідку» є низка загальних обмежень і вимог щодо забезпечення прав людини, які опосередковано можуть бути застосовані у випадках, коли йдеться про участь осіб з особливим статусом (таким як адвокати) у розвідувальній чи іншій конфіденційній діяльності. Вирішення колізії між Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та Законом України «Про розвідку» щодо можливої участі адвокатів у конфіденційному співробітництві потребує комплексного підходу. У випадку виникнення колізії між нормами загального та спеціального закону пріоритет у застосуванні надається спеціальному закону, оскільки саме він детально регламентує правовідносини у конкретній сфері. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» є спеціальним щодо статусу адвокатів і прямо (п. 8 ч. 1 ст. 23) забороняє їх участь у конфіденційному співробітництві, якщо це може призвести до розкриття адвокатської таємниці. Тому, навіть за відсутності прямої заборони в Законі «Про розвідку», повинна діяти норма спеціального закону. Такий підхід відповідає вимогам верховенства права як базового орієнтира для тлумачення та застосування законодавства у демократичній правовій державі.

Науково обґрунтоване положення про неприпустимість залучення адвоката до конфіденційного співробітництва з правоохоронними органами знаходить своє підтвердження не лише у док-

тринальних підходах, а й у національній судовій практиці. Так, у Постанові Верховного Суду у справі № 520/1285/2020 зазначено, що «участь адвоката в конфіденційному співробітництві під час негласних слідчих дій є порушенням Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та Правил адвокатської етики. Суд зазначив, що така діяльність може призвести до розкриття адвокатської таємниці, що є неприпустимим» [13].

Аналогічну позицію висловлено у Постанові Шостого апеляційного адміністративного суду у справі № 640/21514/21 від 31.10.2023 р. в якій «суд залишив без змін рішення про притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності за конфіденційне співробітництво з органами досудового розслідування, підкресливши, що така поведінка суперечить законодавству та етичним нормам адвокатської діяльності» [14].

Яскравим прикладом правового реагування залучення адвоката до конфіденційного співробітництва з правоохоронними органами, зокрема у межах НС(Р)Д, є Рішення Ради адвокатів України № 123 в якому наголошується на неприпустимості залучення адвокатів до конфіденційного співробітництва під час оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій, оскільки це може призвести до розкриття адвокатської таємниці та порушення професійних стандартів [15], а згодом Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури підтвердила, що «конфіденційне співробітництво адвоката з правоохоронними органами може мати дисциплінарні наслідки, включаючи позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю» [16].

Таким чином, судова практика чітко окреслює межі допустимої поведінки адвоката при взаємодії з правоохоронними органами. Цей підхід логічно продовжується і в науковій доктрині. Зокрема, О. Тугарова, О. Чередник дійшли висновку, що «заборона має виключний характер і означає таке позбавлення від обов'язку, від якого навіть за наявності бажання самого суб'єкта відмовитись не можна. У зв'язку з цим, логічно говорити про існування не лише відносного, а й виключного імунітету - імунітету спеціального суб'єкта від залучення до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності (медичного працівника, священнослужителя, адвоката)» [17, с. 261]. Заборона залучення адвокатів до негласного співробітництва з оперативними підрозділами під час оперативно-розшукової діяльності та негласної роботи на стадії досудового розслідування є одним із елементів імунітету, яким чинне законодавство наділяє адвоката з метою забезпечення його незалежності як представника сторони захисту.

Термін «імунітет» немає чіткого дефініційного визначення у національному законодавстві. Водночас у науковій літературі міститься значна кількість авторських трактувань цього терміну, у більшості з яких спільною ознакою виступає вказівка на те, що правові норми, які встановлюють той чи інший вид імунітету, звільняють суб'єкта від виконання певних юридичних обов'язків та/або від настання юридичної відповідальності. Такий підхід свідчить про те, що імунітет розглядається як особлива форма правового захисту, спрямована на забезпечення незалежності суб'єкта у межах його професійної діяльності.

Імунітет адвоката від негласного співробітництва з органами, що здійснюють оперативно-розшукову або негласну діяльність в стадії досудового розслідування, можна розглядати як окрему форму правового захисту, спрямовану на забезпечення його професійної незалежності. У широкому розумінні, ця форма імунітету є частиною загальної системи гарантій, які покликані виключити можливість впливу на захисника як представника сторони захисту.

У зв'язку з цим, постає потреба чіткого розмежування оперативно-розшукового імунітету адвоката від інших видів правових імунітетів, зокрема кримінального правового, з огляду на їх різну правову природу та функціональне призначення.

Оперативно-розшуковий імунітет адвоката полягає у забороні залучення його до конфіденційного співробітництва з правоохоронними органами в рамках оперативно-розшукової діяльності або НС(Р)Д. Такий імунітет покликаний гарантувати недоторканність адвокатської таємниці, уникнути конфлікту інтересів та забезпечити незалежність професійної діяльності захисника. Натомість кримінально-правовий імунітет має іншу правову природу - він надається окремим суб'єктам (наприклад, народним депутатам, суддям) з метою убезпечення їх від безпідставного кримінального переслідування і забезпечення виконання ними публічних функцій без зовнішнього тиску. Отже, ці два види імунітету мають різну мету, сферу дії та юридичне підґрунтя, і не можуть бути ототожнені.

Висновки. Конфіденційне співробітництво адвоката з правоохоронними органами в межах оперативно-розшукової діяльності та під час проведення НС(Р)Д в стадії досудового розслідуван-

ня є юридично та етично неприйнятним явищем, що суперечить принципам адвокатської діяльності, зокрема - принципу збереження адвокатської таємниці, професійної незалежності адвоката та забезпечення права особи на захист.

Враховуючи специфіку професії, участь адвоката в негласній діяльності в статусі конфіден-та є несумісною з вимогами збереження адвокатської таємниці, засадами верховенства права, стандартами Європейського суду з прав людини та національною судовою практикою. Тому необхідним є посилення механізмів контролю за дотриманням встановлених правових обмежень, запобігання тиску на адвокатів та впровадження додаткових інституційних гарантій захисту професійної незалежності адвокатів у кримінальному провадженні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. Верховна Рада України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення: 20.03.2025).
2. Уваров В.Г. Негласні слідчі (розшукові) дії: проблеми юридичної визначеності та ефективності. *Правова позиція*. 2016. № 2 (17). С. 163–170.
3. Гольдберг Н.О. Теоретичні та мотиваційні особливості сприяння осіб оперативним підрозділам під час оперативно-розшукової діяльності та негласної роботи на стадії досудового розслідування. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2023. № 2 (46). С. 72–81.
4. Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є. Негласні слідчі (розшукові) дії і використання конфіденційного співробітництва під час їх проведення. *Вісник ЛННІ ім. Е.О. Дідоренка*. 2023. Вип. 4(104). С. 58–70.
5. Тертишник В.М. Кримінальний процес України. Особлива частина: підручник. 9-те вид., доповн. і переробл. Київ: Алерта, 2021. 438 с.
6. Сергєєва Д.Б. Негласне співробітництво в кримінальному процесі. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 4. С. 47–54. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/4_2016_Sergeeva.pdf (дата звернення 10.04.2025).
7. Шепітько В.Ю. Тенденції криміналістики та деякі новели кримінального процесу. Криміналістичне провадження: новації процесуальної теорії та криміналістичної практики: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 18-19 квітня 2013 року. Сімферополь: ДІАЙПІ, 2013. С. 165–167.
8. Гольдберг Н. Проблеми регулювання конфіденційного співробітництва при здійсненні негласних слідчих (розшукових) дій. *Національний юридичний журнал: теорія й практика*. 2016. № 1/2 (17). С. 100–103.
9. The Case of «Michaud v. France» заява (Application № 12323/11) <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%5C%22Michaud%20v.%20France%22%5D%5D%7D> (дата звернення 10.05.2025).
10. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII. Верховна Рада України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення: 20.05.2025).
11. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. *Офіційний вісник України*. 2012. № 62. Ст. 2509.
12. Залученість адвоката до конфіденційної співпраці з досудовим розслідуванням може мати дисциплінарні наслідки – рішення РАУ. <https://unba.org.ua/news/5077-zaluchenist-advokata-do-konfidencijnoi-spivpraci-z-dosudovim-rozsliduvannyam-mozhe-mati-disciplinari-naslidki-rishennya-rau.html>.
13. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду м. Київ від 30.11.2022. Справа № 520/1285/2020. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=107631290&red=100003112fa44c5d8a3971131837ad279b2395&d=5> (дата звернення 10.05.2025).
14. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду м. Київ від 31 жовтня 2023 року. Справа № 640/21514/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114597621> (дата звернення 10.06.2025).
15. Щодо неприпустимості залучення адвоката до конфіденційної співпраці з органами досудового розслідування при наявній згоді клієнта. Рішення № 123 від 15 листопада 2019 року. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2019-11-15-r-shennya-rau-123_5def73c3689f8.pdf (дата звернення 10.06.2025).

16. Рішення ВКДКА м. Київ від 27 червня 2022 року. № VI-003/2022. URL: https://vkdka.org/rishennya-vkdka-vi-003-2022-vid-27-06-2022-za-skargoyu-na-rishennya-distsiplinarnoji-palati-kvalifikatsijno-distsiplinarnoji-komisiji-advokaturi-odeskoji-oblasti-vid-21-12-2021-roku-pro-prityagnenny/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 10.04.2025).
17. Тугарова О., Чередник О. Імунітети в оперативно-розшуковій діяльності. *Вісник академії правових наук України*. 2012. № 2. С. 258–268. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/varpu_2012_2_28 (дата звернення 10.05.2025).

УДК 343.138-343.148

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.64>

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРОВЕДЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ ПІЗНАВАЛЬНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ У СУДОВОМУ РОЗГЛЯДІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Фігурський В.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу і криміналістики
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-5329-8985
e-mail: figurskyvm@gmail.com*

Фігурський В.М. Загальні положення проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості у судовому розгляді кримінального провадження.

Стаття присвячена проблематиці загальних положень процесуальних дій пізнавальної спрямованості, що проводять у суді першої інстанції під час судового розгляду кримінального провадження.

Аргументовано, що виокремлення таких положень сприяє тлумаченню норм кримінального процесуального права, що визначають їх проведення, дає змогу застосовувати кримінальний процесуальний закон за аналогією, долати прогалини у вноормуванні процесуальних дій пізнавальної спрямованості у розгляді кримінального провадження судом першої інстанції.

Під загальними положеннями проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості у судовому розгляді кримінального провадження запропоновано розуміти сукупність правил та умов, передбачених кримінальним процесуальним законом або таких, що впливають з нього, щодо проведення усіх цих дій або більшості з них. Такі правила забезпечують ґносеологічну ефективність проведення процесуальних дій, про які йдеться, а умови – здійснення судом повноважень, реалізацію сторонами та іншими учасниками судового провадження прав на (під) час їх проведення.

Критеріями виокремлення цих правил і умов визначено всеохопність та унікальність. З урахуванням цих критеріїв, до загальних віднесено такі положення проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості у суді першої інстанції: 1) наявність підстав для проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості; 2) місце і час їх здійснення; 3) вибір цих дій і визначення послідовності їх виконання залежить від позиції сторін кримінального провадження та підлягає затвердженню судом; 4) множинність учасників проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості; 5) організація виконання та контроль суду за дотриманням процесуального порядку здійснення таких дій; 6) фіксація перебігу та результатів здійснення процесуальних дій пізнавальної спрямованості.

Зроблено висновок, що загальним положенням проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості в суді першої інстанції, з одного боку, властиві яскраво виражене змагальне начало та посилення диспозитивності у дослідженні доказів, що, однак, не виключають субсидіарної активності суду, а з іншого, – на нього, як орган, що веде судовий процес, покладається організація здійснення, контроль за дотриманням процесуальної форми виконання та фіксування перебігу таких процесуальних дій.

Констатовано, що незважаючи на приналежність до однієї правової системи та спільну історичну форму кримінального процесу, правове регулювання доказування з використанням процесуальних дій пізнавальної спрямованості в суді першої інстанції у кримінальному процесуальному праві європейських держав характеризується особливостями. Такі особливості зумовлені проявом засад змагальності, диспозитивності, публічності, а також всебічного, повного і неупередженого з'ясування обставин справи у центральній стадії кримінального провадження. При цьому, такі загальні положення процесуальних дій пізнавальної спрямованості як наявність

підстав для проведення, місце і час виконання, а також фіксування змісту та наслідків їх здійснення залишаються незмінними, незалежно від нормативної моделі доказування під час судового розгляду кримінального провадження.

Ключові слова: кримінальне провадження, судовий розгляд, процесуальні дії пізнавальної спрямованості, загальні положення проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості, суд, учасники судового провадження, сторони кримінального провадження.

Fihurskyi V.M. General provisions conducting procedural actions of a cognitive orientation in the criminal trial.

The article is devoted to the issue of general provisions conducting procedural actions of a cognitive orientation, which are carried out in the court of first instance during the criminal trial.

It is argued that the isolation of such provisions contributes to the interpretation of the norms of criminal procedural law that determine their conduct, makes it possible to apply criminal procedural law by analogy, and to overcome gaps in the regulation of procedural actions of a cognitive orientation in the criminal trial.

The general provisions conducting procedural actions of a cognitive nature in the the criminal trial are proposed to be understood as a set of rules and conditions provided for by the criminal procedural law or those arising from it, regarding the conduct of all or most of these actions. Such rules ensure the epistemological efficiency of the procedural actions in question, and the conditions – the exercise of powers by the court, the exercise of rights by the parties and other participants in the the criminal trial during their conduct.

The criteria for distinguishing these rules and conditions are comprehensiveness and uniqueness. Taking into account these criteria, the following provisions for conducting procedural actions of a cognitive orientation in the court of first instance are considered general: 1) the presence of grounds for conducting procedural actions of a cognitive orientation; 2) the place and time of their implementation; 3) the choice of these actions and the determination of the sequence of their implementation depends on the position of the parties to the criminal proceedings and is subject to approval by the court; 4) the plurality of participants in conducting procedural actions of a cognitive orientation; 5) organization of implementation and control by the court over compliance with the procedural order for performing such actions; 6) recording the course and results of conducting procedural actions of a cognitive orientation.

It is concluded that the general provisions of conducting procedural actions of a cognitive nature in the court of first instance, on the one hand, are characterized by a clearly expressed adversarial principle and increased dispositivity in the study of evidence, which, however, do not exclude the subsidiary activity of the court, and on the other hand, it, as the body conducting the trial, is entrusted with the organization of implementation, control over compliance with the procedural form of implementation and recording the course of such procedural actions.

It is stated that despite belonging to the same legal system and a common historical form of criminal proceedings, the legal regulation of evidence using procedural actions of a cognitive orientation in the court of first instance in the criminal procedural law of European states is characterized by peculiarities. Such peculiarities are due to the manifestation of the principles of adversarial nature, dispositiveness, publicity, as well as comprehensive, complete and impartial clarification of the circumstances of the case at the central stage of criminal proceedings. At the same time, such general provisions of procedural actions of a cognitive orientation as the presence of grounds for their conduct, place and time of execution, as well as recording the content and consequences of their implementation remain unchanged, regardless of the normative model of evidence during the trial of criminal proceedings.

Key words: criminal proceedings, trial, procedural actions of a cognitive nature, general provisions conducting procedural actions of a cognitive nature, court, participants in judicial proceedings, parties in criminal proceedings.

Постановка проблеми. Проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості здійснюється відповідно до встановленої процесуальної форми, зумовленої закладеними в їх основі пізнавальними прийомами, очікуваними результатами, а також гарантіями правосуддя та прав учасників судового провадження.

Процесуальна форма дій пізнавальної спрямованості у суді першої інстанції охоплює як спільні для усіх таких дій порядок, вимоги до їх виконання, фіксацію перебігу та наслідків, так і

особливі положення процедури здійснення окремих з них. Кримінальні процесуальні норми, що регламентують універсальні правила та умови проведення цих дій, є визначальними у формуванні їх загальних положень.

Стан опрацювання проблематики. В українській кримінальній процесуальній доктрині дослідники донині не ставили питання про необхідність виокремлення та змістовне наповнення загальних положень проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості у суді першої інстанції. Натомість у вітчизняній криміналістиці предметом дослідження стали загальні положення тактики проведення судових дій (І. Когутич, Ю. Мирошніченко). Загальні положення виконання процесуальних дій пізнавальної спрямованості у судовому розгляді кримінального провадження переважно розглядають у контексті науково-практичних розвідок судового розгляду (судового слідства) як етапу судового провадження у першій інстанції (І. Шепітько), ініціативи суду у з'ясуванні обставин кримінального провадження (М. Шевчук), порядку проведення окремих процесуальних дій, спрямованих на дослідження, перевірку та збирання доказів (В. Бабунич, О. Дехтяр, Я. Зейкан, І. Голубинський, О. Костюченко, О. Кучер, О. Литвин, Н. Максимішин, В. Тимошук та ін.). Водночас у доктрині кримінального процесу предметом наукових розвідок стало таке загальне положення здійснення процесуальних дій пізнавальної спрямованості як фіксування судового розгляду кримінального провадження (В. Березюк, В. Дем'янчук).

За такого стану теоретичних досліджень поза увагою наукової спільноти залишились суть загальних положень проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості у судовому розгляді кримінального провадження, конкретні правила та умови, що становлять їх зміст.

Мета статті становить виокремлення загальних положень проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості у судовому розгляді кримінального провадження, формулювання і розгляд правил та умов, що їх наповнюють.

Виклад основного матеріалу. На противагу слідчим (розшуковим) (ст. 223 КПК України) та негласним слідчим (розшуковим) (§ 1 глави 21 КПК України) діям, законодавець не систематизував спільні положення, властиві процесуальним діям пізнавальної спрямованості у розгляді кримінального провадження судом першої інстанції, обмежившись індивідуальним підходом до їх регламентації. Загальні положення проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості відсутні й у кримінальному процесуальному регулюванні інших європейських держав.

Однак виокремлення таких положень сприяє тлумаченню норм кримінального процесуального права, що визначають їх проведення, дає змогу застосовувати кримінальний процесуальний закон за аналогією, долати прогалини у впровадженні процесуальних дій пізнавальної спрямованості у розгляді кримінального провадження судом першої інстанції.

Загальні положення проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості у розгляді кримінального провадження судом першої інстанції становлять собою сукупність правил та умов, передбачених кримінальним процесуальним законом або таких, що впливають з нього, щодо проведення усіх цих дій або більшості з них.

Такі правила забезпечують ґносеологічну ефективність проведення процесуальних дій, про які йдеться, а умови – здійснення судом повноважень, реалізацію сторонами та іншими учасниками судового провадження прав на (під) час їх проведення.

Підґрунтя загальних положень проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості становлять засади кримінального провадження та загальні положення судового розгляду.

Для формулювання конкретних загальних положень проведення процесуальних дій, необхідно визначитись з критеріями їх виокремлення. Критерії мають забезпечувати, з одного боку, поширення дії положень на усі чи більшість цих дій (*всеохопність*), а з іншого, таку змістовну характеристику положень, яка підкреслювала б особливості, специфіку процесуальних дій (*унікальність*).

З урахуванням цих критеріїв, до загальних належать такі положення проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості у суді першої інстанції: 1) наявність підстав для проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості; 2) місце і час їх здійснення; 3) вибір цих дій і визначення послідовності їх виконання залежить від позиції сторін кримінального провадження та підлягає затвердженню судом; 4) множинність учасників проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості; 5) організація виконання та контроль суду за дотриманням процесуального порядку здійснення таких дій; 6) фіксація перебігу та результатів здійснення процесуальних дій пізнавальної спрямованості.

Розкриймо їх зміст.

Наявність підстав для проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості. Визначальний компонент процесуальної форми цих дій становлять підстави для їх проведення.

Розмірковуючи над визначенням підстав для проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості, необхідно виокремити підвалини, що розкривають суть цього поняття. Першу підвалину становлять відомості, що забезпечують досягнення мети процесуальної дії за конкретної ситуації судового розгляду, а другу – нормативні приписи, дотримання яких гарантує законність її проведення. Тож підстави для проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості охоплюють правову та інформаційну складові.

Звідси підставами для проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості є приписи кримінального процесуального закону, за дотримання яких, проведення таких дій, обумовлене відомостями, що забезпечують досягнення їхньої мети, вважатиметься законним.

Підстави поділяються на фактичні та юридичні (формальні).

Фактичними підставами є наявність відомостей, які дають змогу вважати, що завдяки проведенню відповідних процесуальних дій суд та учасники судового провадження одержать можливість дослідити докази, якими сторони підтверджуватимуть наведені ними обставини і факти.

Фактичні підстави для проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості під час судового розгляду кримінального провадження одержали різні способи нормативного закріплення: а) з використанням абсолютно чи відносно визначених, а також абсолютно чи відносно невизначених формулювань; б) шляхом вказівки на мету проведення цих дій.

Приклад абсолютно визначеного формулювання становить положення ч. 2 ст. 332 КПК України, у якій наведений вичерпний перелік підстав для проведення експертизи за ухвалою суду, незалежно від наявності клопотання сторін кримінального провадження та потерпілого. Жодних інших підстав для проведення цієї процесуальної дії з ініціативи суду не встановлено.

Відносно визначене формулювання підстав для проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості надає учасникам судового провадження вибір, а суду – розсуд у деяких аспектах виконання таких дій. Зокрема, згідно з ч. 2 ст. 355 КПК України пред'явлення для впізнання проводиться після того, як особа, яка впізнає, під час допиту вкаже на ознаки, за якими вона може впізнати особу чи річ. Наведене положення забезпечує диспозитивність, дискрецію у виборі моменту проведення цієї процесуальної дії.

Абсолютно невизначені формулювання фактичних підстав для проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості одержали вираз у положеннях кримінального процесуального закону, диспозиція якого містить словосполучення дозволу. Так, у ч. 1 ст. 360 КПК України зазначено, що під час дослідження доказів суд має право скористатися усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями спеціаліста, наданими на підставі його спеціальних знань. Інший приклад. У виняткових випадках суд, визнавши за необхідне оглянути певне місце, проводить огляд за участю учасників судового провадження, а якщо цього вимагають обставини, – за участю свідків, спеціалістів і експертів (ч. 1 ст. 361 КПК України). Таке правове регулювання значно розширює сферу суддівського угляду.

Відносно невизначене формулювання фактичних підстав містить оцінні поняття, тлумачачи які, суд за внутрішнім переконанням вирішує питання необхідності проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості. Взірець такого формулювання становить положення ч. 3 ст. 333 КПК України – у разі, якщо під час судового розгляду виникне необхідність у встановленні обставин або перевірці обставин, які мають істотне значення для кримінального провадження, і вони не можуть бути встановлені або перевірені іншим шляхом, суд за клопотанням сторони кримінального провадження має право доручити органу досудового розслідування провести певні слідчі (розшукові) дії.

Значно рідше формулювання фактичних підстав для проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості містить вказівку на мету їх проведення. Для прикладу, за клопотанням сторони кримінального провадження, потерпілого або за власною ініціативою суд має право викликати експерта для допиту для роз'яснення висновку (абзац 1 ч. 1 ст. 356 КПК України).

Юридичними підставами для проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості є необхідність виконання передбачених законом дій та (або) прийняття процесуальних рішень, що обов'язково передують їх проведенню. До них належать: а) винесення судом ухвали про призначення судового розгляду; б) проголошення сторонами кримінального провадження вступних про-

мов, висловлення іншими учасниками судового провадження думки про те, які докази потрібно дослідити, та про порядок їх дослідження; в) винесення судом ухвали про обсяг доказів, які будуть досліджуватися, та порядок їх дослідження; г) заявлення учасниками судового провадження клопотань про проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості; д) винесення судом ухвали про проведення відповідної процесуальної дії, за наявності такої вимоги кримінального процесуального закону.

Підстави для проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості закріплені й на завершальних етапах судового розгляду кримінального провадження. Зокрема, якщо під час судових дебатів виникне потреба подати нові докази, суд відновлює з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, та перевірки їх доказами (ч. 5 ст. 364 КПК України). Також якщо обвинувачений в останньому слові повідомить про нові обставини, які мають істотне значення для кримінального провадження, суд за своєю ініціативою або за клопотанням учасників судового провадження відновлює з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, та перевірку їх доказами (ч. 4 ст. 365 КПК України).

Місце і час проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості. Це загальне положення забезпечує суду та учасникам судового провадження сприятливі умови для дослідження ними доказів.

Керуючись ч. 3 ст. 318 КПК України, можна дійти висновку, що процесуальні дії в судовому провадженні переважно проводять у спеціально обладнаному приміщенні будівлі суду – залі судового засідання.

У разі необхідності окремі процесуальні дії можуть вчинятися за межами зали судового засідання. Йдеться про: а) огляд речових доказів за їх місцезнаходженням. Огляд речових доказів, які не можна доставити в судові засідання, за необхідності проводиться за їх місцезнаходженням (ч. 2 ст. 357 КПК України); б) огляд на місці. У виняткових випадках суд, визнавши за необхідне оглянути певне місце, проводить огляд за участю учасників судового провадження, а якщо цього вимагають обставини, – за участю свідків, спеціалістів і експертів (ч. 1 ст. 361 КПК України).

Окрім того, за межами зали судового засідання проводять ще й тимчасовий доступ до речей і документів, а також окремі слідчі (розшукові) дії за судовим дорученням.

На відміну від місця проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості, кримінальний процесуальний закон не містить конкретних вказівок щодо часу їх проведення.

Процесуальні дії завжди здійснюють у денний час, а конкретніше – у межах годин роботи суду.

У контексті розкриття цього загального положення проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості доречно зазначити, що в Законі про судову владу 1985 р. Королівства Іспанії безпосередньо закріплено правове регулювання часу, відведеного для судового розгляду, і місця виконання процесуальних дій. Так, згідно з ч. 2 ст. 182 цього законодавчого акта робочий час – з восьмої години ранку до восьмої години вечора, якщо інше не встановлено законодавством, на томість у ст. 268 визначено, що судочинство має здійснюватися за місцем знаходження судового органу. Суди та трибунали можуть проводити процесуальні дії в будь-якому місці в межах їхньої юрисдикції, коли це необхідно або зручно для належного відправлення правосуддя [1].

Вибір процесуальних дій пізнавальної спрямованості та визначення послідовності їх проведення залежить від позиції сторін кримінального провадження та підлягає затвердженню судом. Таке загальне положення проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості відображає один із визначальних аспектів змагального судового процесу – наведення сторонами у процесуальному спорі власної правової позиції.

Суть цього загального положення полягає в обранні сторонами кримінального провадження таких засобів доказування, які будуть оптимальними та ефективними для дослідження доказів у конкретному кримінальному провадженні під кутом зору кримінальних процесуальних функцій, які вони (сторони) реалізують. Його наявність, серед іншого, впливає з абзацу 2 ч. 1 ст. 349 КПК України, в якому зазначено, що сторони у вступній промові повідомляють, якими доказами підтверджуватимуть наведені ними обставини, порядок дослідження доказів. Зміст вступних промов здійснює чималий психологічний вплив на суд та учасників судового провадження, забезпечуючи таке розуміння доказів, які необхідно дослідити, що відповідає інтересам сторін.

Нормативними інструментами дослідження доказів є процесуальні дії пізнавальної спрямованості.

Ініціатива сторін кримінального провадження у виконанні відповідних процесуальних дій та в обраний ними момент з'ясування обставин кримінального провадження і перевірки доказів ґрунтується на засадах змагальності та диспозитивності, сприяє планомірному обстоюванню ними власної правової позиції. Своєю чергою, вона дає можливість суду зберігати неупередженість.

Дискреція суду у цьому питанні не передбачена. Затвердження ухвалою суду пропозиції сторін кримінального провадження про проведення конкретних процесуальних дій і черговості їх здійснення свідчить про прийнятність позиції цих учасників судового провадження з цього питання.

Незважаючи на те, що черговість проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості пропонують сторони кримінального провадження, кримінальний процесуальний закон (абзац 7 ч. 1 ст. 349 КПК України) містить імперативне правило: докази зі сторони обвинувачення досліджуються в першу чергу, зі сторони захисту – у другу. Наведений припис є проявом засади презумпції невинуватості. Оскільки одним з положень, які наповнюють її зміст, становить заборона перекладання обов'язку доказування на обвинуваченого, то свою позицію щодо події кримінального правопорушення і винуватості обвинуваченого передусім повинна обґрунтувати сторона обвинувачення. Натомість, виходячи з іншого положення, що складає зміст зазначеної засади, – ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість або меншу невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення, сторона захисту має право заперечувати усі або частину тверджень обвинувачення для обґрунтування власної позиції. Понад те, стороні захисту надається упривілейована позиція (*favor defensionis*), адже дослідження доказів з її боку може створити сильніше враження та «прикрити» докази на не користь обвинуваченого, оскільки процесуальні дії на підтвердження позиції сторони захисту проводяться в останню чергу. Постулат тактики процесуальних дій пізнавальної спрямованості гласить: дослідження найпереконливішого для сторони кримінального провадження доказу належить притримати до закінчення їх проведення.

Контроль за дотриманням аналізованого положення кримінального процесуального закону покладається на головууючого.

Множинність учасників проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості. Процесуальні дії пізнавальної спрямованості становлять зміст кримінальних процесуальних відносин суб'єктів кримінального провадження. Останні під час судового розгляду реалізують три основні (первинні) кримінальні процесуальні функції. Цей постулат засади змагальності зумовлює запровадження такого порядку дослідження доказів та виникнення таких кримінальних процесуальних правовідносин, за яких активна роль у цьому процесі покладається на сторони кримінального провадження, а не на орган, що його веде. Тож суд не зобов'язаний *ex officio* збирати, перевіряти докази на підтримку позиції тієї чи іншої сторони, коли досліджених за допомогою проведення процесуальних дій доказів не достатньо, а самі сторони кримінального провадження не прагнуть усунути прогалини в доказовому матеріалі. У цьому полягає відмінність між досудовим розслідуванням, в якому процесуальні дії, спрямовані на збирання і перевірку доказів, як правило, проводить в силу засади публічності службова особа, наділена владними повноваженнями, а, як виняток – за клопотанням учасників судового провадження, та судовим розглядом, за якого закріплений протилежний порядок.

Водночас засада змагальності не виключає субсидіарної (допоміжної) участі суду у проведенні процесуальних дій пізнавальної спрямованості. Суд не є пасивним сприймачем перебігу та результатів процесуальних дій, що лише очікує моменту видалення до нарадчої кімнати для оцінки досліджених у судовому розгляді доказів і ухвалення рішення за його наслідками. Суд, беручи участь у здійсненні цих дій, визначає властивості доказів, що нормативно встановлені для їх змісту та форми, з'ясовує необхідні для конкретного кримінального провадження елементи предмету доказування. Участь суду у проведенні процесуальних дій пізнавальної спрямованості становить умову формування внутрішнього переконання. Останнє складається внаслідок безпосереднього дослідження доказів в умовах змагальності, гласності та усності.

Уділ сторін та інших учасників судового провадження, а також суду у проведенні процесуальних дій пізнавальної спрямованості забезпечує формування доказів у ході змагального, гласного та усного судового розгляду, сприяє створенню чіткого та повного уявлення про їх систему.

До приписів кримінального процесуального закону, що наповнюють зміст аналізованого загального положення проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості в суді першої інстанції належать такі.

У ч. 1 ст. 351 КПК України зазначено, що обвинуваченого першим допитує прокурор, а потім захисник. Після цього обвинуваченому можуть бути поставлені запитання потерпілим, іншими обвинуваченими, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, а також головуючим і суддями. Крім того, головуючий має право протягом всього допиту обвинуваченого ставити йому запитання для уточнення і доповнення його відповідей.

За змістом чч. 6, 7 ст. 352 КПК України свідка обвинувачення першим допитує прокурор, а свідка захисту – захисник, якщо обвинувачений взяв захист на себе – обвинувачений (прямий допит). Після прямого допиту протилежній стороні кримінального провадження надається можливість перехресного допиту свідка.

Відповідно до ч. 12 ст. 352 КПК України після допиту свідка йому можуть бути поставлені запитання потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, їх представниками та законними представниками, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, а також головуючим та суддями.

Згідно з ч. 2 ст. 356 КПК України експерта, який проводив експертизу за зверненням сторони обвинувачення, першою допитує сторона обвинувачення, а експерта, який проводив експертизу за зверненням сторони захисту, – сторона захисту. Після цього експерту можуть бути поставлені запитання потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, їх представниками та законними представниками, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, а також головуючим та суддями.

Тож суд бере участь у проведенні допиту за залишковим підходом. Його процесуальна активність має додатковий характер і проявляється лише після того, як сторони кримінального провадження вже провели прямий і перехресний допит.

До інших положень, що свідчать про багатосуб'єктність дослідження доказів належать такі.

Речові докази оглядаються судом, а також подаються для ознайомлення учасникам судового провадження, а в разі необхідності – також іншим учасникам кримінального провадження. Учасники судового провадження мають право ставити запитання з приводу речових доказів свідкам, експертам, спеціалістам, які їх оглядали (чч. 1, 3 ст. 357 КПК України).

У відповідності до чч. 1, 2 ст. 358 КПК України протоколи слідчих (розшукових) дій та інші додані до матеріалів кримінального провадження документи, якщо в них викладені чи посвідчені відомості, що мають значення для встановлення фактів і обставин кримінального провадження, повинні бути оголошені в судовому засіданні та пред'явлені для ознайомлення учасникам судового провадження, а в разі необхідності – також іншим учасникам кримінального провадження. Учасники судового провадження мають право ставити запитання щодо документів свідкам, експертам, спеціалістам.

Свою чергою, згідно з ч. 1 ст. 359 КПК України відтворення звукозапису і демонстрація відеозапису проводяться в залі судового засідання або в іншому спеціально обладнаному для цього приміщенні з відображенням у журналі судового засідання основних технічних характеристик обладнання та носіїв інформації і зазначенням часу відтворення (демонстрації). Після цього суд заслуховує доводи учасників судового провадження.

Насамкінець, у ч. 2 ст. 360 КПК України зазначено, що спеціалісту можуть бути поставлені питання щодо суті наданих усних консультацій чи письмових роз'яснень. Першою ставить запитання особа, за клопотанням якої залучено спеціаліста, а потім інші особи, які беруть участь у кримінальному провадженні. Головуючий у судовому засіданні має право ставити спеціалістові запитання в будь-який час дослідження доказів.

Як уже зазначалося вище, кримінальне процесуальне регулювання процесуальних дій пізнавальної спрямованості не виключає їх проведення з ініціативи суду.

Зокрема, у виняткових випадках суд, визнавши за необхідне оглянути певне місце, проводить огляд за участю учасників судового провадження, а якщо цього вимагають обставини, – за участю свідків, спеціалістів і експертів. На місці огляду учасникам кримінального провадження, які беруть у ньому участь, можуть бути поставлені запитання, пов'язані з проведенням огляду. Учасники судового провадження при огляді мають право звертати увагу суду на те, що, на їхню думку, може мати доказове значення (чч. 1, 3, 4 ст. 361 КПК України).

Також згідно з ч. 1 ст. 332 КПК України до ухвали суду про доручення проведення експертизи включаються питання, поставлені перед експертом учасниками судового провадження, судом.

Суд має право не включати до ухвали питання, поставлені учасниками судового провадження, якщо відповіді на них не стосуються кримінального провадження або не мають значення для судового розгляду, обґрунтувавши таке рішення в ухвалі.

Отож активність сторін кримінального провадження у проведенні процесуальних дій пізнавальної спрямованості зберігається і у разі їх виконання з ініціативи суду.

Водночас, суд не поставлений у повну залежність від позиції сторін у дослідженні доказів і, у випадках визначених кримінальним процесуальним законом, наділений повноваженнями на проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості з власної ініціативи. Таку ініціативу суду помилково ототожнювати зі слідчою функцією суду, властивою для розшукової (інквізиційної) моделі кримінального процесу, яку реалізують шляхом збирання доказів з метою доказування події кримінального правопорушення та винуватості особи, яка його вчинила. Завдання суду полягає в неупередженому розгляді кримінального провадження та його вирішенні, виходячи з обґрунтованості правової позиції сторін.

Організація проведення та контроль суду за дотриманням процесуального порядку здійснення процесуальних дій пізнавальної спрямованості. На противагу попереднім двом загальним положенням проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості в суді першої інстанції, визначальна роль суду у змагальному судовому процесі полягає у створенні умов для належної реалізації сторонами та іншими учасниками судового провадження процесуальних можливостей уділу у виконанні цих дій. У цьому контексті суд наділений істотними повноваженнями та беззаперечним авторитетом.

Це загальне положення проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості ґрунтується, серед іншого, на повноваженнях головуючого у судовому розгляді. Зокрема, у ч. 1 ст. 321 КПК України зазначено, що головуючий керує ходом судового засідання, забезпечує додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками кримінального провадження їхніх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення з'ясування всіх обставин кримінального провадження.

Зміст цього загального положення наповнюють такі приписи кримінального процесуального закону.

Так, допит обвинуваченого починається з пропозиції головуючого надати показання щодо кримінального провадження (ч. 1 ст. 351 КПК України).

Також у ч. 2 ст. 351 КПК України сказано, якщо обвинувачений висловлюється нечітко або з його слів не можна дійти висновку, чи визнає він обставини чи заперечує проти них, суд має право зажадати від нього конкретної відповіді – «так» чи «ні».

Так само за змістом чч. 1, 2 ст. 352 КПК України перед допитом свідка головуючий встановлює відомості про його особу та з'ясовує стосунки свідка з обвинуваченим і потерпілим. Крім того, головуючий з'ясовує чи отримав свідок пам'ятку про права та обов'язки свідка, чи зрозумілі вони йому, і в разі необхідності роз'яснює їх, а також з'ясовує, чи не відмовляється він з підстав, встановлених кримінальним процесуальним законом, від давання показань, і попереджає його про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань та завідомо неправдиві показання. Якщо перешкод для допиту свідка не встановлено, головуючий у судовому засіданні приводить його до присяги.

Своєю чергою, згідно з ч. 3 ст. 352 КПК України суд зобов'язаний контролювати хід допиту свідків, щоб уникнути зайвого витрачання часу, захистити свідків від образи або не допустити порушення правил допиту.

Натомість під час допиту свідка сторонами кримінального провадження головуючий за протестом сторони має право зняти питання, що не стосуються суті кримінального провадження (ч. 8 ст. 352 КПК України).

Окрім того, відповідно до ч. 11 ст. 352 КПК України якщо свідок висловлюється нечітко або з його слів не можна дійти висновку про те, чи визнає він обставини чи заперечує проти них, суд має право зажадати від цього свідка конкретної відповіді – «так» чи «ні».

До того ж, перед допитом потерпілого головуючий встановлює відомості про його особу та з'ясовує стосунки потерпілого з обвинуваченим. Крім того, головуючий з'ясовує, чи отримав потерпілий пам'ятку про права та обов'язки потерпілого, чи зрозумілі вони йому, і в разі необхідності роз'яснює їх, а також попереджає його про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання (ч. 1 ст. 353 КПК України).

Відповідно до ч. 2 ст. 354 КПК України свідку, який не досяг шістнадцятирічного віку, головує роз'яснює обов'язок про необхідність давати правдиві показання, не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання, і не приводить до присяги.

Згідно з ч. 3 ст. 354 КПК України до початку допиту законному представнику, педагогу, психологу або лікарю роз'яснюється їхній обов'язок бути присутніми під час допиту, а також право протестувати проти запитань та ставити запитання. Головуючий має право відвести поставлене питання.

Перед допитом експерта головує встановлює його особу та приводить до присяги. Після цього головує попереджає експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку (ч. 1 ст. 356 КПК України).

Фіксація перебігу та результатів проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості. Мета цих процесуальних дій може бути досягнута за умови, що їх зміст та наслідки одержать належну фіксацію. Застосування під час здійснення процесуальних дій пізнавальної спрямованості визначених кримінальним процесуальним законом засобів і способів фіксації забезпечує максимальну повноту та об'єктивність отриманих відомостей, а також одержання достовірних результатів. Нормативно закріплені засоби фіксації повинні відображати увесь хід процесуальних дій пізнавальної спрямованості та давати можливість пересвідчитись у дотриманні процесуального порядку їх проведення, порушення якого може спричинити скасування судового рішення.

Згідно з ч. 5 ст. 27, ч. 4 ст. 107, ст. 108 КПК України проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості фіксують за допомогою технічних засобів та у журналі судового засідання.

За юридичним значенням обидва засоби фіксації є обов'язковими, самостійними, використовуються одночасно. Водночас фіксування перебігу та результатів виконання процесуальних дій за допомогою технічних засобів та у журналі судового засідання відрізняються інформаційним наповненням.

Унаслідок «повного фіксування судового провадження технічними засобами посвідчуються не лише результати процесуальних дій та рішень, а й перебіг судового провадження. Отже, результати такого фіксування є більш інформативними, збільшують обсяг і якість зафіксованої інформації, що, у свою чергу, підвищує надійність доказової інформації і гарантує забезпечення прав та законних інтересів учасників судового провадження» [2, с. 85]. На відміну від технічного запису судового розгляду, «журнал судового засідання взагалі являє собою лише перелік процесуальних дій та час їх здійснення, що, безумовно, є малоінформативним та неефективним засобом фіксування судового процесу» [2, с. 87].

Іншими словами, «факт проведення судової дії фіксується в журналі судового засідання, а перебіг – за допомогою звуко- та відеозаписувальних засобів» [3, с. 187].

Так, відповідно до ч. 4 ст. 107 КПК України фіксування за допомогою технічних засобів кримінального провадження в суді під час судового провадження є обов'язковим і здійснюється в порядку, передбаченому Положенням про Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи. У разі неприбуття в судові засідання всіх осіб, які беруть участь у судовому провадженні, чи в разі, якщо судові провадження здійснюється судом за відсутності осіб, фіксування за допомогою технічних засобів кримінального провадження в суді не здійснюється. Своєю чергою, незастосування технічних засобів фіксування кримінального провадження у випадках, якщо воно є обов'язковим, тягне за собою недійсність відповідної процесуальної дії та отриманих внаслідок її вчинення результатів, за винятком випадків, якщо сторони не заперечують проти визнання такої дії та результатів її здійснення чинними (ч. 6 ст. 107 КПК України).

Натомість згідно з п. 4 ч. 1 ст. 108 КПК України у журналі судового засідання зазначаються час, номер та найменування процесуальної дії, що проводиться під час судового засідання, а також передані суду під час процесуальної дії речі, документи, протоколи слідчих (розшукових) дій і додатки до них.

Окремо у ч. 5 ст. 361 КПК України зазначено, що проведення огляду на місці і його результати відображаються у протоколі огляду місця (основний, загальний і вербальний засіб закріплення відомостей) та можуть фіксуватися технічними засобами. Зокрема для відображення ходу та результатів огляду на місці використовують фотографування, відеозапис, складання схем, виго-

товлення відбитків та зліпків речей і документів. Вони є допоміжними способами фіксації перебігу та результатів огляду на місці, пояснюють і збагачують зміст протоколу огляду місця. За обсягом ці способи можуть бути як загальними (відеозапис), так і окремими (фотографування, виготовлення схем, моделей предметів). За способом відображення інформації їх можна поділити на наглядно-образні (фотографування, відеозапис), графічні (складання схем), а також предметні (виготовлення копій, зразків речей і документів) [4, с. 101].

Тож за винятком огляду на місці, законодавець не встановив вимоги складання протоколу проведення кожної іншої процесуальної дії пізнавальної спрямованості, що є необхідним для досудового розслідування.

Однак і фіксація огляду речових доказів за їх місцезнаходженням, якщо їх не можна доставити в судові засідання (ч. 2 ст. 357 КПК України), також має відбуватися за допомогою протоколювання. Понад те, підлягає протоколюванню й проведення окремих слідчих (розшукових) дій за судовим дорученням (ч. 5 ст. 333 КПК України).

На протигагу протоколам слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, журнал судового засідання та технічний запис судового розгляду не є джерелами доказів.

Журнал судового засідання та технічний запис судового розгляду містять усі процесуальні дії пізнавальної спрямованості суду та учасників судового провадження. У них закріплений доказовий матеріал, який суд першої інстанції використовує для обґрунтування ухвалених ним рішень, учасники судового провадження – для підтвердження своїх доводів, викладених в апеляційних та касаційних скаргах, а суди вищого рівня – для перевірки правосудності судових рішень.

Доречно зазначити, що не всі з виокремлених та проаналізованих загальних положень проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості властиві для судового розгляду кримінального провадження держав континентальної системи права.

Перше. У кримінальному процесуальному праві деяких європейських держав вибір процесуальних дій пізнавальної спрямованості та визначення послідовності їх проведення здійснює суд.

Так, у § 232 КПК Республіки Австрія зазначено, що головуючий визначає порядок виступу тих, хто вимагає слова. Відповідно до ч. 1 § 246 цього кодифікованого акта докази повинні бути представлені в порядку, визначеному головуючим, і, як правило, першими мають бути досліджені докази, надані прокурором. Головуючий має право без клопотання осіб, які беруть участь у провадженні, викликати свідків і експертів, від яких передбачається з'ясувати обставини, що мають значення під час провадження у справі, а в разі потреби їх допитувати [5].

Своєю чергою, згідно з ч. 1 art. 456 КПК Французької Республіки суд за власною ініціативою або за клопотанням державного обвинувача, цивільного позивача чи обвинуваченого може розпорядитися про всі необхідні процесуальні дії з метою встановлення істини [6].

До того ж, за змістом ст. 288а КПК Королівства Нідерландів головуючий визначає, у якому порядку допитувати свідків, експертів і потерпілого [7].

Насамкінець, за КПК Греції головуючий визначає послідовність допиту свідків і дослідження іншої доказів (ч. 1 ст. 351) [8].

Друге. Окремі процесуальні дії пізнавальної спрямованості проводить суд.

Насамперед, йдеться про допит обвинуваченого, який здійснює головуючий (ч. 1 § 245 КПК Республіки Австрія [5], ч. 1 ст. 286 КПК Королівства Нідерландів [7], ч. 1 art. 328 КПК Французької Республіки [6], ч. 1 § 238 КПК ФРН [9], ч. 1 § 207 КПК Чеської Республіки [10]).

Окрім того, за КПК Республіки Австрія головуючий допитує свідків (§ 232), а також може призначити нових експертів або постановити вилучення інших доказів, зокрема провести огляд у присутності осіб, які беруть участь у справі (§ 254 КПК) [5].

Насамкінець, відповідно до ч. 1 § 241а КПК ФРН допит свідків, які не досягли 18 років, проводиться одноособово головуючим [9].

Понад те, сторона обвинувачення презентує свої докази лише після допиту обвинуваченого. Яскравим прикладом є положення ч. 1 § 244 КПК ФРН, згідно з яким після допиту обвинуваченого проводиться дослідження доказів [9] та ч. 1 § 246 КПК Республіки Австрія, відповідно до якої після допиту обвинуваченого докази повинні бути представлені в порядку, визначеному головуючим [5].

Третє. Суд не лише покликаний організувати та контролювати проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості, але й зобов'язаний за їх допомогою збирати і досліджувати докази.

Зокрема у § 232 КПК Республіки Австрія зазначено, що слухання веде головуючий. Він зобов'язаний сприяти встановленню істини та повинен забезпечити уникнення дискусій, які можуть затягнути основне слухання без користі для з'ясування справи [5].

У ч. 2 § 239 КПК ФРН зазначено, що після перехресного допиту головуючий зобов'язаний поставити свідкам і експертам такі запитання, які вважає необхідними для подальшого з'ясування справи [9].

Згідно з § 343 КПК Швейцарської Конфедерації суд збирає нові докази та доповнює вже зібрані докази, які є неповними. Він збирає докази, якщо вони не були зібрані належним чином під час попереднього провадження. Суд має повторно зібрати докази, які були зібрані належним чином під час попереднього провадження, якщо безпосереднє знання доказів видається необхідним для ухвалення рішення [11].

Також відповідно до § 1 art. 366 КПК Республіки Польща головуючий керує судовим розглядом і забезпечує його належне проведення, дбаючи про з'ясування всіх істотних обставин справи [12].

Насамкінець, у п. 5 § 2 КПК Чеської Республіки зазначено, що під час судового провадження прокурор і обвинувачений можуть пропонувати та подавати докази на підтвердження своїх позицій. Прокурор зобов'язаний довести вину підсудного. Це не звільняє суд від обов'язку самостійно доповнити докази в обсязі, необхідному для прийняття рішення [10].

Висновки. Тож загальним положенням проведення процесуальних дій пізнавальної спрямованості в суді першої інстанції, з одного боку, властиві яскраво виражене змагальне начало та посилення диспозитивності у дослідженні доказів, що, однак, не виключають субсидіарної активності суду, а з іншого, – на нього, як орган, що веде судовий процес, покладається організація здійснення, контроль за дотриманням процесуальної форми виконання та фіксування перебігу таких процесуальних дій.

Незважаючи на приналежність до однієї правової системи та спільну історичну форму кримінального процесу, правове регулювання доказування з використанням процесуальних дій пізнавальної спрямованості в суді першої інстанції у кримінальному процесуальному праві європейських держав характеризується особливостями. Такі особливості зумовлені проявом засад змагальності, диспозитивності, публічності, а також всебічного, повного і неупередженого з'ясування обставин справи у центральній стадії кримінального провадження. При цьому, такі загальні положення процесуальних дій пізнавальної спрямованості як наявність підстав для проведення, місце і час виконання, а також фіксування змісту та наслідків їх здійснення залишаються незмінними, незалежно від нормативної моделі доказування під час судового розгляду кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ley Orgánica 6/1985, de 1 de julio, del Poder Judicial. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1985-12666>.
2. Березюк В.В. Фіксування судового провадження як гарантія права на справедливий суд у кримінальному процесі: дис. ... докт. філософії за спеціальністю 081 «Право» (галузь знань – 08 «Право») / Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса, Національної академії правових наук України, Харків, 2022. 257 с.
3. Мирошніченко Ю.М. Криміналістичне забезпечення судового провадження: концептуальні основи: дис. ... докт. юрид. наук за спеціальністю 12.00.09 «кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» (081 – Право) / Донецький державний університет внутрішніх справ. Кропивницький, 2024. 493 с.
4. Тимошук В.Є. Судовий огляд: процесуальне і криміналістичне дослідження: дис. ... докт. філософії за спеціальністю 081 «Право» (галузь знань – 08 «Право») / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2022. 251 с.
5. Strafprozeßordnung 1975. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10002326>.
6. Code de procédure pénale. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006071154.
7. Wetboek van Strafvordering. URL: <http://www.wetboek-online.nl/wet/Wetboek%20van%20Strafvordering.html>.

8. ΚΩΔΙΚΑΣ ΠΟΙΝΙΚΗΣ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑΣ. URL: <https://www.kodiko.gr/nomothesia/document/530491/nomos-4620-2019>.
9. Strafprozeßordnung. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/stpo>.
10. Trestní řád. URL: <https://businesscenter.podnikatel.cz/pravo/zakony/trestni-rad/f2681273>.
11. Swiss Criminal Procedure Code. URL: <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2010/267/en>.
12. Kodeks postępowania karnego. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970890555/U/D_19970555Lj.pdf.

УДК 343.9:343.353

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.65>

ОГЛЯД МІСЦЯ ПОДІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ СЛУЖБОВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, УЧИНЕНИХ ПРАЦІВНИКАМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Чепурна Т.В.,
*аспірант кафедри криміналістики
навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0004-1905-7012
email: tetiana_chepurna@ukr.net*

Чепурна Т.В. Огляд місця події під час розслідування службових кримінальних правопорушень, учинених працівниками правоохоронних органів.

Стаття присвячена дослідженню особливостей проведення огляду місця події як ключової слідчої (розшукової) дії під час розслідування службових кримінальних правопорушень, учинених працівниками правоохоронних органів. Аналізуються процесуальні, організаційні й тактичні аспекти огляду з урахуванням специфіки кримінальних правопорушень, таких як зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень, службове підроблення чи одержання неправомірної вигоди службовою особою.

Визначено, що огляд місця події спрямований на виявлення та фіксацію слідів кримінального правопорушення, документів, цифрових носіїв інформації, а також ознак стороннього впливу на обстановку. Особлива увага приділена завданням огляду: детальній фіксації обстановки, виявленню спроб приховування чи фальсифікації доказів, перевірці відповідності фактичних даних офіційній звітності, вилученню цифрових доказів.

Досліджено проблеми, пов'язані з обмеженим доступом до службових приміщень, ефектом корпоративної солідарності співробітників та професійною обізнаністю правопорушників, які ускладнюють розслідування. Запропоновано рекомендації щодо вдосконалення тактики огляду, зокрема забезпечення фактору раптовості, залучення спеціалістів із кіберкриміналістики, використання сучасних техніко-криміналістичних засобів. Підкреслено важливість оперативного та процесуально грамотного підходу для збереження автентичності доказової бази.

Ефективне проведення огляду створює передумови для побудови обґрунтованих слідчих версій, визначення кола причетних осіб та забезпечення повноти і об'єктивності в кримінальному процесі. Стаття базується на аналізі наукової літератури, правозастосовної практики та матеріалів кримінальних проваджень, що дозволило систематизувати підходи до організації та проведення огляду місця події в умовах протидії розслідуванню. Стаття наголошує на необхідності комплексного підходу для підвищення ефективності цієї слідчої (розшукової) дії в специфічних умовах розслідування службових кримінальних правопорушень, учинених працівниками правоохоронних органів.

Ключові слова: огляд місця події, кримінальні правопорушення, правоохоронні органи, криміналістика, докази, тактика розслідування, слідчі (розшукові) дії.

Chepurna T.V. Examination of the crime scene during the investigation of official criminal offenses committed by law enforcement officers.

The article is devoted to the study of the specifics of conducting a crime scene examination as a key investigative (detective) action in the process of investigating official criminal offenses committed by law enforcement officers. The procedural, organizational, and tactical aspects of the examination are analyzed, taking into account the specifics of offenses such as abuse of power or official position, exceeding authority, official forgery, and acceptance of an unlawful benefit by an official.

It is established that the purpose of the crime scene examination is to detect and document traces of a criminal offense, documents, digital storage devices, as well as signs of external interference with

the scene. Special attention is given to the main tasks of the examination: detailed documentation of the environment, detection of attempts to conceal or falsify evidence, verification of the consistency between factual data and official reports, and seizure of digital evidence.

The article examines challenges associated with restricted access to official premises, the phenomenon of corporate solidarity among colleagues, and the professional awareness of offenders, which complicate the investigation. Recommendations are proposed to improve the tactics of examination, including ensuring the element of surprise, involving cyberforensics experts, utilizing modern forensic tools. The importance of an operational and procedurally sound approach is emphasized to preserve the authenticity of the evidentiary base.

Effective crime scene examination creates the basis for constructing well-founded investigative versions, identifying the circle of involved individuals, and ensuring completeness and objectivity in the criminal process. The article is based on the analysis of scientific literature, case law, and materials from criminal proceedings, which allowed for the systematization of approaches to organizing and conducting crime scene examinations under conditions of resistance to the investigation. The study highlights the need for a comprehensive approach to enhance the effectiveness of this investigative action in the specific context of investigating official offenses committed by law enforcement personnel.

Key words: crime scene examination, criminal offenses, law enforcement agencies, forensics, evidence, investigation tactics, investigative actions.

Постановка проблеми. Огляд місця події є невід’ємною частиною досудового розслідування службових кримінальних правопорушень, учинених працівниками правоохоронних органів. Ці кримінальні правопорушення мають специфічний характер, оскільки вчиняються особами, які володіють професійними знаннями у сфері кримінального судочинства, що підвищує ймовірність приховування чи фальсифікації доказів. У таких умовах огляд місця події набуває особливого значення, адже саме на початковому етапі розслідування формується доказова база, яка визначає подальший хід розслідування.

Службові кабінети працівників правоохоронних органів та інші приміщення, які нерідко виступають місцем події, здебільшого належать до категорії режимних об’єктів, що ускладнює доступ до них слідчого та створює додаткові перешкоди для своєчасного виявлення і фіксації слідів кримінального правопорушення. Крім того, ефект «корпоративної солідарності» серед працівників може сприяти перешкоджанню процесуальним діям. Це зумовлює необхідність розробки спеціальних тактичних і організаційних підходів до проведення огляду, які б урахували такі виклики.

Таким чином, актуальність дослідження зумовлена потребою вдосконалення тактики та організації огляду місця події, щоб забезпечити повноту, об’єктивність і допустимість зібраних доказів у кримінальних провадженнях розглядуваної категорії.

Метою статті є аналіз особливостей проведення огляду місця події під час розслідування службових кримінальних правопорушень, учинених працівниками правоохоронних органів. Дослідження спрямоване на визначення спеціальних завдань цієї слідчої (розшукової) дії та розробку рекомендацій щодо підвищення її ефективності. Особлива увага приділяється подоланню проблем, пов’язаних з можливою протидією розслідуванню.

Стан опрацювання проблематики. Питання правової регламентації, тактичного забезпечення огляду місця події традиційно перебувають у центрі уваги вітчизняних учених-криміналістів. У юридичній літературі детально досліджено як загальні положення проведення цієї слідчої (розшукової) дії, так і її особливості в різних категоріях кримінальних проваджень.

Суттєвий внесок у розробку теоретичних засад огляду місця події зробили такі науковці, як В.П. Бахін, А.Ф. Волобуєв, Н.І. Клименко, В.О. Коновалова, В.К. Лисиченко, М.В. Салтевський, Л.Д. Удалова, К.О. Чаплинський, Ю.М. Чорноус, С.С. Чернявський, В.Ю. Шепітько, М.Г. Щербаківський та інші.

Разом із тим, як свідчить аналіз сучасного стану наукових досліджень, недостатньо висвітленими залишаються окремі аспекти організації і тактики проведення огляду місця події саме у кримінальних провадженнях про службові кримінальні правопорушення, вчинені працівниками правоохоронних органів. Зокрема, йдеться про особливості огляду в умовах ризику протидії з боку осіб, які володіють спеціальними знаннями у сфері кримінального процесу та наділені владними повноваженнями.

Така ситуація зумовлює необхідність цілеспрямованого наукового аналізу процесуальних, організаційних та тактичних особливостей огляду місця події у зазначеній категорії кримінальних проваджень, а також вироблення практичних рекомендацій для слідчих і детективів з урахуванням актуальних викликів сучасної правоохоронної практики.

Виклад основного матеріалу. Серед усіх видів огляду особливе місце займає огляд місця події. Він проводиться з метою виявлення слідів кримінального правопорушення, з'ясування механізму вчинення кримінального правопорушення, обстановки його вчинення, інших обставин, які мають значення у кримінальному провадженні [1, с. 6].

На думку В.Г. Клепиковського, огляд місця події – це різновид огляду як слідчої (розшукової) дії, що проводиться на території, на якій було, ймовірно, вчинене кримінальне правопорушення або наявні сліди ймовірного кримінального правопорушення та який проводиться, як правило, на початковому етапі досудового розслідування [2, с. 63].

Як справедливо вказує О.Л. Мусієнко, огляд місця події – одна з найбільш розповсюджених слідчих (розшукових) дій, і її значення важко переоцінити. Результати, отримані під час проведення огляду, як правило, є тим відправним матеріалом, від якого залежить весь подальший хід розслідування [3, с. 253].

Науковці зазначають, що завданнями огляду є виявлення, фіксація, вилучення та дослідження матеріальних об'єктів на місці події. Наслідком виконання цих завдань є отримання інформації про механізм вчинення злочину та його учасників [4, с. 129].

У розвиток цієї позиції, П.Д. Біленчук, А.П. Гель та Г.С. Семаков пропонують розширений перелік завдань огляду місця події, зокрема:

- виявлення слідів злочину;
- встановлення обстановки події, механізму вчинення злочину, напряду розслідування та розробки загальних версій стосовно події злочину та його учасників;
- одержання вихідної інформації для організації пошуку злочинця і виконання першочергових невідкладних слідчих дій [5, с. 43].

Зазначені завдання мають загальний характер і є актуальними для абсолютної більшості категорій кримінальних проваджень. Водночас, ми вважаємо, що у кримінальних провадженнях про службові кримінальні правопорушення, вчинені працівниками правоохоронних органів, коло завдань огляду місця події розширюється з урахуванням специфіки їх розслідування, місць його проведення та можливої протидії з боку суб'єктів, які володіють владними повноваженнями та мають відповідні знання у сфері кримінального судочинства.

Слушною в даному контексті видається думка А.В. Мировської про те, що завдання, які підлягають вирішенню під час проведення конкретного огляду місця події, мають свої особливості залежно від виду розслідуваного кримінального правопорушення [6, с. 416].

На нашу думку, з урахуванням особливостей розслідування службових кримінальних правопорушень, учинених працівниками правоохоронних органів, до окремих завдань огляду місця події, поряд із загальними, доцільно віднести:

- детальну фіксацію загальної обстановки місця події на момент огляду;
- виявлення ознак, що свідчать про спроби стороннього впливу на матеріальну обстановку події, приховання або знищення слідів кримінального правопорушення з боку працівників правоохоронного органу (зокрема, ознак спотворення або штучного моделювання обстановки);
- встановлення фактів психологічного або адміністративного впливу на підлеглих співробітників чи потенційних свідків з метою спотворення обставин справи;
- вилучення документів, робочих записів, електронних носіїв інформації, що можуть містити відомості про протиправну діяльність службової особи;
- перевірку відповідності фактичної обстановки та об'єктивних даних змісту офіційної звітності або пояснень, наданих посадовими особами.

У контексті розглядуваного питання вважаємо за необхідне звернути також увагу і на специфіку самого місця події, що є об'єктом огляду, яке, у разі вчинення службових кримінальних правопорушень працівниками правоохоронних органів, набуває особливого змісту. Це зумовлено, як зазначалося нами вище, одночасно і статусом суб'єкта правопорушення, і характером його службової діяльності.

У криміналістиці під місцем події розуміється територія, приміщення чи інше матеріальне середовище, у межах якого було вчинене кримінальне правопорушення або залишилися

його сліди, що мають значення для встановлення істини у кримінальному провадженні. Ще в 1973 році І.Є. Биховський з цього приводу зазначав: «місце, де було вчинено злочин, завжди буде місцем події, паралельно місце події – це місце, де було виявлено що-небудь, що порушило звичний порядок речей, нормальний спосіб життя, це порушення знов-таки свідчить про злочин» [7, с. 7].

На думку О.М. Таркана, в кримінальних провадженнях про прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою органу поліції, місцем події під час огляду зазвичай виступають: 1) відкрита місцевість (вулиця, парк, сквер тощо); 2) публічно доступні приміщення (хол, коридор відділу поліції, санвузол, зала кафе, ресторану, пункт обміну валюти і т.п.); 3) службові кабінети та інші службові приміщення органу поліції; 4) автомобілі [8, с. 157].

О.В. Пчеліна вважає, що місцями події в кримінальних провадженнях про злочини у сфері службової діяльності залежно від способу реалізації злочинного наміру можуть бути службові приміщення, місця відпочинку (ресторани, кафе, парки), транспортні засоби, складські приміщення тощо [9, с. 334].

При цьому, варто звернути увагу, що огляд службових приміщень правоохоронних органів (наприклад, службових кабінетів, приміщень чергової частини, ізолятора тимчасового тримання) або службових транспортних засобів у межах розслідування досліджуваних кримінальних правопорушень, може супроводжуватися низкою об'єктивних труднощів, зумовлених як організаційними, психологічними, так і процесуальними чинниками. Передусім, вони можуть виникати через обмежений доступ до таких приміщень, які часто розташовані на режимних об'єктах, перебувають під адміністративним контролем посадових осіб, що прямо або опосередковано можуть бути зацікавленими у приховуванні доказів, а це створює потенційні ризики втручання у матеріальну обстановку, знищення або фальсифікації доказів.

За таких умов проведення огляду місця події у кримінальних провадженнях, пов'язаних із службовими злочинами працівників правоохоронних органів, вимагає від слідчого не лише досконалого знання норм кримінального процесуального законодавства, а й високого рівня тактичної підготовки, здатності діяти в умовах обмеженого часу, неповної вихідної інформації та можливого протистояння з боку посадових осіб.

З огляду на викладене, ефективність огляду місця події значною мірою залежить від чіткого дотримання етапності та чіткої послідовності дій слідчого під час його проведення. У зв'язку з цим доцільно перейти до розгляду загальної структури його проведення.

Загальновідомо, що огляд місця події складається з декількох етапів: а) підготовчий; б) робочий – безпосередній огляд; в) заключний [10, с. 330]. Такий поділ не порушує цілісності цієї слідчої (розшукової) дії та забезпечує реалізацію загальних положень тактики огляду [11, с. 153].

Кожен із зазначених етапів має власні завдання, особливості та алгоритм дій, що зумовлені як загальними вимогами криміналістичної тактики, так і специфікою розслідуваного кримінального правопорушення.

На стадії до виїзду на місце події необхідно вчинити низку підготовчих дій:

- ретельне вивчення наявної інформації про подію (повідомлення про кримінальне правопорушення, матеріалів оперативно-розшукових заходів, службової документації, схем розміщення приміщень, зокрема у випадку, коли місце події – це територія або об'єкт, що перебуває у відомстві правоохоронного органу);
- визначення складу слідчо-оперативної групи з обов'язковим залученням спеціалістів, зокрема, спеціаліста-криміналіста, оператора відеокамери, спеціаліста з комп'ютерної техніки, оперативних співробітників інших правоохоронних органів, які не мають підлеглості або інституційного зв'язку з підозрюваними особами, а також понятих;
- підготовка технічних засобів фіксації: фото- і відеоапаратура, ультрафіолетові лампи, портативні сканери, засоби копіювання електронної інформації, а також інструменти для роботи зі слідами.

Після прибуття на місце події слідчий, насамперед, повинен:

- оцінити загальну обстановку місця події, звернувши увагу на можливі ознаки втручання до неї, знищення або переміщення окремих предметів, а також поведінку присутніх осіб;
- визначити межі місця події та забезпечити його охорону, унеможлививши доступ сторонніх осіб, особливо працівників правоохоронного органу, які можуть бути зацікавленими в приховуванні слідів кримінального правопорушення;

- визначити коло осіб, які підлягають негайному опитуванню, зокрема очевидців, працівників органу, в якому відбулася подія, або інших осіб, які першими прибули на місце події;
- за необхідності – ініціювати тимчасове відсторонення потенційно причетних працівників від доступу до приміщень, документів, електронних носіїв інформації тощо;
- уточнити завдання та розподілити ролі між членами слідчо-оперативної групи, визначити доцільність залучення спеціалістів-криміналістів, спеціалістів з інформаційних технологій.

Зміст робочого етапу огляду включає фіксацію загальної обстановки місця події, виявлення, фіксацію та вилучення слідів та інших матеріальних об'єктів. На цьому етапі застосовуються техніко-криміналістичні засоби, фотозйомка, відеозапис, складаються схеми і плани. Важливим завданням даного етапу є виявлення невідповідностей між фактичним станом обстановки та змістом службових документів, що може свідчити про приховування обставин кримінального правопорушення.

Під час огляду місця події істотного значення набуває виявлення й дослідження матеріальних носіїв інформації, що можуть підтверджувати факт учинення службового кримінального правопорушення. У досліджуваних кримінальних провадженнях до типових об'єктів, які підлягають фіксації та вилученню, можуть, зокрема, належати:

- документи, що підтверджують вчинення кримінального правопорушення, наприклад, перевищення влади або службових повноважень (рапорти, постанови, службові записки);
- протоколи допитів або затримання з ознаками піддроблення;
- обліково-звітна документація, службові журнали тощо;
- відеозаписи з камер спостереження, розміщених у службових приміщеннях;
- комп'ютери, мобільні пристрої, електронні носії інформації з інформацією, яка може слугувати доказом протиправної діяльності конкретних осіб.

Заключний етап охоплює узагальнення результатів огляду, складання відповідного протоколу, додатків до нього (зокрема, планів, схем місця події), оцінку зібраних відомостей та формулювання попередніх слідчих версій. На цьому етапі також визначається необхідність проведення подальших слідчих (розшукових) дій, зокрема судових експертиз, допитів тощо.

Висновки. Огляд місця події у кримінальних провадженнях про службові кримінальні правопорушення, вчинені працівниками правоохоронних органів, є однією з ключових слідчих (розшукових) дій, яка має важливе значення для встановлення істини у кримінальному провадженні, виявлення та фіксації слідів кримінального правопорушення, формування належної доказової бази та побудови обґрунтованих слідчих версій.

Місцем події у таких кримінальних провадженнях нерідко виступають службові кабінети, чергові частини, ізолятори тимчасового тримання або службові транспортні засоби, що перебувають під контролем посадових осіб, які можуть бути причетними до вчинення службового кримінального правопорушення. Це створює потенційні ризики приховування, знищення або фальсифікації доказів, що, у свою чергу, вимагає від слідчого належної тактичної підготовки та гнучкого процесуального мислення.

З огляду на вищевикладене, ефективне проведення огляду місця події в розглядуваній категорії кримінальних проваджень потребує чіткого планування, належного технічного забезпечення, а також подальшого удосконалення тактики з урахуванням сучасних викликів і тенденцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Криміналістичне документування огляду місця події: методи, засоби, технології: монографія / П.Д. Біленчук, А.В. Кофанов, О.Л. Кобилянський, Л.Д. Скільська; за ред. П.Д. Біленчука. Київ: ННПСК КНУВС, 2009. 76 с.
2. Клепіковський В.Г. Кримінальний процесуальний аналіз огляду місця події як слідчої (розшукової) дії: дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Одеса, 2023. 208 с.
3. Мусієнко О.Л. Особливості огляду місця події при розслідуванні шахрайства. *Форум права*. 2013. № 4. С. 253–257.
4. Пиріг І.В. Можливості проведення огляду місця події групою спеціалістів. *Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування*. Харків, 2019. С. 129–132.
5. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів: навчальний посібник / П.Д. Біленчук, А.П. Гель, Г.С. Семаков. К.: МАУП, 2007. 512 с.

6. Криміналістика : підручник / [В.В. Пясковський, Ю.М. Черноус, А.В. Самодін та ін.]; за заг. ред. В.В. Пяковського. 2-ге вид. Київ : Філія вид-ва «Право», 752 с.
7. Быховский И.Е. Осмотр места происшествия. К.: Юрид. лит., 1973. 204 с.
8. Таркан О.М. Методика розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою органу поліції: дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 081 «Право». Харків, 2021. 244 с.
9. Пчеліна О.В. Теоретичні засади формування та реалізації методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2017. 553 с.
10. Біленчук П.Д., Семаков Г.С. Криміналістика. Кредитно-модульний курс : підручник / за ред. П.Д. Біленчука. 4-те видання. К.: ВД «Дакор», 2014. 520 с.
11. Ковальчук О. Особливості проведення огляду під час розслідування шахрайства у сфері діяльності кредитної спілки. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 3. С. 152–157.

UDC 343.148

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.66>

THE ROLE OF METACOGNITIVE STRATEGIES IN PLANNING AND CONDUCTING INVESTIGATIVE ACTIONS WHEN INVESTIGATING CRIMINAL OFFENSES IN THE FIELD OF PUBLIC PROCUREMENT

Shnaider K.B.,

*PhD student of the Department of Criminalistics
and Forensic Expertise ESI No. 2
of the National Academy of Internal Affairs
ORCID: 0009-0006-8979-248X*

Teplytskyi B.B.,

*PhD in Law, Kyiv Scientific Research Institute
of Forensic Expertise of the Ministry of Justice of Ukraine
ORCID: 0000-0003-0672-6171*

Shnaider K.B., Teplytskyi B.B. The role of metacognitive strategies in planning and conducting investigative actions when investigating criminal offenses in the field of public procurement.

The article analyzes the role of metacognitive strategies that allow investigators to critically evaluate, plan and correct their own cognitive processes during investigations. It is characterized how, at the initial stages of the investigation, metacognition contributes to a detailed assessment of primary data initiated on the basis of documentary audits. The process of forming investigative versions that adapt to dynamically changing circumstances of the case and require investigators to have a flexible approach is considered.

The importance of metacognitive strategies in identifying potential witnesses and informants, which ensures the formation of substantiated investigative versions, is clarified. The importance of analyzing objective and subjective elements of offenses for modeling the behavior of criminals, which contributes to the effective implementation of investigative actions, is emphasized. It is determined how the corruption and group nature of crimes in this area requires a comprehensive approach in planning investigative measures.

The strategic importance of covert investigative actions, which allows documenting the facts of illegal gain, is also considered. The requirements for conducting special investigative experiments and the legislative framework prohibiting provocation to commit crimes are highlighted. It is proven that the inclusion of metacognitive strategies in the investigation process contributes to increasing the awareness of investigators about their own thought processes, which is critically important when working with complex data and information. Particular emphasis is placed on the importance of these strategies for identifying hidden crimes and assessing the risks associated with the loss of state resources through corruption in the field of public procurement. It is noted that the systematic implementation of metacognitive practices can significantly optimize the processes of detecting, investigating and preventing criminal offenses, ensuring high quality and legality of investigative actions.

The results of the study led to conclusions about the need to integrate metacognitive strategies into investigative practice to ensure the legality, efficiency and objectivity of investigations in the field of public procurement. This allows to increase the quality and volume of collected information, significantly increasing the chances of successful resolution of criminal cases.

Key words: investigative actions, public procurement, criminal offenses, tactical operations, metacognitive strategies, crime, metacognitive activity.

Шнайдер К.Б., Теплицький Б.Б. Роль метаконгнітивних стратегій у плануванні та проведенні слідчих дій при розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель.

В статті проаналізовано роль метаконгнітивних стратегій, які дозволяють слідчим критично оцінювати, планувати та коригувати власні когнітивні процеси під час розслідувань. Охарактеризовано, як на початкових етапах розслідування, метаконгніція сприяє детальній оцінці первинних даних, ініційованих на підставі документальних ревізій. Розглянуто процес формування слідчих версій, які адаптуються до динамічно змінюваних умов справи та вимагають від слідчих здатності до гнучкого підходу.

З'ясовано значення метаконгнітивних стратегій у визначенні потенційних свідків та інформаторів, що забезпечує формування обґрунтованих слідчих версій. Підкреслено важливість аналізу об'єктивних та суб'єктивних елементів правопорушень для моделювання поведінки злочинців, що сприяє ефективному виконанню слідчих дій. Визначено, як корупційний та груповий характер злочинів у цій сфері вимагає комплексного підходу в плануванні слідчих заходів.

Також розглянуто стратегічне значення негласних слідчих дій, що дозволяє документувати факти неправомірної вигоди. Висвітлено вимоги до проведення спеціальних слідчих експериментів та законодавчі рамки, які забороняють провокацію на вчинення злочинів. Доведено, що включення метаконгнітивних стратегій у процес розслідувань сприяє підвищенню обізнаності слідчих про власні мислительні процеси, що є критично важливим при роботі зі складними даними та інформацією. Особливо акцентовано на значенні цих стратегій для ідентифікації прихованих злочинів та оцінки ризиків, пов'язаних із втратою державних ресурсів через корупцію у сфері публічних закупівель. Зазначено, що систематичне впровадження метаконгнітивних практик може значно оптимізувати процеси виявлення, розслідування та запобігання кримінальним правопорушенням, забезпечуючи високу якість та законність проведення слідчих дій.

За результатами дослідження сформувано висновки про необхідність інтеграції метаконгнітивних стратегій у слідчу практику для забезпечення законності, ефективності та об'єктивності розслідувань у сфері публічних закупівель. Це дозволяє збільшувати якість і обсяг зібраної інформації, значно підвищуючи шанси на успішне вирішення кримінальних кейсів.

Ключові слова: слідчі дії, публічних закупівель, кримінальні порушення, тактичні операції, метаконгнітивні стратегії, злочин, метаконгнітивна активність.

Statement of the problem. The relevance of studying metacognitive strategies in the context of investigative activities, especially in the investigation of criminal offences in the field of public procurement, is undeniable. In the complex environment of modern economic crimes, where opacity and disguise as legitimate transactions often become a barrier to effective justice, the ability of investigators to understand and adapt their own cognitive processes is key. Metacognitive strategies allow investigators not only to analyse and plan their actions, but also to critically evaluate their own thoughts and assumptions, which provides a deeper understanding of criminal mechanisms and a more effective response to the challenges they pose to law enforcement agencies [1, p. 31]. Such an in-depth understanding is crucial for the development of adequate investigative strategies and methods that can effectively counteract crime in the field of public procurement.

The purpose of this article is to determine the role of metacognitive strategies in planning and conducting investigative actions in the investigation of criminal offences in the field of public procurement.

The state of development of the issue. The current issues of investigation planning related to the investigation of criminal offences in the field of public procurement require the integration of theoretical approaches and practical skills. Investigation planning includes complex metacognitive activity of investigators, which includes mental activity aimed at assessing information about a criminal offence, formulating investigative versions, determining the necessary investigative actions and their timing [2, p. 384; 3. P. 19].

This approach allows to optimise the investigative process, ensures adaptation to changing conditions and effective solution of the investigation tasks. Planning of investigations in the context of public procurement should include the creation and adjustment of an action plan depending on the development of the investigative situation, which sets the investigators the task not only to respond to events but also to anticipate possible challenges [4, p. 37; 5, p. 68].

Summary of the main material. Modern scientific research emphasises the importance of metacognitive strategies in the context of planning and performing investigative actions during the pre-trial investigation of crimes related to public procurement. In this context, metacognition implies the ability of investigators to analyse, plan, monitor and adjust their own thinking in accordance with the development of the situation, which is critical in the investigation of crimes that are often hidden under legal financial and business transactions.

Delving into the investigative situations that arise at the initial stage of the pre-trial investigation begins with a detailed assessment of the primary data on the crime, which includes the analysis of documents initiated on the basis of documentary audit materials carried out by specialists of the State Audit Service or at the request of law enforcement agencies [6, p. 17].

The process of forming investigative versions in criminal proceedings related to public procurement includes the analysis of different versions of qualification of offences, since detected crimes may have different legal assessments depending on the specifics of their detection and context. It is important to note that at the early stages of the investigation, signs of a complex of crimes may be detected, where the main and subordinate crimes require a clear separation and determination of their criminal law qualification [7, p. 48]. The assessment of such materials requires investigators to be able to perform metacognitive analysis and a flexible approach to planning investigative actions that should adapt to the dynamically changing circumstances of the case.

The importance of metacognitive strategies is especially evident in the formation of investigative versions that not only assess the qualification of crimes but also identify potential witnesses and informants from among persons associated with the public procurement process. Such persons include employees of the accounting department, structural units of the customer, bidders who were declared winners, as well as employees of regulatory authorities who previously conducted inspections and contractors of the state institution [7, p. 54].

Determining the objective side of the crime helps investigators model the possible behaviour of criminals before, during, and after the crime, contributing to the formation of clear tasks for verification and execution. At the same time, putting forward versions of the subjects of criminal offences involves the assumption of the possible involvement of both the main perpetrators and other persons, in particular, non-officials who could be instigators or accomplices [4, p. 35; 8].

In addition, the corrupt and group-based nature of criminal offences in public procurement, based on bribery as a means of corrupt enrichment, is inevitably taken into account in the process of putting forward investigative versions. Based on the principles of criminal groups, each participant is assigned a separate role, taking into account the status of the participant, position and powers, which requires the development of complex investigative versions covering the possible presence of other episodes and accomplices.

In the context of analysing investigative practice in the investigation of criminal offences in the field of public procurement, there is a need to apply metacognitive strategies for effective planning and implementation of investigative actions. These strategies allow to systematise information about the participants in the process, the nature and methods of committing crimes and their qualifications, which in turn helps to rationalise the initial stages of the investigation.

Such systematisation is possible due to the typification of criminal offences in the field of public procurement, which includes:

1. Crimes committed by organised groups consisting of employees of procurement organisations, officials of procuring entities, suppliers, contractors and other interested parties (part 3 of Article 28 of the Criminal Code of Ukraine).
2. Crimes committed on the basis of a prior conspiracy between a group of persons (part 2 of Article 28 of the Criminal Code of Ukraine), which may include a similar list of participants.
3. Cases where officials of tender customers accept undue advantage, commit forgery or abuse of power (Articles 368, 358, 365-2, 366 of the Criminal Code of Ukraine).
4. Misappropriation of public funds through abuse of office, including forgery of documents and abuse of authority by the contractor of contracts or works (Article 191(2), (3), (4) of the Criminal Code of Ukraine).
5. Cases where persons commit embezzlement on behalf of fictitious companies, often using them as a means for such actions as part of criminal groups (Article 28(3) of the Criminal Code of Ukraine).

In the context of investigating criminal offences in the field of public procurement, special attention should be paid to the strategic planning of investigative (detective) actions, which should be based on general forensic recommendations. According to the scientific works of V.D. Bernaz, V.V. Biriukov, and A.F. Volobuiev, a systematic approach to determining the sequence of investigative measures is key to ensuring the effectiveness of investigations. These measures include identifying urgent actions, such as protecting documents from destruction that may contain traces of criminal activity, as well as complex actions, such as audits and examinations, which require significant time expenditures [2, p. 388; 9, p. 44].

In addition, when planning investigative measures, it is important to take into account the time limits established by the criminal procedure legislation, as well as the amount of work required to effectively carry out the planned actions. Careful planning allows not only to effectively investigate each case, but also to systematise approaches to the analysis of collected data, which leads to substantiation or refutation of the versions put forward [7, p. 61].

At the initial stage of the investigation, covert investigative actions are particularly effective in documenting the facts of obtaining an undue advantage. Such actions are aimed at documenting the exchange of benefits between customers and suppliers, which is often carried out during public procurement in the construction industry. The implementation of these measures, according to the provisions of the Criminal Procedure Code, is complex and requires high qualification and strategic planning on the part of law enforcement agencies to ensure the legality and objectivity of the evidence process [2, p. 388].

Within the framework of forensic analysis, the importance of an integrated approach to the investigation of criminal offences in the field of public procurement is of particular relevance. An in-depth understanding of the specifics of investigating criminal offences related to public procurement often involves complex interactions between different participants and investigative situations. The tactical situation when the investigation begins with operational and investigative data is considered to be particularly effective, which can contribute to more efficient use of the evidence collected at the early stages of the investigation.

In the process of investigating criminal offences, especially in the field of public procurement, an important place is occupied by the use of covert investigative (detective) actions, which allow to effectively control the actions of suspects and verify their intentions to commit crimes. The creation of controlled conditions in the real environment of individuals' activities allows for high-quality documentation of possible illegal actions. Particular attention in this context should be paid to the method of a special investigative experiment, which integrates various covert measures to record criminal activity red-handed [10, p. 339].

It is important to emphasise that, according to legal norms, all forms of control over the commission of crimes have a complex structure and require detailed planning. This involves defining specific tasks, means and methods of their implementation, as well as ensuring the safety of participants and secrecy. In the context of public procurement, where fraud and corruption are rampant, these measures are extremely important to ensure transparency of processes and efficient use of public resources.

The organisation of SIDA, in particular special investigative experiments, involves the development of a detailed plan that includes the goal, objectives, cover-up, surveillance and other actions that allow not only to detect the crime, but also to collect the necessary evidence to further prove the guilt of the suspects in court.

A special investigative experiment, as a tool for controlling the commission of crimes, is regulated by Article 271 of the CPC of Ukraine, according to which such measures may be carried out in cases where there are sufficient grounds to assume that a person is preparing or committing a serious or especially serious crime. At the same time, such measures are not permitted if they may lead to a serious violation of the rights of others or cause serious consequences [11].

In the context of the legal requirements to prohibit provocation to commit crimes, the distinction between special investigative experiments and provocation within the framework of covert investigative (detective) actions (CIDA) is of particular relevance. The main criterion to distinguish between lawful and unlawful provocation is to ensure that a person has full freedom of choice and is not subjected to psychological or physical pressure. This includes the right to perform only such actions that do not induce or persuade a person to commit a crime, thus ensuring the legality of the special investigative experiment.

In addition, the effectiveness of such investigative actions in criminal proceedings related to public procurement, especially in the construction industry, demonstrates the importance of controlling the activities of persons suspected of criminal activity in order to document the facts of illegal benefits. This includes detailed planning to determine the time, methods and resources required to effectively document bribes and other illegal financial transactions [12, p. 5257].

Such approaches require detailed planning and coordination between different operational units to ensure the legality, secrecy and safety of all participants in the operation. Tasks, goals, resources and expected results should be clearly defined and documented to avoid legal risks and ensure high efficiency of investigations.

Metacognitive strategies play an important role in planning and conducting investigative actions in the context of criminal offences, in particular in the field of public procurement. These strategies allow investigators to analyse their own cognitive processes, which, in turn, contributes to a more efficient and targeted collection, evaluation and interpretation of information necessary to resolve criminal cases.

As the analysis of investigative practice has shown, the initial stage of investigation of criminal offences related to public procurement within the framework of the other two typical tactical situations (which provide for the initiation of criminal proceedings upon notification of the state financial control body and on the basis of criminal offences in the field of public procurement detected during the investigation of another criminal offence) is characterised by a system of investigative (search) actions and measures to ensure criminal proceedings.

Particular attention is paid to the analysis of documentation, which may include: temporary access to documents in accordance with the legal procedure provided for in Chapter 15 of the CPC, inspection of documentation and facilities where the offence may have been committed, as well as documentary audit and interrogation of key witnesses and suspects. With a metacognitive awareness of their own thoughts and strategies, investigators can organise these processes more effectively, contributing to an increase in the amount and quality of information collected, which ultimately increases the chances of successful case resolution. The importance of metacognitive strategies in investigative practice cannot be underestimated, as they help investigators not only analyse available information but also make strategic decisions related to the investigation.

Conclusions. Thus, based on the analysis, it can be argued that metacognitive strategies play a key role in planning and conducting investigative actions in the investigation of criminal offences in the field of public procurement. These strategies allow investigators to effectively analyse, plan, monitor and adjust their cognitive processes in response to dynamic changes in the investigative situation, which is crucial for the successful detection of crimes, especially those disguised as legitimate business transactions.

The application of metacognition in the investigation process helps to systematise information, optimise investigative versions and increase the adaptability of investigators to changing circumstances, which ultimately ensures a more reasonable and accurate determination of the criminal law qualification of actions and more efficient resolution of criminal cases, which is especially relevant in the context of public procurement crimes, where numerous external and internal factors affecting investigative activities must be taken into account.

Further implementation and development of metacognitive approaches in the practice of investigative activities can significantly increase the effectiveness of law enforcement agencies in detecting, investigating and preventing criminal offences in the field of public procurement, contributing to the reduction of crime and ensuring legal certainty.

REFERENCES:

1. Gaidar, O.V. (2022) Forms of special knowledge used during the investigation of the secret theft of someone else's property. *Law and Security*, 2(85), 29–38. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.03>.
2. Tishchenko, V.V. (2019) Forensic science: textbook. Odesa: Helvetica Publishing House.
3. Volkova, A.E. (2022) Increasing the effectiveness of the use of special knowledge in crime investigation: organizational and legal aspect. *Criminalistic Bulletin*, 1(37), 18–29. DOI: <https://doi.org/10.37025/1992-4437/2022-37-1-18>.

4. Daragan, V.V. (2017) Counteraction to crimes in the field of public procurement by units of the Department of Economic Protection of the National Police of Ukraine: monograph. Dnipro: Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs. Cases.
5. Griga, M.A., Bryskovska, O.M. (2023) The use of special knowledge in the investigation of illegal seizure of a vehicle. *Forensic Herald. Forensic Bulletin*, 1(39), 65-74. DOI: 10.37025/1992-4437/2023-39-1-65.
6. Gribov, M.L. (2019) The concept and legal regulation of the use of special knowledge, skills and abilities in criminal proceedings. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 1(110), 13–21. DOI: <https://doi.org/10.33270/01191101.13>.
7. Medentsev, A.M. (2017) Investigation of crimes committed in the sphere of state procurement: textbook. Odesa: Phoenix.
8. Constitution of Ukraine: Law of Ukraine of June 28, 1996 No. 254k/96–VR / Verkhovna Rada of Ukraine. *Proceedings of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 1996. No. 30. Art. 141.
9. Chornous, Yu.M. (2020) Forensic support of criminal proceedings: levels, directions and forms of implementation. *Forensic science and forensics*, 6, 40–51. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.04>
10. Podobnyy, O.O. (2019) Chapter 24. General principles and tactics of covert investigative (detective) actions. *Forensic science: textbook*. Odesa: Helvetica Publishing House, 325-346.
11. Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine of 13.04.2012 No. 2213-VIII. *Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
12. Littlejohn, C. (2020). Truth, knowledge, and the standard of proof in criminal law. *Synthese*, 197, 5253–5286. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11229-017-1608-4>.

УДК 342.922/347.98

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.67>

СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ ПІДСАНКЦІЙНИХ АКТИВІВ ТА ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА

Щербанюк О.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федькович,
професор Вільнюського університету
ORCID: 0000-0002-1307-2535
e-mail: o.shcherbanyuk@chnu.edu.ua*

Щербанюк О.В. Стягнення в дохід держави підсанкційних активів та верховенство права.

Визначення джерел фінансування для підтримки жертв агресії – у нинішньому контексті в Україні – є необхідною та виправданою справою. Змушування агресорів виплачувати компенсацію жертвам їхньої агресії також відповідає інтересам справедливості. Прагнучи досягти цього, зрозуміло, що уряди вивчають способи конфіскації активів агресорів або тих, хто тісно пов'язаний з ними, на які поширюються санкції.

Однак важливо, щоб будь-які такі механізми, що використовуються для цієї мети, відповідали встановленим законним правам. Якщо ні, то, ймовірно, спроби їх використання будуть перекреслені неминучими юридичними викликами, які будуть висунуті проти них.

Враховуючи вищевикладене слід вдосконалити нормативно-правову базу щодо криміналізації відповідальності за обхід санкцій, формування доказової бази та подання нових позовів до ВАКС. Окремою проблемою є необхідність законодавчого врегулювання захисту права власності невідсанкційних співвласників під час застосування санкцій у виді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб.

Загалом, обмежувальні заходи запроваджуються для того, щоб призвести до зміни політики або діяльності країни, частини країни, уряду, організацій або окремих осіб. Вони є превентивними, некаральними інструментами, які повинні дозволити ЄС швидко реагувати на політичні виклики та події.

Санкції слід використовувати як частину комплексного та всебічного політичного підходу, що включає політичний діалог, додаткові зусилля та інші інструменти. Можливість застосовувати та фактично виконувати фінансові санкції обмежується юрисдикцією держави, яка їх впроваджує. Для більшості держав це означатиме, що фінансові санкції можуть бути ефективно накладені лише на активи, осіб та компанії, які знаходяться в межах їхніх географічних кордонів або які здійснюють діяльність за кордоном, але все ще мають зв'язок з державою.

Ключові слова: санкції, стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб, суд, судова влада, підсудність, право на справедливий суд.

Shcherbanyuk O.V. Recovery of sanctioned assets and the rule of law.

Identifying sources of funding to support victims of aggression - in the current context in Ukraine – is a necessary and justified endeavour. Forcing aggressors to compensate victims of their aggression is also in the interest of justice. In an effort to achieve this, it is understandable that governments are exploring ways to confiscate the assets of aggressors or those closely associated with them who are subject to sanctions.

However, it is important that any such mechanisms used for this purpose comply with established legal rights. If not, attempts to use them are likely to be undermined by the inevitable legal challenges that will be brought against them.

In view of the above, the legal framework should be improved to criminalise liability for circumventing sanctions, to form an evidence base and to file new claims with the HACC. A separate

problem is the need to legislatively regulate the protection of the property rights of non-sanctioned co-owners in the course of applying sanctions in the form of recovery of assets of sanctioned persons to the state.

In general, restrictive measures are introduced to change the policies or activities of a country, part of a country, government, organisations or individuals. They are preventive, non-punitive instruments that should allow the EU to respond quickly to political challenges and events.

Sanctions should be used as part of an integrated and comprehensive policy approach that includes political dialogue, additional efforts and other instruments. The ability to impose and actually enforce financial sanctions is limited by the jurisdiction of the imposing state. For most states, this will mean that financial sanctions can only be effectively imposed on assets, persons and companies located within their geographical borders or operating abroad but still having a connection to the state.

Key words: sanctions, recovery of assets of sanctioned persons into the state revenue, court, judiciary, jurisdiction, right to a fair trial.

Постановка проблеми. Хоча держави переважно впроваджують санкції, розроблені на міжнародному рівні, багато держав також мають правові механізми, які дозволяють їм розробляти та запроваджувати санкції автономно. У Європейському Союзі щоденне адміністрування та забезпечення виконання санкцій ЄС здійснюється уповноваженими органами в кожній державі-члені. Орган, уповноважений застосовувати санкції, часто має широкі повноваження щодо забезпечення виконання, що дозволяє йому виявляти активи, що підпадають під режими санкцій. Важливо розрізняти активи, на які поширюються фінансові санкції, та активи, які є «знаряддями» або «доходами» від злочинної діяльності.

Метою дослідження є аналіз стягнення в дохід держави підсанкційних активів та верховенства права.

Виклад основного матеріалу. Поняття «верховенство права» безперечно стосується фундаментальних атрибутів правової системи, які роблять її гідною поваги та дотримання. У своїй відомій книзі лорд Бінгем визначив це так: «Стрижнем наявного принципу, на мій погляд, є те, що всі особи та органи в державі – чи публічні, чи приватні – повинні коритися гласно створеним нормативним актам, що набирають чинності (як правило) в майбутньому й на основі яких чинять правосуддя. Це твердження не є всеосяжним, і навіть найзапекліший конституціоналіст не припустив би, що його можна застосовувати всюди, без винятку або застереження» [14, с. 8]. Існують також інші риси, які передбачає правовладдя, такі як повага до людських прав. «Приписи права мають уможливити захист засадничих людських прав» [14, с. 66].

14 серпня 2014 року Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про санкції», згідно з частиною 1 статті 1 Закону: «З метою захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, протидії терористичній діяльності, а також запобігання порушенню, відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави можуть застосовуватися спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (далі – санкції)» [6]. «Санкція» – це широкий термін, який використовується для позначення офіційних обмежувальних заходів, що застосовуються національним або міжнародним органом до певної країни або країн, груп, організацій або осіб з метою впливу на їхню політику чи поведінку. «Санкційний режим» зазвичай стосується певного набору односторонніх або багатосторонніх санкцій, які мають спільну тему або мету. ЄС наразі має понад 40 різних санкційних режимів [9].

Санкції накладають обмеження на ціль для досягнення загальної мети (наприклад, зупинити агресивні дії певного державного суб'єкта). Механізми санкцій традиційно прагнуть досягти своєї загальної мети шляхом: зміни поведінки цілі; послаблення цілі або зменшення її здатності продовжувати відповідну поведінку; та/або публічне засудження їхньої поведінки [17].

Санкції зазвичай є «примусовими заходами, що застосовуються для здійснення змін або обмеження дій», оскільки вони: «...передбачають використання фінансових інструментів та установ для застосування примусового тиску на порушників – державних службовців, еліту, яка їх підтримує, або членів неурядових організацій – з метою змінити або обмежити їхню поведінку [15].

У європейському контексті санкції ЄС спрямовані на «зміни політики та поведінки тих, хто є об'єктом санкцій», таким чином, щоб мінімізувати «негативні наслідки для тих, хто не відповідає за політику чи дії, що призвели до прийняття санкцій» [16].

12 травня 2022 року в Закон України «Про санкції» були внесені зміни, якими запроваджено серед видів санкцій стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі, а також активів, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними [5]. В пояснювальній записці до законопроекту автори обґрунтовували це тим, що: «Законом України від 12.05.2022 № 2257-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб» було внесено зміни, зокрема, до Закону України «Про санкції» та доповнено частину першу статті 4 підпунктом 11 цього Закону, яким встановлено такий вид санкції як стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі, а також активів, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними» [10].

Положеннями частини першої статті 5¹: «Санкція, передбачена пунктом 1¹ частини першої статті 4 цього Закону, має винятковий характер та може бути застосована лише щодо фізичних та юридичних осіб, які своїми діями створили суттєву загрозу національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України (в тому числі шляхом збройної агресії чи терористичної діяльності) або значною мірою сприяли (в тому числі шляхом фінансування) вчиненню таких дій іншими особами, у тому числі до резидентів у розумінні Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів».

Ця санкція може бути застосована у період дії правового режиму воєнного стану чи після його припинення або скасування (якщо позовну заяву про застосування цієї санкції подано в період дії правового режиму воєнного стану) та за умови, що на відповідну фізичну чи юридичну особу в порядку, визначеному цим Законом, вже накладено санкцію у виді блокування активів» [6].

Міністерство юстиції України 6 січня 2025 року опублікувало звіт «Санкції проти осіб, що підтримують політику кремля: результати реалізації санкції у виді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб за 2024 рік», в якому зазначило: «2024 рік став важливим етапом у реалізації Україною санкційної політики. Цей рік продемонстрував ефективність використання санкцій для посилення тиску на росію як через національні інструменти, так і в співпраці з державами партнерами... У 2024 році ВАКС ухвалив 23 рішення, якими позовні вимоги Мін'юсту задоволено. Санкції торкнулися як фізичних, так і юридичних осіб, включаючи наближених до керівництва рф олігархів, бізнесменів, зрадників та представників російського ВПК. ...У 2024 році Мін'юст розробив низку законодавчих змін у сфері санкційної політики. Зокрема, підготовлено законопроект, який встановлює відповідальність за порушення санкцій, та проект постанови КМУ щодо взаємодії державних органів при обміні інформацією щодо досудового врегулювання та/або оскарження в іноземних країнах застосованих до особи санкцій. Крім законодавчих ініціатив, особлива увага приділялася роботі над блокуванням та стягненням активів підсанкційних осіб за кордоном. Протягом 2024 року проінформовано МЗС та ОГП (у рамках TaskForceUA) про активи підсанкційних осіб, що знаходяться/зареєстровані в іноземних юрисдикціях, з метою блокування таких активів. Також розпочато роботу щодо можливості визнання та виконання рішення ВАКС про застосування санкції стягнення активів в дохід держави стосовно активів підсанкційних осіб, що знаходяться в інших юрисдикціях [13].

Відповідно до частини 2 статті 5¹: «центрального орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких застосовано санкції, звертається до Вищого антикорупційного суду з позовною заявою про застосування до відповідної фізичної або юридичної особи санкції, передбаченої пунктом 1¹ частини першої статті 4 Кодексом адміністративного судочинства України» [13].

Як влучно зазначає Є. Крапивин: «Закон України «Про санкції» детально не визначає процедуру розгляду такої заяви після її подання, зазначено лише те, що це здійснюватиметься в порядку, визначеному Кодексом адміністративного судочинства України (КАСУ). Відповідними положеннями Кодексу адміністративного судочинства України є: ст. 162 (Відзив на позовну заяву); ст. 175 (Подання відзиву); ст. 178 (Форма і зміст зустрічної позовної заяви); ст. 179 (Мета і строк проведення підготовчого засідання), ст. 180 (Підготовче засідання), ст. 181 (Порядок проведення підготовчого засідання), ст. 182 (Подання відповіді на відзив та заперечення), ст. 183 (Судові рішення у підготовчому засіданні), та ст. 283-1 (Особливості провадження у справах про застосування санкцій) Кодексу.

При цьому з урахуванням практики ВАКС за 2022-2023 рік та з підстав фахової критики з боку національних та міжнародних експертів, положення КАСУ було вдосконалено у липні 2023 року Законом № 3223-IX¹⁵. Ним було: збільшено строки розгляду справ в судах першої інстанції (до 30 днів) та апеляційної (до 15). Збільшення строків на відзив (з 2 до 5 днів); учасники справи, які не були присутні при проголошенні рішення суду, а також особа, яка не брала участі у справі, якщо суд вирішив питання про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, отримали право оскаржити рішення суду протягом п'яти днів з дня його опублікування на офіційному веб-сайті ВАКС» [7].

Як влучно зазначають Т. Горбачевська, Ю. Барабаш, О. Уварова: «Судова практика щодо застосування стягнення санкційних активів в дохід держави характеризується такими аспектами:

- 1) Це є надзвичайним заходом, зумовленим невідкладністю обставин та необхідністю досягнення цілей у правових рамках воєнного стану [12];
- 2) Він застосовується виключно протягом періоду дії правового режиму воєнного стану [11];
- 3) Він може бути застосований за умови, що санкція, така як заморожування активів, вже була застосована до відповідної фізичної або юридичної особи [11];
- 4) Він не є формою кримінальної відповідальності та не вимагає встановлення ознак кримінального правопорушення [2];
- 5) Це є реакцією держави на дії, що становлять загрозу основоположним принципам, на яких вона базується» [3].
- 6) Визначення значної шкоди національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України, а також рівня допомоги, наданої для здійснення таких дій (включаючи інформаційну підтримку), передбачає оціночні рішення суду [1].
- 7) Під час розгляду таких справ використовується стандарт доказування «перевага доказів» або так званий «баланс ймовірностей». Тягар доказування факту вважається виконаним, якщо на основі наданих доказів можна зробити висновок, що факт мав місце, а не ні» [18].

Як справедливо зазначає Р. Мельниченко: «Активи приватних підсанкційних осіб – це активи фізичних або юридичних осіб, стосовно яких застосовані обмежувальні заходи (санкції) РНБО (Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про застосування та внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)», 2023). Їх джерелом можуть бути особисті заощадження, доходи від бізнесу, інвестиції, спадщина тощо. І санкції проти них покликані чинити тиск на осіб та компанії, які наближені до політичного режиму російської федерації та потенційно можуть впливати на прийняття рішень... На практиці це здебільшого резиденти росії (під дію санкцій вже потрапили активи Аркадія Ротенберга, Володимира Євтушенкова та ін.) і білорусі, проте є і громадяни України (Володимир Сальдо). Стягнути можна активи осіб, до яких застосовано санкції блокування активів, тобто активи, які належать фізичній або юридичній особі, а також активи, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними» [8].

Як зазначалося раніше, фінансові санкції традиційно спрямовані на вплив на поведінку суб'єкта. Вони також прагнуть послабити ціль та зменшити її здатність продовжувати свою негативну поведінку. Крім того, санкції зазвичай не призначені для покарання.

Звичайно, у багатьох випадках засоби або доходи від злочинної діяльності можуть ненавмисно все ще потрапляти під режим санкцій на тій підставі, що особа, до якої застосовуються санкції, придбала свої активи злочинним шляхом. Крім того, у деяких країнах активи, заморожені згідно з санкціями, можуть згодом стати доходами від злочинної діяльності, якщо вони пов'язані з порушенням санкцій.

Висновки. Механізми конфіскації фактично дозволяють уряду не лише заморожувати активи сторони, але й назавжди позбавляти її цих активів, з дуже обмеженим судовим контролем. Здебільшого механізми фінансових санкцій не дозволяють постійної конфіскації активу виключно на тій підставі, що актив підпадав під режим санкцій. На відміну від правових баз, що стосуються доходів від злочинної діяльності, які дозволяють постійну конфіскацію активів, механізми фінансових санкцій зазвичай дозволяють лише тимчасові обмеження щодо переміщення та використання активів. Є деякі винятки з цього правила, які варто зазначити. Наприклад, деякі країни дозволяють конфіскацію санкційних активів, якщо вони пов'язані з доведеним порушенням санкційного режиму. Отже, критики стверджують, що це суперечить верховенству права і що ці механізми можуть бути невиправданими в контексті права власності та належної правової процедури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду України. 2023с. Справа № 991/4151/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111426257>.
2. Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду України. 2023а. Справа № 991/6606/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108772467>.
3. Вищий антикорупційний суд України. 2022. Справа № 991/5799/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107679815>.
4. Вищий антикорупційний суд України. 2024с. Справа № 991/780/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116863587>.
5. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб» 2257-IX від 12.05.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2257-20#n58>.
6. Закон України «Про санкції» 1644-VII в редакції від 21.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#n77>.
7. Крапивин Є. Стягнення в дохід держави активів як різновид санкцій та практика Європейського Суду з прав людини. Українська Гельсінська спілка з прав людини (УГСПЛ), 2024 С.6.
8. Мельниченко Р. 2024. Правові аспекти повернення активів осіб, на яких поширюються санкції. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 137, 6 (грудень 2024 р.), 78–94.
9. Огляд санкцій та пов'язаних з ними інструментів. Європейська комісія. URL: https://finance.ec.europa.eu/eu-and-world/sanctions-restrictive-measures/overview-sanctions-and-related-resources_en.
10. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо застосування санкцій». URL: <https://itd.rada.gov.ua/3d888e60-de57-4b8c-a2bb-e18d22b82005>.
11. Рішення ВАКС України Справа № 991/1914/23 від 20 березня 2023 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109643500>.
12. Рішення ВАКС України Справа № 991/1641/24 від 15 березня 2024 року URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117778721>.
13. Санкції проти осіб, що підтримують політику кремля: результати реалізації санкції у виді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб за 2024 рік. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/sanktsii-proty-osib-shcho-pidtrymuiut-polityku-kremlia-rezultaty-realizatsii-sanktsii-u-vydi-stiahnennia-v-dokhid-derzhavy-aktyviv-pidsanktsiinykh-osib-za-2024-rik>.
14. Том Бінгем. Правовладдя/ за заг. Ред. С. Головатого; переклад з англ. В. Кастеллі та Д. Шктьоби; передмова до українського видання Сергія Головатого. Київ: 2024. 256 с.
15. Швейцарська Конфедерація у співпраці з Секретаріатом Організації Об'єднаних Націй та Інститутом міжнародних досліджень імені Вотсона, Університет Брауна «Цільові фінансові санкції: посібник з розробки та впровадження», 2001. URL: <https://www.eda.admin.ch/eda/en/fdfa/foreign-policy/international-organizations/un/un-peace-security/sanctions.html>.
16. How and when the EU adopts sanctions, European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions>.
17. International Sanctions, Ministerio de Asuntos Exteriores, Unión Europea y Cooperación (Spain). URL: <https://www.exteriores.gob.es/en/PoliticaExteriorPaginas/SancionesInternacionales.aspx>.
18. Tamara Horbachevska, Iurii Barabash, Olena Uvarova, The Expropriation of Sanctioned Assets: Does Ukrainian Jurisprudence Respond to Human Rights Concerns? *Journal of Human Rights Practice*, Volume 17, Issue 1, February 2025, Pages 197–206 URL: <https://doi.org/10.1093/jhuman/huae031>.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія ПРАВО

Випуск 89

Частина 3

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 01.07.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 27,55. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»